

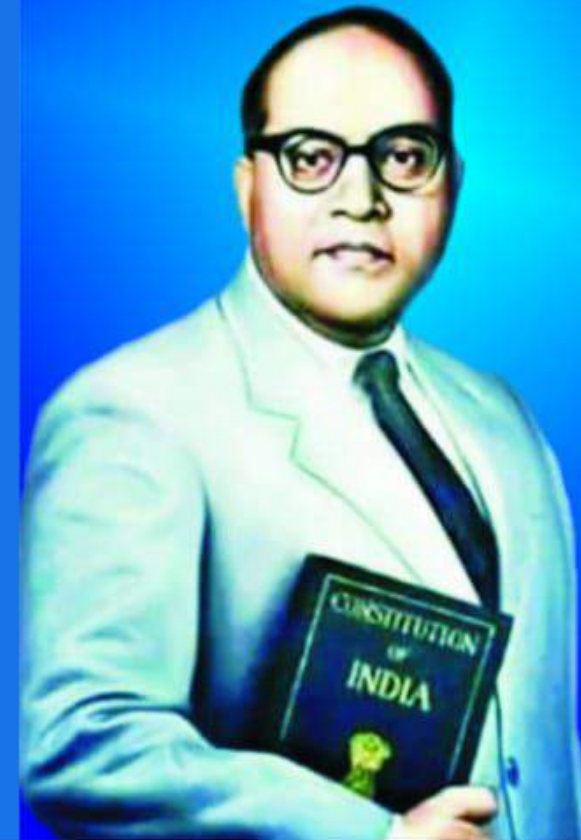
ISSN : 2349-638X
Impact Factor : 6.293

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि एकविसावे शतक

: संपादक :
डॉ. लहू वाघमारे

SPECIAL ISSUE No. 75, Vol. I
SPECIAL ISSUE PUBLISHED BY
AAYUSHI INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL
Peer Review & Indexed Journal ISSN 2349-638X Impact factor 6.293
E-mail ID : aiiirpramod@gmail.com
www.aiirjournal.com
Mob. 8999250451

Impact Factor - 6.293

ISSN-2349-638x

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

Special Issue No.75

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि एकविसावे शतक

Editor

Dr. Lahu Waghmare

Executive Editor

Dr. Anil Singare

Dr. Arvind Kadam

Co- Editor

Dr. Omshiva Ligade

Prof. Amol Pagar

IMPACT FACTOR

SJIF 6.293

For details Visit our website

www.aiirjournal.com

No part of this Special Issue shall be copied, reproduced or transmitted in any form or any means, such as Printed material, CD – DVD / Audio / Video Cassettes or Electronic / Mechanical, including photo, copying, recording or by any information storage and retrieval system, at any portal, website etc; Without prior permission.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal

ISSN 2349-638x

Special Issue No.75

Chief Editor : Pramod P. Tandale

Disclaimer

Research papers published in this Special Issue are the intellectual contribution done by the authors. Authors are solely responsible for their published work in this special Issue and the Editor of this special Issue are not responsible in any form.

संपादकीय

डॉ. लहू वाघमारे

(संपादक)

भारतीय समाज जीवनात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना एक आगळेवेगळे महत्त्व आहे. त्यांनी आपल्या हयातीत केलेले क्रांतिकारी कार्य आणि मांडलेले परिवर्तनशील विचार भारतीय समाज जीवनाला अत्यंत उपयुक्त ठरणारे आहेत. त्यांनी समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र, तत्वज्ञान, कायदा, इतिहास, साहित्य, धर्म आणि संस्कृती ई. सर्वच विषयांचा अत्यंत मूलगामी अभ्यास केला . अत्यंत कष्टप्रद संशोधन केले आणि या सर्व क्षेत्रांना कलाटणी देण्यासाठी आपले अमूल्य विचार ग्रंथ लेखनातून वृत्तपत्र लेखनातून व भाषणातून वेळोवेळी मांडले. त्यांच्या या विचारांमुळे त्यावेळी सर्व भारतीय समाज ढवळून निघाला. २६ जानेवारी १९५० पासून भारतीय संविधान अस्तित्वात आले. त्यात बाबासाहेबांनी स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व समान न्यायाची मांडणी करून सर्व भारतीयांना न्याय व हक्क प्राप्त करून दिले. हे संविधान जगभरातील सर्व समतावादी , आदर्श व पुरोगामी विचारांचे सत्वरूप आहे. म्हणून ते जगातील आदर्श संविधान ठरले आहे. हे संविधान तयार करण्यासाठी बाबासाहेबांनी अथक परिश्रम घेतले. या संविधानाद्वारे बाबासाहेबांना या देशात सर्वांगीण स्वरूपाची समता स्थापन करायची होती. म्हणूनच त्यांनी आदर्श मानवी मूल्यं त्यात समावेश केला होता. त्यांचे विद्वत्ताप्रचूर समग्र ग्रंथलेखन वृत्तपत्रीय लेखन आणि त्यांची समग्र भाषणे यांचा सूक्ष्म अभ्यास केल्यानंतर त्यांच्या व्यासंगाचा आवाका त्यांची दूरदृष्टी व त्यांचा सदसद्विवेकी विचार किती अनमोल स्वरूपाचा आहे. याचा प्रत्यय येतो. त्यांची ही सर्व मूल्ये व विचारधन आपल्या भारत राष्ट्राला विकासाच्या उच्च शिखरावर पोहोचणारी आहेत. त्यांच्या या विचारांचे मंथन होऊन जवळजवळ सत्तर वर्ष उलटून गेली. एवढ्या वर्षांनी जेव्हा या विचारांची भारतीय समाजातील मोजदाद केली जाते. तेव्हा आपल्याला अत्यंत चिंतन करायला लावणारे वास्तव प्रत्ययास येताना दिसते .

बाबासाहेबांनी खूप तळमळीने सांगितलेले हे विचार भारतीय समाजाने नीटपणे समजून घेतले नाहीत . ज्यांना ते समजले त्यांनी ते हेतुपुरस्सर स्वीकारले नाहीत आणि आपल्या स्वतःच्या स्वार्थासाठी त्याचे प्रबोधन व प्रचार-प्रसार केला नाही. पर्यायाने भारतीय समाजातील प्रश्न संपण्याऐवजी ते तसेच राहिले . किंबहुना त्यात वाढ झाली. संविधान मूल्यही पायदळी तुडविली गेली. दिवसेंदिवस वाढणारा भ्रष्टाचार, राजकारणातील अनागोंदी घटना, महिलांवरील व कुमारांकांवरील वाढणारे बलात्कार . समाजातील वाढती अंधश्रद्धा व कर्मकांड, व्यसनाधीनता, जाती विषमता, वाढत जाणारी गुंडशाही व त्याला मिळणारा येथील सत्तेचा आश्रय यामुळे भारतीय समाजव्यवस्था आज अक्षरशः मोडकळीस आली आहे . त्यामुळे येथील बहुसंख्य असलेल्या सर्वसामान्य माणसाचे अस्तित्वच धोक्यात आले आहे . ही घटना भारतासारख्या लोकशाहीप्रधान देशाला मारक ठरणारी आहे. डॉ . बाबासाहेब आंबेडकर यांनी संविधानसभेत भाषित केले होते, हे संविधान राबविणारे लोक जर चांगले असतील तर देशाची प्रगती व्हायला वेळ लागणार नाही ; पण ते लोक जर वाईट असतील तर मात्र या देशाचे वाटोळे झाल्याशिवाय राहणार नाही . नेमकी अशीच परिस्थिती आता आपल्या देशामध्ये निर्माण झाली आहे. विसाव्या शतकात तर अनेक समस्यांनी ग्रस्त होतेच , पण एकविसाव्या शतकाच्या प्रारंभीच आपल्या देशात इतरही काही नवीन आव्हाने निर्माण झाली आहेत. खाऊजा धोरण आपल्या देशाने स्वीकारले. त्यामुळे अनेक बहुराष्ट्रीय कंपण्या आपल्या देशात आल्या आणि आपले उद्योग व्यवसाय अडचणीत आले. येथील अनेक कामगार व मजूर यांच्यावर उपासमारीची वेळ आली. जातीभेद तर दिवसेंदिवस वाढत आहेतच तसेच अस्पृश्यांवरील अन्याय - अत्याचारही वाढतच आहेत. खैरलांजी, सोनई खर्डा, जवखेडा तसेच भीमा कोरेगाव येथे नुकतीच घडलेली घटना. या सर्व घडामोडींकडे पाहिले की भारतीय समाज जीवनाला बाबासाहेब अजून कळलेच नाहीत . हे सूत्र आपोआप उलगडायला लागते . सर्व समाजव्यवस्था डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचाराविरुद्ध वर्तन करताना आज दिसून येते . बाबासाहेबांचे अनुयायीही आज अंध बनलेले दिसून येतात . बाबासाहेबांच्या तत्वांचे त्यांना अजून भानच आले नाही. भारतीय समाजाची आता विनाशाकडे आगेकूच सुरू झालेली दिसत आहे. आज समाजात निर्माण झालेल्या प्रत्येक समस्येवर संविधानात व बाबासाहेबांच्या विचारातच अनेक उपाययोजना आहेत , पण त्यांचे विचार वाचण्याकडे व पाळण्याकडे कोणाचाही कल दिसून येत नाही. खरे म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे नवभारताचे राष्ट्रनिर्माते होते. या भारतीय समाजाची त्यांना पुनर्रचना करायची होती. म्हणून त्यांनी अनेक तरतुदी संविधानाच्या रूपाने करून ठेवल्या आहेत परंतु अल्पावधीतच बाबासाहेबांच्या आदर्श संकल्पनांना धुळीस मिळविण्याचे काम भारतीय समाजाने केले आहे . केवळ त्यांच्या जयंतीनिमित्त त्यांचा उदोउदो करण्याकडे सर्वांचा कल आहे . हे भावनिक व वैचारिक उत्सवाचे वातावरण वैचारिक स्वरूपाने साजरे होणे गरजेचे आहे .

त्यांच्या विचारांचा व तत्वांचा परिचय भारतीय समाजाला नव्याने करून देण्याची गरज निर्माण झाली आहे . ही बाब लक्षात घेऊन आम्ही बाबासाहेबांच्या 129 व्या जयंतीचे औचित्य साधून ही जयंती

वैचारिक स्वरूपात साजरी करण्यासाठी त्यांच्या विचारांचा ग्रंथ साकार करून समाजात व अभ्यासकांत या विचारांचे चिंतन व संशोधन घडवून आणावे. या उद्देशाने या ग्रंथाच्या निर्मितीचा आम्ही निश्चय केला आहे.

या वर्षी निर्माण झालेल्या कोरोनाच्या प्रादुर्भावामुळे लागू करण्यात आलेला लॉकडाऊन म्हणजेच टाळेबंदी हेही याला कारणीभूत ठरले. या परिस्थितीमुळे संपूर्ण देशभर ही १२९ वी जयंती ऑनलाईन स्वरूपात प्रथमच साजरी झाली. तसेच शिक्षण क्षेत्रातील शिक्षक, प्राध्यापक आणि कर्मचारी यांच्यासाठीही प्रशासकीय स्तरावर वर्क ' फ्रॉम होम' चा अंमल सुरू करण्यात आला. या ग्रंथासाठी महाराष्ट्राबरोबरच बंगलोर व बेळगाव या परराज्यांतील विविध प्रदेशातूनही शोधनिबंध आम्हाला प्राप्त झाले . मराठी, हिंदी, इंग्रजी, संस्कृत, कन्नड आणि उर्दू अशा विविध ६ भाषांमध्ये ९७ शोधनिबंध प्राप्त झाले. या सर्व अभ्यासकांनी या कार्यासाठी आपले अभ्यासपूर्ण शोधनिबंध पाठवून आम्हाला उदंड प्रतिसाद दिला त्यामुळे आम्ही हे कार्य सिद्धीस नेवू शकलो. या ग्रंथासाठी अत्यंत अल्पावधीतच प्रसिद्ध आंबेडकरवादी साहित्यिक समीक्षक आणि विचारवंत मा . डॉ. यशवंत मनोहर सर, स्वरातीम विद्यापीठ नांदेड येथील मा. प्र.कुलगुरू डॉ. जोगेंद्रसिंह बिसेन , बंगलोर येथील प्रसिद्ध अभ्यासक मा.डॉ. अबीदा बेगम मॅडम, प्रसिद्ध विचारवंत मा. डॉ. नागोराव कुंभार , श्री कुमारस्वामी महाविद्यालय औसा येथील मा . प्राचार्य डॉ. महेश्वर बेटकर , लातूर येथील भन्ते पय्यानंदजी, राणी चन्नम्मा विद्यापीठ , बेळगाव येथील अधिष्ठाता डॉ. चंद्रकांत वाघमारे ई. मान्यवरांनी आपल्या कार्य बाहुल्यतून वेळ काढून आम्हाला शोधनिबंध पाठवून दिले. या सर्व मान्यवरांचे आणि सर्व शोधनिबंध लेखकांचे संपादक मंडळ आभार व्यक्त करते.

संपादक म्हणून हे कार्य करीत असताना आंबेडकरी विचार मनापासून जगणारे आणि आंबेडकरी विचारांचा प्रचार व प्रसार करणारे थोर आंबेडकरवादी अभ्यासक आमचे ज्येष्ठ मार्गदर्शक डॉ.अनिल सिंगारे आणि माझे ज्येष्ठ सहकारी डॉ. अरविंद कदम यांनी वेळोवेळी आम्हाला मोलाचे मार्गदर्शन केले. या ग्रंथाच्या निर्मितीसाठी सहसंपादक असलेले माझे ज्येष्ठ स्नेही डॉ. ओमशिवा लिगाडे व प्रा. अमोल पगार यांचे या ग्रंथ निर्मितीच्या कार्यात खूप मोठे योगदान आहे . त्यांच्या अनमोल सहकार्याशिवाय मी हे कार्य पूर्ण करूच शकलो नसतो. याची मला जाणीव आहे. सर्व प्रकारची जबाबदारी शिरावर घेऊन हा ग्रंथ वेळेत पूर्ण करण्यासाठी त्यांनी अत्यंत अनमोल अशा प्रकारचे परिश्रम घेतले व मला वेळोवेळी मार्गदर्शन केले. त्यांचे ऋण व्यक्त करण्याऐवजी मी त्यांच्या ऋणातच राहणे संयुक्तिक मानतो या संशोधन पत्रिकेचे काम अगदी वेळेत पूर्ण करण्यासाठी आयुषी आंतरराष्ट्रीय संशोधन पत्रिकेचे प्रकाशक मा प्रमोद तांदळे यांनी परिश्रम घेऊन आम्हाला दिलेल्या वेळेत हा संशोधन पत्रिकेचा विशेषांक अत्यंत कमी वेळेत प्रकाशित केला. त्याबद्दल त्यांचेही आभार व्यक्त करतो. याशिवाय या कार्याच्या सिद्धीसाठी ज्यांनी ज्यांनी मला प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष स्वरूपात वेळोवेळी अनमोल सहकार्य केले. या सर्व मान्यवरांचे व सहकारी मित्रांचे मी शतशः आभार व्यक्त करतो.

धन्यवाद !

Sr.No.	Name Of Author	Title Of Paper	Page No.
1.	यशवंत मनोहर	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे तत्वज्ञान	1
2.	डॉ. जोगेंद्रसिंह बिसेन	दिव्यत्वाची जिथे प्रचिती तिथे कर माझे जुळती	9
3.	डॉ. नागोराव कुंभार	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार	14
4.	भिखू पय्यानंद	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे धर्मविषयक विचार व कार्य	18
5.	डॉ. चंद्रकांत वाघमारे	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि राष्ट्रीय एकात्मता	23
6	डॉ. अनिल सिंगारे	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि ओ.बी.एच. स्टार्ट कमिटी (१९२८)	27
7	डॉ. अरविंद वसंतराव कदम	डॉ. आंबेडकर व महात्मा गांधी यांचे अस्पृश्यतेचे संबंधी मतभेद व साम्य	32
8	डॉ.अभिजीत मोरे	21 वे शतक आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शेतीविषयक विचार	36
9	डॉ. लहू दिगंबर वाघमारे	२१ व्या शतकातील आंबेडकरी कविता	38
10	डॉ. ओमशिवा लिगाडे	प्राचीन भारतीय इतिहासाबाबत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची मांडणी	44
11	प्रा.अमोल अरुण पगार	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या आर्थिक विचारांची प्रासंगिकता	48
12	प्रा.अजित विठ्ठल खरोसे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक आणि अस्पृश्यतेसंबंधीचे विचार आणि २१ वे शतक	51
13	अंगद श्रीपती भुरे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षणविषयक विचार	56
14	आरती केशवराव गायकवाड	'युगानुयुगे तूवं या कवितासंग्रहातील आंबेडकरी मूल्ये	59
15	अशोक शिंदे	21 वे शतक आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे धर्मविषयक विचार व कार्य	65
16	प्रा. डी. आर. चव्हाण	२१ वे शतक आणि भारतीय संविधान	67
17	देविदास बाबुराव माने	एकविसावे शतक आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षणविषयक विचार व कार्य	72
18	डॉ. चंद्रशेखर शंकरराव ढोले	बाबासाहेब आंबेडकरांच्या लोकशाही विचारातील मुल्यांची प्रासंगिकता	76

Sr.No.	Name Of Author	Title Of Paper	Page No.
19	डॉ.आर.बी.मादळे	भारतीय लोकशाहीच्या भवितव्याबद्दल डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार	79
20	डॉ. कैलास पाळणे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार आणि आजचा तरुण	84
21	डॉ. सुदाम फड	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक कार्य	87
22	गोतमकुमार नागनाथराव कांबळे	21 वे शतक आणि भारतीय संविधान	89
23	डॉ. विष्णु एकनाथ गुमटकर	21 वे शतक व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार - एक अध्ययन	94
24	डॉ. हरी साधु वाघमारे	दामोदर खोरे प्रकल्प : एक धाडसी निर्णय	99
25	हर्षवर्धन संदिपान कोल्हापुरे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे राजकीय विचार	105
26	श्रीमती जनाबाई देवराव धुले	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षणविषयक कार्य व विचार	109
27	डॉ. किसन रामराव पालके	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे पत्रकारितेतील योगदान	111
28	कु. क्षितीजा लहू वाघमारे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षणविषयक विचार आणि २१व्या शतकातील वास्तव	114
29	सीमा बालाजी चव्हाण	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्री सुधारणाविषयक विचार व कार्य	117
30	प्रा.मधुबाला गंगाधर हुडगे	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर : स्त्रीमुक्तीविषयक विचाराची प्रासंगिकता	121
31	डॉ.प्रकाश काशिनाथराव मोरखंडे	21 वे शतक आणि डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षणविषयक विचार आणि कार्य	124
32	प्रा.पांडुरंग भिवाजी गोरे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : सामाजिक व धार्मिक विचारांचा मागोवा	130
33	प्रा.एस.आर. हावळे	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि ओबीसींचे आरक्षण	134
34	डॉ. बी. व्ही. पुल्लागोर	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर कालीन सामाजिक परिस्थिती ते धर्मपरिवर्तन	137
35	प्रा.राजेंद्र मुंढे	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचा शिक्षण विचार	140
36	डॉ. रत्नाबाई देवराव पालकर	२१ वे शतक आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार	144
37	डॉ. संबोधी एम. देशपांडे	२१व्या शतकातील स्त्रीयांची प्रगती व डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान	148

Sr.No.	Name Of Author	Title Of Paper	Page No.
38	डॉ. संजीव कोळपे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शेतीविषयक विचार व कार्य एक चिकीत्सा	153
39	डॉ. संजीवनी चंद्रशेखर बारहाते	21 वे शतक आणि डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्री सुधारणा विषयक विचार व कार्य	157
40	प्रा.डॉ.सतीश गंगाराम ससाणे	२१ वे शतक आणि डॉ . बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार व कार्य	162
41	उमा जानोबा साठे	हिंदू कोड बिल आणि डॉ बाबासाहेब आंबेडकर	166
42	डॉ. शैला चव्हाण	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार	170
43	डॉ.बाबासाहेब केशवराव शेष	21 वे शतक व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे धार्मिक विचार	174
44	सिल्केषा अहिरे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्रीमुक्तीविषयक विचार आणि समकालीन स्त्रीप्रश्न	179
45	प्रा.मीरा माधवराव देठे	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्री उद्धारविषयक कार्य	185
46	डॉ. रामेश्वर नारायण बाबर डॉ.सोमेश्वर नारायण बाबर	एकविसावे शतक आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या आर्थिक विचाराची प्रासंगिकता	191
47	सुहास मुरलीधर उघडे	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची शिक्षण विषयक भूमिका	196
48	आयुष्यमाननि सुनिता विलास आल्टे (शिंदे)	बोधिसत्त्व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची धम्मक्रांती आणि एकविसावे शतक	199
49	प्रा.सुनिता भगवान पाटील	२१ वे शतक आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षणविषयक विचार	201
50	प्रा.सुनिलचंद्र सोनकांबळे	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामाजिक लढयातील सवर्ण सुधारक	204
51	डॉ.सुरेखा भागुजी भिंगारदिवे (गायकवाड)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कामगारविषयक विचार	208
52	डॉ. सुरेखा वैजनाथराव दाडगे	21 वे शतक आणि डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार	212
53	डॉ.सुशीलप्रकाश चिमोरे	२१ व्या शतकातील दलित कवितेतील आंबेडकरी मूल्याविष्कार	215
54	श्री.तानाजी पंढरी गायकवाड डॉ. व्ही. एच निंबाळकर	२१ वे शतक आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्री सुधारणाविषयक विचार आणि कार्ये	224
55	प्रा. तातेराव जगन्नाथराव नंदवे	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांची ग्रंथसंपदा	233

Sr.No.	Name Of Author	Title Of Paper	Page No.
56	डॉ. विलास तावरे	अर्थतज्ञ डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर	237
57	वैशाली चनबस बेटकर	' मारेकरी जेव्हा मातीला येतात ' या कवितासंग्रहातील आंबेडकरवादी विचार	240
58	प्रा. वसंत निवृत्ती बंडे	दलित्तोधारक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	246
59	डॉ. सुरेश विठ्ठलराव पाथरकर	21 वे शतक आणि डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार व कार्य	249
60	डॉ. यशवंत बाबुराव चव्हाण	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे अर्थशास्त्रविषयक विचार	252
61	प्रा. डॉ. डी. बी. कोनाळे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे अर्थशास्त्रीय विचार व कार्य	256
62	प्रा. डॉ. दिलीप रामचंद्रराव जाधव	एकविसावे शतक आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे समाजसुधारणा विषयक विचार व कार्य	260
63	डॉ. सौ. मेधा देशपांडे	21 वे शतक आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्री सुधारणाविषयक विचार आणि कार्य	264
64	प्रा. अंतेश्वर चंद्रकांत गायकवाड	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची पत्रकारिता आणि 21वे शतक	269
65	डॉ. राजेंद्रकुमार लक्ष्मणराव लोणे	भीमगीते मराठी कवितेतील समृद्धदालन : शोध आणि चिकित्सा	276
66	डॉ.विद्यादेवी मनोहर कांबळे	दलित साहित्याचे प्रेरणास्रोत : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	281
67	प्रा. अंकुश रणजित जाधव	21 वे शतक आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे अर्थशास्त्रीय विचार	285
68	सौ.विश्रंती सुरेश चांगन	एकविसावे शतक आणि डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे अर्थशास्त्रीय विचार व कार्य	288
69	डॉ. नरसिंग आप्पासाहेब कदम	एकविसावे शतक आणि भारतीय संविधान	291
70	डॉ. अशोक गौरीशंकर माळगे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे पत्रकारितेतील योगदान	294
71	प्रा.एस.एन. पाटील	२१ वे शतक आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्री सुधारणा विषयक विचार व कार्य	297
72	डॉ.पद्माकर पिटले	इतिहासकार डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर (रामायण आणि महाभारत या संदर्भात)	321
73	प्रा. वैजनाथ सुरनर	२१ वे शतक आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षणविषयक विचार व कार्य	303

Sr.No.	Name Of Author	Title Of Paper	Page No.
74	डॉ. बालाजी श्रीपती भुरे	संवैधानिक मानवाधिकार के बहाने स्त्री विमर्श	305
75	डॉ.मा.ना.गायकवाड	डॉ.जयप्रकाश कर्दम की कविताओं में अम्बेडकरवाद	310
76	प्रा. देवेंद्र मगनभाई बहिरम	आंबेडकरवाद से प्रेरित हिंदी काव्य की प्रासंगिकता	315
77	प्रा. नयन भादुले - राजमाने	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : महिलाओं का सामाजिक एवं आर्थिक सशक्तिकरण	319
78	Dr. M. M. Betkar	Legendary hero: Dr. Bhimrao Ramji Ambedkar	322
79	Dr. Abida Begum	Analysis of Social and Political Thoughts of Mhatma Gandhi And Dr.B.R.Ambedkar	324
80	Dr. Amita Valmiki	Ambedkar, Gramsci and Neo-Buddhism: A Philosophical Introspection	327
81	Dr.Abasaheb Dhondiba Jadhav	The Economics Thought of Dr.Babasaheb Ambedkar	330
82	Ajay Hatesing Solanke	The Challenges of 21st Century Indian Democracy and Dr. B. R. Ambedkar Thoughts on Democracy	334
83	M. B. Bhatade, S.C. Karanje P. G.Joshi	Dr. Babasaheb Ambedkar's Best Precious Thoughts	337
84	Mr.Datta Uttamrao Kuntewad	Dr. B.R Ambedkar towards the Empowerment of Indian Women	340
85	Dr.Balu Atmaram Kamble	Dr. Babasaheb Ambedkar's Perceptions on Development in Scenario of 21st Century	344
86	Dr. Dattatraya Kharatmol	Dr. Babasaheb Ambedkar : The Unsentimental Historian	347
87	Dr. Madhav Pandurangrao Palmate	Aspects of Dr. B. R. Ambedkar's Thought	350
88	Dr. Maroti Ganpati Lone	Dr. Babasaheb Ambedkar's Contribution towards the Welfare of Indian Labourers	354
89	Prof. Pranali Karnik	Contemporary Relevance of Dr. Ambedkar's Contribution in Economics	359
90	Smt.Pratibha Bhimrao Gaikwad	Dr. B.R. Ambedkar Role in Woman Empowerment	363
91	Prof. R. R. Borse	Dr.Ambedkar : An Economic Liberator of Women	365
92	G. Ramana Reddy	Relevance of Dr.Ambedkar's Ideology in 21st Century	368
93	Dr. Vinod Sidram Sonwane	Dr. B.R. Ambedkar's Views on Untouchability Expressed in Waiting for a Visa- A Critical Study	370
94	प्रा. कल्पना उत्तमराव झांबरे	२१ शतक : तदपि भारतस्य संविधान :	373
95	श्री.सातलिंग गौड	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आजचे वास्तव	375
96	Mohammed Azmat UIHaq	*ڈاکٹر امبیڈکر: اردو شاعروں کی نظر میں*	378
97	Dr. Ramesh Hanmanthappa Mulge	ಆರ್ ಅಂಬೇಡ್ಕರ್‌ನವರಸಮಾಜಮುಖಿ ಚಿಂತನೆ:	382

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे तत्त्वज्ञान

- यशवंत मनोहर

प्रस्तुत निबंधात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे तत्त्वज्ञान विशद करण्याचा प्रयत्न मी करित आहे. हा निबंध मी तीन भागात मांडण्याचा प्रयत्न करतो.

ते भाग असे :

1. बाबासाहेबांची तत्त्वज्ञान संकल्पना आणि तत्त्वज्ञानाची वैश्विक संकल्पना,
2. बाबासाहेबांचे तत्त्वज्ञान आणि
3. या तत्त्वज्ञानाची तत्त्वज्ञानिक महत्ता.

: 1 :

पहिल्या भागात प्रथम बाबासाहेबांची तत्त्वज्ञानासंबंधी काय धारणा होती ते बघू. 1954 साली आकाशवाणीवरील भाषणात ¹ त्यांनी त्यांच्या तत्त्वज्ञानाची संकल्पना आणि स्वरूप सांगितले आहे. त्यांनी म्हटले आहे - 'तत्त्वज्ञान शब्दाचा अर्थ, या संदर्भात मी सामाजिक तत्त्वज्ञान असाच समजतो.' ...' प्रत्येक मनुष्याला जीवनविषयक तत्त्वज्ञान असणे आवश्यक आहे असे मी म्हणतो . याचे कारण या तत्त्वांच्या निकषाने आपण वाईट केले आहे याचे त्याला आकलन होते. जेव्हा आपण चुकलो आहोत असे त्याला समजेल तेव्हाच त्याला आपल्या तत्त्वानुरोधाने आपली उन्नती साधण्याची जबाबदारी पटेल.'... ' माझे तत्त्वज्ञान हे कोणत्या सुखवस्तु माणसाचा ध्येयवाद आहे असे मानू नये.' '...माझे तत्त्वज्ञान क्रांतिकारक आहे.' आपले तत्त्वज्ञान क्रांतिकारक आहे त्याचे कारण ते जातीयवस्था आणि एकूणच श्रेणीबद्ध विषमतेला कारणीभूत ठरलेल्या त्रिगुण तत्त्वावर मात करणारे तत्त्वज्ञान आहे , असे त्यांनी म्हटलेले आहे. इथेच या त्रिगुण तत्त्वांचाही परिचय संक्षेपाने करून घेऊ. ' रज, तम आणि तत्व हे ते तीन गुण होते. मुळात सांख्यांचे हे त्रिगुण जाती व श्रेणीबद्ध विषमतेशी निगडित नव्हते. भगवद्गीतेत या गुणांना चातुर्वर्ण्याशी आणि कर्मविपाकशी जोडले . याच भाषणात बाबासाहेबांनी 'भगवद्गीतेने कपिलांच्या या तत्त्वज्ञानाला निर्घृण विकृत रूप ' दिले असे म्हटले आहे . बाबासाहेबांनी याच भाषणात त्यांच्या तत्त्वज्ञानाच्या नास्तिपक्षी आणि अस्तिपक्षी अशा दोन बाजू मांडल्या आहेत. नास्तिपक्षी म्हणजे मान्य नसलेली तत्त्वज्ञाने आणि अस्तिपक्षी म्हणजे मान्य असलेली तत्त्वज्ञाने . तत्त्वज्ञानातील वर्गसंघर्ष या वर्गवारीत बाबासाहेबांना अभिप्रेत आहे; पण या संघर्षाचा विचार आपण पुढे योग्य ठिकाणी करू.

बाबासाहेबांनी आपली तत्त्वज्ञान संकल्पना पुढीलप्रमाणे विशद केली आहे. त्यांनी म्हटले आहे - "philosophy is no purely theoretic matter. it has practical potentialities philosophy has its roots in the problems of life and whatever theories philosophy propounds must return to society as instruments of reconstructing society."² जीवनातील प्रश्नांमध्येच तत्त्वज्ञानाची मुळे असतात . व्यवहारतः तत्त्वज्ञानाची बिजे जीवनातच असतात , हे बाबासाहेब नोंदवतात. आणखी एका ठिकाणी त्यांनी आपली तत्त्वज्ञान संकल्पना विशद केली आहे. "I am using the word philosophy in its original sense which was two- fold. it meant teachings as it did when people spoke of the philosophy of socrates or the philosophy of plato. in another sense it meant critical reason used in passing judgements upon things and events. Preceding on this basis philosophy of religion is to me not a merely descriptive science. I regard it as being both descriptive as well as normative. in so far as it deals with teaching of a religion. Philosophy of religion becomes a descriptive science. in so far as it involves the use of critical reason for passing judgement on those teachings, the philosophy of religion

becomes a normalive science. From this it will be clear what I shall be concerned with in this study of the philosophy of Hinduism.”³ बाबासाहेबांनी तत्त्वज्ञानाची चिकित्सक आणि मूल्यदर्शी बाजू मौलिक मानली.

त्यांनी पारभौतिकी व अध्यात्मशास्त्र (Metaphysics) नाकारले. ईश्वरशास्त्र (Theism) नाकारले. त्यांनी रॅशनल समाजाच्या निर्मितीसाठी रॅशनल (epistemology) चा स्वीकार केला. त्यांनी ईश्वर, परलोक, आत्मा, पूर्व-पुनर्जन्म, आणि कर्मविपाक या सर्वच गोष्टी पूर्णतः नाकारल्या आणि पूर्ण इहवादी दृष्टीचा स्वीकार केला. माणूस, त्याचे प्रश्न आणि माणसांमधील संबंध या गोष्टी त्यांनी केंद्रस्थानी आणल्या. माणसांमधील संबंधाची परस्परसंवर्धक, परस्परप्रेरक आणि परस्परसुखावह रचना परम मानली.

बुद्धांनी माणूस हे जीवनाचे एकमेव केंद्र नाकारणाऱ्या आणि माणसाच्या बुद्धीशक्तीला निरर्थकता गुंतवणाऱ्या अव्याकृतांपासून तत्त्वज्ञानाला सोडवले आणि तत्त्वज्ञानाला त्याचा खरा विषय शिकवला. बाबासाहेबांनीही तत्त्वज्ञानाला इहकेंद्रीय आणि पूर्ण माणूसकेंद्री केले

“ Men’s intellectual and moral development.”⁴ आणि reason and morality are the two most powerful weapons in the The armoury of a reformer असे म्हणणाऱ्या बाबासाहेबांचे तत्त्वज्ञान रिजन आणि मोरॅलिटीवर उभे आहे. हे दोन उजेडाचे बुलंद पंख या तत्त्वज्ञानाला आहेत. रिझनमध्ये इहवाद, विज्ञानशीलता, पुनर्रचना या पायाभूत तत्वांचा अंतर्भाव आहे आणि मोरॅलिटीमध्ये समता, बंधुता आणि भगिनीता ही सकल मानवांच्या समान सन्मानाची महामूल्ये येतात.

तत्त्वज्ञान संकल्पनेचा आणखी आवश्यक विस्तार : एकूणच माणसांना आणि त्यांच्यातील संबंधांना सतत नव्या उज्वलतेकडे नेणारे मार्ग निर्माण करीत राहणे हाच तत्त्वज्ञानाचा एकमेव विषय आहे. आपणच कल्पिलेल्या पूर्णत्वापर्यंत पोहोचणे, तिथून पुन्हा नव्या पूर्णत्वाला नवे ध्येय निर्माण करणे, हा माणसाचा स्वभावच आहे. म्हणजे आपणच कल्पिलेल्या आणि प्राप्त केलेल्या कोणत्याही पूर्णत्वाला अखेरचे पूर्णत्व तो कधीच मानत नाही या अर्थाने त्याचे अखेरचे पूर्णत्व त्यालाही कधी सांगता येणार नाही. म्हणजे आपलेच अखेरचे पूर्णत्व माहीत नसलेला माणूस नवनव्या पूर्णत्वाचे सीमोल्लंघन करीत चालणारा प्रवासी आहे. ही त्याची पूर्णत्वाचीही निरंतर पुनर्रचना करण्याची प्रकृती आणि प्रवृत्ती आहे. ‘ जावे पुढे, त्यापुढे ’ हीच त्याची जीवन जगण्याची शैली आहे. कधीच शक्य न होणाऱ्या पूर्णत्वाकडे जात राहणारा माणूस हाच तत्त्वज्ञानाचा एकमेव विषय आहे. त्यातूनच जीवनाचा नवा अर्थ उगवत जातो. हाच जीवनार्थ असतो. सत्य, सौंदर्य, तत्त्वज्ञान या गोष्टी मनुष्यनिर्मितच असतात आणि माणसाप्रमाणे त्यांचीही प्रवास अधिक नितळतेकडेच चाललेला असतो. सत्य, सौंदर्य, आणि तत्त्वज्ञान यांच्या उज्ज्वलतेकडे चाललेला प्रवास हा माणसाचाच प्रवास असतो. कारण ही सर्व माणसाचीच निर्मिती असते. माणूस परिणतप्रज्ञतेकडे जातो याचा अर्थ या गोष्टीच परिणतप्रज्ञतेकडे जातात असा आहे आणि या गोष्टी परिणतप्रज्ञतेकडे जातात याचा अर्थ माणूसच परिणतप्रज्ञतेकडे जातो असा आहे. ही माणसाची धडपड हाच तत्त्वज्ञानाचा अनन्य विषय आहे.

जगातल्या सर्वच शासक - शोषकांना तत्त्वज्ञानाशी कधीही आणि काहीही देणे घेणे नव्हते. आपली वर्चस्व टिकविण्यासाठी आणि बहुसंख्य लोकांना आपल्या हुकुमतीखाली ठेवण्यासाठी त्यांनी अमानुष सापळे निर्माण केले. त्यासाठी त्यांनी माणसांच्या बुद्धिमत्ता विकत घेतल्या. या बुद्धिमत्तानी बौद्धिक व्याभिकाराचे उच्चांक निर्माण केले. त्यातून शासक - शोषकांच्या आरत्या तयार झाल्या. या आरत्यांना तत्त्वज्ञाने म्हणण्याच्या प्रथा निर्माण केल्या. म्हणूनच त्यांचे हितसंबंध जपणाऱ्या या फसवणुकीना ‘तत्त्वज्ञाने’ हीच पदवी छान शोभून दिसते. खोट्या कल्पनांना खऱ्या म्हणून सन्मान मिळेल असे अविवेकी, अचिकित्सक, मानसशास्त्र त्यांनी जन्माला घातले. अध्यात्म, ईश्वर, परलोक, असा सर्व खोटेपणाचा विषमतापूजक आणि शोषणसंवर्धक पसारा त्यांनी निर्माण केला. वेगवेगळ्या पद्धतींनी ज्यांना छळले, जाळले आणि मारले असे अनेक सॉक्रेटिस जगात आहेत. आपल्याकडे सांख्य, लोकायत, बुद्ध यांना शासक - शोषकांनी आपल्या एकाधिकारशाहीच्या संवर्धनासाठी विकृत

केले. या सत्याच्या वा खऱ्या या तत्त्वज्ञानाच्या हत्याच होत्या. या हत्यांंना फक्त आपल्या वर्चस्वाची चिंता होती. या सर्वांना समान सन्मान देणाऱ्या सत्य विचार, ज्ञान, तत्त्वज्ञान आणि माणुसकी शिकविणाऱ्या इतरही सर्वच गोष्टी त्यांना नको होत्या. या गोष्टी त्यांना शत्रूच वाटत होत्या. त्यामुळे त्यांनी सत्य, विचार, ज्ञान आणि तत्त्वज्ञान यांचे जन्मच होणार नाही . याची काळजी घेतली आणि चुकून जन्माला आल्या या गोष्टी तर त्यांची हत्या करण्याची खबरदारी घेतली . सर्वच वर्चस्ववादी लोकांनी तत्त्वज्ञानाचे आणि मानवी जीवनाचेही या प्रकारे अपार नुकसानच केले . तत्त्वज्ञानाच्या अशा मारेकऱ्यांची सूची आपण करायला हवी .

लोकांना अविवेकी करणाऱ्या खोट्या कल्पनांना, शासक-शोषकांची मजुरी करणाऱ्या फसवणूकींना आता तत्त्वज्ञान म्हणणे आपण बंद करायला हवे. या खोट्या कल्पनांची निर्मिती करणारे शासकशोषक आणि त्यांची चाकरी करणाऱ्या बुद्धिमत्ता आंधळ्या होत्या. अंधाऱ्या खोलीत नसलेले काळे मांजर त्या शोधत होत्या. पण लोकांना कायम ठेवण्यासाठी ते मांजर आम्हाला दिसल्याचे त्यांनी जाहीरही केले. या जाहिरातीने बहुतांश लोकांची आजवर यशस्वी फसवणूकच केलेली आहे. अशा गोष्टींना तत्त्वज्ञान म्हणण्याचा मॅडपणा आता बंद व्हायला हवा.

इथेच एक गोष्ट सांगायला हवी. भारतीय म्हणजे वैदिक हे तर्कदुष्ट समीकरण आपण तोडायला हवे. या दोन संकल्पना परस्परांच्या विरोधात उभ्या असलेल्या संकल्पना आहेत. ते दोन मूल्यव्यूह आहेत आणि त्यांच्यात वेदोत्तर काळापासून आजवर टोकाचा संघर्षच सुरू आहे . सिंधूच्या सूर्यखोऱ्यातील जीवनधारणा इहवादी, समतासामंजस्ययुक्त होती. आदिसांख्य, लोकायत ही बुद्ध - महाविरांपूर्वीची तिची इहलोकनिष्ठ तत्त्वज्ञाने होती. ही इहवादाची समतासामंजस्ययुक्त परंपराच मूळ भारतीय होती नाग, द्रविड, आणि शिवजमात ही नावे त्याकाळच्या एतद्देशिय लोकांचीच नावे होती. आर्योत्तर काळात इथे वैदिक संस्कृती सुरू झाली. चातुर्वर्ण्य वेदांनी सुरू केले. त्याला विषमतेचे निरंतर संवर्धन करणारी कर्मविपाकाची बैठक वैदिकांनी दिली. इथे परलोकाची कल्पना आली. चातुर्वर्ण्याची मांडणी ही ब्राह्मणवर्णांला सुपर ठेवणारी मांडणी आहे . वेद , गीता, मनुस्मृती , ज्ञानेश्वरी, दासबोध, गीतारहस्य, विचारधन या मार्गाने या पवित्र ब्राह्मणसत्ताकाचा आग्रह धरला गेला आहे.

भारतीय संविधानात वर निर्देशिलेला भारतीय मूल्यव्यूहच आहे आणि तो चातुर्वर्ण्याची पूर्ण रचना नाकारतो. ' न स्त्री-स्वातंत्र्यम् अर्हति ' म्हणजे न शुद्र, न अतिशुद्र, न आदिवासी, न भटके-विमुक्त स्वातंत्र्यम् अर्हति '. अशी ती सर्व विषमतोळ रचना आहे . भारतीय संविधान ही रचना पूर्णतः नाकारते . आणि वेदपूर्व काळापासून चालत आलेली भारतीय मूल्यपरंपरा प्रमाण मानते . तर्कतीर्थांनी ' वैदिक संस्कृतीच्या विकासात ' भारतीय आणि वैदिक यांच्यात अताकीक संबंध जोडण्याचा प्रयत्न केला. तो प्रबोधनाची , संविधानाची आणि भारतीय या मूल्यसंकल्पनेचीही दिशाभूल करणारा आहे . भारतातील संघर्ष हा या दोन जीवनधारणांमधलाच संघर्ष आहे. रिझन आणि मोरॅलिटी विरुद्ध अध्यात्म आणि विषमता हाच तो संघर्ष आहे. ' आम्ही भारतीय लोक ' चा संबंध इहवादी, समतासामंजसवादी भारतीय संस्कृतीशी आहे. मी प्रथमही भारतीय आहे आणि शेवटीही भारतीयच आहे याचा अर्थ मी विज्ञाननिष्ठ, सर्वसामान्यायवादी आणि पुनर्रचनावादी आहे . मी स्त्री-पुरुष भेद मानीत नाही . वन मॅन, वन व्हॅल्यू हीच माझी बंधुतावादी आणि भगिनीतावादी मोरॅलिटी आहे. हाच ' भारतीय ' या मूल्यसंकल्पनेचा आशय आहे. ही वैश्विक मूल्यसंकल्पनाच आहे.

तत्त्वज्ञानाचा एकमेव विषय माणूसच आहे . म्हणजे माणसांमधील संबंध आणि माणसांच्या जगण्याशी अनिवार्यपणे येणाऱ्या प्रकृतीचा - निसर्गाचा आणि संलग्न पर्यावरणाचा संबंध हाच तत्त्वज्ञानाचा विषय आहे . माणूस आणि माणूस याप्रमाणेच मानवी जीवन आणि पर्यावरण यांच्या परस्परकारकतेचा प्रश्न हाच तत्त्वज्ञानापुढचा केंद्रवर्ती प्रश्न आहे. इथे परलोकाचा, ईश्वराचा, आत्म्याचा वा अध्यात्माचा कोणताही संबंध येत नाही. स्टिफन हॉकिंग हेच तर सांगतात .

धर्माचे तत्त्वज्ञान, देवदैवाचे तत्त्वज्ञान, अध्यात्माचे तत्त्वज्ञान वा परलोकाचे तत्त्वज्ञान असे काही संभवतच नाही. माणूस आणि निसर्ग यांच्या सभ्य संबंधाची मांडणीच तत्त्वज्ञान ठरते जे सिद्धच नाही. ते अस्तित्वातच

नाही पण भीती वर्चस्वाची गरज म्हणून निर्माण होणारे भ्रम वा भास आहेत त्यांच्या संबंधीच्या चर्चेला तत्वज्ञान म्हणू नये.

तत्वज्ञाने जातींची, धर्मांची, पंथांची, वंशांची अशीही मानली जातात पण ती तत्वज्ञाने होत नाहीत. ते हितसंबंधाचे सापळे असतात. या अमानुष व मिथ्या बुद्धीच्या करामती अस्सात . या सापळ्यांना तत्वज्ञान म्हणून तत्वज्ञानाची बदनामी टाळायला हवी. या हितसंबंधांच्या मुजोऱ्या असतात . डावपेच असतात. या सर्व उपाध्यांच्या पलीकडे गेलेली प्रजाच तत्वज्ञान निर्माण करू शकते. अशी प्रजा ही केवळ बुद्धी नसते तर ती विवेकबुद्धी वा सम्यकबुद्धी असते. ती हितसंबंधातीत गेलेली असते किंवा सकलांच्या समान हितसंबंधांचे प्रज्ञान (wisdom) मांडणारी सारासारबुद्धी असते. तो ईष्ट आणि अनिष्ट विघातक आणि विधायक यांच्यातील फरक प्रखरपणे सांगणारा विवेकच असतो . यालाच असीम शहाणपण किंवा पूर्ण उजेडमय झालेले प्रज्ञान म्हटले जाते. असे ' प्रज्ञानमय तत्वज्ञान ' हा हाच तत्वज्ञानाचा एकमेव प्रकार असतो. ज्यांची मने निरुपाधिक झालेली असतात असे अनेक तत्वज्ञ अशी प्रज्ञानमय तत्वज्ञाने निर्माण करू शकतात. ' जेथे जातो तेथे माझी भावंडे आहेत ' अशा उजेडमय झालेल्या प्रज्ञांनी निर्माण केलेली तत्वज्ञाने परस्परसंवर्धकच असतात. भांडणे उजेडांमध्ये होत नाहीत . भांडणे विवेकामध्ये होत नाहीत. भांडणे ससीमता आणि असीमता, अंधार आणि उजेड, वाकडेपणा आणि सरळपणा यांच्यात होतात. दोन प्रज्ञानांमध्ये भांडण होत नाही .

माणूस जन्मतः बंधनरहितच असतो . समाजातील हितसंबंधी शक्ती माणसाला वेगवेगळ्या बंधनात अडकवतात . हे त्याचे ' निरुपाधिक ' अस्तित्व ' उपाधिक ' करणेच असते . हे त्याला त्याच्या नितळ माणूसपणापासून तोडणेच असते . या बंधनांपासून माणसाला मुक्त करणे आणि त्याच्या मूळ कलदार माणूसपणाशी जोडणे हेच तत्वज्ञानाचे काम आहे .

सार, इष्ट, अनित्य सर्वोपकारकता आणि असार , अनिष्ट, नित्य , भ्रम वा विशिष्टोपकारकता यातला फरक प्रखरपणे जे सांगत नाही त्याला तत्वज्ञान म्हणता येत नाही . इथे विवेक वा सम्यकबुद्धीला अपारच महत्व आहे. या सम्यकबुद्धीचा अवमान करणारा धर्म , ईश्वर , परलोक या सर्वच खोट्याही आणि विघातकही गोष्टी तत्वज्ञानाने अजिबात मान्य करू नयेत.

: 2 :

सामाजिक पर्यावरण : बाबासाहेबांच्या तत्वज्ञानाने प्रारंभी भारतातील दुःखांच्या निर्मूलनाचा आवाज मांडला. पण विषमता, शोषण यांच्याव्दारा निर्माण झालेली दुःखनिर्मूलनाची ही प्रक्रिया पुढे वैश्विक झाली त्यांचे तत्वज्ञान संपूर्ण जगातील दुःखांच्या निर्मूलनाचे प्रज्ञानमय तत्वज्ञान झाले. अँनिहिलेशन ऑफ कास्टमध्ये 1936 साली त्यांनी त्यांच्या आदर्श समाजाची संकल्पना मांडली आणि म्हटले - "my ideal would be a society based on Liberty, Equality and Fraternity." ⁶ इथेच परिवर्तनशीलता , पारदर्शकता, परस्परांविषयीची आदरशीलता, सहजीवनशीलता अशा वैशिष्ट्यांचा उल्लेख त्यांनी केलेला आहे . स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुत्व यांच्याही परस्परासंबंधीची चर्चा एका भाषणात त्यांनी 1954 साली केलेली आहे . त्यांनी म्हटले आहे की " माझ्या जिवनविषयक तत्वज्ञानात स्वातंत्र्याला स्थान आहे हे मला आग्रह पूर्वक सांगावयाचे आहे , पण त्याचबरोबर अनिर्बंध स्वातंत्र्य समतेला मारक ठरते . माझ्या तत्वज्ञानात समतेला स्वातंत्र्यापेक्षा वरचे स्थान आहे . तरीसुद्धा त्यात संपूर्ण समतेला मात्र मुळीच थारा नाही , कारण अमर्याद समता ही स्वातंत्र्याच्या अस्तित्वाआड येते आणि स्वातंत्र्याला वाव असणे तर आवश्यक आहे. माझ्या तत्वज्ञानात स्वातंत्र्य व समतेच्या अतिक्रमणापासून संरक्षण मिळावे म्हणूनच फक्त कायदेकानुंचे स्थान गृहीत धरलेले आहे पण कायद्याचे स्थान मी फारच गौण मानतो कारण स्वातंत्र्य वा समतेच्या भंगाबाबतीत कायदा खात्रीने समर्थ ठरेल असा मला विश्वास वाटत नाही. मी बंधू भावाला सर्वोच्च स्थान देऊ इच्छितो, कारण स्वातंत्र्य व समता नाकारली जाण्याप्रसंगी बंधुभाव हाच खराखुरा रक्षक ठरतो. सहभाव हे बंधुभावाचे दुसरे नाव आहे " ⁷ " बंधुभाव हे लोकशाहीचेच दुसरे नाव आहे . देशबांधवांना आदरणीय मानण्याची ती शैली आहे. " ⁸ इथे चांगल्या माणसाचेही चारित्र्य येते आणि चांगल्या समाजाचेही

स्वरूप प्रकट होते . "माझा देवाधर्मावर बिलकुल विश्वास नाही. " ⁹ इथेच या कल्पनांचा त्यांनी खुळचट आणि वेडगळ कल्पना म्हणून निर्देश केला आहे. "..... दैवावर भरवसा ठेवून वागू नका. जे काय करायचे असेल ते आपल्या मनगटाच्या बळावर करा." ¹⁰ " आपल्या देशाच्या हीनत्वाला काही कारण असेल तर हे देवपण होय." ¹¹ "पंढरपूर, त्रंबकेश्वर, काशी, हरिद्वार वगैरे यात्रा करून किंवा शनिमहात्म्य, शिवलीलामृत, गुरुचरित्र इत्यादी पोथ्यांची पारायणे करून किंवा एकादशी, सोमवार वगैरे उपवास करून तुमचा उद्धार होणार नाही. " ¹² " पुनर्जन्मच नाही. " ¹³ "This is also because there is no soul" ¹⁴ या प्रकारे बाबासाहेब ' बुद्ध आणि त्यांचा धम्म ' या ग्रंथापर्यंत ईश्वर, आत्मा, तीर्थ, दैव या सर्वच गोष्टी नाकारतात.

बाबासाहेब धर्मातीतच झाले होते. त्यांनी धम्म घेतला. हा धम्म पूर्ण इहवादी , पूर्ण विज्ञानशील, सर्व सन्मानवादी आणि निरंतर पुनर्रचनाशील आहे. " Buddhism is nothing if not rationalism" ¹⁵ आणि धम्म धर्मापासून कसा वेगळा आहे हेही त्यांनी सांगितले , ¹⁶ धर्मात जे स्थान ईश्वराला आहे तेच स्थान धम्मात नीतीला आहे. धम्मात प्रार्थना, तीर्थयात्रा, कर्मकांड, धर्मविधी, यज्ञयाग यांना कोणतेही स्थान नाही. माणसाने माणसांशी मैत्री करावी, माणसांवर माणसाने प्रेम करावे या गरजेपोटी धम्मात नीती उगवली. याला ईश्वराच्या अनुज्ञेची गरज नाही. माणसाने नीतिमान होणे हे ईश्वराला प्रसन्न करण्यासाठी नाही. हे माणसाला स्वतःच्या हितासाठी, कल्याणासाठी आवश्यक आहे. या नीतीशिवाय " There is no Dhamma." ¹⁷ असे बाबासाहेब स्पष्टपणे सांगतात.

सामाजिक पर्यावरण म्हणजे अदुषित किंवा शुद्ध मानवी संबंधांचे पर्यावरणच होय. हे पर्यावरण समतोल असावे. माणसांमधील असे परस्परसन्मानदायी आणि परस्परसंवर्धक संबंधच निरोगी सामाजिक पर्यावरणाची हमी देतात. उच्च मानवी नैतिकता असेच या पर्यावरणाचे रूप असते, याचा अर्थ सामाजिक पर्यावरण म्हणजे ऐहिक जीवनातील बंधुभावाचे आणि भगिनीभावाचे स्वाभाविक प्रकाशनच असते. या सर्वांगीण पर्यावरणाच्या उस्फूर्त प्रकाशनासाठी लोकशाही समाजवाद ते मांडतात . त्यांच्या समाजवादात हुकूमशाही नाही लोकच देशाचे अधिनायक असतात आणि त्यांच्या समानसन्मानासाठी सर्व शासकीय यंत्रणा काम करतात. असे काम करणाऱ्या लोकप्रतिनिधींनाच लोक आपले प्रतिनिधी म्हणून शासनात पाठवित असतात. या समाजवादाचे रूप केवळ आर्थिकच नाही तर ते सामाजिक, राजकीय आणि नैतिकही आहे. त्यांचे हे तत्त्वज्ञान परस्परांच्या हिताची काळजी वाहणाऱ्या माणसांचे तत्त्वज्ञान आहे. तृष्णा सर्वस्वी या तत्त्वज्ञानात नाकारली जात नाही तर हे तत्त्वज्ञान तृष्णेचे समाजवादीकरण पुरस्कारिते मी कोणाचाही मालक नाही आणि कोणाचाही गुलाम नाही लिंक्नीयता वन मॅन, वन व्हॅल्युचीच सहोदर आहे . बाबासाहेबांच्या तत्त्वज्ञानात सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि वांडमयीन या जीवनाच्या सर्वच अंगोपांगांमधील सर्वांच्या समान सन्मानाचा समतोल साधला गेला आहे.

माणूस समाजात जगतो आणि माणसांचा पृथ्वीच्या पाठीवरचा एकूणच समाज निसर्गाच्या पर्यावरणातही जगतो . मानवी जीवनासाठी हवा , पाणी या आवश्यक गोष्टी आहेत आणि त्या अदुषित किंवा निरोगी असणे आवश्यक आहे . फटाके फोडणे , होळीला लाकडे जाळणे , कारखान्यांतील विषारी पाणी , डांबरीकरण, सिमेंटीकरण, लोकसंख्या वाढ आणि सडणाऱ्या कचऱ्याचे साम्राज्य, जंगलतोड, समुद्राची पातळी वाढणे, बर्फाचे वितळणे या सर्वांमुळे ओझोन फाटणे, उष्णतेची प्रचंड वाढ होणे आणि निसर्गाचे एकूण वेळापत्रकच विचलित होणे या सर्वच गोष्टी नैसर्गिक समतोलाच्या चिंध्या करतात. हे करीत निघालेला माणूस स्वतःच्याच अस्ताची तयारी करीत आहे. मानवी जीवनाला ईश्वराची अजिबात गरज नाही. मानवी जीवनाला याच नैसर्गिक पर्यावरणाची आणि ते निरोगी ठेवणाऱ्या मनांची गरज आहे. बाबासाहेबांच्या तत्त्वज्ञानात या पर्यावरणाची नोंद घेतली गेलेली आहे. भारतीय संविधानात याची नोंद त्यांनी केलेली आहे. " राज्य हे देशाचे पर्यावरण संरक्षित करण्यासाठी व ते सुधारण्यासाठी आणि तेथील आरण्या व वन्यजीव यांचे रक्षण करण्यासाठी प्रयत्नशील राहील" ¹⁸ याप्रकारे बाबासाहेबांच्या तत्त्वज्ञानाला सर्वांगीण सभ्य समाजाचे व्याकरण म्हणता येते .

बाबासाहेबांचे तत्वज्ञान ईश्वर या खोट्या गोष्टीसाठी माणूस नावाच्या सत्य महानायकाची एकमेवाद्वितीयता प्रश्नांकित करू इच्छित नाही. माणसांना समान सन्मान नाकारणाऱ्या गोष्टी आपण नष्टच केल्या पाहिजेत असे हे तत्वज्ञान म्हणते. “you must discard the authority of the shastras and destroy the religion of the shastras.”¹⁹ “ तुम्हाला त्या व्यवस्थेला खिंडार पाडण्याची इच्छा असेल तर विवेकाला आणि नैतिकतेला नकार देणाऱ्या वेद आणि धर्मशास्त्रांना सुरुंग लावलाच पाहिजे. हे तुम्ही विसरता कामा नये. तुम्हाला श्रुती आणि स्मृतींचा धर्म नष्ट करावाच लागेल इतर कशाचाही उपयोग होणार नाही. ”²⁰ ही अविवेकी शास्त्रांना सुरुंग लावण्याची भाषा त्यांनी 1936 आली वापरली आहे आणि त्याही आधी म्हणजे 1927 आली 80% स्त्रियांची आणि शूद्रातिशूद्रांची माणुसकी जळणारी मनुस्मृति त्यांनी जाळली आणि 1949 साली हिंदूकोडबिल मांडताना केलेल्या भाषणात, “मनुचा अधिकार आता संपला आहे.”²¹ हे जाहीर केले.

: 3 :

बाबासाहेबांच्या तत्वज्ञानाची महत्ता : 1. बाबासाहेब आंबेडकरांचे तत्वज्ञान आमूलाग्र क्रांतीचेच तत्वज्ञान आहे. समग्रच मानवी जीवनाच्या उज्वलतेसाठी कोणत्याही आकारात असलेल्या विषमतेला , कोणत्याही प्रकारात असलेल्या शोषणाला आणि झाडून सर्वच प्रकारच्या अंधश्रद्धांना आग लावणारे हे तत्वज्ञान आहे . माणूस मनाने स्वतंत्र नसेल तर त्याच्या अस्तित्वाला काहीही अर्थ नाही असे सांगणारे हे तत्वज्ञान म्हणूनच मानवी प्रतिष्ठेला उणेपणा आणणाऱ्या सर्वच बंधनांपासून आणि श्रद्धांपासून माणसाला स्वतंत्र करणारे वा स्वयंदीप करणारे आणि माणसाच्या विवेकशक्तीला अजिंक्य ठरवणारे तत्वज्ञान आहे. जीवनाचे निरंतर नवनवे अर्थ निर्माण करणाऱ्या माणसाचे आणि अशा प्रज्ञानी माणसांच्या समाजाचे स्वप्न या तत्वज्ञानाच्या नजरेत आहे.

2. हे तत्वज्ञान पूर्णतः इहवादी, पूर्णतः रॅशनल आणि पूर्णतः विज्ञानशील आहे . आत्मा, परमात्मा, परलोक, पुनर्जन्म, दैववाद, अध्यात्म अशा सर्वच फसवणुकी या तत्वज्ञानाने उद्ध्वस्तच केल्या आहेत.

3. त्यांचा राज्यसमाजवाद आणि लोकशाही या दोन गोष्टी वेगवेगळ्या नाहीतच . न्यायाची सर्व समानता आणि विवेकवाद याही गोष्टी दोन नाहीत . त्यांच्या संपूर्ण तत्वज्ञानात एकूणच मानवी जीवनाच्या सौहार्दाचे आणि विस्डमचे ऐक्य आहे . हे ऐक्यविज्ञानच आहे . स्वातंत्र्यसंकट एकूणच मानवाधिकारांचा वैश्विक जाहीरनामा असे हे तत्वज्ञान आहे . भारतातील मानवाधिकारांच्या दुर्दशेच्या यातनानी सुरू झालेले हे तत्वज्ञान संपूर्ण जगाच्याच मानवाधिकारांच्या प्रस्थापनेत परिणत झाले. ‘ रिकंस्ट्रक्शन ऑफ द वर्ल्ड ’ इथपर्यंत हे तत्वज्ञान असीम होत गेले. जगातल्या प्रत्येक माणसाला या तत्वज्ञानावर आपले नाव छापलेले आहे असेच वाटेल असे हे तत्वज्ञान वैश्विक झाले. स्थलसंबंध परिभाषा बाजूला केली तर भारतीय संविधानही वैश्विक संविधानच झालेले आहे . प्रजावंताचे मन ससीमापासून मुक्त झाले की ते असीम होते आणि त्याच्या व्हिजनमध्ये विस्डमचाच सूर्य प्रकाशित होतो. बाबासाहेबांचे तत्वज्ञान असे विश्वावधानी आहे.

4. हे तत्वज्ञान तत्वज्ञानाचा कोणताही शेवटचा थांबा मानीत नाही. विचार कुठे थांबत नाही . मानवी मनाचे गतिशास्त्र हे त्यांच्या विचाराचेच गतिशास्त्र होते . संविधान सभेतील शेवटच्या भाषणात (25 नोव्हेंबर 1949) पुढच्या पिढ्यांवर आपले विचार लादू नका त्यामुळे मेलेल्या पिढ्या जन्माला येतील. त्यांच्या गरजांप्रमाणे त्यांना विचार करण्याचे स्वातंत्र्य बहाल करा. हे ते सांगतात. ‘ रानडे, गांधी आणि जीना ’ या भाषणाच्या शेवटी अनुयायांनी आपल्या महामानवाचे निष्कर्ष पुढे नेऊ नयेत. स्वतः निष्कर्ष काढावेत. विचार अध्ययावत होण्याची आणि जिवंत राहण्याची हीच प्रक्रिया आहे हे ते सांगतात. आपल्याही काळाला मार्गदर्शक ठरणारे निष्कर्ष अनुयायांनी काढणे हा त्यांच्या महानायकाचा मोठा सन्मान असतो असे त्यांचे तत्वज्ञान सांगते. ” (vol.1.p.240) मानवी जीवनातील वैचारिक आणि नैतिक मूल्ये कधीच स्थिर राहिली नाहीत. ती कालमानाप्रमाणे प्रत्यही बदलत राहतात. नुसती बदलतातच असे नव्हे, तर ती प्रगत होत जातात . भारतीय विद्यार्थ्यांनीही या नव्या नव्या निर्माण होणाऱ्या जीवनमूल्यांची दखल घेतली पाहिजे.”²² ही विचारांची आणि नैतिक मूल्यांची निरंतर परिवर्तनशीलता आणि विकसनशीलता त्यांनी सांगितली.

५. बाबासाहेबांचे तत्वज्ञान सम्यकबुद्धीला वा विवेकाला अतोनात महत्त्व देते. कोणीही काहीही सांगितले तरी विवेकाला पटले तरच स्वीकारा, ' मला कोणी अंधभक्त नको आहेत. ' (दीक्षा सोहळ्याचे भाषण : 14 ऑक्टोबर 1956, नागपुर) असे बाबासाहेबांनी सांगितले आहे. हे तत्वज्ञान असे चिकित्सेचा, विचारस्वातंत्र्याचा वा स्वतंत्र मानवी प्रज्ञेचा आग्रह धरते.

६. खुला समाज, स्वयंप्रभ आणि चिकित्सक समाज हे या तत्त्वज्ञानाचे ध्येय आहे. हे तत्वज्ञान मूलतत्त्ववादी कधीही होत नाही. बदलत्या परिस्थितीत तत्वज्ञान अद्ययावत व्हायलाच हवे. त्यांची निरंतर पुनर्रचना होत राहावी. हे तत्वज्ञान असे स्वतःची पुनर्रचना करायला सांगणारे तत्वज्ञान आहे. तत्त्वज्ञानाचा आणि विस्ड्मच्या, विवेकवादाचा आणि नीतीचा, इहवादाचा आणि मानवतावादाचा, फलप्रामाण्यवादाचा आणि सुज्ञपणाचा जैवबंध कधी तुटू नये.

७. " The 'committed writer... has given of The Impossible Dream of giving an impartial picture of society and the human condition. Man is the being towards whom no being can be impartial, not even god, for god, if he existed. "'²⁴ हे सार्त्रचे म्हणणे खरे आहे. पण माणूस वा तत्वज्ञ सर्व हितसंबंधातीत झाला, सर्व समाजदत्त बंधनापलीकडे गेला आणि त्याला प्राप्त झालेल्या निरुपाधिक माणूसपणाशी तो प्रामाणिक असला तर त्याला निःपक्षपाती होता येणे शक्य आहे. नाहीतर वैश्विक विस्ड्मची संकल्पनाच निरर्थक होऊन जाईल. जाती, धर्म, वर्ण, वर्ग यांच्या अतीततेचे तत्वज्ञान निरुपाधिक माणूसपणालाच शक्य आहे. बुद्धांचे, मी विश्वाचा नागरिक आहे असे म्हणणाऱ्या सॉक्रेटिसांचे आणि बाबासाहेब आंबेडकरांचे तत्वज्ञान असेच प्रज्ञानमय तत्वज्ञान आहे. या प्रज्ञानामुळेच बाबासाहेबांचे तत्वज्ञान नाना पातळ्यांवरील अंगुलीमालांच्या विसर्जनाचे आणि निरुपाधिक माणसाच्या सर्जनाचे तत्वज्ञान ठरते.

आता एकूणच वैश्विक चर्चाविश्वात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या तत्त्वज्ञानाची गंभीरपणे चर्चा व्हायला लागली आहे. याचे कारण संपूर्णच मानवी जीवनाच्या संपूर्ण व्यवस्थेचे सिद्धांतन या तत्वज्ञानात आहे इतर सर्वच माणसांच्या स्वातंत्र्याला आणि सन्मानाला आपल्या स्वातंत्र्यइतकेच आणि सन्मानाइतकेच मौलिक मानणाऱ्या प्रदीप्त, प्रज्ञानी, प्रबुद्ध आणि प्रवाही माणसांचे संविधान या तत्वज्ञानात आहे. रीझन आणि मोरॅलिटी या दोन गगनभेदी खांबावर मानवी जीवनाची व्यवस्था उभी राहावी हे या तत्त्वज्ञानाचे साध्य आहे. विविधतायुक्त पण विषमतारहित, करुणाशासनयुक्त आणि शोषणरहित असा समाज या तत्त्वज्ञानाच्याच पोटी जन्माला येऊ शकतो असे मला नम्रपणे वाटते .

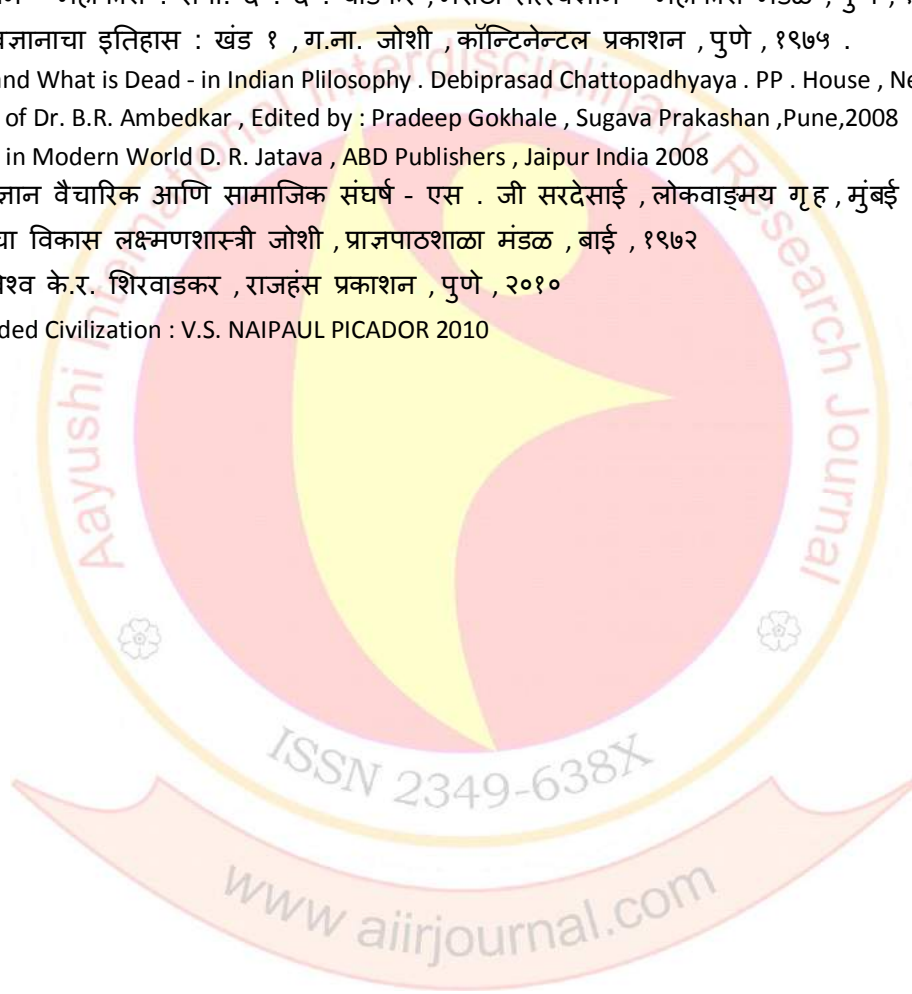
संदर्भ ग्रंथ

1. बी. आर. आंबेडकर, दिल्ली आकाशवाणीवरील भाषण : 3 ऑक्टोबर 1954, बोल महामानवाचे, खंड 1, संकलन : नरेंद्र जाधव, ग्रंथाली, मुंबई, 2012, पृ. 125 - 26
2. बी आर आंबेडकर : Ws vol. 4. 1987 P. 286
3. बी. आर. आंबेडकर : Ws vol. 3. 1987 P. 5
4. बी. आर. आंबेडकर : Ws vol. 3. 1987 P. 6
5. बी. आर. आंबेडकर : Ws vol. 1. 1979 P. 74
6. तत्रैव, P. 57
7. तत्रैव, Ws vol.18(3), पृ. 572 - 73.
8. तत्रैव vol. 1 P.57
9. जनता : 1 एप्रिल 1938
10. जनता : 15-2-1932
11. जनता : 11-3-1933
12. जनता : 11-3-1933

13. ws. Vol. 18. P. 445
14. ws. Vol. 11. P. 338
15. ws. Vol. 11. P. 250
16. ws. Vol. 11. P. 315- 325
17. ws. Vol. 11. P. 322-323
18. भारतीय संविधान : अनुच्छेद 48, क
19. ws. Vol. 1. P. 78
२०. तत्रैव , P.75
२१. उनि . बोल महामानवाचे खंड २ , पृ . ६४४
२२. तत्रैव , खंड १ , पृ . ३००
23. J.P. Sartre : What is Literature ?, London , 1970. P. 13 .

इतर साधनग्रंथ

1. मराठी तत्त्वज्ञान - महाकोश : संपा. दे . द . वाडेकर , मराठी तत्त्वज्ञान - महाकोश मंडळ , पुणे , १९७४
2. पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाचा इतिहास : खंड १ , ग.ना. जोशी , कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन , पुणे , १९७५ .
3. What is Living and What is Dead - in Indian Philosophy . Debiprasad Chattopadhyaya . PP . House , New Delhi , 2010
४. The Philosophy of Dr. B.R. Ambedkar , Edited by : Pradeep Gokhale , Sugava Prakashan , Pune, 2008
5. B.R. Ambedkar in Modern World D. R. Jatava , ABD Publishers , Jaipur India 2008
६. भारतीय तत्त्वज्ञान वैचारिक आणि सामाजिक संघर्ष - एस . जी सरदेसाई , लोकवाङ्मय गृह , मुंबई . २०११
- ७ वैदिक संस्कृतीचा विकास लक्ष्मणशास्त्री जोशी , प्राज्ञपाठशाळा मंडळ , बाई , १९७२
८. आपले विचारविश्व के.र. शिरवाडकर , राजहंस प्रकाशन , पुणे , २०१०
९. India : A wounded Civilization : V.S. NAIPAUL PICADOR 2010

दिव्यत्वाची जिथे प्रचिती तिथे कर माझे जुळती

डॉ. जोगेंद्रसिंह बिसेन

प्र. कुलगुरु

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

प्रस्तावना :-

भारत ही महापुरुषांची भूमी आहे. या देशात अनेक क्षेत्रात महापुरुषांनी आपले नाव अजरामर केले आहे. इतिहासाच्या विस्तीर्ण अशा या कालपटलावर महापुरुषांच्या पावलांचे ठसे उमटलेले आहेत. त्यांचा मागोवा घेत आपणास आपल्या भविष्याच्या नवीन वाटा, नवीन मार्ग उजळावयाचे आहेत. महापुरुषांचे जीवन आमच्यासाठी दीपस्तंभाप्रमाणे असते. महापुरुषांनी आपले कार्य कर्तव्य म्हणून पार पाडले ते कार्य समस्त समाजासाठी केले ; परंतु आज त्या सर्व महापुरुषांची आम्ही जातीनिहाय वाटणी करून टाकली आहे. महापुरुषांना जातीच्या चौकटीमध्ये बंदिस्त करून टाकले आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर फक्त दलितांचेच नव्हे तर समस्त देशाचे आदर्श आहेत. त्यांच्या कार्यातून सर्वांनीच प्रेरणा घेवून आपले कर्तव्य पार पाडण्याची व व्यवहार करण्याची आवश्यकता आहे. जातीचा चष्मा काढून नीर-क्षीर विवेक जागृत करून या महामानवाला समजून घेण्याची आवश्यकता आहे. हिमालयाच्या उंचीपेक्षाही विशाल ज्या महापुरुषांचे कर्तृत्व आहे त्याचा परामर्श या छोट्याशा लेखात घेणे शक्य नाही याची मला पूर्ण जाणीव आहे.

ज्ञानप्राप्ती आणि ज्ञानाचा उपयोग :-

बाबासाहेब आंबेडकर मॅट्रिक परीक्षा उत्तीर्ण झाले आणि त्यांचा विवाह संपन्न झाला. पुढे बडोदा नरेशांच्या सहकार्याने ते शिक्षण घेण्यासाठी विदेशात गेले. डॉ. बाबासाहेबांनी १९१५ साली अमेरिकेतून एम.ए. पदवी प्राप्त केली. कायद्याचा अभ्यास करण्यासाठी ते नंतर लंडनलाही गेले. लंडन विद्यापीठाने १९२३ मध्ये डॉक्टर ऑफ सायन्सची पदवी त्यांना प्रदान केली. हे सर्व ज्ञान प्राप्त करण्यासाठी बाबासाहेबांनी कठोर परिश्रम घेतले, अत्यंत कष्टातून त्यांनी ज्ञान प्राप्त केले. एकांथाने ज्ञानप्राप्तीसाठी ही त्यांची कठोर तपश्चर्याच होती. फक्त न्याहारी करून, कधी एकवेळ जेवण करून तर कधी उपाशी राहून बाबासाहेबांनी ज्ञानसाधना पूर्ण केली आर्थिक स्थिती कमकुवत होती आता उच्च शिक्षण प्राप्त केल्यानंतर सामान्य माणसाची प्रवृत्ती काय असते? तर चांगली नोकरी मिळवावी, पैसा कमवावा आणि जीवन सुखाने व्यतीत करावे. डॉ. बाबासाहेबांनी मनात ठरविले असते तर देशात काय विदेशातही त्यांना मोठ्या पगाराची नोकरी मिळू शकली असती. परंतु नोकरी न स्वीकारता आपल्या ज्ञानाचा उपयोग आपल्या राष्ट्रासाठी आणि आपल्या समाज बांधवांसाठी त्यांनी केला हे त्यांचे मोठेपण. आज ज्ञानप्राप्त केले की विदेशात जाण्याची आणि आपली बौद्धिक संपदा विदेशीयांच्या चरणी समर्पित करण्याची प्रवृत्ती दिसते त्या पार्श्वभूमीमध्ये राहूनही कोणत्याही अपप्रवृत्तींना बळी न पडता ज्ञान ग्रहण करणारे बाबासाहेब खरोखरच खूप मोठे होते. आपल्या इंद्रियांवर विजय मिळविणारे ते विजयेंद्र होते. त्या काळात त्यांच्या जीवनात आकर्षण निर्माण करणारे अनेक प्रसंग आले; परंतु त्या सर्वांच्या मोहात न पडता ज्ञानार्जनाचे कार्य त्यांनी अव्याहतपणे केले. यासंदर्भात संजय पाचपोर लिहितात, “ त्यावेळी अमेरिकेत असलेले लाला लजपतराय यांनी विद्यार्थी असलेल्या आंबेडकरांना राजकारणात ओढण्याचा प्रयत्न केला. आंबेडकरांनी तो

मोह विवेकाने टाळला. त्यांनी निश्चयपूर्वक व नम्रपणे लालार्जीना सांगितले. 'नरेशांनी मला अपरिमित सहाय्य केले आहे. त्यांना दिलेले वचन न मोडता आपला अभ्यास पुरा करणे हे माझे पहिले कर्तव्य आहे.'^१

आपल्या ज्ञानाचा उपयोग आपल्या समाजासाठी झाला पाहिजे. यासाठी स्वतःच्या सुखाचा त्याग करणारे बाबासाहेब आपण समजून घेतले पाहिजेत. परंतु प्रत्येक ठिकाणी बेरीज, वजाबाकी, गुणाकार, भागाकाराची गणिते मांडणारे व व्यवहाराची त्रेशीके मांडून आपल्याला काय मिळवता येईल ? याचा विचार करणाऱ्या स्वार्थी मंडळींना बाबासाहेबांचे हे मोठेपण समजणार नाही.

सामाजिक दायित्व :-

हजारो वर्षांपासून अन्याय, अत्याचाराच्या गर्भत लोटल्या गेलेल्या दलित समाजामध्ये चेतना जागविण्याचे काम डॉ. बाबासाहेबांनी केले. दलित समाजामध्ये अस्मिता जागृत केली ही कृती करित असताना हिंदू समाजाला त्यांनी अनेक वेळा हिंदू समाजाकडून आपल्याच भावंडावर होत असलेला अन्याय निदर्शनास आणून दिला. माणूस म्हणून जगण्याचा अधिकार त्यांनाही आहे याची मांडणी केली. परंतु हिंदू समाजातील त्या काळातील नेतृत्व करणाऱ्यांनी ती समजून घेतली नाही ज्यांनी समजून घेतली त्यांची शक्ती पुरेशी ठरली नाही. हे सर्व कार्य करित असताना बाबासाहेब या भूमीपासून या देशाच्या पवित्र मूल्यांपासून कधीच दूर गेले नाहीत. हे हिंदू समाजाने आज समजून घेण्याची आवश्यकता आहे.

आपल्या समाजबांधावावर पशुपेक्षांही हिनतेचा व्यवहार समाजाने केला तो व्यवहार समर्थनीय असूच शकत नाही. बाबासाहेबांच्या मते "हिंदुधर्माची दोन अंगे आहेत एक तत्त्वज्ञान व दुसरे आचार. त्यापैकी तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने जरी अस्पृश्य लोक स्पृश्यांच्या समान असले तरी आचाराच्या दृष्टीने ते असमान नव्हे अपवित्र आहेत. म्हणून त्यांच्याशी व्यवहार करणे हा अधर्म आहे."^२ बाबासाहेबांना तत्त्वज्ञान वेगळे आणि आचरण वेगळे ही भूमिकाच मान्य नाही. यासंदर्भात धनंजय कीर लिहितात, "आंबेडकरांचे असे मत होते ही, हिंदू समाजाची समतेच्या पायावर पुनर्घटना केल्याविना त्याची प्रगती होणार नाही"^३

२० मार्च १९२७ चा महाडच्या चवदार तळ्याचा सत्याग्रह असेल किंवा १३ ऑक्टोबर, १९२९ ला प्रारंभ केलेला मंदिर प्रवेशाचा लढा किंवा आपल्या हक्कांसाठी त्यांनी केलेला संघर्ष असेल. स्वातंत्र्यवीर सावरकरांनी बाबासाहेबांच्या कृतीचे समर्थन केले ; परंतु सावरकरांना त्यात यश प्राप्त झाले नाही. सावरकरांची ही कृती आजही समाजाने समजून घेतलेली नाही. १३ ऑक्टोबर १९२९ हा दिवसही का निवडला? तर तो दिवस विजयादशमीचा दिवस होता. अस्पृश्यता मोडून काढण्याचे सीमोल्लंघन करण्याचा तो दिवस होता पुढे धर्मपरिवर्तनासाठी निवडलेला दिवसही विजयादशमीचाच आहे. याचा अर्थ या देशाच्या सांस्कृतिक इतिहासाबाबत बाबासाहेबांना आदरच होता. हे स्पष्ट होते.

वारंवार प्रयत्न करूनही ज्यावेळी हिंदू धर्मामध्ये वैचारिक परिवर्तन होत नाही. हे लक्षात आले तेव्हा; बाबासाहेब एक विदारक सत्य मांडतांना म्हणतात, " एखादा अस्पृश्य हिंदू धर्मात राहिला असता त्यास स्पृश्य हिंदुकडून कमी लेखण्यात येते परंतु तोच ख्रिस्ती किंवा मुसलमान झाला तर त्यास तेच हिंदू लोक आपल्या समान वागवितात."^४

१३-१४ ऑक्टोबर १९३५ रोजी येवला येथील परिषदेत बाबासाहेबांनी घोषणा केली. " दुर्दैवाने मी अस्पृश्यांच्या जातीत जन्मास आलो हा काही माझा अपराध नाही. परंतु मरताना मात्र मी हिंदू म्हणून मरणार नाही."^५ बाबासाहेबांवर ही वेळ का आली? याचा विचार हिंदू समाजाने करण्याची आवश्यकता आहे. बाबासाहेबांनी

१९३५ ला घोषणा केली आणि १९५६ ला धर्मपरिवर्तन केले. या २१ वर्षांच्या काळात हिंदू समाजाने आपल्यात काय बदल घडवून आणले याचे चिंतन करावे बाबासाहेबांनी धर्मपरिवर्तन करताना बौद्ध धर्म निवडला. ज्याचा संबंध या देशाशी, या मातीशी आहे. बाबासाहेबांनी बौद्ध धर्माऐवजी अन्य धर्म स्वीकारला असता तर या देशाची काय स्थिती झाली असती ? ही कल्पना न केलेलीच बरी. बाबासाहेबांनी धर्म परिवर्तन करताना देशाचा संपूर्ण विचार करूनच पाऊल उचलले. धर्म परिवर्तन करताना बौद्ध धर्माचा अंगीकार ही बाबासाहेबांची कृती या देशावर फार मोठे उपकार करणारी आहे.

ख्रिश्चन किंवा मुसलमान हा असा कोणताही संदेश बाबासाहेब देत नाहीत. या मातीतील धर्म स्वीकारताना धर्म विध्वंसक म्हणून बाबासाहेबांनी कधीही व्यवहार केला नाही किंवा मांडणी केली नाही. बौद्ध धर्माचा अंगीकार करताना बौद्ध धर्म या देशाच्या संस्कृतीचा भाग आहे. याची जाणीव ठेवूनच त्यांनी त्याचा अंगीकार केला. हिंदू समाजाचा बदला घेण्यासाठी धर्मांतर अशी बाबासाहेबांची भूमिका कधीच नव्हती या पाठीमागे असणारी दृष्टी आणि विचार वर्तमान काळातील बाबासाहेबांच्या अनुयायांनी राजकारण करीत असताना विचारात घेण्याची आवश्यकता आहे.

अस्पृश्यांसाठी स्वतंत्र मतदार संघाची मागणी बाबासाहेबांनी केली. गांधीजींनी याचा विरोध केला. गोलमेज परिषदेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर होते म्हणूनच दलितांच्या व्यथा पोटतिडकीने मांडल्या गेल्या व जगाच्या समोर आल्या. गांधीजींचे बाबासाहेब आणि अस्पृश्य समाजाविषयीचे मत लिहिताना धनंजय कीर लिहितात, “ गांधीजी म्हणाले आपणास सर्व अस्पृश्य भारताच्या वतीने बोलण्याचा अधिकार आहे, हे आंबेडकरांचे म्हणणे योग्य नाही. त्यामुळे हिंदू समाजात जे तट पडतील ते पाहता मला मुळीच समाधान वाटत नाही यापेक्षा अस्पृश्य लोक मुसलमान किंवा ख्रिश्चन झाले तरी मी पर्वा करणार नाही मी ते सहन करीन.”^६ गोलमेज परिषदेबाबत बाबासाहेबांचे विचार मांडताना धनंजय कीर लिहितात, “मी राष्ट्राची चोख कामगिरी बजावली असाच निर्वाळा देईन, अशी माझी खात्री आहे. आपण मला देवपदाला चढवू नका. एखाद्या व्यक्तीला देवपदाला चढवून इतरांनी आंधळेपणाने त्याच्या मागे धावत जावे, हे मी तरी कमकुवतपणाचे लक्षण मानतो. गांधीजींना तीन चार वेळा आपण लंडनमध्ये कसे भेटलो. गांधीजींनी आगाखानांना काशी कुराणाची शपथ घालून अस्पृश्यांच्या मागण्यांना पाठींबा देऊ नका. असे विनविले. ही माहिती त्यांनी सभेस दिली.”^७ वरील बाबींचा विचार करता बाबासाहेबांसोबत आणि अस्पृश्य समाजासोबत तत्कालीन नेतृत्वाची असलेली भूमिका आपल्या लक्षात येईल परंतु हा सर्व विरोध पत्करूनही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आपल्या भूमिकेवर ठाम राहिले.

फाळणी आणि घटनेतील कलम ३७० :-

धर्माच्या नावावर भारत-पाकिस्तान अशी झालेली फाळणी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना मान्य नव्हती. धर्माच्या नावावर जर फाळणी करावयाची असेल तर धर्माच्या आधारावर दोन्ही देशातील जनतेची पूर्णतः अदलाबदली होणे आवश्यक आहे. असे बाबासाहेबांचे मत होते. जर तसे घडले नाही तर ज्या निकषांच्या आधारावर देशाची फाळणी झाली. भविष्यात तीच स्थिती निर्माण होवू शकते. ही शक्यता बाबासाहेबांनी फाळणीच्या वेळीच व्यक्त केली होती. वर्तमान स्थितीत देशाचा विचार करता बाबासाहेबांनी किती दूरवरचा विचार केला होता, हे आपल्या लक्षात येईल. दुर्दैवाने बाबासाहेबांचे हे मत तत्कालीन नेतृत्वाने विचारात घेतले नाही.

घटनाकार म्हणून बाबासाहेबांचे फार मोठे योगदान आहे. त्यावर स्वतंत्र लेख होऊ शकतो. घटनेतील अनेक महत्त्वपूर्ण बाबींपैकी एक म्हणजे घटनेतील कलम ३७० या कलमाचा घटनेत समावेश करण्याचा बाबासाहेबांचा विचार नव्हता. ३७० कलम आणि त्यातील तरतुदी बाबासाहेबांना मान्य नव्हत्या; परंतु पंडित नेहरूंच्या आग्रहामुळे बाबासाहेबांनी ३७० व्या कलमाचा घटनेत समावेश केला. घटनेत ३७० व्या कलमाचा समावेश करीत असताना हे कलम अस्थायी म्हणून असल्यामुळे केंद्र सरकारला हा निर्णय घेणे जास्त त्रासदायक झाले नाही. ३७० कलमाची तरतूद अस्थायी म्हणून करणे ही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची कृती या देशावर उपकार करणारी आहे. बाबासाहेब हे देश आणि समाजाबद्दल आस्था असलेले व्यक्तिमत्व होते आणि म्हणूनच ते समस्त भारतीयांसाठी वंदनीय आहेत. फाळणी, देशहीन याबाबींचा विचार करताना आम्हास गांधी आणि म.अली जिना समजून घ्यावे लागतील. ज्यांना गांधी आणि जिना व त्यांचा व्यवहार समजेल, त्यांनाच आंबेडकर आणि त्यांचे मोठेपण समजेल. ज्यांना गांधी आणि जिना समजले नाहीत त्यांना आंबेडकरांचे मोठेपण समजणार नाही.

आज शरीराने डॉ. बाबासाहेब या भूतलावर नाहीत; परंतु अखिल मानवजात जोपर्यंत भूतलावर आहे तोपर्यंत बाबासाहेबांचे पुण्यस्मरण होत राहील. समाजात शोषक आणि शोषित या प्रवृत्ती अस्तित्वात आहेत. तो पर्यंत शोषकांविरुद्ध शोषितांचे नेतृत्व करणारे बाबासाहेब आपला मार्ग प्रकाशमान करतील अन्याय, अत्याचारांविरुद्ध संघर्ष करण्याची ज्या-ज्या वेळी गरज भासेल तेव्हा बाबासाहेब दीपस्तंभांप्रमाणे आमचे मार्गदर्शक ठरतील. राष्ट्रहीत आणि समाजहिताचा विचार करताना बाबासाहेबांची भूमिका आमच्यासाठी दिशादर्शक ठरते. म्हणून शरीराने मर्त्य असले तरी विचाराने बाबासाहेब हे सतत आपल्यासोबत असतील. त्यांचे विचार आपला मार्ग प्रकाशमान करतील. असे दिव्य कार्य करणाऱ्या महापुरुषास नमन.

निष्कर्ष :-

- १) आज देशात महापुरुषांची जातीनिहाय वाटणी केली आहे, ती करणे योग्य नाही, समाजहिताचे नाही.
- २) ज्ञानप्राप्तीसाठी बाबासाहेबांनी कठोर परिश्रम केले. आज विद्यार्जन करणाऱ्यांनी तो आदर्श घेतला पाहिजे.
- ३) बाबासाहेबांनी आपल्या ज्ञानाचा उपयोग समाज आणि देशासाठी केला.
- ४) समर्पण आणि त्याग ही भारतीय संस्कृतीतील जीवनमूल्ये आहेत, याचा अंगीकार बाबासाहेबांमध्ये दिसून येतो.
- ५) दलित समाजामध्ये चेतना आणि अस्मिता जागविण्याचे काम बाबासाहेबांनी केले.
- ६) बाबासाहेबांच्या प्रत्येक कृतीबद्दल टीका करणाऱ्यांनी बाबासाहेबांना ती कृती करण्याची वेळ का आली? याचे चिंतन करावे ज्यामुळे प्रश्नाची उत्तरे मिळतील
- ७) देशाच्या सांस्कृतिक इतिहासाबाबत आंबेडकरांना आस्था होती.
- ८) धर्मपरिवर्तन करताना या मातीशी संबंधित असलेला बौद्ध धर्म बाबासाहेबांनी निवडला, हे या देशावर आणि समाजावर बाबासाहेबांचे फार मोठे उपकार आहेत.
- ९) घटनेत ३७० कलमाचा अस्थायी म्हणून समावेश करणे, ही बाबासाहेबांची दूरदृष्टीच होती.

संदर्भ ग्रंथ :-

- १) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर उवाच - संजय पाचपोर पृ.क्र.१०
- २) संघर्ष महामानवाचा - रमेश पतंगे पृ.क्र. ४५
- ३) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - धनंजय कीर पृ.क्र. ५८
- ४) संघर्ष महामानवाचा - रमेश पतंगे पृ.क्र. ५१
- ५) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - धनंजय कीर पृ.क्र. २०१
- ६) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - धनंजय कीर पृ.क्र. २०५
- ७) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - धनंजय कीर पृ.क्र. २६३

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार

डॉ. नागोराव कुंभार

जेष्ठ साहित्यिक व विचारवंत,
लातूर

प्रस्तावना :

शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक सत्तेपासून शतकानुशतके वंचित असलेल्या अस्पृश्य समाजात जन्मलेल्या डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्वकर्तृत्वने स्व सार्वजनिक आणि बौद्धिक क्षेत्रात संपादन केलेला नावलौकिक हे मोठे आश्चर्य आहे. त्यांनी येथील सामाजिक क्रांतीला भरभक्कम वैचारिक अधिष्ठान व अचूक दिशा देण्याचे ऐतिहासिक कार्य केले आहे. त्यांनी सामाजिक क्रांतीसाठी एकीकडे हिंदू तत्त्वज्ञानाविरुद्ध वैचारिक लढा दिला व दुसरीकडे समता , स्वातंत्र्य आणि बंधुत्व या मूल्यावर आधारलेल्या नव्या समाज बांधणीसाठी प्रयत्न केले . “ शिका , संघटीत व्हा आणि संघर्ष करा ” हे सामाजिक क्रांतीचे मूलभूत व मौलिक सूत्र त्यांनी आपल्या बांधवांच्या हाती दिले . शिक्षण हे सामाजिक क्रांतीचे महत्वाचे हत्यार आहे अशी त्यांची पक्की धारणा होती . यामुळेच त्यांच्या समाज चिंतनात त्यांनी शिक्षणाला अग्रक्रम दिलेला दिसतो .

जुन्या शिक्षण पद्धतीला विरोध

डॉ. आंबेडकरांनी मुठभरांच्या हातातील बाहुले बनलेल्या जुन्या शिक्षण पद्धतीला कडाडून विरोध केला . कारण जुनी शिक्षण पद्धती ही उच्चवर्णीय नियंत्रित व प्रभावी होती . दुसऱ्यांनी विद्या संपादन करू नये अशी उच्च वर्नीयांची विचारसरणी होती. यामुळे देशातील तीन चतुर्थांश लोक अज्ञानी राहिले . समाजात जातीयवाद वाढला. याउलट ब्रिटिशांनी सर्वांसाठी शिक्षण खुले करून बहुजनांच्या उद्धाराचा मार्ग मोकळा केला यामुळे येथे जातीयवादाची पकड देखील सैल झाली असे ते प्रतिपादन करतात .

शिक्षण : पवित्र संस्था :-

डॉ.आंबेडकरांनी शिक्षणाशी संबंधित असलेल्या शिक्षणसंस्था, विद्यार्थी आणि शिक्षक या घटकांविषयी अत्यंत तळमळीने विचार मांडलेले आहेत. आजही त्यांचे हे विचार मार्गदर्शक व उपयुक्त आहेत.

त्यांच्या मते, शिक्षण (विद्यालय, महाविद्यालय आणि विश्वविद्यालय) ही एक पवित्र सामाजिक संस्था आहे. शिक्षणसंस्था या उत्तम नागरिक निर्माण करणारे कारखाने व पवित्र क्षेत्रे असतात. शिक्षणसंस्थांचे कार्य मनुष्यांची मने सुसंस्कृत करण्याचे असते शिक्षणसंस्था समाजात एक राष्ट्रीयतेचे, मानवतेचे आणि अज्ञान दूर करण्याचे महत्वाचे कार्य करीत असतात. यामुळेच शिक्षणसंस्था अन्य असामाजिक संस्थापेक्षा अत्यंत महत्वाच्या असतात.

शिक्षणाचे महत्व :-

डॉ. आंबेडकर शिक्षणाचे महत्व अनेक पद्धतीने समजावून सांगतात. त्यांनी आपल्या आयुष्यात विद्या, विनय व शील अशी तीन दैवते मानली होती. या तीन दैवतांमध्ये त्यांनी विद्येला प्रथम स्थान दिले. विद्येचे महत्व स्पष्ट करताना ते म्हणतात, “ विद्येशिवाय माणसाला शांतता नाही आणि माणुसकीही नाही. ती महासागरासारखी आहे . मणसाला जगण्यासाठी जशी अन्नाची आवश्यकता आहे तशीच विद्येचीही !” त्यांच्या

मते पाश्चात्य राष्ट्रांचा विकास शिक्षणामुळेच झाला ; एवढेच नव्हे तर भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यात पाश्चात्य शिक्षणाचा फार मोठा सिंहाचा वाटा आहे. समाजाचा आणि राष्ट्राचा सर्वांगीण विकास हा शिक्षणामुळेच होतो. शिक्षणामुळेच मनुष्य निर्भय, स्वावलंबी आणि स्वाभिमानी बनतो. त्याची आत्मशक्ती जागी होते. त्याच्यात स्वातंत्र्य उपभोगण्याची व स्वातंत्र्याचे रक्षण करण्याची क्षमता विकसित होते. शिक्षणामुळे मनुष्यात अन्यायाविरुद्ध बंड करण्याची वृत्ती वाढते. अज्ञान संपते. मनुष्यात सामाजिक उत्तरदायित्वाची जाणीव विकसित होते. शोषितांचे शोषण थांबते. भोळ्या समजूती व अंधश्रद्धा नष्ट होतात.

शिक्षणात समाजातील गुलामगिरी नष्ट करण्याचे सामर्थ्य असते. यामुळे ते म्हणतात “ उपासमारीने पोषण कमी झाल्यास माणूस हीनबल होऊन अल्पायुषी होतो, तसेच शिक्षणाच्या अभावी तो निर्बुद्ध राहिल्यास जिवंतपणी दुसऱ्याचा गुलाम बनतो” डॉ. आंबेडकरांच्या मते आपल्या देशातील सर्व सामाजिक दुःखावर शिक्षण हेच एक जालीम औषध आहे. म्हणून ते असे प्रतिपादन करतात कि, “ हिंदू समाजाच्या अगदी खालच्या थरातून आल्यामुळे शिक्षणाचे किती महत्व आहे, हे मी जाणतो. खालच्या समाजाची उन्नती करण्याचा प्रश्न आर्थिक असल्याचे मानण्यात येते. पण ही मोठी चूक आहे. हिंदूस्थानातील दलित समाजाची उन्नती करणे म्हणजे त्यांच्या अन्न, वस्त्र व निवाऱ्याची सोय करून पूर्वीप्रमाणे त्यांना उच्च वर्गाची सेवा करावयास लावणे नव्हे. खालच्या वर्गाची ज्याच्यामुळे प्रगती खुंटून त्यांना दुसऱ्याचे गुलाम व्हावे लागले, तो न्यूनगंड त्यांच्यापासून नाहिसा करणे, चालू समाजपद्धतीमुळे जे त्यांचे जीवन लुबाडण्यात आले, त्याचे त्यांच्या स्वतःच्या व राष्ट्राच्या दृष्टीने काय महत्व आहे, याची त्यांना जाणीव करून देणे, हाच खालच्या वर्गाचा प्रश्न आहे. मानवी जीवनात शिक्षणाचे असलेले महत्व लक्षात घेऊन आपल्या मागासवर्गीय बांधवानी अधिकाधिक शिक्षण घ्यावे, असे आवाहन करताना ते म्हणतात, “ खेड्यातील गावगाड्यात व फाटक्या वतनदारीत शिळ्या तुकड्यात अडकून न पडता शहरात येऊन मोलमजुरी करूनही आपल्या मुलांना शिकवणे निकडीचे आहे ”

विद्यार्थ्यांना सल्ला :-

त्यांनी विद्यार्थ्यांना दिलेला सल्ला अत्यंत महत्वाचा आहे. विद्यार्थी आपले कर्तव्य आणि जबाबदारी काशी पार पडतात यावर त्या समाजाचे भवितव्य अवलंबून असते. अशी त्यांची समजूत होती. यामुळे ते म्हणतात “ विद्यार्थ्यांनी आपल्या बुद्धीला चालना देऊन बौद्धिक शक्तीचे संवर्धन केले पाहिजे. त्यांनी आपली विवेकशक्ती प्रज्वलित केली पाहिजे. विद्यार्थ्यांनी ज्ञानार्जनात खंड पडू देता कामा नये.” कारण ज्ञान हाच मनुष्याच्या जीवनाचा पाया आहे. या विश्वात ज्ञानाशिवाय दुसरे असे काहीही पुज्यनीय नाही. या संदर्भात डॉ. आंबेडकर भगवान बुद्धाचे एक वचन उद्धृत करतात. भगवान बुद्धाच्या मते जीवनात धनवृद्धी ही क्षुल्लक बाब आहे. सर्व वृद्धीमध्ये प्रजावृद्धी हीच सर्वश्रेष्ठ असते. यास्तव ते म्हणतात, “ विद्यार्थ्यांनी अधिकाधिक ज्ञान संपादन केले पाहिजे. ज्ञान संपादनासाठी भरपूर वाचन करणे आवश्यक असते.” सिद्धार्थ नाईट हायस्कूलच्या एका वक्तृत्व स्पर्धेच्या कार्यक्रमप्रसंगी विद्यार्थ्यांशी हितगूज करताना ते म्हणतात, “ मी आज थोडे काही बोलू शकतो, ते परिश्रमाने अवगत केलेल्या ज्ञानामुळेच बोलतो. शिक्षण आणि विद्या यांशिवाय आपला उद्धार होणार नाही. तुम्ही भरपूर वाचन केले पाहिजे. रोज एक- अर्ध पुस्तक वाचून संपविण्याचा सराव केला पाहिजे. मी मनोरंजनासाठी कधीही काही वाचले नाही, वाचीत नाही. कथा वाड्मयापेक्षा इतर सोलिड वाड्मयच मी जास्त वाचले आहे. शिक्षणासाठी मी वाड्मय वाचतो, मनोरंजनासाठी नाही.” यावरून विद्यार्थ्यांना भरपूर वाचन करणे कसे आवश्यक आहे व त्यांनी काय वाचावे यासंबंधी त्यांनी येथे अपेक्षा वक्त केली आहे.

त्यांच्या मते विद्यार्थी दीर्घोद्योगी असला पाहिजे. कारण दीर्घोद्योगाशिवाय विद्यार्थी पराक्रमी व बुद्धिमान होऊ शकणार नाही. या संदर्भात ते स्वतःचा एक अनुभव सांगताना म्हणतात. “ मी इंग्लंडमध्ये असताना आठ वर्षे लागणारा अभ्यासक्रम मी दोन वर्षे तीन महिन्यात पूर्ण केला. हे दीर्घोद्योगामुळे घडले.” विद्यार्थ्यांनी आपल्या जीवनात आत्मविश्वास वाढविला पाहिजे . असे प्रतिपादन करताना ते म्हणतात, “ आत्मविश्वासासारखी दुसरी दैवी शक्ती नाही, आपण आपल्यातील आत्मविश्वास गमावता कामा नये. आपल्यात, मी जे करीन ते होईल . असा आत्मविश्वास असला पाहिजे.” आत्मविश्वासाशिवाय प्रगती अशक्य आहे याचे भान विद्यार्थ्यांनी ठेवले पाहिजे. त्यांच्यामते विद्यार्थी हा चिकित्सक वृत्तीचा व स्वतंत्र विचार करणारा असला पाहिजे. विद्यार्थ्यांनी कोणाचेही अंधानुकरण करता कामा नये. त्यांनी बुद्धीला पटल्याशिवाय कोणताही विचार स्वीकारता कामा नये. म्हणून ते म्हणतात, “ शिष्याने आपल्या गुरूंकडून मार्गदर्शन घ्यावे . आपल्या गुरूची मते व सिद्धांत न स्वीकारण्यात गुरूंशी कृत्स्नपणा करण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाही. कारण त्यांनी जरी गुरूच्या मताचा अव्हेर केला तरी, तुम्ही मला जागे करून मला मार्ग दाखविला याबद्दल मी तुमचा आभारी आहे. असे म्हणणे भाग पडते . म्हणून गुरूची मते व सिद्धांत शिष्याला बंधनकारक असतात असे समजून चालणे हे शिष्याच्या व गुरूच्या दृष्टीने चुकीचे आहे. शिष्याचे कर्तव्ये , तत्वे जाणून घेऊन ती आपल्या बुद्धीला पटली तर त्या तत्वांचा प्रसार निष्ठापूर्वक केला पाहिजे . येशू ख्रिस्तांची व भगवान बुद्धाची हीच अपेक्षा होती. “ डॉ. आंबेडकर विद्यार्थ्यांना नेहमी सांगत की , विद्यार्थी वर्गाने दोन गोष्टी ध्यानात ठेवल्या पाहिजेत. बुद्धिमत्तेत आणि कार्यक्षमतेत आपण कमी पडणार नाही , याची त्यांनी दक्षता घेतली पाहिजे. तसेच त्यांनी व्यक्तिगत सुखापेक्षा आपला समाज स्वतंत्र, स्वावलंबी व सन्माननीय कसा होईल याकडे लक्ष दिले पाहिजे.

शिक्षक : राष्ट्राचा सारथी :

डॉ. आंबेडकरांच्या मते शिक्षण प्रक्रियेत शिक्षकाची भूमिका अत्यंत महत्वाची असते. शिक्षक वर्ग हा समाज व राष्ट्राचा सारथी असतो. कारण त्याच्या हातात शिक्षणाच्या नाड्या असतात. शिक्षक हा शाळारूपी कारखाण्याचा फोरमन असतो. हा फोरमन जितका शहाणा असेल तितका उत्तम माल कारखाण्यातून बाहेर पडतो. यासाठीच शाळेमध्ये समबुद्धीचे, उदात्त थोर मनाचे आणि निःपक्षपातीवृत्तीचे शिक्षक असले पाहिजेत . त्यांचा असा आग्रह होता की , शिक्षक, प्राध्यापक ज्ञानी व संशोधक वृत्तीचे असले पाहिजेत. ते म्हणतात, “ प्राध्यापकांनी अध्ययन आणि अध्यापनात स्वतःला इतके गुंतून घ्यावे की , आपल्या घराकडेही बघण्याची सवड त्यांना मिळू नये. ते काम त्यांच्या पत्नीकडे सोपवावे.” प्राध्यापक नुसता विद्वान असून चालणार नाही , तर तो सर्वश्रुत असला पाहिजे, त्याला विद्यार्थ्यांमध्ये उत्साह निर्माण करता आला पाहिजे. त्यासाठी तो स्वतः उत्साही असला पाहिजे. त्याची वाणी शुद्ध असली पाहिजे. त्याच्यात आपला विषय अधिकाधिक माहितीपूर्ण आणि मनोरंजक करून शिकविण्याची धमक असली पाहिजे. अत्यंत परिश्रम करून मोहोजोदारो येथे सापडलेल्या नाण्यावरील व विटावरील लेख वाचणारे फादर हेरॉस हे ज्ञाननिष्ठ प्राध्यापक सर्व प्राध्यापकांचे आदर्श असले पाहिजेत.” प्राध्यापकांच्या सद्यःस्थितीवर प्रकाश टाकताना ते म्हणतात, “ मला वाटते थोडेसे रुपये मिळवावेत व आपली सुखाने कालक्रमणा करावी या पत्नीकडे आपल्या प्रोफेसरांना आयुष्यात काही महत्वाकांक्षाच नाही. या महत्वाकांक्षेच्या अभावामुळेच त्यांच्या हातून काहीही भरीव कार्य होत नाही. ते अधून-मधून पाठ्यपुस्तकांवर टिपणे लिहितात. टिपणे लिहिण्यापलीकडे काही महत्वाचे कार्य आहे, त्याची त्यांना माहिती आहे की नाही कोण जाणे.”

डॉ. आंबेडकरांच्या मते उच्चवर्णीय वर्ग हा प्रारंभापासून विद्येचा उपासक राहिलेला आहे. या वर्गाने इतरांच्या बुद्धीमत्तेविषयी नेहमीच शंका बाळगल्या आहेत , अशा उच्चवर्णीयांच्या हाती शिक्षणाची सूत्रे देणे धोक्याचे आहे, या विषयी ते म्हणतात, “ समाजातील वंचित व दुर्बल घटकांनी शिक्षण या पेशाकडे वळणे आवश्यक आहे. थोड्याशा प्रयत्नाने या पेशामध्ये कोणासही तज्ज्ञता आणि कौशल्य संपादन करणे शक्य आहे.”

काही मौलिक सूचना :-

डॉ. आंबेडकरांनी शिक्षणासंबंधी केलेल्या अनेक सूचना अत्यंत मौलिक स्वरूपाच्या आहेत. त्या आजही आपणास उपयुक्त आहेत. शिक्षण घेऊ इच्छिणाऱ्या विद्यार्थ्यांना संधी उपलब्ध करून देणे ही सर्वस्वी शासनाची आणि समाजाची जबाबदारी आहे. सामान्य माणसाला शिक्षण घेणे सुलभ होईल अशी शिक्षण व्यवस्था असली पाहिजे. भारतात उच्चवर्णीय समाजाच्या तुलनेत, दारिद्र्यामुळे मागासवर्गीय समाजात शिक्षणाचे अत्यंत कमी प्रमाण आहे. यामुळे मागासवर्गीयांना शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी शिष्यवृत्ती, निःशुल्क भोजन व निवासाची सोय व त्यांना हवे असलेल्या अन्य सोयी उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. मागासवर्गीयांच्या सवलती काढून घेतल्यास या वर्गातील मुले शिक्षणाला रामराम ठोकतील. यामुळे मागासवर्गीयांना सवलती देणे अत्यंत आवश्यक आहे. त्यांच्या मते मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांनी केवळ प्राथमिक शिक्षण घेऊन न थांबता, त्यांनी उच्च शिक्षणापर्यंत मजल मारली पाहिजे. उच्चशिक्षण ही केवळ एका विशिष्ट वर्गाची मक्तेदारी न बनता समाजातील सर्व वर्गापर्यंत आणि विशेषतः मागास वर्गापर्यंत उच्च शिक्षणाचा प्रसार कसा होईल याकडे शासनाने विशेष लक्ष दिले पाहिजे. जातीनिष्ठ वृत्ती आणि केंद्रीकरणामुळे शिक्षणाचा प्रवाह तुंबला जातो, म्हणून डॉ. आंबेडकर म्हणतात, “ शिक्षणाचे विकेंद्रीकरण झाले पाहिजे. शैक्षणिक क्षेत्रातील संस्कारकर्ता व त्याचे केंद्र बदलल्याशिवाय शिक्षणाचे स्वरूप बदलणार नाही .” असे आंबेडकरांना वाटते. शैक्षणिक धोरणात राज्यकर्त्यांनी धरसोड धोरण स्वीकारू नये असे आंबेडकरांचे मत होते. भारतात शिक्षणाची प्रगती होऊ शकली नाही. याचे कारण राज्यकर्त्यांचे धरसोड धोरण. याउलट भारताप्रमाणे लाल चीन प्रजासत्ताक बनल्यावर सक्तीच्या मोफत शिक्षणाची योजना आखून थोड्याच कालावधीत त्यांनी आपली प्रगती करून घेतलेली आहे. त्याचे उदाहरण देतात. डॉ. आंबेडकरांचा असा आग्रह होता की , शिक्षणाचे संपूर्ण नियंत्रण आणि नियमन शिक्षण तज्ज्ञाकडूनच व्हावे. शिक्षण क्षेत्रात राजकीय व्यक्तींचा हस्तक्षेप अत्यल्प असावा. शिक्षणासंबंधी धोरणे आखणाऱ्या प्रक्रियांमध्ये मागासवर्गीय व्यक्तींना त्यांचा प्रभाव पडेल इतपत प्रतिनिधित्व दिले पाहिजे. तरच ते शिक्षण मागासवर्गीयांना उपयुक्त ठरेल.

डॉ. आंबेडकरांनी शिक्षणासंबंधी अत्यंत तळमळीने मांडलेले मूलभूत विचार अमलात आणल्यास शिक्षण व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्व विकासाचे आणि समाजपरिवर्तनाचे महत्वाचे माध्यम बनेल आणि विशेषतः मागासवर्गीय वंचित वर्गाच्या उद्धाराचा मार्ग ठरेल असे आम्हांस वाटते .

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे धम्मविषयक विचार व कार्य

भिखू पय्यानंद

संस्थापक

महाविहार सातकर्णी नगर, लातूर

प्रस्तावना :

बोधिसत्त्व युगप्रवर्तक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि बौद्ध धम्म यांचा संबंध अतूट असा आहे. महार जातीत जन्मलेल्या बाबासाहेबांचे बुद्धाशी नाते अगदी लहान वयापासून जुळले होते . दहावी वर्गात पास झाल्यावर केळुसकर गुरुजींनी भीमराव आंबेडकरांना बुद्धचरित्र पुस्तक भेट देऊन गुरुजींनी सन्मान केला होता . अगदी वयाच्या सोळाव्या वर्षापासून भीमराव आंबेडकरांचे बुद्धाशी नाते जूळले होत . पुढे १३ ऑक्टोबर १९३५ साली येवला येथे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी धर्मातराची घोषणा केली . ही घोषणा विषमता, जातीभेद याच्याविरुद्ध तर समतेच्या, सामाजिक न्यायाच्या व व्यक्तिमात्वाच्या स्वातंत्र्याच्या बाजूने होती. हा हिंदूधर्म त्याच्या रूढी परंपरा, नियम याच्यावर सर्वात मोठा हल्ला होता. धर्मांतर हा एकमेव मार्ग अस्पृश्यता नष्ट करण्यामागचा उद्देश होता. मानवी जीवनातील मुलभूत हक्क व अधिकार प्राप्त करण्यासाठी धर्मातराचे शस्त्र उपसले होते. परंतु तरी देखील मनुप्रवृत्ती असणाऱ्या धर्मांना काही एक फरक पडत नव्हता आणि म्हणूनच धर्मांतर हे बौद्ध धम्म स्वीकारून करायचे असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ठरविले.

महामानव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी बौद्ध, शीख, मुस्लीम, जैन आदि धर्मांचा सखोल अभ्यास केला. परंतु त्यांनी बौद्ध स्वीकारण्यावर ठाम राहिले . कारण बुद्धाचे तत्त्वज्ञान मुळात दया, करुणा यांवर आधारलेले होते. मानवाचे दुःख: समजून त्याच्या दुःख विमुक्तेचे चिंतन बुद्धाने केले होते सामाजिक समानता, सामाजिक न्याय, स्वातंत्र्य, सामाजिक बंधुत्व या बुद्धप्रणित तत्त्वज्ञानाकडे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आकर्षित झाले अस म्हणणे काही वावगे ठरणार नाही. पंचशील नितीमता हा आदर्श सिद्धांत बौद्धधम्माचा मुल गाभा आहे. अज्ञान व अंधश्रद्धा यांचा नयनाट करणे हा बुद्धधम्माचा उद्देश आहे. यामुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ही बौद्ध धम्माच्या बाजूने अनुकूल होते

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी बौद्ध धम्मविषयी आपले विचार अनेक ठिकाणी प्रकट केले. अनेक स्तंभातून विविध लेखातून प्रभावी चिंतन , मनन त्यांच्याद्वारे करण्यात आले . बौद्ध धम्माचा इतिहास, बौद्ध धम्माची तत्कालीन स्थिती, आणि तिचा विकास यांवर त्यांनी निरीक्षण करून आपले मनोगत व्यक्त केले . याउपर त्यांनी बौद्ध धम्माच्या वाढीसाठी प्रचार कार्य केले. याच्या ऐतिहासिक नोंदी अनेक प्रसंगातून आपल्या लक्षात येतील. जीवनाच्या शेवटच्या काळात म्हणजे इ.स. १९५० पासून ते १९५६ पर्यंत म्हणजे तब्बल सहा वर्ष त्यांनी बौद्ध धम्माच्या कार्यासाठी पुढाकार घेतला. हा काळ आधुनिक बौद्ध धम्माच्या दुष्टीने सुवर्ण काळ म्हणावा लागेल यामध्ये काही तिळमात्र शंका नाही.

सर्वप्रथम डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी १९५० मध्ये तथागत बुद्धाची २५०० वी जयंती भारत सरकारद्वारे दिल्ली येथे साजरी केली. त्यासाठी बुद्ध जयंतीच्या निमित्ताने सार्वजनिक सुट्टी शासनाद्वारे मंजूर केली. खरे पाहता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या बौद्ध धम्माच्या कार्याचा आरंभ इथून सुरु झाला होता .

भारतात १२०० वर्षांपासून लुप्त झालेल्या बौद्ध धम्माची पताका लावण्याचे अभूतपूर्व कार्य बाबासाहेबांनी केले. ही तर खरी सुरुवात होती. पुढे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतात बौद्ध धम्म या विषयासाठी विकासात्मक आराखडा त्यांच्या कल्पक बुद्धीमत्तेतून तयार केला होता. हे पुढील अनेक प्रसंगातून आपणास पहावयास मिळते.

बुद्ध जयंती निमित्ताने कलकत्ता **महोबधकारकच्या महाबोधी सोसायटीच्या** मासिकात भारतातील ' बुद्ध धम्माची स्थिती व त्याचे भवितव्य ' या विषयावर त्यांनी प्रभावी निबंध लिहिला. या निबंधातून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची बौद्ध धम्माविषयी तळमळ कशा प्रकारे होती हे लक्षात येते. प्रस्तुत निबंधात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी काही अपेक्षा व्यक्त केल्या होत्या. भारतात बौद्ध धम्म वाढविण्यासाठी बौद्ध धम्माचे महत्त्व, तत्वज्ञान सांगणारा सोप्या व सरळ शब्दात बायबलप्रमाणे ग्रंथाची निर्मिती करणे. तद्वतच मिशनरीप्रमाणे बौद्ध धम्मप्रचारासाठी यांत्रना राबविणे अशा प्रकारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे बौद्ध धम्मविषयी चिंतन अतिसूक्ष्म स्वरूपाचे होते. केवळ बोलले नाहीत तर त्यांनी प्रत्यक्ष कृती देखील केली. प्रत्यक्षात कार्यास सुरुवात केली. बायबलप्रमाणे ' दि बुद्ध अँड हिज धम्मा ' या अग्रंथाची निर्मिती त्यांनी केली. १९५१ मध्ये हा ग्रंथ लिहिण्यास सुरुवात झाली पुढे तब्बल ५ वर्ष हा ग्रंथ तयार करण्यास वेळ लागला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी यासाठी खूप मेहनत घेतली. विशेषतः जीवनाच्या शेवटच्या रात्री या ग्रंथाची प्रस्तावना लिहून या युगप्रवर्तकाने कायमची झोप घेतली. एवढे पवित्र अपूर्ण कार्य हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मृत्यूसमयी पूर्व व्हावे हे आश्चर्यच आहे. आज डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आपल्यात नाहीत, परंतु ' दि बुद्ध अँड हिज धम्मा ' हा धम्मग्रंथ वाचताना या ग्रंथातील प्रत्येक शब्द, ओळ, प्रसंग आणि चित्रणे हे सर्व बाबासाहेबांच्या उच्चकोटी असणाऱ्या बुद्धीमत्तेतून प्रत्यक्षात लेखनात उतरले आहेत. हा ग्रंथ हाताळताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आपल्या जवळ असल्याचा कधी कधी भास होतो. प्रस्तुत ग्रंथ बाबासाहेबांच्या हयातीत प्रकाशित झाला नाही कारण त्याचे काम अपुरे राहिले होते. बाबासाहेबांच्या महापरीनिर्वाणानंतर १९५७ मध्ये हा ग्रंथ प्रकाशित करण्यात आला. पुढे हा ग्रंथ भारतीय बौद्धांच्या घरात आणि मनात पवित्र असा धम्मग्रंथ झाला. दूरदृष्टीसंपन्न अशा युगप्रवर्तक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या या ग्रंथनिर्मितीमुळे भारतात बौद्ध धम्म यशस्वीपणे रुजत आहे. हे वर्तमान बौद्ध धम्माच्या स्थितीवरून अगदी साहज लक्षात येते.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या बौद्ध धम्मविषयी कार्याचा उल्लेख अनेक नोंदीतून होतो. मिशनरी स्वरूपातील धम्मप्रचारकाच्या निर्मितीसाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अत्यंत आग्रही होते. त्यासाठी त्यांनी खूप प्रयत्न केले. धम्म प्रचारकाची निर्मिती करण्यासाठी त्यांनी बौद्ध सेमिनरी काढण्याचे ठरविले. दक्षिण भारतात म्हैसूर च्या महाराजांशी १९५५ मध्ये चर्चा करून बेंगलोर या ठिकाणी पाच एकर जमीन खरेदी करण्याचे नियोजन त्यांनी केले होते. केवळ बौद्ध धम्म भारतात प्रभावीपणे रुजविण्यासाठी प्रशिक्षित धम्म प्रचारक निर्माण करण्याच्या हेतूने एक धम्म प्रशिक्षण केंद्र निर्माण करण्याचा त्यांचा संकल्प होता. त्या संकल्पित केंद्रात प्रशस्त सुसज्ज वाचनालय, त्यात बौद्ध धम्मविषयक बौद्ध विद्वानाचे धम्मग्रंथ, स्वतंत्र ग्रंथनिर्मिती करण्यासाठी मुद्रणालय, स्वतंत्र, लहान मोठे बुद्ध विहारे, धम्म प्रचारक विद्यार्थी, प्रशिक्षक आणि संशोधनासाठी स्वतंत्र सभागृहे अशी सर्व सोयीयुक्त सुसज्ज व्यवस्था करण्याचा कृती संकल्प महामानव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा होता. बाबासाहेबांच्या हयातीत हे धम्मप्रचाराकांचे बौद्ध प्रशिक्षण केंद्र जर प्रत्यक्षात निर्माण झाले असते तर आजमितीस भारतातील बौद्ध धम्माची परिस्थिती अतंत्य सुनियोजित, कुशल पाध्दतीने यशस्वी स्वरूपात उच्चशिखांत गेली असती यात कुठलीही शंका नाही. आज हजारो धम्मप्रचारक प्रशिक्षित स्वरूपात गृहस्थ आणि

भिक्षुकांच्या माध्यमातून तयार झाले असते. अशा प्रकारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे केवळ धम्म प्रचाराच्या दृष्टीने बोलले नसून त्यासाठी त्यांनी सेमिनरीच्या माध्यमातून विकासात्मक आराखडा (ब्ल्यू प्रिंट) तयार केला होता हे यावरून समजते. हजारो वर्षांची आदर्श संस्कृती व तिचा इतिहास हा लोप पावलेल्या भारतात पुनश्च निर्माण करण्याचे मदतकार्य महानायक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केलेले आहे. हे वर्तमान नव तरुण पिढीस क्वचितच ज्ञात आहे .

बाबासाहेब यावर थांबले नाहीत, पुढे त्यांनी भारतात बौद्ध धम्माचा प्रचार करण्यासाठी ४ मे १९५५ मध्ये अधिकृत नोंदणी करून ' दी बुद्धिस्ट सोसायटी ऑफ इंडिया ' या धम्म संस्थेची स्थापना केली. या संस्थेद्वारे भारतात बौद्ध धम्माचा प्रसार करणे, बौद्ध विहारे बांधणे, शैक्षणिक संकुल उभे करणे, अनाथाश्रम व दवाखाने मदत केंद्रे काढणे, बौद्ध धम्म प्रचारासाठी बौद्ध प्रशिक्षण केंद्रे तयार करणे व शिबिरे चालविणे. सर्व धर्माचा तुलनात्मक अभ्यास करण्यासाठी प्रोत्साहन देणे, बौद्ध प्रकाशन केंद्रे स्थापने, भिक्खुंची निर्मिती करणे, बौद्ध मुद्रणालये चालविणे, बौद्ध धम्माची जनजागृती करण्यासाठी संमेलने परिषदा आयोजित करणे . अशा प्रकारे दहा ध्येय व उद्दिष्टे ही संस्था स्थापन करण्यामागे होते. आजही बौद्ध संस्था अतिशय यशस्वीपणे भारतात बौद्ध धम्म प्रचारासाठी कार्य करीत आहेत . बौद्ध धम्माकडे लोकांना आकर्षित करण्यासाठी २७ मे १९५३ रोजी नरे पार्क वरळी मुंबई येथील सभेत बौद्ध धम्म स्वीकारण्याचे जाहीर आव्हान केले होते. त्याशिवाय २४ जानेवारी १९५४ मध्ये सेंट झेनियर्सच्या मैदान परळ येथे भारतीय साईभक्त संमेलनात बुद्ध तत्त्वज्ञानाचा जाहीर उद्घाटन केला होता.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी जगातील बौद्धांना भारतातील बौद्ध धम्माची स्थितीकडे आकर्षित केले. त्यांनी डिसेंबर १९५४ मध्ये रंगून येथे जागतिक बौद्ध परिषद सहभाग घेतला होता. तेव्हा बाबासाहेब बौद्ध नव्हते हे विशेष. वेगवेगळ्या बौद्ध राष्ट्रांच्या प्रतिनिधींसमोर व भिक्षुपुढे बाबासाहेबांनी भारतातील बौद्ध धम्माची मृतस्थिती विषद केली व त्यासाठी पारंपरिक बौद्ध राष्ट्रांनी भारतात बौद्ध धम्माच्या प्रचारासाठी वेळ देण्याची आग्रही मागणी जागतिक परिषदेत केली.

रंगून येथील जागतिक बौद्ध परिषदेत त्यांनी अतिशय ओजस्वी मनोगत व्यक्त केले. ते म्हणतात “ मी अजूनही बौद्ध नाही परंतु बौद्ध माणसापेक्षा मी माझ्या देशात काही बौद्ध करून ठेवले आहे. बुद्ध तत्त्वज्ञानातील समता, स्वातंत्र्य, बंधुत्व आणि न्याय या बुद्धप्रणित सामाजिक मूल्यांवर आधारित स्वतंत्र भारताचे संविधान मी बनविले आहे. पंचशील या नैतिक आधारावर संपूर्ण देशाचा कायदा व व्यवस्था निर्माण केली आहे. तद्वतच देशाच्या राष्ट्रपतीला सभागृहातील बुद्धाने सर्वप्रथम दिलेले प्रवचन “ धम्मचक्र पवत्तनाय ” हे ब्रीद वाक्य देशाचे केले आहे. एवढेच नसून देशाच्या राष्ट्रध्वजावर प्राचीन भारतातील महान सम्राट अशोकाने प्रचलित धम्मचक्र अंकित केले. याशिवाय अशोककालीन बहुमुखी सिंहस्तंभ देशाची राजमुद्रा म्हणून शासनमान्य केली आहे. भारतात मध्यस्थितीत बौद्ध धम्माच्या अवस्थेला मरगळ आली असून तिच्यात उत्साह व उर्जा आणण्याचा मी प्रयत्न करणार आहे.” बौद्ध राष्ट्रांनी बौद्ध उत्सवाच्या निमित्ताने आर्थिक खर्च टाकून भारतात बौद्धधम्म वाढविण्यासाठी पैसे खर्च करावेत , अशी आग्रही मागणी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी परिषदेतील बौद्ध प्रतिनिधीं समोर केली. भारतातील बौद्ध वृक्षाच्या फंद्या सध्यस्थितीत सुकल्या असतील परंतु झाडाचे बूड हे अतिशय ओले आहे. त्यासाठी योग्य कुशल माळी जर लाभला, तर भारतातील सुकलेला वृक्ष हिरवागार झाल्याशिवाय राहणार नाही . हे बाबासाहेबांनी आवर्जून सांगितले . अशा ओजस्वी राष्ट्रात बाबासाहेबांनी जागतिक परिषद बौद्ध

गाजविली. तेव्हा संपूर्ण जागतिक बौद्धांचे लक्ष भारतातील बौद्धाकडे आकर्षित झाले. याच परिषदेतील विद्वान भिक्षुणी बाबासाहेबांच्या कार्याला पाहून, त्यांची तळमळ पाहून बोधिसत्व म्हणून बाबासाहेबाप्रती गौरव उद्गार काढले होते.

सर्वप्रथम बुद्धाने आपला प्रथम उपदेश भारताला दिला. वयाच्या ४५ वर्षापर्यंत मानव जातीस दुःख व दुःखविमुक्ती, नितीमता, शील सद्गुण, दया, शांती, आणि प्रेम याविषयी मार्गदर्शन केले. प्राचीन इतिहासात अजरामर झालेली सामाजिक क्रांती होय. त्यालाच बौद्ध इतिहास पहिले बुद्धशासनाचे धम्मचक्र बुद्धाने गतिमान केले असे समजले आहे. त्यानंतर प्राचीन **जम्बुद्वीपा** चा बलाढ्य सम्राट अशोक याने बौद्ध धम्माचा आश्रय घेत बौद्ध धम्मवादीसाठी अपूर्व अद्वितीय असे कार्य केले अशोकाच्या धम्म कार्याला जगाच्या इतिहासात तोड नाही. **जम्बुद्वीपाच्या** चारही दिशांमध्ये बुद्ध विचारांचा शंख अशोकाने वाजविला होता. ८४ हजार बुद्ध विहारे, लेणीगुंफा, धर्मशाळा, पाणवटे, शिलालेख या सर्वांची निर्मिती अशोककाळात झाली. अहिंसा, शांती, प्रेम, मानवता, शील, सदाचार याद्वारे राज्यकारभार चालविण्याची अशोकाने मुहूर्तमेढ रोवली प्रचंड राजवैभव संपन्न असलेला, कृतेच्या परीसिमेवर पोहचलेला राजसत्तापिपासू असा चण्ड राजा अशोक बौद्ध धम्मात आल्यावर देवाना प्रिय धम्म अशोक झाला. हा प्राचीन इतिहास आहे. बुद्धप्रणीत बहुजन कल्याणासाठी राजा अशोकाने जगाला तलवारीने नाही तर बुद्धांच्या शांतीने जिंकले म्हणून जगातील दुसरे धम्मचक्र राजा अशोकाने गतिमान केले या प्रमाणे राजा सम्राट अशोकाचे अनुसरण करीत अशोक विजयादशमीच्या प्रसंगाने दि. १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी बुद्धांच्या नागनगरीत अर्थातच नागपुरात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ५ लक्ष लोकांना सोबत घेऊन बौद्ध धम्माची जाहीर दीक्षा घेतली.

नागपुरातील ५ लक्ष लोकांची धम्मदीक्षा ही आतापर्यंतच्या सर्व इतिहासात अपूर्व अशी ठरली. ही रक्ताविरहीत अशी समाज परिवर्तनाची क्रांती डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी घडवून आणली. हे जगणे मान्य केले. आणि निसंदेह ही रक्ताविहीन क्रांती तिसऱ्यांदा भारतात घडल्याची नोंद इतिहासात झालेली आहे. यामध्ये भारतीय बौद्ध इतिहासाच्या दृष्टीने बुद्धानंतर तिसऱ्यांदा मानव कल्याणाचे धम्मचक्र बोधिसत्व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी गतिमान केले आहे. नागपूर मुक्कामी आपल्या अनुयायांना बौद्ध धम्माची दीक्षा देताना २२ प्रतिज्ञा दिल्या होत्या. त्या २२ प्रतिज्ञा समस्त भारतातील बौद्धांची आधुनिक आचारसंहिता बनल्या आहेत. समाजाला अंधश्रद्धा, देव, आत्म, कर्मकांड, यज्ञयाग, वृत्तवैकल्ये यापासून दूर व नितीम्मा, सदाचार, ज्ञान यावर वैज्ञानिक विचारधारेवर अधिष्ठीत समाज बनविण्यासाठी ह्या २२ प्रतिज्ञेच्या पालनातून होणार असा विश्वास डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना होता.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी बौद्ध राष्ट्राचे पर्यटन देखील केले आहे. मे १९५० मध्ये बाबासाहेब आंबेडकर सपत्नीक श्रीलंकेस भेट देण्यास गेले होते. श्रीलंकेतील अनुराधपूर, पोलुनुरुवा, कोलंबो, केंडी अशा प्राचीन स्थळांना बाबासाहेबांनी भेटी दिल्या होत्या. याशिवाय कोलंबो येथे Young Mens Buddhist Association च्या कार्यकर्त्यांसमोर भारतातील बौद्ध धम्माचा उदय आणि अस्त या विषयावर श्रीलंकेची राजधानी कोलंबो येथे प्रदीर्घ असे भाषण केले होते. याशिवाय श्रीलंकेतील गुणतीकके या सद्गृहस्थाकडून सुंदर उच्चारात बुद्ध वंदना रेकॉर्ड करून भारतात आणल्याचा सूक्ष्म इतिहास आहे. भारतात परतल्यानंतर जुलै १९५१ मध्ये भारतीय बौद्ध जनसंघाची स्थापना केली. त्यानंतर लगेचच 'बुद्ध उपासना पाठ' या बुद्ध वंदनेची पुस्तिका दि. १७ सप्टेंबर १९५१ मध्ये प्रकाशित केली. २२ डिसेंबर १९५१ ला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे वरली येथील बुद्धविहारमध्ये भाषण दिले.

जागतिक बौद्ध परिषदेवरून भारतात परतल्यानंतर २५ डिसेंबर १९५४ मध्ये पुण्यातील देहू रोड येथील समाज मंदिरात रंगून येथून आणलेल्या बुद्ध मूर्तीची प्रतिस्थापना स्वतःच्या हस्ते केली. यावेळी पंढरपूर येथील मंदिर हे बुद्धकालीन असल्याचे ऐतिहासिक दाखले देत विस्तृत असे विवेचन या भाषणात केले. याशिवाय १४ जानेवारी १९५५ मध्ये वरळीमधील सभेत ' बौद्ध धम्माचे जागतिक महत्व ' या विषयावर मोठे भाषण दिले. पुढे २४ फेब्रुवारी १९५६ ला बुद्धपूजा पाठ ही पाली गाथा व त्याचे भाषांतर असलेले वंदनेचे पुस्तक बाबासाहेबांनी प्रकाशित केले. या पुस्तकात बुद्ध वंदनेच्या निमित्ताने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी प्रस्तावना दिली होती. आग्रा येथील जाहीर सभेत दि. १७ मार्च १९५६ ला बौद्ध धम्माचे महत्व त्यांनी प्रतिपादित केले. याशिवाय बी.बी.सी.लंडनला ' मला बौद्ध धर्म का आवडतो' याविषयी स्वतःचे मत प्रदर्शित केले.

२० नोव्हेंबर १९५६ मध्ये नेपाळ मधील काठमांडू येथे जागतिक बौद्ध परिषदेत ' बुद्ध की कार्ल मार्क्स' या विषयावर प्रदीर्घ भाषण दिले. काठमांडूची जागतिक बौद्ध परिषदेचा समारोपानंतर लगेचच बाबासाहेबांनी सिद्धार्थचे जन्मस्थळ लुम्बिनीस भेट दिली. दुसऱ्या दिवशी बिहारचे राज्यपाल रंगराव दिवाकर यांच्याकडे बिहार राजभवनत सायंकाळी बुद्ध गयेस पोहचले . दि. २३ नोव्हेंबर १९५६ ला बुद्ध गयेतील मुख्य महाबोधी महाविहाराचे व महाबोधी वृक्षाचे निरीक्षण करून बुद्ध वंदना केली लागलीच दुसऱ्या दिवशी २४ नोव्हेंबर १९५६ ला बुद्धाने पहिले प्रवचन दिलेले ठिकाण सारनाथला भेट दिली. सर्व पुरातन स्तूपाचे व संग्रहालयांचे निरीक्षण केले व तेथील बुद्ध विहारात भारतातील प्रत्येक बौद्धांनी किमान दर रविवारी गेले पाहिजे . असा आग्रहवजा आदेशच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतातील बौद्धांना दिले . यावेळी त्यांनी बौद्ध विहाराचे महत्व विशद केले. २ दिवसानंतर दि. ३० नोव्हेंबर १९५६ ला कुशीनगर गोरखपूर येथे ज्यांच्या मार्फत बौद्ध धम्माची दीक्षा घेतली ते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे गुरु चंद्रमणी यांची भेट घेवून त्यांनी धम्मावर प्रदीर्घ अशी चर्चा केली. त्यानंतर दिल्लीला रवाना झाले. दिल्लीतील मथुरा रोड येथे दि. १ डिसेंबर १९५६ रोजी आयोजित केलेल्या प्रदर्शनात बुद्धमूर्तीचे अवलोकन केले. तर दि. २ डिसेंबर रोजी बुद्धगया येथे आयोजित समारंभात सहभागी होण्यासाठी आलेल्या पूज्य दलाई लामांच्या सन्मानार्थ आयोजित कार्यक्रमात मैहरोलीला उपस्थित राहिले. व ५ डिसेंबर १९५६ ला दिवसभर कामे आटोपून रात्री दि बुद्ध अँड हिज धम्माची प्रस्तावना पूर्ण करून डॉ. बाबासाहेब आपल्यातून कायमचे निघून गेले.

अशा पद्धतीने परमपूज्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर १९५० ते १९५६ पर्यंत अशी एकूण सहा वर्षे आयुष्याच्या शेवटच्या काळात बौद्ध धम्माच्या पुनरुत्थानासाठी व्यतीत केले. धम्म दीक्षेनंतर दि. १५ ऑक्टोबर १९५६ चे प्रदीर्घ भाषण दिले. ते भाषण अतिशय जबाबदारीपूर्वक, तळमळीने, जाणीवपूर्वक, परिवर्तनासाठी, समाजाच्या भल्यासाठी प्रखर असा संदेश होता. केवळ सहा वर्षात अभूतपूर्व असे बौद्ध धम्मासाठी त्यांनी हे ऐतिहासिक कार्य केले. माझे उर्वरित आयुष्य मी केवळ बौद्ध धम्माच्या प्रचारासाठी खर्च करीन असे बाबासाहेब आंबेडकर म्हणाले होते. तेव्हा असे कार्य आता होणे नाही. केवळ त्यांनी सांगितलेल्या मार्गाने आपण सर्वजन मार्गक्रमण करूया.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि राष्ट्रीय एकात्मता

प्रा.डॉ. चंद्रकांत वाघमारे

मराठी विभाग

राणी चन्नम्मा विद्यापीठ, बेळगाव

प्रस्तावना :

भारताच्या इतिहासात अनेक संत, साधू, महात्मे, राजे, महाराजे, अवतार आणि विभूती जन्मास आल्या. पण येथील दीन-दलित, शोषित, स्त्री, बहिष्कृत, श्रमिक, कष्टकरी यांच्या जीवनाची पहाट शतकानुशतके कधी उगवलीच नाही. विषमतावादी समाज व्यवस्थेत पशुतुल्य जीवन जगत असलेल्या शुद्र अतिशूद्र समाजाला माणूसपण प्रस्थापित करून देऊ असे काळचक्रालाही वाटले नाही. शिवाय आपल्या नशिबाला दोष देत, दैव, जोहार, मायबाप करीत जगणारा अस्पृश्य समाज आपल्या भीषण गुलामगिरीच्या बेड्या तोडण्याचे समर्थ्य कधीतरी प्राप्त करू शकेल असे स्वप्नही भारतीय विषमसमाज व्यवस्थेला किंबहुना येथील भारताला पडले नव्हते, पण हे सर्व पडले ! आणि काळाच्या दारावर क्रांतीने थाप मारली. हि महाक्रांती करणारे थोर महापुरुष, बोधिसत्व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणजे आपल्या कर्तुत्वाने हिमालयाही मान खाली घालायला लावेल असे आधुनिक भारताचे विधाते आणि युगपुरुष आहेत !

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचा १४ एप्रिल १८९१ रोजी महू (मध्यप्रदेश) येथील क्रांतीभूमिवर जन्म झाला. त्यांच्या जीवनातील प्रारंभीची २० ते २५ वर्षे अभ्यास शिक्षणाची सोडली तर वयाच्या ६५-६६ वर्षापर्यंत म्हणजे ६ डिसेंबर १९५६ पर्यंत भारतभूमी आणि जगानेही जे अनुभवले ते मनुष्य जातीच्या इतिहासात 'न भूतो न भविष्यती' अशा स्वरूपाचे होते. १९१७ साली आपल्या वयाच्या अवघ्या २६व्या वर्षी साउथ ब्युरो कमिशनपुढे दिलेल्या साक्षीपासून आपल्या ऐतिहासिक संघर्षाची मशाल प्रज्वलित करीत विश्वरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची १९२४ साली बहिष्कृत हितकारिणी सभेची स्थापना, १९२७ साली केलेला महाड चवदार तळ्याचा सत्याग्रह, १९३० साली केलेल्या नाशिक येथील काळूराम मंदिरे सत्याग्रह, १९३० ते १९३२ पर्यंत इंग्लंड मधील गोलमेज परिषदेच्या सभा, १९३२ चा (गांधी-आंबेडकर) पुणे करार, १९३६ साली केलेली स्वतंत्र मजूर पक्षाची स्थापना, १९४२ साली केलेली शेड्डे कास्ट फेडरेशनची स्थापना, १९४२ ते १९४६ पर्यंत ब्रिटीश सरकारमध्ये विविध खाती सांभाळून मंत्रीपदावरून केलेली महान कामगिरी, १९४७ ते १९४९ पर्यंत केलेली भारतीय संविधानाची रचना आणि १९५६ साली घेतलेली बौद्ध धम्माची दीक्षा असा प्रचंड खडतर प्रवास करीत भारताच्या इतिहास आणि आधुनिक भारताच्या जडण-घडणीत मौलिक योगदान देऊन एक महान इतिहास रचला. भारत एकसंघ राहील याचा केलेला महान विचार आणि दिलेले योगदान याचे गणित रचले तर देशाच्या एकात्मतेसाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी अतुलनीय असे जे कार्य केले त्याचे आश्चर्य वाटल्याशिवाय राहत नाही !

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी जे अतुलनीय कार्य केले त्याच्या पाठीमागे त्यांची दृष्टी राष्ट्रीय एकात्मता हीच होती. कारण या देशात गेल्या अडीच-तीन वर्षांपासून विषमतावादी समाज व्यवस्थेची निर्मिती झालेली होती. या विषमतावादी रचनेमुळे येथील मानवा-मानवामध्ये विविध समूह निर्माण झाले. समूह स्वतःला खालच्या जातीपेक्षा श्रेष्ठ समजायचे आणि वरच्या जाती समूहाला नतमस्तक व्हायची अशी एक भयानक परिस्थिती

निर्माण झाली. त्यामुळे येथील मानव समूहामध्ये सतत संघर्ष होत आले आहेत, होत आहे. यातून राष्ट्रीय एकात्मता आजही निर्माण झाली नाही हि वस्तुस्थिती आहे. राष्ट्रीय एकात्मता याचा अर्थच या राष्ट्रातील प्रत्येक व्यक्तीस आपण सार्वजनिक एक आहोत असे वाटणे होय. राष्ट्रात एक आत्मा निर्माण होणे म्हणजेच प्रत्येक व्यक्तीमध्ये बंधुभाव निर्माण होणे. परंतु प्राचीन काळी निर्माण झालेली चातुर्वर्ण्य व्यवस्था व त्यातून निर्माण झालेली जातीची उतरंड यामुळे या देशाची अनेक शकले पडली आहेत. त्यामुळे येथे प्राचीन काळापासून संघर्ष होत आला आहे. हा संघर्ष नाहीसा व्हावा, येथे एकमेकावर होणारा अन्याय, अत्याचार थांबवा, बंधुभाव निर्माण व्हावा, वेगळेपणाची भावना दूर व्हावी यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची राष्ट्रीय एकात्मता साधण्यासाठी अविरत परिश्रम केले. एखादा सच्चा राष्ट्रवादी देशातील उच्चनिश्चयता, जातीयता, विषमता, अंधश्रद्धा, कर्मकांड, मानव समूहातील संघर्षाला मूठमाती देऊन बंधुभाव निर्माण करण्याचा प्रयत्न करणे त्याला हा संघर्ष बघवत नाही. जसे घरातील पित्याला भावांभावातील भांडणे, संघर्ष बघवत नाही तसे डॉ. बाबासाहेबांच्या बाबतीत घडले आहे. यासाठीच त्यांनी आपले संपूर्ण आयुष्य या देशाच्या कल्याणासाठी वेचले डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे खरे देशभक्त होते या बाबतीत तिळमात्र शंका नाही. आणि म्हणून त्यांच्या बाबतीत किंवा त्यांच्या विचार-कार्याला खरा देशप्रेमी कधीच नावे ठेवित नाहीत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भारताचे खरे शिल्पकार आहेत. आधुनिक भारताला घडविण्यामध्ये त्यांनी दिलेले योगदान अतुलनीय आहे. त्यांची देशभक्ती जाडवल्या स्वरूपाची होती. त्यांचे सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक, शैक्षणिक, आर्थिक, राजकीय आदि तत्त्वज्ञान प्रत्यक्ष व्यवहारावर आधारलेले होते. याची प्रचीती आपल्याला त्यांनी केलेल्या क्रांतिकारक कार्यावरून येते. त्यांच्या देशभक्तीच्या पाठीमागे राष्ट्रीय एकात्मताच होती हे नाकारता येत नाही. त्यांनी येथील संस्कृतीचे सामाजिक व्यवस्थेचे जे संशोधन केले हे देखील राष्ट्रीय एकात्मतेचे द्योतक आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विद्याथी दशेत असताना अथवा भारतातील लोककल्याणाचे कार्य करीत असताना, आधुनिक भारताला घडवीत असताना त्यांच्यातील राष्ट्रीय एकात्मता पदोपदी दिसून येते. १९१६ मध्ये अमेरिकेतील अभ्यास पूर्ण करून ते कायदा आणि अर्थशास्त्र या विषयांचा अभ्यास करण्यासाठी लंडनला येतात. तत्पूर्वी अमेरिकेतील वास्तव्यात त्यांचा अनेक भारतीय क्रांतिकारकांशी संबंध आलेला होता. ज्यावेळी डॉ. बाबासाहेब लंडनला आले, त्यावेळी त्यांची ब्रिटीश गुप्त पोलिसानी हॅटपासून ते बुटापर्यंत तपासणी केली पुढे डॉ. बाबासाहेबांनी १९२२ मध्ये लंडन विद्यापीठास 'दि प्रोब्लेम्स ऑफ दि रुपी ' या शोधनिबंध सादर केला. त्या ग्रंथात भारतातील ब्रिटीश सरकारवरती व त्यांच्या नीतीवर, राजवटीवर अत्यंत कडक अशी टीका केली. या टीकेची धार कमी करावी अशी विनंती त्यांचे मार्गदर्शक प्रो.एडविन कॅनन यांनी डॉ. आंबेडकरांना केली होती. याच दरम्यान डॉ. बाबासाहेबांनी लंडन विद्यापीठातील विद्यार्थ्यांसमोर 'जबाबदार सरकारचे दायित्व' हा निबंध वाचून दाखविला. त्यावेळी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भारतीय क्रांतिकारकांपैकी एक असावेत असा ब्रिटीश गुप्त पोलिसांचा संशय बळावला होता. याचा परिणाम होऊन त्यांचे नाव भारतीय क्रांतिकारकांच्या यादीत समाविष्ट करण्यात आले. असे असताना डॉ. बाबासाहेबांनी सर्व भारतीयांबरोबर दलितांनाही संपूर्ण स्वातंत्र्य प्राप्त व्हावे म्हणून स्वदेशी धर्म सत्ताधाविरुद्ध लढा पुकारला, त्यामुळे त्यांनी बाबासाहेबांना ब्रिटीशांचे हस्तक म्हणून संबोधले. जर खरोखरच डॉ. बाबासाहेब ब्रिटीशांचे हस्तक असते तर त्यांची माहिती ब्रिटीश गुप्त पोलिसांना राहिली अस्ति आणि त्यांनी हा सर्व खटाटोप केला नसता.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी ज्याप्रमाणे ब्रिटीश राजसत्तेवर टीका करून देशभक्ती प्रकट केली. त्याप्रमाणे सामाजिक चळवळीतून अन देशकार्यातूनही प्रकट केली आहे १९२७ साली महाड येथे चवदार तळ्याचा सत्याग्रह झाला. या चवदार तळ्यातील इतर जातीप्रमाणे अस्पृशांनाही पाणी पिण्याचा अधिकार मिळावा हा हेतू विविध धर्मातील, जातीतील एवढेच नाही तर पशु- पक्ष्यांनाही पाणी पिण्याचा अधिकार होता. पण अस्पृश्य समाजातील लोकांना मात्र पाण्याला स्पर्श करण्याचा अधिकार नव्हता. यावेळी येथे एक परिषद संपन्न झाली. यावेळी बोलताना डॉ. बाबासाहेब म्हणाले, “ अस्पृश्यता निवारण करण्याचा मार्ग हा हिंदू समाज समर्थ करण्याच्या मार्गापासून भिन्न नाही. आपले कार्य जितके स्वहिताचे आहे, तितकेच राष्ट्रहिताचे आहे यात किन्तु नाही.” यावरून स्पष्ट होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मनात हिंदू धर्माविषयी आकस नव्हता, तर त्यातील विषमता, जातीयता, अंधश्रद्धा, कर्मकांड, अस्पृश्यता, उच्चनीचता, घटक रूढी-परंपरा याविषयी पूर्णपणे घृणा होती त्यांचे असे मत होते कि, ‘ धर्म हा माणसासाठी असतो, त्याने माणसाचे कल्याण साधले पाहिजे, धर्माने माणसाला कधीही कमी न लेखले पाहिजे,” डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची देशभक्ती अत्यंत प्रज्ञावंत स्वरूपाची होती. त्यांच्या ठिकाणी समता, बंधुता आणि राष्ट्रीय एकात्मता या गोष्टी प्रकर्षाने जाणवतात. पण या गोष्टींचा आज देशात अभाव आढळतो. यासाठी आज आपल्याला देशात “राष्ट्रीय एकात्मता सप्ताह “ साजरे करावे लागत आहेत, हे येथील कट्टर सत्य आहे. राष्ट्रीय एकात्मता आपल्या देशात नाही, याची जाणीव आपल्याला फार उशिरा झाली. परंतु राष्ट्रीय एकात्मतेविषयी १९२९ सालीच डॉ. बाबासाहेबांनी अत्यंत गंभीर इशारा दिला होता. 3 ऑगस्ट १९२९ रोजी त्यांनी सायमन कमिशनला सदर केलेल्या शिफारशीमध्ये ते म्हणतात, “ आज जर राष्ट्राला कोणत्या गोष्टीची गरज असेल तर ती जनतेच्या मनात एक राष्ट्रीयत्वाची भावना निर्माण करण्याची होय. आपण प्रथम भारतीय असून नंतर हिंदू, मुसलमान, सिंधी व कानडी अशी भावना निर्माण करण्यापेक्षा आपण प्रथमतः भारतीय व नंतरही भारतीय आहोत, अशी भावना निर्माण केली पाहिजे.”

आज देशामध्ये भाषावाद, जातीयवाद, प्रांतवाद, सीमावाद, धर्मवाद आदि ज्वलंत समस्या सोडविण्यासाठी अयोग्य मार्गाचा वापर करताना दिसतो आहे. या समस्यावर उपाय सुचवताना अनेक अभ्यासक, विचारवंत, नेते, पुढारी सांगतात कि, “आपल्याला राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण करावयाची असेल तर प्रथम भारतीय व नंतर महाराष्ट्रीय, कर्नाटकी, गुजराती, पंजाबी आदि आहोत अशी भावना बाळगावी. पण डॉ. बाबासाहेब यांच्या मते हि भावना अत्यंत चुकीची आहे. आणि म्हणून त्यांनी असे प्रतिपादन केले कि, “ आपण प्रथम आणि नंतरही भारतीयच आहोत “ अशी भावना निर्माण केली पाहिजे. १९४२ साली मुंबईमध्ये वसंत व्याख्यानमालेत ‘ पाकिस्तान विषयी विचार ‘ या ग्रंथावर चर्चासत्रात बोलताना डॉ. बाबासाहेब म्हणतात कि, “ आपल्या मायभूमीचे संरक्षण आम्हीच करू शकतो “. पुढे बोलताना “ आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्याचे रक्षण करण्यासाठी मि आपले प्राण अर्पण करीन.” यावरून डॉ. बाबासाहेब या भारत भूमीवर किती प्रेम करतात हे दिसून येते.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांची विद्वत्ता,व्यासंग, अथक परिश्रम करण्याची जिद्द, आधुनिक नवभारताच्या निर्मितीसाठी ते करीत असलेली धडपड पाहून केवळ भारतीयच नव्हे तर इंग्रजांनादेखील मोठा अचंबा वाटायचा. ते मजूरमंत्री असताना भारतात केलेले विमानतळांचे बांधकाम, हिराकूड -दामोदर योजना, द प्रोब्लेम ऑफ रुपी या त्यांच्या शोधनिबंधावरून स्थापन झालेली रिजर्व्ह बँक ऑफ इंडिया, नदीजोड प्रकल्प, भारतीय संविधानाची निर्मिती, हिंदू कोड बिल, खोत बिल, सिंचन आयोग, नैसर्गिक संसाधन व कोळसा आयोग आदींची स्थापना, पेन्शन योजना, विविध विद्युत प्रकल्प, रोजगार विनिमय सेवा, भविष्य निर्वाह निधी बिल, गरोदर काळात

स्त्रियांना देण्यात येणारी पगारी रजा, विद्यार्थ्यांसाठी शिष्यवृत्ती योजना, पंचवार्षिक योजना, नियोजन आयोगाची स्थापना असे पुष्कळ प्रमाणात त्यांनी केलेले कार्य पहिले तर राष्ट्रीय एकात्मता त्यांच्या ठिकाणी किती प्रखर होती याचा अंदाज येतो.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या शरीरातील रक्ताचा प्रत्येक थेंब हा राष्ट्रभक्तीने ओथंबलेला होता. त्यांनी १३ ऑक्टोबर १९३५ रोजी नाशिक जवळील येवल्याच्या परिषदेमध्ये ‘ मि हिंदू म्हणून जन्माला आलो असलो तरी हिंदू म्हणून मरणार नाही’ अशी धर्मातराची घोषणा केली होती. या घोषणेचे पडसाद केवळ भारतातच नाही तर परदेशातसुद्धा उमटले होते. भारतातील आणि परदेशातील अनेक धर्माच्या अनुयायांनी डॉ. बाबासाहेबांना आपापल्या धर्मात प्रवेश करण्याची विनंती केली. प्रलोभने, आमिष दाखविण्यात आली. परंतु डॉ. बाबासाहेब त्याला बळी पडले नाही. ‘ डॉ. आंबेडकर आमच्या देशावर, धर्मावर व देशातील संस्कृतीवर संकट आणू पाहत आहेत ‘ अशी देशद्रोही म्हणून त्यांची मानहानी करण्यात आली. अल्प धर्मियांकडून धर्मातराच्या आलेल्या सूचनाविषयी ते म्हणतात, “ जर मि अन्य धर्माचा स्वीकार केला असता तर मला खात्री होती कि, कोटयावाधी रुपयांचा सडा पायाशी पडला असता, पण हा देश पाच वर्षात बरबाद झाला असता.” डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी अडीच हजार वर्षांपूर्वी भारताच्या भूमीत जन्माला आलेल्या बौद्ध धर्माचाच स्वीकार १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी नागपूर या ठिकाणी केला. परंतु यापूर्वी त्यांनी “ जो धर्म या देशातील प्राचीन संस्कृतीला धोका देईल किंवा अस्पृश्यांना अराष्ट्रीय बनवेल असा धर्म मि केव्हाही स्वीकारणार नाही. कारण या देशाच्या इतिहासात विध्वंसक म्हणून स्वतःच्या नावाची नोंद करून घेण्याची मक्षि इच्छा नाही.” एका दृष्टीने शांतीचा, समतेचा, बंधुत्वाचा, न्यायाचा, प्रजा, करुणा, शील सांभाळणारा तथागत गौतमबुद्धांच्या विचारातून उदयास आलेला बौद्ध धर्म स्वीकारून भारतीयांच्यावर फार मोठे उपकार केले आहेत. जर त्यांनी बौद्ध धर्म सोडून इतर धर्म स्वीकारला असता तर या देशाचे काय झाले असते याचा विचार न करणेच भले !

डॉ. बाबासाहेबांना हिंदू समाजाची पुनर्रचना करून या देशात जातीविरहित समाज निर्माण करावयाचा होता. देशात समानतेचे व बंधुभावाचे वातावरण निर्माण करून देशाला शक्तिशाली राष्ट्र बनवायचे होते. जातीमुळे देश एकसंध राहू शकत नाही उलट संघर्ष वाढून देश कमकुवत बनतो. आज हे चित्र आपण अनुभवत आहोत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या आयुष्याच्या अखेरपर्यंत राष्ट्रहित लक्षात घेऊन विविध स्वस्वाच्या चळवळी केल्या. या सर्व चळवळी देशहिताच्या आणि मानवी कल्याणाच्या दृष्टीकोनातून चालविल्या आणि राष्ट्राच्या जडणघडणीत आणि देशाच्या एकात्मतेस मोठा हातभार लावला व आपली राष्ट्रभक्ती प्रकट केली. त्यांना जेव्हा जेव्हा मातृभूमीची सेवा करण्याची संधी आली त्या त्यावेळी त्यांनी आपले सर्व मतभेद विसरून स्वतःस देश कार्यासाठी वाहून घेतले, हा त्यांचा त्याग भारतभूमी कदापी विसरणार नाही.

संदर्भ ग्रंथ :-

1. रावसाहेब कसबे , आंबेडकर आणि मार्क, सुदामा प्रकाशन पुणे द्वितीय आवृत्ति नवंबर 2006
2. धनंजय कीर, डॉ बाबासाहेब आंबेडकर पॉपुलर प्रकाशन, मुंबई, जनआवृत्ति 14 अप्रैल 2016
3. लक्ष्मण गायकवाड, संकलन व प्रस्तावना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जीवन व कार्य, पुनरमुद्रण 2014

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि ओ.बी.एच. स्टार्ट कमिटी (१९२८)

डॉ.अनिल सिंगारे

इतिहास विभाग प्रमुख,

श्री संत जनाबाई महाविद्यालय,

गंगाखेड जि.परभणी

प्रस्तावना:

भारतीय समाजकारण आणि राजकारण या दोन्ही क्षेत्रांमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे नेतृत्व उदयास आलेले होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भारतीय सार्वजनिक क्षेत्रातील उच्च विद्या विभूषित आणि तत्त्वनिष्ठ नेते म्हणून ओळखले जात होते. अस्पृश्य आदिवासी, कष्टकरी, कामगार आणि अल्पभूधारक शेतकरी हे समाज घटक आणि शेतसारा, करप्रणाली, सरकारचे अंदाजपत्रक, उत्पन्नाचे मार्ग, मताधिकार आणि शिक्षण हे प्रशासनातील वेगवेगळे विभाग डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चिंतनाचे आणि चिंतेचे विषय होते ह्या विषयाबाबत त्यांची स्वतंत्र भूमिका होती. आपल्या भूमिकेशी तडजोड न करता एकनिष्ठ राहणे हा त्यांचा स्वभाव गुण होता. ब्रिटीश सरकार, कॉॅंग्रेस पक्ष ब्राम्हणशाही, भांडवलदार आणि मोठे जमीनदार या 'आहेरे' वर्गाशी त्यांच्या सतत संघर्ष निर्माण होत असे. ब्रिटीशांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची स्वतंत्र भूमिका, स्वभाव, सामाजिक बांधिलकी आणि राष्ट्रभक्ती यांची जाणीव होती. म्हणूनच दि. १८ फेब्रुवारी १९२७ रोजी ब्रिटीश सरकारने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची मुंबई प्रांतिक विधिमंडळाचे सरकारनियुक्त सदस्य (आमदार) म्हणून नियुक्ती केली.^१ मुंबई विधी मंडळाचे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर सरकारकडून नियुक्त सदस्य असले तरीही सरकारच्या चुकीच्या धोरणावर ते कडाडून टीका टिपणी करीत असत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विद्वतेचा पुरेपूर उपयोग ब्रिटीश सरकारने अनेक प्रकारच्या समित्या आणि आयोगासाठी करून घेतलेला आहे. अशाच समित्यांपैकी ओ.बी.एच. स्टार्ट ही एक प्रमुख समिती आहे.

१. ओ.बी.एच.स्टार्ट समिती (१९२८) :-

दि. ०३ फेब्रुवारी १९२८ रोजी ब्रिटीश संसदेने नियुक्त केलेल्या सायमन कमिशनचे मुंबईत आगमन झाले. सायमन कमिशनमध्ये एकही भारतीय प्रतिनिधी नाही. यासाठी या कमिशनला सहकार्य करायचे नाही, असा निर्णय राष्ट्रीय काँग्रेस पक्षाने घेतला. संबंध भारतभर उग्र निदर्शने करून सायमन कमिशनचा निषेध करण्यात येऊ लागला. कॉॅंग्रेस पक्ष भारतीय जनता आणि ब्रिटीश सरकार यांच्यातील संबंध खूपच तणावपूर्ण बनले. भारतीय जनता आणि ब्रिटीश यांच्यातील दुरावा दिवसेंदिवस वाढत चालला. दि. ३० ऑक्टोबर १९२८ रोजी सायमन कमिशन लाहोरमध्ये दाखल झाले. लाल लजपतराय यांनी येथे उग्र निदर्शने केली. लाहोरचे पोलीस अधीक्षक जेम्स ए. स्कॉट यांच्या आदेशानुसार लालाजी आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांवर बेछुट लाठीमार करण्यात आला. अशा परिस्थितीत बहिष्कृत, अस्पृश्य आणि आदिवासी समाजाची शैक्षणिक व आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी ब्रिटीश सरकारने दोन कोणत्या उपाययोजन योजाव्यात यासाठी एक कमिटी निर्माण करावी, असा ठराव दि. ८ ऑगस्ट १९२८ रोजी मुंबई विधी मंडळात मांडण्यात आला आणि तो ठराव पास करण्यात आला.^२ मुंबई प्रांतिक सरकारने दि.५ नोव्हेंबर १९२८ च्या आदेशान्वे ओ.बी.एच.स्टार्ट यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती

स्थापन केली. या समितीस 'ओ.बी.एच.स्टार्ट समिती' असे म्हणतात. ओ.बी.एच. स्टार्ट हे ब्रिटीश प्रशासनात आय.सी.एस. दर्जाचे सनदी अधिकारी म्हणून लौकिक होता. या समितीमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, डॉ. पी.जी.सोलंकी, देशपांडे एल.एम. यांची सदस्य पदी नियुक्ती करण्यात आली.³ देशपांडे एल.एम. हे या समितीमधील एकमेव दक्षिणात्य ब्राम्हण सदस्य होते.

स्टार्ट कमिटीचे काम दि. १५ नोव्हेंबर १९२८ पासून सुरु झाले, या कमिटीला एक वर्षाचा कालावधी देण्यात आला. परंतु एक वर्षाच्या आत या समितीचे काम पूर्ण झाले नाही. त्यामुळे या कमिटीला ३१ मार्च १९३० पर्यंत कालावधी वाढवून देण्यात आला. स्टार्ट कमिटीने कोकणातील अस्पृश्य वर्गातर्फे दि ७ ऑक्टोबर १९३० रोजी सी.एन.मोहिते, शि.गो.जाधव, गोविंद आड्रेकर, तानाजी गुडेकर यांच्या मुलाखती घेतल्या.^४ स्टार्ट समितीने अत्यंत अभ्यासपूर्ण असा अहवाल केला. प्रस्तुत समितीच्या अहवालास श्री देशपांडे एल.एम. या ब्राम्हण सदस्याने सहमती न दर्शवता आपली स्वतंत्र मतपत्रिका सादर केली.^५ उर्वरित ब्राम्हणेत्तर सदस्यात अहवालाच्या बाबतीत एकवाक्यता असल्याचे दिसून येते. प्रस्तुत स्टार्ट समितीने मुंबई प्रांतातील बहिष्कृत, अस्पृश्य व आदिवासी समाजाचा सर्वांगीण अभ्यास केला आणि मुंबई प्रांतीय सरकारकडे आपला अहवाल मार्च १९३० मध्ये सादर केला. त्या स्टार्ट समितीच्या अहवालावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांचा प्रचंड प्रभाव असल्याचे आपल्या निदर्शनास येते.

2. अहवालातील प्रमुख तरतुदी-

2.१ अस्पृश्य, आदिवासी आणि उच्चवर्णीय विद्यार्थ्यांना वर्गात एकत्रित बसवावे :-

भारतीय समाजात वर्णव्यवस्था आणि जातीव्यवस्थेची मूळं एवढी खोलवर रुजलेली होती की, शाळेत प्रवेश घेतलेल्या विद्यार्थ्यांना वर्गात शिक्षण घेण्यासाठी बसत असताना अस्पृश्य विद्यार्थ्यांचा स्पर्श होऊ नये म्हणून त्यांना वर्गाबाहेर बसवले जात होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शालेय शिक्षण घेत असताना याचा अनुभव स्वतः घेतलेला होता. असाच अनुभव भविष्यातील पिढ्यांना येऊ नये म्हणून स्टार्ट समितीच्या अहवालात उपरोक्त तरतूद करण्यात आलेली आहे. यावरून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा प्रस्तुत समितीवर किती मोठा प्रभाव होता, हे स्पष्ट होते.

2.2 अस्पृश्य व आदिवासी समाजातील विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती देणे:-

अस्पृश्य आणि आदिवासी समाजामध्ये आर्थिक दारिद्र्य खूप मोठ्या प्रमाणात होते भूकबळी, कुपोषण आणि रोगराई ह्या समस्यांमुळे ग्रासलेल्या समाजाला शिक्षणासाठी प्रेरित करणे, अत्यंत अवघड बाब होती. अस्पृश्य व आदिवासी पालक आपले मुलं सातआठ वर्ष वयाची झाली की तत्कालीन वतनदाराकडे वेठबिगारी व पशुपालन अशा पारंपारिक कामासाठी पाठवत असत. त्या मुलांचे वय जसे जसे वाढत जाईल तसे तसे त्यांच्या कामाचे स्वरूप बदलत असत, परंतु त्यांची वेठबिगारी संपत नसत. वतनदारांची सेवा करणे आपले कर्तव्य आहे, अशी धारणा वेठबिगारांची असत आणि त्यांना राबवून घेणे हा आपला पारंपारिक हक्क आहे, अशी धारणा वतनदारांची असत. अशा परिस्थितीत अस्पृश्य व आदिवासी मुलांना शिक्षणाकडे आकर्षित करावायचे असेल तर अस्पृश्य व आदिवासी मुलांना शाळेत प्रवेश दिल्याबरोबर त्यांना सरकारने शिष्यवृत्ती द्यावी^६ अशी तरतूद स्टार्ट समितीच्या अहवालात करण्यात आलेली आहे, हा सुद्धा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचा प्रभाव आहे.

कारण १९२४ पासून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आपल्या निरक्षर समाजबांधवांना शिका, संघटीत व्हा आणि संघर्ष करा, असा संदेश देऊ लागले होते. स्टार्ट समितीच्या अहवालात याच संदेशाचे प्रतिबिंब दिसते.

2.3 वसतिगृहांची निर्मिती करणे :-

भारतातील अस्पृश्य व आदिवासी समाजाची अवस्था ' गावात घर नाही आणि शिवारात शेत नाही' अशी होती. त्यामुळे ग्रामीण भागातील मागासवर्गीय विद्यार्थी शहरामध्ये शिक्षणासाठी आल्यानंतर त्यांच्या राहण्याचा फार मोठा प्रश्न त्यांच्या समोर असे. आर्थिक दारिद्र्याबरोबरच जातीय द्वेषामुळे मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांच्या राहण्याचा प्रश्न फारच गंभीर आणि गुंतागुंतीचा बनलेला होता यावर सर्वात प्रभावी उपाय म्हणजे सरकारने 'शाळा तेथे वसतिगृह ही योजना राबवणे. म.ज्योतीराव फुले, राजर्षी शाहू महाराज, सयाजीराव गायकवाड महाराज आणि विठ्ठल रामजी शिंदे या समाजसुधारकांनी ही उपाययोजना आपल्या परिसरामध्ये परिणामकारक राबवलेली होती. यांच्या पाउलवाटेला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि स्टार्ट यांनी हमरस्त्याचे स्वरूप प्राप्त करून देण्याची शिफारस मुंबई प्रांतिक सरकारला केलेली आहे.

2.4 ग्राम सहकारी संस्थेत अस्पृश्य आदिवासी समाजाला प्रतिनिधित्व देणे :-

गावगाड्यात गावकुसाच्या आतील जाती आणि गावकुसाच्या बाहेरील जाती हे एकमेकांपासून विभक्त असलेले, दोन स्वतंत्र जात समूह होते. यांना 'आहेरे' जातसमूह आणि 'नाहीरे' जातसमूह असे म्हणता येईल. गावकुसाच्या आतील जातसमूहाकडे सत्ता, संपत्ती, मान, सन्मान, प्रतिष्ठा, अधिकार आणि सर्वप्रकारच्या उत्पादनाच्या साधनांचे मालकी हक्क होते. म्हणून यांना 'आहेरे' असे म्हणायचे आणि गावकुसाच्या बाहेरील अस्पृश्य व आदिवासी जात समूहाकडे वरीलपैकी कोणताच घटक नव्हता म्हणून यांना 'नाहीरे' जातसमूह म्हणावे लागेल. नाहीरे गटाकडे गुलामी, लाचारी, कष्ट, श्रम आणि परावलंबीत्व होते, मानसिक खच्चीकरणामुळे यांच्यात न्यूनगंड निर्माण झालेला होता. ही दुरावस्था म्हणजे आपल्या पूर्वजन्मातील कर्माचे फळ आहे असे यांना सांगितले गेल्यामुळे मागासवर्गीयांच्या मनात अपराधी भावना निर्माण झालेली होती. अस्पृश्य व आदिवासी जातीसमूहांना राष्ट्रीय प्रवाहामध्ये आणण्यासाठी सरकारने ग्रामपातळीवर सर्वप्रकारच्या सरकारी व सहकारी संस्थेच्या संचालक मंडळामध्ये योग्य प्रतिनिधित्व द्यावे. त्यांनाही राष्ट्रीय प्रवाहामध्ये सन्मानाने सहभागी करून घ्यावे, अशी तरतूद स्टार्ट समितीच्या अहवालात करण्यात आलेली आहे. भारतीय समाज रचनेतील जातीव्यवस्था आणि भारतीय अर्थशास्त्र हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या संशोधनाचे व चिंतनाचे विषय असल्यामुळे ही तरतूद स्टार्ट समितीच्या अहवालात नमूद करण्यात आलेली आहे हे स्पष्ट होते. यामुळे अस्पृश्य व आदिवासी वर्गांना ग्रामपंचायत, ग्रामसभा, सहकारी संस्था, पतपेढ्या आणि शासकीय निधी अथवा अनुदान घेणाऱ्या सर्व प्रकारच्या संस्थांमध्ये उचित प्रतिनिधित्व देणे बंधनकारक झाले. यातूनच पुढे ग्रामपंचायत, पंचायत समिती आणि सहकारी सोसायटीतील आरक्षण सुरु झाले हे आपण लक्षात ठेवले पाहिजे.

2.5 पोलीस आणि लष्करात अस्पृश्य व आदिवासींची भरती करणे :-

ईस्ट इंडिया कंपनी सरकारने पोलीस व लष्करात अस्पृश्यांना प्रवेश दिल्यामुळे ब्राम्हणवादी उच्चवर्गीयांच्या धार्मिक भावना दुखावल्या गेल्या. हे १८५७ च्या उठावांच्या अनेक कारणांपैकी एक कारण होते. ब्रिटीश सरकारने ही चूक दुरुस्त करण्यासाठी अस्पृश्यांची लष्करातील व पोलीस खात्यातील भरती बंद केली १९व्या शतकाच्या उत्तरार्धात जर्मनी आणि इटलीने साम्राज्यवादाच्या शर्यतीमध्ये प्रवेश केला. ब्रिटीश साम्राज्यावर युद्धाचे ढग जमा होऊ लागले. तेव्हा आपली गरज म्हणून ब्रिटिशांनी लष्करात व पोलीस खात्यात

अस्पृश्यांची भरती केली. इ.स.१९१८ मध्ये पहिले महायुद्ध संपले. अस्पृश्य सैनिकांची गरज संपली. ब्रिटीश सरकारने अस्पृश्य सैनिकांना सक्तीने निवृत्त केले. नवीन भरती बंद केली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ब्रिटीशांच्या हया कृतीचा तीव्र शब्दात निषेध केला. स्टार्ट समितीच्या माध्यमातून सरकारला काही शिफारशी करण्याची संधी मिळाली. तेव्हा अस्पृश्य आणि आदिवासी समाजातील तरुणांना आपल्या लष्करात आणि पोलीसदलात भरती करावे, अशी तरतूद स्टार्ट समितीच्या अहवालात नमूद करण्यात आली. अहवालातील ही तरतूदही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा प्रभाव दर्शवत आहे.

2.६ अस्पृश्यांच्या उन्नतीसाठी स्वतंत्र 'समाज कल्याण अधिकारी' या विशेष पदाची निर्मिती करणे :-

ब्रिटीश सरकारच्या प्रशासनामध्ये अस्पृश्य, बहिष्कृत, उपेक्षित आणि आदिवासी समाजाच्या विकासासाठी इ.स.न. १९२८ पर्यंत एकही विभाग निर्माण करण्यात आलेला नव्हता. १६.६ टक्के अस्पृश्य आणि ८.६ टक्के आदिवासी यांची एकत्रित लोकसंख्या भारताच्या एकूण लोकसंख्येच्या २५.२ टक्के होती. एवढ्या मोठ्या लोकसंख्या असलेल्या समाजाची ब्रिटीश सरकारने १९२८ पर्यंत दखल घेतलेली नव्हती. १९१९ पासून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्य, बहिष्कृत, उपेक्षित, शेतकरी, शेतमजूर आणि आदिवासी समाजाच्या दुरावस्थेकडे ब्रिटीश सरकारचे लक्ष आकर्षित केले. ते ब्रिटीश सरकारबद्दल म्हणतात, "आमचे इंग्रज सरकार प्रतिगामी जरी नसले तरी बरेच धीमे आहे." साउथब्युरो कमिशन, सायमन कमिशनच्या भेटी घेऊन अस्पृश्यांबद्दल त्यांना जाणीव करून दिली. मुंबई विधी मंडळात व आपल्या वृत्तपत्रात अस्पृश्य आदिवासी आणि शेतकऱ्यांच्या समस्या अभ्यासपूर्ण रितीने मांडल्या. त्यामुळे अस्पृश्य, आदिवासी समाजाच्या उत्कर्षासाठी ओ.बी.एच. स्टार्ट यांच्या अध्यक्षतेखाली पहिली समिती स्थापन करण्यात आली. समितीने अस्पृश्य आणि आदिवासी समाजाच्या विकासासाठी ब्रिटीश प्रशासनात स्वतंत्र असा समाजकल्याण विभाग स्थापन करावा. या विभागासाठी समाज कल्याण अधिकारी हे विशेष पद निर्माण करावे. प्रस्तुत विभागाने अस्पृश्य व आदिवासी समाजाचा आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक आणि राजकीय विकास घडवून आणण्याचे धोरण निश्चित करावे आणि त्याची कठोरपणे अंमलबजावणी करावी. अशी तरतूद स्टार्ट समितीच्या अहवालामध्ये केलेली आहे. समाजकल्याण विभागाचे समाज कल्याण संचालनालय, नावाचे कार्यालय पुणे येथे सुरु करण्यात आले. या कार्यालयाच्या मुख्य प्रशासकीय इमारतीचे उद्घाटन ओ.बी.एच. स्टार्ट यांच्याच शुभहस्ते करण्यात आलेले आहे.

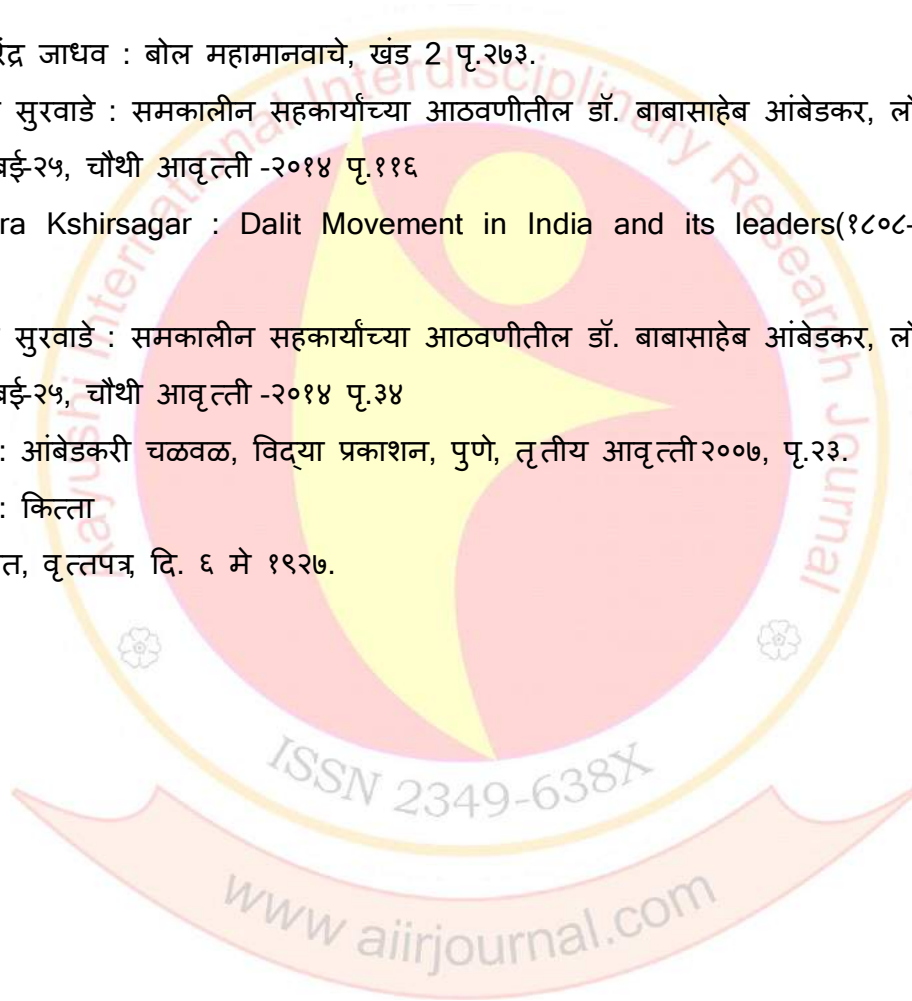
3. समारोप :-

अशाप्रकारे सर्व भारतभर सायमन कमिशनच्या विरोधात उग्र निदर्शने होत असताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दि. २९ मे १९२८ रोजी सायमन कमिशनची पुणे येथे भेट घेऊन भारतीयांबाबत आपली भूमिका लिखित स्वरूपात सादर केली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या भूमिकेचा सकारात्मक प्रतिसाद म्हणून ब्रिटीश सरकारने ओ.बी.एच. स्टार्ट यांच्या अध्यक्षतेखाली अस्पृश्य आणि आदिवासी समाजाच्या विकासाबाबतच्या शिफारशी करण्यासाठी पहिली समिती स्थापन केली. त्यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा सदस्य म्हणून समावेश करण्यात आला. प्रस्तुत स्टार्ट समितीच्या तरतुदी पहिल्या तर या समितीवर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा किती मोठा प्रभाव होता याची प्रचीती येते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचाराने प्रभावित होऊन स्टार्ट समितीने मार्च १९३० मध्ये ब्रिटीश सरकारकडे आपल्या शिफारशी केलेल्या आहेत. स्टार्ट समितीच्या अहवालातील तरतुदी म्हणजे भारतात समताधिष्ठित समाजाची निर्मिती करण्यासाठी निर्माण करण्यात आलेल्या सामाजिक न्याय

विभागाच्या आधारशिला आहेत. समाजकल्याण विभागाची मजबूत चौकट आहे. त्यानंतर गोलमेज परिषदा झाल्या, पुणे करार झाला. १९३५ ला कायदा तयार करण्यात आला. या सर्व घडामोडीने स्टार्ट कमिटीच्या अहवालातील तरतुदींना संवैधानिक दर्जा प्राप्त करून दिला. याच तरतुदी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय संविधानात समाविष्ट केलेल्या आहेत. स्टार्ट समितीचा अहवाल सादर होऊन आज ८५ वर्षे झाले तरीही या शिफारशी कालबाह्य वाटत नाहीत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चिंतनातून झालेल्या या तरतुदी आजचे सामाजिक न्याय मंत्रालय आणि त्यांच्या विविध विभागांना आजही दिशादर्शक ठरणाऱ्या आहेत. यावरून स्टार्ट समितीमधील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा समावेश अस्पृश्य आणि आदिवासी समाजाच्या विकासासाठी किती उपयुक्त ठरलेला आहे, याची प्रचीती येते.

संदर्भ ग्रंथ :-

१. (संपा) डॉ. नरेंद्र जाधव : बोल महामानवाचे, खंड २ पृ.२७३.
२. (संपा) विजय सुरवाडे : समकालीन सहकार्यांच्या आठवणीतील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, लोकवाङ्मय गृह प्रकाशन, मुंबई-२५, चौथी आवृत्ती -२०१४ पृ.११६
३. Ramchandra Kshirsagar : Dalit Movement in India and its leaders(१८०८-१९५६), १९९४ P.No. ३४०.
४. (संपा) विजय सुरवाडे : समकालीन सहकार्यांच्या आठवणीतील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, लोकवाङ्मय गृह प्रकाशन, मुंबई-२५, चौथी आवृत्ती -२०१४ पृ.३४
५. फडके य.दि. : आंबेडकरी चळवळ, विद्या प्रकाशन, पुणे, तृतीय आवृत्ती २००७, पृ.२३.
६. फडके य.दि. : कित्ता
७. बहिष्कृत भारत, वृत्तपत्र, दि. ६ मे १९२७.

डॉ. आंबेडकर व महात्मा गांधी यांचे अस्पृश्यतेचेसंबंधी मतभेद व साम्य

डॉ अरविंद वसंतराव कदम

शिव जागृती महाविद्यालय नळेगाव

प्रस्तावना

डॉ भीमराव रामजी तथा बाबासाहेब आंबेडकर हे भारतीय न्याय शास्त्रज्ञ अर्थशास्त्रज्ञ राजनीतिज्ञ तत्त्वज्ञ आणि समाजसुधारक होते त्यांनी दलित बौद्ध चळवळीला प्रेरणा दिली आणि अस्पृश्य लोकांविरुद्ध होणारा सामाजिक भेदभाव नष्ट करण्यासाठी उभारले तसेच महिलांच्या आणि कामगारांच्या हक्कांचे समर्थन केले भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यात बाबासाहेबासह अनेक राजकीय व सामाजिक नेत्यांचा समावेश होता सर्वांचे उद्दिष्ट स्वराज्य हे एकच असले तरी ते साध्य करण्याचे मार्ग वेगळे होते महात्मा गांधी हे काँग्रेसचे नेते होते डॉक्टर बाबासाहेब व महात्मा गांधी यांच्या विचारांमध्ये मतभिन्नता होती परंतु काही बाबतीत साम्य दिसून येते प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व महात्मा गांधी यांच्यातील अस्पृश्यता निवारणाबाबत असलेल्या मतभिन्नता व साम्य किंवा परस्पर पूरकता याबाबत आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे

उद्दिष्ट

प्रस्तुत शोधनिबंधाचे अस्पृश्यता या सामाजिक समस्येबाबत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व महात्मा गांधी यांच्यातील मतभिन्नता व समानता जाणून घेणे हे उद्दिष्ट आहे.

विषय विवेचन

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलित ,वंचित ,महिला ,कामगार व श्रमिक यांच्या न्यायहक्कासाठी लढा दिला समानता, स्वातंत्र्य ,बंधुता प्रस्थापित करण्यासाठी आपले संपूर्ण आयुष्य वेचले त्यांना संविधानाद्वारे संरक्षण दिले डॉ. बाबासाहेबांनी अस्पृश्यता बालपणापासूनच अनुभवली होती आयुष्यभर अनेकदा त्यांना अपमान सहन करावा लागला याउलट महात्मा गांधींचे वडील राजघराण्याचे दिवाण होते त्यामुळे अस्पृश्यताचे दुःख व अपमान त्यांना कधीही सहन करावा लागला नाही पण गांधीजींनी स्वतःहून त्याग करून अतिशय साधे व आश्रमातले व्रतस्थ जीवन स्वीकारले होते अस्पृश्यता निवारणाचे कार्य सार्वजनिक जीवनात उशिरा सुरू केले असले तरी त्याचा आरंभ गांधीजींच्या वैयक्तिक जीवनात त्यांच्या बालपणात झाला आहे त्यांच्या घरी संडास साफ करायला येणाऱ्या उकाभाईला शिवायचे नाही अशी त्यांच्या आईची आज्ञा होती पण मोहनने आज्ञा पाळायला नकार दिला त्यानंतर अस्पृश्यतेचे बाबत त्यांचा पत्नी कस्तुरबा शीही वाद झाला दक्षिण आफ्रिकेतल्या डर्बनच्या बंगल्यात लघुशंकेसाठी झोपण्याच्या पलंगाजवळ एक पाँट(भा डे) ठेवण्यात येईल त्यांच्याकडे येणारे सकाळी उठून स्वतःचे भांडे स्वच्छ करून ठेवीत पण एकदा कोणीतरी एक नवा कारकून आला होता त्याला अशी सफाई करण्याची सवय नव्हती अशा लोकांची भांडी गांधीजी किंवा कस्तुरबा साफ करून घेत.त्यादिवशी गांधीजी कुठल्यातरी कारणांनी त्यांचे भांडे साफ करू शकले नाहीत म्हणून ते काम त्यांनी कस्तुरबांना सांगितले. कस्तुरबांनी भांडे साफ करायला दुर्लक्ष केले, गांधीजी संतापले कारण इतरांची अशी भांडी कस्तुरबा साफ करून देत पण हा ख्रिस्ती कारकून मुळात दलित होता म्हणून त्या तयार नव्हत्या हे पाहून गांधीजी म्हणाले माझ्या घरात हे चालणार नाही त्यानंतर कस्तुरबा ते भांडे साफ करण्यासाठी तयार झाल्या दक्षिण आफ्रिकेत गांधीजींनी

स्थापन केलेल्या फिनिक्स वसाहत व टॉलस्टॉय वाडी या दोन्ही आश्रमामध्ये सर्व जातीचे लोक एकत्र भोजन करीत तेथील सत्याग्रहात तुरुंगात जाणाऱ्यांमध्येही सर्व जातीधर्माचे स्त्री-पुरुष होते परंतु यापेक्षा मोठा प्रश्न निर्माण झाला तो भारतात गांधीजींनी कोचरब मध्ये आश्रम स्थापन केला त्यावेळी ठक्कर बाप्पांच्या शिफारशीवरून दुदाभाई अस्पृश्यांचे कुटुंब आश्रमात राहायला आले त्यामुळे आश्रमवासियामध्ये खळबळ माजली. यास विरोध करणाऱ्यांमध्ये कस्तुरबा आणि आश्रम व्यवस्थापक मगनलाल गांधींच्या पत्नी संतोक्बेन होत्या.त्या वेळी गांधीजींनी त्यांना स्पष्टपणे सांगितले की अस्पृश्यता न पाळण्याचा नियम ज्यांना मान्य नाही त्यांनी आश्रम सोडून जावे अस्पृश्य परिवार आश्रम सोडणार नाही कस्तुरबा नी ते मान्य केले पण मगनभाईंना त्यावेळी ते पटले नाही म्हणून गांधीजींनी त्यांना आश्रमातून मुक्त करून मद्रास ला पाठवून दिले तेथून काम शिकून सहा महिन्यांनंतर ते परत आले व अस्पृश्यता न पाळण्याचे मान्य केले दुदाभाईंच्या कुटुंबाला आश्रमवासी म्हणून स्वीकारल्यामुळे केवळ आश्रमवासियामध्ये खळबळ माजली असे नव्हे जागेचा मालक व ज्यांच्याकडून आश्रमाचा रोजचा खर्च चालवला जात होता ते अहमदाबादचे सावकारही संतापले आश्रमाला येणारी आर्थिक मदत थांबली सामाजिक बहिष्काराच्या अफवा कानावर येऊ लागल्या पण गांधीजी अस्पृश्यते बाबत कुठलीही तडजोड करायला तयार नव्हते ते स्वतःच्या निर्णयावर आढळ राहिले, आश्रमाच्या भोजनालयात सुरुवातीस काही काळपर्यंत वेगवेगळ्या पंगती बसत असत पण हळूहळू ही पद्धत नाहीशी झाली.

अस्पृश्यता हिंदू परंपरेत घुसलेले एक दुर्दैव आहे ती धर्माच्या शरीरावरचे गळू आहे ते नष्ट करायलाच हवे.अस्पृश्यता निवारणाचे काम गांधीजींच्या लेखी केवळ समाजसुधारणेचे काम नव्हते तर ते त्याला अध्यात्मिक काम मानीत.अस्पृश्यता दूर केल्याने हिंदू धर्माचा हा विकार दूर होऊन तो अधिक परिशुद्ध बनेल असे त्यांना वाटत .अस्पृश्यता जिवंत राहण्यापेक्षा हिंदूधर्म मेलेला अधिक चांगला. गांधीजी म्हणत ,जर कोणी हे सिद्ध करून दाखवले की अस्पृश्यता ही वेदांमध्ये सांगितलेली बाब आहे तर मी वेदांचाच त्याग करायला तयार आहे. गांधीजींनी अस्पृश्यता निवारणाला काँग्रेसच्या मान्य रचनात्मक कार्यक्रमात महत्त्वाचे स्थान दिले होते .रचनात्मक कार्यक्रमाच्या मुळाशी गांधीजींनी राष्ट्रीय एकात्मता, खादी आणि अस्पृश्यता निवारणाची त्रिसूत्री मांडली. आदिवासींच्या सेवा कार्याला याच रचनात्मक कार्यक्रमात स्थान दिले .1921 मध्ये बारडोली तालुक्याने असहकार व सविनय कायदेभंग कार्यक्रमासाठी आपल्या क्षेत्राला प्राधान्य देण्यात यावे असे मागणी केली होती त्यावेळी गांधीजींनी स्वराज्याच्या संघर्षासाठी प्राथमिक तयारी म्हणून ज्या तीन अटी ठेवल्या त्यातली एक अस्पृश्यता निवारण ही होती परिणामी बारडोली तालुक्यातल्या प्रजाजनांनी गावागावातले आड अस्पृश्यांसाठी मोकळे केले व शाळा-शाळांमध्ये इतर मुलांसोबत अस्पृश्य मुलांनासुद्धा कुठल्याही भेदभावाशिवाय बसण्याची व्यवस्था केली .त्या काळाच्या दृष्टीने ह्या एवढ्या साध्या सुधारणा सुद्धा खूप महत्वाच्या होत्या. गांधीजी देशातल्या कानाकोपऱ्यात ज्या -ज्या वेळी जात त्या त्या वेळी अस्पृश्यता निवारणासंबंधी न चुकता बोलत काँग्रेसने अस्पृश्यता निवारणाच्या कार्यासाठी एक खास समिती नेमली आणि तिचे संयोजक सेठ जमनालाल बजाज यांनी स्वतःच्या ट्रस्टचे लक्ष्मीनारायण मंदिर अस्पृश्यांसाठी खुले करून या कार्यक्रमाचा प्रारंभ केला होता. एकेकाळी गांधीजींच्या आश्रमात एकाच जातीच्या स्त्री पुरुषांची लग्न होत आणि त्या लग्नांना गांधीजी हजर राहून आशीर्वाद देत पण आयुष्याच्या शेवटच्या दहा वर्षात त्यांचे विचार इतके बदलले की त्यांनी एक प्रतिज्ञा केली आता ज्या लग्नात एक पक्ष सवर्ण व दुसरा पक्ष हरिजन असेल त्याच विवाहात ते उपस्थित राहतील डॉ.

आंबेडकर यांचे दुसरे लग्न गांधींच्या मृत्यूनंतर झाले होते त्यावेळी गांधीजींची विवाहासंबंधी ची प्रतिज्ञा आठवून डॉ.आंबेडकरांनी गांधीजींचे सचिव प्यारेलाल ना सांगितले आज बापू असते तर त्यांना केवढा आनंद झाला असता.

कित्येक दलित नेत्यांचा दलिता साठी गांधीजींनी वापरलेल्या हरिजन शब्दाला विरोध होता परंतु एका दलित बंधूनेच त्यांना हरिजन हा शब्द सुचविला होता तो गुजराती भाषेच्या इतिहासात पूर्वी भक्त कवींनी ईश्वराच्या सेवकासाठी वापरला होता गांधीजींना तो शब्द आवडला आणि त्यांनी तो वापरायला सुरुवात केली पण दक्षिण भारतातल्या एका भाषेत हरिजन हा शब्द तिरस्कारयुक्त अर्थाने वापरला जातो याची माहिती गांधीजींना नव्हती.

पुणे करार - 1931 च्या दुसऱ्या गोलमेज परिषदेपासून अस्पृश्यतेविषयी जाहीर चर्चा सुरू झाली. या परिषदेत काँग्रेसचे एक मात्र प्रतिनिधी म्हणून गांधीजी इंग्लंड ला गेले होते. परिषदेला हजर असलेले बहुतेक अन्य प्रतिनिधी इंग्रज सरकारच्या पसंतीने बोलावण्यात आले होते. काँग्रेसच्या संपूर्ण स्वराज्याच्या मागणीला पाठिंबा मिळू नये यादृष्टीने इंग्रज सरकारने त्यात शक्य तेवढे मतभेदाचे मुद्दे पेरून ठेवले होते त्यातला एक मुद्दा अस्पृश्यांना वेगळा मतदारसंघ देण्याचा होता अस्पृश्यांचे प्रतिनिधी म्हणून निमंत्रित करण्यात आलेल्या डॉ. आंबेडकरांनी स्वतंत्र मतदार संघाची मागणी उचलून धरली. मुसलमान व शीख यांना स्वतंत्र मतदारसंघ देण्याचे आधीच मान्य झाले होते. उरलेल्या सवर्ण हिंदू कडून अस्पृश्यांना योग्य प्रतिनिधित्व व रास्त राजकीय हक्क मिळणे अशक्य वाटल्यावरून डॉ. आंबेडकरांनी अस्पृश्यांच्या राखीव जागांचा व विभक्त मतदार संघाचा आग्रह धरला पण गांधीजींचा स्वतंत्र मतदारसंघास विरोध होता. गांधीजी असे सांगत की वेगळा मतदार बनवून तर अस्पृश्य हे कायमचे अस्पृश्य राहतील आणि हिंदूधर्माचे तुकडे करण्याच्या चालबाजीत इंग्रजांना यश मिळेल. या गोलमेज परिषदेत वेगळ्या मतदारसंघाचा ठराव पास होऊ शकला नाही पण त्यासंबंधी शेवटचा निर्णय पंतप्रधान जेम्स मॅकडोनाल्ड देतील असे ठरले. त्याच वेळी गांधीजींनी इशारा दिला होता की पंतप्रधानाच्या जातीय निवाड्यात स्वतंत्र मतदार संघ द्यायला संमती असेल तर ते त्याचा प्राणपणाने विरोध करतील. गोलमेज परिषदेहून स्वदेशी परत आल्याबरोबर गांधीजींना अटक करण्यात आली. तुरुंगातच त्यांना कळले की जातीय निवाड्यात वेगळा मतदारसंघ स्वीकारण्यात येईल. गांधीजींनी सरकारला पत्र लिहून आपण दिलेल्या इशान्याचे गांभीर्य त्यांच्या लक्षात आणून दिले. पहिल्या सूचनेनंतर सहा महिन्यांनी त्यांनी याविरुद्ध 20 सप्टेंबर 1932 रोजी आमरण उपोषण सुरू केले. डॉ. आंबेडकरांना गांधींचे प्राणही मोलाचे वाटत होते आणि प्राणांतिक उपोषणामुळे दडपणही वाढत होते बॅरिस्टर जयकर, तेज बहादुर सप्रे व पंडित मदनमोहन मालवीय यांच्या मध्यस्थीला यश आले. आणि 24 सप्टेंबर 1932 रोजी महात्मा गांधी आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यामध्ये चर्चा होऊन करार झाला या दिवशी येरवडा जेलमध्ये सवर्ण आणि अस्पृश्य नेत्यांनी एका करारावर सह्या केल्या त्यालाच पुणे करार, येरवडा करार, आंबेडकर गांधी करार किंवा गांधी आंबेडकर करार असेही म्हटले जाते या करारात गांधीजींनी अस्पृश्यांना त्यांच्या वस्तीच्या प्रमाणात जागा देण्याची तयारी दर्शवली पण वेगळ्या मतदारसंघाला त्यांची मान्यता नव्हती या करारान्वये प्रांतिक विधिमंडळाच्या एकूण 780 पैकी 148 व वरिष्ठ कायदेमंडळाच्या 18 टक्के राखीव जागा अस्पृश्यांना मिळाल्या (मूळ निवाड्यात फक्त 71 जागा मिळाल्या होत्या). यावेळी गांधीजींनी दावा केला होता की आंबेडकर तर जन्माने अस्पृश्य असतील पण मी तर स्वतःहून अस्पृश्य झालो आहे त्यामुळे कमी जागांनी माझे समाधान होणार नाही.

दुर्दैवाने डॉ. आंबेडकरांचा गांधीजीशी असलेला हा मेळ फार काळ टिकला नाही त्याचे मुख्य कारण बहुदा राजकारण हेच होते. महिनाभरातच पुणे कराराने निर्माण केलेले सामंजस्य हरिजन सेवक संघाच्या एकांड्या कारभारामुळे नष्ट झाले बंगालचे सवर्ण ,हिंदू महासभा ,अखिल भारतीय काँग्रेस कमिटी यांनी जातीय निवाड्याला स्पष्ट विरोध केला व त्याविषयी निरुत्साह दाखविला. पुणे करारातील नियमानुसार जेव्हा देशात 1937 मध्ये निवडणुका झाल्या त्यावेळी अस्पृश्यांच्या राखीव 151 जागा पैकी 73 जागावर काँग्रेसचे उमेदवार निवडून आले उरलेल्या 78 जागा अस्पृश्यांमधील विभिन्न गटात वाटल्या गेल्याने निर्वाचित विधिमंडळामध्ये त्यांचा एक संघटित पक्ष उभा राहू शकला नाही त्यामुळे दलितांची निराशा झाली .संयुक्त मतदारसंघातून अस्पृश्यांना न्याय्य प्रतिनिधित्व मिळणे शक्य नाही अशी त्यांची खात्री झाली आणि नऊ ऑक्टोबर 1939 रोजी व्हाईसरॉय लॉर्ड जॉन लिनलिथगो यांच्याशी बोलताना डॉ.आंबेडकरांनी अस्पृश्यांना मताधिकारापासून जवळजवळ वंचित करणाऱ्या पुणे कराराच्या कार्यवाही बदल असमाधान व्यक्त करून त्याचा फेरविचार आवश्यक असल्याचे सांगितले.

तुरुंगात आणि बाहेरही गांधीजींची डॉ. आंबेडकरांचे कडू, गोड, तिखट संवाद होत राहिले पण गांधीजींनी आंबेडकरांची बुद्धिमत्ता ,अभ्यास ,तळमळ व राष्ट्रनिष्ठा प्रत्यक्ष पाहिली होती म्हणूनच जेव्हा पंडित जवाहरलाल नेहरू स्वतः मंत्रिमंडळाची रचना करू पाहत होते तेव्हा गांधीजींनी डॉ. आंबेडकरांचे नाव निवडून जवाहरलाल नेहरू ना आश्चर्यचकित केले होते. त्या वेळी नेहरूंनी विचारले होते की आंबेडकर तर नेहमी काँग्रेसचा विरोध करायचे त्यांना कसे घेता येईल ? तेव्हा गांधीजींनी उत्तर दिले तुम्हाला मंत्रिमंडळ काँग्रेसचे करायचे आहे की राष्ट्राचे ? देशाची घटना तयार करायची होती तेव्हा घटनेसंबंधी सल्ला देऊ शकेल अशा एका विदेशी व्यक्तीला थांबवून घेण्याचा विचार नेहरूंनी गांधीजींना सांगितला त्यावेळी गांधीजींनी विचारले विदेशी का? स्वदेशी का नाही? नेहरूंनी सांगितले की घटनेसंबंधीच्या सूक्ष्म बाबींची जाण असणारा माणूस आपल्याकडे कोण आहे गांधीजींनी लगेच उत्तर दिले आंबेडकर आहेत ना ? गांधीजींच्या सल्ल्यानुसार डॉ. बाबासाहेब घटना समितीत सामील झाले.

सारांश

व्यक्ती तितक्या प्रकृती यानुसार दोन नेत्यांमध्ये मतभेद असणे स्वाभाविक आहे. मार्ग भिन्न असले तरी समाजसुधारक म्हणून दोघांनीही अस्पृश्यता निर्मूलनासाठी केलेले कार्य महत्त्वपूर्ण आहे या कार्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कायदेशीर मार्गाचा आग्रह धरत होते तर महात्मा गांधी अस्पृश्यतेच्या विरोधात लोक मानस उभे करू इच्छित होते त्यांच्यामध्ये मतभेद असले तरी परस्परांविषयी आदरभाव होता काँग्रेस आणि डॉ. आंबेडकर यांच्यातील संबंध विरोधाचे असले तरीही बुद्धिमत्ता, अभ्यास ,तळमळ व राष्ट्रनिष्ठा या गुणवैशिष्ट्यांमुळे महात्मा गांधीजींनी डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांचा समावेश घटना समिती व मंत्रिमंडळ मंडळात करण्याचा सल्ला पंडित नेहरूंना दिला होता तसेच पुणे करारात डॉ. बाबासाहेबांनी तडजोड स्वीकारली ती गांधीजींच्या प्रति असलेला आदरभाव व राष्ट्रहित लक्षात घेऊनच म्हणून महामानवाच्या विचारांच्या अनुयायांनी परस्परांचा द्वेष न करता समन्वयवादी दृष्टिकोनातून विचार केला पाहिजेत.

संदर्भ सूची

- १ नारायण भाई देसाई , अनुवाद मु.ब. शहा ,डॉ.विश्वासराव पाटील ,आपले गांधी,गांधी संशोधन प्रतिष्ठान जळगाव , पहिली आवृत्ती ऑक्टोबर 2009.
- २ mr.m. Wikipedia.org पुणे करार विकिपीडिया .
- ३ vishwakosh.marathi.gov.in पुणे करार मराठी विश्वकोश प्रथमावृत्ती

21 वे शतक आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शेतीविषयक विचार

प्रा.डॉ. अभिजीत मोरे

(क्रीडा विभाग प्रमुख)

महात्मा फुले महाविद्यालय, अहमदपूर

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणजे सामाजिक असमानता, जाती विषमता अस्पृश्यता श्रेष्ठ-कनिष्ठता जातीयता धर्मधर्मा कर्मकांडपणा दैववाद सती प्रथादेवदासी प्रथा, अज्ञानता, निरक्षरता, दुबळेपणा, गुलामी, अन्याय, अत्याचाराच्या काळोखांना भेदून त्यांना मिटवून त्यावर वैज्ञानिकता, समता, स्वातंत्र्य, बंधुता आणि न्यायाचा प्रज्ञासूर्य होय. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे युगपुरूष, महानायक, बोधीसत्त्व, राष्ट्रायक, भारतरत्न, विश्वरत्न, सिंबॉल ऑफनॉलेज, अर्थतज्ञ, जलतज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ, कृषीतज्ञ, कायदेपंडित अशा कितीतरी उपाधीने सन्मानित ठरलेले भारतीय संविधानाचे जनक महान महापुरूष म्हणून ओळखले जातात. कारण त्यांचेविचार आणि कार्य म्हणजे सर्व भारतीयांना उन्नतीच्या मार्गाकडे घेवून जाणारे होय. आजच्या २१ व्या शतकातल्या समस्यांची उत्तरे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी त्याकाळी सांगितलेल्या विचारात सापडतात. उदा. नदीजोड प्रकल्प संदर्भात २१ व्या शतकात सरकाराचे चालू असलेले धोरण हे अगोदरच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सांगितले होते की, महाराष्ट्रात, मराठवाड्याला सततच्या अवर्षाणातून दुष्काळातून मुक्तकरायचे असेलतर नदीजोड प्रकल्प हा विचारकृतीत आणल्याशिवाय हा प्रश्न खऱ्या अर्थाने मिटणार नाही आणि आज आपणास याची नितांतगरज वाटू लागली आहे कारण पावसाअभावी सतत भारतातल्या अनेक राज्यात व संपूर्ण महाराष्ट्रात नित्यनियमाने प्रतिवर्षाप्रमाणे दरवर्षी कोरडा दुष्काळ पडत असतो. त्यामुळे आपले हजारो शेतकरी रांगा लावून आत्महत्या करताना दिसतात. एकतर निसर्गावर आधारित शेती असल्याने आणि पारंपारिक दैववादी प्रमाणे शेतकरी अजूनही शेती करत आहेत. त्यामुळे शेतकरी आणि शेतीत बदल झाले पाहिजेत. शेतीत सुधारणा झाल्या पाहिजेत. कारण, शेती आणि शेतकरी हाच भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा मानला जातो. ७२ टक्के लोकखेड्यात राहतात ज्यांचा व्यवसाय शेती आहे. म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शैक्षणिक, सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक, कायदेविषयक, महिला, बालक, वृद्ध, यांच्यासाठी तर कार्य केलेच आहे पण ज्यांच्या मुळे आपण भाकरी खातो तो म्हणजे बळीराजा ज्यांचा सद्या बळीजात आहे. तो टिकला पाहिजे, जगला पाहिजे. ज्या दिवशी शेतकऱ्याच्या समस्या मिटतील तेव्हाच खऱ्या अर्थाने देशाची प्रगती होईल. म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आधुनिक काळाच्या बदलत्या प्रवाहात शेतीत सुद्धा आधुनिकता, नाविन्यता आली पाहिजे. पारंपारिक पद्धतीला थोडा फाटा देवून त्यात काही सुधारणा केल्या तर देशाची आर्थिक घडी बसेल. भारताचा आर्थिक कणा मजबूत होईल.

यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केलेले कार्य अनमोल स्वरूपाचे आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शेती आणि शेती सुधारणा संबंधीचा सुक्ष्म पद्धतीने अभ्यास केला आणि शेती सुधारणेवर योजनात्मक पद्धतीने विचार मांडले. मुंबई विधीमंडळात कोकणातील 'खोती' पद्धती रद्दकेली पाहिजे. खोती पद्धत ही मुंबईसह रत्नागिरी, ठाणे, कुलाबा या जिल्ह्यात मोठ्या प्रमाणात प्रचलित होती. या पद्धतीमुळे जमीन कसणारा प्रत्यक्ष शेतकरी हा कनिष्ठ ठरला होता. शेतकरी गुलाम, दळभद्री, लाचार, गरीब, दुबळा ठरला होता. तेव्हा त्याला या रुढी प्रथेतून बाहेर काढून स्वतंत्रपणे भुधारक म्हणून आर्थिकदृष्ट्या सबळ, बळीराजाबनून जीवन जगता आले पाहिजे. म्हणून खोती पद्धत बंद करण्या संदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कार्य हे अतिशय महत्वाचे आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे खोती पद्धती रद्दकरण्यासंबंधीचे विधेयक म्हणजे शेती आणि शेतकरी यांच्यामध्ये त्यांनी उचललेले आधुनिक, पुरोगामी स्वरूपाचे क्रांतीकारक पाऊल होय.

इतकेच नव्हे तर शेती ही शेतकऱ्यांनी सामुदायिकपणे केली पाहिजे. १९१८ व १९५० मध्ये विविध राज्यांनी केलेले या संदर्भातील बदल व बदलते कायदे जमीन सुधारणा विषयक बाबतीत नवनवीन कायद्यात्मक बदल अथवा सहकारी धोरणे हा बदल हे परिवर्तन केवळ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या कार्याची फलश्रुती होय. शेती हा भारतातील अर्थव्यवस्थेचा महत्वाचा कणा आहे. राष्ट्रीय व्यवसाय आहे याचा आपण सर्वांनीच गांभीर्याने विचार केला पाहिजे. १९६८-७८ च्या दरम्यान शेतीक्षेत्रात झालेली हरितक्रांती याचा मूळ वैचारिक पाया डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनीच घातलेला शेतीवर संपूर्ण राष्ट्रातील लोक अवलंबून आहेत पण शेती ही पारंपारिक, निसर्गावर आधारित आहे. त्यात आस्मानी आणि सुलतानी संकटे यामुळे शेतीचे उत्पादन क्षमता कमी आहे. यावर भाष्य करताना ते म्हणतात, “भारतीय शेतीच्या उत्पादनक्षमतेचे कारण म्हणजे शेतीचे छोटेछोटे तुकडे होय.” यावर उपाय म्हणून सांगतात, “यावर एक महत्वपूर्ण उपाय म्हणजे शेतीजोड प्रकल्प होय.”

तसेच शेतीची उत्पादनक्षमता कमी आहे. त्यांच्या मते, “भारतातील शेतीमधून अतिरिक्त उत्पादन नसल्याने भांडवलाचा तुटवडा निर्माण होणे हीच शेतीची खरी समस्या आहे. त्यामुळे शेती बरोबरच औद्योगिकरणाला चालना देऊन शेती उत्पादनाचा विकास साधता येऊ शकतो.” असा विचार मांडला.

शेतीला पाणी, वीज आणि दर्जेदार बियाणे आवश्यक असतात. मग दुष्काळावर मात करून हरितक्रांती घडवून आणण्यासाठी शेतीजोड व नदीजोड हे प्रकल्प प्रभावी उपाय ठरतात. आज आपण पाहिलेच मराठवाडा आणि विदर्भामध्ये दरवर्षी शेतकरी रांगा लावून आत्महत्या करताना दिसतात. त्यामुळे शेती, शेतकरी आणि दुष्काळावर मात करून व भारताला खऱ्या अर्थाने महासत्ताक बनवण्यासाठी आणि आजच्या २१ व्या शतकात महासत्ताक राष्ट्राच्या पंगतीत भारताला घेवून जाण्यासाठी आपले सरकार आज शेतीजोड आणि नदीजोड प्रकल्प राबविण्यासाठी सकारात्मक झाले आहे. त्यांना हा विचार काळाची गरज वाटत आहे. २१ व्या शतकातला महत्वाचा उपाय ठरत आहे.

सारांश :-

यावरून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सांगितलेले शेती विषयक विचार आजच्या काळात तंतोतंतपणे लागू होत आहेत. म्हणून २१ व्या शतकात आपणास सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिकदृष्ट्या समृद्ध होऊन जीवन जगायचे असेल तर डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचाराशिवाय आणि त्यांनी सांगितलेल्या उपाययोजना साकारल्याशिवाय आपली प्रगती होणार नाही.

ISSN 2349-638X

www.aiirjournal.com

२१ व्या शतकातील आंबेडकरी कविता

डॉ. लहू दिगंबर वाघमारे

मराठी विभाग,

शिवजागृती महाविद्यालय नळेगाव

ता.चाकुर जि.लातूर

प्रस्तावना :

मराठी साहित्यामध्ये १९६० च्या दरम्यान अनेक स्थित्यंतरे घडून आली. त्याला मराठी साहित्यही अपवाद नाही संबंध भारताप्रमाणेच महाराष्ट्रातही हा कालखंड महत्वाचा आहे. १९४७ ला भारताला स्वातंत्र्य मिळाले त्यामुळे युगानुयुगांपासून दबलेले अनेक जातीसमूह खडबडून जागेझाले. लोकशाही मुल्यांचा प्रचार आणि स्वातंत्र्याच्या नव्या वातावरणामुळे या शोषित पीडितांना जाग आली. त्यामुळेच समाजात विविध चळवळी व आंदोलने उदयाला आली आणि या चळवळीचे व आंदोलनाचे साहित्यही उदयाला आले. त्यातच दलित साहित्य हा साहित्य प्रवाह तर सर्व साहित्यप्रवाहाचा आग्रमार्ग असलेला आहे. कारण या कवितेत युगानुयुगाच्या माणुसकीची येथील मनुष्यप्रणीत समाजाने केलेली वाताहत या साहित्याने जिवंतपणे टिपले. तसेच या अमानुषतेविरुद्ध बंडाचे निशाण रोवण्याचे व या अन्यायाविरोधात दंड थोपटून ते उभे राहिले. या साहित्याला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या क्रांती लढ्याचे आंदोलनाचे जसे अधिष्ठान आहे तसे बुद्ध, फुले, कबीर या महापुरुषांच्या विचारांची प्रेरणा आहे. म्हणून हे साहित्य परिवर्तनवादी साहित्य म्हणून अल्पावधीतच प्रसिद्ध झाले कविता, कथा, कादंबरी, नाटक, प्रवासवर्णने आणि ललित व वैचारिक साहित्य या प्रवाहात लिहिले गेले. त्यातही कविता या प्रकारातून अनेक कवितेने अत्यंत जिवंतपणे वेदना, विद्रोह व नकार या मुल्यांनी मांडला गेला. या साहित्यात या मूल्यांना त्रिसूत्री म्हणून संबोधले जाते. या साहित्याने कालप्रवाहानुसार विविध बदल स्वीकारले ते आशय आणि अभिव्यक्तीचा दोन्ही झाले. प्रारंभी या साहित्यप्रवाहाला दलित साहित्य म्हटले गेले. पण नंतरच्या काळात हीन, तुच्छ, तिरस्कृत, दरिद्री, अपमानित यांच्याशी संबंधित असलेले हे नामाविधान बदलण्यासाठी डॉ. रावसाहेब कसबे, डॉ. यशवंत मनोहर आणि त्यांचे आंबेडकर साहित्य असे नामांतर केले म्हणून या साहित्यप्रवाहातील कवितांना आंबेडकरवादी कविता असे म्हटले जाते.

२१ व्या शतकाच्या प्रारंभीचा कालखंड अनेक दृष्टीने महत्वाचा आहे. या कालखंडात विविध विचार प्रवाहांचा उदय झाला. तसेच जागतिकीकरण, खाजगीकरण आले, संगणकाचे युग अवतरले आणि संबंध भारतीय समाज ढवळून निघाला. येथील सामान्य माणसाचे जीवन ढवळून निघाले. येथील राजकारण, समाजकारण अनैतिकतेच्या रसातळाला गेले. लोकशाही मुल्यांचा ऱ्हास झाला. आंबेडकरी चळवळीला गतीहिनता आली. संघटनांमध्ये अनेक गट तट निर्माण झाले. त्यामुळे आंबेडकरी अनुयायांची त्रेधातिरपिट झाली. या परिस्थितीचे दाहक चित्रण आंबेडकरी कवितेत अत्यंत जिवंतपणे आले आहे.

या कालखंडात काही विसाव्या शतकातील कवींनीही आपल्या काव्यातून ही परिस्थिती चित्रित केली आहे. कालखंडानुसार होत गेलेले सामाजिक बदल या सर्व आंबेडकरी कवींनी स्वीकारले. ही कविता काळाप्रमाणे बदलत गेली. सर्व बदल टिपत गेली जुन्या नव्या मुल्यांची सरमिसळही या कालखंडातील कवींच्या कवितेत दिसून येते या दोन्ही शतकात काही प्रमाणात असलेले साम्य व भेदही काही कवीने टिपले आहेत.

भारतातील वर्णव्यवस्थेतून उदयाला आलेली जातीप्रथा आणि त्यातून निर्माण झालेली अस्पृश्यता हा अनेक कवींच्या चिंतनाचा विषय ठरली आहे. आंबेडकरी कवितेच्या प्रारंभापासून प्रकट झालेला अस्पृश्यतेचा अनुभव २१ व्या शतकातील आंबेडकरी कवितेतूनही प्रकट झाला. कारण ही अस्पृश्यता २१ व्या शतकातही संपली नाही. अस्पृश्यतेची दाहकता २१ व्या शतकात मांडतांना 'तळ ढवळताना' या २०१२ साली प्रकाशित झालेल्या काव्य संग्रहातील 'तळ ढवळताना' याच शीर्षकाच्या कवितेत मांडतांना कवी लहू कानडे म्हणतात

माणसांनाच गुलाम केलं जे त्या माणसांनी

आणि कालवून दिला अंधार

त्यांच्या असंख्य पिढ्यांवर सतत

या देशातील समाजव्यवस्था मनूप्रणित आहे. या व्यवस्थेने माणसाच्याच शोषणाचे प्रचंड असे तत्वज्ञान मांडले. त्यातूनच माणसामाणसांत भेद निर्माण झाले. एका मोठ्या समूहाला काही मुठभर लोकांनी वेठीस धरले जातीभेदाचे लोण पसरवले. त्यातूनच अस्पृश्यांच्या वाट्याला पशुपेक्षाही हीन दर्जाचे जीवन आले आर्य-अनार्य संघर्ष आणि त्यातून निर्माण झालेला अस्पृश्यता या कवितेतून प्रकट झाली आहे तसेच शुद्र पूर्वी कोण होते. या संशोधनपर ग्रंथातही बाबासाहेबांनी हेच मांडले. आज जे अस्पृश्य आहेत. ते पूर्वी क्षत्रिय वंशाचे होते. राजे होते. त्यांना पराभूत करून गुलाम करण्यात आले व वर्णव्यवस्था निर्माण करून ती समाजात कायमस्वरूपी रुजविण्याचे काम येथील मनूप्रणित 'तथाकथित' लोकांनी केले. त्याची पाळे मुळे खूप खोलवर रुजली ती आजही मूळ धरून आहेत. आज तर त्याचा वटवृक्ष निर्माण झाला आहे म्हणूनच आज या अस्पृश्यतेने हिंसक वळण घेतले आहे. म्हणूनच आज भारतात केवळ सावलीचा विंटाळ मानून अस्पृश्यांना दूर ठेवले जात नाही तर त्यांची दिवसाढवळ्या हत्या केली जाते. या शतकाच्या प्रारंभीचे खैरलांजी हत्याकांड याचे ज्वलंत उदाहरण आहे. त्याचबरोबर खर्डा, जवखेडा, सोनाई या ठिकाणी दलित अस्पृश्यांवर झालेल्या अत्याचाराच्या घटना हे याचेच द्योतक आहेत. तसेच अगदी अलीकडे घडलेली भीमा कोरेगावची घटना हेही २१ व्या शतकातील जातीय अत्याचाराचीच घटना आहे. मन सुन्न करणाऱ्या विविध घटनांचे प्रतिबिंब २१ व्या शतकातील वर्तमानकालीन अनेक कवींच्या कवितांमधून प्रत्ययास येते. पिढ्यान्पिढ्या चालत आलेला जातीभेदाचा कोंडवाडा २१ व्या शतकातही प्रत्ययाला येतो. ही वेदना 'आपला मारेकरी जेव्हा मातीला जातात' या काव्य संग्रहातील खैरलांजी हत्याकांड या कवितेतून प्रकट करताना कवी राजकुमार मस्के लिहितात

आबा.... पुन्हा महाराष्ट्रात

खैरलांजी घडू देवू नका

सोनाई, टेंभूर्णी, खर्डा

कधी उध्वस्त होणार हा अमानुष कोंडवाडा

येथील राज्यकर्त्यांनी येथील धर्ममार्तंडाना व जातीयवादी गुंडांना संरक्षण दिले. त्यांना खतपाणी घातले त्यामुळे अस्पृश्यांवरील गुंडांची गुंडगिरी वाढत गेली म्हणून आबाच्या प्रातिनिधिक रूपाने कवी येथे अशा राजकारण्याला सावधही करतो. अस्पृश्यांवरील अन्यायाच्या वेदना प्रकट करीत राजकारण्यांना खडसावण्याची कवीची ही शैली अद्वितीय स्वरूपाची आहे.

माणसाला हीन समजून दिली जाणारी ही अमानुषतेची व क्रूरतेची शिक्षा इतर कोणत्याही देशात नाही अस्पृश्यता व जातीभेद हे भारतासारख्या संस्कृतीप्रिय देशात युगानुयुगे चालत आलेला आहे धर्माचा आधार

घेऊन धर्मग्रंथ लिहिले गेले आणि त्यात अस्पृश्यतेचे व वर्णव्यवस्थेचे समर्थन केले गेले आहे खरे तर माणूसच या पृथ्वीतलावरचा कर्ताकरविता घटक आहे. अशा बुद्धीला वेडगळपणाची आहे हे अत्यंत सूत्रबद्धपणे बाबुराव बागुल यांनी मांडले आहे. २००४ साली प्रकाशित झालेल्या आपल्या 'वेदा आधी तू होतास' या काव्यसंग्रहात लिहितात.

हे प्रतिभावान माणसा
तूच आहेस सर्व काही
तुझ्याचमुळे सजीव सुंदर
झाली ही मही

वेद हे आदिम आहेत; आणि मनुष्य हा परमेश्वराच्या हातातील बाहुले आहे असा खोटा सिद्धांत मांडून माणसाचे पिढ्यान्पिढ्या शोषण केले गेले. परंतु माणूसच या सृष्टीचा निर्माता आहे परमेश्वर वेद आणि इतर सर्व धर्मग्रंथ माणसानेच निर्माण केले. 'देव दानवा नरे निर्मिला' हे केशव सुतांनीही २० व्या शतकाच्या प्रारंभीच सांगितले आहे. ते स्वीकारायला पाहिजे होते परंतु केशवसुतांचे हे वास्तव भारतीय समाजाने २१व्या शतकातही स्वीकारलं नाही. या पृथ्वीवरील सर्व वस्तूमागांची निर्मिती मानवानेच केली सर्व ईश्वराची व त्यांच्या जन्मोत्सवाची निर्मिती माणसानेच केली. सर्व वस्तूंची व पृथ्वीचे नामकरणही त्यानेच केले म्हणून माणूसच महान आहे. पण येथील माणसाला अस्पृश्य समजून त्याच्यावर अनन्वित असे अन्याय अत्याचार केले गेले ते आजही सुरूच आहेत. हे बाबुराव बागुलांनी परखडपणे सांगितले आहे.

अस्पृश्याप्रमाणे या देशातील स्त्रियांनाही दुय्यम समजून त्यांच्यावर अत्यंत क्रूर अन्याय, अत्याचार केले गेले. सती जाणे केशवपन करणे, पुनर्विवाह न करणे, अत्यंत संयमितपणे अपमानाचे जीवन जगणे या जाचक अटीबरोबरच पुरुषांची गुलाम होवून जगणे हेच तिच्या माथी मारले होते २०व्या शतकात परिवर्तन झाले संविधानाने स्त्रियांना न्याय हक्क दिले, सन्मान दिला, आरक्षण दिले, मोठ्या पदावर विराजमान केले परंतु येथील पुरुषप्रधान संस्कृतीने मात्र तिला कुठलेच स्वातंत्र्य दिले नाही. ती कितीही विद्वान झाली; मोठ्या पदावर गेली तरीही तिला पुरुषांनी गुलामच ठेवले. तिचे लैंगिक शोषण केले. २१ व्या शतकातील स्त्री तर प्रगत झाली, स्वावलंबी झाली, अधिकारी झाली परंतु ती स्वावलंबी मात्र झाली नाही. कुटुंबातील पुरुषांची अर्थात पतीची गुलाम बनून तर तिला रहावेच लागते. त्याचबरोबर पुरुषांच्या अमानुष पाशवी व लैंगिक अशा अत्याचारांलाही तिला बळी पडावे लागते. २१ व्या शतकातील मानवाच्या विकासाबरोबरच पुरुषांकडून स्त्रियांवर वाढणाऱ्या अमानुष अत्याचारातही प्रचंड वाढ झाली आहे. तिला रस्त्याने हिंडणे-फिरणे कठीण झाले आहे. तिचे जीवनही धोक्यात आले आहे. तिच्यावर बलात्कार करणे, हिंसाचार करणे, तिचा जीव घेणे असे क्रूर कृत्य आजचा पुरुष करताना दिसतो. म्हणून आजचे स्त्रीयांचे जीवन अस्थिर बनले आहे. आजच्या स्त्री वर्गाच्या या भेदरले पणाचे व तिच्यावर होणाऱ्या अमानुष अत्याचाराचे चित्रण करताना कवी कैलास पगारे 'पासवर्ड उद्याच्या जगात' या कवितेत लिहितात.

बाई गं
बसच्या रांगेत
रेशनच्या रांगेत
आफिसात, घरादारात

बागेत-बिंगेत

तुला घेरत असतात- शेकडो डोळे

वखवखलेले

आज आपल्या देशात घडणाऱ्या हिंसक स्थितीचे चित्रण कवीने येथे अत्यंत दाहकपणे केले आहे. २१ व्या शतकात भौतिक प्रगती प्रचंड झाली पण नैतिक प्रगती मात्र झाली नाही. याचाच प्रत्यय अनेक वेळा येतो. रेल्वेत, शाळेत, रस्त्यावर कोठेही तिच्यावर बलात्कार होऊ शकतो. ऑफिसमध्ये, कामाच्या ठिकाणी जसे तिचे वरिष्ठांकडून लैंगिक शोषण होते. तसेच रस्त्यावर रेल्वेत, शाळेत तिच्यावर बलात्कार होत आहे. नुकतीच घडलेली हैद्राबाद, अमरावती येथे घडलेल्या अमानुष घटना असो की त्यापूर्वी घडलेली खैरलांजी येथील घटना असो किंवा लहान चिमुरडीवर वारंवार होणाऱ्या क्रूर बलात्काराच्या विविध घटना असोत या सर्व घटना याच्याच द्योतक आहेत. जात हीच आपल्या देशात सर्व ठिकाणी वापरला जाणारा निकष आहे. ही जात माणसाला ओळखण्यासाठी हजारो वर्षांची खून आहे. ती या युगात तर खूप तीव्र होत चालली आहे तिला या युगात साम्राज्यशाही येवून मिळाली आहे. या दोन्हीच्या कचाट्यात सापडलेला सर्वसामान्य आणि अस्पृश्य माणूस भरडून निघाला आहे जात धर्म आणि नफेखोर अर्थात भांडवलदार हे हातात हात घालून अस्पृश्यांची पिळवणूक करीत आहेत जातदांडगेच धनदांडगे बनले आहेत. जात आणि पैसा दोन्ही एकत्र एकवटलेले आहेत. याचाच प्रत्यय या युगातील कवी महेंद्र गायकवाड यांच्या 'ओलीस ठेवलेली माणसे' या काव्यसंग्रहातील एका कवितेतून येतो. ते लिहितात

साम्राज्यवादी वसाहतवादी मुक्त बाजारपेठ
उपहासाने बुद्धाला हसवले येशूला क्रुसावर लटकविले
या महाकाय देशाचे धीर मनसुबे गवतासारखे
पुन्हा उगवले तर
अधर्माचा उच्चांक गाठला जाईल
माणसाचा भाव लुळकत राहील
अन् दंगली कत्तलीचे शेअर्स करता येतील

धर्माच्या नावाखाली अधर्म व हिंसा करणाऱ्या शोषकांची ही रीत कवीने येथे परखडपणे मांडली आहे. शहरातील झोपडपट्टीत हे चित्र अधिक स्पष्टपणे पहावयाला मिळते. येथील धनदांडग्यांनी व जात दांडग्यांनी पिळलेले सर्व शोषित या झोपडपट्टीत सामावलेले आहेत. यात बहुतांश पूर्वाश्रमीचे अस्पृश्य आणि उर्वरित बहुजन समाजातील कुटुंबे आहेत. या माणसांची २१व्या शतकातील व्यथा प्रकट करताना कवी अशोक इंगळे २००४ साली लिहिलेल्या आपल्या युद्धपक्षी या काव्यसंग्रहात लिहितात.

देश काय असतो? कसा असतो
हे वेळेवर झोपडपट्टीत जाऊन पाहत असतो
तिथे गेल्यावर वेगळेच चित्र दिसते
कुणाच्या घरी सांजीचा आटा नसते
कुणाच्या मांडीला पदर नसते

स्वतंत्र भारतातील माणसाची ही दयनीय अवस्था पाहिली की या देशातील स्वातंत्र्याची चीड येते हे स्वातंत्र्य कोणाच्या कामाचे आहे? असा प्रश्न निर्माण होतो. भांडवलशाहीने व धर्मशाहीने घातलेल्या धुमाकुळाने हा देश

नेस्तनाबूत झाला आहे. सर्व सत्ता एकाच समूहाकडे केंद्रित झाल्यामुळे हा देश आज विषमतेचे माहेरघर बनला आहे. हा अनुभव आल्यामुळे या देशातील सर्वसामान्यांच्या मनातही देशाबद्दल घृणा निर्माण झाली आहे

जागोजागी मोडलेली, भूडलेली माणसं

याच देशात अधिक आहेत !

जातीधर्मात विखुरलेल्या मानवी टरफलांचा

हा देश प्राचीन भांडार आहे.

विषमतेच्या या देशाबद्दलचा राग व संताप प्रारंभीच्या काही आंबेडकरी कवीनेही प्रकट केला आहे. २१ व्या शतकातही ही परिस्थिती बदलली नाही. मग स्वातंत्र्य व लोकशाही गेली कुठे? असा प्रश्न येथील सर्व सामान्य माणसाला पडला आहे. या देशातील विषमतेचे हे भांडार पुरातन आहे ते आजही जोमाने सुरु आहे याचा अनुभव कवीने जिवंत पणे मांडला आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी या देशाला समतेने नटविण्यासाठी संबंध आयुष्यभर कष्ट केले. आपल्या अनुयायांना व कार्यकर्त्यांना समतेची शिकवण दिली. हा समतेचा रथ मागे ओढू नका असा निर्वाणीचा इशाराही त्यांनी दिला होता. परंतु त्यांच्या पश्चात सर्व अनुयायी कार्यकर्ते व पुढारी नीतीभ्रष्ट बन्ने. स्वार्थी बनले समाजाचे त्यांना काही देणेघेणे उरले नाही. अशा स्वार्थाध नेते व कार्यकर्त्यांची अवस्था प्रकट करताना कवी वामन कर्डक लिहितात.

भीमाच्या ऋणाला विसरले कुणी

नीती भ्रष्ट होऊन घसरले कुणी

बाबासाहेबांनी ज्या समाजासाठी लढे आंदोलने उभारले. क्रांती केली त्यांचेच अनुयायी आता नीती भ्रष्ट होऊन आपल्याच समाजाला लुटत आहेत. चळवळ हे त्यांचे केवळ पोट भरण्याचे साधन बनले आहे. त्यामुळे आंबेडकरी अनुयायी दिशाहीन झाले आहेत. ही २१ व्या शतकातील वस्तुस्थिती प्रकट करताना कवी भास्कर पाटील संदर्भ या कवितेत लिहितात.

नेतृत्व अद्यापीही शोधताहे

सैनिकांना;

पण

सैनिक झालेत आता

मस्त नी सुस्त

नेतृत्वासारखेच परागंदा

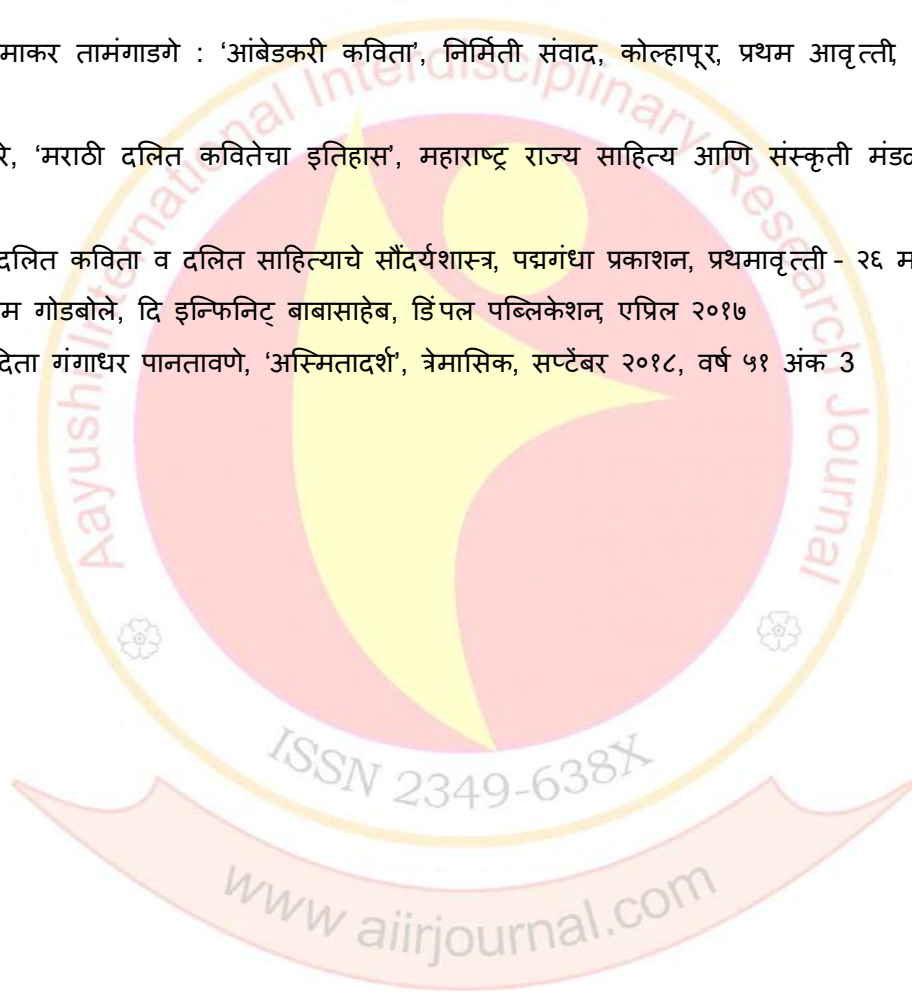
या परिस्थितीमुळेच आता आंबेडकरी अनुयायांचे अनेक प्रश्न तीव्र होत चालले आहेत बाबासाहेबांचे चळवळ तत्वनिष्ठपणे व प्रामाणिकपणे पुढे घेवून जाणारा सच्चा व प्रामाणिक कार्यकर्ता आज कोठेच दिसत नाही. म्हणूनच आंबेडकरी जनतेची व संबंध बहुजन समाजातील व्यक्तीच्या न्याय हक्काची रेषा आता पुसट होत चालली आहे. हाच अनुभव आता प्रत्ययास येत आहे.

२१ व्या शतकात आंबेडकरी समाजात व बहुजन समाजात निर्माण झालेल्या परिस्थितीचे व वर्तमानकालीन सर्वांगीण स्वरूपाच्या वास्तवस्थितीचे अत्यंत जिवंत चित्रण या सर्व प्रातिनिधिक कवींच्या कवितांमधून येते. काळाबरोबर नवे प्रश्न आले आणि परिस्थिती बदलली. २१ वे शतक तर आपल्या देशासाठी

भौतिक प्रगतीचे पण नैतिक अधोगतीचे शतक ठरले. या शतकाच्या द्वादशकातील विविध कवींनी शतकाच्या प्रारंभीच निर्माण झालेले विविध प्रश्न अत्यंत गंभीरपणे व चिंतनाच्या पातळीवर मांडले आहेत वाढत जाणारी अस्पृश्यता, जातीभेद, भ्रष्टाचार, अंधश्रद्धा स्त्रियांच्या अस्तित्वाचा प्रश्न त्यामध्ये सर्वसामान्य माणसांचे हरवलेले अस्तित्त्व याचा अत्यंत जिवंत वेध या शतकातील कवींनी अत्यंत समर्थपणे घेतला आहे. या शतकातील निर्माण झालेल्या सर्वांगीण स्वरूपाच्या विदारक स्थितीचे सुन्न करून सोडणारे हे चित्रण वाचकांना अंतर्मुख करणारे आहे. या शतकातील सर्व समस्यांचे व त्यावरील उपायांचे जिवंत चित्रण या कवींनी मांडले आहे. म्हणून २१ व्या शतकातील ही भयावह परिस्थिती सावरण्यासाठी जशी आंबेडकरी विचारांची आवश्यकता आहे तसेच या आंबेडकरी विचारधारेच्या कवितेचीही तेवढीच आवश्यकता आहे असे मला वाटते.

संदर्भ ग्रंथ :-

१. (संपा) डॉ. पदमाकर तामंगाडगे : 'आंबेडकरी कविता', निर्मिती संवाद, कोल्हापूर, प्रथम आवृत्ती, ऑक्टोबर २०१४
२. डॉ. महेंद्र भवरे, 'मराठी दलित कवितेचा इतिहास', महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, प्रथम आवृत्ती-२०१८
३. म.सु. पाटील, दलित कविता व दलित साहित्याचे सौंदर्यशास्त्र, पद्मगंधा प्रकाशन, प्रथमावृत्ती - २६ मार्च २०१०
४. (संपा) आत्माराम गोडबोले, दि इन्फिनिट बाबासाहेब, डिपल पब्लिकेशन, एप्रिल २०१७
५. संपा. डॉ. निवेदिता गंगाधर पानतावणे, 'अस्मितादर्श', त्रैमासिक, सप्टेंबर २०१८, वर्ष ५१ अंक ३

प्राचीन भारतीय इतिहासाबाबत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची मांडणी

डॉ. ओमशिवा लिगाडे

शिवजागृती वरिष्ठ महाविद्यालय,
नळेगाव, ता. चाकूर, जि. लातूर.

महामानव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे एक जगाला भुरळ घालणारे व्यक्तिमत्व होय. त्यांचे लेखन प्रचंड आहे आणि सर्व विषयांना स्पर्श करून जाणारे आहे. राज्यशास्त्र, समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, पत्रकारिता, धर्मशास्त्र, कायदे, इतिहास, साहित्य अशा विविध अंगाने त्यांचे लेखन परिपूर्ण आहे. त्यातही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे इतिहास विषयासाठी असलेले योगदान खूप मोलाचे आहे. त्यांनी लिहिलेले जे अनेक ग्रंथ आहेत, तोच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा मोठा इतिहास आहे. कास्टस इन इंडिया, ईव्हॅल्युएशन ऑफ प्रोव्हीन्शियल फायनान्स इन ब्रिटीश इंडिया, प्रॉब्लेम ऑफ रुपी इट्स ओरिजिन अंड इट्स सोल्युशन, हिस्टरी ऑफ इंडियन करन्सी अंड बँकिंग, अनिहीलेशन ऑफ कास्ट, फेडरेशन वर्सेस फ्रीडम थॉटस् ऑन पाकिस्तान गांधी अँड एमनिसिपेशन ऑफ अनटचेबल्स, रानडे-गांधी अँड जिना, राईज अँड फॉल ऑफ हिंदू वूमन, पाकिस्तान और पार्टिशन ऑफ इंडिया, स्टेट अँड मायनॉरिटीज व्हॉट आर देअर राइट्स अँड हाऊ टू सोर्स देम इन कान्स्टिट्यूशन ऑफ फ्री इंडिया, महाराष्ट्रा हॅज लिंग्विस्टिक प्रोविन्स, थॉटस् ऑन लिंग्विस्टिक स्टेट, बुद्धा अँड हीज धम्मा, द ट्रेअन्फ ऑफ ब्राह्मणीझम, रिडल्स इन हिंदुइझम, रायटींग एन्ड स्पीचेस ऑफ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर -खंड १४, अनटचेबल्स, कम्युनल डेडलॉक अँड हाऊ टू सोल्व इट, व्हाट काँग्रेस गांधी हैव डन टू अंटचेबल्स, हु वेअर दि शुद्राज इत्यादी ग्रंथांचे लेखन त्यांनी केले आहे.(१) या सर्व ग्रंथांचे अवलोकन केल्यानंतर आपल्या लक्षात येते की, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना खूप मोठी ऐतिहासिक जाणीव होती, आणि त्यांच्याकडे खूप मोठी प्रतिभाशक्तीची कल्पना पण होती.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची ही ग्रंथसंपदा त्यांचे मोठे ऐतिहासिक कार्य होय. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची इतिहास मीमांसा जाणून घेताना हू वेअर दि शुद्राज, कास्टस इन इंडिया, रिडल्स इन हिंदुइझम, द ट्रेअन्फ ऑफ ब्राह्मणीझम, अनिहीलेशन ऑफ कास्ट इत्यादी ग्रंथांचा प्रामुख्याने उल्लेख करावा लागेल. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी इतिहासामध्ये नवनवीन सिद्धांत मांडले आहेत. त्यांनी प्राचीन भारतीय इतिहासाच्या कालखंडाची नव्याने मांडणी केली आहे. त्यांनी प्राचीन भारतीय इतिहासातील सामाजिक, राजकीय, आर्थिक आणि सांस्कृतिक जीवनाचा अत्यंत बारकाईने अभ्यास केला आहे. मनुस्मृती याज्ञवल्क्य स्मृती विष्णुस्मृतिमिताक्षरा, धर्मसूत्रे, धर्मशास्त्रे, हर्षचरित, इंग्रजी भाषेतील उपलब्ध असलेले वाड.मय इत्यादी अनेक कागदपत्रे आणि अस्सल साधनांचा सखोल अभ्यास करून प्राचीन भारताच्या इतिहासाबाबत नव्याने मांडणी केली आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे ऐतिहासिक सिद्धांत पाहताना आपणास लक्षात येते की, त्यांनी इतिहासाची पारंपारीक मांडणी नाकारून स्वतः इतिहासविषयक नवीन पद्धतीने मांडणी केली आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची इतिहास विषयक नवीन मांडणी आणि पारंपारिक मांडणी यामध्ये खूप अंतर दिसून येते. त्यांनी केलेली मांडणी खालीलप्रमाणे(२)आहे.

पारंपारिक प्राचीन भारतीय इतिहासाची मांडणी :-

- १) सिंधू कालखंड
- २) वैदिक कालखंड
- ३) मौर्य कालखंड
- ४) शुंग व कन्व कालखंड
- ५) गुप्त कालखंड
- ६) वर्धन कालखंड
- ७) मुस्लिम आक्रमकांचा कालखंड

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची प्राचीन भारतीय इतिहासाची मांडणी:-

- १) आर्यपूर्व कालखंड (नाग राजवट)
- २) आर्य कालखंड
- ३) बौद्ध कालखंड (मौर्य राजवट)
- ४) ब्राह्मणी कालखंड (शुंग,कन्व,गुप्त राजवट)
- ५) मुस्लिम आक्रमणे कालखंड

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर इतिहास विषयक मांडणी करताना प्रत्येक टप्प्याचे वैशिष्ट्य स्पष्ट करून मगच त्या प्रत्येक टप्प्याला योग्य ते शीर्षक देतात. आर्यपूर्व काळ म्हणजेच नाग राजवट हे शीर्षक देण्याच्या पाठीमागे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भूमिका अशी होती की, आर्यांच्या आगमनापूर्वी भारतात नाग लोकांची शक्तिशाली राज्ये अस्तित्वात होती. कित्येक नागराजाना आर्य सुद्धा जिंकू शकले नाहीत. भारताला जागतिक स्तरावर गौरवास्पद दर्जा प्राप्त करून देण्यात नागराज यांचा खूप मोठा वाटा दिसून येतो. नाग राजवटीच्या वैभवाच्या काळातच आर्यांच्या आगमनाला सुरुवात झाली. त्यातून आर्य आणि अनार्य असलेले नाग यांच्यामध्ये भयंकर संघर्ष सुरू झाला. काही नागांचा पराभव झाला तर काही बलवान नाग राजाबरोबर आर्यांनी शांततेचा तह केला. बलवान नागराजाच्या मालिकेमध्ये शिशुनाग हा राजा प्रमुख म्हणावा लागेल.(३) शिशुनाग राजाचा उल्लेख काही ठिकाणी शिशुनाक असा केला आहे. शिशुनाग राजानेच इसवी सन पूर्व ६१२ मध्ये मगध साम्राज्याची स्थापना केली. हेच मगध साम्राज्य प्राचीन भारतातील पहिले विशाल साम्राज्य म्हणून ओळखले जाते. शिशूनागा राजाचे साम्राज्य ई. स. पूर्व ४१३ पर्यंत येते असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात.(४)

इ. स. पूर्व ४१३ मध्ये महानंद या राजाचा नंद याने पराभव करून मौर्य साम्राज्याची स्थापना केली. चंद्रगुप्त मौर्य व शिशुनाग हे दूरचे नातेवाईक होते म्हणजे चंद्रगुप्त मौर्य हा नाग वंशाचाच प्रतिनिधी ठरतो.(५) आर्य पूर्वकाळातील नागांची ही राजवट प्राचीन भारताच्या इतिहासातील पहिला कालखंड होय.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आर्य भारताबाहेरचेच आहेत. त्यास दुजोरा देऊन त्यांचे भारतावर आक्रमण झाले आहे असे म्हणतात. आर्य-अनार्य (नाग) संघर्षातून काही प्रदेश आर्यांनी जिंकला व तेथे आपला धर्म-संस्कृती लादण्याचा प्रयत्न केला. काही अनार्यांशी मैत्रीपूर्ण संबंध निर्माण केले. आर्यांनी फार मोठे वांड.मय निर्माण केले. वेद, आरण्यके, ब्राह्मणे, उपनिषदे इत्यादींना आपण वैदिक साहित्य म्हणतो. या साहित्यात बऱ्याच गोष्टी

परस्पर विसंगत आहेत. विषमता, यज्ञ, पशुहत्या, कर्मकांड, ब्राम्हण वर्गाचे महत्त्व इत्यादी आग्रहपूर्वक सांगितले आहे.(६) हा आर्य काळ भारतीय इतिहासाचा दुसरा टप्पा होय

गौतम बुद्धाने बौद्ध धर्माची स्थापना केल्यापासून बौद्ध कालखंडाची सुरुवात होते तत्कालीन अनेक जनपदांनी बौद्ध धम्माला राजाश्रय दिला. सम्राट अशोकाच्या काळात तर ब्राह्मणी अवनतीला सीमा राहिली नव्हती.यज्ञातील व साम्राज्यातील प्राणिहत्या बंद करण्यात आली. पौरोहित्य, दक्षिणा पद्धती बंद झाली. ब्राह्मणांना बौद्ध शासनाविरुद्ध बंडखोरी करण्याशिवाय पर्याय नव्हता. पुष्यमित्र शुंग या सामवेदी ब्राह्मणांने मौर्य सम्राट बृहद्रथ याचा सैन्याने संचलन करीत असताना खून केला(७).या घटनेबाबत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, बौद्धांच्या राज्यातील ब्राह्मणांची हाल-अपेष्टातून मुक्तता करणे आणि ब्राह्मणी धर्माचे पुनरुज्जीवन करणे हे पुष्यमित्र शुंग याचे ध्येय होते(८). व्हीनसेंट स्मिथ या पाश्चात्य इतिहासकाराने ही या मतास दुजोरा दिला आहे. हा डॉ बाबासाहेब आंबेडकरप्रणित प्राचीन भारतीय इतिहास मांडणीतील तिसरा टप्पा होय.

मौर्य साम्राज्याच्या अस्तानंतर पुष्यमित्र शुंग या ब्राह्मण सेनापतीच्या राजवटीपासून ब्राह्मणी कालखंड सुरू होतो. पुष्यमित्र शुंग याने बौद्ध भिखू आणि त्यांचे अनुयायी यांना लक्ष्य बनविले. त्याने एक आदेश काढून बौद्ध भिखूचे निर्मूलन करण्याचा संकल्प केला(९).याबाबत डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, पुष्यमित्राला जर राजगादी पाहिजे होती, तर बौद्धांचा छळ करण्याची आवश्यकता नव्हती. यावरून पुष्यमित्राला भारतात ब्राम्हणी धर्माची पुनर्स्थापना करावयाची होती. हिंदूंचा अनन्वित छळ करणाऱ्या गझनीचा महंमद आणि बौद्धांचा छळ करणारा पुष्यमित्र शुंग हे सारखेच आहेत(१०).यावरून ब्राह्मण शाहिचे बौद्ध धर्मावर आक्रमण किती भयानक स्वरूपाचे होते. याची कल्पना येते. ब्राह्मणी राजवटीत प्राणिमात्रांची हत्या पुन्हा सुरू झाली. मनुस्मृतीला अवास्तव महत्त्व देण्यात आले. स्त्रियांचे अधपतन झाले. शूद्रांचा दर्जा वेगाने खालवू लागला अस्पृश्यतेसारखी विषवल्ली समाजमान्य बनवण्यात आली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, प्राचीन भारताचा इतिहास म्हणजे दुसरे तिसरे काही नसून तो बौद्ध विचार आणि ब्राह्मणी विचार यांच्यातील प्रभुत्वासाठी झालेला संघर्ष होय (११). या सर्व विवेचनावरून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केलेल्या वास्तवादी इतिहास लेखनाची प्रचिती तर येतेच परंतु तेथोर इतिहासकारही होते. याची कल्पना येते.

ब्राह्मणी कालखंडाचा अस्त केव्हा झाला याबाबत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी निश्चित प्रसंग नमूद केलेला दिसून येत नाही. ब्राह्मणी काळानंतर प्राचीन भारताच्या इतिहासात इस्लामी आक्रमणाचा प्रारंभ झाला. इ. स. ७१२ साली मोहम्मद बिन काशीम या सोळा वर्षांच्या मुलाने सिंधवर आक्रमण केले. हे प्रथम मुस्लिम आक्रमण होय. त्यानंतर अलप्तगिन, सबुक्तगिन, मोहम्मद गजनी, महंमद घोरी इत्यादींची भारतावर आक्रमणे झाली. या सर्व आक्रमणांचा उद्देश संपत्ती लुटणे तसेच हिंदूंना अवमानित करणे हा दिसून येतो

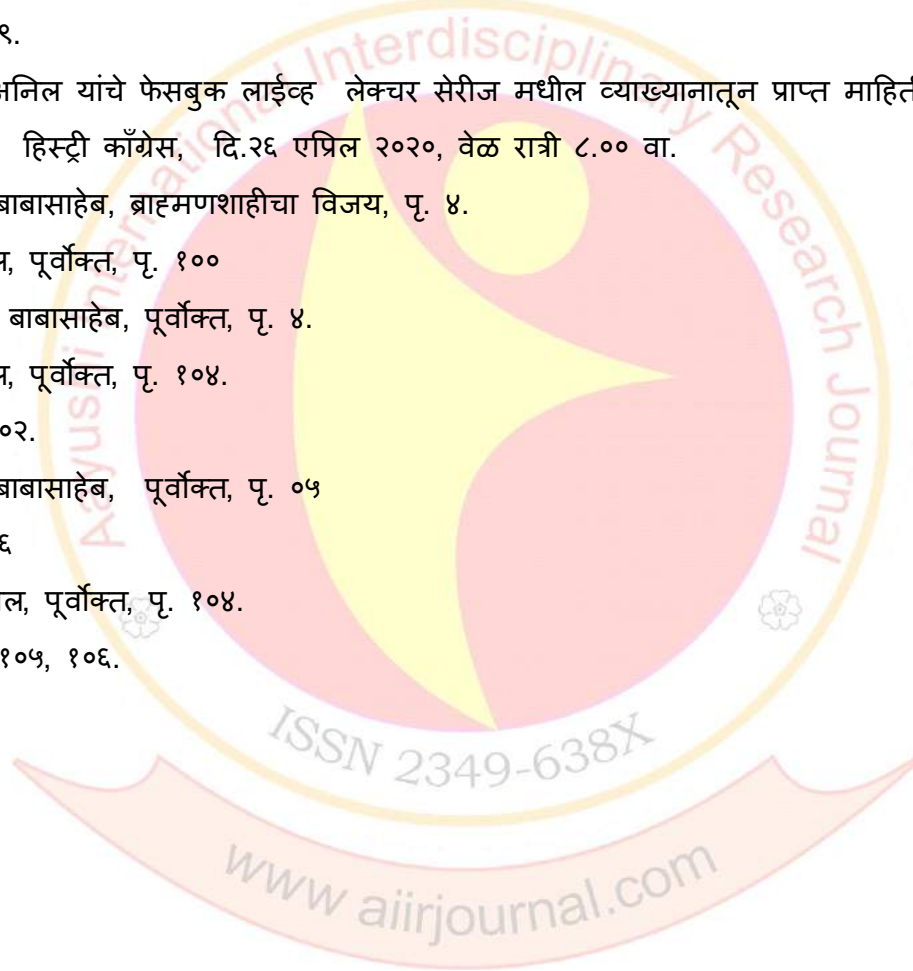
निष्कर्ष :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी प्राचीन भारतीय इतिहासाची केलेली मांडणी अत्यंत व्यापक आणि नावीन्यपूर्ण वाटते. पारंपारिक इतिहास लेखनामध्ये मौर्य, शुंग, कण्व, सातवाहन, वाकाटक, गुप्त, वर्धन इत्यादी घराण्यांचा राजकीय इतिहास व घटनांना प्राधान्य देऊन केलेली मांडणी अपूर्ण वाटते. कारण इतिहासात राजकारणाशिवाय सामाजिक,आर्थिक, सांस्कृतिक, वैचारिक. अध्यात्मिक, धार्मिक इत्यादी सर्व क्षेत्रांचा अभ्यास असणे आवश्यक असते.

म्हणूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी इतिहासाची केलेली मांडणी व दिलेली नावे सर्वस्पर्शी वाटतात. कारण बौद्ध कालखंड म्हटले की, त्यातील बौद्ध तत्त्वज्ञानातील सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, वैचारिक इत्यादी क्षेत्राचा बोध होतो. तसेच ब्राह्मणी कालखंड म्हटले की, ब्राह्मणी विचारधारेतील सामाजिक नीतिनियम, धार्मिक रीतिरिवाज, जातीव्यवस्था, वर्णव्यवस्था, आश्रमव्यवस्था, रुढी-परंपरा, अध्यात्म या सर्व घटकांचा बोध होतो. म्हणूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी प्राचीन भारतीय इतिहासाच्या मांडणी बरोबरच इतिहासाचे केलेले अकलन व वास्तववादी लेखन हे थोर इतिहासकारला शोभेल अशा पद्धतीचे आहे. तसेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा इतिहासाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन किती व्यापक होता याचीही कल्पना येते.

संदर्भ:-

१. सिंगारे अनिल, इतिहासकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, निर्मल प्रकाशन, नांदेड, २०००, पृ. ९६,९७.
२. कित्ता, पृ. ९९.
डॉ. सिंगारे अनिल यांचे फेसबुक लाईव्ह लेक्चर सेरीज मधील व्याख्यानातून प्राप्त माहिती आयोजक आंबेडकराईट हिस्ट्री काँग्रेस, दि.२६ एप्रिल २०२०, वेळ रात्री ८.०० वा.
३. डॉ.आंबेडकर बाबासाहेब, ब्राह्मणशाहीचा विजय, पृ. ४.
४. सिंगारे अनिल, पूर्वोक्त, पृ. १००
५. डॉ. आंबेडकर बाबासाहेब, पूर्वोक्त, पृ. ४.
६. सिंगारे अनिल, पूर्वोक्त, पृ. १०४.
७. कित्ता, पृ. १०२.
८. डॉ.आंबेडकर बाबासाहेब, पूर्वोक्त, पृ. ०५
९. कित्ता, पृ. ०६
१०. सिंगारे अनिल, पूर्वोक्त, पृ. १०४.
११. कित्ता, पृ. १०५, १०६.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या आर्थिक विचारांची प्रासंगिकता

प्रा. अमोल अरुण पगार

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

शिवजागृती महाविद्यालय, नळेगाव

प्रस्तावना -

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर खूप चांगले अर्थतज्ञ होते हे त्यांच्या आर्थिक चिंतनपर लिखाणातून सिद्ध होते भारतीय चलन समस्या, शेती, उद्योग, व्यापार, जलसिंचन, कामगार सुधारणा याबाबत त्यांनी मांडलेले विचार अर्थव्यवस्थेला गती देणारे व कालसुसंगत वाटतात अगदी कोरोना विषाणू संसर्ग काळात बाबासाहेब असते त्यांनी निश्चित खूप मौलिक मार्गदर्शन करून देशाला वेगळी दिशा देण्याचे कार्य केले असते. आज शेती, उद्योग, व्यापार मोडकळीस आले असून भारतातचीच नव्हे तर जगातील बहुतांश देशांच्या अर्थव्यवस्था डबघाईस आल्या आहेत. अशा परिस्थितीतून बाहेर पडण्यासाठी जगाला बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार नक्कीच मार्गदर्शक ठरतील. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक चिंतन हे दलित, शोषित, पिडीत, मागास यांच्या उन्नतीचा सर्वंकष विचार करणारे होते. सर्वसामान्य माणसाचे जीवन समृद्ध करण्यावर व माणसाला माणूस म्हणून जगण्याला प्राधान्य देणारे होते. राष्ट्राची संपत्ती ही गोरगरीब जनतेच्या भल्यासाठी व त्यांना समृद्ध करण्यासाठी वापरली तरच देश प्रगत होईल यामुलभूत तत्वावर त्यांचे आर्थिक चिंतन आधारित होते त्यासाठी त्यांनी शेती करण्याची पद्धत, कामगार कायदे, उद्योग याबाबत जे विचार मांडले आहेत त्यांचा आढावा प्रस्तुत शोध निबंधात घेतला आहे.

शेतीसंबंधित विचार -

शेती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा असल्यामुळे बहुसंख्य लोकसंख्या शेतीवर अवलंबून असल्यामुळे शेतीची उत्पादकता वाढून शेती किफायतशीर कशी होईल यासाठी त्यांनी अभ्यास केला असता धारण क्षेत्राचे लहान आकारमान हे कमी उत्पादकतेचे कारण असून वारसा हक्क कायद्यामुळे शेतीचे आकारमान लहान होत असून शेती परवडत नाही. भारताची लोकसंख्या जगात दुसऱ्या क्रमांकाची असून आजही लहान व अल्पभूधारक शेतकऱ्यांची संख्या खूप मोठी आहे व शेतीची दर हेक्टरी उत्पादकता खूप कमी आहे त्यामुळे शेतकरी वर्षानुवर्षे दारिद्र्यात खितपत पडला असून त्याला समृद्ध करण्यासाठी त्यांनी रशियात राबवल्या जाणाऱ्या सामुदायिक शेती पद्धती करण्याचा आग्रह धरला परंतु या पद्धतीत शेतकऱ्यांची शेतीवरील मालकी कायम ठेवून त्यांनी सहकारी पद्धतीने एकत्र येऊन शेती केल्यास शेती फायदेशीर ठरेल असे सुचवले. आज आपण बघितले तर शेती मध्ये होणारे बदल, शेतीचा लहान होणारा आकार, वातावरणातील बदल यामुळे सामुहिक शेती होणे अत्यंत गरजेचे आहे. लहान शेतकऱ्यांना सरकारने नेहमी विविध योजनांच्या माध्यमातून सहकार्य करण्याचे सुचवले होते. आज आपण बघितले तर लहान व अल्पभूधारक शेतकरी नेहमी आर्थिक विवंचनेत सापडताना दिसतो. या शेतकऱ्यांना समृद्ध करण्याची म्हणजे बाबासाहेबांचे विचार अंगीकारण्याची गरज आहे. बाबासाहेबांनी राज्यासामाजवादाच्या संकल्पनेत शेती हा राज्याचा उद्योग असावा व शेतीचे राष्ट्रीयकरण करण्याचे ते सुचवतात आज जेव्हा शेतकऱ्यांच्या पिकाला भाव मिळत नाही त्याच्या हातातोंडाशी आलेला घास नैसर्गिक कोप, बाजारातील बदल यामुळे हिरावून घेतला जातो तेव्हा शेतीच्या राष्ट्रीयीकरणाचा विचार करावा लागतो.

ओद्योगीकरणबाबत विचार -

केवळ शेतीमुळेच देशाचा विकास होऊ शकतो हे बाबासाहेबांना मान्य नव्हते कारण विदेशात शिक्षण घेत असताना त्यांनी विदेशांची प्रगती उद्योगधंद्यातून झाली आहे याची त्यांना जाणीव होती. शेतीव्यासायातील अतिरिक्त कामगाराना कामात गुंतवण्यासाठी उद्योगधंद्याची स्थापना शहरी भागात केली पाहिजे त्यामुळे खेड्यातील अतिरिक्त मजूर शहरात जातील व उद्योगांच्या माध्यमातून आपली प्रगती साध्य करतील

उद्योगांच्या बाबत एक संतुलित धोरण सरकारने स्वीकारावे असे त्यांचे मत होते. मुलभूत व अवजड उद्योग केंद्र सरकारने आपल्याकडे ठेवावे तसेच उपभोग्य वस्तूंचे व कमी महत्वाचे उद्योग खासगी क्षेत्रासाठी द्यावेत असे त्यांचे मत होते. उद्योगधंदे हे सामाजिक व आर्थिक परिवर्तन करणारे असावेत असे त्यांचे मत होते. भारतला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातून त्यांना ओद्योगीकरणाला प्राधान्य दिल्याचे दिसते. खेड्यात अस्पृश्यांना मिळणारी हीन वागणुकीतून सोडवणूक करण्यासाठी ते अस्पृश्यांना शहरात येऊन उद्योग व्यवसाय करण्याचे सुचवतात. उद्योगांच्या माध्यमातून अस्पृश हीन लोकांना समाजात प्रतिष्ठीत होण्याची संधी मिळून सामाजिक दरी उद्योगांच्या माध्यमातून समाप्त होईल असा विश्वास बाबासाहेबांना होता.

चलनविषयक विचार -

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी “रुपयाची समस्या” नावाचा शोधप्रबंध सादर केला होता त्यात त्यांचे चलनसंबंधी विचार आढळतात. भारतात इंग्रज सरकारने चालनाबाबत अनेक प्रयोग केले.परंतु भारतीय चलनाचा आधार कमकुवत बनला होता.त्यासाठी त्यांनी चलन संख्या मर्यादित ठेवणे व कागदी चलन पद्धतीचा स्वीकार करण्याचेउपाय सुचवले होते.त्यापूर्वी चलन असणारी चांदीची नाणी वितळून त्यातून मिळणारा महसूल सरकारने वापरण्याचे ते सुचवतात. चलनविषयक विचारांबाबत ते चलनसंख्यामानसिद्धांताचा पुरस्कार करतात आज देशात वाढणारी भाववाढ पाहता त्यांचे विचार प्रासंगिक वाटतात.कारण सरकार महसुलाच्या कमतरतेमुळे अतिरिक्त चलन निर्माण करतात त्यामुळे किमतीत वाढ होऊन सर्वसामान्य नागरिकांचे जीवन असाह्य होऊन जाते म्हणून आजच्या सरकारनी बाबासाहेबांनी दाखवलेल्या मार्गांनी जाणे उपयुक्त आहे.

कामगाराविषयक विचार -

बाबासाहेबानी मजुरांच्या विकासाकरता विशेष कार्य केले आहे त्यासाठी त्यांनी एक व्यासपीठ म्हणून स्वतंत्र मजूर पक्षाची स्थापना केली. या पक्ष्यात सर्व जाती धर्माचे लॉक सहभागी झाले होते. यातून धार्मिक एकतेचे दर्शन त्यांनी घडवले. सन १९३८ मध्ये कामगारांचा एक संप त्यांनी घडवून आणला. हा भारताच्या इतिहासातील सर्वात मोठा कामगारांचा संप ठरला. कामगारांना आपल्यावरील अन्याय अत्याचारविरुद्ध जाणीव करून देण्याचे सगळ्यात मोठे काम त्यांनी केले. आज कामगारंवर होणारेअन्याय अत्याचार कमी होत असतील नक्कीच त्यासाठी बाबासाहेबांचे हे कार्य उपयोगी ठरले आहे. ते कामगार मंत्री असतांना त्यांनी कामगारांसाठी अत्यंत उपयुक्त कायदे केलेत आजही ते खूप प्रासंगिक आहेत. महिलांना रात्र पाळीत काम न देण्याचा कायदा , प्रसूतीकाळात भरपगारी रजा देणे या सारखा अत्यंत महत्वाचा कायदा करून त्यांनी महिलांचा फार मोठा सन्मान केला आहे. महिला पुरुष यांना समान वेतन कायदा तसेच कामगारांच्या कल्याणासाठी कामगार कल्याण फंडाची निर्मिती त्यांनी केली.आज देशातील सर्व कामगारांना महागाई निर्देशांकानुसार महागाई भत्ता देण्याची योजना

बाबासाहेबांची होती. या सरख्या अनेक क्रांतिकारी कायद्यामुळे देशातील मजूर अत्यंत सुरक्षित व सुखी झाले ते केवळ बाबासाहेबांच्या कामगार सुधारणा कायद्यामुळेच.

निष्कर्ष-

शेतीचा विकास करायचा असेल तर सामुहिक शेती सहकारी पद्धतीने केल्यास शेती व्यवसाय लाभदायक ठरेल. उद्योग हे शेतीमधील अतिरिक्त कामगाराना सामावून घेऊन अस्पृश्यांना नवी प्रेरणा देणारे ठरतील. कामगारांचे कल्याण म्हणजेच देशाचे कल्याण या सारखे दिशा देणारे विचार आज अंतर्मुख होऊन विचार करायला लावतात.

संदर्भ -

1. शेतकरीमासिक, एप्रिल २०१७
2. दै.लोकसत्ता, दि.१० एप्रिल २०१६
3. आर्थिक विचारांचा इतिहास, डॉ.विजय कदम

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक आणि अस्पृश्यतेसंबंधीचे विचार आणि २१वे शतक

प्रा. अजित विठ्ठल खरोसे

भूगोल विभाग

शेठ ज.नौ. पालीवाला वाणिज्य महाविद्यालय, विज्ञान व कला महाविद्यालय
पाली, ता. सुधागड, जिल्हा. रायगड, ४१०२०५.

प्रस्तावना:—

महाराष्ट्र हे नावाप्रमाणेच महान पुरुषांचे व विचारवंतांचे राज्य आहे. महाराष्ट्रात अनक महान व्यक्तींचा जन्म झाला. ज्यांनी आपल्या नेत्रदीपक कर्तृत्वाने संपूर्ण देशाचे डोळे दीपवले, अशा महान रत्नांपैकी डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर हे एक होते. अस्पृश्य समाजात स्वाभिमानाची ज्योत पेटवणारा उद्धारकर्ता त्यांच्यातूनच निपजला. त्यांनी दलित आंबेडकर समाजात शिक्षणाचा पुष्कळ प्रसार केला. डाफ. आंबेडकरांनी अस्पृश्य समाजाला माणुसकीचे हक्क मिळवून देण्यासाठी जन्मभर प्रयत्न केले. त्यांनी लोकशाही मुल्यांना आपल्या विचारत अधिक महत्व दिले. 'समता' हे त्यांच्या विचाराचे मुलभुत तत्व राहिले. म्हणूनच त्यांनी सामाजिक समतेसाठी लढा सुरू केला. या कार्यासाठी त्यांना घटनात्मक मार्गाचाच अवलंब केला. याच दृष्टीने त्यांनी महाड, नाशिक व इतर ठिकाणी सामाजिक समतेसाठी सत्याग्रह केले होते. 'सामाजिक लोकशाहीचा विचार' त्यांनी भारतीयांना दिलेली अनमोल देणगी आहे. लोकशाहीच्या यशासाठी योग्य समाजाची आवश्यकता असते असे त्यांचे मत होते. म्हणूनच अशा थोर महात्म्याचा संक्षिप्त जावनपरिचय माहीत करून घेणे आवश्यक आहे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये:—

- १) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामाजिक विचारांचा आढावा घेणे.
- २) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे अस्पृश्यांसाठीचे योगदान समजावून घेणे.

संशोधन पद्धती:—

कोणत्याही संशोधनामध्ये त्या विषयातील संशोधन पद्धतीला महत्व असते. म्हणून सदर विषयाच्या अभ्यासासाठी संशोधकाने ऐतिहासिक पद्धतीचा अवलंब केलेला आहे. संशोधनासाठी प्राथमिक व दुय्यम साधनांचे विश्लेषण करून घटनांचा अन्वयार्थ काढून निष्कर्ष काढलेले आहेत.

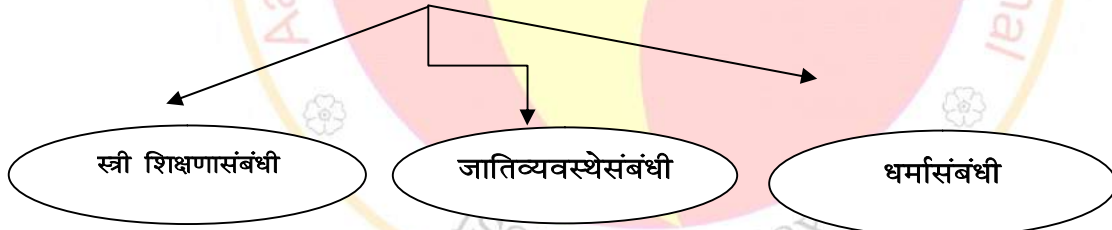
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा थोडक्यात जीवनपरिचय:—

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा जन्म मध्यप्रदेशातील महू या गावी १४ एप्रिल १८९१ रोजी झाला. त्यांचे पुर्ण नाव भीमराव रामजी आंबेडकर असे होते. परंतु खाजगी आणि सामाजिक जीवनात ते बाबासाहेब आंबेडकर या नावानेच ओळखले जात. त्यांचे वडील रामजी हे लष्करी सेवेत नोकरीला होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांवर त्यांच्या वडिलांचा जबरदस्त प्रभाव होता. समाजसुधारणेची आणि दलितोन्नतीची प्रेरणा डॉ. आंबेडकरांना त्यांच्या वडिलांपासूनच मिळाली होती. रत्नागिरी जिल्ह्यातील दापोली येथे प्राथमिक व साताराच्या सरकारी शाळेत त्यांचे माध्यमिक शिक्षण झाले. १९०७ मध्ये शालांत परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यानंतर त्यांनी एल्फिन्स्टन कॉलेजमध्ये उच्च शिक्षणासाठी प्रवेश घेतला. डॉ. आंबेडकरांचा मॅट्रिक पास झाल्यावर मुंबईत सत्कार करण्यात आला. त्यावेळी त्यांना 'बुध्दचरित्र' हे पुस्तक बक्षीस दिले. या पुस्तकाच्या रूपाने त्यांचा भगवान बुध्दांशी संबंध आला. "जन्माने कोणीही श्रेष्ठ, कनिष्ठ होत नाही, जो तो आपापल्या

कर्मनिच श्रेष्ठ किंवा कनिष्ठ ठरत असतो.” ही भगवान बुद्धांची शिकवण त्यांनी संबंध आयुष्यात लक्षात ठेवली.

१९१३ मध्ये बी.ए. ची परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यानंतर त्यांनी न्युयॉर्कमधील कोलंबिया विद्यापीठात प्रवेश घेतला. येथेच त्यांनी एम.ए. आणि पीएच.डी ची पदवी प्राप्त केली. डॉ आंबेडकरांच्या शिक्षणासाठी बडोदा संस्थानाचे राजे सयाजीराव गायकवाड यांनी मदत केली. त्यामुळेच ते अमेरिकेत उच्च शिक्षणासाठी जाऊ शकले. अमेरिकेमध्ये आपले शिक्षण पूर्ण केल्यानंतर ते बडोदा येथे परत आले आणि लष्करी सचिव म्हणून ते नोकरीमध्ये रुजू झाले. अमेरिका आणि इंग्लंडमध्ये त्यांना सवर्नी समानतेने वागविले. परंतु शैक्षणिक कालखंडापासून जातीय विषमतेला तोंड देणाऱ्या डॉ. आंबेडकरांची भारतात स्पृश्य-अस्पृश्य या भेदभावाने पाठ साडली नाही. अखेर १९१७ मध्ये त्यांनी बडोदा सोडले व मुंबईला आले. मुंबई येथील सिडनेहॅम महाविद्यालयात अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक म्हणून नोकरी केली. दीड वर्षांनी त्या नोकरीचा त्यांनी राजीनामा दिला. १९१८ साली कायद्याचा अभ्यास करण्यासाठी ते इंग्लंडला गेले. बॅरिस्टर होऊन भारतात परत आल्यावर त्यांनी मुंबईला वकिली केली. परंतु त्यांच्यावर अस्पृश्य हा शिक्का असल्याने त्यांना या व्यवसायात फारसे यश आले नाही. त्यानंतर त्यांनी दलितानांच्या उध्दारासाठी समाजकार्य चालू ठेवले. १९२७ मध्ये महाड येथील चवदार तळ्याचे पाणी भरण्यासाठी आपल्या हजारो अनुयायांसह त्यांनी सत्याग्रह केला. ‘मूकनायक’, ‘बहिष्कृत भारत’ अशी साप्ताहिके चालवून दलितानांच्या दुःखांना वाचा फोडली होती. ‘बहिष्कृत हितकारिणी सभा’ काढून तिच्यामार्फत अस्पृश्यांत शिक्षणाचा प्रसार करणे, त्यांची आर्थिक परिस्थिती सुधारणे, त्यांना न्याय मिळवून देणे अशी कार्ये त्यांनी सुरू केली. २५ डिसेंबर १९२७ रोजी आंबेडकरांनी ‘अस्पृश्यांच्या गुलामगिरीची सनद’ असलेल्या मनुस्मृतीचे जाहीररित्या दहन केले. नाशिकच्या काळाराम मंदिरात १९३० साली सत्याग्रह करून अस्पृश्यांसाठी प्रवेश मागितला. या क्रांतिकारी चळवळींमुळेच डॉ. आंबेडकर ‘अस्पृश्योध्दारक’ म्हणून प्रसिध्द झाले. त्यांनी आपले सर्व जीवन अस्पृश्यांच्या उध्दारासाठी घालविले. १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी नागपूरच्या दीक्षाभूमीवर त्यांनी आपल्या लक्षावधी अनुयायांसह बौद्ध धर्माचा स्विकार केला. अशा या महापुरूषाचे महानिर्वाण ६ डिसेंबर १९५६ रोजी झाले.

●डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक विचार:-

१) स्त्री शिक्षण

स्त्रियांच्या शिक्षणासंबंधी डॉ. आंबेडकरांचा उदार दृष्टिकोन होता. स्त्रियांना समाजात समान दर्जा आणि चांगली वागणूक मिळाली पाहिजे असे त्यांचे मत होते. स्त्रियांच्या सर्वांगीण विकासासाठी त्यांनी स्त्री शिक्षणावर भर दिला होता. स्त्रियांना शिक्षण प्राप्त झाल्यास कुटुंबाचा विकास होईल. जीवनमान सुधारण्यासाठी आणि कुटुंबाला नैतिक वळण लावण्यासाठी स्त्रियांना शिक्षण देणे आवश्यक आहे. जर स्त्रियांचे कार्यक्षेत्र फक्त घरापुरते मर्यादित राहिले तर तिच्यातील बौद्धिकतेला व गुणांना वाव मिळणार नाही. यासाठी स्त्रियांमध्ये जागृती निर्माण करण्यासाठी त्यांना शिक्षित करणे अत्यंत आवश्यक आहे. डॉ. आंबेडकरांनी स्त्रियांच्या सर्वांगीण उन्नतीचे साधन म्हणून शिक्षणाला प्राधान्य दिले होते.

२) जातिव्यवस्थेसंबंधी विचार

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जातिव्यवस्थेसंबंधी विचार अतिशय स्पष्ट होते. अस्पृश्यांना ज्या पध्दतीने वागविण्यात येत होते त्यावरून जातिव्यवस्थेसंबंधी विचारांची निर्मिती झाली.

अ) अस्पृश्यांच्या उत्पत्तीची कारणमीमांसा— अस्पृश्यांच्या उत्पत्तीची कारणमीमांसा स्पष्ट करताना डॉ. आंबेडकर असे म्हणतात की, अस्पृश्यता ही मानवनिर्मित आहे. पूर्वी दोन वेगवेगळ्या टोळ्यांमध्ये जेव्हा संघर्ष होऊन एका

टोळीचा पराभव झाला तेव्हा पराजित टोळीला विजेत्या टोळीच्या आश्रयाला जावे लागले. तेव्हा विजेत्या टोळींनी पराजितांना गावाबाहेर जागा दिली. कालांतराने त्यांना अस्पृश्य ठरविण्यात आले.

ब) जातिव्यवस्था अमानवीय— डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते, जातिव्यवस्था ही अमानवीय असून अस्पृश्यांच्या प्रगतीला ती घातक आहे. जातिव्यवस्थेमुळे समाजाचे विघटन झाले. जातिव्यवस्थेमुळे श्रेष्ठ-कनिष्ठ असा भेद निर्माण होऊन एकमेकांत द्वेष भावना निर्माण होते.

क) चातुर्वर्ण्य समाजाचा आधार—चातुर्वर्ण्य हा समाजाचा आधार बनला होता. मनुस्मृतीने सामाजिक न्याय, सामाजिक हक्क नष्ट करून त्यांचा परिणाम शुद्रावर अन्याय करण्यात आला. त्यामुळे डॉ. आंबेडकरांनी २५ डिसेंबर १९२७ रोजी मनुस्मृतीचे जाहीररित्या दहन केले आणि अस्पृश्यांवरील अन्यायाचा प्रतिकारात्मक विरोध केला. मार्च १९३० मध्ये नाशिकच्या काळाराम मंदिरात अस्पृश्यांना प्रवेश मिळावा यासाठी धरण केले.

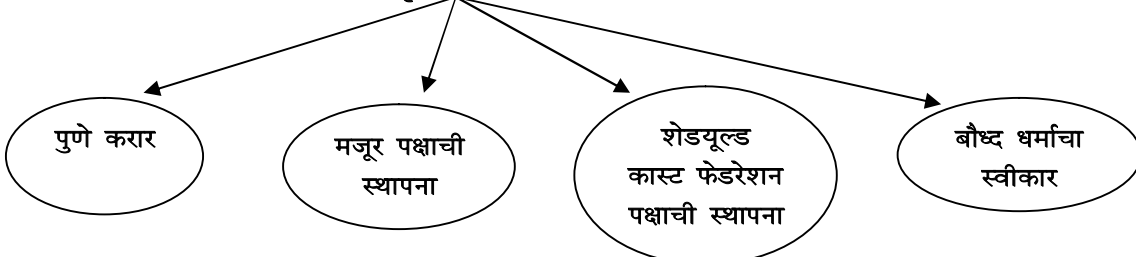
ड) व्यक्तीचा दर्जा ठरविण्याचा जात हा निकष—एखादी व्यक्ती एखाद्या जातीत जन्माला येते त्यात व्यक्तीचा दोष नसतो. जात जन्मावर आधारित असल्यामुळे ती बदलता येत नाही. त्या जातिव्यवस्थेच्या चौकटीत राहणे भाग पडते. प्रत्येक जातीचा विशिष्ट व्यवसाय असतो. तोच त्यांनी करावा अशी त्यांच्याकडून अपेक्षा असते समाजात व्यक्तीचा दर्जा ठरविण्याचा निकष हा त्याची जात असते. जातीमुळे मिळणाऱ्या दर्जामुळे समान संधी प्राप्त होण्यापासून व्यक्ती वंचित राहातात.

इ) जातीची बंधने तोडण्यावर भर—डॉ. आंबेडकरांचा जातीची बंधने तोडण्यावर अधिक भर होता. जातिव्यवस्थेमुळे रोटीबेटी व्यवहारावर बंदी आल्याने जातीची बंधने अधिक तीव्र झाली. जातीची बंधने समाप्त करण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी पुनर्विवाह, आंतरजातीय विवाह इ. वर भर दिला. त्यावेळी जातीबाहेर टाकण्याची प्रथा समाजात अस्तित्वात होती. त्यामुळे अनेक नव्या जाती निर्माण झाल्या. जातींची संख्या दिवसेंदिवस वाढत गेली. जातींमधील संघर्ष तीव्र होऊ लागले. त्यामुळे समाज विघटित झाला. राष्ट्रभक्ती आणि एकता निर्माण होण्यास अडथळे आले. आजही हा प्रश्न तसाच शिल्लक आहे.

३) धर्मासंबंधी विचार—

डॉ. आंबेडकरांची धर्मासंबंधीची संकल्पना इतर विचारवंतांसारखीच आहे. त्यांच्या मते, धर्म माणसाच्या आध्यात्मिक उन्नतीसाठी आवश्यक आहे. धर्मांमुळे आत्मसमाधान मिळते. यासाठी धर्माची आवश्यकता डॉ. आंबेडकरांनी मान्य केली. फक्त यासाठी एकच अट त्यांनी लावली की, धर्मात उच्चनीचता नसावी. स्वातंत्र्य आणि समानतेला स्थान असावे. धर्माने सत्र माणसांना सारखे समजावे हा त्यांचा धर्माकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन होता. हिंदू धर्माकडे पाहताना त्यांना आढळून आले की, हा धर्म विषमतेवर आधारलेला आहे. जनावरांपेक्षा वाईट वागणूक हिंदू धर्मात कनिष्ठांना देण्यात येते याचा त्यांना अनुभव होता. विषमतेची बीजे त्यांना हिंदू धर्मात दिसली. जातिव्यवस्था समाजाच्या मनात खोलवर रुजविण्यात हिंदू धर्माचा सर्वात मोठा वाटा आहे, याची त्यांना खंत होती. हिंदू धर्माने जातीवर आधारित समाजव्यवस्था निर्माण केली. खरे म्हणजे समाजव्यवस्था ही श्रमावर, गुण-कौशल्यांवर आधारित असायला पाहिजे. हिंदू धर्मातील पाप-पुण्याच्या कल्पनेला तार्किक आधार नाही. त्यांच्या मते, मागच्या जन्मावर आधारित पाप-पुण्याची भावना समाजात इतकी दृढझाली की, ती नष्ट करणे कठीण आहे. त्यामुळे लोकात प्रस्थापित समाजव्यवस्थेविरुद्ध बंड करण्याची इच्छा नष्ट झाली. यामुळेच हिंदू धर्माचे अधःपतन झाले आणि माणसात संकुचितपणाची भावना निर्माण झाली. प्रथम ही भावना दूर करणे आवश्यक आहे. अशा प्रकारच्या अनाचारावर राज्याने मर्यादा घालण्याची आवश्यकता त्यांनी प्रतिपादित केली.

•डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे अस्पृश्यतेसंबंधी विचारः—

१) पुणे करार— जातीय निवाडा झाला तेव्हा महात्मा गांधी येरवडा जेलमध्ये होते. त्यांनी लगेचच आपला विरोध ब्रिटीश सरकारला कळविला. अस्पृश्य हे हिंदू समाजाचाच एक घटक असल्यामुळे त्यांना वेगळा मतदारसंघ देऊ नये अशी त्यांची मागणी होती. या मागणीसाठी म. गांधींनी तुरुंगातच आमरण उपोषण सुरू केले. त्यामुळे देशात चिंतेचे वातावरण निर्माण झाले. सर्व जेष्ठ नेत्यांनी प्रयत्न केल्यानंतर एक योजना तयार करण्यात आली. ज्यानुसार अस्पृश्यांना ब्रिटीश सरकारने जातीय निवाड्यात जाहीर केल्या त्यापेक्षा अधिक जागा देण्यात आल्या. या कराराला डॉ. आंबेडकर यांनी संमती दिल्यानंतर अस्पृश्यांसाठी निर्माण करण्यात आलेले स्वतंत्र मतदारसंघाचे कलम रद्द करण्यात आले. पुणे करारानंतर म. गांधींच्या नेतृत्वाखाली 'हरिजन सेवक संघाची' स्थापना करण्यात आली. या संघाची स्थापना करण्याचा उद्देश म्हणजे अस्पृश्यता नष्ट करणे हा होता.

२) मजूर पक्षाची स्थापना— हरिजन सेवक संघाचे कार्य मंदावल्यामुळे डॉ. आंबेडकरांनी १९३६-३७ मध्ये 'स्वतंत्र मजूर पक्षाची' स्थापना केली. स्वतंत्र मजूर पक्षाच्या ध्येयधोरणावर प्रकाश टाकताना डॉ. आंबेडकर म्हणाले होते की, "देशाच्या राज्यकारभारात प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष रातीने भाग घेऊन तो आपल्या ध्येयास अनुकूल बनविल्याशिवाय कोणत्याही रंजित वर्गास आपली दुःखे दूर करता येणार नाहीत. दुसरा कोणीतरी आपल्या हितासाठी काहीतरी करील या आशेवर जर रंजित वर्ग राहिला तर त्याचा भविष्यकाळ फारसा आशादायक राहणार नाही. रंजित वर्गाला संघटितपणे प्रयत्न करता यावेत म्हणून स्वतंत्र मजूर पक्षाची स्थापना करण्यात आली आहे." अस्पृश्यता नष्ट करून कायद्याच्या आधारे सुधारणा घडवून आणणे हा या पक्षाचा मुख्य उद्देश होता. तथापि या पक्षाला फारसे कार्य करता आले नाही म्हणून डॉ. आंबेडकरांनी पुन्हा नवीन पक्ष स्थापन केला.

३) शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशन पक्षाची स्थापना—मजूर पक्षाच्या अपयशानंतर डॉ. आंबेडकर यांनी अखिल भारतीय अस्पृश्य वर्गाची स्वतंत्र अशी 'शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशन' या नावाची अखिल भारतीय राजकीय संघटना १९४२ मध्ये नागपूर येथे स्थापन केली. शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशनने अस्पृश्यतेच्या उच्चाटनासाठी व विकासासाठी वेळोवेळी अनेक ठराव मान्य केले. गोलमेज परिषदेतील मागण्यांचीच पुनरावृत्ती करण्यात आली. शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशनने भारतात ठिकठिकाणी सत्याग्रह करून अस्पृश्य समाजात जागृती निर्माण केली. डॉ. आंबेडकर यांच्या नेतृत्वाखाली शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशन या पक्षाने १९४६ व १९५२ मध्ये सार्वजनिक निवडणुका लढविल्या. परंतु दोन्हीही निवडणुकीत या पक्षाच्या बहुतेक सर्व उमेदवारांचा पराभव झाला. विशेष म्हणजे डॉ. आंबेडकर यांचादेखील १९५२ च्या सार्वजनिक निवडणुकीत तसेच १९५४ च्या पोटनिवडणुकीत पराभव झाला. या नंतरच्या काळात अस्पृश्यता निवारण कायदा मंजूर करून अस्पृश्यता पाहणे कायद्याने गुन्हा ठरविण्यात आला.

४) बौद्ध धर्माचा स्विकार—अस्पृश्यता निवारण करण्यासाठी डॉ. आंबेडकर यांना राजकीय क्षेत्रात यश प्राप्त झाले असले तरी सामाजिक क्षेत्रात मात्र त्यांना एकता प्रस्थापित करण्यात यश मिळाले नव्हते. यामुळे डॉ. आंबेडकर यांनी १९३५ मध्ये धर्मांतर करण्याची घोषणा केली होती. त्यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी विविध धर्मांचा अभ्यास केला. सुरुवातीला त्यांनी मुस्लीम धर्म स्विकारायचे ठरविले. त्यानंतर त्यांच्या विचारात परिवर्तन हाऊन त्यांना ख्रिश्चन धर्म योग्य वाटू लागला. परंतु सखोल विचार केल्यावर मुस्लीम व ख्रिश्चन या दोन्ही धर्मात दिसणारी समानता ही वरवरची आहे. त्यांच्यातही अनेक अनिष्ट रूढी व परंपरा, अंधश्रद्धा अस्तित्वात आहेत. या धर्मात प्रवेश करणाऱ्यांना फारसे चांगले स्थान मिळणार नाही याची डॉ. आंबेडकरांना खात्री पटली. यानंतर त्यांचे लक्ष बौद्ध धर्म स्वीकारण्याचा आपला निश्चय पक्क केला. १९५६ मध्ये त्यांनी स्वतः आणि आपटलया बांधवांसह बौद्ध धर्माचा स्वीकार केला. डॉ. आंबेडकर यांनी धर्मपरिवर्तनासाठी बौद्ध धर्माची निवड का केली तर बौद्ध धर्म आणि इतर अनेक धर्म यांची तुलना करून भगवान बुद्धाचे तत्वज्ञान कसे श्रेष्ठ आहे हे जाणले होते. बौद्ध धर्मात असमानतेला, विषमतेला थारा नाही. सर्वांचे अधिकार समान आहेत. 'बहुजन हिताय बहुजन सुखाय' यावर बौद्ध धर्म आधारलेला आहे. अशा प्रकारे डॉ. आंबेडकर यांनी हिंदू धर्म आणि बौद्ध धर्म यातील फरक स्पष्ट केला आहे.

निष्कर्ष:-

- १) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक विचार अभ्यासता आले.
- २) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे अस्पृश्यांबद्दलचे विचार समजण्यास मदत झाली.
- ३) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जातीयव्यवस्था आणि स्त्री शिक्षणाबद्दलचे विचार जाणून घेता आले.

- ४) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे बौद्ध धर्माच्या स्विकारण्याबाबतची कारणमीमांसा समजण्यास मदत झाली. .
- ५) डॉ. आंबेडकरांना सामाजिक सुधारणा होण्यासाठी सामाजिक विषमतेचा जो प्रश्न पडला होता. तो या २१ शतकात सुटलेला दिसत नाही.
- ६) २१ व्या शतकामध्ये अस्पृश्यता अजूनही समूळ नष्ट झालेली नाही. त्याचबरोबर अस्पृश्यांचा सर्वांगीण विकास होणे हे देखील महत्वाचे आहे.
- ७) जातीव्यवस्था आणि अस्पृश्यतेसारख्या सामाजिक आजारांचे आर्थिक पैलू उलगडून दाखविण्याचे काम डॉ. आंबेडकरांनी केले.
- ८) जातीव्यवस्थेमुळे श्रमाची आणि भांडवलाची गतिशीलता कमी होते आणि त्यामुळे त्याचा देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर आणि देशाच्या विकासावर परिणाम होतो. यासाठी २१ व्या शतकात जातीव्यवस्था कुठेतरी कमी होणे गरजेचे आहे.
- ९) सर्वांना स्वातंत्र्य, समता आणि योग्य न्याय मिळावा हा डॉ. आंबेडकरांच्या विचाराचा प्रमुख हेतू होता तो या २१ व्या शतकात तंतोतंत पाळणे गरजेचे आहे.
- १०) अस्पृश्यांच्या हिताच्या रक्षणासाठी स्वतंत्र यंत्रणा स्थापन करून त्याची अंमलबजावणी करण्यात यावी.
- ११) अस्पृश्यांसाठी केलेल्या घटनात्मक तरतूदी आणि सवलती यांचे काटेकोरपणे पालन करावे.
- १२) अस्पृश्यता ही जगातील सर्व गुलामगिरीपेक्षा भयंकर व भीषण आहे हे या २१ व्या शतकात थांबविणे गरजेचे आहे.
- १३) अस्पृश्यांच्या हिताचे रक्षण करण्याच्या उद्देशानेच भारताच्या राज्यघटनेतील कलम ३३० ते ३४२ यांत अस्पृश्यांसाठी आणि मागासलेल्या जाती-जमातीसाठी खास सवलती मान्य केलेल्या आहेत त्यांचे अतिशय काटेकोरपणे पालन करणे गरजेचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ—

- १) कदम य.न आधुनिक भारत, फडके प्रकाशन पुणे.
- २) खैरमोडे चा.भ, डॉ. भिमराव रामजी आंबेडकर खंड दुसरा, सुगावा प्रकाशन पुणे.
- ३) संपा. खरात श., डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची आत्मकथा, इंद्रायणी साहित्य प्रकाशन पुणे.
- ४) गायकवाड डि, के., दि मिरॅकुलस ग्रेट मॅन डॉ. भिमराव रामजी आंबेडकर, कॉमनवेलथ पब्लिकेशन, न्यू दिल्ली.
- ५) नागनाथ कोल्तापल्ले, जोतिपर्व, इंद्रायणी प्रकाशन पुणे.
- ६) जाधव रा., डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि स्वातंत्र्य चळवळ, राजलक्ष्मी प्रकाशन, मुंबई.
- ७) कुबेर डब्लू. एन., आंबेडकर अ क्रिटिकल स्टडी, पिपल्स पब्लिकेशन हाऊस, न्यू दिल्ली.
- ८) लिंबाळे शरणकुमार (संपा.), प्रज्ञासूर्य, प्रचार प्रकाशन, कोल्हापूर १९९१.
- ९) पाटील शोभा, स्त्रीवादी विचार आणि समीक्षेचा मागोवा, स्नेहवर्धन प्रकाशन पुणे, २००७.
- १०) प्रभाकर वैद्य, डॉ. आंबेडकर आणि त्यांचा धम्म, इंद्रायणी प्रकाशन पुणे.
- ११) भागवत विद्युत, रेगे शर्मिला, पलसाने वंदना, स्त्री जीवनाची गुंतागुंत, विकास अध्ययन केंद्र प्रकाशन मुंबई.
- १२) गिन्हे जनाबाई, मरणकळा, प्रचार प्रकाशन, कोल्हापूर, १९९२.
- १३) प्रा. ज्ञानेश्वर भागवत, आधुनिक भारतीय राजकीय विचारवंत, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे
- १४) शंकरराव खरात, दलित साहित्य-डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, इंद्रायणी प्रकाशन पुणे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षणविषयक विचार

- अंगद श्रीपती भुरे
लातूर

शिक्षणाचे मानवी जीवनात महत्त्वाचे स्थान आहे शिक्षणाचे महत्त्व सांगताना समाजसुधारक महात्मा फुले यांनी म्हटले आहे की

" विद्येविना मती गेली ।

मतीविना नीती गेली ॥

नीतीविना गती गेली ।

गतीविना वित्त गेले ॥

वित्ताविना शूद्र खचले ।

इतके अनर्थ एका विद्येने केले ॥

महात्मा ज्योतिराव फुले यांना गुरुस्थानी मानणारे डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांनी शिक्षणाचे महत्त्व ओळखून शिक्षणाच्या चळवळीला अधिक क्रियाशील, अधिक धारदार आणि अधिक सक्षम बनविले. शिक्षण हा सामाजिक, आर्थिक, राजकीय क्रांतीचा मूलाधार आहे असे बाबासाहेबांचे सांगणे होते.

डॉ बाबासाहेब आंबेडकर हे भारतातील पददलित समाजाचे सर्वश्रेष्ठ नेते, भारतीय घटनेचे शिल्पकार, दिन दलितांचे कैवरी, थोर विद्वान, अलौकिक बुद्धिमत्ता लाभलेले, प्रख्यात कायदेपंडित, थोर विचारवंत, लोकशाही व समतेचे प्रणेते अशा विविध नात्यांनी ते भारतीय जनतेला परिचित आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे दलितांच्या अन्यायाच्या विरुद्ध भूमिका बजावणारे त्याचबरोबर राजकीय व सामाजिक अधिकार प्राप्त करून देण्यासाठी संघर्ष करणारे समाज क्रांतिकारक, कायदेपंडित व बौद्ध तत्त्वज्ञानाचे पुरस्कर्ते म्हणून ओळखले जातात.

डॉ बाबासाहेबांनी दीनदलित, पीडित, अशिक्षित अशा व्यक्ती व समाजाचा अभ्यास केला, शिक्षणाचे महत्त्व, अन्याया विरुद्ध लढा, स्त्रियांचा शैक्षणिक पुढाकार, भारतीय आर्थिक स्थिती, याचा सखोल अभ्यास करून स्वराज्य, राष्ट्रवाद, लोकशाही, मूलभूत हक्क, अल्पसंख्यांकाचे हित रक्षण, समाजवाद, साम्यवाद, बौद्ध धर्म इत्यादी संबंधीचे विचार त्यांनी मांडले मानवाच्या विकासासाठी त्यांनी " शिका ,संघटित व्हा आणि संघर्ष करा." हा मूलमंत्र दिला. शिक्षणाच्या बळावरच त्यांनी संपूर्ण जगावर नावलौकिक व कीर्ती निर्माण केली. बाबासाहेबांच्या एकूण 65 वर्षांच्या आयुष्यामध्ये त्यांनी सुमारे 40 वर्षे ही शिक्षण क्षेत्रामध्ये घालवली आहेत. ते एक प्रभावी शिक्षण तज्ञ होते. त्यांचे संपूर्ण व्यक्तिमत्त्व अंतरज्ञान शाखीय व्यक्तिमत्त्व होते. मानववंशशास्त्र, इतिहास, राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र ,तत्त्वज्ञान ,आणि कायदा या विषयावर त्यांचे उल्लेखनीय प्रभुत्व होते म्हणूनच त्यांचे विचार आजच्या काळातही आदर्श ठरलेले आहेत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अशिक्षित, दुर्लक्षित, दलित ,अस्पृश्य समाजाला शिक्षणाचे महत्त्व पटवून सांगितले. गरीब व दलित समाजातील मुलांनी मुलींनी उच्च शिक्षण घ्यावे यासाठी त्यांनी आयुष्यभर धडपड केली. मुंबई मध्ये सिद्धार्थ महाविद्यालय तर औरंगाबाद येथे मिलिंद महाविद्यालयाची स्थापना पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी अंतर्गत केली. प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत मिळावे यासाठी भारतीय राज्यघटनेत

कायदा केला.शिक्षण व विद्या या गोष्टी शिवाय आपला उद्धार होणार नाही असे त्यांचे मत होते,विद्येशिवाय मानवाला शांतता नाही आणि माणुसकी ही नाही विद्या ही सर्वांना अवगत झाली पाहिजे ती महासागरा सारखी आहे. विद्येबरोबरच शील ही पाहिजे,शीला शिवाय विद्या व्यर्थ होय.असे ते म्हणतात.विद्येचे महत्त्व काय आहे हे सांगताना ते म्हणतात की, "विद्या हे एक दुधारी शस्त्र आहे.ज्याच्याजवळ विद्येचे शस्त्र असेल आणि जो शीलवान असेल तर त्यायोगे एखाद्याचे संरक्षण करील,परंतु तोच इसम शीलवान नसेल तर विद्येच्या शस्त्रानेच दुसऱ्याचा घात करील " म्हणूनच बाबासाहेबांनी शिक्षणाचे महत्त्व सांगत असताना म्हटले की " शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे ते प्यायल्यानंतर कसलाही मनुष्य गुरगुरल्याशिवाय राहणार नाही "दिन दलितांचे दैन्य संपविणारा एकमेव मार्ग म्हणजे शिक्षण होय अशी त्यांची खात्री झालेली होती.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शिक्षणाची परिपूर्ण व सर्वांग सुंदर अशी व्याख्या केली आहे.त्यांच्या मते " व्यक्तीला जाणीव करून देते ते शिक्षण होय." शिक्षण म्हणजे ज्ञान आणि प्रज्ञा यांचा सुरेख संगम होय.शिक्षणाद्वारे व्यक्तीला त्याच्या कर्तव्याची व अधिकारांची जाणीव होणे गरजेचे आहे . शिक्षणातून योग्य-अयोग्यतेची जाणीव होते. विचार करण्याची क्षमता निर्माण होते.स्वतःच्या विकासाबरोबरच समाजाचा,राष्ट्राचा विकास साधता येतो,अन्यायाविरुद्ध उठाव करण्याचे सामर्थ्य निर्माण होते.म्हणूनच बाबासाहेब म्हणतात की स्वतःचा उद्धार करावयाचा असेल तर शिक्षण घेणे गरजेचे व आवश्यक आहे.

भारत देश हा विविधतेने नटलेला देश म्हणून ओळखला जातो,भारतीय समाजात अनेक प्रकारच्या विषमता आहेत त्यामुळे सामान्यांची,दिन दलितांची समाजात पिळवणूक होताना दिसते त्यामुळेच समाजामध्ये मतभेद निर्माण होतात हे मतभेद दूर करण्यासाठी शिक्षणाची कास धरणे गरजेचे आहे त्यामुळे सामाजिक विषमता नष्ट होऊन सामाजिक लोकशाही निर्माण होईल त्याच बरोबर शिक्षणा मुळे व्यक्ती संघटित होईल व अन्यायाविरुद्ध संघर्ष करेल म्हणून बाबासाहेबांनी स्त्री शिक्षणाचे महत्त्व ही सांगितले.शिक्षण म्हणजे शोषण मुक्तीची पायवाट आहे असे ते म्हणतात.व्यक्तीने क्रियाशील बनणे,अन्याय अत्याचाराच्या विरुद्ध संघर्ष करणे आणि त्या ध्येयासाठी संघटन बांधणे म्हणजेच क्रांतीचा मार्ग खुला करणे होय.

डॉ बाबासाहेब यांच्या मते शिक्षण समानता निर्माण करण्यासाठी महत्त्वाचे असते त्यासाठी शिक्षण हे सर्वांना सक्तीचे करून ते स्वस्त व सुलभ केले पाहिजे जेणेकरून सर्व जाती जमाती एका समानतेच्या पातळीवर येतील व शिक्षण घेतील. बाबासाहेबांच्या मते शिक्षणामुळे सामाजिक समता आणि स्वातंत्र्य यांचे संरक्षण व संवर्धन करता येते.सर्व मानव समाजाला योग्य अयोग्यतेची जाणीव होते.मानवाच्या बुद्धीचा विकास होतो,एकात्मता, समन्वय निर्माण करता येते.स्वातंत्र्य ,समता ,बंधुभाव यांचा विकास शिक्षणातून होतो.शिक्षणाने चारित्र्याचा विकास होतो व व्यक्तीचा स्वतःबरोबरच समाजाचा,राष्ट्राचा ही विकास होतो शिक्षणामुळे योग्य-अयोग्यतेची जाणीव होऊन अन्यायाचा प्रतिकार करता येतो व व्यक्तीच्या विचार क्षमतेत वाढ होते म्हणून शिक्षणाला बाबासाहेबांनी अधिक महत्त्व दिले आहे.

" दिन दलितांचे कैवारी,
ध्यास धरुनि मनी रक्षणाचा,
विकास करण्या मानवतेचा,
मुलमंत्र दिला शिक्षणाचा."

महा थोर बुद्धिमान ज्ञानी,
भारतीय घटनेचे शिल्पकार,
विकास करण्या मानवधर्माचा,
दिला शिक्षणाचा अधिकार.

संदर्भ सूची

- 1) डॉ हिरा अहेर- उदयोन्मुख भारतीय समाजातील शिक्षण व शिक्षक.
- 2) कुंड्ले म.बा.(200) - शैक्षणिक तत्वज्ञान व शैक्षणिक समाजशास्त्र.
- 3) प्रा डॉ मोहन जाधव - भारतीय शिक्षणाचा विकास.
- 4) महाराष्ट्रातील थोर समाज सुधारक- के सागर.
- 5) आर्थिक आणि शैक्षणिक विचार- गुगल शोधगंगा.

‘ युगानुयुगे तूच ’ या कवितासंग्रहातील आंबेडकरी मूल्ये

संशोधक विद्यार्थिनी

आरती केशवराव गायकवाड

भाषा, वाङ्मय व संस्कृती अभ्यास संकुल

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

मानवाच्या बौद्धिक गरजेतून मानवाने साहित्याची निर्मिती केलेली आहे. या गरजेतूनच कथा, कादंबरी, नाटक, कविता अशा वाङ्मय प्रकारांची निर्मिती झाली आहे. प्रत्येक साहित्यप्रवाह हा त्या समाजाची त्या त्या काळातील सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक आदींचा त्या समाजावर काय आणि कसा परिणाम झाला आहे हे दाखवत असतो. त्यातूनच त्या समाजाची जडणघडण कशी झाली हे दिसून येत असेल. प्रत्येक साहित्यप्रवाह स्वतःसोबत स्वतःची अशी काही जीवनमूल्ये घेवून येत असतो. साहित्यातून येणारी ही जीवनमूल्ये मानवात बदल घडवून आणतात. आणि हेच मानवीय बदल सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, राजकीय इत्यादी क्षेत्रात बदल घडवून आणण्यास कारणीभूत ठरत असतात. प्रत्येक साहित्यप्रवाह ती ती मूल्ये आपल्या साहित्यकृतीतून अविष्कृत करत असतात. त्यातीलच दलित कविता हा साहित्यप्रवाह होय. दलित कविता म्हणजे तळागाळातील शोषित, पिडीत, लाचारीने जीवन जगणाऱ्या मानवाचा तसेच दारिद्र्य आणि उपासमार ज्यांच्या घरातच जणू हातात हात घालून नांदत आहे त्या समाजातील मानवाच्या आयुष्याचा वास्तवपूर्ण शोध घेणारा कमी शब्दात मोठा आशय व्यक्त करू पाहणारा प्रकार म्हणजे कविता होय.

कविता या वाङ्मय प्रकारात दलित कवितेने स्वतःचा स्वतंत्र ठसा निर्माण केलेला दिसतो. यामध्ये नामदेव ढसाळ, प्र. ई. सोनकांबळे, दया पवार, बाबुराव बागूल, लोकनाथ यशवंत, मलिका अमर शेख, प्रजा पवार, प्रदीप जाधव, अरुण कांबळे यांचा आणि याव्यतिरिक्त अजून अनेक कवी आहेत की ज्यांच्यामुळे दलित कवीता नविन नविन आयाम निर्माण करत गेली आणि दलित कवितेचं प्रतल सशक्त करत गेली. दलित कवितेला आंबेडकरी मूल्यावर निष्ठा ठेवून दलित कवितेला उंची गाठून देण्यात महत्त्वाची भूमिका पार पाडताना दिसणारं एक नाव म्हणजे अजय कांडर हे होय. कविता क्षेत्रात हे नाव नविन असले, तरी त्यांच्या कवीतेतून येणारे जीवन हे समस्त दलित समाजाचा वास्तवपूर्ण आढावा घेऊन दलितांच्या प्रश्नांना समाजापुढे मांडण्यास सक्षम असल्याचे दिसते.

अजय कांडर यांची कवितेबाबत भूमिका ही अत्यंत मार्मिक आहे, त्यांच्या मते कोणताही महापुरुष एका जातीत बांधता येत नाही. त्याच्या विचाराची मूळ ही समग्र मानवजातीच्या कल्याणासाठी समाजात दूरपर्यंत रुजविण्याची गरज असते. हे काम दरकाळात वेगवेगळ्या स्वरूपात वेगवेगळ्या माणसांना करावं लागतं. ते कधी प्रत्यक्ष चळवळीच्या माध्यमातून करावं लागतं, तर कधी वेगवेगळ्या कला- लेखनाच्या माध्यमातूनही. यात कविता हा वाङ्मय प्रकार दीर्घकाळ टिकणारा आहे. त्यामुळे त्याचे मोलही मोठे आहे. बाबासाहेबांवर मराठीत कविता लेखन मोठ्या प्रमाणात झाले आहे. त्याच वाटेवरून पुढे जाताना कोणत्याही जातीतील ज्यांचे शोषण केले जात आहे अशांच्या बाजूने आंबेडकरांचे विचार आजच्या काळात किती महत्त्वाचे आहेत आणि पुढेही त्याच विचारांचे पाईक होणे किती गरजेचे आहे, हे कळणे आवश्यक आहे. त्याच्या प्रत्यक्ष अनुकरणातून एकूण समाज अधिक कसा एकत्र बांधला जाऊ शकतो याचाच विचार पुन्हा पुन्हा सर्व समाजस्तरांत पोहचविणे ही आजची

गरज बनली आहे. अर्थात हे काम फक्त कवितेतूनच केले जायला पाहिजे असे नाही, तर इतरत्र कलाप्रकारातून केले गेले पाहिजे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मानवास होणाऱ्या जाणिवांना अत्यंत महत्त्व दिले आहे. जोपर्यंत मानवाला आपण माणूस आहोत आणि इतर माणसांप्रमाणे आपल्यालाही सर्व हक्क आणि अधिकार आहेत, अशी जाणिव होणार नाही तोपर्यंत कोणताच माणूस मूल्यांवर आधारित जीवन जगू शकणार नाही मूल्ये मानवामध्ये तेव्हाच वास करतात जेव्हा माणसाला त्याची जाणिव होते. या सर्वांमध्ये दलित जनसमाजाला आपणही माणूसच आहोत ही जाणिव निर्माण व्हायलाच खूप शतके निघून गेलीत प्रथमतः ही जाणिव त्यांच्यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी निर्माण केली. त्यांच्यात निर्माण केलेल्या जाणिवांमुळे पुढेच्या काळात दलित समाज शिक्षित होऊ लागला, संघटीत होऊ लागला. स्वतःच्या हक्क आणि अधिकारांसाठी संघर्ष करू लागला. त्यांच्यात आत्मसन्मान, आत्मभान आले. याबरोबरच, अन्याय अत्याचाराची वेदना व्यक्त करताना प्रसंगी नकार, विद्रोह आणि संघर्ष यांचादेखील वापर करावाच लागेल, याची जाणिव निर्माण झाली. या सर्वांतून दलित समाज डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दिलेली मूल्ये आत्मसात करत होता ती मूल्ये म्हणजे स्वातंत्र्य, समता, न्याय, बंधुता, विज्ञाननिष्ठा, लोकशाही ही होय. या मूल्यांच्या आधारावरच समाजाची जडणघडण होणं अपेक्षित असते. समाजाकडून अथवा शासनाकडून ही मूल्ये चांगल्या प्रकारे बिंबविली गेली तर यातून निर्माण होणारा समाज हा नक्कीच उच्च विचारसरणीचा आणि माणूस म्हणून स्वतःला सिद्ध करणारा आणि माणूस म्हणूनच इतरांकडे बघणारा असेल यात तिळमात्र शंका नाही.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी देशातील सर्वच माणसे एक आहे हे सतत सांगत राहिले परंतु येथील विषमतामूलक संस्कृतीने ते कधीच मान्य केले नाही. जातवर्ण व्यवस्थेनुसार समाजाची विभागणी करून दलितांना गुलाम समजून त्यांच्यावर अनन्वित अत्याचार केलेत दलितांनीही आपला जन्म गुलामी करण्यासाठीच झाला आहे असे समजून ते गुलामीत्व स्वीकारले. पण हे गुलामीत्व येथील धर्मने आणि उच्च जातींनी त्यांच्या स्वार्थासाठी लादलेले आहे ही जाणिव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी करून दिल्याने या गुलामीतून माणसाला मुक्त करणे सर्वात महत्त्वाचे आहे. देशाला स्वातंत्र्य मिळविणे जेवढे महत्त्वाचे आहे तेवढेच महत्त्वाचे आहे माणसाला गुलामीतून मुक्त करणे. जोपर्यंत एक माणूस दुसऱ्या माणसाने लादलेल्या गुलामीतून मुक्त होणार नाही तोपर्यंत देशातील स्वातंत्र्याला काहीच अर्थ राहणार नाही. देशाला स्वातंत्र्य मिळाले पण देशांतर्गत विषमतामूलक गुलामीचे काय? असा प्रश्न निर्माण होतो म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्वातंत्र्याला महत्त्व दिले आहे. हे स्वातंत्र्य देशातील सर्वांसाठीच महत्त्वाचे आहे. त्यासंदर्भात अजय कांडर म्हणतात

तू म्हणाला होतास

देशाचे स्वातंत्र्य

महत्त्वाचे आहे

पण माणसाला

गुलामगिरीतून मुक्त करणे

हेही तेवढेच महत्त्वाचे आहे

जोपर्यंत प्रत्येक माणसाला माणूस म्हणून जगण्याचे स्वातंत्र्य मिळत नाही तोपर्यंत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा लढा हा सुरुच असणार आहे. त्यांचा लढा हा विशिष्ट जातीय माणसासाठी नाही; तर समस्त

देशातील माणसांसाठी आहे. यापुढे जाऊन आंबेडकरांनी म्हटले आहे, की जगातील कोणतेही स्वातंत्र्य मग ते मतदानाचं स्वातंत्र्य असो, कोणत्याही मागण्यांविषयीचे असो किंवा एखाद्या अधिकाराबाबत असो असे स्वातंत्र्य हे समूहाने मिळविता येतात पण व्यक्तीचे स्वातंत्र्य हे ज्याचे त्यालाच मिळवावे लागते. त्यासाठी तो स्वतः सक्षम बनणे आवश्यक असते. यासंदर्भात कवी म्हणतो

जगातले अन्य कोणतेही स्वातंत्र्य

समूहाने मिळविता येतं

व्यक्तीचं स्वातंत्र्य

ज्याला त्याला स्वतःला मिळवावं लागतं

स्वातंत्र्याची जाणिव झालेले लोकच समता आणि न्यायाने वागू शकतील. अन्यथा समता आणि न्याय हे काय नविन आहे, हेच लोकांना कळणार नाही. जे नैसर्गिक आहे ज्यावर सर्व प्राणीमात्रांचा समान अधिकार असला पाहिजे असे असतांना पाणी जी मानवाची मूलभूत गरज आहे. पाण्याशिवाय माणूस जगूच शकत नाही अशा पाण्यावर समाजातील उच्च जातींचा अधिकार असणे म्हणजेच सर्व कनिष्ठ जातींतील माणसांच्या जगण्याचाच हक्क हिरावून घेणे होय. अशी एकाला डोक्यावर तर दुसऱ्याला पायाखाली रगडणारी व्यवस्था समता आणि न्याय देवूच शकणार नाही. यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी दिलेला संघर्ष हा कोणत्याही जातीविरुद्ध नव्हता किंवा कोणत्याही जातीतील माणसांविरुद्ध नव्हता तर तो माणसांमध्ये समानता आणि न्यायाची रुजवणूक करणारा होता हे लक्षात घेतले पाहिजे. त्यांना परिवर्तन अपेक्षित होते तेही समतेच्या दिशेचे. जेथे सर्वच मानवजाती एकाच ठिकाणी जातीपातीची भिंत मध्ये न आणता पाणी पिवू शकतील समता आणि न्यायावर असा समाज निर्माण करणं आणि माणसांच्या हक्कांसाठी उभं राहणं हेच महत्त्वाचं मूल्य आहे हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी वेळोवेळी त्यांच्या विचारांतून आणि कृतीतून दाखवून दिलेलं आहे त्यासंदर्भात अजय कांडर यांनी म्हटले आहे

ज्यांनी दिला पाण्याला आपल्याच वर्णाचा रंग

आणि ज्यांनी पसरवली

पाण्यात विषमतेची विषवल्ली

त्यांच्याविरोधात तू उभा होतास

पण

तुझ्याच विचारांच्या अनुकरणातून लक्षात आलं

तू नव्हतास कुणाच्याच विरोधात

तू होतास फक्त माणसाच्याच बाजूनं

जोपर्यंत समाजाला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे फक्त दलितांच्या न्याय हक्कांसाठी नव्हते लढत तर समस्त समाजाच्या हक्कांसाठी लढत होते. सर्वांना समता, स्वातंत्र्य आणि न्याय मिळावा म्हणून संघर्ष करत होते हे कळणार नाही तोपर्यंत ते एकाच चौकटीत बांधले जातील यात शंकाच नाही. डॉ. आंबेडकरांनी सर्व जात, धर्मातील स्त्री आणि पुरुषांचा माणूस म्हणूनच विचार केला आहे त्यांच्या हितार्थ उपाययोजना केल्या आहेत. स्त्रियांना समाजव्यवस्थेत दिला जाणारा चूल आणि मूलपर्यंतचाच दर्जा यांना शह देवून स्त्रियांकडे माणूस म्हणून बघण्याचा दृष्टिकोन डॉ. आंबेडकरांनी विकसित केला आहे. त्यादृष्टीने स्त्री सशक्तीकरणासाठी स्त्रियांना त्यांच्यात

असणाऱ्या कुवतीची आणि ताकदीची जाणिव जर कोणी सर्वात प्रथम करून दिली असेल तर ती म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी. स्त्री ही जगाची निर्माती आहे. तिच्यामुळेच कोणतीही पिढी घडत असते. तिच सर्वांची पोशिंदा असते. त्यामुळे तिने कुणाचीही गुलामी स्वीकारू नये अशी भूमिका स्त्रियांच्या विकासास तारक ठरणारी आहे. यासंदर्भात कवी म्हणतात

तू म्हणालास

बाईने कधीही नवऱ्याची दासी होऊ नये

किती साध्या शब्दात सांगितलेस

बाईला समतेचे तत्त्वज्ञान

स्त्री- पुरुष असा कोणताही भेद आंबेडकरांनी केलेला नव्हता. त्यातही फक्त दलित स्त्रियांच्याच हितार्थ आंबेडकर कधीच नव्हते. देशातील सर्वच स्त्रिया या जातपितृसत्तेच्या गुलाम बनलेल्या आहेत त्यांना माणूस म्हणून जगता यावे. स्वतःचे जीवन जगताना स्वतःच्या विचाराने जगता यावे यासाठी देशातील सर्वच स्त्रियांना समता बहाल केली आहे.

सर्वत्र स्वातंत्र्य, समता, न्याय आणि बंधुता निर्माण व्हावी यासाठी भारतीय राज्यघटनेच्या माध्यमातून लोकांना हक्क दिलेले त्याचबरोबर त्यांना त्यांच्या कर्तव्याची आणि जबाबदारीची जाणिव व्हावी यासाठी काही नियमपण ठरविण्यात आले. भारतीय राज्यघटनेचे पालन व्हावे अशी आशा सर्वच भारतीयांकडून करण्यात आली. त्यातच लोकशाही सारखे महत्त्वपूर्ण मूल्ये देशाला बहाल करून लोकांना देशाचा नेता निवडण्याचा महत्त्वपूर्ण अधिकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी बहाल केला. लोकशाहीची जाणिव लोकांना करून देवून या मूल्याचा कसा वापर करता येऊ शकतो ते सांगितले. लोकशाहीची ताकद एखादी सत्ता निर्माण करू शकते. त्याचबरोबर एखाद्या सत्तेला नेस्तनाबूतदेखील करू शकते ही लोकशाहीची मूल्ये किती महत्त्वाची आहे ही जाणिव राज्यघटनेतून डॉ. आंबेडकरांनी करून दिलेली होती. याची अंमलबजावणी योग्यरितीने केल्यास लोकशाही यशस्वी होऊ शकते यासंदर्भात कवी म्हणतात

लोकशाहीचा अर्थ समजावून

तू संविधान बहाल केलेस

आणि आम्हाला खऱ्या अर्थाने स्वातंत्र्य देऊन

आचार- विचार

पालन करण्याचीही दिशा दिलीस

देशाची हे राज्यघटना म्हणजेच स्वातंत्र्य, समता, न्याय, बंधुता आणि विज्ञाननिष्ठा होय. राज्यघटनेसमोर सगळे समान असतात. असे असतांनाही आपण मात्र राज्यघटनेतील सर्व मूल्ये कशोसीने पाळतो आहोत काय हा खरा प्रश्न आहे. याचे उत्तर नाही असेच द्यावे लागेल. जर आपण भारतीय संविधानाने दिलेल्या मूल्यांना अनुसरून वागत असतो तर आज समाजात दिसून येणारी जातीय विषमता दिसलीस नसती. स्त्रियांना आजही वेगवेगळ्या कारणांनी छळले जाते, जाळले जाते. त्यांच्यावर बलात्कार होतो. जातवर्गानुसार त्यांना वागणूक दिली जाते हे सर्व इतकं सफाईदारपणे चाललं आहे की जणू कोणालाच याचं काही घेणं देणं नसावं. स्त्रियांना दिली जाणारी दुय्यम वागणूक लोकशाहीला मारक ठरणारी आहे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणाले होते, की देशाची प्रगती किती झाली आहे हे बघायचे असेल तर प्रथम देशातील स्त्रियांची प्रगती किती झाली आहे हे

बघावे लागेल. स्त्रियांच्या प्रगतीवरून देशाच्या प्रगतीचे मोजमाप करावे लागेल. पण आजही आपल्याकडे स्त्रियांचा संघर्ष कमी होताना दिसत नाही. त्यांच्यावर होणारे अत्याचार वाढत आहे. ही परिस्थिती बदलायची असेल तर लोकशाहीचा जागर होणं महत्त्वाचे आहे. अजय कांडर यांनी म्हटले आहे

तू दिलास तिला लोकशाहीचा हक्क
आणि तिच्या अभिव्यक्तीचा
तिला दाखविलास मार्ग खरां
तरीही तिच्यावर होणाऱ्या
अत्याचाराच्या
सीमा जवळ येतच नाही

जात वर्गवारिवार अत्याचार वाढत जातो

ही खंत कवीला अस्वस्थ करते आहे. या होणाऱ्या अत्याचारांपासून स्त्रियांची कधी मुक्तता होणार हे एक न सुटणारे कोडेच आहे असंच म्हणावं लागेल. मग अत्याचार फक्त स्त्रियांवरच होतायेत काय? अत्याचाराची परिभाषा ही जातवर्गानुसार बदलणारी दिसत आहे. लिंगभावानुसार देखील अत्याचार वाढत आहे. आजही जातीय द्वेषाने, सूड बुद्धीने उच्च जातींकडून कनिष्ठ जातीयांना टारगेट केलं जातं आहे मग ते कामाच्या ठिकाणी असेल, धार्मिक स्थानी असेल, राजकिय क्षेत्रात असेल अशा प्रत्येक ठिकाणी दलित शोषला जातो आहे. त्याच्यावर होणारे हल्ले वाढले आहेत. ही खंत एकविसाव्या शतकातदेखील कमी होत नाही हे व्यक्त करताना अजय कांडर म्हणतात

आजही
गुलामांची संख्या वाढत जात आहे
आणि या वाढत्या संख्येबरोबरच
अन्यायाची मालिकाही वाढतेच आहे

ही जी अत्याचाराची आणि शोषणाची संख्या वाढत आहे त्यास जबाबदार कोण? असा प्रश्न पडल्याशिवाय राहत नाही. जी व्यवस्था स्वातंत्र्य, समता, न्याय, बंधुता, विज्ञाननिष्ठा आणि लोकशाही यांसारखी मूल्ये नाकारून पुन्हा धार्मिक प्रवाहात स्त्रियांना आणि जातवर्गानुसार माणसाला वागणूक मिळावी यासाठी छुपी दहशत निर्माण करू पाहत आहे याची जाणिव असणं येथे महत्त्वाचं ठरते. जातवर्गावर आधारित समाजव्यवस्था ही लोकशाहीला मारक ठरणारी आहे. ही व्यवस्था संविधानाला न जुमानता धर्मग्रंथांना प्राधान्य देवू पाहत आहे. ही वास्तवता नाकारता न येणारी आहे. हे भयावह वास्तव देशाला घातक आहे ही खंत व्यक्त करत असतांना कवी म्हणतो

पण काळ असा येऊन कोसळला आहे की
तू बहाल केलेल्या
लोकशाहीवर वक्रदृष्टी ठेवून
जात्यांध
धर्मांध आपल्या मनातील धर्मग्रंथालाच
मानू लागलेत संविधान

धर्म म्हणजे संविधान अशी मानवाच्या मेंदूला नासकी भावना निर्माण करणाऱ्या समाजाला देशात पुन्हा धार्मिक मुद्द्यांवर विषमता निर्माण करावयाची आहे हे लक्षात घेणं आवश्यक आहे. माणसा माणसात भेद निर्माण करून जातवर्ण आधारित कामाची विभागणी करावयाची आहे. परंतु हे षडयंत्र उघड करून माणसांसाठी, माणसाच्या माणूसकीसाठी, माणसाच्या हक्कांसाठी झटणाऱ्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दिलेले संविधानाची व्यवस्थितपणे अंमलबजावणी होणं गरजेचं आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी म्हटले होते, की राज्यघटना कितीही चांगली असो पण ती राबविणारे जर नालायक असतील तर ती कुचकामी ठरते, मात्र राज्यघटना कितीही तक्रादू असो, ती राबविणारे जर सशक्त असतील तर ती राज्यघटना उत्कृष्ट ठरते. म्हणून लोकशाही कोणत्या प्रवृत्तीच्या हातात सोपवायची आहे हे भारतीय जनतेवरच अवलंबून आहे याची जाणिव आपल्या सर्वांना होणं महत्त्वाचं आहे.

आपण कोणती मूल्ये किती स्वीकारतो आणि किती प्रमाणात ती आपल्या जीवनात अंगिकृत करतो यावर त्या मूल्यांची सफलता अवलंबून असते. जितक्या सखोलपणे त्या मूल्यांचे दैनंदिन जीवनात पालन होईल तितक्याच तरलतेने ती मूल्ये जीवनात सकारात्मक बदल घडविण्यास मानवाच्या मेंदूला चालना देतील. संविधानाने दिलेली ही मूल्ये म्हणजे मानवाचा श्वास आहे. याची जाणीव जोपर्यंत समाजातील प्रत्येक नागरिकाला होत नाही तोपर्यंत समाजात दिसून येणारे जे विषमतामूलक वास्तव आहे अथवा स्त्रियांप्रती जो दृष्टिकोन आहे तो पूर्णपणे बदलणे शक्य नाही. देशात समता, स्वातंत्र्य, न्याय, बंधुता, विज्ञाननिष्ठा आणि लोकशाही सारखी मूल्ये राबविण्यासाठी माणसाच्या मेंदूवर प्रक्रिया होणं महत्त्वाचं आहे सडलेला आणि बिघडलेला मेंदू हा कधीही समाजाला घातकच असतो हे लक्षात घेणं आवश्यक आहे.

संदर्भ सूची:

- 1) कांडर अजय, 'युगानुयुगे तूचं, लोकवाङ्मय गृह मुंबई, २०१९
- 2) www.aksharnama.com, कबीर उषा लक्ष्मण बोबडे, १४ एप्रिल २०२०.

21 वे शतक आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे धर्मविषयक विचार व कार्य.

अशोक शिंदे गुरुजी.

माणूस धर्माकरिता नाहीतर धर्म माणसा करिता आहे.हा डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांचा धर्म विषयी विचार होता. धर्माने माणसाच्या प्रगतीला वाव द्यावा. माणुसकीला दाद द्यावी.तसेच हाकेला साथ द्यावी.वर्णभेद, जातिभेद यांना थारा देऊ नये. तसेच अज्ञानाचे,अस्पृश्यतेचे व कंगाल पणाचे समर्थन करू नये "धारा ती तो धर्म".धर्माने भेदभावाचे समर्थन करू नये. समता,स्वातंत्र्य व बंधुभाव यांना बळकटी द्यावी.धर्म म्हणजेच नीती.नीतीमुळे माणसाला व समाजाला स्थैर्य प्राप्त व्हावे. धर्माने माणसाचा कुठलाही निसर्ग दत्त अधिकार हिरावून घेऊ नये. धर्माची तत्वे ही सर्व मानवाच्या हिताची, सुखाची काळजी घेणारे असावे.थोडक्यात धर्माने माणसाचे कल्याण व्हावे हा धर्माचा विचार बाबासाहेबांचा धर्माच्या बाबतीत होता. पण धर्माची परिस्थिती वेगळी होती आजही आहे.म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी विविध धर्माचा चिकित्सक अभ्यास केला.

हिंदू धर्माचा अभ्यास करताना तो चातुर्वर्ण पाळताना दिसतो त्या चातुर्वर्णातून जातीयतेचा, विषमतेचा उगम होतो. आणि मग अस्पृश्यता ,असमानता, पिळवणूक सुरू झालेली दिसून येते ते माणसाच्या बुद्धीचा अव्हेर करून बहुजन समाजावर बंधने घालण्यात आली.उदा: नवीन कपडा वापरू नये.सार्वजनिक पाणवट्यावर पाणी भरू नये. रस्त्यावर थुंकू नये.स्त्यावर पाऊलखुणा उमटू नये. शिक्षण घेऊ नये.धन,शस्त्र बाळगू नये. अशा कितीतरी प्रकारचे बंधने हिंदू धर्मात घालण्यात आली हे सर्व पाहून त्यांना बहुजन समाजाला या जाचातून सोडवण्यासाठी ते हिंदु धर्म त्याग करण्याचा विचार करू लागले.त्यातूनच त्यांनी 1935 साली येवले येथे मी हिंदू धर्मात जन्मलो असलो तरी, हिंदू धर्मात मरणार नाही ही ही घोषणा केली ही घोषणा केल्यानंतर त्यांनी कोणता धर्म घ्यावा यासाठी इतर धर्माचा अभ्यास केला.

हे कळताच इस्लाम धर्माचे डॉ. दुरानी,मौलवी झकेरिया यांनी इस्लाम धर्म स्वीकारण्यासाठी गळ घातली. कन्हैयालाल गौबा यांनी तार करून विनंती केली. असे संघर्ष महामानवाच्या या पुस्तकात श्री.रमेश पतंगे लिहितात. हे बरोबर दिसते. हा इस्लाम धर्म स्वीकारल्यानंतर राजकीय फायदे होतील. हिंदू नंतर धर्मांतरांना मिठ्या मारतील. हे सर्व खरे असले तरी मुस्लिमांची संख्या दुप्पट होईल त्याचे वर्चस्व देशात वाढेल. देशाची जी संस्कृती होती तिची नाळ तुटेल, तिला धोका पोहोचेल असे वाटल्याने डॉ.आंबेडकरांनी इस्लाम धर्म स्वीकारण्याचे मागे टाकले.

नंतर इंग्रजांनी धर्म स्वीकारण्यासाठी डॉक्टर आंबेडकर यांची भेट घेतली. मिस्टर गाडफ्रे आघाडीवर होते. मीस्टर ब्रेनटन थॉर्न बर्डले यांनी तार पाठवून तशी विनंती केली धर्मांतरासाठी त्यांनी इंग्लंडमध्ये हजारो पोंड जमविले.पण ख्रिश्चन धर्म घेतला तर त्यांची लोकसंख्या पाच ते सहा पटीने वाढेल आणि ब्रिटिश सरकारची या देशाला मगर्मिठी अधिकच घट्ट बसेल म्हणून तोही विचार सोडून दिला. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी शिख धर्म स्वीकारावा म्हणून डॉ.मुंजे यांनी पत्रव्यवहार केला, तसेच सरदार दरीपासिंग दोबिया यांनी तार पाठवली. तेव्हा बाबासाहेबांना असे वाटले की, मुस्लिम किंवा ख्रिश्चन धर्म स्वीकारला तर हिंदू धर्माच्या कक्षेबाहेर जातात धर्म हिंदू संस्कृतीत राहतो हा हिंदुत्वाचा फायदा होय असे त्यांना वाटले. पण शीख धर्मियांनी नवं शिखांनी केस व

पगडी ठेवू नये अशी अट घातली.शीखातील जातीयता, अस्पृश्यता पालन व धार्मिक कडवेपणा पटणारा नव्हता. म्हणून त्यांनी तोही विचार सोडून दिला.

आता त्यांची दृष्टी बौद्ध धर्माकडे वळली. बौद्धधर्म हा भारतीय संस्कृतीचा भाग या देशाच्या संस्कृतीला व इतिहासाला धक्का लागणार नाही.भूमी निष्ठा भारतच राहिली पाहिजे. भूमी विषयी श्रद्धा भाव असला पाहिजे. असा विचार केला बौद्ध धर्माची तत्वे त्यांच्या विचाराला जुळणारी होती. धम्मात जातीयता, अस्पृश्यता,विषमता नाही. इथे समता स्वातंत्र्य व बंधुभाव आहे. हा धर्म नैतिक शिकवण देतो. यामुळे माणसाचे कल्याण होते. इथे प्रजा व करुणा शिकवली जाते.हा धम्म बहुजन हिताय, बहुजन सुखायलोक आनुकंपाय, देव मनुसानं, आधी कल्यानं,मध्य कल्यानं,अंती कल्यानं आहे.इथे देव आत्मा यांना स्थान नाही. चातुर्वर्ण्य नाही.नीतिवान धम्म आहे.त्यामुळे मानवाचे कल्याण होते व नीतीमुळे समाजात स्थैर्य राहते म्हणून डॉक्टर आंबेडकरांनी 21 वर्ष हिंदूधर्म सुधारण्याची ची वाट पाहून शेवटी 1956 चाली समतेचा बौद्ध धम्म स्वीकारला. 14 ऑक्टोबर 1956 ला पाच लक्ष अनुयायांसह धम्मदीक्षा घेऊन महान कार्य केले.

आज एकविसाव्या शतकात या धम्माचे महत्व जगाला कळून चुकले आहे. या धर्माशिवाय मनशांती, सुख,समृद्धी दुसऱ्या धर्मात मिळणार नाही. हा धम्म विज्ञानाशी सुसंगत आहे. हे पटल्यामुळे भारतातील अनेक जातीतील लोक बौद्ध धम्मात प्रवेश करत आहेत. हा धर्म जगात पसरला जात आहे. हर घडी धर्म दीक्षा दिली व घेतली जात आहे. बौद्ध धर्म जोमाने फोफावतो आहे. जग भारताकडे बुद्धा मुळे गौरवाने पाहत आहे. भारताकडून जगाने बुद्ध घेतला आहे. एक दिवस सर्व जग बुद्ध धर्मात समाविष्ट होईल यात शंका नाही.त्या ंनी दिलेल्या 22 प्रतिज्ञा पालन करून प्रजा, करुणा,मैत्री याचे पालन केले तर 21 व्या शतकातील माणूस सुखी होईल हे डॉ: बाबासाहेबांचे धर्माविषयीचे अभ्यासपूर्ण विचार आहेत त्यांच्या या विचारांना शतशः प्रणाम.

संदर्भ सूची:

- 1) डॉ: बाबासाहेब आंबेडकर, धनंजय कीर.
- 2) डॉ: बाबासाहेब आंबेडकर यांची भाषणे भाग- 2 ,3.
- 3) संघर्ष महामानवाचा, रमेश पतंगे.

२१ वे शतक आणि भारतीय संविधान

प्रा. डी. आर. चव्हाण

(राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख),

संभाजी कॉलेज, मुरुड ता. जि.लातूर .

प्रस्तावना:-

भारताचे संविधान (भारताची राज्यघटना) हा भारताचा सर्वोच्च कायदा व पायाभूत कायदा (legal basis) आहे. भारतीय संविधानावर विविध पाश्चात्य संविधानांचा प्रभाव आहे. २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी राज्यघटनेचा स्वीकार केला गेला व २६ जानेवारी १९५० भारताची राज्यघटना अंमलात आली. राज्यघटना इंग्रजी भाषेत असून हिची हिंदी भाषेतील प्रत ही कायदेशीरदृष्ट्या ग्राह्य आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भारताच्या संविधानाचे शिल्पकार आहेत.

भारतीय संविधानाचा इतिहास:- १९५० साली अंमलात आलेले भारतीय संविधान मुख्यत्वे १९३५ च्या भारत सरकार कायद्यावर (Government of India Act of 1935) वर आधारित आहे. १९३५ सालच्या या कायद्यान्वये भारताच्या अंतर्गत स्वशासनाचा पाया घातला गेला होता. ब्रिटिश पंतप्रधान क्लेमेंट अटली यांच्या शिष्टमंडळाच्या स्वतंत्र भारताच्या संविधानाची निर्मिती करण्यासाठी एका मसुदा समितीच्या स्थापनेविषयीच्या कल्पनेस भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याच्या नेत्यांनी सहमती दर्शविली होती. १९४६ च्या उन्हाळ्यात या समितीची स्थापना झाली व तिची पहिली बैठक ९ डिसेंबर १९४६ रोजी सच्चिदानंद सिन्हा यांच्या अध्यक्षतेखाली नवी दिल्ली येथील संविधान सभागृहात पार पडली. हे सभागृह आज सेंट्रल हॉल या नावाने परिचित आहे. पहिल्या बैठकीला ९ महिलांसह एकूण २०७ सदस्य उपस्थित होते. १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारतास स्वातंत्र्य मिळाल्यावर अल्पकाळ या समितीने भारताचे प्रतिनिधी या रूपात काम केले होते.

२९ ऑगस्ट १९४७ रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या नेतृत्वाखाली मसुदा समिती स्थापन झाली. मसुदा समितीचे काम संविधान निर्मिती करणे होते. अनेक बैठकांनंतर या समितीने सादर केलेला अंतिम मसुदा २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी संविधान सभेद्वारे स्वीकारला गेला. २६ नोव्हेंबर हा दिवस "भारतीय संविधान दिन" म्हणून साजरा केला जातो. नागरिकत्व, निवडणुका व संसदेविषयीचे आणि इतर काही तात्पुरत्या बाबी तत्काळ लागू झाल्या. संविधान संपूर्ण रूपाने २६ जानेवारी १९५० रोजी लागू झाले. त्यामुळे २६ जानेवारी हा दिवस "भारतीय प्रजासत्ताक दिन" म्हणून साजरा केला जातो.

भारतीय संविधानाचे स्वरूप:-

भारताची राज्यघटना उद्देशिका (सरनामा), मुख्य भाग व १२ पुरवण्या (परिशिष्टे) अशा स्वरूपात विभागली आहे. मुख्य संविधानाचे २५ भाग असून त्यांची अनेक प्रकरणांमध्ये विभागणी केलेली आहे. सुरुवातीच्या ३९५ कलमांपैकीची काही कलमे आता कालबाह्य झाली आहेत. सध्या (जानेवारी २०२०) राज्यघटनेत ४४८ कलमे असून भारतीय संविधान हे विस्ताराने जगातले सर्वात मोठे संविधान आहे. भारताची राज्यघटना ही काहिशी लवचीक व काहिशी ताठर आहे. आपल्या घटनेने भारतीय नागरिकाला एकेरी नागरिकत्व दिले आहे व प्रत्येकाला एका मताचा अधिकार दिला आहे.

भारतीय संविधानाची तोंडओळख व महत्त्वाची अंगे :-

भारतीय संविधानात अनेक पाश्चात्य देशांच्या उदारमतवादी राज्यघटनांचा व ब्रिटिश वसाहतवादी संविधानाच्या पायाभूत तत्त्वांशी मेळ घालण्यात आला आहे. ब्रिटिशकालीन भारताच्या व्हाईसरॉयकडे असलेले प्रमुख पद नव्या व्यवस्थेत राष्ट्रपतीकडे सोपवण्यात आले व व्हाईसरॉयचे प्रशासकीय पंतप्रधानांकडे देण्यात आले आहेत. राज्यघटनेच्या ७४व्या कलमानुसार राष्ट्रपतीचे अधिकार मर्यादित असून ते केवळ मंत्रिमंडळास सल्ला देऊ शकतात. राष्ट्रपती हे तीनही सैन्यदलांचे प्रमुख असतात. ब्रिटिश व्यवस्थेप्रमाणे भारतीय संसदही द्विगृही (Bicameral) आहे.

भारतीय संविधानावरिल इतर राष्ट्रांच्या संविधानाचा प्रभाव:-.

भारतीय संविधान वरील इतर राष्ट्रांचा संविधानाचा देखील प्रभाव पडलेला दिसून येतो. तो खालील प्रमाणे पाहता येईल

- १) अमेरिकेचे संविधान:- अमेरिकेच्या संविधानातून संविधानाचे उद्देश पत्रिका,मूलभूत अधिकार, सर्वोच्च न्यायालय, संविधान दुरुस्ती, न्यायालयीन पुनर्विलोकन, उपराष्ट्रपतीचे अधिकार, लिखित संविधान, संघराज्य शासनपद्धती,राष्ट्रपतीचे अधिकार, आणीबाणी विषयक तरतुदी इत्यादी बाबीवर अमेरिकेत संविधानाचा प्रभाव पडलेला दिसून येतो.
- २) ब्रिटिशांचे संविधान:- ब्रिटिश शासन पद्धतीतून संसदीय शासनपद्धती,संसद, नामधारी,राष्ट्रपती वास्तविक शासन प्रमुख पंतप्रधान,मंत्रिमंडळ सामूहिक जबाबदारी इत्यादींवर ब्रिटिश संविधानाचा स्पष्ट प्रभाव दिसतो.
- ३) आयर्लंड चे संविधान :- या संविधानातून राज्यनितीची मार्गदर्शक तत्त्वे, राष्ट्रपती निर्वाचित मंडळाची व्यवस्था, राज्यसभेत कला,विज्ञान,समाजसेवा इत्यादी क्षेत्रातील नामवंत व्यक्तींची नेमणूक या गोष्टी आयर्लंडच्या संविधानातून घेतल्या आहेत.
- ४) कॅनडाचे संविधान :- भारतीय संविधानातील(federation of union) शब्दाचा वापर, प्रभावी मध्यवर्ती सत्ता, शेषाधिकार केंद्राकडे इत्यादीवर कॅनडाच्या संविधानाचा प्रभाव आहे.
- ५) ऑस्ट्रेलियाचे संविधान :- भारतीय संविधानातील संस्थेच्या दोन्ही सभागृहाची संयुक्त बैठक घेण्याची तरतूद समवर्ती सूची, या सूचीतील केंद्राचे कायदे घटक राज्याच्या कायद्यापेक्षा श्रेष्ठ मानण्याची पद्धत, उद्देशपत्रिकेची भाषा इत्यादी तरतुदी वर ऑस्ट्रेलियाच्या संविधानाचा प्रभाव आहे.
- ६) सोव्हिएत रशियाचे संविधान :- मूलभूत कर्तव्यपंचवार्षिक योजना या तरतुदीवर सोव्हिएत रशियाच्या संविधानाचा प्रभाव पडला आहे आहे.
- ७) दक्षिण आफ्रिकेचे संविधान:- या संविधानातून राज्यघटनेच्या निवडणुकीची पद्धत,संविधानदुरुस्तीची पद्धत स्वीकारण्यात आली आहे

भारतीय संविधानावर वरील संविधानाचा प्रभाव पडलेला आहे. भारतीय संविधानावर उसनवारी केलेले संविधान आहे अशा स्वरूपाची टीका केली जाते. मात्र ती निरर्थक आहे कारण ज्या तरतुदी इतर संविधानातून घेण्यात आलेल्या आहेत.त्यातील दोष दूर करून त्या तरतुदींचा स्वीकार करण्यात आला आहे तसेच भारतातील सामाजिक,आर्थिक,राजकीय,सांस्कृतिक इत्यादी घटकांचे अध्ययन करून भारतीय परिस्थितीशी अनुरूप इतर संविधानातील तरतुदीचे संमिश्र रूप तयार करून त्या तरतुदी स्वीकारण्यात आलेल्या आहेत.

वरील प्रकारच्या टीकेवर उत्तर देताना डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात."या प्रकारच्या उधारउसनवारी बाबत खेद व्यक्त करणार नाही, अशी उधार उसनवारी करण्यात लाज करण्यासारखे काहीही नाही, यात वैचारिक चौर्यकर्म तर मुळीच नाही, संविधानाच्या मूलभूत कल्पना बाबत कोणत्याही व्यक्ती किंवा

देशाजवळ स्वामित्वाचे अधिकार पत्र नाही. १९३५ च्या कायद्यातून घेण्यात आलेले बहुतांशी प्रावधाने प्रशासकीय वितरणाशी संबंधित आहेत." असे बाबासाहेबांनी टीकेला प्रखर उत्तर दिले आहे.

भारतीय संविधानाची उद्देशपत्रिका किंवा सरनामा:-

प्रत्येक राज्यघटनेच्या सुरुवातीला त्याच्या उद्देशासंबंधी एक प्रस्तावना जोडण्याची सर्वत्र प्रथा आहे; परंतु ही केवळ प्रथा नाही, हे कोणत्याही घटनेची प्रस्तावना वाचल्यानंतर लक्षात येते. कारण ही प्रस्तावना म्हणजे राज्यघटनेचा उद्देश, विचार पद्धती आणि शासनाचे स्वरूप या संबंधीचे विश्लेषण असते.

भारतीय संविधानाच्या उद्देशपत्रिकेला संविधानाचा भाग मानला जात नाही पण न्यायालयीन निर्णय देत असताना संविधानातील शब्दांचा अर्थ लावण्यासाठी उद्देश पत्रिकेचा वापर केला जातो. कायद्याच्या दृष्टीने ही स्वातंत्र्यपद्धतीसाठी भारतीय नेत्यांनी जी झुंज दिली आणि जी स्वप्न बाळगली होती, त्या स्वप्नाचा अविष्कार म्हणजे संविधानाची उद्देशपत्रिका होय.

भारतीय राज्यघटनेला १९४९ मध्ये जी उद्देशपत्रिका जोडण्यात आली होती त्यात १९७६ मध्ये ४२वी घटना दुरुस्तीद्वारे काही नवीन शब्दांची भर टाकण्यात आली. ४२व्या घटनादुरुस्तीनुसार उद्देशपत्रिकेत प्रामुख्याने समाजवाद, धर्मनिरपेक्ष आणि अखंडता हे तीन शब्द अंतर्भूत केलेले आहेत. त्यामुळे घटनादुरुस्ती नंतरची म्हणजे सध्याची उद्देशपत्रिका पुढीलप्रमाणे आहे .

"आम्ही भारतीय जनता भारताचे एक सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, प्रजासत्ताक, गणराज्य निर्माण करण्याचे आणि भारताच्या सर्व नागरिकांना न्याय-सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय, स्वातंत्र्य-विचार, उच्चार, श्रद्धा, धर्म आणि उपासना यांचे, समता- दर्जा आणि संधी याबाबत, बंधुता- व्यक्तीची प्रतिष्ठा, राष्ट्राची एकात्मता आणि अखंडता राखणारी. याची शाश्वती देण्याचे आमच्या या घटनासमिती आज नोव्हेंबर १९४९ च्या २६ व्या दिवशी विचारपूर्वक ठरवित आहोत."

भारतीय संविधानाच्या उद्देशपत्रिकेचे सविस्तर स्पष्टीकरण मुख्यतः पुढीलप्रमाणे करण्यात येते.

१) शासनाचे स्वरूप २) शासनाचा उद्देश ३) राज्यघटनेचे मूळभूत उगमस्थान

शासनाचे स्वरूप:-

प्रस्तावनेच्या पहिल्या वाक्यात भारताचे सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, प्रजासत्ताक, गणराज्य निर्माण करण्याचे घोषित केले आहे. उद्देश पत्रिकेतील हे पाचही शब्द भारतीय शासन व्यवस्थेचे स्वरूप कसे असावे हे स्पष्ट करतात. ज्या प्रकारची शासन व्यवस्था घटनाकारांना पाहिजे होती, त्याचा उद्देश येथे स्पष्ट होतो, त्यातील प्रत्येक शब्द महत्त्वाचा आणि अर्थपूर्ण आहे

- (१) सार्वभौम (sovereign):- या शब्दाचा अर्थ भारत हा स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर अंतर्गत आणि बाह्य नियंत्रणापासून मुक्त आहे. भारतावर स्वतःच्या इच्छेशिवाय दुसरी कोणतीही इच्छा किंवा शक्ती सत्ता गाजवू शकत नाही
- (२) समाजवादी :- १९७६ च्या ४२ व्या घटना दुरुस्तीने 'समाजवादी' हा शब्द उद्देश पत्रिकेत घेण्यात आलेला आहे. भारताला एक समाजवादी राष्ट्र बनविण्याचा संकल्प करण्यात आला आहे. जनतेच्या हितानुसार उत्पादनाच्या साधनावर व वितरणावर सामुहिक नियंत्रण असते, तेव्हा त्यास 'समाजवादी व्यवस्था' म्हणतात.
- (३) धर्मनिरपेक्ष :- भारतात कोणताही धर्म हा राष्ट्र धर्म असणार नाही, सर्व धर्म समान असतील. प्रत्येक व्यक्तीला स्वतःच्या धर्मानुसार वागण्याचे स्वातंत्र्य असेल, धर्म ही वैयक्तिक बाब असेल, सर्व धर्मांच्या बाबतीत राजकीय-

सामाजिक व्यवहार समान असेल. मूळ उद्देशपत्रिकेत 'धर्मपेक्ष' हा शब्द नव्हता. १९७६ च्या ४२व्या घटना दुरुस्तीनुसार हा शब्द उद्देश पत्रिकेत टाकण्यात आला.

(४) प्रजासत्ताक :- प्रजासत्ताक याचा अर्थ लोकशाही व्यवस्था, अशा व्यवस्थेत राज्यातील जनता शासनाच्या कार्यात प्रत्यक्षपणे भाग घेत असते. जनता शासनातील आपला हा भाग मतदान करून व योग्य प्रतिनिधींची निवड करून व्यक्त करित असते. प्रजासत्ताक याचा अर्थ अंतिम सत्ता ही जनतेच्या हाती आहे.

(५) गणराज्य :- राष्ट्राचा प्रमुख जनतेद्वारे निवडला जातो, त्या शासन व्यवस्थेला गणराज्य म्हणतात. जेथे लोकशाही व्यवस्था आहे, तेथे गणराज्य आहेच, असे म्हणता येत नाही. ब्रिटनला 'गणराज्य' म्हटले जात नाही. भारतात गणराज्यपद्धतीचा स्वीकार करण्यात आला आहे.

अशाप्रकारे भारतीय शासन व्यवस्थेच्या स्वरूपाचे स्पष्टीकरण उद्देश पत्रिकेच्या पहिल्या भागात घटनानिर्मात्यांनी केले आहे.

शासनाचा उद्देश :-

उद्देशपत्रिकेचा दुसरा भाग हा जनतेच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा आहे. कारण या भागात आपली जीवन प्रणाली कशी असावी याची स्पष्ट कल्पना घटनाकर्त्यांनी रेखित केली आहे. राज्यघटनेने प्रथम नागरिकांना न्यायाधिष्ठीत, सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक व्यवस्था प्राप्त करून देण्याचे आश्वासन दिले आहे. 'सामाजिक न्याय' म्हणजे समाजातील अन्यायकारक रूढी-परंपरा नष्ट करून प्रत्येक नागरिकाचा सामाजिक दर्जा समान करणे हा होय.

'आर्थिक न्याय' याचा अर्थ आर्थिक क्षेत्रात प्रत्येक व्यक्तीला व्यवसाय स्वतंत्र असेल, तसेच त्याच्या मूलभूत गरजा पूर्ण करण्याची जबाबदारी राज्याची राहिल. मार्गदर्शक तत्त्वद्वारे असे स्पष्ट करण्यात आले आहे की, निश्चित अशा जीवनमानाची व त्यासाठी लागणाऱ्या वेतनाची हमी राज्याने द्यावी. या सर्वांचा उद्देश गरीब जनतेचे जीवनमान सुधारावे व सर्वांना प्रतिष्ठेने जगता यावे म्हणजेच आर्थिक न्याय प्रस्थापित होईल. 'राजकीय क्षेत्रात' सर्व नागरिकांचा समान दर्जा असेल. सर्वांना मतदानाचा, आपले प्रतिनिधी निवडण्याचा, निवडणूक लढवण्याचा आणि निर्वाचित पदप्राप्त करण्याचा समान अधिकार राहिल.

घटनाकर्त्यांनी घटनेच्या उद्देशपत्रिकेत विचार, अभिव्यक्ति, विश्वास, धर्म, उपासना याबाबत सर्व नागरिकांना स्वातंत्र्य देण्याचे स्पष्ट केले आहे. यानुसार प्रत्येक नागरिकाला विचार व्यक्त करायचे स्वातंत्र्य असेल तसेच तो त्याच्या इच्छेप्रमाणे कोणत्याही धर्माचा स्वीकार करू शकतो. श्रद्धे बाबतही राज्य हस्तक्षेप करणार नाही. व्यक्तीला आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा संपूर्ण विकास करता यावा यासाठी विचार स्वातंत्र्य आवश्यक असते. कारण त्यातूनच त्याचा विकास होत असतो. अशा प्रकारच्या स्वातंत्र्याची उद्देशपत्रिकेद्वारे नागरिकांना हमी देण्यात आली आहे.

स्वातंत्र्याबरोबरच उद्देशपत्रिकेत समतेचाही विचार करण्यात आला आहे. प्रत्येक नागरिक हा कायद्यासमोर समान असेल, तसेच प्रत्येकाला विकासासाठी समान संधी उपलब्ध होतील.

उद्देश पत्रिकेत बंधुभाव निर्माण करण्याची आवश्यकता प्रतिपादन केली आहे. यानुसार सामाजिक भेदभाव, प्रांतीयता, जातीयता आणि धर्माबद्दलचा भेदभाव रद्द केल्यामुळे व प्रत्येकाला समानतेचा दर्जा दिल्यामुळे त्याच्यात सामंजस्य आणि बंधुत्वाची भावना निर्माण होते. अशा बंधुभावाच्या भावनेमधूनच 'आम्ही सर्व एक आहोत' अशी भावनात्मक स्थिती निर्माण होते. व यातूनच राष्ट्राची एकात्मता वाढीस लागते. तसेच राष्ट्र एकसंघ राहते. यामुळे विघटनाचा धोका टळतो.

संविधानाचे मूळ उगमस्थान:-

भारतीय संविधानाच्या तिसऱ्या भागात "आम्ही भारतीय जनता ही घटना आमच्यासाठी तयार, मान्य आणि स्वीकृत करित आहोत."याचा अर्थ भारताचे संविधान भारतीय जनतेने निर्माण करून स्वीकृत केली असून, ती स्वतःवर बंधनकारक असल्याचे मान्य केले आहे. म्हणजेच घटनेचे मूळउगमस्थान भारतीय जनता आहे. सुरुवातीला या वाक्याबाबत काही मतभेद निर्माण झाले. पुन्हा निवडणुका घेऊन जनतेकडून समितीच्या सदस्यांची निवड करण्यात यावी, अशी समिती ही जनतेचे प्रतिनिधित्व करणारी असू शकेल. परंतु ही सूचना त्यावेळची परिस्थिती पाहता फेटाळण्यात आली. पुढे १९५२ मध्ये सर्वत्रिक निवडणुका घेण्यात आल्या. त्यावेळी विरोध करणाऱ्यांना जनतेने निवडून दिले नाही म्हणून मूळउगमस्थान ही जनता आहे.

समारोप :-

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी जगातील सर्वात मोठी राज्यघटना लिहिली. त्यावेळी त्यांना भारतीय परिस्थितीचा विचार करून घटनेत अनेक बाबी समाविष्ट कराव्या लागल्या, कारण भारत आणि पाश्चात्य राष्ट्रांमध्ये अनेक बाबींतील भिन्नता आहे. त्यांची संविधानाची जशीच्या तशी कुठलीच बाब भारताच्या संदर्भात लागू होऊ शकणारी नव्हती. सर्वात महत्वाचे म्हणजे जगात नाही ती समस्या भारतात आहे ती म्हणजे जात होय. जातीवरून असणारे अनेक भेदाभेद, विविध धर्म, आदिवासी जमाती इ. सर्व बाबींचा विचार करून अथक परिश्रम करून २ वर्ष ११ महिने १८ दिवस एवढा कालावधी घटना लिहिण्यासाठी त्यांना खर्च करावा लागला. या संविधानावर ती बदलून नवीन संविधान लागू करावी लागेल अशी भाषाही वापरली गेली परंतु त्यात सुद्धा भारतीय जनतेने ही घटना स्वीकारली व विरोधकांना उत्तर दिले. आज उद्देशपत्रिकेतील समता, स्वातंत्र्य, न्याय, बंधुता यावर संपूर्ण भारतीयांची श्रद्धा आहे. पूर्वीही होती. कारण १९५१-५२च्या निवडणुकीत काँग्रेस पक्षाला व घटना समितीच्या बहुतेक सदस्यांना पुन्हा निवडून एकप्रकारे लोकांनी घटनेवर शिक्कामोर्तब केले. त्या निवडणुकीत ही घटना रद्द करून नवी राज्यघटना तयार करण्यात यावी, असे मत मांडणाऱ्यांचा पराभव झाला. त्या अर्थाने संविधानाला अधिमान्यता प्राप्त झाली आहे. आणि हे तिच्या टिकाऊपणाचे रहस्य आहे. आज २१ व्या शतकामध्ये तर संविधानाचे महत्त्व खूपच वाढले आहे. त्याचे कारण घटनेने राज्यापेक्षा केंद्राला शक्तिशाली बनविल्यामुळे 'कोरोना'सारख्या भयंकर महामारीलाही आज भारत पाश्चात्य राष्ट्रांपेक्षा यशस्वी लढा देताना दिसून येत आहे. अमेरिकेत केंद्र व राज्यात आज या बाबितीत संघर्ष निर्माण होण्याची चिन्हे दिसत आहे. यासाठी भारतीय उद्देशपत्रिका महत्त्वाची आहे. यात आज राष्ट्राची अखंडता व बंधुभावही दिसून येते.

संदर्भ :-

- (१) www.google.com
- (२) www.wikipedia.com
- (३) प्रा. राजशेखर सोलापूर-प्रा. डी. एच. मेहत्रे, भारतीय शासन आणि राजकारण, अरुणा प्रकाशन, लातूर-ऑगस्ट २००९
- (४) डॉ. शांताराम भोगले, भारतीय राज्यघटना विकास, स्वरूप आणि राजकारण, विद्याभारती प्रकाशन, लातूर
- (५) भारतीय राजकारण प्रक्रिया, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक.

एकविसावे शतक आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षणविषयक विचार व कार्य

देविदास बाबुराव माने (प्राथमिक शिक्षक)

जि. प. प्रा शाळा अजनसोंडा (खु.)

ता. चाकूर जि. लातूर

प्रस्तावना :

इतिहास तू वळूनी पाहसी

पाठीमागे जरा

झुकून मस्तक करशील

त्यांना मानाचा मुजरा !

देशकार्य प्रभावीपणे चालण्यासाठी देशातला प्रत्येक नागरिक सुशिक्षित असला पाहिजे. त्याकरता देशाची शिक्षणव्यवस्था मजबूत असणे गरजेचे आहे. भारतीय इतिहासातील 21 वे शतक हे सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक आणि आर्थिक क्षेत्रातील अनेक ताऱ्यांच्या उदयाने गाजलेले आहे. पण या साऱ्या ताऱ्यांमध्ये एकमात्र तारा असा होऊन गेला की, ज्याच्या प्रकाशाने इतरांचे अस्तित्व प्रकाशित होऊन गेले. तो महासूर्यम्हणजेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर होय. जातीभेदाच्या दाहकतेचे चटके बाबासाहेबांनी या भारतभूमिच्या मातीत लहानणापासूनच सोसले होते. अनेकदा त्यांना अपमानही सहन करावा लागला. त्यामुळे आपण आपल्या आजुबाजूची परिस्थिती बदल्याण्यासाठी खूप शिकावं व लोकांनाही शिक्षणासाठी प्रवृत्त करावं म्हणून “शिक्षण हे वाघिणीचे दुध आहे, जो कुणी हे प्राशन करेल तो गुरगुरल्याशिवाय राहणार नाही” असे ते म्हणत असत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे एक थोर विचारवंत, दलित, शोषित, पीडितांचे कैवरी आणि मूक समाजाचे नायक होते. त्यांचे शिक्षणविषयक विचार हे जनसामान्यांसाठी तसेच वंचितांसाठी होते. माणसांच्या मन, मनगट व मेंदूचा विकास फक्त शिक्षणातूनच होतो हे त्यांनी जाणले होते. समाजाचे शिक्षणाव्दारे उत्थान व्हावे, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुभाव या तीन मानवकल्याणाच्या तत्वांस अनुसरून जीवन व्यतीत करणारा समाज शिक्षणातून निर्माण व्हावा असे त्यांचे मत होते. त्यांनी सदैवं चांगले विचार आणि आचार ह्यांची सतत पारखण केली. आपल्या कृतीला अभ्यासपूर्ण विचारांची जोड देऊन शिक्षणाचे महत्त्व ओळखून स्वतः अठरा-अठरा तास अभ्यास केला. आधी केले मग सांगितले. विविध प्रकारचे ग्रंथ, ग्रंथालयात त्यांनी स्वतःला झोकून दिले होते. ग्रंथ हेच माणसाचे गुरु तसेच सच्चे मित्र आहेत त्यावर त्यांचा प्रचंड विश्वास होता.

शिक्षणाचे महत्त्व :-

शिक्षणामुळे माणसाची सर्वांगीण प्रगती होते. माणसाच्या मनातील अज्ञान गळून पडते व त्याला दिव्यदृष्टी प्राप्त होते. चांगल्या-वाईटातला फरक शिक्षणामुळेच कळतो शिक्षणामुळेच साऱ्या जगतात मान-सन्मान मिळतो ‘स्वदेशे पुज्यते राजा विद्वान सर्वत्र पुज्यते /’ ही ताकद फक्त शिक्षणातच आहे. शिक्षणामुळे चांगले गुण आत्मसात करता येतात किंबहुना उत्तम होतकरू जिज्ञासू, चारित्र्यसंपन्नता, शिस्तप्रियता, नम्रता व विशाल दृष्टिकोन हे सर्व गुण माणसाच्या ठायी एकवटता येतात. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा शिक्षणविषयक दृष्टिकोन अत्यंत व्यापक होता. हिंदुस्थानातील दलित, अस्पृश्य किंवा मागास जनतेच्या सर्व दुखण्यावरील एकच

औषध किंवा उपाय म्हणजे शिक्षण होय. ते म्हणतात, “रोग्याला जसे औषध तसे अज्ञान व गुलामगिरी या व्याधीने ग्रस्त झालेल्या समाजाला शिक्षण हेच संजीवनी होय. जो समाज शिक्षणापासून वंचित राहतो तो शक्तीहीन व गुलाम असतो. शिक्षणतूनच व्यक्तीच्या आणि पर्यायाने समाजाच्या परिवर्तनाला चालना मिळू शकते.”त्यांनी ‘शिका संघटीत व्हा, संघर्ष करा’, असा लाख मोलाचा जनजागृतीचा संदेशमंत्रच दिला होता

बहुजनांच्या शिक्षणासाठी त्यांनी बहिष्कृत हितकारिणी सभेची स्थापना 20 जुलै 1924 मध्ये केली. 1925 मध्ये सोलापूरला दलीतवर्गीय हायस्कूल काढले. मुंबई येथे पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी 8 जुलै 1945 मध्ये काढली. याच सोसायटी अंतर्गत 20 जून 1946 मध्ये सिद्धार्थ कला, विज्ञान महाविद्यालय मुंबई येथे काढले. औरंगाबाद येथे 19 जून 1950 रोजी मिलिंद कला, विज्ञान महाविद्यालय सुरू केले. 1956 रोजी मुंबई येथे विधी महाविद्यालय स्थापन केले. बहुजनांच्या शिक्षणासाठी विशिष्ट ध्येयाने प्रेरित होऊनच या महाविद्यालयाची स्थापना केली होती. ही महाविद्यालये दलितोद्धाराची उगमस्थाने आणि प्रेरणास्थाने बनली आहेत.

एज्युकेशन सोसायटीची ध्येय व उद्दीष्टे :-

- 1) गरीब विद्यार्थ्यांसाठी शिक्षणाची सोय उपलब्ध करून देणे.
- 2) अनुसूचित जाती-जमातीला शिक्षणासंबंधी उपकरणे देऊन उत्तेजन देणे.
- 3) शिष्यवृत्ती उपलब्ध करून देणे.
- 4) विज्ञान, साहित्य व ललित कला यांचे महत्त्व वाढविणे.
- 5) स्त्री शिक्षणास चालणा.
- 6) मूल्याधिष्ठित शिक्षण.
- 7) समाज परिवर्तनाचे व क्रांतीचे पवित्र साधन.
- 8) शिस्त व समाजविकासासाठी शिक्षण.
- 9) समानतेसाठी शिक्षण.
- 10) चारीत्र्यसंवर्धनासाठी शिक्षण.
- 11) प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षणविषयक विचार व कार्य :-

महान तत्ववेत्ते व भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षण विषयक विचार व कार्य हे कोणत्याही शतकातील शिक्षणरूपी जहाजाला होकार्यत्रची भूमिका बजावणारे आहे. त्यांचे कार्य दीपस्तंभासारखे होते. प्राथमिक, उच्च व विद्यापीठ (KG To PG) शिक्षणविषयक विचार व कार्य अतिशय मोलाचे होते. त्यांनी प्राथमिक शिक्षणावर भर दिला. ग्रामीण भागातील शाळा पाहून त्याला चिंता वाटत असे वर्गखोल्या नाहीत. अनेक वर्ग एकच शिक्षक सांभाळत आहे. हे पाहून प्राथमिक शिक्षण हे शासनाच्या हाती असावे. लोकल बोर्ड किंवा इतर यंत्रणांच्या हाती नसावे असे सुचविले कारण त्यात बहुसंख्य ब्राह्मण किंवा उच्चवर्णीय असतात व त्यांना अस्पृश्यांच्या शिक्षणाविषयी कसलीही आत्मीयता नसते. प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार जलद व सार्वत्रिक होण्यासाठी ते केवळ लोकांच्या मर्जीवर किंवा इच्छेवर अवलंबून न ठेवता शिक्षणाबाबत सक्तीचा कायदा करावा असे त्यांनी सुचविले.

प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार हा राष्ट्रीयदृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाचा प्रश्न आहे. सध्याच्या युगात ज्या देशांमधील बहुजन समाज निरक्षर आहे अशा देशाचा जीवनकलहात टिकाव लागायचा नाही. प्राथमिक शिक्षणाचा सार्वत्रिक प्रसार सर्वांगीण राष्ट्रीय प्रगतीच्या इमारतीचा पाया आहे, असे सुचवले. आणि त्यांच्या म्हणण्यानुसार महाराष्ट्र शासनाने 2009 साली शिक्षण हक्क कायदा (RTE) पास करून वय वर्षे 6 ते 14 वर्षे वयोगाटीतल बालकांचे प्राथमिकशिक्षण मोफत व सक्तीचे करण्यात आले आहे. त्याचबरोबर महाराष्ट्रातील एकशिक्षकी शाळा ह्याबहुशिक्षकी करून विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास साधण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. यावरून डॉ. बाबासाहेबांचे प्राथमिक शिक्षण विषयक विचार व कार्य अत्यंत महत्त्वाचे होते हे दिसून येते.

उच्च शिक्षणाबाबत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की, “उच्चशिक्षणाच्या प्रसाराशिवाय खालच्या जमातीमधील न्यून कमी किंवा पूर्ण होऊ शकणार नाही.” 1927 साली मुंबई विद्यापीठ कायदा परिवर्तन विधेयकाच्या संदर्भात भाषण करताना ते म्हणाले, “उच्च शिक्षण हे केवळ मूठभर उच्चवर्णीयांच्या मिरासदारी होऊ नये.” समाजाच्या तळागाळातील सुप्त शक्तींचा विकास करणे हे त्यांचे धोरण असले पाहिजे. प्राथमिक व उच्च शिक्षणात त्यांची उपेक्षित समाजाच्या विकासाची तळमळ अंतर्भूत होती.

विद्यापीठातून दिले जाणारे शिक्षण हे समाजाभीमुख असले पाहिजे. विद्यापीठांचा सर्वात मोठा दोष म्हणजे या विद्यापीठाची स्थापना केवळ परीक्षा घेणारी संस्था म्हणून झाली. याचा परिणाम म्हणून विद्यापीठात संशोधन मागे पडत आहे. सत्याचे विश्लेषण करण्याची क्षमता विद्यापीठांमध्ये निर्माण होताना दिसत नाही. विद्यार्थी हाकेवळ पदवी घेऊ इच्छितो, तर प्राध्यापकही व्यासंग व विद्यादानात कमी पडताना दिसतात. ही त्यांची निरीक्षणे आजच्या काळातील विद्यापीठीय शिक्षणाला सुध्दा जसेच्या तसे लागू पडताना दिसते.

पदव्युत्तर विद्यार्थ्यांना पदवीपूर्व विद्यार्थ्यांपासून वेगळे काढून त्यांना वेगळ्या संस्थेत अध्ययनासाठी पाठविणे. त्यात पदवीपूर्व विद्यार्थ्यांचे अतोनात नुकसान आहे. जे त्यांच्या पुढे आहेत, उच्च शिक्षण घेत आहेत, अशा पदव्युत्तर विद्यार्थ्यांचा सतत सहवास पदवीपूर्व विद्यार्थ्यांसाठी अत्यंत लाभदायक ठरणार आहे. पदव्युत्तर विद्यार्थ्यांचा निकट सहवास आणि सहअस्तित्व पदवीपूर्व विद्यार्थ्यांना त्यांच्या आदर्शप्रत जाण्यासाठी सहज प्रेरणा देऊ शकतात. अभ्यासक्रमात सांस्कृतिक प्रगती करण्यासाठी महाविद्यालये व विद्यापीठे यांनी एकत्र येऊन समानतेच्या भूमिकेवरून या कार्यात सहभागी होणे हाच मार्ग आहे. सॅलंडर समितीच्या शिफारशी मुंबई विद्यापीठाने नेमलेल्या समितीच्या शिफारशीपेक्षा अधिक उपयुक्त आहेत, असे डॉ. आंबेडकर यांनी आपले मत दिले. एवढेच नव्हे तर विद्यापीठाच्या कार्यकारी मंडळाच्या रचनेविषयी आपले मत देताना डॉक्टर आंबेडकर म्हणाले, “मागासलेल्या दलित वर्गांना कार्यकारी मंडळात मागासलेल्या व दलित वर्गाचे प्रतिनिधित्व असल्याशिवाय शिक्षणाच्या क्षेत्रात समता प्रस्थापित होणार नाही असे त्यांना वाटत होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या शिक्षणविषयक विचारांची

21 व्या शतकातील महती :-

आज शिक्षण क्षेत्रामध्ये आपल्या देशाने गगन भरारी घेतली असली तरी 21 व्या शतकात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार लाख मोलाचे ठरतात. मार्गदर्शक ठरतात. आपण आजही पाहतो की, शिक्षणापासून वंचित राहिलेल्या समाजाची प्रगतीच होऊ शकत नाही. आजही स्त्रीयांच्या उध्दाराची क्षमता शिक्षणातच आहे.

स्त्रीयांना शिक्षण देणे, सहशिक्षण देणे, लग्नाची सक्ती न करणे, जोडीदार निवडण्याचे स्वातंत्र्य देणे हे त्यांचेच विचार आजही महत्वाचे व आवश्यक आहेत विद्यापीठाच्या शिक्षणाचा दर्जा व संशोधनातील उपयुक्ततायांच्याबद्दल त्यांनी जे प्रश्नचिन्ह लावलेले दिसते. त्यांचा उकल आपण आजही करू शकलो नाही. विद्यार्थी व प्राध्यापक यांच्या उदासीन वृत्तीविषयी त्यांनी व्यक्त केलेली चिंता व चिंतन आजही शिक्षणाच्या दर्जात सुधारणा घडविण्यासाठी मार्गदर्शक आहे. नैतिक शिक्षण, मूल्यशिक्षण, चारित्र्यनिर्मिती व शीलसंवर्धन या त्यांच्या शिक्षणाच्या ध्येयांची पूर्ती आजही शिक्षणातून होताना दिसत नाही. म्हणून शिक्षण घेतलेली माणसे प्रजावान असली तरी त्यांच्या अंगी करुणा व शील नसेल तर ते ज्ञान समाजाला घातक ठरताना आज दिसते. मागासवर्गीयांना फीमध्ये सवलत देणे व वसतीगृहांची स्थापना करणे हे आज कांही प्रमाणात जरी शक्य झाले असले, तरी आजही समाजाचा फार मोठा वर्ग पैशाअभावी शिक्षणापासून वंचित आहे, ही वस्तुस्थिती आहे.

निष्कर्ष :-

डॉ. बाबासाहेबांच्या आंबेडकरांच्या प्रेरणेने आज भारतातील दीन-दलित, बहुजन समाजातील लाखो मुले देशात व परदेशात अधिकारी व पदाधिकाऱ्यांच्या मोठ्या पदावर सन्मानपूर्वक काम करत आहेत. हा सन्मान खऱ्या अर्थाने बाबासाहेबांचाच आहे. काळाच्याही खूप पुढे असलेल्या या महान शिक्षणतज्ज्ञांचे शिक्षणविषयक विचार आजही शिक्षणात सुधारणा करण्यासाठी व शिक्षणाचा दर्जा सुधारण्यासाठी प्रेरणास्थानी आहेत. जगातील सर्वच क्षेत्रात त्यांचे कार्य हे दीपस्तंभासारखे आहे.

उपेक्षित दीन-दलित शोषित समाजाला शिक्षण संजीवनी देऊन त्यांना माणूस म्हणून जगण्याची नवशक्ती त्यांनी दिली. गुलामगिरीतून मुक्तता आणि क्रांतीची बीजे रोवून मानवतावाद निर्माण केला. म्हणून... भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार, दीन-दलितांचे कैवरी, मूक समाजाचा नायक, युगपुरुष, मानवतेचे पूजारी, वाचकव्यासंगी व ग्रंथप्रेमी, समिक्षक, थोरविचारवंत, समाजसुधारक, शिक्षणतज्ज्ञ अशा महामानवास विनम्र अभिवादन!

संशोधनातून तुमच्या मिळते स्फूर्ती
गाते रसना शिक्षणविषयक कीर्ती
शब्दुफुले ही तुम्हास अर्पण
कार्यास तुमच्या शतशः वंदन!

संदर्भ ग्रंथ :-

- 1) शैक्षणिक तत्त्वज्ञान व शैक्षणिक समाजशास्त्र - डॉ. म. बा. कुंडले.
- 2) भारतीय शिक्षणतज्ज्ञ विचारवंत आणि विचारवंत - के. ना. देशपांडे व आ. ल. माळी
- 3) History of Indian Education – P. I. Rawat.
- 4) Hinstory of Education in India - S. N. Mukharjee

बाबासाहेब आंबेडकरांच्या लोकशाही विचारातील मुल्यांची प्रासंगिकता

डॉ. चंद्रशेखर शंकरराव ढोले

राज्यशास्त्र विभागप्रमुख,
शिवजागृती वरिष्ठ महाविद्यालय, नळेगाव

प्रस्तुत शोधनिबंध 'बाबासाहेब आंबेडकरांच्या लोकशाही विचारातील मुल्यांची प्रासंगिकता' या विषयावर शोधनिबंध लिहित असताना संशोधकांनी कांही गृहितके मांडली आहेत ती पुढीलप्रमाणे आहेत.

गृहितके :-

- 1) बाबासाहेब आंबेडकरांच्या लोकशाही विचारांची मांडणी करणे.
- 2) लोकशाही मुल्यांचा शोध घेणे.
- 3) बाबासाहेब आंबेडकरांच्या लोकशाही विचारातील मुल्यांची प्रासंगिकता मांडणे.

प्रस्तुत शोध निबंध बाबासाहेब आंबेडकरांच्या लोकशाही विचारातील मुल्यांची प्रासंगिकता या विषयावरील शोध निबंध लिहित असताना संशोधकांनी कांही उद्दिष्टे मांडली आहेत ती पुढीलप्रमाणे.

उद्दिष्टे :-

- 1) लोकशाही विचारातील मुल्यांची प्रासंगिकता मांडण्यात आली आहे.
- 2) लोकशाही मुल्यांची मांडणी करण्यात आली आहे.

बाबासाहेब आंबेडकरांच्या राजकीय चिंतनातील एक महत्वाचा विषय आणि विचार म्हणजे लोकशाही विचारप्रणाली होय. जुलूम, अन्याय, अत्याचार, जातीवाद व गुलामगिरीतून सर्वसामान्य मानवाला यातून मुक्त करणारी शासनव्यवस्था म्हणजे लोकशाही होय. असे त्यांचे मत होते. भारतातील सामाजिक संबंधाची पूर्णमांडणी लोकशाही विचारानेच शक्य आहे. अशी त्यांची धारणा होती. दारिद्र्यहीनता, अज्ञान, जातीवाद व निरक्षरता हे भारतीय लोकशाहीच्या मार्गात आणि वाटचालीतील मुख्य अडचणी आहेत, जोपर्यंत यांचे उच्चाटन होणार नाही तोपर्यंत भारतात लोकशाही टिकणे शक्य नाही. तसेच लोकशाही मध्ये सहजीवन सामाजिक संबंध हे तत्व आढळतात. ते मानवी समाजाच्या कल्याणासाठी व राष्ट्रहितासाठी आवश्यक आहे. असे त्यांचे मत होते. बाबासाहेबांनी ज्या लोकशाही विचारांचे समर्थन केले होते त्या विचारामध्ये कांही तत्व किंवा मुल्यांना स्थान देण्यात आले आहे. उदा. स्वातंत्र्य, समता, न्याय, मानवी हक्क, शांतता, बंधुत्व व राजकीय पक्ष वरील सर्व तत्वांची प्रस्तुत शोधनिबंधात प्रासंगिकता मांडण्यात आली आहे ती पुढीलप्रमाणे.

1) स्वातंत्र्य :- बाबासाहेब आंबेडकरांनी व्यक्ति स्वातंत्र्याचे समर्थन केले होते. प्रत्येक माणसाला त्याच्या गुणवत्तेप्रमाणे स्वतःचा विकास साधता यावा हे त्यांना अभिप्रेत होते. धर्म, वंश, जात, प्रदेश, पंथ, भाषा, संस्कृती या भेदभावावर स्वातंत्र्य अवलंबून असू नये. स्वातंत्र्य हे सर्वांसाठी एकसमान असते. आंबेडकरांच्या मतानुसार भारतामध्ये स्वातंत्र्योत्तर काळात एक सत्ताधारी पक्ष व वर्ग असतो. काँग्रेसपक्ष हा स्वातंत्र्योत्तर काळात सत्ताधारी पक्ष काही काळापर्यंत होता. नंतर आघाडी सरकार व भाजपा हे सत्ताधारी होते किंवा आहेत. स्वातंत्र्योत्तर काळात जे सत्ताधारी वर्ग होते. त्यांनीच भारताची सत्ता आपल्या हातात कायम ठेवली इतर सर्वसामान्य लोकांना सत्तेपासून लांबच रहावे लागले. हे वास्तव आहे. आणि हीच भिती बाबासाहेब आंबेडकरांना होती. समाजातील वंचित, उपेक्षित, पददलित वर्गाला सत्ताप्राप्त होणे हेच खरे स्वातंत्र्य आणि खरी लोकशाही होय. पण आज बाबासाहेबांच्या स्वातंत्र्य या तत्वाविरुद्ध लोकशाही पाहयला मिळते.

2) समता :- समता म्हणजे जात, धर्म, भाषा, प्रदेश, वंश, पंथ या आधारावर भेदभाव न करणे होय. याबाबतीत बाबासाहेबांनी घटन समितीत जी भूमिका मांडली होती ती महत्वाची आहे. आंबेडकर असे म्हणाले होते की, लोकशाही म्हणजे स्वातंत्र्य, समता व बंधुता यांना मानवी जीवनाचे मुल्यमापनाशी विचारप्रणाली आहे. स्वातंत्र्य हे समतेपासून अलग नाही. तसेच समता, स्वातंत्र्य हे

बंधुत्वापासून अलग नाही आणि बंधुतत्वाशिवाय समता आणि स्वातंत्र्याला फारसे महत्त्व नाही. भारतीय समाजरचना ही उतरंडीसारखी आहे. समाजातील काही लोकांची प्रगती होते तर काही लोक गरीब आहेत. ही मोठी तफावत आज पाहायला मिळते. आज संपत्तीचे मोठ्या प्रमाणात केंद्रिकरण झाले आहे. भांडवलशाहीसारखी स्थिती निर्माण झाली आहे. मोजक्या लोकाकडे प्रचंड संपत्ती आहे, तर भारतातल्या काही लोकांना पोटभर जेवणसुद्धा मिळत नाही. गरीब आणि श्रीमंत यांच्यातले आज खूप मोठ्या प्रमाणात अंतर वाढले आहे. आणि ही आर्थिक विषमता बाबासाहेबांना अमान्य होती पण आजची समतेबाबतची परिस्थिती त्याच्या समता या तत्वाविरुद्ध आहे. आणि जर ही विषमता अशीच पुढे चालत राहिली तर भारतातली लोकशाही संपुष्टात यायला फारसा वेळ लागणार नाही आणि ही लोकशाही विषमतेने ग्रासलेले गरीब, पिडीतच नष्ट करतील. हिंदू कोड बिलाच्या माध्यमातून विषमता नष्ट करण्याचा प्रयत्न बाबासाहेबांनी केला. स्त्री पुरुष समतेचा संदेश देण्याचा प्रयत्न केला पण आज स्त्रीवर होणारे अन्याय, अत्याचार व लैंगिक शोषण याचे प्रमाण वाढले आहेत. स्त्रीपुरुष समानता कागदावरच आहे. कुटूंब व समाजात आज स्त्रीयांच्या बाबतीत भेदभाव सर्रासपणे पाहयला मिळतो. अशा विषम परिस्थितीमध्ये बाबासाहेबांचे समतेचे विचार स्त्रीया व गरीब समाजासाठी उपयुक्त असणार आहेत. भारतीय राज्यघटनेच्या माध्यमातून समतेचा अधिकार कलम 14 ते 18 बाबासाहेबांनी नमुद केले आहेत. त्याची कडक अंमलबजावणी होणे महत्वाचे आहे.

3) शांतता, बंधुत्व व अहिंसा :- बाबासाहेब आंबेडकरांनी शांततेच्या मार्गाचे समर्थन केले होते. जागतिक शांतता त्यांनी मोलाची मानली भारतीय लोकशाहीच्या अनुषंगाने शांततापूर्ण मार्गाने सत्ताबदल व्हायला पाहिजे अशी भुमिका मांडली. बंधुत्वाशिवाय स्वातंत्र्य व समतेला अर्थच उरणार नाही. भारतासारख्या विशाल आणि सामाजिक भिन्नता असणाऱ्या राष्ट्रात बंधुभाव निर्माण होणे आवश्यक आहे असे त्यांचे मत होते.

बाबासाहेब आंबेडकर हे अहिंसावादी होते. त्यांनी गौतम बुद्धाच्या अहिंसेचा मार्ग स्वीकारला होता. युद्ध आणि हिंसाचार त्यांना अयोग्य वाटत होते. विश्वातील मानवाच्या दुःखाचे व हालअपेष्टांचे मुळ हिंसा आणि युद्ध आहे. असा त्याचा ग्रह होता. कारण मानवहानी व आर्थिक नुकसान हे हिंसा आणि युद्धामुळे होते असा त्याचा दृष्टिकोण होता आज भारतासारख्या विशाल लोकशाही देशाला बाबासाहेब आंबेडकरांच्या शांतता बंधुता आणि अहिंसा या तत्वाची नितांत गरज आहे कारण भारतात जातीजातीमध्ये, धर्माधर्मात, प्रदेशवाद, भाषिक भेद मोठ्या प्रमाणात वाढलेला आहे. त्यामुळे शांततेला बाधा निर्माण झाली आहे. त्यामुळे बंधुत्व आणि अहिंसावादी मुल्य भारताच्या विकास एकता आणि शांततेसाठी आवश्यक आहेत.

4) विभूतीपूजा आणि धर्मनिरपेक्ष :- भारतीय समाज आणि राजकारण व लोकशाहीसाठी विभूतीपूजा ही मारक आहे असे बाबासाहेब आंबेडकरांचे मत होते. भारताची सत्ता एकाच व्यक्तीच्या हाती आणि लहरीनुसार चालू लागल्यास लोकशाहीचा अंत होऊन परावलंबनाची सवय लागेल अशी भुमिका मांडून तशी भिती व्यक्त केली होती त्यांची भिती ही स्वातंत्र्यानंतर खरी ठरली. भारतीय राजकारणात 1951 नंतर व्यक्तिचलनांचे राजकारण सुरू झाले. उदा. पंडित जवाहरलाल नेहरू, इंदिरा गांधी, राजीव गांधी, सोनिया गांधी, अटलबिहारी वाजपेयी, राहुल गांधी, नरेंद्र मोदी ही सगळी उदाहरणे विभूतिपूजेच्या राजकारणाचे आहेत. लोकसभेच्या सार्वत्रिक निवडणुकांमध्ये पक्षातील प्रधानमंत्र्याच्या पदाच्या उमेदवाराच्या नावावर मते मागितली जातात. आणि हेच लोकशाहीसाठी हानिकारक आहे. धर्माच्या बाबतीत कार्ल मार्क्स आणि बाबासाहेब आंबेडकरांची मते वेगवेगळी आहेत. मार्क्सची धर्माबाबतची विचारसरणी त्यांना मान्य नव्हती. धर्म ही अफूची गोळी आहे, धर्म वाईट आहे. धर्म मानवी मनाचा खेळ आहे. हे मार्क्सचे धर्माविषयीचे मत त्यांना योग्य वाटत नव्हते. आंबेडकरांच्या मते धर्म हा मानवाचा उदार व उदात्त वारसा आहे. मानवी जीवन व समाजरचना सुधारण्यात धर्माची भुमिका महत्वाची असते असे त्यांचे मत होते. भारतात अनेक धार्मिक लोक आहेत. बाबासाहेबांच्या मनाचा कल बौद्ध धर्माकडे पूर्वीपासूनच असल्याचे दिसून येते. त्याचे पर्यावसान 14 ऑक्टोबर 1956 रोजी आंबेडकरांनी बौद्ध धर्माची दिक्षा घेतली. पण सर्व धर्मांना भारतात समान स्थान आहे असे त्यांचे मत होते. भारतातील कोणत्याच धर्माला या राष्ट्राचे राष्ट्रवादी व धर्मनिरपेक्ष स्वरूप हिसकावून घेण्याचा अधिकार नाही. म्हणजे बाबासाहेब हे धर्मनिरपेक्षतावादी होते. भारताच्या राज्यघटनेत धार्मिक स्वातंत्र्याचा अधिकार सर्व धर्मीयांना देण्यात आला आहे. (कलम 25 ते 28) कलम 25 हे धर्मनिरपेक्षतेचे तत्त्व स्पष्ट करणारे आहे. बाबासाहेब हे धर्मनिरपेक्षतावादी होते पण स्वातंत्र्यानंतर धर्माधर्मात वाद झाले, दंगली झाल्या. यापाठीमागे सत्तापिपासु राजकारण हे राजकीय पक्षाचे होते. आज पण अनेक ठिकाणी सत्तावादी राजकारणी धार्मिक भावना भडकवण्याचा प्रयत्न करत असतात. धार्मिक स्वातंत्र्याचा संकोच करतात. अशा परिस्थितीत बाबासाहेबांनी सांगितलेला धर्मनिरपेक्षतावादी मार्ग आज उपयुक्त असणार आहे.

आंबेडकरांनी लोकशाहीच्या यशासाठी सांगितलेला मार्ग :-

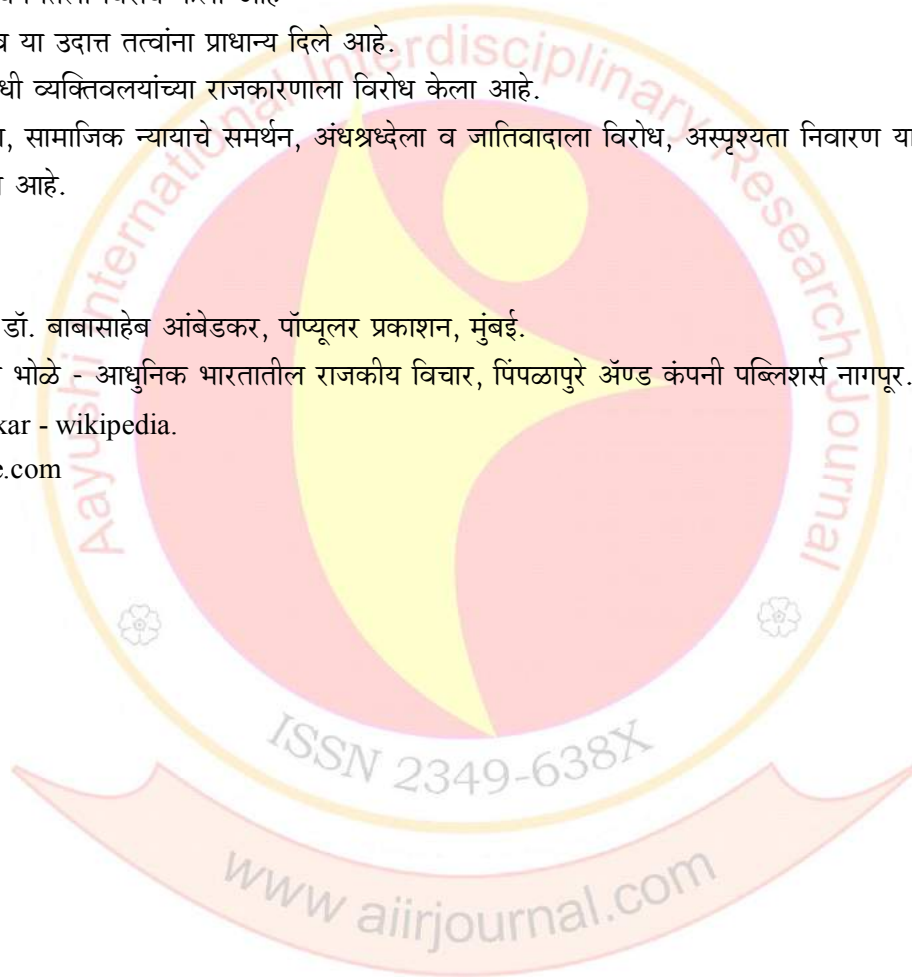
- 1) विषमतेला विरोध व समतेचे समर्थन.
- 2) सक्षम विरोधीपक्ष आवश्यक.
- 3) भारतीय राज्यघटनेतील मुल्यामध्ये नैतिकता व चैतन्य आहे तिचा पाठपुरावा सतत केला जावा.
- 4) संख्याबळाच्या आधाराव अल्पसंख्यांकावर अन्याय करू नये.
- 5) नैतिक मुल्यांचा आदर करावा.
- 6) अन्यायाविरुद्ध तीव्र आवाज उठला पाहिजे.

निष्कर्ष :-

- 1) संसदीय लोकशाहीचे समर्थन केले आहे.
- 2) बाबासाहेब आंबेडकरांनी मानवतावादी नैतिक मुल्यांना महत्त्व दिले आहे.
- 3) बाबासाहेबांनी विषमतेला विरोध केला आहे
- 4) शांतता, बंधुभाव या उदात्त तत्वांना प्राधान्य दिले आहे.
- 5) लोकशाही विरोधी व्यक्तिवलायांच्या राजकारणाला विरोध केला आहे.
- 6) स्वातंत्र्य, समता, सामाजिक न्यायाचे समर्थन, अंधश्रद्धेला व जातिवादाला विरोध, अस्पृश्यता निवारण या बाबींवर विशेष प्रकाश टाकला आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

- 1) धनंजय कीर - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पॉप्यूलर प्रकाशन, मुंबई.
- 2) भास्कर लक्ष्मण भोळे - आधुनिक भारतातील राजकीय विचार, पिंपळापुरे अँड कंपनी पब्लिशर्स नागपूर.
- 3) B.R. Ambedkar - wikipedia.
- 4) www.youtube.com

भारतीय लोकशाहीच्या भवितव्याबद्दल डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार

प्रा.डॉ. आर. बी. मादळे

सहयोगी प्राध्यापक, भूगोल विभाग,
स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, मुक्रमाबाद
जि. नांदेड - ४३१७१९

प्रस्तावना :

मे १९५६ मध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी व्हाईस ऑफ अमेरिका ह्या संस्थेने योजिलेल्या एका वादमालिकेत “ भारतातील लोकशाहीचे भवितव्य ” ह्या विषयावर भाषण केले त्यात ते म्हणाले , लोकशाही म्हणजे प्रजासत्ताक किंवा संसदीय सरकार नव्हे. लोकशाहीची मुळे सरकारी पद्धतीत, संसदीय किंवा दुसऱ्या कोणात्याही पद्धतीत नसतात लोकशाही म्हणजे सहजीवनाने राहण्याची एक पद्धती, लोकशाहीची मुळे सामाजिक संबंधात शोधावयाची असतात. जे लोक समाज बनवतात त्यांच्या सहजीवनाच्या संदर्भात तिची मुळे शोधावयाची असतात. हिंदी समाज हा जातीभेदावर आधारित आहे. आणि जाती या अलग असतात. भारतातील मतदान आणि उमेदवारांची निवड ही जातीनिष्ठेनेच करण्यात येते. उद्योगधंद्यात उद्योगपतींचे जातभाई मोठ्या अधिकाराच्या जागा बळकवतात. मोठमोठी व्यापारी घराणे हे एकाच जातीचे संघ आहेत धर्मादाय पद्धतीसुद्धा जातीनिष्ठ आहे. जातीसंस्था ही तिरस्काराची उतरंड आहे. जात आणि वर्ग यात फरक असा आहे की जातीपद्धतीत जितका अलगपणा असतो तितका वर्गपद्धतीत नसतो. भारतीय समाजाच्या खालच्या थरातील लोकांना जातीव्यवस्था मोडावयाची आहे, खालच्या थराला जर तुम्ही शिक्षण दिलेत तर ही जातीव्यवस्था मोडून पडेल. आजकाल अमेरिकन सरकार आणि भारत सरकार शिष्यवृत्त्या देऊन शिक्षणाला जी भरमसाठ मदत करीत आहेत ते शिक्षण जातीव्यवस्था बळकट करणार आहे. ज्यांना जातीव्यवस्था मोडावयाची आहे. त्यांना शिक्षण दिले तर भारतात लोकशाहीचे भवितव्य उजळेल आणि लोकशाही सुरक्षित राहील भारतीय लोकशाहीच्या भवितव्याविषयी विचार करणाऱ्या शिक्षणतज्ञांना नि नेत्यांना हे भाषण चिंतनिय वाटेल.

प्रस्तुत शोधनिबंधात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय लोकशाहीच्या भवितव्याबद्दल मांडलेल्या विचारांचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे. सदर शोधनिबंध हा दुय्यम स्त्रोतांच्या आधारे तयार केलेला आहे.

उद्दिष्टे :-

- १) भारतीय लोकशाहीच्या भवितव्याबद्दल डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार अभ्यासणे.
- २) भारतीय लोकशाहीच्या मार्गातील नेमक्या कोणत्या अडचणी कशा स्वरूपाच्या आहेत त्याबद्दल डॉ. बाबासाहेबांचे विचार अभ्यासणे.

भारतीय लोकशाहीचे भवितव्य काय ?

या विषयी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आपले विचार व्यक्त करताना म्हणतात भारतीय लोकशाहीचे भवितव्य काय ? हा विषय मला देण्यात आला आहे. भारतात जणू काही पूर्वीपासूनच लोकशाही नांदते आहे. अशा थाटात अनेक लोक या विषयावर मोठ्या गर्वाने बोलतात. विदेशी लोक सुद्धा राजनैतिक, मानसन्मानांचा एक भाग म्हणून भारताची महान लोकशाही व भारताचे महान प्रधानमंत्री असा उल्लेख करतात.

कोणत्याही चर्चेची प्रतीक्षा न करता असे गृहीत धरले जाते कि जेथे गणराज्य असते तेथे लोकशाही असलीच पाहिजे. प्रौढ मतदानाच्या तत्वानुसार जेथे संसदेचे गठन होवून कायदे करण्याचे काम विशिष्ट कालावधीसाठी लोकांनी निवडून दिलेले प्रतिनिधी करतात तेथे लोकशाही असणारच, असेही सर्व जण मानतात. दुसऱ्या शब्दात लोकशाही हे एक राजकीय साधन मानले जाते व जेथे हे राजकीय साधन अस्तित्वात असेल तेथे लोकशाही सुद्धा आहे असे गृहीत धरले जाते

भारतात लोकशाही आहे की, भारतात लोकशाही नाही ? सत्य काय आहे ?

गणराज्य आणि लोकशाही तसेच लोकशाही आणि संसदीय शासन यांना समान मानल्याने जो गोंधळ होतो तो दूर केल्याशिवाय या प्रश्नांचे निश्चित उत्तर समोर येणार नाही.

लोकशाही गणराज्यापेक्षा तसेच सांसदीय शासनापेक्षा पुर्वतः भिन्न आहे. लोकशाहीची मुळे शासनाचा प्रकार सांसदीय असो व अन्य, यात दिसून येत नाही. लोकशाही सहजीवनाची एक पद्धत आहे. लोकांनी निर्मिलेल्या समाजात सामाजिक संबंध तसेच लोकांच्या परस्परांतील सहजीवनात लोकशाहीची मुळे शोधावी लागतात.

समाज हा शब्द काय ध्वनित करतो ?

थोडक्यात सांगावयाचे झाल्यास जेव्हा आपण समाजाविषयी बोलतो तेव्हा त्याविषयी आपल्या मनात एकत्वाची धारणा असते. सामुदायिक प्रेरणा व व्यापक कल्याणाची इच्छा, सार्वजनिक उद्दिष्टांबद्दल निष्ठा, परस्पर तळमळ आणि सहकार्य हि समाज या एककाची गुणवैशिष्ट्ये असतात.

भारतातील समाजात हे आदर्श आढळून येतात काय ?

या समाजात व्यक्तींना अस्तित्व नसून तो असंख्य जातींचा समूह आहे. परस्परांपासून विभक्त अशा या जातीसमुहामध्ये समान अनुभूती नाही किंवा अनुकंपेचे बंधही नाहीत अर्थात, भारतीय समाजात उपरोक्त आदर्श आहेत काय हा प्रश्नच अप्रस्तुत ठरतो. जातीव्यवस्था अस्तित्वात असल्याने या आदर्शांना, पर्यायाने लोकशाहीला या समाजातून कायमचे हद्दपार केले आहे.

भारतीय समाज जातिव्यवस्थेच्या कर्दमात इतका रुतला आहे की, येथे प्रत्येक गोष्ट जातीच्या आधारावरच केली जाते. भारतीय समाजात प्रवेश करता क्षणीच जातीव्यवस्थेचे उग्र रूप तुमच्या दृष्टोत्पत्तीस येऊ शकते. भारतीय माणूस दुसऱ्या कोणत्याही भारतीयासोबत अन्न ग्रहण करू शकत नाही किंवा विवाह करू शकत नाही. याचे एकमेव कारण म्हणजे तो किंवा ती त्याच्या किंवा तिच्या जातींशी संबंधित नाही. एक भारतीय दुसऱ्या भारतीयाला स्पर्श सुद्धा करू शकत नाही याचे कारण तो किंवा ती त्याच्या किंवा तिच्या जातीचा नाही. राजकारणात प्रवेश करा, जाती प्रथेचे प्रतिबिंब तेथेही पाहायला मिळेल. भारतीय माणूस निवडणुकीत कसे मतदान करतो ? तो इतरांना नव्हे, स्वतःच्या जातीच्याच उमेदवाराला मतदान करतो. इतर राजकीय पक्षांप्रमाणेच कॉंग्रेस पक्ष सुद्धा निवडणूक जिंकण्याच्या उद्देशाने जाती व्यवस्थेचा दुरुपयोग करतो मतदार संघाची सामाजिक रचनेच्या पार्श्वभूमीवर उमेदवारांची यादी तपासून पहा आणि आपणास असे दिसून येईल की विशिष्ट मतदार संघात बहुमतात असणाऱ्या जातीच्या व्यक्तीलाच उमेदवारी दिली जाते. जाती प्रथेविरुद्ध उघडपणे भूमिका घेणारा कॉंग्रेस पक्ष आपल्या कृतीतून नेमका त्याच व्यवस्थेला खतपाणी घालतो आहे

औद्योगिक क्षेत्रात आपला काय दिसून येते ?

उद्योगाची मालकी ज्या विशिष्ट उद्योगपतीची असते त्यांच्या जातीच्या लोकांचीच सर्वाधिक वेतन असणाऱ्या उच्चपदी नियुक्ती केली जाते. बाकीचे मात्र शुल्लक वेतनाच्या खालच्या पातळीवर आयुष्यभर लोंबकळत राहतात. व्यापाराच्या क्षेत्रात सुद्धा हेच चित्र पहावयास मिळेल. संपूर्ण व्यापारगृहावर एका जातीचा ताबा असून दारावर इतरांना प्रवेश नाही अशी पाटी लावण्यात आली आहे.

दानधर्माच्या क्षेत्राकडे पहा एखाद-दुसरा अपवाद वगळता भारतात दानधर्म सुद्धा जातीच्याच आधारावर करण्यात येतो. एखादा पारशी आपल्या मृत्युनंतर तो स्वतःची संपत्ती पारशी लोकांसाठीच राखून ठेवतो. जैनांचा मृत्यू झाल्यानंतर स्वतःची संपत्ती तोही जैनांसाठीच राखून ठेवतो. मृत्युनंतर मरावाडी आपली संपत्ती मारवाडी समाजासाठीच ठेवतो. ब्राम्हणाचा मृत्यू झाल्यावर तोही स्वतःची संपत्ती ब्राम्हणांसाठीच राखून ठेवतो. अशाप्रकारे राजकारण, उद्योग, वाणिज्य आणि शिक्षण कोणत्याही क्षेत्रात मागासवर्गाला स्थान नाही.

जाती व्यवस्थेची आणखीही काही खास वैशिष्ट्ये आहेत, ज्याचे अनिष्ट परिणाम होतात आणि लोकशाहीला प्रतिकूल ठरतात. जातीव्यवस्थेचे असेच एक खास वैशिष्ट्य म्हणजे श्रेणीबद्ध विषमता तिच्याशी जुळणे होय. जातीचा दर्जा समान नसतो. त्या एकदुसऱ्याच्या वर उभ्या असतात. त्या एक दुसऱ्यांचा द्वेष करतात. तिच्यात चढत्या क्रमाने द्वेष आणि उतरत्या क्रमाने तिरस्कार, तुच्छता असते. जातीव्यवस्थेच्या या विशेषाचा होणारा सर्वाधिक घातक परिणाम म्हणजे परस्पर सहकार्य करण्याच्या भावनेला आणि इच्छेलाच ती उध्वस्त करते.

वास्तवतेत जात आणि वर्ग यामध्ये भिन्नता अशी की, जातीव्यवस्थेत असल्याप्रमाणे वर्गव्यवस्थेत संपूर्ण बहिष्कृतता नसते. विषमता हा जातिव्यवस्थेचा दुसरा दुष्ट परिणाम आहे प्रत्यक्षात दोन जातीतील उत्तेजना आणि प्रतिसाद हे मुळातच एकांगी आहेत असे दर्शविते. उच्च जातींनी एका ठराविक पद्धतीने वागावे आणि खालच्या जातींनी एका रूढ झालेल्या पद्धतीनेच प्रतिसाद द्यावा. याचा अर्थ असा की, विविध जातींना प्रोत्साहनाची आणि त्यानुसार प्रतिसाद देण्याची समान संधी उपलब्ध नसल्याने परिणामतः यामुळे काहीना मालक होण्याचे शिक्षण मिळते तर इतरांना गुलाम होण्याचे शिक्षण मिळते. जीवनातील विविध अनुभवांच्या मुक्त आदान प्रदानाला प्रतिबंध केल्यामुळे प्रत्येक घटक त्याच्या नैसर्गिक अधिकाराला मुक्तो यामुळे ' विशेषाधिकार असणारे ' आणि नैसर्गिक अधिकार हिरावून घेतलेले ' असे दोन वर्ग समाजात निर्माण होतात. असे विभाजन सामाजिक अभिसरणाला (Social Endosmosis) प्रतिबंध करते.

जातिव्यवस्थेच्या तिसऱ्या वैशिष्ट्याचा दुष्टपणा असा की, ती लोकशाहीची मुळेच निखंदून टाकते प्रत्येक जात एका विशिष्ट व्यवसायला बांधलेली असते. प्रत्येक व्यक्ती इतरांना उपयुक्त होईल अशा पद्धतीने स्वतःच्या नैसर्गिक आवडीनिवडीप्रमाणे व्यवसायाची निवड करित असेल तर त्यामुळे निश्चितपणे समाज सुसंघटीतरित्या स्थिर राहील. अशा प्रकारच्या आवडीनिवडीचा शोध घेणे आणि समाजोन्नतीसाठी त्या दिशेने त्यांना घडविणे हे समाजाचे कर्तव्य आहे. परंतु प्रत्येक माणसात क्षमतेची आणि कृतीशीलतेची अमर्याद विविधता असते जी व्यक्तीला घडवू शकते. लोकांत्रिक स्वरूप असलेल्या समाजाने व्यक्तीतील सर्व क्षमतांना मार्ग मोकळा करून द्यायला हवा. स्तरीकरण हे व्यक्तीविकासाला खुंटविते आणि जाणीवपूर्वक केलेली खुंटविण्याची प्रक्रिया लोकशाहीला हेतुपुरस्पर नकार देते.

जातीव्यवस्था काशी संपविता येईल ?

पहिला अडथळा म्हणजे जातिव्यवस्थेचा प्राण असलेली श्रेणीबद्ध विषमता होय. जेव्हा लोक उच्च आणि निम्न अशा दोन वर्गात विभागलेले असतात तेव्हा वरच्या वर्गाशी संघर्ष करण्याच्या उद्देशाने निम्न वर्गाला संघटीत होणे सोपे जाते. परंतु येथे निम्न जातीचा एकच वर्ग नाही हा वर्ग निम्न आणि अतिनिम्नांचा असतो. हे अतिनिम्नांसोबत संघटीत होऊ शकत नाही. निम्नांना असी भीती वाटत असते की जर तो अतिनिम्नांचा स्तर उंचाविण्यात यशस्वी झाला तर त्याला आणि त्याच्या जातीला समाजात असलेले वरचे स्थान गमवावे लागेल.

दुसरा अडथळा असा की आपले समाजहित कशात आहे हे ओळखता न आल्यामुळे एकत्रितपणे कृती करण्याच्या प्रसंगी भारतीय समाज पंगु ठरतो. प्लेटोने म्हणटल्याप्रमाणे सामाजिक संघटन अंतिमतः जीवित साध्यांच्या जाणीवेवर अवलंबून असते. जर आपण आपल्या साध्याबद्दल अनभिज्ञ असू, आपले हित कशात आहे हे जर आपणास माहित नसेल तर सर्व बाबींसाठी आकस्मिकता आणि लहरीपणा यांच्या कृपेवर अवलंबून राहावे लागेल. जोपर्यंत आपल्याजवळ सुपरिणामाबाबत बुद्धिवादी निर्णयाचे निकष नसतील कोणत्या शक्यतांना आपण चालना द्यावी हे आपल्याला ठरविता येणार नाही. प्रश्न असा आहे की न्याय आणि एकजिनसी समाज निर्माण करण्याच्या ध्येय प्राप्तीच्या मार्गातील जातीबद्ध रचनेचा अनुलंघनीय अडथळा दूर केल्याशिवाय भारतीय समाज हे ध्येय सध्या करू शकेल काय ? जातीबद्ध समाजरचना अस्तित्वात असतांना एकजिनसी समाज निर्माण होणे शक्य आहे काय ? चुकीचे मूल्यमापन आणि चुकीचे वास्तवदर्शन यामुळे सर्व भारतीयांच्या मनात गोंधळ उठलेला आहे आणि त्यांना चुकीच्या दिशेने नेले आहे असंघटीत आणि खंडित समाज विविध प्रकारचे प्रारूपे आणि प्रमाण निर्धारित करतो. अशा परिस्थितीत जातीच्या प्रश्नामुळे प्रत्येक भारतीयाला मनाची सुसंगतता प्राप्त करणे अशक्यप्राय झाले आहे.

शिक्षणामुळे जातीचा विध्वंस होऊ शकतो काय ?

याचे उत्तर होय त्याचप्रमाणे नाही असे आहे. आज जे शिक्षण दिले जाते तेच जर दिले जाणार असेल तर त्या शिक्षांचा जातीवर काहीच परिणाम होणार नाही. ती ज्या स्वरूपात आहे त्याच स्वरूपात राहील. ब्राम्हण जात याचे ज्वलंत उदाहरण आहे. तिच्यातील शतप्रतिशत शिकलेले आहेत, नव्हे तिच्यातील बहुसंख्य उच्चशिक्षित आहेत, असे असतानाही एकही ब्राम्हण जातीविरुद्ध असल्याचे दिसत नाही. वास्तविकता अशी आहे की वरच्या जातीतील शिक्षण घेतलेल्यांना व जातीव्यवस्था टिकून राहावी असे प्रकर्षाने वाटत असते. कारण हेच शिक्षण त्याला मोठे पद उपलब्ध होण्याची अधिकची संधी देत असल्यामुळे जातीव्यवस्था कायम ठेवण्यासाठी तो अधिक रुची घ्यायला लागतो. या दृष्टीने पाहता जातीव्यवस्था समाप्त करण्यासाठी शिक्षण उपयुक्त साधन थरात नाही. ही झाली शिक्षणाची नकारात्मक बाजू. भारतीय समाजाच्या खालच्या स्तरातील लोकांना शिक्षण दिले तर हे शिक्षण जातीव्यवस्थेला विरघळून टाकेल ते त्यांच्यात बंडखोरीची प्रवृत्ती निर्माण करील त्यांच्या सद्यः परिस्थितीतील अज्ञानामुळे ते जातीव्यवस्थेचे समर्थक बनलेले आहेत. एकदा त्यांचे डोळे उघडले तर ते जातीव्यवस्था नष्ट करण्यासाठी उद्युक्त होतील.

वर्तमान धोरणातील प्रमुख दोष असा की शिक्षण हे मोठ्या प्रमाणावर दिले जात असले तरी भारतीय समाजाच्या वाजवी वर्गातील लोकांना दिल्या जात नाही. भारतीय समाजातील ज्या लोकांच्या जातीव्यवस्थेत विहित स्वार्थ दडलेला आहे आणि जिच्यामुळे त्यांना फायदा होतो त्याच स्तरातील लोकांना जर तुम्ही शिक्षण

दिले तर जातीव्यवस्था अधिक मजबूत होईल. असे न करता भारतीय समाजाच्या खालच्या स्तरातील जे लोक जातीव्यवस्था उध्वस्त करू इच्छितात त्यांना जर शिक्षण दिले तर जातीव्यवस्था निश्चितच उध्वस्त होईल. प्रत्येक वेळी कोणतेही तारतम्य न पाळण्याचे भारत सरकार आणि अमेरिकन फाउंडेशनचे शिक्षणाला मदत करण्याचे धोरण, जातीव्यवस्था मजबूत करित आहे. श्रीमंताला अधिक श्रीमंत आणि गरिबाला अधिक गरीब करणे हा काही दारिद्र्य नष्ट करण्याचा मार्ग नाही. जातीव्यवस्था नष्ट करण्यासाठी शिक्षणाचा साधन म्हणून उपभोग करण्याच्या धोरणाला ही गोष्ट लागू होते. जातीव्यवस्था कायम ठेवू इच्छिणाऱ्यांना शिक्षण देण्यामुळे भारतीय लोकशाहीचे भवितव्य उज्ज्वल होणार तर नाहीच, उलट हे धोरण भारतीय लोकशाहीला मोठ्या संकटात टाकेल.

निष्कर्ष :-

भारतीय लोकशाहीच्या पुढे अनेक प्रकारची आव्हाने होती. डॉ. बाबासाहेबांनी त्यांच्या वैयक्तिक जीवनात प्रत्यक्ष अनुभवली. भारतीय समाजव्यवस्था ही जातीयतेने बरबटलेली होती आणि अशा समाजव्यवस्थेचे स्वरूप किती भयंकर होते. याचा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अगदी जवळून अभ्यास केला आणि भारतीय संविधानाद्वारे सर्वांना समान अधिकार प्राप्त करून देण्याचे महान कार्य केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर सत्याच्या मार्गावर चालणारे खरे मार्गदर्शक होते. भ्रष्टाचार, अनीती, अत्याचार, अन्यायास त्यांचा प्रखर विरोध होता. जातिभेदाच्या ते विरोधात होते. जातिभेद म्हणजे समाजाला लागलेली कीड असे ते मानत. ही सामाजिक कीड नष्ट केल्याशिवाय समाज एकसंघ होणार नाही असे ते समजत. डॉ. आंबेडकर म्हणजे तळागाळातील लोकांना बौद्धिक व सामाजिक गुलामगिरीतून मुक्त करून त्यांना मंत्र देणारे एक पथदर्शक होते शिकल्याशिवाय आपल्यावरील न्याय, अन्याय, आपले हक्क ही आपल्याला कळत नाहीत अशा प्रकारे त्यांनी सामाजिक क्रांतीचे रणशिंग समाजात फुंकले व समाजपरिवर्तन केले. भारतीय लोकशाहीच्या भविष्याबद्दल डॉ. बाबासाहेबांनी जी भूमिका मांडली ती अतिशय प्रखर व सत्य स्वरूपाची होती, भविष्यात त्यांनी भारतीय संविधान लिहिताना स्वतंत्र, समता, व बंधुतेचा पुरस्कार केला व आज समाज चांगले जीवन जगत असल्याचे दिसून येते

संदर्भ ग्रंथ :-

- १) धनंजय कीर , डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई
- २) गर्गे स.मा., डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे व्यक्तिमत्व आणि विचार, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरवग्रंथ , प्रचार प्रकाशन कोल्हापूर.
- ३) डॉ. डी .एम.तंगलवाड आणि डॉ. रवी एन.सरोदे, युगपुरुष डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, शिवानी प्रकाशन, नांदेड.
- ४) विश्वरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या १२५व्या जयंतीनिमित्त संपादित, महामानवाचा महाग्रंथ, संपा. डॉ. दुष्मेन मनोहर कटारे, यशोदीप पब्लिकेशन्स, २१७ नारायण पेठ, पुणे- ४११०३०
- ५) कसबे रावसाहेब (२००१), डॉ.आंबेडकर आणि भारतीय राज्यघटना, सुगावा प्रकाशन, पुणे.
- ६) राऊत अनंत (२०१०), भारतीयांचा पवित्र आचारग्रंथ भारताचे संविधान, रचना प्रकाशन, नांदेड.
- ७) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा विद्यार्थी व युवकांना संदेश, प्रकाशक, आंबेडकरवादी मिशन : विद्यार्थी व युवक संघ, आंबेडकरवादी प्रकाशन, नांदेड.
- ८) drambedkarivichar.blogspot.com
- ९) <https://mr.m.wikiquote.org>

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार आणि आजचा तरुण

प्रा. डॉ. कैलास पाळणे

क्रीडा निदेशक

शिवजागृती महाविद्यालय, नळेगाव

ता. चाक्रूर जि. लातूर - ४३१७१९

प्रस्तावना :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे जगद्विख्यात विद्वान पंडित आहेत. त्यांचे कार्य केवळ भारतातीलच नाही तर जगातील प्रत्येक माणसाला विकासाची चालना देणारे आहे. म्हणूनच आता भारतरत्नऐवजी त्यांना विश्वरत्न या व्यापक उपाधीने गौरविले जाते. त्यांच्या विचारांचे अनेक पैलू आजही भारतीय समाजात रुजले नाहीत, म्हणून आपल्या देशातील पारंपारिक समस्या संपण्याऐवजी दिवसेंदिवस वाढत आहेत. भारतातील जातीभेद, भ्रष्टाचार, अंधश्रद्धा, कर्मकांड, महिलांवरील वाढते हिंसाचार बलात्कार, व्यसनाधीनता आणि अस्पृश्यांवरील अमानुष हत्याकांड दिवसेंदिवस वाढतच आहेत. भारतभूमी ही संतांची, महंतांची आणि विचारवंतांची असून, याच भूमीत वेळोवेळी निर्माण झालेल्या सर्व समस्यांची उत्तरे ही महापुरुषांच्या विचारांत आहेत. बाबासाहेब हे या देशातील थोर समाजसुधारक, विचारवंत, कायदेपंडित, घटनाकार, कामगार व स्त्रियांचे उद्धारक तसेच या देशातील तळागाळातील प्रत्येक माणसाला न्याय मिळवून देणारे देशानुयायांचे कैवरी ठरेल. युगानुगात निर्माण होणाऱ्या सर्व समस्यांची उत्तरे त्यांच्या विचारात दडलेली आहेत. कारण त्यांनी जगभरातील विविध ज्ञानशाखांचा कसून अभ्यास केला होता. त्यातूनच त्यांचे व्यक्तिमत्त्व विद्वताप्रचुर व प्रभावी बनले होते. त्यांनी विविध देशांच्या संविधानाचाही अभ्यास केला होता. इतर सर्व देशांतील आदर्श मुल्यांचा अंतर्भाव आपल्या संविधानात करून हे संविधान त्यांनी स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व समान न्याय या आदर्श मूल्यांनी नटविले आहे. परंतु त्यांचे हे समाजवादी तत्वज्ञान किंवा त्यांनी वृत्तपत्रांतून ग्रंथांतून मांडलेले विचार या देशातील तथाकथित मनूप्रणीत माणसाला रुचले नाही म्हणूनच आज आपल्या देशात विविध समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

आज २१ वे शतक हे माहिती तंत्रज्ञानाचे विज्ञानाचे व जागतिकीकरणाचे शतक आहे. या शतकात तट अनेक मानवी मुल्यांची पायमल्ली होत आहे. अशा प्रसंगी बाबासाहेबांच्या मानवतावादी व विज्ञाननिष्ठ विचारांचे स्मरण झाल्यावाचून राहत नाही.

आजचा तरुण वर्ग बाबासाहेबांच्या विचारांच्या विरुद्ध वर्तन करताना दिसत आहे. बाबासाहेबांनी तरुणांना वेळोवेळी खूप महत्वाचे मार्गदर्शन केले आहे. विद्यार्थ्यांनी ज्ञानार्जन पूर्ण केल्याशिवाय राजकारणात पडू नये शिका, संघटीत व्हा आणि संघर्ष करा. हा महत्वाचा मूलमंत्र त्यांनी संबंध तरुण वर्गाला दिला. पण आपल्या देशातील बहुतांश तरुणांना आज बाबासाहेबांच्या या विचारांचे विस्मरण झाल्याचे दिसत आहे. शिक्षणातूनच मानवाची प्रगती होत असते. उच्च शिक्षण हेच भारतातील सर्व समस्यांवरील उपाय आहे. म्हणून भारतीय तरुणांनी देशाच्या विकासासाठी शिक्षण घेऊन कार्य केले पाहिजे असे त्यांना वाटत होते. अस्पृश्या समाजात तर शिक्षणाबद्दल खीप अनास्था होती. त्यामुळेच हा समाज शतकानुशतके लाचारीचे अन्यायाचे व गुलामीचे जीवन जगत होता. म्हणूनच अस्पृश्य विद्यार्थ्यांना उपदेश करताना त्यांनी १६-१८ जानेवारी १९३७ रोजी नाशिक येथे

संबोधित करताना मानाच्या जागा मिळवा असे आवाहन केले होते. १९५४ साली मुंबई येथील भाषणातही त्यांनी तत्कालीन विद्यार्थ्यांनी आपल्या व्यक्तिगत आयुष्यातील बुद्ध, कबीर, आणि महात्मा फुले या ३ गुरूंची आणि विद्या, स्वाभिमान व शील या ३ उपास्य दैवतांची महात्ती सांगितली होती. त्यांच्या स्वतःच्या जीवनात त्यांनी शीलाला खूप महत्व दिले. माणसाच्या ज्ञानाला व विद्वत्तेला शीलाला जोड असल्याशिवाय त्याचे ज्ञान हे कूचकमी आहे. असे त्यांनी सांगितले. तरुणांच्यामध्ये वसलेल्या व्यसनाधीनतेबद्दल व त्यांच्या निराशामय जगण्याबद्दलही त्यांनी वेळोवेळी तरुणांना संबोधले होते. तरुणांची शक्तीच आपल्या देशासाठी व देशाच्या विकासासाठी महत्वाची शक्ती आहे. म्हणून तरुणांनी अभ्यास करावा. प्रशासनातील मोठी पडे मिळवावीत आणि आपल्या समाजाची व देशाची सेवा करावी हा अनमोल मूलमंत्र त्यांनी तरुणांना दिला होता. बाबासाहेबांच्या या विचारांच्या कसोटीवर आजच्या तरुणांची प्रगती शोधली असता खूप निराशाजनक चित्र दिसून येते. आजचा तरुण शिक्षण घेऊन समाजाची प्रगती करण्याऐवजी व्यसनात बुडाला आहे. राजकारणात बुडाला आहे. आणि अत्यंत गलिच्छ अशा प्रकारचे तो वर्तन करत आहे. आपला स्वाभिमान तळपता ठेवा. आत एक बाहेर एक असे वर्तन असू नये हे बाबासाहेबांचे विचार आज तरुणांमध्ये क्वचितच आढळतील. लावालाव्या करणे, भांडण करणे, राजकारण्यांचे लागूनचालन करणे, लाचारी पत्करून स्वाभिमान शून्य जीवन जगणे अशा तरुणांच्या बेताल व बेधुंद वागण्यामुळे आपल्या देशाचे भवितव्य आज अंधकारमय बनत चालले आहे बाबासाहेबांना स्वतःला अत्यंत अपमानाचे हलाखीचे आणि अस्पृश्यतेचे जीवन जगावे लागले. अन्न, वस्त्र, निवारा या मुलभूत गरजांची हेळसांड सहन करीत करीत यशाचे एक-एक पाउल पुढे टाकणारे बाबासाहेब आमच्या आजच्या तरुणांना का स्मरण होत नाहीत? एका हातात पावाचा तुकडा आणि दुसऱ्या हातात पुस्तक घेऊन अठरा तास अभ्यासात चिंतनात गढणारे बाबासाहेब आमच्या तरुणांमध्ये का दिसत नाही. उच्च दर्जाची नैतिकता प्राणासमान जपणारे शील, चारित्र्य हाच अनमोल दागिना समजणारे बाबासाहेब आजच्या तरुणांना आकलणार आहेत की नाही. अस्पृश्य समाजाची आर्थिक परिस्थिती हालाखीची आहे त्यांना शिक्षण घेता यावे म्हणून बाबासाहेबांनी त्यांना शिष्यवृत्ती, आरक्षण दिले अनेक सवलती दिल्या. पण त्यांचा उपयोग करून घेऊन आपले व आपल्या समाजबांधवांचे जीवन सुखी व समृद्ध करण्याऐवजी वहावत जाणारे तरुण पाहून बाबासाहेबांचे स्मरण होते एक-दोन तास सुद्धा त्यांना खुरीवर बसवत नाही. त्यांना सोप येते म्हणून तंबाखू लागते, बिडी लागते, दारू लागते. त्यामुळेच आज देशातील तरुणवर्ग अक्षरशः व्यसनात बुडाला आहे अशा अवस्थेत निरोगी, समृद्ध आणि सशक्त तरुण कसा निपजणार. आपल्या देशाचे रक्षण कोण करणार असे अनेक प्रश्न आज उभे आहेत. आपल्या देशातील तरुण हे अशा बेधुंद बेताल आणि अनैतिक वर्तनात गुंतल्यामुळे आज आपल्या देशात असंख्य प्रश्न उद्भवले आहेत. आपल्या देशात दिवसाढवळ्या भगिनींची अब्रू लुटणारेही तरुणच आहेत. त्यांचे रक्षण करण्यासाठी कोणी तरुण पुढे येत नाहीत. आज देशात भ्रष्टाचाराला ऊत आला आहे. जातीभेदाने थैमान माजले आहे. शेतकऱ्यांचे प्रचंड शोषण होत आहे. त्यामुळे शेतकरी आत्महत्या करीत आहेत. अंधश्रद्धांना खतपाणी घालून वाढवले जात आहे. त्यामुळे बाबासाहेबांचे विज्ञाननिष्ठेचे तत्व आज धोक्यात आले आणि त्यामुळे देशाच्या प्रगतीला अडसर होत आहे. या सर्व परिस्थितीचा विचार केला असता आपल्याला बाबासाहेबांच्या विचारांचे स्मरण झाल्यावाचून राहत नाही. आज सर्व समस्यांतून देशाला मुक्त करून विकसित व महासत्ता बनविण्यासाठी तरुणांच्या चारित्र्यसंपन्न, सशक्त, शीलवान व विद्वान व्यक्तीमात्वाची गरज आहे. पण आज असे तरुण उपजताना दिसत नाहीत याला काही अपवाद आहेतही नाही असे नाही. पण त्यांची संख्या खूप नगण्य प्रकारची

आहे. तेव्हा या सर्व परिस्थितीला सावरण्यासाठी आजच्या तरुणांच्या पुढे बाबासाहेबांच्या उच्च आदर्शवाद व तत्त्वनिष्ठ विचारांचा आदर्श ठेवावा लागेल. त्यांच्या या विचारांचे प्रबोधन आजच्या तरुणांमध्ये करावे लागेल. तेव्हाच बाबासाहेबांच्या संकल्पनेतील भारत साकार होईल असे मला वाटते.

संदर्भ ग्रंथ :-

- १) (संपा) डॉ. नरेंद्र जाधव, बोल महामानवाचे (खंड तीन) ग्रंथाली प्रकाशन मुंबई, पहिली जनावृत्ती -२०१२
- २) संपा. डॉ. डी.एम. तंगलवाड आणि डॉ. रवी सरोदे ' युगपुरुष डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर', शिवानी प्रकाशन, नांदेड प्रथमावृत्ति २०१५
- ३) संपा. डॉ. शरणकुमार लिंबाळे, 'प्रज्ञासूर्य ' दिलीपराज प्रकाशन, पुणे, तृतीयावृत्ति डिसेंबर २०१५
- ४) संपा. डॉ. दुष्यंत मनोहर कटारे महामानवाचा महाग्रंथ, यशोदीप पब्लिकेशन्स, पुणे. प्रथम आवृत्ती २०१६

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक कार्य

प्रा. डॉ. सुदाम फड

शाहीर अण्णा भाऊ साठे महाविद्यालय,
मुखेड जि. नांदेड

भारतातील सामाजिक धार्मिक व शैक्षणिक परिस्थितीचे अवलोकन केले असता असे दिसते की उच्चवर्णीय लोकांनी सर्व क्षेत्रात आपले स्थान कायम ठेवण्यासाठी हिंदू जातीच्या कडक नियमांमुळे कनिष्ठ वर्गाच्या लोकांना शिक्षण घेण्याचा अधिकार नव्हता केवळ उच्चवर्णीय जातीच्या लोकांना शिक्षण घेण्याचा अधिकार होता त्यामुळे अस्पृश्य जातीच्या लोकांची स्थिती गुलामासारखी झाली होती कनिष्ठ जातीच्या लोकांनी उच्च वर्णीय वर्गाच्या लोकांची सेवा करणे हाच उद्देश होता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर उच्च विद्याविभूषित होते वरील सर्व परिस्थिती त्यांच्या लक्षात आली त्यांनी अस्पृश्य समाजातील मागासलेपणा घालवायचा असेल तर प्रथम त्यांना सुशिक्षित बनवणे हा एकच मार्ग आहे असे त्यांना वाटले म्हणून त्यांनी शैक्षणिक चळवळ उभी करण्याचे ठरवले. जोपर्यंत शिक्षणाचे लोकशाहीकरण होत नाही तोपर्यंत ज्ञानाधिष्ठित समाज निर्माण होणार नाही तोपर्यंत देश महासत्ता बनणार नाही विसाव्या शतकात प्रथमच बाबासाहेबांनी शिक्षणाच्या माध्यमातून कौशल्य विकसित केले गेले पाहिजे असे म्हटले होते. शिक्षणाच्या बळावर संपूर्ण देशात भारतीय समाजव्यवस्थेत अस्पृश्य समजल्या गेलेल्या समाजाला सन्मानाचा दर्जा प्राप्त करून दिला शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही ही त्यांची कायम भूमिका राहिली आहे डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांनी अशिक्षित दुर्लक्षित दलित अस्पृश्य समाजाला शिक्षणाचे महत्त्व पटवून सांगितले शिक्षणाच्या अभावामुळे आपला दर्जा कसा खालावला आहे याचे भान करून दिले. भारत हा महासत्ता बनण्याच्या दिशेने पावले टाकत आहे केवळ अनुवस्त्र निर्मिती किंवा दोन अंकी विकासाचा दर गाठल्यामुळे आपला देश महासत्ता होणार नाही. त्यासाठी शैक्षणिक क्षेत्रात आमूलाग्र बदल करावे लागतील भारतातील समाज ज्ञानाधिष्ठित निर्माण करावा लागेल आशिया खंडातील जपान नावाचे राष्ट्र शिक्षण क्षेत्रात सर्वाधिक गुंतवणूक करते आहे. आफ्रिका खंडातील अनेक देश सुद्धा शिक्षण क्षेत्रात अधिक गुंतवणूक करत आहेत याचा अर्थ ज्ञानाधिष्ठित समाजाच्या माध्यमातूनच राष्ट्र हे महासत्ता बनू शकते हाच दृष्टिकोन समोर ठेवून शिक्षणावर भर दिला जात आहे. आज ज्या सुधारणा आपण करत आहोत त्या बाबासाहेबांनी विसाव्या शतकातच सांगितलेल्या आहेत. बाबासाहेबांनी एकूण चाळीस वर्ष ही शिक्षणक्षेत्रात घालवली उच्च शिक्षणासाठी भारतीयांचा ओढा हा परदेशी इंग्लंड कडे जाण्याचा अधिक होता पण बाबासाहेब हे अमेरिकेत उच्च शिक्षण घेण्यासाठी गेले होते. बाबासाहेब शिक्षणाला दुधारी शस्त्र मानत असत शीला शिवाय शिक्षण म्हणजे शिक्षणरूपी शास्त्राचा गैरवापर होय असे ते सांगत असत. ज्ञान हे दुधारी तलवारी सारखे आहे तिचा सदुपयोग करायचा की दुरुपयोग करायचा हे त्या व्यक्तीच्या शीलावर अवलंबून आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या शिक्षण विषयक विचारांचे दोन पैलू आहेत-- एक म्हणजे स्त्री-पुरुष असा भेदभाव न करणे-- आणि-- दुसरा म्हणजे शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण करणे होय. शैक्षणिक जागृती निर्माण करणे अनेक पिढ्यांपासून हलक्या जातीची कामे करणारा वर्ग ज्यास अस्पृश्य संबोधले गेले त्या वर्गात शिक्षणाविषयीची जाणीव जागृती निर्माण करण्याचे महान कार्य डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केले कनिष्ठ जातीच्या मागासलेपणाची जाणीव त्यांना झाली जारो वर्षांपासून या अस्पृश्य वर्गाला शिक्षण नाकारले होते त्यामुळे या समाजात अज्ञान निर्माण झाले होते. शिक्षणाच्या अभावामुळे त्यांच्याकडून हलक्या प्रतीची कामे करून घेतली जात होती म्हणून अस्पृश्य समाजाने आपली मुले मुली शाळेत पाठवावे यासाठी डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांनी प्रोत्साहन म्हणून शिष्यवृत्तीगणवेश, भोजन व बोर्डिंग ची व्यवस्था केली होती. त्यांनी आपल्या अनुयायांना आव्हान केले की 'शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा' हा संदेश त्यांनी दिला.

1) बहिष्कृत हितकारणी सभेची स्थापना - डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांनी अस्पृश्यांच्या उन्नतीसाठी सामाजिक चळवळ उभी करण्याच्या दृष्टीने 20 जुलै 1924 रोजी मुंबई येथे बहिष्कृत हितकारणी सभेची स्थापना केली. या सभेच्या मार्फत अस्पृश्यांच्या कल्याणासाठी शाळा, वस्तीग्रह व ग्रंथालय सुरू करण्यात आली.

पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना-

दलित वंचित समाजात आत्मविश्वास निर्माण व्हावा म्हणून शैक्षणिक चळवळीचे रोपटे लावण्याचा प्रयत्न केला 18 जुलै 1945 ला पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना केली.या सोसायटीच्या माध्यमातून डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांना केवळ शिक्षणाचा प्रसार करावयाचा नव्हता तर भारतात बौद्धिक नैतिक आणि सामाजिक लोकशाही द्वारे विकास होईल अशी लोकांची मनोवृत्ती घडवण्याचे कार्य करावयाचे होते मागासलेल्या जातीजमातींना सेवा सुविधा पुरवून त्यांच्यामध्ये शिक्षणाविषयी आवड निर्माण करणे हा पण उद्देश डोक्यासमोर ठेवण्यात आलेला होता या संस्थेने मुंबई, पुणे , महाड ,नांदेड ,औरंगाबाद वाशी ,पंढरपूर तसेच महाराष्ट्राच्या बाहेर पण बंगरूळ निहार बुबूरगया येथे शाळा,महाविद्यालय , वस्तीग्रह सुरू केलेली होती.

19 जून 1946 ला सिद्धार्थ महाविद्यालयाची स्थापना करून शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवली - मुंबई येथे 1953 ला कॉमर्स कॉलेजची स्थापना केली या महाविद्यालयात शिक्षण घेणाऱ्या प्रत्येक विद्यार्थ्याला पंधरा रुपये विशेष शिष्यवृत्ती देण्यात आली होती 1956 डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर कॉलेज ऑफ कॉमर्स अँड इकॉनॉमिक्स यांची स्थापना केली 1972 ला डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर कॉलेज ऑफ लॉ याची स्थापना वडाळा येथे करण्यात आली त्याशिवाय रात्र शाळा वस्तीग्रह सुरू केलेली 1950 मध्ये औरंगाबाद येथे कला व शास्त्र शाखेचे महाविद्यालय सुरू केले महाविद्यालयाच्या कोनशिला समारंभ भारताचे पहिले राष्ट्रपती डॉक्टर राजेंद्र प्रसाद यांच्या हस्ते दिनांक 11 डिसेंबर 1951 रोजी पार पडला. पुढे याच महाविद्यालयाचे मिलिंद महाविद्यालय असे नामकरण करण्यात आले. 1960 मध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कॉलेज ऑफ कॉमर्स ची स्थापना केली.1963 मध्ये मिलिंद कॉलेज ऑफ आर्ट्स स्थापना केली .1968 मध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कॉलेज ऑफ लॉ ची स्थापना केली .शारीरिक शिक्षण महाविद्यालय ची स्थापना केली.तसेच 1955 मध्ये मराठवाड्यातील पहिले इंग्रजी माध्यमिक विद्यालय सुरू केले 1961 मध्ये महाड येथे कला विज्ञान महाविद्यालय सुरू करण्यात आले.1985 मध्ये पुणे येथे कला व वाणिज्य महाविद्यालय सुरू केले . पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीच्या माध्यमातून नांदेड येथे सायन्स कॉलेज ची स्थापना केली.पीपल्स महाविद्यालयाची स्थापना करण्यात आली पंढरपूर येथे महाविद्यालयाची स्थापना केली डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांनी प्रचलित शिक्षण विषयक सिद्धांताचा प्रत्यक्ष जीवनाशी संबंध जोडला प्रचलित सिद्धांत काही बदल सुचवले नवा शैक्षणिक सिद्धांत मांडला संपूर्ण मानव जातीला शिक्षणाची गरजशिक्षणाचे महत्व ,शिक्षणाची उपयुक्तता पटवून दिली शिक्षणातील निसर्गवाद म्हणजे केवळ निसर्गावर अवलंबून राहणे नव्हे तर निसर्गातील आपण एक घटक आहोत असे सांगितले प्रसिद्ध इतिहासकार रामचंद्र गुहा डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांबद्दल म्हणतात की तुम्ही आज ज्या राजकीय ,सामाजिक आणि शैक्षणिक क्षेत्रातील सुधारणा करणार आहात त्यांचा संदर्भ बिंदू म्हणून बाबासाहेबांकडे पाहावे लागेल आणि ते तत्त्व अत्यंत रास्त आहे.

संदर्भ ग्रंथ यादी -

- 1) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ- दया पवार
- 2) भारतरत्न डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर जीवन ,विचार कार्य आणि परिणाम
- 3) आंबेडकरी चळवळीचा इतिहास -- डॉ. गाठाळ एस एस
- 4) युगपुरुष डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर ---डॉ. रवी सरोदे तंगलवाड डी एम
- 5) भारतातील सामाजिक व धार्मिक सुधारणा चळवळीचा इतिहास ---डॉ.अनिल कटारे

21 वे शतक आणि भारतीय संविधान

गोतमकुमार नागनाथराव कांबळे

नाथ नगर लातूर

भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार विश्वरत्न डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांच्या अति परिश्रमातून या देशाचे संविधान 2 वर्षे 11 महिने 17 दिवसात तयार झाले . 26 नोव्हेंबर 1949 रोजी देशाला अर्पण करण्यात आले तो दिवस संविधान अर्पण दिन म्हणून साजरा करण्यात येतो . व 26 जानेवारी 1950 रोजी संविधान अमलात आले म्हणून तो दिवस प्रजासत्ताक दिन म्हणून देशभर साजरा केला जातो .

भारतीय संविधान अमलात येऊन 70 वर्षे पूर्ण झालेली आहेत पण संविधानाने दिलेला ध्येयवाद, संविधानाची कल्याणकारी राज्याची कल्पना, संविधानाचा धर्मनिरपेक्ष ते बाबतचा दृष्टीकोण ,संविधानाचा जाती अंताबाबतचा कार्यक्रम ,शैक्षणिक क्रांती ,आर्थिक समानता ,कृषी विषयक धोरण ,महिला अत्याचार निवारण व सक्षमीकरण ,वैज्ञानिक दृष्टिकोण इत्यादी अनेक बाबींचा विचार करताना या सर्व बाबतीत आजपर्यंत सरकारने ठोस व प्रभावीपणे योजना राबवून कोणताही कार्यक्रम यशस्वीरीत्या पूर्ण केलेला नाही त्यामुळे 21 व्या शतकातही भारतीय संविधानाची प्रभावी अंमलबजावणी व्हायची असेल तर जनतेला सुद्धा संविधान साक्षर बनवून संविधान प्रभावीपणे लागू करण्यास शासनास भाग पडावे लागेल .

भारताची राज्यघटना तयार करताना डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांनी प्रत्येक निर्णय अत्यंत काळजीपूर्वक व परिश्रमपूर्वक घेतल्याचे आपल्याला दिसते.भारतीय राज्यघटनेवर तथागत गौतम बुद्धाच्या तत्त्वज्ञान व विचारांचा प्रभाव पडल्याचे दिसते.त्यामुळे भारतीय राज्यघटनेला विशेष स्वरूप प्राप्त झालेले आहे .

जगामध्ये दोन प्रकारच्या राज्यघटना अस्तित्वात आहेत लिखित राज्यघटना व दुसरी अलिखित राज्यघटना .जगातील कोणत्याही देशाच्या राज्यघटनेपेक्षा भारताची राज्यघटना ही मोठी आहे . सुरुवातीला राज्यघटनेत 22 भाग 395 कलम आणि आठ परिशिष्टे होती .आज भारतीय राज्यघटनेत 25 भाग 448 कलमे आणि बारा परिशिष्टे आहेत.

भारताची राज्यघटना अंशतः ताठर आणि अशतः लवचिक आहे . घटना दुरुस्ती ची प्रक्रिया ही सर्वसाधारण बाबी साठी पुरेशी लवचिकआणि महत्त्वाच्या बाबीसाठी पुरेशी ताठरआहे त्याचा योग्य मेळ आपल्या राज्यघटनेत संविधान कर्त्यांनी घातला आहे .

अमेरिकन आणि ब्रिटिश राज्यघटनेचा विचार करता अमेरिकन राज्यघटना खूपच ताठर आहे व ब्रिटिश राज्यघटना अति लवचिकआहे . पण भारतीय राज्यघटनेने येथील सामाजिक, राजकीय ,भौगोलिक परिस्थितीचा विचार करता दोन्हीच्या मधला मार्ग निवडला आहे आपल्या घटनेने भारतीय नागरिकाला नागरिकत्व दिले आहे व प्रत्येक नागरिकाला एका मताचा अधिकार दिलेला आहे .

भारतीय राज्यघटनेच्या उदारमतवादी रूपाची कल्पना विभाग 3 मधील मूलभूत अधिकारांच्या तरतुदी वरून येते .या अधिकारांमध्ये सामान्य मानवी अधिकारांचा समावेश आहे .जसे कायद्यासमोर नागरिकांची समानता किंवा धर्म ,वंश, जात ,लिंग ,प्रांत आदी मुद्द्या आधारे केला जाणारा भेदभाव(कलम 12 18) दलिता वरच्या अत्याचाराविरुद्धचे कलम 17 विशेष महत्वाचे आहे .कारण जगात कोणत्याही देशात अस्पृश्यता नव्हती पण भारतामध्ये मात्र त्यांची स्थिती खूपच दयनीय होती .मानव असूनही गुरा ढोरा सारखे जीवन होते .त्यांच्या सावलीचा

ही विटाळ होत असे निसर्गदत्त पाण्यासारख्या गोष्टीवर सुद्धा त्यांचा हक्क ,अधिकार नव्हता .तेव्हा देशातील तत्कालीन सात कोटी समाज हा इतर समाजापासून अलिप्त गावकुसाबाहेर उघड्यावर जगत होता . अस्पृश्यता पाळणे कलम 17 नुसार दंडनीय गुन्हा ठरवला गेला आहे त्यामुळेच आज मोठ्याप्रमाणावर अस्पृश्यता नष्ट झालेली आहे .

घटनेत मूलभूत हक्क आणि कर्तव्य सुद्धा दिलेली आहेत स्वातंत्र्य कलम 19 ते 22 भाषण स्वातंत्र्य प्रत्येक व्यक्तीला भाषण करण्याचे आपले मत मांडण्याचे स्वातंत्र्य दिलेली आहे त्यानुसार त्याला अभिव्यक्तिस्वातंत्र्य मिळालेली आहे याचा वापर करून राज्यकर्ते जर संविधानानुसार वागत नसतील तर त्यांच्या विरोधात लिहिण्याचा बोलण्याचा अभिव्यक्त होण्याचा संविधानिक हक्क , अधिकार आहे .

या देशातील सामाजिक परिस्थितीच अशी होती की जातीवरून व्यवसाय निश्चित केले गेले होते काही व्यवसायही अतिशय हीन दर्जाचे होते ज्या जातीत व्यक्ती जन्माला त्या जाती शिवाय व्यवसाय करण्यास धर्माने परवानगी नव्हती ती परंपरा संविधानाने मोडीत काढून आवडीनुसार क्षमता व कौशल्यानुसार कलम 19 ने व्यवसाय निवडण्याचे स्वातंत्र्य दिले .

शोषणाविरुद्ध संरक्षण कलम 23 व 24 नुसार कोणत्याही प्रकारचे शोषण कुणासही करता येणार नाही .मानवी तस्करी व बालमजुरी होत असेल तर ते कायद्यानुसार गुन्हा ठरवला गेला आहे .कलम २०नुसार प्रत्येकाला जीवन जगण्याचा अधिकार आहे. कलम 29 व 30 नुसार अल्पसंख्याकांना संरक्षण व स्वतःच्या शिक्षण संस्था स्थापण्याचे स्वातंत्र्य आहे. मूलभूत अधिकारांचे हनन झाले आहे असे वाटल्यास कोणत्याही व्यक्तीस कलम 32 अन्वये सर्वोच्च न्यायालयात तक्रार दाखल करण्याचा हक्क आहे .

भारत हे संघराज्य आहे भारतीय संविधानाने केंद्र सरकारला अधिकारामध्ये झुकते माप दिले आहे विभाग 6 अन्वये राज्यांच्या सत्ता ,हक्क ,कर्तव्य निश्चित करण्यात आली आहेत. राज्यांचे स्वरूपही केंद्राप्रमाणेच असते .राज्यात पंतप्रधान प्रमाणे मुख्यमंत्री हा सरकारचा कार्यकारी प्रमुख तर राज्यपाल हा राष्ट्रपती प्रमाणे घटनात्मक प्रमुख असतो .गरज पडल्यास राज्याचे शासन केंद्राद्वारे बरखास्त केले जाऊ शकते .राज्य संघराज्यापासून फुटू नयेत यासाठी केंद्रीय सरकारकडे जादा अधिकार देण्यात आले आहेत .गाव व तालुका स्तरावरील स्थानिक स्वराज्य संस्थांना पूर्णतः स्वायत्तता देण्यास याच कारणास्तव उशीर झाला . .

भारतीय संविधान म्हणजे केवळ त्यातील शब्द ,कलमे नव्हेत तर या देशातील व्यक्ती केंद्रस्थानी मानून स्वातंत्र्य आणि समतेची आस धरणारा एक जिवंत दस्तावेज आहे आहे .भारतीय संविधान हे सत्तांतरातून नागरिकांना आपले भवितव्य घडवू देणारे पाऊल ठरले. राष्ट्राचे स्वातंत्र्य आणि मुक्ती भाव यांना मूर्तरूप देतानाच सामाजिक क्रांती घडविण्याची साधने लोका हाती सोपवणारी एक जिवंत रचना म्हणजे आपले भारतीय संविधान .

राज्यघटनेची निकोप वाटचाल कशी असते एक तौलानिक अभ्यास सांगतो की, अशा निकोप | साठी तीन गुण आवश्यक असतात . समावेशकता ,सुस्पष्टता आणि लवचिकता .भारतीय संविधान या संदर्भात सशक्तच ठरेल कारण अनुच्छेद 368 घटनादुरुस्तीचा स्पष्ट अधिकार संसदेला देऊन लवचिकता आणि समावेशकतेची हमीच दिली आहे .ऑक्टोबर 2018 पर्यंत शंभराहून अधिक घटनादुरुस्त्या प्रत्यक्षात आलेले आहेत .पण ही लवचिकता संतुलित असावी यासाठी संविधानाचा मुळढाच्या (बेसिक स्ट्रक्चर) हा सर्वोच्च मानण्याचा दंडक ही घालून देण्यात आला आहे .

संविधानकर्त्यापुढे वैविध्यपूर्ण समाज आणि त्यातील ताण तणाव होते अशावेळी तयार झालेले आपले संविधान अनेक बदल पचवून आजही 29 राज्यातील 21 भाषा असंख्य बोलीभाषा 1.2 अब्ज लोकावर अधिराज्य करत आहे. जगातील प्रत्येक धर्माचे अनुयायी भारतात आहेत हे भाषिक धार्मिक वैविध्य पचवणाऱ्या संविधानात वरवर

पाहता ज्यांना अंतर्विरोध म्हणता येईल अशा अनेक बाबी दिसतील पण त्यामुळेच हे संविधान भारतीय समाजाला सांधणारे ठरले आहे . आणि भारतीय समाज हा मूलतः धार्मिक असून देखील सेक्युलर आहे .

संविधानात धर्मनिरपेक्ष राज्य या शब्दाचा थेट समावेश 1976 साली झाला असला तरी संविधान सभेने आपल्या देशाचे धर्मनिरपेक्ष स्वरूप मान्य केले होते आणि म्हणूनच धर्माच्या व अन्य आधारावर निरनिराळे मतदारसंघ असावेत काय ? हा संविधान सभेतील प्रश्न निकाली निघाला होता.

भारतीय संविधान हे सांस्कृतिक धार्मिक अल्पसंख्याकांना परके न मानता देशातील बहुविधता मान्य करणारा दस्तावेज आहे . हे वरवर पाहता देशात एक वाक्यता नसेल तर लोकशाही कशी टिकणार अशी चिंता व्यक्त केली जाते पण आपल्या देशातील सांस्कृतिक धार्मिक, भाषिक वैविध्य ही लोकशाही सबल करण्यासाठी सहभागी घटक ठरले आहेत .

आज देशातील शैक्षणिक प्रगती पाहता याचे मूळ भारतीय संविधानात आहे सहा ते 14 वर्षे वयोगटातील प्रत्येक मुला मुलीस शिक्षण हे सक्तीचे केले आहे त्याचबरोबर त्याचा शिक्षणाचा हक्क आहे. त्याअनुषंगाने शासनामार्फत मोफत दर्जेदार शिक्षण घेऊन अनेक विद्यार्थी उच्च शिक्षण घेत आहेत आज शैक्षणिक गळतीचे प्रमाण खूपच कमी आहे .

भारतीय संविधानात महिलांच्या सुरक्षिततेसाठी शिक्षणासाठी नोकरीसाठी राजकारणातील सहभाग व नेतृत्वासाठी त्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी आत्मनिर्भर ती साठी व महिला सक्षमीकरणासाठी अनेक तरतुदी केलेल्या आहेत अनुच्छेद 14 कायद्याने समानता व समान संरक्षण अनुच्छेद 15(2)धर्म जात लिंग यावरून भेदभाव करता येणार नाही .अनुच्छेद 51 स्त्रियांच्या प्रतिमा प्रतिभेला हाणी पोहोचवणाऱ्या अनिष्ट प्रथा बंद करणे . हिंदू विवाह कायदा व कामगार स्त्रियांचे अधिकार व त्यांना संरक्षण समान वेतन लैंगिक छळापासून संरक्षण इत्यादी अनेक बाबतीत महिलांना संविधानाने संरक्षण व प्रगतीसाठी अनेक योजना सुचवलेल्या आहेत पण दुर्दैवाने किंवा संविधान निरक्षरतेमुळे महिलांना त्यांच्या हक्क व कर्तव्याची जाणीवही नाही . संविधान आणि एवढे करूनही आजही ही महिलांवरील अत्याचार थांबत नाहीत जानेवारी 2020 पर्यंत महिलांवर खूपच अत्याचाराचे प्रमाण वाढलेली होती एक तर्फी प्रेमातून हल्ला .पेट्रोल हल्ला तसेच हैदराबाद येथील सामूहिक बलात्कार प्रकरण उन्नाव येथील बलात्कार प्रकरण असे अनेक निंदनीय प्रकार चालू आहेत त्यासाठी जबाबदार आहे विकृत मानसिकता आणि ही विकृत मानसिकता जर वर्षापासून स्त्रीला अधिकार सन्मान नाकारलेल्या व्यवस्थेतून तसेच कायद्याचा धाक याचा अभाव सध्या न्यायालयाकडून पिडीतांना न्याय मिळण्यास होत असलेला विलंब तेव्हा लवकरात लवकर निवाडा करून गुन्हेगारास कमीत कमी कालावधीत कठोरात कठोर शिक्षा देऊन कायद्याचा वचक निर्माण झाला पाहिजे .

भारतीय संविधानाने वैज्ञानिक दृष्टिकोन पाळणे विषयी महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावली आहे . पाश्चात्य राष्ट्रांमध्ये विज्ञानाची प्रगती आणि सामाजिक सुधारणा बऱ्याच प्रमाणात जोडीनेच आल्या आपल्याकडे अगोदर विज्ञानाची सृष्टी आली पण विज्ञानाची दृष्टी येण्यासाठी आवश्यक संधी आणि योग्य प्रकारचं शिक्षण यापासून सर्वसामान्य माणूस वंचितच राहिला .

आज कोरोना 19 सारख्या आजाराने भारतातच नव्हे तर जगभरात थैमान घातलेली आहे . हा रोग होम ,हवन ,पूजा अर्चा, उपवास, नवस ,प्रार्थना इत्यादी दैवी शक्तीचा दावा करून हजार वर्षे मानसिक गुलाम बनवून धर्माच्या नावाखाली लोकांना धर्ममार्तंडांनी लुटले आहे .आज ही सर्व धर्ममार्तंड बिळात लपून बसले आहेत कारण त्यांना माहित आहे की त्यांनी जे केलं ते सर्व थोटांड होते व आहे हा रोग महामारी नष्ट करण्यासाठी औषधाची गरज

आहे तसेच वैज्ञानिक, डॉक्टर यांच्या सल्ल्याची आवश्यकता आहे. तेव्हा यावरून तरी लोक संविधानाने स्वीकारलेला वैज्ञानिक दृष्टिकोन बाळगतील ,आचरणात आणतील अशी या निमित्ताने अपेक्षा तरी करू .

देशाची प्रगती होण्यासाठी देश 21व्या शतकात जागतिक महासत्ता बनवण्यासाठी संविधानाने सुचवलेली वैज्ञानिक दृष्टी येणे खूपच महत्वाचे आहे पण दुर्दैवाने ज्यांच्या हाती देशाची सत्ता आहे असे सत्ताधारी मंत्री जर 21व्या शतकातही लढावू विमानाला लिंबू मिरची लावून पूजा करत असेल व अशी केल्याने देशावर संकट येणार नाही असा त्याचा समज असेल तर अशा जबाबदार व्यक्ती कडून संविधानिक मूल्यांची अवमूल्यनही होताना दिसत आहे याला कारण जनतेने दिलेले पाशवी बहुमतच .

पाशवी बहुमताच्या आधारावर बळावर सध्याचे सरकार मनमानी पद्धतीने एकांगीपणा निर्णय घेत आहे . सध्या या साथीच्या आजारा अगोदर देशभरात एका राजकीय निर्णयामुळे संभ्रमावस्था निर्माण झालेली आहे ती म्हणजे नागरिकत्व दुरुस्ती कायदा. या कायद्यानुसार विशिष्ट धर्मातील लोकांना डावलले जात असल्यामुळे त्यांच्या मनात नागरिकत्व जाऊन आपण या देशात शरणार्थी बनून राहावे लागेल . मतदाना सारख्या अमूल्य हक्कावर गदा येईल. यासाठी देशभरात एका समाजाच्या मनात भीती निर्माण झालेली आहे .संविधानाने धर्मनिरपेक्षतेचे तत्त्व स्वीकारलेले आहे तेव्हा एखाद्या धर्माच्या लोकांना डावलले जाणेम्हणजेच खऱ्या अर्थाने धर्मनिरपेक्ष या तत्वालाच आव्हान दिले गेले आहे .यासाठी प्रत्येक नागरिकांनी संविधान समजून घेतले पाहिजे कारण निर्माण झालेल्या समस्या ची सोडवणूक कशी करावी याची माहिती दिलेली आहे .

आणीबाणी कलम 352 ते 359 भाग18 अन्वये भारतात राष्ट्रीय आणीबाणी राज्यासाठी आणीबाणी व आर्थिक आणीबाणी या तीन प्रकारच्या आणीबाणी .आपल्या देशाचा कारभार लोकशाही पद्धतीने चालतो .आपल्या राज्यघटनेतील सर्वात मूळ आणि महत्त्वाचे म्हणजे जगण्याचा आणि स्वातंत्र्याचा अधिकार भारतात जन्मणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीला जन्मताच जगण्याचा आणि स्वातंत्र्याचा अधिकार प्राप्त होतो आपल्या जगण्यावर आणि स्वातंत्र्यावर गदा आणली तर ती व्यक्ती शिक्षेस पात्र ठरते मात्र गंमत अशी आहे की आपल्या स्वातंत्र्यावर ही गदा आणणारा कायदा तो म्हणजे आणीबाणी.

सर्वसाधारणपणे युद्ध अंतर्गत गोंधळ ,बंडाळी, पूर संसर्गजन्य ,रोग ,साथ, आर्थिक मंदी या सारख्या परिस्थितीत आणीबाणी लादली जाते इतर देशांच्या तुलनेत भारतीय संविधानाने आणीबाणीच्या काळासाठी जेवढे विस्तृत व विशाल अधिकार सरकारला दिलेले आहेत तेवढे इतर कोणत्याही देशाच्या सरकारला नाही

डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर नावाच्या आधुनिक बुद्धाने मानवतेच्या कल्याणासाठी आपले संपूर्ण आयुष्य झिजवले समता ,स्वातंत्र्य ,न्याय ,प्रजा ,शील, करुणा ,मैत्री या मूल्यांची राज्यघटनेत बीजे रोवून त्यांनी भारताचे आदर्श अशा संविधानाची निर्मिती केली आहे. भारतीय राज्यघटनेत पक्ष आणि प्रशासन व्यवस्था कायदे यंत्रणा निर्णय योजना व राज्य केंद्र शासनाचे कर्तव्य न्यायालयाची कर्तव्य वेगवेगळे आयोगाची कर्तव्य व्यक्तींचे हक्क आणि कर्तव्य राष्ट्रपती पंतप्रधान मुख्यमंत्री राज्यपाल, संसद ,लोकसभा, राज्यसभा यात निवडून येणाऱ्या लोकांच्या भूमिका आणि कार्य कर्तव्ये काय आहेत याचे संपूर्ण नियोजन भारतीय संविधानात नमूद केलेले आहे .

प्रत्येक जाती धर्माचा लोकांची प्रगती संविधानाने दिलेल्या आरक्षणामुळे व विविध तरतुदीमुळे झालेली आहे हे संविधानाचे सामाजिक फलीतच आहे .प्रत्येक जाती-धर्माच्या लोकांना त्यांच्या इच्छेप्रमाणे जगण्याची मुभा देताना स्वैराचार होणार नाही याचीही अट घातली आहे . जबरदस्तीने कोणाचेही धर्मांतर करता येणार नाही . व्यक्तीला त्यांच्या इच्छेप्रमाणे धर्म स्वीकारण्याची मुभा दिलेली आहे .

संविधानाची अंमलबजावणी यथायोग्य झाली तर 21 व्या शतकात भारत देश जागतिक महासत्ता व बलशाली होईल यात शंका असण्याचे कारण नाही .अनेक जाती ,धर्म ,वंश, पंथ ,समुदाय, गोत्र भाषा , राहणीमान असतानासुद्धा सर्वांना भारतीय राज्यघटनेने एका सूत्रात बांधून लोकशाही बहाल केली आहे .

लोकशाही ज्या चार खांबावर उभी आहे हे न्यायपालिका ,कार्यकारी मंडळ ,अधिकारी वर्ग ,प्रसारमाध्यमे आणि विधिमंडळ, संसद, विधानसभा. ते खांबे ही मजबूत असणे गरजेचे आहे .नाहीतर समाजविघातक कृत्य ,अराजकता पाहायला मिळाल्याशिवाय राहणार नाही. संसदीय लोकशाहीचे भवितव्य विशद करताना लोक नीतीमान असणे ही पूर्वअट आहे. वर्तमानातील लोक नितीहीन वागत असल्यामुळे संविधान निरक्षर किंवा राजकीय दृष्टी नसल्यामुळे संसदीय लोकशाही व संविधानास विरोध करतात .

25 नोव्हेंबर 1949 रोजी घटना सभेत केलेल्या भाषणात डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर म्हणाले होते आपल्याला वास्तवात लोकशाही व्यवस्था आणायची असेल तर सामाजिक व आर्थिक उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी फक्त घटनात्मक मार्गाचा अवलंब करण्याची बांधिलकी स्वीकारावी लागेल. त्यासाठी हिंसक क्रांतीचा नागरी अहकाराचा व सत्याग्रहाचा मार्ग सोडावा लागेल .जेव्हा आपल्याला घटनात्मक मार्ग नव्हते तेव्हा घटनाबाह्य मार्ग अवलंबून याचे समर्थन केले जाऊ शकत होते पण आता घटनात्मक मार्ग उपलब्ध झाल्यावर घटनाबाह्य मार्गाचा अवलंब केला जाऊ शकत नाही . अशा घटनाबाह्य मार्गांनी अराजकाला निमंत्रण मिळणार असल्याने त्यांचा जेवढा लवकरात लवकर त्याग करू तेवढे उत्तम . डॉक्टर बाबासाहेबांचे हे द्रष्टेपणाची शब्द आपल्याला आजही पनवेल येथील मॉब लिचिंगसारख्या कायदा हातात घेणाऱ्या घटना वरून मार्ग दाखवणारे आहेत .

आज भारतासमोर अनेक अंतर्गत व बाह्य समस्या आहेत त्या सोडविण्यासाठी भारतीय संविधान सक्षम आहे सुखाने जीवन जगण्याचा मार्ग दाता आहे भारतात अनेक धर्म व त्यांचे धर्मग्रंथ आहेत पण सर्वांहून श्रेष्ठ संविधान .आज सर्व व्यक्तींना विकासाची संधी निर्माण करून देऊन सन्मान मिळवून देतो .परिणामी देशाला विकासाकडे ,प्रगतीकडे घेऊन जाण्यासाठी 21व्या शतकात भारतीय संविधाना शिवाय पर्याय नाही .

संदर्भ ग्रंथ :

- (१) डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र साधने प्रकाशन समिती उच्च आणि तंत्रशिक्षण विभाग महाराष्ट्र शासन प्रकाशित डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे खंड 18 भाग -1 (1920 ते 1936)
- २) डॉक्टर आंबेडकर प्रतिष्ठान सामाजिक न्याय और अधिकारिता मंत्रालय भारत सरकार नई दिल्ली 110001 संपादित और प्रकाशित डॉक्टर आंबेडकर संपूर्ण वांगमय खंड 5 (आठवी संस्करण 2013)
- ३) भारताचे संविधान -संपादक प्रदीप गायकवाड समता प्रकाशन ,दीक्षाभूमी संदेश, लष्करीबाग नागपूर -17 19 वी आवृत्ती 1 मार्च 2013
- ४) संविधानातील बंधुत्व हरवले कुठे ? डॉक्टर अभय बंग ,महाराष्ट्र टाइम्स 9 जून 2019
- ५) भारतीय संविधान आचरणीय ग्रंथ प्राध्यापक डॉक्टर सतीश म्हस्के ,सकाळ वृत्तपत्र प्रकाशित 26 नोव्हेंबर 2019
- ६) भारतीय संविधान निर्मिती एक दृष्टिक्षेप अँड .मयुरा जाधव, दैनिक पुढारी दिनांक 26 नोव्हेंबर 2019
- ७) संविधान का महत्वाचे ? संकलन -अभिजित ताम्हणे, दैनिक लोकसत्ता दिनांक 6 जानेवारी 2019 (न्यायमूर्ती धनंजय चंद्रचूड यांचे भाषण 17 नोव्हेंबर 2018)

21 वे शतक व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार -एक अध्ययन

डॉ. विष्णु एकनाथ गुमटकर

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

श्रीमती एस. आर. मोहता महिला

महाविद्यालय, खामगाव

जिल्हा -बुलढाणा.

प्रस्तावना-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे अर्थशास्त्राचे गाढे अभ्यासक, तत्त्वचिंतक व महान विचारवंत होते. बाबासाहेबांच्या जवळपास सर्व पदव्या अर्थशास्त्र विषयामध्येच घेतलेल्या आहेत. त्यांच्या पीएचडीचे गाईड जागतिक अर्थतज्ञ डॉ. सेलिग्मन होते. त्यांचे आर्थिक विचार हे पूर्णपणे मानवी कल्याणासाठी व समाजवादी समाजरचनेशी संबंधित होते.

डॉ. आंबेडकर हे एक व्यासंगी अर्थतज्ञ होते. त्यांच्या एम. ए. च्या प्रबंधाचा विषय 'ईस्ट इंडिया कंपनीचे प्रशासन आणि वित्त' हा होता. तर पीएचडीचा विषय 'ब्रिटिश भारतातील प्रांतिक वित्ताचा उगम' हा होता. 'रुपयाचा प्रश्न' हा प्रसिद्ध ग्रंथ त्यांनी डॉ. कॅनन यांच्या मार्गदर्शनाखाली पूर्ण केला.

डॉ. बाबासाहेबांचे आर्थिक, सामाजिक व राजकीय विचारांच्या इतिहासात महत्त्वपूर्ण योगदान आहे व हे योगदान आजही एकविसाव्या शतकात मार्गदर्शक ठरत आहे.

अभ्यासाची उद्दिष्टे:-

- डॉ. बाबासाहेबांच्या कृषिविषयक विचारांचे 21 व्या शतकाच्या दृष्टिकोनातून अध्ययन करणे.
- डॉ. बाबासाहेबांच्या उद्योग विषयक विचारांचे 21 व्या शतकाच्या दृष्टिकोनातून अध्ययन करणे.

विषयाची मांडणी:-

१) कृषी विषयक विचार व 21 वे शतक:- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपले कृषिविषयक विचार पुढीलप्रमाणे व्यक्त केलेले आहे.

अ) कृषी उत्पादकता :- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मते ग्रामीण भारताचा विकास हा पूर्णपणे कृषी क्षेत्राच्या विकासावर अवलंबून आहे. आणि कृषी क्षेत्राचा विकास हा कृषीवर आधारित लघु व कुटीर उद्योगांच्या विकासावर अवलंबून आहे. भारताला खऱ्या अर्थाने एक विकसित व सक्षम राष्ट्र म्हणून उभे करावयाचे असेल तर ग्रामीण क्षेत्राचा विकास करणे व त्यासाठी शेती क्षेत्राचा विकास करणे आवश्यक आहे. तत्कालीन भारतीय शेतीची मूळ समस्या म्हणजे अस्तित्वात असलेली जमीनदारी पद्धत होय. ही पद्धत नष्ट केल्याशिवाय व प्रत्यक्ष जमीन कसणाऱ्या व शेतीत घाम गाळणाऱ्या शेत मुजरांच्या मालकीची केल्याशिवाय शेतीची प्रगती होणे शक्य नाही.

भारतीय शेती मधील समस्या व त्या दूर करण्याची उपाययोजना याबाबत बाबासाहेबांनी आपले विचार 'भारतातील लहान धारण क्षेत्र आणि त्यावरील उपाय' या ग्रंथामध्ये 1918 साली प्रसिद्ध केले. त्यांच्या मते शेतीमध्ये होणारे उत्पादन व येणारा उत्पादन खर्च यांचा निकष लावूनच शेती केली गेली पाहिजे. अर्थशास्त्रीयदृष्ट्या मोठे धारण क्षेत्र किफायतशीर व लहान धारण क्षेत्र अकिफायतशीर समजले जाते. परंतु हे एक कारण असले तरी खरे पाहता कृषीची उत्पादकता ही मशागत करण्याच्या व इतर उत्पादन घटकांच्या उपलब्धतेवर अवलंबून असते. म्हणून भारतात लहान धारणक्षेत्र ही शेतीची खरी समस्या नसून आवश्यक साधनांचा अभाव ही खरी समस्या आहे.

भारतीय शेती समोर असलेल्या विविध समस्या सोडविण्याकरिता बाबासाहेबांनी सहकारी शेती , सामुदायिक शेती व शासकीय शेती ह्या काही उपाययोजना सुचविल्या होत्या . त्यांच्या मते लहान धारण क्षेत्राच्या मर्यादेवर मात करण्याकरिता व शेतीची उत्पादकता वाढविण्याकरिता सर्व शेतकऱ्यांनी एकत्र येऊन सहकारी तत्त्वावर शेती केल्यास शेतीची उत्पादकता ही वाढेल व लहान शेतकऱ्यांना त्यांच्या विनाशापासून रोखता येईल. किंवा शासनाने मूलभूत व सार्वजनिक उद्योगांप्रमाणे सर्व जमिनी स्वतःच्या ताब्यात घेऊन त्याचे राष्ट्रीयीकरण केल्यास व ह्या जमिनी काही अटीवर भूमिहीनांना व अल्पभूधारकांना वाटून दिल्यास कसेल त्याची जमीन हे तत्व साध्य होईल आणि शेतीची उत्पादकता ही वाढेल तसेच देशाला आर्थिक विषमतेपासूनही रोखता येईल. थोडक्यात बाबासाहेबांनी शेती हा शासकीय उद्योग करावा अशी शिफारस केलेली होती.

ब) शेतमजूर विषयक विचार :-

भारतातील बहुतांश शेतमजूर निरक्षर अज्ञानी, अंधश्रद्धाळू व दारिद्र्याने पछाडलेला आहे .तो संघटित नसल्याने जमीनदार वर्ग, भूस्वामीवर्ग त्याचे शोषण करत आहे. त्याच्या कामाला योग्य मोबदला दिला जात नाही . तसेच शासनाचे या वर्गाकडे दुर्लक्ष होत असल्याने त्यांची परिस्थिती अधिकच बिकट बनली आहे . शासनाने शेतमजुरांच्या शिक्षणाकडे ,कौशल्य विकासाकडे लक्ष दिल्यास, भूधारण व्यवस्थेत सुधारणा केल्यास, शेतमजुरांना जमिनीचे हक्क प्राप्त करून दिल्यास त्यांची परिस्थिती निश्चितपणे सुधारू शकेल.

क) वेठबिगारी विषयक विचार:-

भारताच्या आर्थिक, सामाजिक व राजकीय व्यवस्थेला लागलेला कलंक म्हणजे वेठबिगारी होय. भारतीय अर्थव्यवस्थेत उच्चवर्णीयांनी जाणीवपूर्वक व जबरदस्तीने स्वतःच्या फायद्यासाठी वेठबिगारी पद्धत चालू केली. सावकार ,जमीनदार आपल्या घरची , शेतीची व इतर कामे करून घेण्याकरिता वेठबिगार ठेवित . हे वेठबिगार निरक्षर व अज्ञानी असल्याने त्यांचे जीवन गुलामासारखे होते. ते अस्पृश्य समाजातील असल्यामुळे उच्चवर्णीयांचा त्यांच्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण घाणेरडा होता . ही प्रथा बंद केल्याशिवाय भारतात आर्थिक व सामाजिक समानता प्रस्थापित होणे शक्य नाही असे मत बाबासाहेबांचे होते.

21व्या शतकात बाबासाहेबांचे कृषी विषयक विचार किती महत्त्वाचे आहेत हे निर्माण झालेल्या परिस्थितीवरून स्पष्ट होतात. त्यांचे शेतीविषयक विचार हे समाजवादाकडे झुकणारे असले तरी त्याची उपयुक्तता आज सुद्धा सिद्ध होते. आज शेती व शेतकऱ्यांची स्थिती बिकट बनली आहे .अल्पभूधारक व मध्यम भूधारकांना शेती करणे कठीण होऊन बसले आहे. एकीकडे जो शेतकरी शेतीमध्ये प्रत्यक्ष मेहनत करतो तो शेती विकत आहे व दुसरीकडे भांडवलदार वर्ग आपला काळा पैसा पांढरा करण्याकरिता मिळेल त्या किमतीला शेती विकत घेत आहे. याचाच अर्थ जुनी जमीनदारी पद्धत नवीन स्वरूपात पुन्हा पुढे येत आहे याला प्रतिबंध

घालवायचा असेल व कृषी क्षेत्रातील आर्थिक विषमता कमी करावयाची असेल तर सरकारला यामध्ये हस्तक्षेप करणे आवश्यक आहे. शेतकऱ्यांच्या समस्या सोडविण्याकरिता, त्यांचा कर्जबाजारीपणा कमी करण्याकरिता, कृषी उत्पादकता वाढविण्याकरिता, त्यांच्या मालाला योग्य हमीभाव मिळवून देण्याकरिता , कृषी विकासाकरिता आवश्यक असलेल्या आधारभूत सुविधा उपलब्ध करून देण्याकरिता व भांडवलवाद्यांचा हस्तक्षेप रोखण्याकरिता सरकारने या क्षेत्रात हस्तक्षेप करून समाजवादी समाजरचना निर्माण करणे आवश्यक आहे.

२) उद्योग विषयक विचार व २१ वे शतक:-

डॉ.बाबासाहेबांचे उद्योग विषयक विचार हे क्रांतिकारी स्वरूपाचे होते. त्याचा थोडक्यात आढावा पुढीलप्रमाणे.

अ) उद्योगांचे राष्ट्रीयीकरण:-

बाबासाहेबांच्या मते केवळ कृषी क्षेत्राच्या साह्याने देशाची प्रगती होणार नाही तर त्याकरिता औद्योगिक क्षेत्राचीही विकास होणे आवश्यक आहे. ग्रामीण क्षेत्राच्या विकासाकरिता शेतीवर आधारित लघु व कुटिर उद्योगांचा व प्रक्रिया उद्योगांचा विकास होणे आवश्यक आहे . बाबासाहेबांनी भारतातील सामाजिक व आर्थिक विषमता लक्षात घेऊन राज्य समाजवादाचा पुरस्कार केला होता. त्यांच्या मते भारतातील आर्थिक विषमता व दारिद्र्य कमी करावयाचे असेल तर उत्पादनाची साधने ही सरकारच्या मालकीची असली पाहिजे व सरकारने देशाचा व समाजाचा आर्थिक विकास घडवून आणण्याकरिता आर्थिक नियोजनाचा अवलंब केला पाहिजे.

औद्योगिक विकास व यंत्र प्रधान अर्थव्यवस्थेला बाबासाहेबांचा विरोध नव्हता .परंतु औद्योगिकरण व यांत्रिकीकरणामुळे मूठभर लोकांच्या हाती संपत्तीचे केंद्रीकरण होते असे त्यांचे मत होते. असे होऊ नये म्हणून सरकारने मूलभूत उद्योगांचे राष्ट्रीयीकरण करावे व हे उद्योग आपल्या हाती घेऊन समाजहितासाठी ते चालवावेत तसेच आर्थिक विषमता कमी करण्यासाठी सरकारने खाजगी मालमत्तेवर काही मर्यादेपर्यंत निर्बंध घालावेत. अशाप्रकारे समाजवादी समाजरचनेकडे झुकणारे व मिश्र अर्थव्यवस्थेचा मार्ग अनुसरणारे बाबासाहेबांचे उद्योग विषयक विचार होते.

ब) उद्योग व व्यवसायाचे स्वातंत्र्य:-

डॉ. बाबासाहेबांनी जातीवर आधारित व्यवसायाला व श्रमविभाजनाला तीव्र विरोध केला आहे . त्यांच्या मते ज्या व्यक्तीला जो व्यवसाय करावासा वाटतो व जो व्यक्ती ज्या व्यवसायांमध्ये कुशल आहे त्या व्यक्तीला तो व्यवसाय करण्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य असले पाहिजे. भारतात हजारो वर्षांपासून अस्तित्वात असलेल्या जातीय श्रमविभागणीमुळे व्यवसाय स्वातंत्र्यावर बंधने घातलेली होती .त्यामुळे श्रमिकांची व संपत्तीची गतिशीलता नष्ट होऊन समाजात आर्थिक व सामाजिक विषमता वाढली होती. ही विषमता कमी करण्यासाठी व समाजातील सर्व घटकांना न्याय मिळवून देण्यासाठी बाबासाहेबांनी व्यवसाय स्वातंत्र्याचा पुरस्कार केला होता.

क) औद्योगिक श्रमिकांविषयी विचार:-

बाबासाहेबांच्या मते श्रम हा औद्योगिक उत्पादनाचा एक महत्वाचा व मुलभूत असा घटक आहे भूमि व भांडवल हे उत्पादनाचे निर्जीव घटक आहेत. तर श्रम हा उत्पादनाचा सजीव घटक आहे. मानवी श्रमा शिवाय उत्पादनाची कल्पनाच करता येत नाही. मानव स्वतःची विक्री करत नसतो तर स्वतःच्या श्रमाची विक्री करत असतो. श्रमीकांमध्ये जास्तीत जास्त अस्पृश्य समाजातील लोकांचा समावेश असल्याने त्यांचे उच्चवर्णीयांकडून शोषण होताना दिसून येते. श्रमाची मागणी व श्रमाचा पुरवठा यांच्या मध्ये योग्य समन्वय नसल्याने व श्रम बाजारात स्पर्धेचा अभाव असल्याने उद्योगपती वर्ग श्रमिकांचे शोषण करून त्यांना कमी मोबदला देतात. श्रमिक

संघटित असतील तर ते याविरुद्ध संघर्ष करून आपले शोषण थांबवू शकतात . परंतु भारतात श्रमिकामध्ये संघटितपणाचा अभाव दिसून येत असल्याने त्यांचे शोषण करणे शक्य होते.

औद्योगिक उत्पादन सुरळीतपणे व समाधानकारक होण्याकरिता मालक व मजूर यांच्यामध्ये सलोख्याचे संबंध प्रस्थापित होणे आवश्यक आहे. याकरिता सरकारने श्रमिकवर्ग, मालक वर्ग व उपभोक्ता वर्ग यांचे हितसंबंध साधण्याकरिता व त्यांच्यामध्ये समन्वय प्रस्थापित करण्याकरिता योग्य यंत्रणा उभी केली पाहिजे.

ड) सामाजिक न्यायाचे तत्व:-

बाबासाहेबांनी स्वतः गरिबीचे, दारिद्र्याचे चटके सहन केले होते. त्यांनी प्राध्यापकाची नोकरी सोडल्यानंतर वकिली व्यवसाय सुरू केला.परंतु समाजाच्या समस्या सोडविण्यामध्ये त्यांनी स्वतःच्या व्यवसायाकडे, धनसंचयकाकडे, दुर्लक्ष केले. त्यांच्या राज्यसमाजवादाच्या विचारावरून व कार्यावरून लक्षात येते की जगामध्ये त्यांच्यासारखा निस्वार्थी आर्थिक, सामाजिक व राजकीय विचारवंत असणे शक्य नाही.

बाबासाहेबांच्या मते सामाजिक न्यायावर आधारित समाज व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी विवेकी मार्गाचा अवलंब केला पाहिजे. या मार्गाचा अवलंब करताना संतुलनाचे भान असले पाहिजे. म्हणजेच समाजातील एका घटकांवरील अन्याय दूर करताना दुसऱ्या घटकांवर अन्याय होणार नाही याची काळजी घेतली पाहिजे. सामाजिक न्याय म्हणजे समाजातील सर्व घटकांना विकासासाठी सर्व क्षेत्रात समान संधी देणे होय. ही संधी मिळवून देण्याकरिता त्यांनी आपले संपूर्ण आयुष्य कारणी लावले

21 व्या शतकाच्या दृष्टिकोनातून विचार करता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे उद्योग विषयक विचार किती महत्त्वपूर्ण व काळाच्या पुढील विचार करणारे होते हे लक्षात येते त्यांनी सरकारच्या मालकीखालील मोठ्या सार्वजनिक उद्योगांचा पुरस्कार केलेला होता. परंतु सरकारने 1991 च्या नवीन आर्थिक धोरणानुसार याला फाटा देऊन खाजगीकरणाचे व निर्गुंतवणूकीचे धोरण स्वीकारल्याचे दिसून येते. खाजगीकरणामुळे यांत्रिकीकरणाला व भांडवलवाढाला अधिक वाव मिळून बेरोजगारीत वाढ झाली आहे.भारतात एकीकडे आर्थिक विकासाच्या दरांमध्ये सततवाढ होत आहे तर दुसरीकडे बहुजन समाजाच्या दारिद्र्यात वाढ होत आहे असे विचित्र चित्र दिसून येण्याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे सरकारचे वाढलेले खाजगीकरण होय. या धोरणामुळे श्रमिकांच्या शोषणा सोबतच देशाच्या आर्थिक विषमतेमध्ये प्रचंड वाढ झाली आहे. एकीकडे उच्च औद्योगिक घराण्यातील केवळ एक टक्के लोकांकडे देशाची 50 टक्के पेक्षा जास्त संपत्ती जमा झाली आहे. तर दुसरीकडे तर दुसरीकडे 99 टक्के लोकसंख्या कडे देशाची केवळ 50 टक्के संपत्ती आहे. या प्रचंड विषमते दुष्परिणाम भविष्यात समाजाला भोगावे लागणार आहे. असे होऊ नये याकरिता सरकारने योग्य ती उपाययोजना करणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष :-

- १) आज कृषी क्षेत्रामध्ये निर्माण झालेली प्रचंड विषमता , कर्जबाजारीपणा , शेतकरी आत्महत्या इत्यादी कमी करण्याकरिता व शेतकऱ्यांना योग्य न्याय मिळवून देण्याकरिता बाबासाहेबांचे विचार उपयुक्त वाटतात.
- २) शेतमजुरांची आर्थिक स्थिती सुधारावयाची असेल तर त्यांच्या शिक्षणाकडे त्यांच्या कौशल्य विकासाकडे व किमान वेतन धोरणाकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे.

- ३) कौशल्यावर आधारित श्रमविभागणी केल्यास व प्रत्येकाला स्वतःच्या कौशल्यानुसार व्यवसाय करण्याची संधी दिल्यास निश्चितच समाजाचा व देशाचा आर्थिक विकास होईल.
- ४) मोठे व महत्त्वाचे उद्योग सरकारच्या मालकीचे असल्यास देशात समाजवादी समाजरचना निर्माण करण्यास व आर्थिक विषमता कमी करण्यास फायदा होऊ शकतो.
- ५) बाबासाहेबांनी म्हटल्याप्रमाणे समाजातील एका घटकांवरील अन्याय दूर करताना दुसऱ्या घटकावर अन्याय होणार नाही याची काळजी घेतली पाहिजे यानुसार २१ व्या शतकातील सरकारने हे लक्षात घेऊन आपले आर्थिक व सामाजिक धोरण राबविले पाहिजे.

थोडक्यात आजची वर्तमान स्थिती लक्षात घेता डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार किती वास्तववादी व दूरदृष्टीचे आहे हे लक्षात येते डॉक्टर कॅनन, प्रा. सेलिगमन, महात्मा ज्योतिबा फुले यांच्या आर्थिक व सामाजिक विचारांची पार्श्वभूमी त्यांच्या आर्थिक विचारातून दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथ सूची:-

- १) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ- म. रा.साहित्य व सांस्कृतिक मंडळ- मुंबई.
- २) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची गाजलेली भाषणे- सुधीर प्रकाशन, वर्धा.
- ३) डॉ. आंबेडकर आर्थिक विचार आणि तत्वज्ञान- डॉ. नरेंद्र जाधव
- ४) जागतिक आर्थिक विचारांचा इतिहास- डॉ. एस एम खंदारे
- ५) बोल महामानवाचे -डॉ. नरेंद्र जाधव

दामोदर खोरे प्रकल्प : एक धाडसी निर्णय

डॉ. हरी साधु वाघमारे

Head Dept. of Geography

Sambhaji College, Murud

Ta And Dist. Latur-413510

सारांश (Abstract) :

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखाली जे पाण्याचे राष्ट्रीय धोरण आखण्यात आले ते युद्धोत्तर काळातील आर्थिक विकासाच्या दृष्टिकोनातून अत्यंत महत्त्वाचे होते. त्यामुळे मध्यवर्ती जलमार्ग, जलसिंचन आणि नौकानयन आरोग्याची, त्याप्रमाणे मध्यवर्ती तांत्रिक ऊर्जा मंडळाची स्थापना झाली. बहुउद्देशीय पाण्याचा साठा आणि नदी खोरे प्राधिकरणाच्या संकल्पनेचा स्वीकार करून आंतरराज्यीय नद्या विकसित करण्याचा मार्ग सर्वोत्तम ठरला. दामोदर नदी आणि तिच्या उपनद्यांना येणारा पूर नियंत्रित करणे हा हेतू साध्य करण्यासाठी दामोदर नदी खोरे प्राधिकरणाची स्थापना करण्यात आली. वास्तविक पाहता, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व्हाइसरॉय च्या मंत्रिमंडळात कार्यरत असताना बहुउद्देशीय नदी खोरे विकास करण्यासाठी केंद्रीय जलमार्ग सिंचन आणि नौका विहार आयोग(आताचे केंद्रीय जल आयोग) आणि केंद्रीय तांत्रिक वीज बोर्डाची स्थापना केली. या संस्थेच्या अंतर्गत दामोदर नदी-खोरे विकास हाती घेण्यात आला होता. कलकत्ता येथे दिनांक 3जानेवारी,1944 आणि 23 ऑगस्ट,1944 रोजी झालेल्या परिषदेतील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे प्रमुख भाषण (Key Note Addressee) महत्त्वाचे व मूलस्रोत आहेत. हेच भाषण खरा शाश्वत विकास कसा करावा यासाठी मार्गदर्शन करणारे होते. शाश्वत विकासाचा पाया रचणारे होते.

खऱ्या अर्थाने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार हे देशाच्या विकासाची मूळ ब्लूप्रिंट होते

प्रस्तावना : (Introduction)

श्रम विभागाने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखाली अत्यंत महत्त्वाची कामगिरी केली ती म्हणजे दामोदर खोरे प्रकल्प कार्यान्वित केला. सन 1944 ते 1946 च्या कालावधीत श्रमविभागात विविध नद्या-प्रकल्पांच्या बाबतीत विचार झाला होता. उदा. दामोदर नदी खोरे प्रकल्प, सोन नदी खोरे प्रकल्प, चंबळ नदी प्रकल्प आणि दक्षिणेकडील विविध नद्यांचे प्रकल्प. या प्रकल्पांच्या निर्मितीमागे विविध उद्दिष्टांची पूर्तता करणे हे प्रमुख ध्येय होते. उदा. पूरनियंत्रण, जलविद्युत इत्यादी त्यावेळेचे विविध राज्यातील विशेषतः बडोदा, जयपूर, कच्छ, काठेवाड, नवानगर, बुंदी, औंध, मोरवी जल संवर्धनासाठी आणि पूर नियंत्रणासाठी श्रम विभागाचा मदतीची गरज होती. मध्यवर्ती जलमार्ग, जलसिंचन, नौकानयन मंडळ आणि मध्यवर्ती तांत्रिक ऊर्जा मंडळाच्यावतीने जलसिंचन विकासासाठी, पर्यायाने संबंधित उद्दिष्टांची पूर्तता करण्यासाठी सर्वेक्षण करण्याची आवश्यकता होती. उत्पादकतेच्या आधारावर कोणत्या प्रकल्पाची प्राधान्याने सुरुवात करावयाची या बाबतीत सखोल संशोधन करण्याची गरज होती. सन1943-46 यादरम्यान दामोदर, महानदी, सोन आणि कोसीची सुरुवात झाली. दामोदर नदी खोरे प्रकल्पाचे वरच्या बाजूचे काम सन 1943-47 या कालावधीत पूर्ण झाले. इतर प्रकल्पांची सुरुवात करायची होती. भारत सरकारच्यावतीने काम करणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे दामोदर नदी प्रकल्पाच्या विकासाचे आधारस्तंभ होते. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील कॅबिनेटमध्ये असताना डॉ. बाबासाहेब

आंबेडकरांनी दामोदर खोरे प्रकल्पाच्या विकासासाठी विशेष परिश्रम घेतले होते आणि त्यांनी विविध प्रस्ताव मांडले होते. त्यांची अपेक्षा होती की, दामोदर नदी प्रकल्पाचा विकास हा अमेरिकेतील टेनेसी नदीखोरे प्रकल्पाच्या कार्य पद्धतीवर आधारित असावा. त्यांच्या प्राथमिक कामाचे त्यांनी सखोल अध्ययन केले होते. त्यामुळे स्वातंत्र्यानंतर दामोदर नदी प्रकल्प ही देशातील पहिली महत्त्वाची योजना ठरली. त्यासाठी संसदेने कायदा पास करून दामोदर खोरे महामंडळ स्थापन केले.

अभ्यास क्षेत्र (Study Area) :

सदरील माझ्या शोध निबंधाचे अभ्यासक्षेत्र हे "शाश्वत विकासाचा राष्ट्रीय प्रयोग- दामोदर नदी खोरे योजना" आणि यामध्ये प्रामुख्याने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान या संदर्भाने मी मांडणी केलेले आहे.

उद्देश (Objectives) :

- 1) दामोदर नदी व नदी प्रकल्पाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी अभ्यासणे.
- 2) दामोदर नदीपरियोजनेच्या फलश्रुतीचा आढावा घेणे.
- 3) दामोदर नदी खोरे प्रकल्पातील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भूमिका अभ्यासणे.

दामोदर नदी दुःखाची नदी ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :

दामोदर नदीचा उगम पश्चिम बिहारमध्ये समुद्रसपाटीपासून साधारणतः 2000 फूट उंचीवरून झाला. नदीचा प्रवाह दक्षिण पूर्व दिशेकडे साधारणतः 540 कि. मी. इतका आहे. 240 कि. मी बिहारमध्ये, तर 50 कि. मी पश्चिम बंगालमध्ये दामोदर नदी कलकत्त्याच्या 50 कि. मी अगोदर हुगळी नदीला मिळते. दामोदर नदीची बाराकार नदी ही प्रमुख उपनदी आहे, जी बिहार सोडण्यापूर्वी दामोदर नदीला मिळते. नदीचे क्षेत्र साधारणतः 2200 चौ. कि. मी इतके आहे. त्यापैकी 19000 चौरस कि. मी. चा भाग डोंगराळ प्रदेशात येतो, तर 3000 चौरस कि. मी. चा भाग पठारी भागात मोडतो. बिहारमध्ये दामोदर नदीचा प्रवाह अत्यंत वेगवान, तीव्र आणि जलद आहे. नदीच्या प्रवाहासोबत गाळ वाहून घेऊन पश्चिम बंगालमध्ये नदीकिनारी साठविला जातो. हुगळी नदीला मिळण्यापूर्वी दामोदर नदी संथ गतीने वाहते. दामोदर नदी ही हंगामी स्वरूपाची आहे. पावसाळ्यात नदीचा प्रवाह जोरात वाहत असतो तर उन्हाळ्यात पाण्याची पातळी एकदम कमी झालेली असते. नैसर्गिक विध्वंसक प्रवृत्तीमुळे दामोदर नदी दुःखाची नदी या टोपण नावाने ओळखले जाते. बिहारमध्ये दामोदर नदी जमिनीची झीज करते तर पश्चिम बंगाल मध्ये पुरामुळे गंभीर समस्या निर्माण करते त्यामुळे दोन्ही राज्यांना विध्वंसक परिस्थितीचा आणि नैसर्गिक आपत्तीचा सामना करावा लागतो. नदीच्या अशा विध्वंसक प्रवृत्तीमुळे तिच्याकडे लक्ष वेधले गेले आहे. पुरापासून शेजारील प्रदेशांना संरक्षण देण्यासाठी सिलनापासून नदीच्या मुखापर्यंत भराव घातला होता, परंतु त्यानेही नदीचे पाणी नियंत्रित करता आले नाही. पुन्हा सन 1856 ते 1859 यादरम्यान उजव्या बाजूने पाणी वाहण्याकरिता 30 कि. मी. पर्यंतचा भराव काढण्यात आला. त्यामुळे उजव्या बाजूकडील जोर कमी होऊन पूर्व भारतीय रेल्वेला, गॅंड ट्रंक रोडला व कलकत्त्याच्या बंदराला संरक्षण मिळाले. त्यानंतर 16 कि. मी. भर 30 वर्षांच्या कालावधीत काढण्यात आला. सन 1863 मध्ये पूर नियंत्रण करण्यासाठी पाण्याचे तळे बांधण्याचा प्रयत्न केला. अभियंत्यांनी नदीच्या उपनद्या वर चार तळी बांधण्याची शिफारस केली, परंतु यापेक्षाही जास्त संरक्षणाची गरज होती. सन 1866 मध्ये नदीचे सर्वेक्षण करण्यात आले आणि काहीतळी बांधण्यासाठी दामोदर नदी आणि बाराकार नदीच्या काही जागेची निवड करण्यात आली. त्यामुळे पूर नियंत्रण करता येईल आणि जलसिंचनाच्या व नौकानयनाच्या सुविधा उपलब्ध होतील अशी अपेक्षा होती. या संदर्भात सण 1870

मध्ये योजनेचा आराखडा भारताच्या राज्य सचिवाला सादर केला होता. परंतु सचिवाने यामध्ये वित्तीय धोका जास्त आहे. असे मत व्यक्त केले होते. परिणामी प्रस्ताव नामंजूर झाला. सन 1900 च्या महाभयंकर पुराच्या स्थितीमुळे पुन्हा या विषयावर चर्चा होऊन 03 कालवे बांधण्याची योजना तयार केली. तिचा खर्च 60 लाख रुपये इतका अपेक्षित होता. त्यामध्ये जास्त भर जलसिंचनाच्या विकासावर होता. परंतु दर एकरी रुपये 1100 इतकी गुंतवणूक ही जास्त होती त्यामुळे असे निश्चित करण्यात आले की, पुरामुळे जी पूरसदृश्य परिस्थिती निर्माण होतेत्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी त्या-त्या वेळी उपाययोजना राबविण्यात याव्यात. सन 1907, 1855, 1909, आणि 1911 च्या महाभयंकर पुरामुळे काही उपाययोजना राबविल्या गेल्या होत्या, पण त्यामुळे सन 1913 च्या महाभयंकर पुरामुळे पूरसदृश्य परिस्थिती अत्यंत गंभीर झालेली होती.

दामोदर नदीचा महापूर अतिशय नुकसानकारक व आर्थिक क्षेत्रावर परिणाम म्हणून त्यांच्या नोंदी पाहवयास मिळतात. वर्ष 1730, 1852, 1885, 1866, 1873-74, 1875-76, 1884-85, 1891-92, 1897-1900, 1907, 1913, 1927, 1930, 1935, आणि 1943 या वर्षांचे नदीचे महापूर हे महाभयंकर म्हणून पाहवयास मिळाले. सन 1907, 1855, 1913 व 1943 मध्ये झालेल्या महापूरांनी बुर्दवान शहर संपूर्ण पाण्याखाली होते. वारंवार येणारा पूर ही खरी बंगालची समस्या होती. बंगाल सरकारच्या रेकॉर्डवरून असे दिसून येते की, सन 1852-53 मध्ये आलेला महापूर नियंत्रित कसा करायचा यासाठी सण 1963 मध्ये पूर नियंत्रणासाठी मोठे धरण बांधण्याचा प्रस्ताव पुढे आला.

सन 1943 मध्ये महापूराची क्षमता 2,96,000 क्युसेफ, तर सन 1935 मध्ये 6,40,000 क्युसेफक, सन 1913 मध्ये 6,50,000 क्युसेफ होती. हा महापूर सर्वात मोठा होता. नुकसान सर्वात जास्त या वर्षी झाले होते. ग्रँड ट्रंक रोड आणि पूर्व रेल्वेलाईनमध्ये मोठे भगदाड पडल्याने पूर्व भारताचा संपर्क तुटला होता. दामोदर पूर चौकशी समितीच्या अहवालाप्रमाणे बरदवान कित्येक ठिकाणी सहा ते सात फूट पाण्याखाली होते. आणि कित्येक खेडी वाहून गेली होती व अतोनात नुकसान झाले होते

दामोदर नदी आणि त्यांच्या उपनद्यांना येणारा पूर नियंत्रित करणे हा हेतू साध्य करण्यासाठी दामोदर नदी खोरे प्राधिकरणाची स्थापना करण्यात आली. वास्तविक पाहता, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व्हाइसरॉयच्या मंत्री मंडळात कार्यरत असताना बहुउद्देशीय नदी खोरे विकास करण्यासाठी केंद्रीय जलमार्ग सिंचन आणि नौका विहार आयोग (आताचे केंद्रीय जल आयोग) आणि केंद्रीय तांत्रिक वीज बोर्डाची स्थापना केली. या संस्थेच्या अंतर्गत दामोदर नदी खोरे- विकास हाती घेण्यात आला होता. यासाठी कलकत्ता येथे 3 जानेवारी 1944 आणि 23 ऑगस्ट 1944 रोजी झालेल्या परिषदेतील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे प्रमुख भाषण महत्त्वाचे व मूलस्रोत आहे. हेच भाषण खरा शाश्वत विकास कसा करावा यासाठी मार्गदर्शन करणारे होते. शाश्वत विकासाचा पाया रचणारे होते. देशाच्या विकासाची मूळ ब्लूप्रिंट होते मुख्य आराखडा होता, कारण या नंतर भारतात विशाल धरणांची निर्मिती झाली नाही.

टेनेसी नदी खोरे प्राधिकरणाच्या धर्तीवर दामोदर खोरे निगम अथवा प्राधिकरणाची स्थापना व्हावी अशी शिफारस महत्त्वाची ठरली. सदर प्राधिकरणाची स्थापना दामोदर व्हॅली कार्पोरेशन अॅक्ट, 1948 अंतर्गत स्थापना झाली. तीन सदस्यीय समिती स्थापना करून बिहार आणि पश्चिम बंगाल येथील दामोदर नदीवर प्राधिकरणाची स्थापना करणे हे मुख्य कार्यहाती घेतले होते. दामोदर खोरे प्राधिकरण मंडळाचे बील भारताच्या लोकसभेत 1

डिसेंबर, 1947 ला मांडले आणि 18 फेब्रुवारी 1948 रोजी ते बील पास झाले. 27 मार्च 1948 ला गव्हर्नर जनरलची त्याला मान्यता मिळाली. यामध्ये डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची होती.

दामोदर प्रकल्पाची कार्य व उद्दिष्टे:

- 1) प्रामुख्याने दामोदर नदी व तिच्या उपनद्यावरील महापूराचे नियंत्रण करणे
- 2) जलसिंचन व कालवे या विषयीच्या उपक्रमास कार्यान्वित करणे.
- 3) ऊर्जा निर्मिती वितरण व प्रेषण करणे.
- 4) दामोदर नदी-खोरे क्षेत्रातील मृदासंधारण व वनीकरण प्रोत्साहन देणे.
- 5) नौकायन, पाणीपुरवठा, मासेमारी, पर्यटन तसेच खनिजे आणि ऊर्जा साधनांचा (दगडी कोळसा) इत्यादींचा विकास करणे.
- 6) दामोदर नदी-खोरे परिक्षेत्रातील जनतेचे सामाजिक, आर्थिक जीवनमान उंचावणे, तसेच आर्थिक विकासासाठी कृषी व उद्योगधंद्यास चालना देणे.

सदरील कार्यव उद्दिष्टे पार पाडण्यासाठी कायद्याद्वारे "दामोदर व्हॅली कार्पोरेशन" यास सक्षम करून धरण निर्मिती, बंधारे, जलाशय वीज केंद्रे व कालवे निर्मितीच्या कामास सुरुवात झाली.

दामोदर प्रकल्पाची वैशिष्ट्ये :

दामोदर नदी खोरे विकास प्रकल्प बहुउद्देशीय विकासासाठी राबविण्यात आला. पश्चिम बंगाल आणि झारखंड राज्यात जलसिंचन, पूरनियंत्रण, जल विद्युतनिर्मिती, नौकायन इत्यादीसाठी प्रामुख्याने हा प्रकल्प हाती घेण्यात आला.

1) धरणाची मालिका : या योजने अंतर्गत एकूण आठ धरणांची निर्मिती करणे हे उद्दिष्ट ठरविण्यात आले. त्याचप्रमाणे तीन धरणे ही दामोदर नदीवर (पानशेत, एंय्यर, बेरमी) तसेच एक धरण 'कोनार' नदीवर आणि दुसरे धरण 'बोकारो' नदीवर.... सदरील धरणांचा पूरनियंत्रण हा मुख्य उद्देश होता. आठ धरणांपैकी चार धरणांची निर्मिती करण्यात आली.

2) वीजनिर्मिती : पहिल्या चार बहुउद्देशीय धरणावर वीजनिर्मिती प्रकल्प प्रस्तावित होता. तिलैया, मैथॉन, पानशेत आणि कोनार धरणावर जलविद्युत करण्यासाठी विद्युत केंद्राची स्थापना करण्यात आली. पाच ग्रीड प्रणालींचे सबस्टेशन ज्याची क्षमता 150 माईल्सपर्यंत आहे. दुर्गापूर बंधान्यावर 1550 मैल सिंचनाचे कालवे आणि उपनद्यावरील मिळून 85 मैल लांब जलवाहतुकीचा जलमार्ग तयार करण्यात आला. बोकारो जलविद्युत केंद्रनदी खोऱ्यातील उद्योगधंद्याची गरज पूर्ण करित असे. दुसरे असे की, स्टीम पॉवर स्टेशन देखील हंगामी वीज निर्माण करती असतात.

तक्ता क्र. 1 : सध्याचे दामोदर व्हॅलीकार्पोरेशन (DVC) सुविधावर एक दृष्टिक्षेप

DVC पाणलोट क्षेत्र	.मी .कि .चौ 24.235
एकूण क्षमता	मेगावॅट 2761.5
औष्णिक वीज केंद्रे	मेगावॅट 7910 ,क्षमता 8
हायडेल वीज केंद्रे	147 ,क्षमता 3मेगावॅट
गॅस टर्बाइन केंद्रे	82.5 ,क्षमता 1मेगावॅट

सबस्टेशन व रिसीव्हिंग केंद्रे	7 - किलोवॉट 220
	31 - किलोवॉट 132
	15 - किलोवॉट 33
ट्रान्समिशन लाईन	1164 - किलोवॉट 220
	3173 - किलोवॉट 132
	1064 - किलोवॉट 33
जलव्यवस्थापन	
प्रमुख धरणे व बंधारे	तिकलच्यादूर्गापूर बंधार ,पानशेत ,मैथॉन ,कोनार ,
सिंचन पाणलोट क्षेत्र (एकूण)	लाख हेक्टर्स 5.39
सिंचन क्षमता निर्मिती	लाख हेक्टर्स 3.64
पूरक्षमता	दशलाख क्युसेफ 1292
कॅनॉल	किलोमीटर 2494
मृदा संवर्धन	
जंगल ,शेती	चार लाख हेक्टर्स (अंदाजे)
चेक डॅम	1600(अंदाजे)

स्त्रोत : इंडियन जर्नल ऑफ पावर अँड रिक्हर व्हॅली डेव्हलपमेंट, जूलै- ऑगस्ट, 2002

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भूमिका :

दामोदर नदी खोरे विकासाकरिता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मजूरमंत्रांच्या भूमिकेतून तीन परिषदांमध्ये प्रत्यक्ष भाग घेतला असून त्यांनी या परिषदांच्या अध्यक्षीय प्रमुख भाषणांतून प्रभावी विचार मांडले आहेत त्यांच्या मते, टेनेसी नदी खोरे प्राधिकरणाच्या धर्तीवर दामोदर नदी खोरे प्राधिकरण उभे राहावे यासाठी वैयक्तिक सहभाग घेऊन अत्यंत धाडसाने प्रयत्न केलेले आहेत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी 3 जानेवारी 1944 कलकत्ता येथे झालेल्या दामोदर नदी खोरे योजनेवरील पहिल्या परिषदेत दामोदर प्रकल्प हा बहुउद्देशीय विकास प्रकल्प म्हणून संबोधला जावा आणि पूर नियंत्रण हे प्रमुख उद्दिष्ट असावे असे स्पष्ट मत व्यक्त केलेले आहे. यासाठी बंगाल, बिहार आणि मजूर मंत्रालयाचे सचिव यांच्यात सर्वकष करार करण्यात आला.

7 जूलै, 1948 ला दामोदर खोरे प्राधिकरणाची निर्मिती करण्यात आली. तज्ज्ञ, अनुभवी आणि उत्साही अभियंत्यामुळे भव्य प्रकल्पाच्या कामाला सुरुवात झाली. या सर्व अवघड प्रक्रिया पूर्ण करण्यासाठी चार वर्षांहून कमी कालावधी लागला, यावर विश्वास ठेवणे सुद्धा कठीण आहे. अत्यंत सक्षम सहकाऱ्यांमुळे व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी नेतृत्व केल्यामुळे या कामाची सुरुवात करता आली या बदल शंका नाही. सर्व पातळ्यावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वामुळे दामोदर खोरे प्रकल्पाला चांगली गती मिळाली होती कारण दामोदर योजनेच्या संदर्भातील तीन परिषदांमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अध्यक्ष होते. त्यांनी सक्रिय सहभाग घेऊन मार्गदर्शन केले.

जूलै, 1946 ला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी कॅबिनेट मंत्रिपदाचा राजीनामा दिला तेव्हा संपूर्ण दामोदर नदी खोरे प्रकल्प, सार्वजनिक बांधकाम व वीज मंत्रालयाकडे सोपविण्यात आला. यावेळी चौथ्या परिषदेचे अध्यक्ष

माननीय सी. एच. भाभा यांनी मंत्रिपद संभाळले. त्यांच्या मते, “अत्यंत अल्पकाळामध्ये पुरातन कल्पनांतून आधुनिक विचाराकडे चाटचाल केली. नदी-खोऱ्याच्या साधनसामुग्रीच्या विकासासाठी, नियोजनासाठी व्यावहारिक वाटचाल केली. यासंदर्भाने मी दामोदर नदी खोऱ्याच्या पहिल्या परिषदेला अर्थातच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कार्याला जास्त महत्त्व देतो.

माननीय एच. सी. हर्ट हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांबद्दल नदी खोऱ्यात पावसाचे पाणी किती उपलब्ध होईल इथपासून ते रहिवाश्यांची इच्छा, बिहार आणि बंगाल प्रांतीय सरकारची मान्यता, प्राधिकरण मंडळ मान्यता, तसेच खर्चाचे विवरण इत्यादी सर्वच प्रश्न राजकीय स्वरूपाचे आहेत. ज्या व्यक्तीने दामोदर खोरे विकासाच्या बाबतीत राजकीय अर्थाने निर्णय घेतला ती व्यक्ती म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर होय.

देशातील रेल्वे आणि जलमार्ग यात फरक नसावा. जर रेल्वे प्रत्येक प्रांता-प्रांतातून जाते तेव्हा त्यांची हक्क व जबाबदारी केंद्राकडे आहे; अशी ग्वाही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दिली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सर्व अडचणींवर अत्यंत कौशल्याने मात केली आणि दामोदर खोऱ्याच्या विकासाच्या नियोजनात सक्रिय भाग घेतला. एक धाडसी राजकीय पाऊल म्हणून नियोजनात त्यांचा महत्त्वाचा सहभाग राहिला. विविध परिषदांमध्ये विविध बाबींवर अत्यंत कौशल्याने प्रांतीय करार करून, मतभेद मिटवून, शेवटी राजकीय बाबींवर चर्चा करून योजना यशस्वी करण्याचा प्रयत्न केला.

निष्कर्ष (Conclusion) :

- 1) दुःखाची नदी म्हणून ओळखली जाणारी दामोदर नदी ही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या दूरदृष्टी आणि बहुउद्देशीय सुखाची नदी बनली आहे
- 2) दामोदर नदी परियोजनेमुळे पूर नियंत्रणाशिवाय विद्युतनिर्मिती (उद्योगधंदे, शेती, घरगुती वापरासाठी), जलसिंचन, नौकायन, पाणीपुरवठा, नौकायन, मासेमारी इत्यादीचा विकास झालेला आहे.
- 3) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी त्यांच्या टीम (अभियंता, तंत्रज्ञ) यांचे अथक परिश्रम आणि कष्टाचे चिज म्हणजेच दामोदर व्हॅली प्रोजेक्ट होय.
- 4) वीज व्यवस्थापन, जलव्यवस्थापन आणि मृदा संवर्धनाच्या दृष्टीने दामोदर नदी परियोजना ही वरदान ठरलेली आहे.
- 5) दामोदर नदी परिक्षेत्रातील रहिवाश्यांचे पुनर्वसन त्यांच्यासाठी शेतीची उपलब्धता व त्यासाठी लागणारा पैसा इत्यादी बाबतीत सर्वसामान्यांसाठी जबाबदारीने लक्ष देणारे नेते म्हणजेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर.
- 6) रेल्वेला पर्याय देऊ शकेल अशी जलवाहतूक असायला हवी असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना वाटत होते. म्हणून शेती आणि तिच्या विकासासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना वाटत होते. म्हणून शेती आणि तिच्या विकासासाठी बाबासाहेबांनी जल आयोगाची स्थापना केली.

संदर्भ ग्रंथ (Bibliography):

1. सुखदेव थोरात : बाबासाहेब आंबेडकर नियोजन, जल व विद्युत विकास भूमिका व योगदान
2. डॉ. दत्तात्रय गायकवाड : जलतज्ञ डॉ. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
3. संकेत स्थळावरील माहिती

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे राजकीय विचार

हर्षवर्धन संदिपान कोल्हापुरे

'राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख'

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय लातूर

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे एक क्रियाशील थोर विचारवंत म्हणून भारतीय राजकारणामध्ये उल्लेख करावा लागेल. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे राजकीय विचार त्यांनी लिहिलेल्या अनेक ग्रंथातून, त्यांच्या अनेक भाषणातून प्रसिद्ध झालेले आहेत. प्रामुख्याने 'Ranade, Gandhi and Jinah, What Congress and Gandhi Have done to the Untouchables, State and Minorities' या ग्रंथात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे राजकीय विचार आपणाला दिसून येतात. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय राजकीय विचारांमध्ये जी नवीन भर टाकली त्यामध्ये 'राज्य समाजवाद', 'सामाजिक लोकशाही' व घटनात्मक नीतिमत्ता (Constitutional Morality) या राजकीय मूल्यांचा समावेश करता येतो.

प्रस्तावना -

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना जातीभेदाच्या दाहकतेचे चटके या हिंदुस्तानच्या मातीत अगदी लहानपणापासूनच बसले होते. धर्म मुठानी केलेल्या अपमानाने ते घायाळ झाले होते. म्हणून त्यांचे विचार अस्पृश्यतेचे मुक्तीचे वरकरणी वाटत असले तरी ते खऱ्या अर्थाने मानवमुक्तीच्या विचाराचे होते. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता तत्त्व जकीय विचारांच्या मुळाशी आहेत. त्यांच्या राजकीय विचारांचा शोध काही राजकीय मूल्यांच्या आधारे घेता येईल.

1) सामाजिक लोकशाही

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना अभिप्रेत असलेली लोकशाही "सामाजिक लोकशाही" होती सामाजिक न्याय या मूल्यांची जपणूक करणारी त्यांची सर्वसमावेशक विचारधारा होती. त्यांनी म्हटले होते, "या देशात लोकशाही आहे, परंतु त्या लोकशाहीने आपली बुद्धी चालवण्याचे स्थगित केले आहे. तिने आपले हात पाय एकाच पक्षाची जखडून ठेवले आहेत. या पक्षाचे विचार आणि कृती याविषयी कठोर चिकित्सा करून न्याय निर्माण करण्याची तिची तयारी नाही. ही लोकशाही म्हणजे मूलतः समाजाची एक रचना आहे. त्यांना दोन गोष्टी अगदी स्पष्टपणे अभिप्रेत आहेत. एक म्हणजे मानवीवृत्ती ही वृत्ती इतर घटकाकडे समतेने व आदराने पाहण्याची असली पाहिजे दुसरी म्हणजे जे सामाजिक रचनेत बंधने नसावीत. लोकशाही म्हणजे प्रजासत्ताक किंवा संसदीय कारभार नव्हे; लोकशाही म्हणजे जे सहजीवनाने राहण्याची एक पद्धती होय. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे राजकीय समाजशास्त्र "सामाजिक लोकशाहीच्या 'भक्कम पायावर आधारलेले आहे. त्यांची लोकशाही ही केवळ शासनप्रणाली नव्हे तर जीवननिष्ठा म्हणून विकसित करणारी आहे.

2) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि समाजवाद

शिक्षणाच्या निमित्ताने डॉ. आंबेडकरांना पाश्चात्य देशात जाण्याची संधी मिळाली. कोलंबिया विद्यापीठात (1913-14) शिक्षण घेत असताना त्यांनी अर्थशास्त्र अंतर्गत 'Max and Post Marxian Socialism' हा विषय घेतलेला होता सिडने वेब एडमिन आर. ए. सेलीगमन यांच्या मार्गदर्शनाखाली संशोधन करण्याची आंबेडकरांना

संधी मिळाली होती .सेलीगमन तांत्रिकदृष्ट्या मार्क्सवादी नव्हते .परंतु मार्क्सच्या 'इतिहासाचा आर्थिक निरूपणाच्या' 'सिद्धांताचा त्यांच्यावर प्रभाव होता. अशा या सेलगमन बदल आंबेडकरांच्या मनात अतीव आदराची भावना होती आंबेडकर स्वतः समाजवादी समजत होते. परंतु भारतीय समाजवादयांचे तीन गट स्पष्ट केले आहेत त्या सर्वापेक्षा आंबेडकराचे मार्क्सवादी विचारांतील काही तपशीलाबाबतचे मतभेद होते. मार्क्स वादातील कोणत्या गोष्टी तात्कालिक किंवा शंकास्पद आहेत आणि म्हणूनच त्याज्य आहेत. यासंबंधीची स्पष्ट भूमिका त्यांनी 'बुद्ध की कार्ल मार्क्स.' या निबंधात मांडलेली आहे .डॉ.आंबेडकरांनी समाजवादाबद्दल 1936 साली लिहिले की 'भारतीय समाजवादी युरोपातील समाजवादयांच्या पावलावर पाऊल टाकून भारतातील परिस्थितीत देखील आर्थिक सिद्धांत लावण्याचा प्रयत्न करतात माणूस हा आर्थिक प्राणी आहे .हे त्यांचे सर्व कर्तृत्व आणि आकांक्षा या आर्थिक वस्तुस्थिती ने बद्ध असतात केवळ संपत्ती ही सत्तेचा स्त्रोत होऊ शकते म्हणूनच राजकीय आणि सामाजिक सुधारणा या फार मोठ्या ढोंगी थोतांड आहेत अशी समाजवादयांची शिकवण आहे. आर्थिक शक्ती प्रमाणेच 'धर्म हीसुद्धा एक फार मोठी प्रेरणा आणि शक्ती आहे याकडे समाजवादाचे अक्षम्य दुर्लक्ष होत आहे. अशी आंबेडकरांची तक्रार होती. भारतीय कामगार वर्ग जो गरीब असला तरीही, श्रीमंत आणि गरीब याशिवाय अन्य कोणताही भेद मानीत नाहीत काय ? भारतीय गरीब माणूस जातीपाती वरून उच्च निच वरून भेदभाव मानत नाही काय ? जर तो असा भेदभाव मानतो तर मग अशा कामगार वर्गाकडून संयुक्त आघाडी निर्माण होत नाही तोपर्यंत क्रांती कशी होणार ? त्यासाठी केवळ असंतोष पुरेसा नसतो तर राजकीय आणि सामाजिक हक्कांची आवश्यकता आणि महत्त्व व न्याय यावर आपार निष्ठा असावी लागते. कम्युनिस्टांनी याकडे दुर्लक्ष करून कामगार वर्गात असंतोष निर्माण करण्याचे दैवी साधन म्हणून संपाचा सर्रास वापर केला .या वरून बाबासाहेब आंबेडकर हे कम्युनिस्ट विचारांचे टीकाकार होते हे लक्षात येते .1946 ते 1952 हा कालखंड डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या साठी अतिशय व्यस्ततत्वेचा कालखंड होता. याच काळात त्यांनी 'बुद्ध की कार्ल मार्क्स' हा निबंध लिहिला या निबंधात आंबेडकर बुद्ध आणि मार्क्स यांची विस्ताराने तुलना करतात आणि मार्क्सवादातील कोणती तत्त्वे चिरंतन आहेत यांची यादी पण देतात

- 1) तत्वज्ञानाचे कार्य हे जगाची पुनर्रचना करण्याचे असून जग प्रारंभीचे विवेचन करण्यात फुकट वेळ दडवणे नव्हे.
- 2) समाजातील वर्गावर्गात हित संबंधाचा संघर्ष असतो
- 3) संपत्तीची खाजगी मालकी एका वर्गाला राजकीय सत्ता बहाल करते व दुसऱ्याला पिळवणूकीतून दुःख देते.
- 4) खाजगी मालमत्ता नष्ट करून दुःख नष्ट करणे समाजाच्या भल्यासाठी आवश्यक आहे.

डॉ आंबेडकर म्हणतात पहिल्या मुद्द्याच्या बाबतीत त्यांच्यात पूर्णपणे मतकेआहे बुद्ध जे साम्यवाद सांगत होते ते प्रस्थापित करण्याचे मार्गही त्यांनी निश्चित केले होते. आंबेडकरांच्या मते कम्युनिस्ट मात्र हिंसा आणि कामगारवर्गाची हुकूमशाही या दोनच गोष्टी समाजवादाच्या प्रस्थापनेसाठी आवश्यक मानतात बुद्ध-मार्क्स यांच्या साधनातील मूलभूत स्वरूपाचे भेद दाखवतात.

3) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकराची राजकीय सत्ता संकल्पना

डॉ.आंबेडकरांची सत्ता संकल्पना ही संघर्षातून नव्हे तर समन्वयातून साकार होणारी आहे .आंबेडकरांची राजकीय सत्तेची संकल्पना सरळ सरळ अमेरिकन शास्त्रज्ञ रॉबर्ट ऊहळ याने मांडलेल्या बहुस्तरीय सत्तावादी

संकल्पनेच्या अगदी जवळ जाणारी आहे आंबेडकर राजकीय सत्ता बळकविण्याचा ती मध्ये सहभागी होण्याचा प्रयत्न प्रामुख्याने उदारमतवादी लोकशाहीच्या चौकटीत राहूनच करताना दिसतात. सत्ता मिळवण्याचा कोणताही वेगळा मार्ग त्यांच्या लिखाणातून दिसत नाही. जुलमी शासन उलथवून टाकण्याचा मार्ग ते सुचवत नाहीत. उलट त्यांच्या राजकारणाचा संपूर्ण रोख समाज बदलावर जास्त दिसतो. सत्ता संपादनाचा मार्ग संसदीय स्वरूपाचा असून मुख्यतः दलितांच्या राजकीय क्षेत्रातील राखीव जागांशी जोडला गेला आहे. डॉ. आंबेडकरांच्या राजकीय सत्तेसंबंधी राजकीय सत्ता संकल्पनेचा भारतासारख्या बहुस्तरीय लोकशाहीमध्ये दलितांच्या राजकीय व्यवहारावर काय परिणाम झाला? ही सत्ता संपादन करण्यासाठी कुठले राजकीय डावपेच आखले होते? आंबेडकरांना दलित आदिवासी व इतर मागासवर्गीयांची एकजूट व्हावी असे वाटायचे परंतु इतर मागासवर्गीयांच्या जाणिवा या हिंदू धर्मात अडकून आहेत हे निरीक्षण आजही इतर मागासवर्गीयांच्या संदर्भात अगदी खरे ठरले आहे. इथे आणखीन दोन महत्त्वाच्या प्रश्नांचा विचार होणे आवश्यक आहे. आंबेडकरांना उदारमतवादी लोकशाही मधील राजकीय सत्तेच्या मर्यादांची कल्पना होती काय, ? व दुसरे म्हणजे ही मर्यादा आंबेडकरांनी ओळखली असतील तर त्यांनी राजसत्ता मिळवण्याचा पर्यायी आकृतिबंध सुचविला काय ? आणि शेवटी आंबेडकरी अनुयायांना या उदारमतवादी राजकीय सत्ता ही संसदीय मर्यादांचे कितपत आकलन झाले होते ? प्रथमतः आंबेडकरांच्या अनुयायबद्दल आंबेडकरां नंतर भाऊराव गायकवाडानी या संसदीय लोकशाही सत्तेतील राजकीय मर्यादा ओळखल्या होत्या. त्यांची अशी धारणा होती की खऱ्या दलितमुक्ती साठी आवश्यक असलेली राजकीय सत्ता ही संसदीय चौकटीच्या बाहेर व मूलभूत आर्थिक प्रश्नावर व्यापक संघटना उभारून तिच्या आधारे उभी करणे आवश्यक होते. या गरजेचा भाग म्हणून त्यांनी दलितांचे डावेच्या सहकार्याने इसवी सन 1959 1964 असे दोन सरकारी जमिनीच्या फेरवाटपासाठी प्रचंड मोठे लढे उभारले होते.

4) राजकारणात विरोधी पक्षाची गरज

डॉ. आंबेडकर आणि राजकीय विश्लेषण करत असताना राजकारणाच्या अनेक अंगांनी अभ्यास केला आहे. अमेरिकन इतिहासकार म्हणतो आमच्या घटनात्मक संस्था पैकी काही नष्ट करण्याची किंवा घटनेमधील एखादा भाग रद्द करण्याची कल्पना करणे सोपे काम आहे. परंतु राजकीय पक्ष वाचून निर्वाह करण्याची कल्पना करवत नाही. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, "लोक प्रशासनासाठी पक्षाचे अस्तित्व असणे अनिवार्य अशी बाब आहे परंतु केवळ एक पक्ष सरकार असणे ही तितक्याच प्रमाणात लोक प्रशासनासाठी गंभीर व धोकादायक बाब आहे. एकपक्ष द्वारा लोकतंत्र शासन चालविणे म्हणजे लोकशाही च्या नावावरून 'जुलमी राज्य' चालवणे होय अशा जुलमी सत्तेला निवडणुकीत आव्हान देऊन ही तिच्याबद्दलची खात्री देता येण्यासारखे नसते. अशा सत्तेपासून मुक्त होण्याचा मार्ग म्हणजे दुसऱ्या पक्षात द्वारे त्याला पदच्युत करणे त्यांची किंमत कमी करणे किंवा दुसऱ्या पक्षाचे त्याला पदच्युत करणे, आळा घालणे होय

भ्रष्टाचार करणारी अन्याय करणारी जुलूम करणारी व चुकीच्या श्रद्धा असणारी अनेक सरकारी असू शकतात परंतु त्याला रोखण्याची जबाबदारी व्यक्ती पार पाडू शकत नाहीत कारण व्यक्तीला सर्व साधनसामग्रीची भीती असते म्हणून दुसऱ्या विरोधी पक्षांमध्ये लोकांची संघटन होणे धाडस वाढत असते व सत्ताधाऱ्यांवर अंकुश ठेवता येतो म्हणून स्वातंत्र्य, समता, न्याय कायम ठेवण्यासाठी विरोधी पक्षाची अत्यंत गरज आहे .

5) प्रभावकारी राजकीय पक्षाची रचना

लोकशाही प्रक्रियेत आपला असणाऱ्या राजकीय पक्षांची रचना कशी असावी ? अन्यथा पुढील प्रकारच्या रचनेमुळे पक्ष आपला प्रभाव जनमानसावर पाडू शकतो .असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मांडणी करतात पेंडलीटन हेटींग यांनी आपल्या 'पॉलिटिक्स ऑफ डेमॉक्रसी 'या ग्रंथात पक्षाचे संघटन एककेंद्री अशा तीन वर्तुळात पसरलेले असते

- 1) अगदी आतील वर्तुळ पक्ष संघटनेतील ज्येष्ठ व्यक्ती चे निर्देशक असते यालाच उच्च पदाधिकारी (High Command) म्हणतात
- 2) त्यांच्याशी संबंधित असलेले कार्यकर्ते पक्ष संघटनेद्वारे चापला जीवन निर्वाह चालवतात
- 3) या दोन प्रकारच्या दलाना लागूनच पक्षा भोवती गर्दी करणाऱ्या लोकांचे फार मोठे भ्रूपूर असते हे वर्तुळ रूढीच्या परंपरेने भक्तिभावाने पक्षाला बांधलेले असते
- 4) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात यांच्या बाहेर कोणत्याही पक्षाशी संबंधित नसलेल्या जनतेचा विशाल जनसमुदाय असतो ते एखाद्या बक्षी सारखे असतात जनतेची कामे होण्यामध्ये त्यांची अभिरुची असते सतत त्यांना कार्य ठेवण्यासाठी राजकीय पक्षाकडे कृती कार्यक्रम असला पाहिजे. सारांश डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी राजकीय विचारांमध्ये सामाजिक लोकशाही ,उदारमतवादी लोकशाही ,धर्मनिरपेक्ष ,स्वातंत्र्य, समता ,बंधुत्व आणि न्याय या बरोबरच जनतेचा सहभाग विरोधी पक्षाचे संघटन, पक्षाचे नेतृत्व या संबंधाने आपले राजकीय विचार त्यांच्या वेगवेगळ्या भाषणातून मांडलेले आहेत. त्यांच्या वेगवेगळ्या ग्रंथातून मांडलेले आहेत सारांश आधुनिक भारताचे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर एक थोर राजकीय विचारवंत होते.

संदर्भ

- 1) Dr.Babasaheb Ambedkar Writings And Speeches Vol 1
 - 2) Dr.Babasaheb Ambedkar Writings And Speeches vol.9 3)डॉ बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई
- अ) सामाजिक लोकशाही: डॉ. आंबेडकरांचे राजकीय समाजशास्त्र -डॉ वि.ल.धारूरकर
ब) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे समाजवाद विशेषक चिंतन -डॉ रावसाहेब कसबे
क) डॉक्टर आंबेडकरांची राजकीय सत्तासंकल्पना व दलित मुक्तीचा प्रश्न - डॉ गोपाळ गुरू

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षणविषयक कार्य व विचार

श्रीमती जनाबाई देवराव धुले

सहशिक्षिका

जि.प.कें. प्रा.शाळा नांदगाव. ता. जि. लातूर.

प्रस्तावना :-

“शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे व ते जो पेईल तो गुरगुरल्या शिवाय राहणार नाही” असे आपल्या सर्व भारतीय जनतेस कळवळून सांगणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी लहानपणापासून शाळेच्या दरवाजात बसून आवडीने शिक्षण घेतले. परिस्थिती कोणतीही असो त्यातून आपल्याला तारण्याची ताकद पुस्तकात आहे. म्हणून त्यांनी तरुणांना सांगितल “ तुमच्याकडे दोन रुपये असतील तर तुम्ही एक रुपयाचीभाकर घ्या व एक रुपयाचे पुस्तक, भाकर तुमची भूक भागवेल तर पुस्तक जीवन जगताना योग्य मार्ग दाखवतील”.

अशा थोर विचारांच्या महामानवाचे शैक्षणिक विचार व कार्य आपण पहाणार आहोत.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी राजकारण, समाजकारण, अर्थकारण, साहित्य, कृषिक्षेत्र साहित्यक्षेत्र आणि शिक्षणक्षेत्र यासारख्या अत्यंत महत्त्वपूर्ण क्षेत्रात भरीव कार्य केले आहे. शिक्षणक्षेत्र हे त्यांच्यादृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे क्षेत्र आहे. त्यामुळे या क्षेत्रात अमुलाग्र परिवर्तन घडविणारे विचार त्यांनी मांडले आहेत. जगातील सर्व मानव विद्याशाखांचा त्यांनी अत्यंत कसून अभ्यास केला होता. सर्व भाषातील विविध ग्रंथ त्यांनी मुळासकट वाचले होते. आठरा - आठरा तास अभ्यास करून विद्याग्रहण केलीहोती. विद्येला आपले आराध्यदैवत आणि आपले सर्वस्व मानले होते. इंग्लंड - अमेरिका इ. देशात जाऊन उच्चशिक्षणातील विविध पदव्या ग्रहण केल्या होत्या. आपल्याला प्राप्त ज्ञानाचा त्यांनी आपल्या देशासाठी उपयोग केला. शिक्षण हे समाजाच्या व राष्ट्राच्या हिताचे एकमेव साधन आहे. हे त्यांनी जाणले होते. म्हणून त्यांनी शिक्षण क्षेत्रावर विशेष लक्ष केंद्रित केले.

हजारो वर्षांपासून या देशातील वर्णव्यवस्थेने येथील अनेक उपेक्षित जातींना शिक्षणापासून वंचित ठेवले होते. याचा प्रत्यक्ष अनुभव बाबासाहेबांना आला होता. या उपेक्षित समाजाच्या शिक्षणासाठी त्यांनी विशेष कार्य केले. या समाजात शिक्षणाची जागृती व्हावी यासाठी त्यांनी आपल्या भाषणातून सतत शिक्षण प्रेरणा देण्याचे कार्य केले. महात्मा फुले यांनी अथक परिश्रमाचे चालू ठेवलेले शिक्षण क्षेत्रातील कार्याचा वारसा त्यांनी अथक परिश्रमाने चालू ठेवला.

आपल्या अशिक्षित समाजाला संबंध आयुष्यभर प्राप्त केलेले शैक्षणिक तत्वज्ञान अत्यंत साध्या, सोप्या सुत्रातून सांगितले, ‘ शिका, संघटित व्हा, संघर्ष करा.’ अशा शब्दात त्यांनी शिक्षणाचे सामर्थ्य पटवून दिले. शिक्षणविषयक तत्वज्ञान मानवी विकासाला चालना देणारे अगदी महत्त्वाचे साधन आहे. त्यांना शिक्षण हे ऐहिक हिताचे वाटत होते.

मानवी जीवनातील सर्व प्रकारच्या विषमता नष्ट करण्यासाठी तसेच सामाजिक लोकशाही प्राप्त करण्यासाठी शिक्षण हा एकच राजमार्ग त्यांना महत्त्वाचा वाटत होता. शिक्षणातून व्यक्तीच्या व्यक्तीमत्त्वाचा विकास होतो. त्याच्या ज्ञानातव विचारात परिवर्तन होते, तो नवमतवादी व विज्ञाननिक होतो. त्यामुळे त्याच्या जीवनाचा विकास होतो.

मानवी जीवनातील रूढी, परंपरा नष्ट होऊन तो विज्ञानवादी बनतो. निकोप समाज निर्मितीचे साधन म्हणून शिक्षण महत्त्वाचे कार्य करते. म्हणून शिक्षणाचा उद्देश माहितीपुरक नसावा तसेच परिक्षानिष्ठ शिक्षणापेक्षा मानवाच्या बौद्धिक, मानसिक, आर्थिक आणि सामाजिक क्षमतांचा ते विकास करणारे असावे अशी त्यांची धारणा होती. या देशातील स्त्री शुद्र आणि अतिशुद्र यांना देखील धर्मव्यवस्थेने व वर्णव्यवस्थेने शिक्षणापासून दूर ठेवले होते. परंतु परकीय इंग्रजांनी पहिल्या प्रथम या देशातील अस्पृश्यांच्या शिक्षणास आरंभ केला व त्यांना मानाच्या जागा दिल्या. असे महत्त्वपूर्ण शिक्षण कार्य आंबेडकरांनी केले होते.

भारतीय समाजास शिक्षण व नोकऱ्या देण्याचे अत्यंत महत्त्वाचे कार्य प्रथम इंग्रजांनी केले. अस्पृश्य समजल्या जाणाऱ्या समाजातील लोकांना इंग्रजांनी महत्त्वाच्या पदावर नोकऱ्या देण्याचे कार्य केले. हजारो वर्षांपासून शिक्षणात अत्यंत

मागास असलेल्या सर्व मागासवर्गीय समाजास त्यांनी शैक्षणिक मागासलेपणाची जाणीव करून दिली. या सर्व मागास जातीच्या उन्नतीसाठी शिक्षण हे अत्यंत महत्त्वपूर्ण साधन आहे. हे मागास घटकास पटवून दिले.

८ ऑगस्ट १९३० रोजी नागपूर येथील आखिल भारतीय दलित वर्ग परिषदेत आपल्या समाजबांधवांना विकासाचा मंत्र देताना, ' तुम्ही सुशिक्षित झाले पाहिजे. केवळ लिहिण्यावाचण्याचे ज्ञान पुरेसे ठरणार नाही तर आपणापैकी काही शिक्षणाच्या उच्च टोकापर्यंत पोहचले पाहिजे. त्यांच्याबरोबर वाटचाल करून संपूर्ण समाजाचा दर्जा उंचावेल' असा अत्यंत महत्वाचा उपदेश ते करतात.

भारतातील सर्व मागास जातीतील शिक्षणाची उदासिनता लक्षात घेऊन बाबासाहेबांनी प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे करावे अशी भूमिका तत्कालीन शिक्षणमंत्री मौलवी रफिउद्दीन अहमद यांनी महाबलेश्वर येथे प्राथमिक शिक्षणाच्या संदर्भात घेतलेल्या परिषदेत मांडली होती. शिक्षणमंत्री आणि परिषदेचे सभासद यांच्यापुढे आपले विचार मांडताना त्यांनी स्पष्टपणे सांगितले की, सध्याच्या युगात ज्या देशामधील बहुजन समाज निरक्षर आहे.

अशा देशाची जीवन कलहात टिकाव लागायचा नाही. हे सांगावयास नकोच. प्राथमिक शिक्षणाचा सार्वत्रिक प्रसार सर्वांगीण राष्ट्रीय इमारतीचा पाया आहे. केवळ लोकांच्या खुशीवर हा प्रश्न सोपविल्यास प्राथमिक शिक्षणाचा सार्वत्रिक प्रसार होण्यास लागतील म्हणून प्राथमिक शिक्षणाच्या बाबतीत सक्तीचा कायदा करावा लागतो असे मत बाबासाहेबांनी कै. ना. गोपाळकृष्ण गोखले यांनी यापूर्वी आणलेल्या या बिलाचा संदर्भ देऊन सांगितले होते. अस्पृश्यांच्या सर्व सामाजिक दुखण्यावर उच्चशिक्षण हे एकमेव औषध आहे. हे त्यांनी वेळोवेळी निखून सांगितले.

मागासवर्गातील विविध जाती-जमातींचे शालेय शिक्षण भक्कम पायावर संघटित करण्यासाठी बाबासाहेबांनी १९२८ मध्ये दलित वर्ग शिक्षण संस्थेची स्थापना केली. मागास वर्गातील व दलित वर्गातील विद्यार्थ्यांच्या कल्याणासाठी या संस्थेच्या माध्यमातून बाबासाहेबांनी अनेक यशस्वी उपक्रम राबविले. शिक्षण घेण्यास असमर्थ असलेल्या दलित विद्यार्थ्यांना वस्तीगृहे पुरविण्याच्या कार्यात दलित वर्ग शिक्षण संस्थेला सहाय्य करण्याचे आवाहन त्यांनी मुंबई शासनाला केले होते. त्याला शासनाने संमती दिली आणि दलित वर्गातील माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या भल्यासाठी पाच वस्तीगृहांच्या योजनेला मंजुरी देण्याचे जाहिर केले. या योजनेसाठी शासनाने दिलेले अर्थसहाय्य खर्च भागविण्यासाठी अपुरे असल्याने बाबासाहेबांनी निरनिराळ्या विभागातून देण्या गोळा केल्या. यासाठी उदार मनाचे लोक स्थानिक मंडळे, धर्मादाय संस्था, नगरपालिका यांनी भरभरून सहाय्य केले. मागासवर्गीयांच्या मुलांना शिक्षण मिळावे म्हणून ते अहोरात्र तळमळले.

सर्वांना उच्च शिक्षण मिळावे म्हणून त्यांनी ८ जुलै १९४५ रोजी पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना केली. या सोसायटीच्याच अंतर्गत २० जून १९४६ रोजी मुंबई येथे सिद्धार्थ कला, विज्ञान महाविद्यालय सुरू केली. भारतातील एक अग्रगण्य महाविद्यालय म्हणून नावारूपाला आले. तसेच या शाखेच्या त्यांनी औरंगाबाद या ठिकाणी मिलिंद कला आणि विज्ञान महाविद्यालय १९५० साली स्थापन केले. १९५३ मध्ये सिद्धार्थ वाणिज्य आणि अर्थशास्त्र महाविद्यालय तसेच १९४६ मध्ये मुंबई येथे सिद्धार्थ विधि महाविद्यालय स्थापन केले. जो समाज हजारो वर्षांपासून शिक्षणापासून दूर ठेवला गेला होता त्यांना हक्काचे शिक्षण केंद्र उपलब्ध करून दिले.

या सर्वच महाविद्यालयातून बाबासाहेबांनी अत्यंत नियोजनबद्ध व रचनाबद्ध अशी शिक्षणप्रणाली राबविल्यामुळे ही सर्वच महाविद्यालये शिक्षण क्षेत्रात अत्यंत नावारूपाला आली. ती आजही आपली गुणवत्ता टिकवून आहेत आणि आजच्या या स्पर्धेच्या युगात तेवढ्याच सामर्थ्याने उभी आहेत.

अशा प्रकारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी फक्त दलितच नाही तर सर्व समाज घटकासाठी उत्तम व दर्जेदार शिक्षण उपलब्ध करून दिले व समाजात शैक्षणिक वातावरण निर्माण करण्याचे अनमोल कार्य शेवटच्या क्षणापर्यंत पूर्ण केले.

संदर्भ सुची :-

- १) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची भाषणे खंड १८ भाग २
- २) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे प्रासंगिक विचार ,रघुवंशी प्रकाशन पुणे.
- ३) डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर , दलितांचे शिक्षण ,समता प्रकाशन नागपूर - १९९४

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे पत्रकारितेतील योगदान

प्रा. डॉ. किसन रामराव पालके

विभाग प्रमुख

जनसंवाद व वृत्तपत्र विभाग,

अनंतराव पवार महाविद्यालय, पिरंगुट,

ता. मुळशी. जि. पुणे.

प्रस्तावना:

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या विचारांचा प्रसार करण्यासाठी पत्रकारितेची निर्मिती केली समाजातील वंचित बहुजनांना याद्वारे जनसंवाद साधता यावा. त्यामुळे जनतेला ज्ञान देता येईल समाजाला पत्रकारीतेमुळे जागृत करता येऊ शकेल. त्याचबरोबर त्यांचे सामाजिक.राजकीय प्रश्न सोडविण्यात येतील हा त्यामागचा हेतू असावा.बाबासाहेब आंबेडकरांनी मुकनायक,बहिष्कृत भारत,समता, प्रबुद्ध भारत असे साप्ताहिक व पंधरवड्यात निर्मितीस येणारे वृत्तपत्र चालवले या वृत्तपत्राद्वारे सामाजिक जडणघडणीत त्यांचा महत्त्वाचा वाटा आहे. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे प्रेरणेतून अलिकडच्या काळात नवमाध्यमांचा उगम झाला आहे यामध्ये लिखित व इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांची निर्मिती झाली आहे.

बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जयंतीनिमित्त, एक उल्लेखनीय संप्रेषक म्हणून त्यांची भूमिका आणि अनेक वृत्तपत्रांचे संस्थापक संपादक म्हणून त्यांनी स्थापित केलेल्या उत्कृष्टतेचे निकष याची आठवण येते. मानवी पत्रकारितेच्या पुनर्प्राप्तीसाठी आणि स्वतंत्रता, समानता आणि बंधुत्वावर आधारित सामाजिक व्यवस्थेच्या दृष्टीकोनासाठी अविभाज्य असलेल्या सामाजिक न्यायाच्या मूल्यांमध्ये रुजलेल्या त्यांच्या शाश्वत परंपरा, त्यांचे पत्रकारितेचे नीतिशास्त्र केंद्रस्थानी राहिले.

त्यांचे पत्रकारिता म्हणजे पुनर्जन्म आणि पुनर्बांधणीचे पत्रकारितेचे होते जे शोषितांना बाहेर काढू शकले नाहीत आणि अपवर्जित लोकांचे उत्थान करतील. त्यांनी स्थापित केलेल्या वर्तमानपत्रांची बहुतेक शीर्षके सामाजिक न्याय आणि नवनिर्मितीसाठी पत्रकारितेबद्दलची त्यांची आवड आणि उत्कटता याची साक्ष देतात. मुक नायक (मुका नेता), बहिष्कृत भारत (वगळलेला भारत), समता (समानता), प्रबुद्ध भारत (प्रबुद्ध भारत) आणि जनता (लोक) या पदव्यामुळे त्यांची दृष्टी बाहेर आली आणि त्यांच्या संपादकीयातील माहिती त्यातून पुढे गेली. त्यांची कृती जी प्रगतीशील सामाजिक परिवर्तनासाठी होती.त्यांची पत्रकारिता म्हणजे सामाजिक आणि राजकीय असमानतेची त्वरित ओळख आणि योग्य स्थितीवर आधारित जातीयता आणि सामाजिक विषमतेची कबुली देणारी आव्हानांची पूर्तता करणारी पत्रकारिता म्हणजे नागरिकत्व मूल्यांवर नव्हे तर दर्जाच्या सामाजिक वर्गाचा विचार करणे.१

खरं तर, त्यांची पत्रकारिता ही सार्वजनिक युक्तिवादाची पत्रकारिता होती. तर्कशास्त्र, युक्तिवाद, संशोधन आणि कल्पना आणि तथ्यांशांचा निष्कर्ष यावर आधारित, त्यांनी असा युक्तिवाद केला आणि शोषित घटकांच्या आसपास असलेल्या कारणांसाठी समाजात क्वचितच पाठिंबा नसताना एक त्वरित संप्रेषक म्हणून आपली प्रतिष्ठा प्रस्थापित केली. डॉ. आंबेडकर यांनी २१ व्या शतकाच्या भारतासाठी एक उदाहरण मांडले, जे

इलेक्ट्रॉनिक माध्यमामध्ये दुर्दैवाने दीन आणि कर्कशआवाजाचे साक्षीदार आहेत आणि युक्तिवाद आणि युक्तिवादाच्या आधारे संवादाच्या संस्कृतीकडे दुर्लक्ष करतात जेव्हा मास माध्यमांना इन्फोटेनमेंटचे स्रोत म्हणले जाते तेव्हा सामाजिक न्यायाचे कारण अस्पष्ट होते आणि पत्रकारितेची परंपरा शिकारी व्यावसायिक विचारांनी चालते.

याच संदर्भात डॉ. आंबेडकर 21 व्या शतकाच्या भारतासाठी व्यापक माध्यमांच्या अस्तित्वामुळे आणि सार्वजनिक युक्तिवादाचे सौम्य महत्त्व मानतात. पत्रकारितेत सार्वजनिक तर्क दुर्बल झाल्यामुळे लोकशाही कमकुवत होते. डॉ. आंबेडकर यांच्या "शिक्षित, संघटित आणि आंदोलन करा" या वक्तृत्वपूर्ण वक्तव्याचे व्याख्यान प्राध्यापक अमर्त्य सेन यांनी सार्वजनिक युक्तिवादाची एक पद्धत म्हणून मान्यकेले आहे. खरं तर बाबासाहेबांच्या पत्रकारितेची माहिती शिक्षण, संघटना आणि गिटिगेयन यांनी दिली आहे. शिक्षणाला प्राधान्य देताना आणि त्यास संघटना आणि आंदोलनाशी जोडताना त्यांनी विधायक प्रयत्नातून सामाजिक परिवर्तनाची एक क्रांतिकारी कल्पना प्रसारित केली. हिंसक पद्धतींचा रोजगार न घेता सामाजिक परिवर्तनाची कल्पना त्यांच्या संपादकीयांनी दिली. हे उल्लेखनीय आहे की त्यांच्या पत्रकारितेला आमच्या काळासाठी कायमच महत्त्व आहे जेव्हा सार्वजनिक भाषण उत्कटतेने आणि आवेगांनी भरलेले असतात जे लोक तर्कविवादास विनाकारण कृती करण्यास प्रवृत्त करतात.२

हे स्पष्ट आहे की जोपर्यंत समाजातील प्रत्येक घटकाला माध्यमांमध्ये योग्य प्रतिनिधित्व मिळत नाही, तोपर्यंत एकतर्फी, एकांगी आणि असंतुलित माहितीचा प्रसार सुरूच राहील. या असंतुलनाचा सामना करण्यासाठी आंबेडकरांना दलितांचे स्वतःचे मीडिया आउटलेट असावेत अशी इच्छा होती. त्यांचा असा विश्वास होता की केवळ दलित पत्रकारितेमुळे दलितांनी होणाऱ्या अन्यायाविरुद्ध लढा देऊ शकतो.३

आंबेडकर पत्रकारितेची नवी लाट:

आपला पेपर सुरू केल्याच्या शंभर वर्षांनंतरही मुख्य प्रवाहातल्या माध्यमांमधील दलित प्रश्नांचे खराब कवरेज बदललेले नाही आणि यामुळे अनेक तरुण सुशिक्षित दलितांनी स्वतःचे मीडिया उपक्रम सुरू करण्यास उद्युक्त केले आहे. आणि इंटरनेटने हे करणे सोपे केले आहे, असे दास यांनी जोडलेवदलित दस्तक, नॅशनल दस्तक, फार्क इंडिया, राऊंड टेबल इंडिया, फॉरवर्ड प्रेस, जस्टिस न्यूज, वेलीवाडा, दलित कॅमेरा, दलित न्यूज नेटवर्क (डीएनएन) यासह यूट्यूब चॅनेल्ससह सध्या सुमारे १५० प्रिंट आणि ऑनलाईन प्लॅटफॉर्म आहेत. अनुसूचित जाती आणि इतर उपेक्षित गटांशी संबंधित बातम्या आणि मते यावर बरेचदा ऑफर करतात.४ यातील बहुतेक प्लॅटफॉर्मचे संस्थापक प्रशिक्षित पत्रकार आहेत, तर 33 वर्षीय वैभव कुमार यांच्यासारख्या पत्रकारितेचा पूर्वीचा अनुभव नाही. दलित समस्या उपस्थित करण्याच्या उद्देशाने त्यांनी दलित न्यूज नेटवर्क (डीएनएन), यूट्यूब चॅनेल सुरू करण्यासाठी एलआयसीमध्ये विकास अधिकारी म्हणून दोन वर्षांपूर्वी नोकरी सोडली. "आम्ही उच्च जातीच्या मारहाणात भाग घेत नाही, कारण माझा विश्वास आहे की यामुळे केवळ जातीयता वेगळी होते. आम्ही डेटा स्टोरीज, विश्लेषण, भाष्य, दलितांवर लक्ष केंद्रित करणारे सखोल ग्राउंड रिपोर्ट करतो. आम्ही कथा जशी आहे तशीच सांगतो, "कुमार म्हणतात.५

अशा प्रकारे बाबासाहेबांची वैचारिक पत्रकारिता केवळ एका प्रक्रियेतून समजली जाऊ शकते. सामूहिक आकांक्षा व्यक्त करण्यासाठीचे प्रतीक - मानवी मुक्तीचे प्रतीक आणि नवीन भारत आणि जगाचे दर्शन यासाठी त्यांनी एक प्रतीक बनविले आहे. त्यांनी प्रमुख भूमिका बजावली. उभे वर्गीकरण ब्राह्मणवादी सामाजिक व्यवस्था

सुधारण्यात आणि समानता, स्वातंत्र्य आणि बंधुत्व या तत्वांवर आधारित मानवतावादी सामाजिक व्यवस्था स्थापन करणे.६.

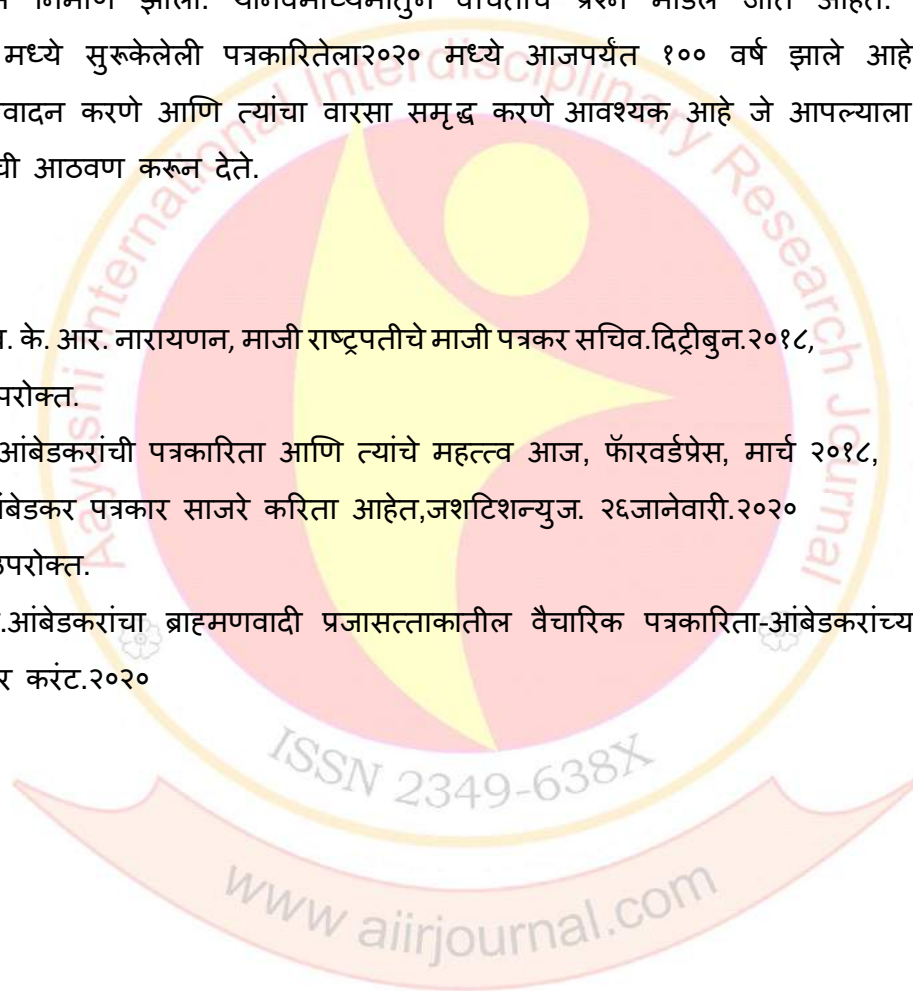
आंबेडकरांच्या पत्रकारितेचा वारसा हा उपक्रम पुढे नेताना अनेकांना वाटते. विडंबना म्हणजे, आंबेडकरांना स्वतःची वर्तमानपत्रे सुरू करण्यास प्रवृत्त करणारी परिस्थिती व कारणे अजूनही संबंधित आहेत. इंटरनेटने हे सुनिश्चित केले आहे की दलित माध्यम उद्योजकांची नवीन पिढी पत्रकार म्हणून आंबेडकर यांचे आदर्श असलेल्या, आदर्श भूमिका घेतली आहे.

निष्कर्ष :

डॉ.आंबेडकरांच्या पत्रकारितेचा वारसा म्हणजे नवसमाज व कल्पकता निर्माण करण्यासाठी उपयोगी होतो बहुजन समाज शिक्षित व चळवळ उभीकरण्यासाठी त्यांची पत्रकारिता उपयोगी ठरली आहे.त्यांच्यापत्रकारितेच्या प्रेरणेतून नवमाध्यमे निर्माण झाली. यानवमाध्यमातून वंचितांचे प्रश्न मांडले जात आहेत. डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांनी १९२० मध्ये सुरूकेलेली पत्रकारितेला २०२० मध्ये आजपर्यंत १०० वर्षे झाले आहे.आम्हाला डॉ. आंबेडकर यांना अभिवादन करणे आणि त्यांचा वारसा समृद्ध करणे आवश्यक आहे जे आपल्याला पत्रकारितेच्या आरोग्याच्या मानकांची आठवण करून देते.

संदर्भग्रंथ सुची:

- १) साहू एस. एन.स्व. के. आर. नारायणन, माजी राष्ट्रपतीचे माजी पत्रकार सचिव.दिट्रीबुन.२०१८,
- २) साहू एस. एन. उपरोक्त.
- ३) कृपाशंकर चौबे,आंबेडकरांची पत्रकारिता आणि त्यांचे महत्त्व आज, फॉरवर्डप्रेस, मार्च २०१८,
- ४) दास. अशोक.आंबेडकर पत्रकार साजरे करिता आहेत,जशटिशन्युज. २६जानेवारी.२०२०
- ५) दास. अशोक, उपरोक्त.
- ६) डॉ.जार्ज एल.डी.आंबेडकरांचा ब्राह्मणवादी प्रजासत्ताकातील वैचारिक पत्रकारिता-आंबेडकरांच्या पत्रकारितेची १०० वर्षा.काउंटर करंट.२०२०

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षणविषयक विचार आणि २१व्या शतकातील वास्तव

कु. क्षितीजा लहू वाघमारे

बी.एस्सी. प्रथम वर्ष

दयानंद विज्ञान महाविद्यालय, लातूर

प्रस्तावना :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या व्यक्तित्वाचे आणि कार्याचे अनेक पैलू आहेत. ते स्वातंत्र्य पूर्व भारताचे समाजसुधारक होते. तर स्वतंत्र्य भारताचे राष्ट्र निर्माते होते. त्यांनी भारत राष्ट्राच्या विकासासाठी अतोनात परिश्रम घेतले. कायदा, इतिहास, समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र, साहित्य, तत्वज्ञान या सर्व क्षेत्रातील जगभरतील ज्ञानाचा त्यांनी कसून अभ्यास केला. या सर्व क्षेत्रांमध्ये मोलाची भर घालून अमुलाग्र असे परिवर्तन केले. सदैव या राष्ट्राच्या विकासाचा व उन्नातीचाच विचार बाबासाहेबांनी केला. आणि त्याला अनुसरूनच त्यांची प्रत्येक कृती होत होती. या देशातील शेतकऱ्यांच्या, कामगारांच्या, स्त्रियांच्या आणि बहुजन समाजाच्या उद्धाराच्या कार्यालाच त्यांनी पूर्णपणे स्वतः वाहून घेतले होते. त्यांची प्रत्येक कृती ही राष्ट्रविकासाला अनुसरून होती. देशाला देशातील समाजव्यवस्थेला तडा जाईल अशाप्रकारचे कोणतेच कार्य बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केलेले नाही. त्यांचे या राष्ट्रावर अतोनात प्रेम होते. म्हणूनच ते राष्ट्रभक्त होते. त्यामुळेच त्यांना राष्ट्र निर्माते म्हणणे संयुक्तिक ठरते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केलेल्या कार्याचा आणि विचारांचा मागोवा घेतला असता, असे दिसून येते की, त्यांनी देशाच्या प्रगतीमध्ये शिक्षणाला खूप महत्त्व दिले आहे. कारण कोणत्याही राष्ट्राचा विकास हा त्या देशाच्या शिक्षणावरच अवलंबून असतो. प्राथमिक शिक्षण हे व्यक्तीच्या पायाभरणीसाठी महत्वाचे आहे. म्हणून ते तर सक्तीचे असणे गरजेचे आहेच, तर उच्च शिक्षणही देशातील सर्वांगीण प्रकारच्या समस्यांवरचे प्रभावी उत्तर आहे. आपल्या देशातील उच्च शिक्षण हे गुणात्मक असले पाहिजे असे त्यांचे मत होते. हे आपले सूत्र सांगण्यासाठी त्यांनी 'शिका, संघटीत व्हा आणि संघर्ष करा' ही अत्यंत मोलाची शिकवण तत्कालीन समाजाला व विद्यार्थ्यांना दिली होती. उच्च शिक्षणात बाबासाहेब इंग्रजी शिक्षणालाही महत्त्व देतात. १९३० साली इंग्लंड मधून भारतातल्या कार्यकर्त्यांना लिहिलेल्या एका पत्रात त्यांनी भारतातील अस्पृश्यांनी इंग्रजी शिक्षण घेणे महत्वाचे आहे असे सांगितले कारण संबंध जगातील सर्वांगीण प्रकारचे अधिकाधिक ज्ञान हे इंग्रजी भाषेत आहे. त्यामुळे ती जागतिक भाषा व ज्ञान भाषा आहे. असे बाबासाहेबांना वाटत होते. म्हणूनच त्यांनी Who were the shudras, the problem of Rupees, thoughts on Pakistan, Buddha and his dhamma याशिवाय इतरही अनेक लेखांचे, ग्रंथाचे लेखनही इंग्रजी भाषेतच केले होते. ती इंग्रजी भाषा आजच्या विद्यार्थ्यांना क्लीष्ट, कठीण, दुर्बोध आहे असे वाटते. म्हणूनच ते इंग्रजी पासून दूर राहतात त्यामुळे त्यांना नोकरी, रोजगार मिळत नाही तसेच ते अविकसित, अप्रगत राहतात.

बाबासाहेबांचे शिक्षणविषयक विचार हे सुपरिचित आहेत. इंग्रजांनी भारतात आणलेले कारकुनी शिक्षण व शिकलेल्या भारतीय लोकांचा त्यांनी प्रशासनात केलेला वापर या गोष्टी पाहिल्या तर ही बाब लक्षात येते. म्हणूनच या राष्ट्राची घडी निट बसविण्यासाठी प्रथम येथील शिक्षण व्यवस्था सुधारली पाहिजे अशी त्यांची धारणा होती, म्हणूनच या शिक्षणव्यवस्थेला गतिमान करण्यासाठी त्यांनी आपले शिक्षणविषयक विचार अतिशय

चिंतनशीलपणे मांडले आहेत. त्यांनी मांडलेले शिक्षण विषयक काही महत्वाचे भाग सांगता येतील ते असे भारतातील शिक्षण हे आधुनिक प्रकारचे असले पाहिजे ते विज्ञान निष्ठेला बळकट करणारे असले पाहिजे. महत्वाच्या सर्वांगीण व्यक्तिमत्त्वाला बळकटी देणारे असले पाहिजे. त्यासाठी विद्यापीठाचा कारभार कसा असावा, विद्यापीठाची सिनेट कशी असावी, अभ्यासक्रम कसा असावा, परीक्षापद्धती कशी असावी, संस्था कशी असावी आणि शिक्षणाचा महत्वाचा केंद्रबिंदू असलेला विद्यार्थी वर्ग कसा असावा त्यांचे ही विवेचन बाबासाहेबांनी स्पष्टपणे केले आहे. बाबासाहेबांचे हे शैक्षणिक क्षेत्रासंबंधीचे विचार या देशाची व्यवस्था बदलवण्यासाठी आणि देशाला विकसित करण्यासाठी खूप उपयुक्त ठरणारे आहेत. स्वतः बाबासाहेब हे बालपणापासूनच अत्यंत अभ्यासू, हुशार विद्यार्थी म्हणून नावारूपाला आले होते पुढे ही त्यांनी खूप अभ्यास केला. १८-२० तास सतत टेबलावर बसून अभ्यास करणारे बाबासाहेब अस्पृश्य असूनही या देशाच्या संविधानाचे शिल्पकार आणि जगातील ज्ञानाचे प्रतिक ठरले आहेत. हे सर्व त्यांनी स्वबळावर कष्टावर केले आहे. आधी केले मग सांगितले हे त्यांचे सूत्र आहे. आजच्या २१व्या शतकातील भरकटलेल्या विद्यार्थ्यांना त्यांचे शिक्षण विषयक विचार खूप महत्वपूर्ण ठरणारे आहेत. आजचा विद्यार्थी शिक्षणापासून दूर जात आहे श्रीमंताची मुले डोनेशनच्या आधारे मेडिकल, इंजिनिअरींगचे शिक्षण घेत आहेत आणि मोठ्या पदावर जात आहेत. तर अस्पृश्य व बहुजन समाजातील आजचे विद्यार्थी हे शिक्षणाबद्दल उदासीन होऊन शिक्षणापासून दूर जात आहेत नोकरी मिळत नाही मग शिकायचे कशाला अशी निराशा आजच्या विद्यार्थ्यांमध्ये दिसून येत आहे. काही अशी ही परिस्थिती सत्य आहे नाही असे नाही. पण सर्वत्रच ही परिस्थिती आहे आणि सर्वांच्याच बाबतीत आहे असे नाही आणि नोकरीपेक्षाही व्यक्ती या व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी शिक्षण खूप महत्वाचे आहे. हे विसरून कसे चालेल? या निराशेपोटी २१व्या शतकातील विद्यार्थी शिक्षणाला दुय्यम स्थान देताना दिसतो. तो व्यसनाच्या आहारी जाताना दिसतो. व्यसनामुळे इतर अनेक अनैतिक प्रवृत्तींच्या आहारी जाताना दिसतो. बाबासाहेबांनी सांगितलेले शील, चारित्र्य आणि शिक्षणाचे महत्त्व त्यांच्या लेखीही नाही.

१९५४ साली मुंबई येथील भाषणात बाबासाहेबांनी विद्यार्थ्यांना संदेश देताना बुद्ध, कबीर आणि फुले या तीन गुरूंची व शील, स्वाभिमान आणि विद्या या तीन दैवतांची महती सांगितली होती. तव्याचा जाच, बुरसा मग आपोआप होय 'आरसा' या भाषनातुनही त्यांनी विद्यार्थ्यांना संबोधित करताना विद्येला शीलाची जोड असायला हवी असे म्हटले आहे. शील नसेल तर ज्ञान असूनही व्यक्ती पशुच आहे असे त्यांनी म्हटले आहे. अस्पृश्य समाजाच्या सर्व सामाजिक दुखण्यावरील उच्च शिक्षण हेच एकमेव प्रभावी औषध आहे हे त्यांनी पुन्हा पुन्हा निक्षून सांगितले. म्हणूनच ' शिक्षण हे वाघिणीचे दुध आहे, जो प्राशन करेल तो गुरगुरल्याशिवाय राहणार नाही ' असे त्यांनी म्हटले आहे. परंतु आजचे अस्पृश्य व बहुजन समाजातील विद्यार्थी व तरुण शिक्षणाला दुय्यम स्थान देत आहेत. महाविद्यालयात केवळ प्रवेश घेणे, शिष्यवृत्ती घेणे आणि त्या पैशातून मौजमजा करणे असा हा आजच्या विद्यार्थी आपल्या प्रत्ययाला येताना दिसतो. केवळ परीक्षेला उपस्थित राहून पास होण्यापुर्वेच तो प्रयत्न करतो. बहुतांश विद्यार्थी प्रथम वर्षातच अनुत्तीर्ण होतात पुढील वर्गात येत सुद्धा नाहीत. त्यामुळे त्यांच्या उच्च शिक्षणाची अक्षरशः धूळधाण झाली आहे. त्यामुळे आजच्या अस्पृश्य व बहुजन समाजातील शिक्षणाचे वाटोळे झाले आहे. म्हणूनच भविष्यकाळ हा अंधःकारमय आहे. तरुणच व्यसनाच्या, निराशेच्या, राजकारणाच्या आहारी जाऊन शिक्षणाकडे दुर्लक्ष करीत असतील तर आंबेडकरी समाजाचे व बहुजन समाजाचे काय होणार? हा प्रश्न निर्माण झाला आहे. सर्वच शिक्षणतज्ज्ञांच्या मनाप्रमाणे दर्जेदार उच्च

शिक्षणाशिवाय कोणतेही राष्ट्र प्रगतीशील होऊ शकत नाही. परंतु आपल्या देशातील उच्च शिक्षणाची व तरुणांची ही अवस्था आहे. या परिस्थितीला सावरण्यासाठी बाबासाहेबांनी मांडलेले शिक्षणविषयक विचार खूप महत्वाचे आहेत. हे विचार आजच्या विद्यार्थ्यांनी आत्मसात करावेत आणि आपल्या समाजाला व देशाला विकसित करण्याचे प्रयत्न करावेत. त्यांनी तरुणांना शिक्षणविषयक विचाराबद्दल केलेले अनमोल मार्गदर्शन आचरणात आणावे. आजच्या विद्यार्थ्यांबरोबर शिक्षक, पालक, विद्यापीठे, संस्था आणि संस्थाचालक यांनासुद्धा बाबासाहेबांचे मार्गदर्शक विचार आदर्श मानून आपला जीवन प्रवास करावा लागेल. तेव्हाच बाबासाहेबांच्या संकल्पनेतील आदर्श समाज व बलशाली राष्ट्र निर्माण होऊन आपला देश विकासाच्या व भरभराटीच्या शिखरावर पोहोचणार आहे असे मला वाटते.

संदर्भ ग्रंथ :-

१. धनंजय कीर, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई. पाचवी आवृत्ती २०१६
२. शरणकुमार लिंबाळे, ' प्रज्ञासूर्य ', दिलीपराज प्रकाशन, पुणे, तृतीय आवृत्ती डिसेंबर २०१४
३. प्रा. यादव गायकवाड, ' सम्यक संवाद', प्रज्ञा प्रबोधन प्रकाशन, सांगली, प्रथम आवृत्ती, एप्रिल २०१०
४. (संपा) अविनाश डोळस, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चित्रमय चरित्र डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र साधने प्रकाशन समिती, मुंबई, सुधारित आवृत्ती, एप्रिल २०१६
५. संपा. डॉ. नरेंद्र जाधव, 'बोल महामानवाचे' खंड एक, ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई, पहिली आवृत्ती २०१२

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्री सुधारणाविषयक विचार व कार्य

सीमा बालाजी चव्हाण

संशोधक विद्यार्थिनी

(बी.एस्सी.), तोष्णीवाल महाविद्यालय, सेनगाव

जि.हिंगोली

प्रस्तावना:

खर पाहिलं तर आजच्या या एकविसाव्या शतकात ग्रामीण स्त्री असो व शहरी स्त्री; स्त्रियांचे जे प्रश्न आहेत ते सर्वत्र सारखेच आहेत. तरीही स्त्रियांचा असा स्वतंत्र दबाव गट तयार होत नाही. डॉ. बाबासाहेबांनी स्त्रियांना सर्वच क्षेत्रात पुरुषांच्या बरोबरीने काम करण्याची हाक दिली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्त्रीमुक्तीचे कट्टर समर्थक होते. त्यांच्यावर महात्मा गौतम बुद्धाच्या शिकवणुकीचा आणि महात्मा जोतिबा फुलेंच्या कार्याचा प्रचंड प्रभाव होता. बाबासाहेबांच्या मते बुद्ध हेच स्त्री स्वातंत्र्याचे आद्य पुरस्कर्ते होत. बुद्धाने समानतेचा उपदेश दिला आणि तो अमलातही आणला. स्त्रियांना धर्मदीक्षेचा अधिकार देणारा बौद्ध धम्म हा मानवी इतिहासातला पहिला धर्म होय. ज्येष्ठ सामाजिक कार्यकर्त्या आणि अभ्यासक डॉक्टर रूपा कुलकर्णी-बोधी यांच्या मते, भारतीय स्त्रीमुक्तीची खरी वैचारिक बैठक भगवान बुद्धाच्या भक्कम अशा समतावादी तत्त्वज्ञानाच्या पायावर उभी आहे, बाहेरून आयात केलेल्या एखाद्या जेंडर बेस्ड विचारावर नाही! आणि कायद्याएवढेच बाबासाहेबांचे महत्त्वाचे योगदान म्हणजे त्यांनी दिलेली ही शुद्ध भारतीय बैठक!

बाबासाहेबांच्या मते कोणत्याही समाजाचे मूल्यमापन त्या समाजातल्या स्त्रियांची परिस्थिती कशी आहे, यावरून करता येते. समाजाने स्त्रियांच्या विकासाकडे लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक असल्याची त्यांची आग्रही भूमिका होती. ही समग्र प्रगती केवळ पुरुषांचीच नव्हे तर स्त्रियांचीदेखील होणे गरजेचे आहे हे भान त्यांना विद्यार्थिदशेतच आले होते. ते स्त्री शिक्षणाचे कट्टर पुरस्कर्ते होते. प्रत्येकाने आपल्या घरातल्या मुलीला शिक्षणाची संधी दिली तर हा विचार समाजात सर्वत्र पसरेल. समाजाची प्रगती होण्यासाठी शिक्षणाचा प्रसार व्हायला हवा. असे त्यांचे ठाम मत होते. शिक्षणामुळे मुली बिघडतात. हा विचार सर्वांनी मनातून काढून टाकला पाहिजे. आईवडिलांनी बालपणापासूनच मुलांच्या शिक्षणाकडे लक्ष दिले पाहिजे. ब्राह्मणाच्या मुली जितक्या शिकतील तितक्या दलितामधल्या मुली शिकल्या पाहिजेत असे विचार ते वेळोवेळी मांडत. ते केवळ विचार मांडून थांबले नाहीत तर औरंगाबादला त्यांनी महाविद्यालयाची स्थापना केली. इथे मुलींनाही प्रवेश दिला.

भारतीय समाज व्यवस्थेत घट्ट रुजलेली विषमता नष्ट करण्यासाठी झटणाऱ्या बाबासाहेबांना स्त्रियांवर होणारे अन्याय- अत्याचार अस्वस्थ करत होते. पितृसत्ताक संस्कृतीचा पगडाही लक्षात येत होता स्त्रियांचे त्यांच्या मनाविरुद्ध झालेले विवाह आणि लादली जाणारी बाळंतपणे याचाही परिणाम दिसत होता. ही परिस्थिती बदलण्याचे एकमेव प्रभावी साधन म्हणजे शिक्षण, यावर त्यांचा ठाम विश्वास होता. हा विचार समाजात रुजण्यासाठी त्यांनी आपल्या लेखांतून-व्याख्यानांतून पोटतिडकीने मांडणी केली.

स्वतंत्र भारताचे पहिले मजूर मंत्री म्हणून बाबासाहेबांनी स्त्रियांच्या सक्षमीकरणाचे अनेक निर्णय घेऊन त्यांची अंमलबजावणी केली. खाण कामगार स्त्रीला प्रसूती भत्ता, कोळसा खाणीत काम करणाऱ्या स्त्री कामगारांना पुरुषांइतकीच मजुरी, बहुपत्नीत्वाच्या प्रथेला पायबंद मजूर व कष्टकरी स्त्रियांसाठी २१ दिवसांची

किरकोळ रजा, एका महिन्याची हक्काची रजा, दुखापत झाल्यास नुकसान भरपाई आणि २० वर्षांची सेवा झाल्यावर निवृत्तिवेतनाची तरतूद यांसारख्या महत्त्वध्या निर्णयांचा उल्लेख करायला हवा.

बाबासाहेबांनी १९४७मध्ये कायदा मंत्री असताना हिंदू संहिता विधेयक अर्थात हिंदू कोड बिलाचा प्रस्ताव लोकसभेत मांडला. हिंदू वैयक्तिक कायद्यात एकाच वेळी काही परस्परपूरक पुरोगामी तत्त्वे समाविष्ट करण्याचे त्यांचे हे क्रांतिकारी पाऊल होते. अस्पृश्यतेचे उच्चाटन, लग्नसंबंधातली स्त्री-पुरुष समानता, स्त्रियांना काडीमोड घेण्याचा अधिकार, वारसाहक्काचे लाभ स्त्रियांनाही देण्याची तरतूद या तत्त्वांचा यात समावेश होता. बाबासाहेबांच्या मते सामाजिक न्यायाचा लढा यशस्वी होण्यासाठी हिंदू समाजाच्या वैयक्तिक कायद्यामध्ये जाती व्यवस्था आणि पुरुषप्रधानता यांना नकार देऊन समान वैयक्तिक संबंधांची पायाभरणी करणे आवश्यक होते. दुर्दैवाने या विधेयकाला लोकसभेत प्रचंड विरोध झाला. या विधेयकाला प्रारंभी पंडित नेहरूंचा पाठिंबा होता, पण काँग्रेसमधल्या सनातनी मंडळींचा टोकाचा विरोध आणि येऊ घातलेल्या निवडणुकांमुळे नेहरूंना प्रतिगामी शक्तींसमोर हार पत्करावी लागली. बाबासाहेबांना याचा खूप त्रास झाला. शेवटी या मुद्द्यावरून त्यांनी आपल्या मंत्रिपदाचा त्याग केला. हिंदू कोड बिलाचे काम संविधान निर्मितीएवढेच महत्त्वाचे होते, असे ते सांगत.

संविधानात आर्थिक प्रश्नांवर समान अधिकाराची तत्त्वे समाविष्ट करून अपेक्षित परिणाम होणार नाही, तर त्यासाठी हिंदू संहितेमध्ये सुधारणा करण्याची गरज आहे असे त्यांचे मत होते. जातीय अन्याय आणि स्त्रियांवर होणारे अन्याय यांमागची मूळ कारणे एकमेकांमध्ये गुंतलेली आहेत, याविषयी बाबासाहेब ठाम होते. घटनेला समांतर अशी परिपूर्ण हिंदू संहिता असावी अशी त्यांची इच्छा होती. पण तसे होऊ शकले नाही. ज्या मतदानाच्या अधिकारासाठी युरोपमधल्या स्त्रियांना संघर्ष करावा लागला तो अधिकार भारतीय स्त्रियांना न मागताच बाबासाहेबांनी दिला. त्यांनी कुटुंबाचे योग्य नियोजन स्त्रियांशीच निगडित असल्याची स्पष्ट भूमिका घेतलेली दिसते.

बाबासाहेबांनी आपल्या चळवळीत स्त्रियांना आवर्जून सहभागी करून घेतले. १९२७चा महाडचा चवदार तळ्याचा सत्याग्रह, १९३०चा नाशिकचा काळाराम मंदिर सत्याग्रह व १९४२च्या नागपुरातल्या महिला परिषदेत स्त्रिया मोठ्या संख्येने सहभागी झाल्या होत्या. लग्न ही मुलीच्या प्रगतीमधली अडचण असून मुलीवर ते लादले जाऊ नये, लग्नानंतर पत्नी ही नवऱ्याची मैत्रीण व समान अधिकार असलेली सहचारिणी असायला हवी. ती नवऱ्याची गुलाम व्हायला नको, असे ते म्हणत. बायको कशी असावी, याबाबत पुरुषाचे मत घेतले जाते, तद्वतच स्त्रीचेही नवऱ्याविषयीचे मत, आवडी-निवडी विचारत घेतल्या पाहिजेत.

स्त्रियांनी आपले हक्क मिळवण्यासाठी पुढे यायला हवे, हा विचार आंबेडकरांनी मांडला. बाबासाहेबांचे भारतीय स्त्रियांवर अनंत उपकार आहेत. त्यासाठी ती बाबासाहेबांची सदैव ऋणी असायला हवी. पण दुर्दैवाने उच्चभ्रू आणि बहुजन समाजातल्या स्त्रिया बाबासाहेबांच्या या कार्याविषयी अनभिज्ञ आहेत की याबाबत जाणून घ्यायला तयार नाहीत, सांगणे कठीण वाटते. काही अभ्यासक व चळवळीतल्या उच्चवर्णीय आणि दलित स्त्रियांनीच बाबासाहेबांच्या योगदानाची दखल घेतली असल्याचे दिसून येते. बाबासाहेबांनी केवळ दलित स्त्रियांचा विचार केलेला नसून समस्त स्त्रीवर्गाचे प्रश्न ऐरणीवर आणले. पण तरीही त्यांच्या क्रांतिकारक कार्याची उपेक्षा भारतीय स्त्रियांनी करावी. हा करंटेपणाच आहे. हिंदू कोड बिलाच्या माध्यमातून सधन, उच्चभ्रू स्त्रियांचेच कल्याण होणार होते. हिंदू कोड बिलात सुचवलेल्या उपाययोजना पुढे कायद्याच्या रूपाने अमलात आल्या त्याचा लाभ दलित-बहुजन स्त्रियांपेक्षा उच्चवर्णीय स्त्रियांनाच अधिक प्रमाणात झाला. येत्या काळात बाबासाहेबांनी

स्त्रियांसाठी केलेल्या अद्वितीय कामगिरीची दखल नव्या पिढीतल्या, पुरोगामी, समतावादी उच्चभू व बहुजन समाजातल्या स्त्रिया घेतील, हिंदू कोडबिलाच्या संबंधात आपली भूमिका स्पष्ट करताना कायदेमंत्री डॉ बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, समाजातील वर्गावर्गातील असमानता, स्त्री-पुरुष यांच्यातील असमानता तशीच अस्पर्शित राहू देऊन, आर्थिक समस्यांतील निगडीत कायदे संमत करित जाणे म्हणजे आपल्या संविधानाची चेष्टा करणे होय. शेणाच्या ढिगाऱ्यावर राजप्रसाद बांधण्यासारखे होय. हिंदू संहितेला मी हे महत्त्व देतो

हिंदू धर्मात अस्पृश्य मानल्या गेलेल्या समाजाकरिता व स्त्रियांची विविध प्रकारच्या शोषणातून सुटका व्हावी यासाठी हिंदू कोड बिल जातपंचायतमध्ये स्त्रियांना स्थान नव्हते. देवदासी, मुरळ्या , जोगतीणी यांच्याबाबत असलेल्या प्रथा उखडून टाकण्याची चळवळ, सन १९२७ च्या महाडच्या चवदार तळ्याच्या सत्याग्रहात स्त्रियांचा सहभाग होता. सन १९३० च्या काळाराम मंदिर सत्याग्रहात पहिली अटक होणारी तुकडी विशेष म्हणजे स्त्रियांचीच होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सर्व चळवळी समाजातील महिलांच्या नेतृत्वाचा पाया भक्कम करण्यासाठीच होत्या.

या सर्व आंदोलनाला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी जवळपास १९२४-२५ सालापासून सुरुवात केली होती. या आंदोलनास एक दलित नेता म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना सनातनी लोकांकडून कडवा विरोध होत होता. महिलांचे प्रश्न, दलितांचे अधिकार, दलित व स्त्रियांना मंदिर प्रवेशाला नाकारणारी सनातनी प्रवृत्ती या विषयास सनातनी मंडळींनी कधीच सहयोग केलेला नाही.

भारताला स्वातंत्र्य मिळून ६८ वर्ष झाली. तरी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या स्वप्नातील सामाजिक न्याय अजून खूपच दूर आहे हेच आज महिलांना शनि शिंगणापूरच्या मंदिराच्या चौथऱ्यावर प्रवेश तर त्र्यंबकेश्वर व कोल्हापूरच्या महालक्ष्मी मंदिराच्या गाभाऱ्यात प्रवेश जेव्हा नाकारला जातो तेव्हा जाणवते की, कायदेशीर स्वातंत्र्यापेक्षा सामाजिक स्वातंत्र्य जोपर्यंत प्राप्त होत नाही तोपर्यंत तुम्हाला कायद्याचे कितीही स्वातंत्र्य दिले तरी त्याचा काहीही उपयोग नाही.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी घटनेच्या गाभाऱ्यात स्त्री-पुरुष समतेलाही स्थान दिले. इतकेच नाही तर त्यासाठी आंदोलने सुध्दा केली. हिंदू कोड बिल तर हे त्याचे उत्तम उदाहरण आहे स्त्रीमुक्तीचा ध्यास डॉ. बाबासाहेबांनी घेतला होता. सन १९४७ पासून जवळपास चार वर्षांच्या अथक परिश्रमातून तयार केलेल्या हिंदू कोड बिलात स्त्रियांना कायद्याने हक्क, दर्जा आणि प्रतिष्ठा प्राप्त व्हावी हे ध्येय होते. संसदेत १९५१ ला हिंदू कोड बिल फेटाळले गेले. तेव्हा अत्यंत दुःखी व निराश होऊन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या कायदेमंत्री पदाचा राजीनामा दिला. केवढा प्रचंड त्याग त्यांनी तेव्हा स्त्रियांच्या हक्काकरिता केला.

दलित व महिलांसाठी या सत्तासंघर्षात व्यवस्था बदलता येणार नाही हे डॉ. बाबासाहेबांनी वारंवार सांगितले होते. नाशिकच्या काळाराम मंदिर प्रवेश तर दलितांकरिता होता. परंतु आज महिलांचा मंदिराच्या गाभाऱ्यात प्रवेश किंवा चौथऱ्यावर प्रवेश हा दलित महिला करित नसून सवर्ण महिला करित आहेत. मग या महिलांना विरोध का वास्तविक पाहता, राज्यघटनेच्या अनुच्छेद १५ व २५ अन्वये तसेच संबंधित कायद्याव्दारे असलेल्या मंदिर प्रवेशाचा आणि धर्म आचरणाचा महिलांना मूलभूत हक्क आहे. यात कुठलाही लिंगभेद होता कामा नये, असे नमूद केले आहे. महाराष्ट्र हिंदू प्रार्थना स्थळे प्रवेश प्राधिकरण कायदा १९५६ मधील तरतुदीनुसार जर एखाद्या व्यक्तीस सहा महिने तुरुंगवासाची शिक्षा होऊ शकते

मुंबई उच्च न्यायालयाच्या आदेशानंतर दुसऱ्याच दिवशी शनि शिंगणापूर येथील मंदिरातील चौथऱ्यारील प्रवेश व नंतर त्र्यंबकेश्वर व कोल्हापूरच्या महालक्ष्मी मंदिरातील गाभाऱ्यातील प्रवेशाकरिता महिलांना ग्रामस्थ महिलांनी विरोध केला तसेच पोलिसांनी सुध्दा आदेशाची प्रत आहे का? अशी विचारणा केली. या आदेशानंतर शनि-शिंगणापूर व त्र्यंबकेश्वर येथील देवस्थान समितीने पुरुष व महिलांना सुध्दा प्रवेशास तूर्त बंदी घातली वास्तविक शनि-शिंगणापूर त्र्यंबकेश्वर येथील विश्वस्त मंडळाची अध्यक्ष एक महिला व ती देखील न्यायाधीश असतांना असा निर्णय घेतला जातो.

२१ व्या शतकातील स्त्री बिनधास्तपणे वावरताना आज दिसत आहे. या अगोदरचा काळ जर आपण विचारात घेतला तर आधुनिक स्त्रियांच्या स्थितिकडे पाहता भारतीय संस्कृती आणि समाजामध्ये तिची स्थिती अबलेप्रमाणे होती. हे आपण ऐतिहासिक दृष्टीकोनातून सिद्ध करू शकतो.

संदर्भ :

१. श्रीरंग शेंडगे, संपादक , डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा तरुण विद्यार्थ्यांना उपदेश व मार्गदर्शन, राजेश प्रकाशन,पुणे- प्रथम आवृत्ती पृ९
२. प्रभाकर दिघे, महामानव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, राजेश प्रकाशन,पुणे- प्रथम आवृत्ती पृ१४१
३. विनोद गडहिरे, सा.क्रांतीचिराग,फुले,आंबेडकर जयंती विशेषांक २०१२,पृ. २७
४. दैनिक लोकसत्ता

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर: स्त्रीमुक्तीविषयक विचाराची प्रासंगिकता

प्रा.मधुबाला गंगाधर हुडगे

ग्रंथपाल, शिवजागृती वरिष्ठ महाविद्यालय, नळेगाव

ता. चाकूर जि. लातूर.

प्राचीन भारताच्या इतिहासात स्त्री ही आदिशक्ती, आदिमाया, आदिती इत्यादी रुपामध्ये आहे. याच काळामध्ये स्त्री ही सर्जनाची देवता म्हणूनही ओळखली जात होती. स्त्री ही आपल्यासारख्याच जीवाची उत्पत्ती करते ही गोष्ट त्या काळातील मानवाला दैवी व पवित्र वाटत होती. जन्म देणारी म्हणून तिला आदराने वागविले जायचे. याचकाळी मातृसत्ताक कुटुंब पद्धती होती. त्याकाळी स्त्रीचे समाजातील स्थान प्रतिष्ठेचे आणि निर्णायक होते. परंतु नंतर भारतामध्ये आर्यांचे आगमन झाले आणि हळूहळू काळ बदलत गेला. मातृसत्ताक व्यवस्थेची जागा पितृसत्ताक व्यवस्थेने घेतली आणि स्त्रीयांवरील अन्याय, अत्याचाराने जन्म घेतला. पुरुषसत्ताक व्यवस्थेने स्त्रियांना समाजामध्ये दुय्यम स्थान देवून तिची अवहेलना केली. आणि स्त्री ही पूर्णपणे गुलाम बनली. नीतीमत्तेची आणि चारित्र्याची बंधने स्त्रियांसाठी अधिकच कठोर करण्यात आली. स्त्रियांना नितीमत्ता संस्कार, योनिशुचितेच्या नावाखाली कडक बंधनात ठेवण्यात आले. म्हणजेच स्त्रियांचे माणूस असणे हे सुद्धा नाकारण्यात आले. बालविवाह, सतीची चाल, पुनर्विवाह बंदी, जरठकुमारी विवाह, विधवा पुनर्विवाह, केशवपन इ. अनिष्ट कुप्रथांचा जन्म झाला. या सर्व प्रथांना धर्माचा आधार देवून गौरविण्यात आले. भारतीय स्त्रियांच्या स्थितीबद्दल डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'हिन्दू स्त्रियांची उन्नती आणि अवनती': जबादार कोण ? असा प्रदिर्घ लेख लिहिला आणि समाजजागृती केली.

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारतीय स्त्रियांच्या जीवनात अनेक बदल घडून आले. यामध्ये डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचा सिंहाचा वाटा आहे. डॉ. आंबेडकरांनी स्त्री उद्धारासाठी जे प्रयत्न केले ते घटनेच्या व हिंदू कोडबिलाच्या माध्यमातून मूर्त रुपाने अस्तित्वात आले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी हिंदू कोडबिल तयार केले आणि महिलांसाठी स्वातंत्र्याची दारे खुली केली. स्त्री ही पुरुषाइतकीच आकलनशक्ती व बुद्धीसामर्थ्य असलेली पुरुषाची सहधर्मचारिणी आहे. पुरुषाच्या प्रत्येक कामात तिला भाग घेण्याचा अधिकार आहे. स्त्री ही जशी भाग्यशाली गृहलक्ष्मी आहे तशीच ती समाजाला सुसंस्कार देणारी समाजधारिणी आहे ही गोष्ट डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी जाणली होती.

स्त्रीपुरुष समानता :

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी घटनेचा मसुदा तयार करताना स्त्री-पुरुष समानता या तरतुदीचा समावेश केला. घटनेतील मुलभूत अधिकार भारतीय नागरिक म्हणून सर्वांसाठी समान दिले. समानतेचा अधिकार, व्यक्ती स्वातंत्र्याचा, शोषणाविरुद्धचा, धार्मिक स्वातंत्र्याचा, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, संपत्तीसंबंधीचा घटनात्मक उपाययोजनांचा असे सर्व मुलभूत अधिकार घटनेने स्त्री-पुरुष या दोघांनाही समानतेने बहाल केले आहेत. कायद्यासमोर श्रीमंत, गरिब, धर्म, वंश, जात, लिंगभेद, कनिष्ठ, वरिष्ठ असा भेदभाव केला जाणार नाही. सर्व व्यक्तींसाठी कायदा समान असेल. स्त्री आणि पुरुषांना उपजिविकेची साधने मिळविण्याचा समान हक्क असेल. आणि समान कामाबद्दल समान वेतन देण्यात येईल असे नमूद करण्यात आले. ही तरतुद अत्यंत महत्त्वाची आहे. परंतु आज समाजामध्ये स्त्री-पुरुष समानता आढळून येत नाही. स्त्रियांना घटनेने अधिकार दिल्यामुळे आज स्त्रिया विविध पदावर पुरुषांच्या बरोबरीने उत्तम योगदान देत आहेत. देशाच्या राष्ट्रपतीपदावर, पंतप्रधान पदावर, लोकसभा अध्यक्ष पदावर महिलांनी कार्य केलेले आहे. आणि आजपर्यंत करीत आहेत. यावरून आपल्या असे लक्षात येते की, ही जी प्रगती स्त्रियांनी केली ती स्वतःची गुणवत्ता, मेहनत, कष्ट त्याबरोबरच भारतीय राज्यघटनेने दिलेले अधिकार त्यामुळे देशातील स्त्रियांनी ही झेप घेतली आहे. परंतु आज पुरुषांच्या तुलनेमध्ये स्त्रियांचे प्रमाण कमीच आहे.

शिक्षण :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी जीवनामध्ये भाकरीपेक्षा ग्रंथाला जास्त महत्त्व दिले आहे. सर्व प्रगतीचा मुलाधार शिक्षण हेच आहे. म्हणून ते सर्वांना शिक्षण घेण्यास सांगतात. कारण शिक्षणाशिवाय मनुष्य म्हणजे प्राण्यासमान आहे. स्त्री ही माणूसच आहे म्हणून पुरुषाप्रमाणे शिक्षण हा स्त्रीचा हक्क आहे. ही सामाजिक न्यायाची भूमिका डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची होती. चातुरर्वर्ण्य समाजव्यवस्था आणि स्त्री-पुरुष समानतेवर आधारित समाजरचनेत स्त्रीला शुद्ध ठरविल्या गेले होते. तिचे माणूसपण

नाकारुन पशुपेक्षाही हीन लेखून शिक्षणापासून वंचित केले होते. स्त्रिला माणुस म्हणून जगण्यासाठी 'शिक्षण' हा एकमेव मार्ग आहे. अशी त्यांची भूमिका होती. एक पुरुष शिकला तर तो केवळ एकटाच सुधरतो पण एक स्त्री शिकली तर संपूर्ण कुटुंबाची सुधारणा होते अशी त्यांची धारणा होती. शिक्षण घेणे ही पुरुषाची मक्तेदारी नाही तर स्त्रियांनी शिक्षण घेतले पाहिजे असे त्यांना वाटे. आज २१ व्या शतकाकडे वाटचाल करत असताना मुले-मुली शिक्षण तर घेत आहेत परंतु आजही पुरुषांच्या तुलनेमध्ये स्त्रियांच्या शिक्षणाचे प्रमाण फार कमी आहे. गळतीच्या प्रमाणामध्ये मुलींच्या गळतीचे प्रमाण जास्त आहे. परंतु गुणवत्तेचा विचार जर केला तर १० वी व १२ वी, पदवी, स्पर्धापरीक्षा इत्यादी अनेक परीक्षांमध्ये सर्वात जास्त यश मिळविणाऱ्यामध्ये मुलींची संख्या जास्त आहे. मुली बुद्धीमत्तेच्या बाबतीत कमी नाहीत परंतु आजही समाजाध्ये त्यांच्यावर जे संस्कार केले जातात, त्यांना दुय्यम स्थान दिले जाते. समाजामध्ये आजही अवहेलना केली जाते. म्हणून आज बाबासाहेबांच्या विचारांची गरज समाजाध्ये जाणवते.

हिंदू कोडबील :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी महिलांच्या अधिकाराची कायद्याद्वारे प्रथापणा करण्याच्या संदर्भामध्ये जे काम केले त्याची बऱ्यापैकी माहिती समाजाला आहे. स्त्रियांसाठी हिंदू कोडबील म्हणजे वरदानच आहे.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारतीय स्त्रियांच्या जीवनात अनेक क्रांतीकारक परिवर्तने घडून आली. बाबासाहेबांनी तयार केलेल्या हिंदू कोडबीलामुळे स्त्रियांना विवाह, घटस्फोट, वारसा, पोटगी, दत्तक, इत्यादी बाबतीत कायद्याने निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य स्त्रीला मिळाले. परंतु आजही स्त्रिया स्वतःचे निर्णय स्वतः घेत नाहीत. स्त्रियांचे जीवन सुधारवे म्हणून द्विभार्या प्रतिबंध, छळ करणाऱ्या परित्यक्ता किंवा अन्य कारणासाठी घटस्फोट घेण्याचा हक्क, परित्यक्ता किंवा घटस्फोटीत स्त्रीला पोटगीचा हक्क, विधवा स्त्रीला इच्छा असल्यास पुन्हा लग्न करण्याचा हक्क, विधवा स्त्रीला मुलदत्तक घेण्याचा अधिकार, वडिलांच्या संपत्तीमध्ये मुलीला वारसा हक्क इत्यादीचा समावेश या बिलामध्ये होता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी तयार केलेले हिंदू कोडबील स्त्रीधन, पोटगी, घटस्फोट, वारसा हक्क, इ. दृष्टीने स्त्रियांना कायदेशीर अधिकार प्राप्त झाले. अशा कायद्यामुळे समाजामधील धर्म, रुढी, परंपरा, अंधश्रद्धेचे जोखड झुगारून स्वातंत्र्य, स्वहित, स्व कल्पनांचे निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य स्त्रियांना प्राप्त झाले. एका दृष्टीने हिंदू कोडबील म्हणजे भारतातील स्त्रीहक्काची पाहिली सनदच होय.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतातील सर्व स्तरामधील स्त्रियांना त्यांचा समानतेचा, 'माणूस' पणाचा हक्क मिळवून देण्यासाठी सतत संघर्ष करत राहिले. स्त्रियांचे खरे उद्धारक म्हणून बाबासाहेबांचा गौरव करावा लागेल.

२१ व्या शतकामध्ये आपण आलो आहोत तरी आजही भारतीय स्त्रियांच्या परिस्थितीमध्ये फारसा बदल झालेला नाही. स्त्रियांचे बरेचसे प्रश्न आजही सुटलेले नाहीत. स्त्री ही खऱ्या अर्थाने स्वतंत्र झालेली नाही. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी राज्यघटनेच्या माध्यमातून त्यांना समानतेचा हक्क मिळवून दिला. घटनेत स्त्री-पुरुष समानता बहाल केली. कायद्याने धर्म, जात, वंश, लिंग असा भेदभाव नष्ट केला असला तरीही स्त्रियांना आजही त्यांच्या हक्कासाठी लढा द्यावा लागतो. आंदोलने उभी करावी लागतात. आजही शनि-सिंगनापूर मंदीरातील चौथऱ्यावर प्रवेश, कोल्हापूरच्या महालक्ष्मी मंदीराच्या गाभाऱ्यातील प्रवेश, केरळमधील शबरी मंदीरातील प्रवेशासाठी स्त्रियांना संघर्ष करावा लागत आहे. महिलांचे आजही बरेच प्रश्न पूर्णपणे सुटलेले नाहीत. हे वास्तव आहे. आरक्षणांमुळे आज महिलांना राजकारणात प्रवेश मिळाला हे जरी खरे असले तरी जिल्हा परिषद सदस्या, पंचायत समिती सदस्या, सरपंच इ. पदावर महिला निवडून येत असल्या तरी त्यांना त्यांचे अधिकार वापरण्याचे स्वातंत्र्य नसल्याचे दिसून येते. ग्रामीण भागातील स्त्रिया आजही निरक्षरता, गरिबी, अज्ञान, अंधश्रद्धा, अन्याय यांच्याशी झुंजताना दिसतात. स्त्रीभ्रुणहत्या, आर्थिक, शारीरिक, मानसिक, लैंगिक छळ, घटस्फोट, हुंडाबळी, इ. अनेक समस्यांना स्त्रियांना आजही तोंड द्यावे लागत आहे. आज शिकलेल्या किंवा नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांना लैंगिक छळाला बळी पडावे लागत आहे. दिल्लीमधील निर्भयाची घटना, कोपर्डीमधील बालिकेवर झालेला बलात्कार व नंतर झालेली हत्या, किंवा अमरावतीमधील एका प्राध्यापिकेला भररस्त्यात जाळून मारल्याची घटना, हैद्राबादमधील नोकरी करणारी प्रियंका अशा कितीतरी स्त्रिया, मुली लैंगिक छळाला बळी पडत आहेत. हे वर्तमान समाजातील चित्र अत्यंत विदारक व भयावह आहे. अशा प्रसंगी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार स्त्रियांना संजीवनी ठरतात.

आज आपण २१ व्या शतकामध्ये वाटचाल करत असताना, प्रगतीची उंच उंच शिखरे पादाक्रांत करीत असताना स्त्रियांना कौटुंबिक, सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक, आर्थिक अशा अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. त्यामुळे स्त्रियांनी स्वतःचे

आत्मपरिक्षण करणे गरजेचे आहे. तसेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केलेल्या स्त्री-उद्धारक कार्याचा अभ्यास करणे गरजेचे असून राज्यघटनेच्या माध्यमातून मिळालेल्या अधिकारातून आपले जीवनमान उंचावण्याचा प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

संदर्भसूची -

१. अचलखांब, रुस्तूम डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे ग्रंथलेखन: एक आकलन २०११, औरंगाबाद, स्वरूप प्रकाशन.
२. पानतावणे, गंगाधर, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे निवडक लेख १९९८, पुणे, प्रतिमा प्रकाशन.
३. पानतावणे, गंगाधर, 'मूकनायक' १९९८, नांदेड, निर्मल प्रकाशन.
४. फडके, भालचंद्र, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, १९८५, पुणे, श्रीविद्या प्रकाशन.
५. वायदंडे, शशिकांत(संपा), महिला कायदे व अधिकार, २००५, श्री चंद्रसेन तुरकर प्रकाशन
६. सिंगारे, अनिल, इतिहासकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, १९९६, नांदेड, निर्मल प्रकाशन.

21 वे शतक आणि डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षणविषयक विचार आणि कार्य

डॉ.प्रकाश काशिनाथराव मोरखंडे,

सहायक प्राध्यापक, भूगोल

उज्ज्वल ग्रामीण महाविद्यालय, घोणशी

तालुका: जळकोट, जिल्हा: लातूर

प्रस्तावना :

शिक्षण हे समाज परिवर्तनाचे प्रभावी शस्त्र आहे. शिक्षणाने माणसाला आपले कर्तव्य व हक्कांची जाणीव होते. समाजातील अस्पृश्य समाजाला स्वत्वाची जाणीव व्हावी यासाठी आंबेडकरांनी शिक्षणाचे महत्त्व समाजात विशद केले. शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे. ते जो पिल तो माणूस गुरगुरल्या शिवाय राहणार नाही, असे ते समाज बांधवांना सांगत.

बाबासाहेबांना लहानपणापासूनच अभ्यासाची रुची होती आणि ते एक हुशार आणि कुशाग्र बुद्धीचे विद्यार्थी होते म्हणून ते आपल्या प्रत्येक परिक्षेत चांगल्या गुणांनी यशस्वी होत गेले. 1908 ला डॉक्टर भिमराव आंबेडकरांनी Dr.Br Ambedkar एलफिन्स्टन कॉलेज ला प्रवेश घेऊन पुन्हा इतिहास घडवला. उच्च शिक्षणाकरता कॉलेज ला प्रवेश घेणारे ते पहिले दलित होते. त्यांनी 1912 ला मुंबई विश्वविद्यालयातून पदवी परिक्षा उत्तीर्ण केली. संस्कृत शिकण्यास विरोध झाल्याने ते फारसी भाषेतून उत्तीर्ण झाले. या महाविद्यालयातून त्यांनी अर्थशास्त्र आणि राजनिती विज्ञान या विषयातून पदवी प्राप्त केली.

आपल्या शिक्षणाला पुढे सुरु ठेवण्यासाठी 1913 ला ते अमेरिकेत निघून गेले. 1915 साली आंबेडकरांनी B.R.Ambedkar अमेरिकेतील कोलंबिया विश्वविद्यालयातून समाजशास्त्र, इतिहास, दर्शनशास्त्र, मानव विज्ञान या सोबत अर्थशास्त्रातून एम.ए ची मास्टर डिग्री प्राप्त केली. या नंतर त्यांनी 'प्राचीन भारताचे वाणिज्य' यावर संशोधन केले. 1916 साली अमेरिकेतील कोलंबिया विश्वविद्यालयातून आंबेडकर यांनी पीएच.डी प्राप्त केली. त्यांच्या शोध प्रबंधाचा विषय होता 'ब्रिटिश भारतात प्रांतिय वित्त याचे विकेंद्रीकरण'.

फेलोशिप संपल्यानंतर त्यांना भारतात परतणे लागले. ब्रिटन मार्गे ते भारतात परत येत असता स्कुल ऑफ इकॉनॉमिक्स अँड पॉलिटिकल सायन्स यात एम.एस.सी आणि डी.एस.सी व विधि संस्थानात बार.एट.लाॅ करीता त्यांनी आपले रजिस्ट्रेशन केले आणि मग भारतात परतले. भारतात परतल्यानंतर त्यांनी प्रथम शिष्यवृत्ती च्या नियमानुसार बडोदा येथील राजांच्या दरबारात सैनिक अधिकारी आणि वित्तीय सल्लागाराची जबाबदारी स्विकारली. राज्याचे रक्षा सचिव या रूपात देखील त्यांनी काम केले. या नंतर भिमराव आंबेडकरांनी (Dr.Br Ambedkar) सैन्य मंत्री ही नौकरी सोडली आणि एक खाजगी शिक्षक आणि अकाउंटंट म्हणून त्यांनी नौकरी पत्करली. येथे ते सल्लागार व्यवसाय देखील करू लागले परंतु इथे देखील अस्पृश्यतेच्या मनोवृत्तीने त्यांचा पिछा पुरवला आणि सामाजिक स्थितीमुळे त्यांचा हा व्यवसाय देखील ठप्प पडला.

अखेरीस ते मुंबईला परतले येथे त्यांची मदत मुंबई गव्हनमेंट ने केली आणि ते मुंबईतील Sydenham College of Commerce and Economic ला राजनैतिक अर्थशास्त्राचे प्रोफेसर बनले. या दरम्यान त्यांनी आपल्या पुढच्या शिक्षणाकरता पैसे जमविले आणि शिक्षण सुरु ठेवण्याकरता 1920 ला पुन्हा एकदा ते भारता

बाहेर इंग्लंड ला गेले. 1921 ला त्यांनी लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स अँड पॉलिटिकल सायन्स मधून मास्टर डिग्री प्राप्त केली आणि दोन वर्षांनंतर डी.एस.सी पदवी देखील मिळवली. डॉ. भिमराव आंबेडकरांनी (B.R. Ambedkar) बाँन, जर्मनी विश्वविद्यालयात देखील अध्ययनाकरता काही काळ घालवला. 1927 ला त्यांनी अर्थशास्त्रातून डी.एस.सी केले. न्यायशास्त्राचा अभ्यास केल्यानंतर त्यांनी ब्रिटिश बार मध्ये बॅरिस्टर म्हणून काम केले. 8 जुन 1927 ला त्यांना कोलंबिया विश्वविद्यालयाद्वारे डॉक्टरेट पदवीने सन्मानित करण्यात आले.

शैक्षणिक विचार

प्राथमिक शिक्षण हे सर्व शिक्षणाचा पाया आहे, म्हणून हे शिक्षण अतिशय दर्जेदार व गुणवत्तेचे असावे असे सांगत. प्राथमिक शिक्षणाचे ध्येय असे असले पाहिजे की, मुलगा किंवा मुलगी एकदा शाळेत दाखल झाली की, तो किंवा ती पूर्णपणे सुशिक्षित, माहितीपूर्ण व गुणवत्ता प्राप्त करूनच बाहेर पडावी. शासनाने यासाठी लक्ष द्यायला हवे त्यांचे म्हणणे हाते की, समाजाच्या सर्व थरापर्यंत शिक्षण गेले पाहिजे. शिक्षण प्राप्त झाल्याने व्यक्ती बौद्धिकदृष्ट्या सशक्त होते. व्यक्तीला चांगले आणि वाईट यातील फरक समजायला लागतो. प्रजा, शील आणि करुणा हे गुण प्रत्येकाच्या अंगी आणण्यासाठी शिक्षणाची गरज त्यांनी प्रतिपादन केलेली आहे. शाळेत मुलांना केवळ बाराखडी शिकवू नये तर मुलांची मने सुसंस्कृत व गुणवत्तामय बनवावी. समाजहितार्थ या ज्ञानप्राप्त मुलांनी आपली सामाजिक बांधिलकीची कर्तव्ये योग्य व समर्थपणे पार पाडावीत असे शिक्षण असावे. शाळा म्हणजे उत्तम नागरिक व कर्तव्यदक्ष नागरिक बनविणारे कारखाने आहेत. याचे भान या प्रक्रियेत भाग घेणाऱ्यांनी घ्यानी घ्यावे. पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना १९४६ साली करून त्यांनी मुंबईला सिद्धार्थ कॉलेज व औरंगाबादला मिलिंद महाविद्यालय सुरू केले. राष्ट्रहित व समाजहिताचे भान ठेवणारेच खरे शिक्षण होय असे ते मानीत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा शिक्षणविषयक दृष्टिकोन

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शिक्षणाच्या बळावर संपूर्ण विश्वात ओळख निर्माण केली. भारतीय समाजव्यवस्थेत अस्पृश्य समजल्या गेलेल्या समाजाला सन्मानाचा दर्जा प्राप्त करून दिला. शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही ही त्यांची कायम भूमिका राहिली आहे. डॉ. आंबेडकरांनी अशिक्षित, दुर्लक्षित, दलित अस्पृश्य समाजाला शिक्षणाचे महत्त्व पटवून सांगितले. शिक्षणाच्या अभावामुळे आपला दर्जा कसा खालावला आहे, याचे भान करून दिले. गरीब- पद्धतित समाजातील मुलांनी - मुलींनी उच्च शिक्षण घ्यावे यासाठी त्यांनी आयुष्यभर धडपड केली. मुंबईत सिद्धार्थ तर औरंगाबाद येथे मिलिंद महाविद्यालयाची स्थापना पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी अंतर्गत केली. प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत मिळावे यासाठी भारतीय राज्यघटनेत कायदा केला. शिक्षणाप्रती त्यांच्या प्राणांतिक लढा होता. शिक्षण व विद्या या गोष्टींशिवाय आपला उद्धार होणार नाही असे त्यांचे स्पष्ट मत होते.

भारतीय शिक्षणव्यवस्था धर्मजातीमुळे अस्पृश्य समाजाला दूर लोटते. त्यांनी शिक्षण घेवू नये, शिक्षण घेणे ही वरिष्ठ समाजाची मक्तेदारी आहे, असा अनुभव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना आला. त्यांनी स्वतः प्रयत्नपूर्वक व संघर्षातून उच्चशिक्षण परदेशातून प्राप्त केले. डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या शिक्षणाच्या बळावर विपरीत समाजव्यवस्थेत स्थान मिळविले. दलित समाजातील लोकांना शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देवून ते ग्रहण करण्यासाठी अट्टहास केला. केवळ शिक्षण घेवून स्वउन्नती साधायची नाही तर शिक्षण प्रसार करण्याची मोठी जबाबदारी शिक्षित वर्गावर आहे, असे ते निक्षून सांगत. शिक्षणाला डॉ. आंबेडकर शस्त्र मानत. शिक्षण हे दुधारी

असल्याचे ते प्रतिपादित करीत. शिलाशिवाय शिक्षण म्हणजे शिक्षणरूपी शस्त्राचा गैरवापर होय, असे ते सांगत असत. आपण शिकलो म्हणजे सर्वकाही झाले असे नाही. शिक्षणाचे महत्त्व आहे. यात काही शंका नाही. मात्र शिक्षणाबरोबरच माणसाचे शीलही सुधारले पाहिजे. त्याशिवाय शिक्षणाची किंमत शून्य आहे. ज्ञान हे तलवारीसारखे आहे. तिचा सदुपयोग की दुरुपयोग करावयाचा हे त्या माणसाच्या शिलावर अवलंबून आहे.

नवे शैक्षणिक धोरण

भारतीय आणि पाश्चात्य अभ्यासकांनी मांडलेले शैक्षणिक दृष्टिकोन अभ्यासता त्यात सर्वसमावेशकता अल्प प्रमाणात दिसून येते. कार्यवाद, आदर्शवाद आणि निसर्गवाद या तीन सिद्धांतांचा विचार केल्यास डॉ. आंबेडकरांनी या सिद्धांतच्या पलीकडे जाऊन सिद्धांत मांडला. त्यांनी शिक्षणात मानवतावादाचा सिद्धांत मांडला. गौतम बुद्धांनी शिक्षण व्यवस्थेची सांगितलेली मूल्ये डॉ. आंबेडकरांनी प्रत्यक्ष कृतीमध्ये आणली. भारतीय शिक्षण प्रणालीत नव सिद्धांताची मांडणी केली. प्रस्थापित शिक्षण व्यवस्थेत स्त्री - पुरुष असा भेद होता. स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार नाकारण्यात आला होता. महात्मा फुलेंनी स्त्री - पुरुष शिक्षणाचा पुरस्कार केला. मुलींसाठी पुण्यात पहिली शाळा काढली, तर डॉ. आंबेडकरांनी मुलं आणि मुली यांना प्राथमिक शिक्षणाची कायद्याने सक्ती केली. गौतम बुद्ध व महात्मा फुले दोन्ही डॉ. आंबेडकरांचे गुरू आहेत. त्यामुळे त्यांच्या विचारांचा वारसा डॉ. आंबेडकरांच्या विचारात व कृतीत दिसून येतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १९२० मध्ये बहिष्कृत वर्गाच्या परिषदेमध्ये मुले- मुलींना प्राथमिक शिक्षण जितक्या लवकर होईल तितक्या लवकर सक्तीचे व मोफत करण्यात यावे, असा ठराव केला. प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार कसा महत्त्वाचा ठरतो या विषयी ते म्हणतात की, प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार हा राष्ट्रीयदृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाचा प्रश्न आहे. सध्याच्या युगात ज्या देशात बहुजन समाज निरक्षर आहे. अशा देशाचा जीवन कलहात टिकाव लागायचा नाही. प्राथमिक शिक्षणाचा सार्वत्रिक प्रसार सर्वांगीण राष्ट्रीय प्रगतीच्या इमारतीचा पाया आहे. शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण का गरजेचे आहे या विषयीचा दृष्टिकोन यातून दिसून येतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या शिक्षणविषयक दृष्टिकोनाचे महत्त्वाचे दोन पैलू या ठिकाणी पुढे येतात.

१) शिक्षणासाठी स्त्री-पुरुष असा भेद असता कामा नये.

२) शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण

किमान प्राथमिक शिक्षण सर्वांना मिळावे यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी घटनेत सक्तीचे व मोफत अशी तरतूद केली आहे. यावरून शिक्षणाप्रती त्यांचा व्यापक दृष्टिकोन लक्षात येतो. प्रचलित शैक्षणिक धोरणांच्या अनुषंगाने डॉ. आंबेडकरांचा शैक्षणिक दृष्टिकोन अभ्यासता लक्षात येते की, त्यांची शिक्षणाकडे बघण्याची दृष्टी किती वास्तव व विज्ञानवादी आहे. आदर्शवाद हा सिद्धांत पाश्चात्य देशात मांडण्यात आला. प्लेटो हा आदर्शवादाचा जनक मानला जातो. प्लेटोने दृश्य वस्तू या सत्य नसून त्यांच्या मागे असलेल्या त्यांच्या कल्पना याच सत्य आहे, असा सिद्धांत मांडला. या संदर्भात डॉ. आंबेडकर म्हणतात, वास्तव डोळ्यापुढे असून ते कसे नाकारता येईल. व्यावहारिक जीवनात माणसाची पंचज्ञानेंद्रियेच सत्याचा निर्वाळा देतात. तीच त्याच्या ज्ञानार्जनाची अंतिम साधने आहेत. आमच्या ज्ञानाची साधने जी ज्ञानेंद्रिये ती जगाच्या वास्तवाची आम्हाला जाणीव करून देत आहेत. असे असताना जगाचे अस्तित्त्व आम्हाला कसे नाकारता येईल? जर जगालाच अस्तित्त्व नसेल तर मला व तुम्हाला तरी अस्तित्त्व कुठे उरते आणि माझ्या जाणिवेला तरी काय अर्थ उरतो ? सत्य शोधून काढणे हा आदर्शवादाचा पाया आहे. परंतु सत्याची व्याख्या करताना जे डोळ्याने दिसते ते सत्य

नाही असे म्हणणे चुकीचे आहे. शिक्षणाचा उद्देश हा आत्मसाक्षात्कार असा असेल तर हा आत्मसाक्षात्कार मानवाच्या पंचज्ञानेंद्रियाला व पंचकर्मेन्द्रियांना अनुभवता आला पाहिजे. जे नाही त्याची केवळ कल्पना करून जाणीव करायची आहे. असे शिक्षणाचे ध्येय डॉ. आंबेडकरांना अभिप्रेत नाही. ज्ञानप्राप्तीसाठी, सत्य शोधण्यासाठी आपली पंचज्ञानेंद्रिये हेच एकमेव साधन आहे, असा नव आदर्शवादी सिद्धांत शिक्षणात त्यांनी मांडला. शिक्षणाने केवळ स्वतःचा विकास होत नाही तर त्यांच्या मदतीने समाजाचादेखील दर्जा उंचावता येतो हा महत्त्वाचा घटक डॉ. आंबेडकर प्रतिपादन करतात. शिक्षणातील आदर्शवाद संकल्पना डॉ. आंबेडकरांनी शीलाशिवाय अपूर्ण वाटते. प्लेटो शिक्षणामुळे जीवनातील श्रेष्ठ मूल्य लाभतात असे मानतो. तो या मूल्यांना सत्य, सौंदर्य व शिव असे मानतो. डॉ. आंबेडकर शिक्षणामुळे मनुष्य शीलवान होतो असे मानतात.

कार्यवाद हा सिद्धांतदेखीमुख्य लेख: पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी ज्या शिक्षणातून व्यक्तीच्या सुप्तगुणांचा विकास होतो आणि त्यातून तो स्वतःच्या व समाजाच्या इच्छा, आकांक्षा पूर्ण करू शकतो त्याला खरे शिक्षण म्हणावे असे जॉन ड्युई कार्यवादाविषयी सांगतात. जॉन ड्युई यांच्या शिक्षणविषयक विचारांचा प्रभाव डॉ. आंबेडकरांवर विशेष दिसून येतो. हिंदुस्थानातील दलित समाजाची उन्नती करणे म्हणजे त्यांच्या अन्न, वस्त्र, निवाराची सोय करून पूर्वीप्रमाणेच त्यांना उच्चवर्गाची सेवा करण्यास लावणे नव्हे. डॉ. आंबेडकर सदर परिच्छेदात कार्यवाद सिद्धांताचा संपूर्ण सार सांगतात. कार्यवाद सिद्धांताच्या अनुषंगाने मांडणी करतांना १) शिक्षणाकडे बघण्याचा दृष्टिकोन २) परिस्थिती शाश्वत राहणार नाही ती प्रयत्नपूर्वक बदलता येणे शक्य आहे. ३) जीवशास्त्रीय अशा त्रिसूत्रांवर आधारित आहे. डॉ. आंबेडकरांनी भारतीय समाजव्यवस्थेत गौतम बुद्धानंतर पहिल्यांदा प्रत्यक्षात कार्यवाही सिद्धांत अस्तित्वात आणला. अस्पृश्य समुहाच्या उत्थानाकरिता त्याची शैक्षणिक उपयुक्तता कार्यप्रवण करण्याचे कार्य डॉ. आंबेडकरांनी केले आहे.

शिक्षणविषयक सिद्धांतापैकी निसर्गवाद हा देखील एक पाश्चात विचारवंतानी मांडलेला सिद्धांत आहे. निसर्गवादाची संकल्पना इंद्रियजन्य अनुभवावर आधारित आहे. ही संकल्पना ऍरिस्टॉटल, बेकल हॉब्जलामार्क, रूसो, थॉमस हर्बट स्पेनर, सॅम्युअल बटलर, बर्नार्ड शॉ, पेस्टॉलॉजी, फ्रोबेल, कॉम्युन्स या अभ्यासकांनी विशेषतः मांडली आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय समाजव्यवस्थेत निसर्गवादाचे शैक्षणिक प्रारूप कष्टमय पद्धतीने रूजविले. शिक्षण हा सर्वांचा अधिकार आहे. भारतीय राज्यघटनेत तसा कायदा केला. हजारो वर्षांची शैक्षणिक मक्तेदारी मोडून काढली. शिक्षणावर व्यक्तीची योग्यता ठरते, जातीवर नाही हा विचार त्यांनी भारतीय समाजव्यवस्थेत रूजविला. अमूक एक जातीचा म्हणून त्याला शिक्षणापासून दूर ठेवणे म्हणजे निसर्गनियमांचा भंग करणे होय हा विचार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सर्वप्रथम भारतात मांडला. शिक्षण व्यक्ती वैशिष्ट्याचा विकास करते ही बाब तथाकथित समाजाच्या लेखी नव्हती. डॉ. आंबेडकरांच्या प्रयत्नातून, संघर्षातून भारतीय समाजव्यवस्थेत निसर्गवादाचा सिद्धांत रूजला. शिक्षण घेण्यासाठी जात, धर्म, वय, लिंग हे भेद पुसले गेले. निसर्गवाद शिक्षणाचे ध्येय लोकनिष्ठ मानतो. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर या ध्येयाला अनुसरून विचार मांडताना म्हणतात. आपला व्यक्तीविषयक लौकीक वाढविणे व त्याबरोबरच आपल्या समाजाची योग्यता वाढविणे हे केवळ शिक्षणावर अवलंबून आहे. आध्यात्मवाद किंवा आदर्शवादाप्रमाणे शिक्षणाची उद्दिष्ट्ये परलोक प्राप्ती नसून स्वविकास आणि सामाजिक उन्नती असे असायला हवे. तरच शिक्षण खऱ्या अर्थात मानवोपयोगी ठरेल अशी सैद्धांतिक भूमिका डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मांडली.

डॉ. आंबेडकरांचा शिक्षणातील निसर्गवाद म्हणजे केवळ निसर्गावर अवलंबून राहणे नव्हे तर निसर्गातील आपण एक घटक आहोत त्यानुसार इतरांवर अवलंबून आले. इच्छा आल्या, आकांक्षा आल्या मग त्या पूर्ण करण्यासाठी स्वतः प्रयत्न करावे लागतात आणि हेच निसर्गवादातील सत्य आहे. शिक्षणाचे मानवी जीवनातील स्थान, महत्त्व, ध्येय आणि उपयोगिता सिद्धांताच्या माध्यमातून मांडण्यात आले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांपूर्वी काही पाश्चात्य व भारतीय अभ्यासकांनी ते विशद केले आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी प्रचलित शिक्षणविषयक सिद्धांताचा प्रत्यक्ष जीवनाशी सहसंबंध जोडला. प्रचलित सिद्धांतात काही बदल सुचविले, नवा शैक्षणिक सिद्धांत मांडला. संपूर्ण मानवजातीला शिक्षणाची गरज, महत्त्व व उपयुक्तता पटवून दिली. त्यामुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा शिक्षणविषयक दृष्टिकोन सत्याशी भिडणारा शाश्वत स्वरूपाचा आहे.

शैक्षणिक कार्य

हिंदू जातीच्या नियमानुसार कनिष्ठ जातींना शिक्षण घेण्याचा अधिकार नव्हता. केवळ उच्च जातींनाच शिक्षणाचा अधिकार होता. त्यामुळे अस्पृश्य कनिष्ठ जातींची स्थिती गुलामापेक्षाही भयंकर झाली होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे उच्चविद्याविभूषित होते. च्यामुळे शिक्षणामुळेच कनिष्ठ जातींची स्थिती सुधारेल हे त्यांनी ओळखले होते. म्हणून त्यांनी कनिष्ठ जातींत शिक्षण प्रसार व्हावा म्हणून खालील पावले उचलली.

शैक्षणिक जागृती

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना कनिष्ठ जातींच्या शैक्षणिक मागासलेपणाची जाणीव होती. हजारो वर्षांपासून त्यांना शिक्षण नाकारलेले होते. अज्ञान व निरक्षरता यामुळेच त्यांचे उच्च जातींनी शोषण केलेले होते. जी हलक्या प्रतीची कामे उच्च जाती स्वतः करीत नव्हत्या ती कामे उच्च जाती कनिष्ठ जातींकडून सक्तीने करून घेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी कनिष्ठ जातींना त्यांच्या या दयनीय स्थितीचे कारण शिक्षणाचा अभाव हेच आहे याची जाणिक करून दिली. कनिष्ठ जातींच्या लोकांनी त्यांच्या मुलांना शाळेत पाठवावे यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी त्यांना प्रोत्साहन दिले. या मुलांना शिष्यवृत्ती, गणवेश, भोजन व निवारा अशा सुविधा पुरविण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी आपल्या कोट्यवधी अनुयायांना “शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा” असा धारदार व महान संदेश दिला.

बहिष्कृत हितकारिणी सभेची स्थापना

कनिष्ठ जातीतील लोकांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार व्हावा व त्यांची सामाजिक-आर्थिक स्थिती सुधारावी म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ‘बहिष्कृत हितकारिणी संघटनेची’ स्थापना केली. या संघटनेच्या वतीने सोलापूर येथे जानेवारी ४, इ.स. १९२५ रोजी एक वसतिगृह सुरू करून दलित, गरीब विद्यार्थ्यांना निवास, भोजन, कपडे व शैक्षणिक, साधनसामग्री पुरवली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी या वसतिगृहास सोलापूर नगरपालिकेकडून रु. ४००००/- चे अनुदान मिळवून दिले. या संस्थेने ‘सरस्वती विलास’ नावाचे मासिक व एक मोफत वाचनालयही सुरू केले.

दलित शिक्षणसंस्थेची स्थापना

१४ जून १९२८ रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दलित शिक्षणसंस्थेची स्थापना केली. दलितांच्या माध्यमिक शिक्षणाची सोय करणे हे या संस्थेचे मुख्य ध्येय होते. दलित विद्यार्थ्यांना वसतिगृहाची सुविधा उपलब्ध करून देण्याच्या कार्यासाठी मुंबई सरकारने या संस्थेस मदत करावी असे आवाहन बाबासाहेबांनी केले. कारण माध्यमिक शिक्षणाची जबाबदारी पेलण्यास ही संस्था समर्थ नव्हती. त्यामुळे मुंबईच्या गव्हर्नरने ८

ऑक्टोबर १९२८ रोजी माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांसाठी ५ वसतिगृहे मंजूर केली. तसेच गव्हर्नरने दरमहा रु. ९०००/- चे अनुदानही वसतिगृहांना खर्चासाठी मंजूर केले. जेव्हा ही रक्कम खर्चासाठी अपूरी पडू लागली तेव्हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मुस्लिम व पारशी समुदायातील धर्मादाय संस्थांकडून व इतर काही देणगीदारांकडून आर्थिक मदत मिळवली.

पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना

अस्पृश्यांसह निम्न मध्यमवर्गास उच्च शिक्षण देण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी ८ जुलै १९४५ रोजी 'पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची' स्थापना केली. या संस्थेच्यावतीने १९४६ मध्ये मुंबईतसिद्धार्थ कला व विज्ञान महाविद्यालय, १९५० मध्ये औरंगाबाद येथे मिलिंद महाविद्यालय, १९५३ मध्ये मुंबईत सिद्धार्थ वाणिज्य व अर्थशास्त्र महाविद्यालयतर १९५६ मध्ये मुंबईत सिद्धार्थ विधी महाविद्यालयसर्व समाज बांधवासाठी सुरू केले.

लेखन कार्य

विद्याव्यासंगी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना वाचनाचा व लेखनाचा मोठा छंद होता. त्यासाठी त्यांनी घर राजगृहातच एक समृद्ध ग्रंथालय उभारले. या ग्रंथालयात सुमारे ५०,००० ग्रंथ होते. त्यांनी एकूण ५८ पुस्तके वा ग्रंथ लिहिलेले आहेत. तसेच बाबासाहेबांनी पाच वृत्तपत्रे ही सुरू केली होती.

सारांश

डॉ. बाबासाहेबांनी भारतीय समाजात मूलभूत परिवर्तन घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला.त्यांनी भारतीय समाजाला नवी दृष्टी दिली.समाजातील पीडित, दलीत, शोषित समाजाला जागृत करण्यासाठी तत्वज्ञान दिले. डॉ.बाबासाहेबांनी आपले संपूर्ण आयुष्य नव्या भारताच्या जडणघडणीसाठी वाहून घेतले.इंग्रजांच्या दीडशे वर्षांच्या गुलामगिरीतून भारत स्वतंत्र व्हावा असे त्यांना वाटत होते. शिक्षणविना माणूस विकासाच्या प्रत्येक अधीवर मागे राहिला आहे.परंतु शिक्षणामुळे त्यांच्या आयुष्यात क्रांती होईल आणि प्रस्तापित समाजात मान ऊंचावून तो जगू शकेल.

संदर्भ

- १.डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर - विकिपीडिया
- २.डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर - पुढारी
- ३.डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर - मानवलोका रिसर्च बुलेटिन
४. www.mahamtb.com

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : सामाजिक व धार्मिक विचारांचा मागोवा

प्रा.पांडुरंग भिवाजी गोरे,

डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आधुनिक जीवन मूल्यांचा पुरस्कार केला आधुनिक जीवन मूल्य म्हणजे , "वाघिणीचे दूध "आहे असे डॉक्टर आंबेडकर म्हणत असे. ज्ञान शक्तीचा नवीन प्रयत्न करणे फार महत्त्वाचे आहे. ज्ञानशक्ती प्राप्त करण्यासाठी शिक्षण घेणे खूप महत्त्वाचे आहे. त्यामुळे शिक्षणाच्या माध्यमातून बदल होऊ शकेल.

महात्मा ज्योतिराव फुले यांच्या मते, "अरे या सुधारलेल्या विद्वानांच्या पूर्व जास देशाभिमान जर खरोखर ठाऊक असता तर त्यांनी आपल्या पुस्तकात आपल्या देश बंधू शुद्रास पशु पेक्षा नीच लागण्याजोगे लेख करून ठेवलेच नसते. ते विष्ठा खाणाऱ्या पशूंचे गोमुत्र पिऊन पवित्र होतात, परंतु ते शुद्राचे हातचे स्वच्छ कारंज्याचे पाणी पिण्यास अपवित्र मानतात." तर महात्मा गांधी यांनी Dr .Ambedkar is a challenge Hinduism. असे म्हटलेले आहे. अशाप्रकारे महात्मा ज्योतिराव फुले व महात्मा गांधी यांनी डॉक्टर ,बाबासाहेब आंबेडकर यांचे वर्णन केले आहे.

बाबासाहेब म्हणतात धर्माचा प्रचार करण्यासाठी ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी तळागाळातील लोकांना शिक्षणाची संधी मिळवून देण्यासाठी प्रयत्न केले. त्यांना समतेची वागणूक देण्याचा प्रयत्न केला. पुराणनिष्ठा जतन करण्यासाठी अनेक सुधारकांनी कार्य केले. त्यामध्ये लोकहितवादी, दयानंद सरस्वती, रानडे यांनी पुराणकालीन परंपरा जतन केल्या तर महात्मा फुले यांनी ब्राह्मण वर्चस्व, सामाजिक भेदाभेद, अवतार वादातील अज्ञान, अंधश्रद्धा, मुलकता व भ्रामकपणा यावर आपल्या ग्रंथाच्या माध्यमातून प्रहार केला तर डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर पोथीनिष्ठ विरुद्ध उभा राहणारे पहिले विचारवंत होते. जातीभेद हा जन्म जात नसून तो पोथीजात जात आहे असे महात्मा फुले यांनी अगोदरच सांगितले होते. डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांचे समाज व धर्मविषयक चिंतन आत्म प्रत्ययी आहे. ती पठिक पंडितांची निष्क्रियता नाही .

धर्म म्हणजे ज्याच्या योगाने अभुदय ऐहिक उन्नती व मोक्ष प्राप्त होतो तो धर्म होय. अभुदय म्हणजे संसारातील होणारी उन्नती होय. तर उत्कर्ष म्हणजे उत्थानाची उभारणी आहे. तत्त्वज्ञानाची जोड व्यवहाराशी जोडली नाही तर त्याला किंमत नसते.

त्याचप्रमाणे व्याकरणाने भूक थांबत नाही व काव्य रसाने तहान शमत नाही. म्हणून हिंदू धर्मशास्त्राच्या विचारात व आचारात विसंगती निर्माण होते.

"धर्मशास्त्र म्हणजे उदात्त विचार व नीचआचार यातील प्रबल विरोधाचे कोडेच म्हणायचे "असे डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात. त्यावेळी धर्म व समाजाच्या पृथक अस्तित्वाची गरज आहे . धर्मशास्त्राचा निर्णय देण्याचा अधिकार फक्त ब्राह्मण वर्गालाच होता. डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांनी इसवी सन 1936 मध्ये "अॅनहिलेशन ऑफ कास्ट" हा ग्रंथ लिहून प्रारंभी भाषण म्हणून प्रसिद्ध केले या ग्रंथामध्ये विवेक व नीतीचा ध्यास घेतलेल्या वेद शास्त्राचा विध्वंस करणे तसेच तत्व व नियम यात फरक असतो. काही गोष्टी घडवून आणण्यासाठी जी योजनापूर्वक चाकोरी निर्माण केली जाते ते नियम असतात. तर तत्त्वेही बुद्धीशी निगडित असतात.

डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांनी धर्म व्याप्ती वाढविण्यासाठी समाजातील संपूर्ण हिंदू समाजासाठी एकच धर्मग्रंथ असावा तो सर्वसामान्य व सर्वसमावेशक करावा. त्यामुळे समाजात समानता प्रस्थापित होण्यास मदत होईल. हिंदू धर्माची असणारी वेद, पुराणे, धर्मग्रंथ कायद्याने बंद करण्यात यावी तसेच जे नियम पाहणार नाहीत त्यांना शिक्षा करण्यात यावी.

पौराहित्य हे अनुवंशिक ठरू नये. तर प्रत्येक हिंदू व्यक्ती पौराहित्य पात्र रहावी. त्यासाठी त्याने विशिष्ट पदवी प्राप्त केल्यानंतर त्याला पौराहित्य करण्यास लायक ठरवावे. जेणेकरून समाजातील ढोंगी व बुवाबाजी पणा नष्ट करण्यास मदत होईल असा विचार डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांनी समाजापुढे ठेवला. पुरोहित हा सरकारी कर्मचारी म्हणून त्याचा उल्लेख करावा. त्याने नीती आचाराचे पालन करणे बंधनकारक राहिल. ज्याप्रमाणे नवीन गोष्टी स्वीकारण्यासाठी जुन्या व घातक प्रथा नष्ट करण्याची क्षमता त्याच्या अंगी आली पाहिजे. असा आदर्श डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांनी समाजापुढे दिला.

आदर्श समाजरचनेचे स्वरूप :

डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते समाजातील सर्व लोकांना एकत्र आणण्यासाठी एका सूत्रात बांधण्यासाठी समाजाच्या अस्तित्वाची कल्पना निर्माण झाली. त्यामुळे सर्वाबद्दल आपलेपणाची भावना निर्माण होईल, समाजातील भेदभाव नष्ट होऊन आपण सर्व एक आहोत याची जाणीव निर्माण झाल्यामुळे एकमेकांमध्ये परस्पर सामंजस्य निर्माण होईल.

आदर्श समाजाची रचना ही स्वातंत्र्य, समानता, बंधुता या त्रिसूत्रीवर आधारित आहे. त्यामुळे गतिशीलता हे त्याचे सूत्र आहे. मानवी एकात्मता ही आदर्श समाजाची संकल्पना आहे. त्यामुळे जोपर्यंत मानवामध्ये एकात्मता निर्माण होत नाही तोपर्यंत समाज एकत्र येणार नाही.

डॉक्टर आंबेडकर यांच्यामध्ये सामाजिक प्रश्न उद्भवण्यासाठी दोन कारणे महत्वाची असतात. त्यामध्ये एक म्हणजे अनिष्ट कुलाचार व दोन अनिष्टदेशाचार. यामुळे प्रश्न निर्माण होतात, त्यांच्यामध्ये समाजसुधारकाची दृष्टी स्व जातीच्या पलीकडे जाऊ शकली नाही म्हणून जातिभेद, स्पर्शास्पर्श भेद नष्ट करता आला नाही. यासाठी हिंदू समाजाची अंतर्गत रचना कारणीभूत ठरली आहे

समाज संस्कृती व धर्म:

डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारानुसार समाजामध्ये समाज, संस्कृती व धर्म या तीन बाबींचे स्वतंत्र अधिष्ठान असावे. हिंदू समाजातील स्पृश्य व अस्पृश्य यांची संस्कृती एकच आहे पण ते भिन्न-भिन्न समाजाचे आहेत. अस्पृश्य आहे हिंदू धर्मांतर्गत असतील पण ते हिंदू समाजांतर्गत समाजांतर्गत नाहीत हिंदू समाजात आर्थिक सुधारणा झाल्याखेरीज सामाजिक सुधारणा होणार नाही त्यासाठी त्यांनी एकमेकांशी रोटीबेटी व्यवहार केला पाहिजे. एकमेकांशी लग्नव्यवहार चालू केला पाहिजे. त्यामुळे ब्राह्मण वर्गातील लोकांचा तसा उद्देश नसल्यामुळे त्यांनी चातुर्वर्ण व्यवस्थेचा आधार घेतला व चातुर्वर्ण समाजाची निर्मिती केली. डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर सांगतात, "हिंदू समाज ही अनेक भेदांची व पोट भेदांची उतरंड आहे" मनुस्मृती या हिंदू ग्रंथामध्ये ब्रह्मदेवाची जातीव्यवस्था कशी होती हे सांगितले आहे. "ऋग्वेद काळानंतर जेव्हा ब्रह्मदेव बाळंत झाला तेव्हाच ब्राह्मण जातीवाचक करंट कारटी जन्मास आली व त्यांनी आपल्याभोवती प्रथमतः तटबंदी केली" ब्रह्मदेवाने आपल्या देहाचे दोन भाग केले. जातिभेदांमुळे जातीद्वेष निर्माण केले आहे.

घातक अल्पवयीन विवाह पद्धती:

अल्पवयीन विवाहामुळे मानवी जीवनाचे मातेरे होते. शरीर सामर्थ्याचा लोप होतो, शोधक बुद्धीला ग्रहण लागते, ज्याप्रमाणे जोरदार वृक्ष व्हावयाचा असल्यास त्याचा अंकुर जोरदार असावा लागतो त्याच प्रमाणे देशात सुदृढ संतती निपजण्यास प्रजोत्पन्नकाली स्त्री-पुरुषांची वाढ संपूर्णझाली असलीपाहिजे दहा-बारा वर्षांच्या बालकाचे लग्न करून त्यांच्याकडून ज्या देशात प्रजोत्पादन करण्यात येते त्या देशातील प्रजा खुरटी ,अल्पायुषी ,निस्तेज, दुर्बल व निरुत्साही झालीनाहीतर कशी होणार? या देशात शोधक बुद्धीचे लोक उत्पन्न झाले नाहीत याचे कारण म्हणजे अल्पवयीन विवाह पद्धती होय. ज्या ठिकाणी शरीर सामर्थ्याचा लोप होतो तेथे मानसिक सामर्थ्याचा झाला तर त्यात नवल काय? म्हणून डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांनी प्रजोत्पादन करण्यास क्षमावंत असलेल्या वयातच विवाह करावा. हा विचार समाज व देशाच्या आरोग्याची काळजी व्यक्त करणारा आहे.

समाजामध्ये सहा विवाहाचा आग्रह डॉक्टर आंबेडकर यांनी मांडला. जातिनिष्ठ आणि जातिभ्रष्ट हिंदू समाजामध्ये विभागणी करण्यात आली . जातिभेद हा हिंदू समाजाचा मूळ आधार आहे जातिभेदांमुळे जातिभेदांमुळे हिंदू समाजात गैरविश्वास निर्माण होतो . त्यामुळे जातिभेद हा सर्व अनर्थाचे मूळ आहे. उदाहरणार्थ सावरकर हे ,हिंदुत्व 'या ग्रंथात "वार्श ऑफरोझेस" म्हणजेच याचा अर्थ गुलाबांच्या लढाया. यामध्ये पुढील प्रमाणे उल्लेख केलेला आहे. परधर्मातून हिंदू धर्मात येयास बंदी घालण्यात आली होती. त्यामुळे त्यांनी जातिभेदाची चिकित्सा केली. ब्राह्मणांच्या खाणी तून हिरे निर्माण होतात तर अस्पृश्यांच्या खाणीतून कोळसा निर्माण होतो असा अपप्रचार पसरविण्यात आला. स्त्री शुद्रांवरील हिनत्वाचा डाग ही हिंदू समाजाची देणगी आहे. तर युरोपियन राष्ट्रात स्त्रिया उच्च पदावर आहेत. तर तर नेपोलियन हा चांभाराचा मुलगा होता तो अर्ध्या युरोपचा राजा होता. रेमॅसे मॅकडोनाल्ड याच्या आई-वडिलांचा पत्ता नसतानाही त्याने ब्रिटीश राज्याचे दिवान पद सांभाळले होते. पण आमच्या देशात स्त्री शूद्रांना साधा उच्चार करण्याचा देखील अधिकार नव्हता.

समाजामध्ये देशद्रोह व मानवद्रोह निर्माण केला.

तत्कालीन समाजामध्ये जातिभेद पसरलेले असल्याने सैन्यामध्ये भरती होता येत नव्हते परंतु डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यामुळे सैन्यात अस्पृश्यांना भरती होता आले त्या सैन्यामध्ये अनेक शूरवीर योद्धे होते. यामध्ये रायनाक,शिदनाक नावाचे अस्पृश्य पराक्रमी वीर नेते होते

अस्पृश्य आणि पवित्रता हिंदू धर्मात पाळली जात होती तसेच यहुदी धर्मात प्रेताला शिवणे निषिद्ध मानले आहे. पण शिवल्यास तो मनुष्य ओवळा होतो. अशी कल्पना आजही आहे. तसेच पारशी धर्मातही अशीच कल्पना आहे. त्याचप्रमाणे मृत व्यक्तीला स्पर्श केल्यामुळे अथवा स्त्री विटाळशी असता व अस्पृश्यांना स्पर्श केला असता कोणताही मनुष्य अस्पृश्य होऊ शकतो अशाप्रकारे समाजामध्ये अस्पृश्य आणि पवित्रता अस्तित्वात होती. इतर धर्मांमध्ये अस्पृश्यता ही तत्कालीन स्वरूपाची आहे पण हिंदू धर्मात ती चिरकालीन आहे अस्पृश्यता ही देव निर्मित नाही.

स्थिर जमाती व पराभूत जमाती यामध्ये समेट होऊन गावातील पराभूत झालेल्या लोकांना गावा बाहेर काढण्यात आले व ते गावाबाहेर काढण्यात आलेले लोक बौद्ध झाले. त्यानंतर बौद्ध धर्म व ब्राह्मण धर्म

यांच्यामध्ये इसवी सन 480 च्या सुमारास झालेल्या संघर्षातून अस्पृश्यता जन्माला आली. पराभूत झालेल्या लोकांना "ब्रोकन मेन" असे म्हणण्यात आले. अस्पृश्यता ही ब्राह्मणी धर्माचे अपत्य आहे

अस्पृश्यता आणि गुलाब गिरी

अस्पृश्य लोकांना गुलाम म्हणून वागविण्यात आले त्यामध्ये निग्रो आणि अस्पृश्य यांच्या छळाची कारणमीमांसा आपणास माहीतच आहे. त्यामुळे समाजातील बलुतेदारी ही एक प्रकारची गुलामगिरीच आहे समाजामध्ये अशा या बलुतेदारी पद्धतीमधून गुलामगिरीची प्रचिती आपणास येते या बलुतेदारास अत्यंत वाईट वागणूक दिली जात होती. त्यामध्ये, "पुरुष हजर नसला तर बायको, बायको नसली तर मुलगा, मुलगी! व तीही नसेल तर म्हातारा अथवा म्हातारी. कोणीतरी बदली म्हणून काम करावयास एका पायावर तयार असलेच पाहिजे. मग ते काम कोणत्याही वेळी येवो. रात्र म्हणता येणार नाही. हाक मारली की तडक निघालेच पाहिजे." आजारी आहे असे म्हणता येणार नाही, घरी मयत जरी झाली तरी असे म्हणता येत नसे. अशा प्रकारची वागणूक या बलुतेदारी बदली देण्यात येत होती. त्यामुळे, "रुढ मार्गाने जाणारा वाटसरू जोपर्यंत रस्ता सरळ आहे त्याला वाटा फुटलेल्या नाहीत तोपर्यंत डोळे झाकून काहीएक विचार न करता चालत असतो.

त्याला विचारपूस करण्याची गरज नसते. पण जेव्हा का रस्त्याला वाटा फुटलेल्या दिसतात तेव्हा तो थबकतो, गोंधळून जातो आणि यातील आपल्या मुक्कामावर नेणारा मार्ग कोणता याचा तो विचार करावयास लागतो. यावरून अवघड आहे की रुढ झालेल्या मार्गात हरकत उत्पन्न झाली नाही अथवा अडथळा भासला नाही तोपर्यंत कोणीही आपल्या पूर्वापार च्या रुढ मार्गाच्या बरेवाईट पणाबद्दल विचार करण्यास प्रवृत्त होत नाही"

अशाप्रकारे डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांनी समाजातील अस्पृश्यता कशी नष्ट करता येईल याचा विचार वरील लेखांमधून पटवून दिला आहे

संदर्भ ग्रंथ:

१. डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर-अॅनहिलेशन ऑफ कास्ट
२. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर-अस्पृश्य आणि अस्पृश्यता
३. डॉ. धनंजय कीर- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई
४. डॉ. खरात शंकर- डॉ. आंबेडकर. यांचे सामाजिक विचार. इंद्रायणी साहित्य पुणे.
५. बुद्ध आणि त्यांचा धम्म- डॉ. बी. आर. आंबेडकर
६. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर- भाषणे आणि विचार, संपादक डॉ. धनराज डहाट
७. खैरमोडे चांगदेव - डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर चरित्र, खंड दोन व सहा, सुगावा प्रकाशन पुणे
८. पतंगे रमेश -सामाजिक न्याय आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
९. प्रा. निंबाळकर वामन संपा. सामाजिक क्रांतीची दिशा प्रबोधन प्रकाशन, नागपूर.
१०. मूकनायक -डॉ. गंगाधर पानतावणे
११. प्रा. काळपांडे अनिल- सर्वासाठी बाबासाहेब

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि ओबीसींचे आरक्षण

प्रा.एस.आर. हावळे

प्राध्यापक

महात्मा बसवेश्वर महाविद्यालय, लातूर

प्रस्तावना:

भारतातील लोकशाही सर्वगुण संपन्न आहे. या सर्वगुण संपन्न सौंदर्याला 'भारताचे संविधान' 'अनमोल अलंकाराने अंगीकृत केलेले आहे. उद्देशिका, अनुच्छेद, भाग, कलम, पोटकलम इत्यादी शब्दभूषणाने, वाक्यरत्नाने सुशोभित केलेले आहे. प्रगाढपंडित, उच्च विद्याभूषित डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी रात्रंदिवस प्रचंड मेहनतीने भारताचे संविधान निर्मिती करून भारतीय लोकांना अतिशय आनंदित होऊन अर्पण केलेले आहेत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भारतीय लोकशाहीचे कट्टर प्रणेते आहेत. अपार कष्ट सोसून श्रीमंत व गरीब या दोघांच्या घरी प्रगतीचा प्रकाश सतत मिळत राहिल याची सदोदित काळजी घेतली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर राजकीय लोकशाहीच्या स्थापनेबरोबरच सामाजिक व आर्थिक लोकशाहीचा पुरस्कार करतात, आग्रह धरतात म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर खरे सामाजिक योद्धेही शोभून दिसतात.

भारतीय संविधानातील अनुच्छेद १५(४), १६(४), १६४, २४३, ३३५, ३४०, ३४१, ३४२ या अनुच्छेदानुसार उच्चनीच भेदभाव व दुर्बल असणाऱ्या घटकांचे मागासलेपण दूर करण्यासाठी आरक्षणाची तरतूद केली सामाजिक, शैक्षणिक व आर्थिकदृष्ट्या मागासवर्ग कोणते हे ठरविण्यासाठी ३४० अनुच्छेदानुसार राष्ट्रपतींना आयोग नेमण्याचे अधिकार दिले. आरक्षणाने जातीयभेदभाव आणि मागासलेपणा दूर करणे, सामाजिक दुराव्यातील अंतर कमी करणे, या करिता बाबासाहेबांनी अविरत प्रयत्न केले. भारतीय संविधानामध्ये अनुच्छेद, कलम , पोटकलम यांचा समावेश करून कायदेशीर दंड व शिक्षा अति व बंधने यांच्यामुळे भारतातील जातीय भेदभाव आणि मागासपणा कमी होईल हि, परंतु संपुष्टात येणार नाही. त्याकरिता राज्यकर्ते, सामाजिक जाणकार, शिक्षणतज्ञ लब्धप्रतिष्ठित यांची प्रबळ उर्मी, जाणीवपूर्वक जबाबदारी काटेकोर अंमलबजावणी अतिशय महत्वाची आहे.

भारताचे कायदेमंत्री असताना संविधानातील ३४०व्या अनुच्छेदाचे अंमल केले जात नाही म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मंत्रीपदाचा राजीनामा देतात. हा जगातील सर्वात महान त्याग समजला जातो. कारण राजसत्तेचा त्याग कुणालाही सहजासहजी सोडवत नाही. सर्व सुखसोयी पायाशी लोळण घेताना बाबासाहेबांनी ओबीसींचे हक्क मिळवून देण्यासाठी पुन्हा सामाजिक लोकशाहीच्या वाटेने काट्याकुट्याची वाट तुडवीत जात असल्याचे दिसतात. ' एकविसाव्या शतकातील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांची प्रासंगिकता ' हा विचार व्यक्त करताना सध्याची सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक या क्षेत्रातील विषमतेची परिस्थिती पाहत असताना लक्षात येते कि, पुढील कित्येक शतके बाबासाहेबांच्या विचारांची निश्चितपणे आवश्यकता असेल.

ओबीसींची सामाजिक व शैक्षणिक दुर्बलता दूर करण्यासाठी संविधानामध्ये पहिली घटना दुरुस्ती करण्यात आली. त्यानुसार १५(४) या कलमाचा समावेश करण्यात आला. या कलमानुसार ओबीसीकरिता (इतर मागासवर्ग - Other Backward Class) मागासवर्गीय आयोगाची नियुक्ती करण्याची तरतूद करण्यात आली.

२९ जानेवारी १९५३ रोजी राष्ट्रपतींच्या आदेशाने काकासाहेब कालेलकर आयोगाची स्थापना केली. या आयोगाने भारतातील २३९९ जातींचा ओबीसींच्या यादीत समावेश केला आणि आरक्षण देण्याची शिफारस केली. परंतु काका कालेलकर यांनी औपचारिकरीत्या राष्ट्रपतींना पत्र पाठवून इतर मागासवर्गांचा मागासलेपणा ठरविण्यासाठी ' जात ' हा आधार मानण्यास विरोध केला. इथे लक्षात घ्यावयास हवे कि, बाबासाहेबांनी कितीतरी दूरदृष्टी ठेवून ३४० वे कलम संविधानामध्ये समाविष्ट केले. कारण काही पक्ष, संघ, संघटना ओबीसींचा उपयोग फुकटचे सैन्य म्हणून करतात. त्यांच्या संरक्षणात बाधा आल्यास लगेच ओबीसींना प्रगतीपासून वंचित ठेवतात. त्यामुळे काका कालेलकर आयोग लागू करण्यासंबंधी दिरंगाई, विरोध, चालढकल या अडचणींना सामोरे जावे लागले. परिणामी ओबीसींच्या उत्थानाकरिता २० डिसेंबर १९७८ रोजी बिहारचे खासदार बिन्देश्वरी प्रसाद मंडल (बी.पी.मंडळ) यांच्या अध्यक्षतेखाली आयोग नेमण्यात आला. यालाच मंडल आयोग असे म्हणतात. इतर मागासवर्गीय (OBC) आरक्षण देण्यासंबंधी तसेच त्यांची सामाजिक व शैक्षणिक स्थिती जाणून घेण्यासाठी घटनेच्या ३४० व्या कलमानुसार या आयोगाची नियुक्ती करण्यात आली. मंडल आयोगाने खऱ्या अर्थाने ओबीसींची व्याख्या करण्याची जबाबदारी पार पाडली. या आयोगाने भारतातील ३७४३ जाती निश्चित करून त्यांचा ओबीसींमध्ये समावेश केला. भारतातील या लोकांचे एकूण लोकसंख्येतील प्रमाण ५२ टक्के असल्याचे सांगितले. ओबीसींना २७ टक्के आरक्षण देण्याची शिफारस केली. परंतु सर्वोच्च न्यायालयाने मंडल आयोगाच्या शिफारशी लागू करण्याला स्थगिती दिली. कारण या आयोगाच्या शिफारशी लागू करण्याच्या सरकारच्या विरोधात रिटपिटेशन दाखल केले गेले. त्यानंतर सर्वोच्च न्यायालयाच्या निकालानंतर ओबीसींना क्रिमिलेअर लागू करण्यात आले. परिणामी देशातील केवळ १२०० जातींना मंडल आयोगाच्या आरक्षणाचा लाभ मिळाला. देशात २७ टक्के आरक्षण ओबीसींना दिले तरी पुरोगामी महाराष्ट्रात १९ टक्के आरक्षण देण्यात आले.

आयोगाची अंमलबजावणी :-

मा. पंतप्रधान व्ही.पी. सिंग भारताचे प्रधानमंत्री असताना १३ ऑगस्ट १९९० रोजी मंडल आयोग लागू करण्याची घोषणा केली. त्यामुळे या काळात मंडल आयोग आणि व्ही.पी. सिंग यांचीच चर्चा अधिक झाली.

ऐतिहासिक स्मरण:-

भारतात ब्रिटीशांची सत्ता असताना व ब्रिटीशपूर्व काळातही अस्पृश्य मागास, बहुजन व इतर मागासवर्गांसाठी त्यांच्यातील दुर्बलता, दुर करून त्यांना सक्षम करून समता व संधीच्या समानतेसाठी अनेकांनी प्रयत्न केल्याचे दिसून येते. परंतु या सर्वांमध्ये बहुजन प्रतिपालक छत्रपती शिवराय महात्मा ज्योतीराव फुले, राजर्षी शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतातील अस्पृश व बहुजन समाजाला आरक्षण मिळवून देण्यासाठी प्रकर्षाने प्रयत्न केलेले आहेत. त्यांच्यामुळेच आज आपणास सामाजिक जाणीव व जागृती आल्याचे दिसून येते, अन्याय, अत्याचार, मुस्कटदाबी यांच्या विरोधात रोष व्यक्त करून न्याय मिळविण्याची प्रेरणा मिळते.

प्रसंग आणि प्रासंगिकतेचा विचार करता सद्यस्थितीला आरक्षण ही बाब पुढील अनेक वर्षे असणे आवश्यक व गरजेचे आहे. जो पर्यंत बहुजन ओबीसी, अस्पृश्य हा वर्ग एकजूट होऊन उच्च वर्णीयाकडून होणाऱ्या उच्चनीच, जातीभेद व विषमता यांना मुठमाती देत नाही तोपर्यंत आरक्षणाचा विडा उचलत राहिले पाहिजे. आजही Backward ला Forward केले तरी Reward मिळण्याच्या अडथळ्याच्याच शर्यतीत भाग घेणे अनिवार्य असल्याचे दिसून येते.

संदर्भ :-

- १) भारताचे संविधान (९८व्या सुधारणा पर्यंत) २६ जानेवारी २०१४ पर्यंत
- २) ओबीसीला पर्याय धर्मांतर - हनुमंत उपरे
- ३) आरक्षणाची वाटचाल - डॉ. रवींद्र भणगे
- ४) न्यायपत्रातील लेख - प्राचार्य , डॉ. सुरेश वाघमारे
- ५) मंडल आयोग - नारायण घाटकार
- ६) ओबीसी, काल, आज आणि उदया - प्राचार्य, डॉ. सुरेश वाघमारे, डॉ. सविता कीर्ते.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरकालीन सामाजिक परिस्थिती ते धर्मपरिवर्तन

डॉ. बी. व्ही. पुल्लागोर

(राज्यशास्त्र विभाग)

शा. अ. सा. महाविद्यालय, मुखेड जि.नांदेड

भारतात प्राचीन काळीच वर्णव्यवस्था निर्माण होऊन समाज अनेक जाती उपजातीत विभाजित होत गेला आहे समाजात प्रचंड प्रमाणात सामाजिक विषमता निर्माण झाली आणि समाजातील एक मोठा वर्ग जो कष्ट करतो देशाचा पोशिंदा आहे तो या व्यवस्थेच्या सर्व सुख सुविधा पासून दूर गेला व त्याच्या नशिबी दुःखाशिवाय काहीच आले नाही सामाजिक सुधारणेचे राजकीय काही प्रयत्न इतिहासात झाले त्यात उल्लेखनीय कार्य छत्रपती शिवाजी राजे व राजश्री शाहू महाराजांनी केले महात्मा ज्योतिराव फुलेंनी तर जणू काही सामाजिक परिवर्तनाचा विडाच उचलला होता व त्यातच आपले जीवन समर्पित केले.

डॉ.बाबासाहेबांच्या काळात जातीय व्यवस्थेच्या आधारावर सामाजिक विषमतेने कळसच घाठले होते बाबासाहेब एका दलित परिवारात जन्माला आल्यामुळे त्यांना या सामाजिक विषमतेच्या वेदनांना लहानपणापासूनच सामोरे जावे लागले त्यांच्या नशिबी घोर अपमान व अमानविय व्यवहार आले त्यामुळे त्यांच्या मनात सुवर्णा संबंधी घृणा निर्माण झाली एकीकडे स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी आंदोलने चालू होती तर दुसरीकडे बाबासाहेबांच्या मनात समाज परिवर्तनाचे द्वंद चालू होते त्यांना असे वाटत होते की स्वातंत्र्यापूर्वी सामाजिक सुधारण्याची गरज आहे भारतीय हिंदू व्यवस्था व इंग्रजांची राजवट यात काहीही फरक नाही या दोन्ही व्यवस्थेत गुलामगिरीचे समर्थन आहे देश इंग्रजांचा गुलामा आहे तर दलित येथील स्वरणाचे गुलाम आहेत.

बाबासाहेबांनी हिंदू समाजाचे विश्लेषण करून असे निष्कर्ष काढले की या समाजाची शक्ती एका विशिष्ट वर्गाच्या हाती आहे त्यामुळे या हिंदू समाजात दलितांचे हित जोपासले जाणे शक्य नाही कारण हा हिंदू समाज चार वर्णव्यवस्थेत विभाजित झाला आहे त्यात ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य आणि शूद्र समाज सामाजिक आर्थिक व राजकीय अधिकारापासून पूर्ण वंचित होते समान ते पासूनही वंचित होते एवढेच नाही तर त्यांना आत्म रक्षणाचा ही अधिकार नव्हता हिंदूंची परंपरागत व्यवस्था मनुस्मृति वर आधारित होती त्यास बाबासाहेबांचे विरोध होते कारण मनुस्मृतीमध्ये दलितांचे सामाजिक एक धार्मिक व आर्थिक आणि राजकीय शोषण करून दास बनवलेले आहे बाबासाहेबांच्या मते जातीयव्यवस्था ही हिंदू समाजातील मोठे दोष आहे त्याच प्रथेमुळे अस्पृश्यता जन्माला आली आहे ही व्यवस्था संपुष्टात आली पाहिजे त्यांच्या मते ही व्यवस्था निर्माण होण्यास काही प्रमाणात दलितांचा दृष्टिकोनही कारणीभूत आहे कारण दलित स्वतःला हीन समजतात या न्यूनगंडातून त्याग करून स्वाभिमानाने जगणे शिकले पाहिजे बाबासाहेबांची इच्छा होती की दलित समाज आपले जीवन सन्मानाने व्यतीत करावे हिंदू धर्मातील असमानता उच्च नीच व्यवस्थेतून दलितांना मुक्त करून सन्मान व समानता निर्माण करण्यासाठी त्यांनी धर्म परिवर्तनाचा निश्चय केला त्यातून दलितांना सामाजिक न्याय प्राप्त होईल असे त्यांना वाटत होते.

बाबासाहेबांनी दलितांना न्याय मिळवून देण्यासाठी चवदार तब्याचे सत्याग्रह केले कदाचित त्यांना असे वाटत असावे या सत्याग्रहामुळे हिंदूंचे हृदय परिवर्तन होईल व दलितांना समानतेची वागणूक देतील पण त्यांचा

भ्रमनिरास झाला त्यांच्या मनात जे धर्म परिवर्तनाचे द्वंद चालत होते त्यास या सत्याग्रहाला हिंदूंच्या विरोधामुळे फळ मिळाले मनुस्मृति दहनानंतर त्यांनी असे संकेतही दिले होते 1927 मध्ये त्यांनी स्वातंत्र्य समता बंधुत्व न्यायावर आधारित समाज निर्माण करण्याची मनीषा जाहीर केली होती शेवटी 1935 ला महाराष्ट्रातील येवला येथे धर्मांतर करण्याची घोषणा केली नंतरच्या काळात स्वतंत्र आंदोलनास गती मिळत गेली 1947 ला स्वातंत्र्य भेटले बाबासाहेबांच्या नेतृत्वात 2 वर्ष 11 महिने 18 दिवस प्रदीर्घ परिश्रमानंतर 26 नोव्हेंबर 1949 ला संविधान लिहून पूर्ण झाले 26 जानेवारी 1950 ला ते लागू करण्यात आले 1951 बाबासाहेबांनी आपला मंत्रिपदाचा राजीनामा दिला 1951 ते 1956 या काळात त्यांच्याकडे भरपूर वेळ होता त्यांनी अनेक धर्मांचा सखोल अभ्यास केला बाबासाहेबांनी 1935 ला धर्म-परिवर्तनाची घोषणा केली आणि तब्बल वीस वर्षांनंतर त्यांनी धर्मपरिवर्तन केले कदाचित त्यांना असे वाटले असावे धर्म परिवर्तनाच्या घोषणेनंतर हिंदू धर्मातील महंत त्यांची समजूत काढतील त्यांना अपेक्षित समाज व्यवस्था मान्य करतील पण दुर्दैवाने तसे झाले नाही शेवटी बाबासाहेबांनी 1956 ला नागपूर येथे ऑक्टोबर महिन्यात विजयादशमी रोजी धर्मपरिवर्तन केल्याची घोषणा केली त्यांनी हिंदू धर्माचा त्याग करून बौद्ध धर्म स्वीकारला अनेकांना असा प्रश्न पडतो की त्यांनी हिंदू धर्माचा त्यागानंतर बौद्ध धर्मच का स्वीकारला त्याचे उत्तर त्यांच्या "बुद्धा एण्ड द फ्युचर ऑफ रिलिजन" यामुळे इंग्रजी लेखात मिळते बाबासाहेबांच्या रायटिंग अँड पि चेसच्या सतराव्या खंडातील भाग दोन मध्ये हा लेख संकलीत आहे हा लेख कोलकत्ता येथील महाबोधी सोसायटीच्या मासिक पत्रिकेत 1950 ला प्रकाशित झाला होता डॉक्टर बाबासाहेबांनी जगातील प्रचलित धर्मांचा तुलनात्मक अभ्यास केला त्यात हिंदू इसाई इस्लाम व बौद्ध होते यात त्यांना बौद्ध धर्म अहिंसेचा मार्ग दाखवणारा व जग कल्याणाचा वाटला आणि बौद्ध धर्म हा तर्काच्या व विज्ञानाच्या कसोटीवर खरा ठरतो कारण बुद्ध हे स्वतःला साधारण मनुष्य समजत होते इतर धर्मात ईश्वराची संकल्पना होती पण बौद्ध धर्मात ईश्वर या संकल्पनेला स्थान नाही आणि बौद्ध स्वतः म्हणायचे माझ्या विचाराला अंतिम सत्य मानण्यात येऊ नये इतर धर्मात ईश्वर ही संकल्पना आल्यामुळे समाज वर्णव्यवस्था व जातीव्यवस्थेला विभागला जातो बाबासाहेबांना ते नको होते बाबासाहेबांच्या स्वप्नातील समाज हा समतेवर आधारित होता आणि हे फक्त त्यांना बौद्ध धर्मातच पहावयास भेटलेत्यांनी बौद्ध धर्मच का स्वीकारला या मागील अनेक महत्त्वपूर्ण कारणांपैकी एक कारण असेही सांगितले जाते की डॉक्टर बाबासाहेब हे एक महान राष्ट्रभक्त होते त्यांनी एकदा असे मग मत व्यक्त केले होते की मी अशा धर्माचा स्वीकार करीन ज्यामुळे भारताचे कमीत कमी नुकसान होईल त्या आधारावर बौद्धधर्म हा ह्याच मातीत निर्माण झालेला अतिशय प्राचीन धर्म आहे गौतम बुद्धाच्या अगोदर सत्तावीस बौद्ध होऊन गेले होते येथील सर्व दलित मूळ भारतीय आहेत भारतातील बौद्ध धर्म हा एकच असा आहे ज्यात वैज्ञानिक दृष्टी व समानता हे डॉक्टर बाबासाहेबांनी ज्या हेतूने धर्मपरिवर्तन केले तो हेतू दलित समाजाला स्वाभिमानाने जगता यावे व त्यांना अधिकाराची प्राप्ती होऊन समाजात समता निर्माण होऊन व देशाच्या हिताला धक्का न लागता दलितांचे सर्वांगाने विकास झाले पाहिजे असा त्यांचा मानस होता आज एकविसाव्या शतकातही बाबासाहेबांना अपेक्षित असलेला समाज निर्माण झाल्याचे वाटत नाही विषमतेचे स्वरूप बदलत आहे समाजातील विषमता नष्ट झाल्याचे दिसत नाही म्हणून बाबासाहेबांचे विचार आजही तेवढेच महत्त्वाचे वाटतात व आधुनिक समाजालाही दिशा देणारेच आहेत.

संदर्भ ग्रंथ

- १ भारताचे संविधान
- २ शूद्र पूर्वी कोण होते-डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर
- ३ डॉक्टर बाबासाहेब यांची गाजलेली भाषणे
- ४ डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांचे चरित्र-धनंजय कीर
- ५ भगवान बुद्ध आणि त्यांचा धर्म-डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा शिक्षणविचार

प्रा. राजेन्द्र मुंढे

मराठी विभाग,

यशवंत महाविद्यालय सेलू, जि. वर्धा

प्रस्तावना

मानवाच्या उन्नती विषयी डॉ. बाबासाहेबांची संकल्पना अत्यंत स्पष्ट होती. त्यांच्या मते, मानवाचा विकास साध्य करण्यासाठी उच्च शिक्षण हाच सर्वोत्तम पर्याय आहे. सामाजिक न्यायावर आधारित सम्यक परिवर्तन केवळ शिक्षणाने येऊ शकते. शिक्षण हेच सामाजिक क्रांतीचे साधन आहे. शिक्षणाच्या अभावाने माणूस गुलाम होण्यास वेळ लागत नाही. त्यामुळे शिक्षण प्रत्येकाला मिळाले पाहिजे. शासनाने ही जबाबदारी घेऊन सक्तीने शिक्षण लागू करावे कारण माणूस म्हणून जगण्याची जाणीव शिक्षणातून निर्माण होते. शिक्षणाने ही जाणीव दिली पाहिजे या मताचा आग्रह डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी धरला होता. 'शिक्षण म्हणजे सम्यक परिवर्तन' हेच सामाजिक क्रांतीचे सूत्र आहे. समता, स्वातंत्र्य, बंधुता आणि सामाजिक न्यायावर अधिष्ठित समाज निर्माण करण्यासाठी शिक्षण हेच महत्वाचे आहे. आयुष्यभर स्वतः 'ज्ञान' महत्वाचे मानणारी भूमिका त्यांनी घेतली. यातूनच शिक्षणा संबंधीचा विचार त्यांनी मांडला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ज्ञानाचे आयुष्यभर भुकेले होते. शिक्षण हे समाजपरिवर्तनाचे साधन आहे असे ते म्हणत. डॉ. आंबेडकर यांना ज्ञानाशी कधीही न संपणारी भूक/तहान लागलेली होती. आणि त्या ज्ञानाचा उपयोग त्यांनी समाजातील विषमतेविरुद्ध सामाजिक परिवर्तनासाठी एक हत्यार म्हणून केला. म्हणूनच त्यांनी सामाजिक परिवर्तनाच्या मार्गातील अडथळा म्हणून निरक्षरता दूर करण्यासाठी शिक्षणाचा ध्यास धरला. शिक्षण एक हत्यार म्हणून शिक्षणाचा पाठपुरावा केला. 'शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा' असा मंत्र तमाम अस्पृश्य बांधवांना दिला. शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही, हे त्यांनी ओळखले होते. ते नेहमी म्हणत, 'सर्व प्रकारच्या विषमता दूर करण्यासाठी आणि सामाजिक लोकशाही प्राप्त करून घेण्यासाठी शिक्षण हाच एक राजमार्ग आहे' शिक्षणाचा हेतू लोकांचे नैतिकीकरण आणि सामाजिकीकरण करणे हा होय. समता आणि संस्कृती यांना शिक्षण हा पाया होता. असे त्यांनी जाहीर केले होते.

अस्पृश्यांना शिक्षणाचे महत्त्व पटवून सांगताना डॉ. आंबेडकर म्हणत असत की, 'जातिप्रथेच्या तटबंध्यावर उघड उघड हल्ला करण्यासाठी अस्पृश्यांनी शिक्षण घेतलेच पाहिजे. आपले पोट भरण्यासाठी जगू नका. परंतु सांस्कृतिक विकासासाठी मानव प्राणी म्हणून जगा' असा उपदेश त्यांनी केला. आपले लोक शिक्षणाचे बाबतीत किती मागासलेले आहेत. त्याची त्यांना पूर्णतः जाणीव होती. शिक्षणाची गरज त्यांनी ओळखली होती. भारतीय समाजव्यवस्था जात, धर्म, वर्ण या विविधतेवर, विषमतेवर आधारलेली आहे हे त्यांनी ओळखले होते. अशा विषमसमाज व्यवस्थे विरुद्ध गौतम बुद्धांनी पहिला प्रहार केला. 'ज्ञान म्हणजे प्रकाश' अशी व्याख्या गौतम बुद्धांनी त्या काळी केली होती. अस्पृश्यता आणि जातिभेद म्हणजे भारतीय समाजव्यवस्थेला लागलेला रोग/कॅन्सर होत. महात्मा फुले, छत्रपती शाहू महाराज आणि बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतातील जातिभेद, अस्पृश्यता, निरक्षरता नष्ट करण्यासाठी स्त्री शिक्षण, कामगार चळवळ, अस्पृश्यताचे शिक्षण, विधवा विवाहाला पाठिंबा इ. बाबतीत कार्य केले. त्यांनी कृतिशील आंदोलने उभारली. शिक्षणाकडे पाहण्याचा त्यांचा दृष्टिकोन विधायक आणि स्वप्नात्मक होता. शिक्षण हा सामाजिक, अर्थिक, राजकीय क्रांतीचा मूलाधार आहे असे डॉ. बाबासाहेबांचे मत होते. तुमचा उद्धार करण्यास असा एक मार्ग आहे आणि तो म्हणजे राजकारण, कायदा करण्याची शक्ती, पोटभर अन्न, राहण्यास जागा, प्रत्यार्जनाचे साधन मिळत नाही, याला काही कारण देव किंवा दैव दोन्हीही नाही. तुम्हाला अन्न वस्त्र आणि निवारा आणि शिक्षण देणे या देशांतील कायदे करणाऱ्या सत्तेचे कार्य आहे. व या सत्तेचा कारभार तुमच्या संमतीने सहाय्याने आणि सामर्थ्याने चालणार आहे.

'भारताततील पददलित, स्त्रिया यांच्या दैन्यावरचा रामबाण उपाय म्हणजे शिक्षणच होय. अशी त्यांची खात्री होती. मानवाला क्रियाशील बनविणे, अन्याय, अत्याचाराचे विरोधात संघर्ष करणे आणि त्या ध्येयासाठी संघटन करणे म्हणजे क्रांतीचा मार्ग खुला करणे होय, 'शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा' या तीन तत्वात डॉ. आंबेडकरांच्या सर्व शैक्षणिक

विचारांचे सार आहे. शिक्षणाची संधी प्रत्येकांना सारखी असते. या संधीचा सदुपयोग करावा हे त्यांच्या जीवनशिक्षणाचे मुख्य सूत्र होते. त्यांच्या मते 'आई बाप' आयुष्याला वळण लावू शकतात. आपण मुलांच्या शिक्षणाबरोबर मुलींच्याही शिक्षणासाठी धडपड केली पाहिजे. तरच आपल्या समाजाची प्रगती झपाट्याने होईल. यासाठी त्यांनी सहशिक्षणाचा पुरस्कार केला आहे. नीतिमत्तेचा बाऊ करून सहशिक्षणाला विरोध करणे ही बाबच ते नाकारतात. 'स्त्री-पुरुषांना वेगवेगळे ठेवल्याने नीतिमत्ता शाबूत राहते, हा निव्वळ भ्रम आहे. एखादा तरुण निर्जन वनात राहून ब्रह्मचारी राहू शकेल किंवा एखादी स्त्री तुरुंगात डांबल्यास व तिला कोणाचा संसर्ग लागू न दिल्यास ती साध्वी राहू शकेल. मग नीतिमत्तेचे बुजगावणे कशासाठी? उलट स्त्रियांच्या सहवासात राहून जो पुरुष आपले मन ताब्यात ठेवू शकतो व पुरुषांच्या सहवासात जी स्त्री आपले पाऊल वाकडे पडणार नाही, याची खबरदारी घेते त्यांना नीतिमान म्हटले पाहिजे', अशी ते सहशिक्षणाची शिफारस करतात. स्त्री पुरुषांनी एकत्र राहून शिक्षण घेतले पाहिजे. हा सहशिक्षणाचा त्यांचा आग्रह अन्वर्थक आहे. स्त्री-पुरुष समतेचा हा मूलमंत्र आहे.

शिक्षणाचे महत्त्व सांगताना डॉ. आंबेडकर म्हणतात, 'स्वाभिमान, स्वावलंबन आणि आत्मोद्धार हे परिणामकारक शिक्षणाचे ध्येय होय, शिक्षणातून व्यक्तिमत्त्वाचा जन्म होतो. स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वाचा प्रत्यय आत्मविश्वास, आत्मआदर आणि आपल्या व्यक्तिमत्त्वाची प्रतिष्ठा निर्माण करण्याची क्षमता शिक्षणात असणे आवश्यक आहे. स्वतःचा स्वतःने करावयाचा विकास म्हणजे आत्मोद्धाराची संकल्पना होय.' देशातील अस्पृश्यता, गुलामगिरी, अप्रतिष्ठा याचे दाहक चटके बाबासाहेबांनी लहानपणापासूनच सहन केले होते. स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व याची महती त्यांनी ओळखली होती. शिक्षण ही विकासासाठी पायवाट आहे. विकासासाठी स्वातंत्र्य त्यांना हवे होते. आणि स्वातंत्र्य हे मुख्य शिक्षणाशिवाय सापडणार नाही याची त्यांना खात्री पटलेली होती. आत्मोद्धारासाठी स्वातंत्र्य, स्वावलंबनासाठी समता आणि स्वाभिमान प्रदान करणारी बंधुता त्यांना हवी होती. त्यासाठी त्यांनी सर्वांसाठी शिक्षण आणि सर्वांना विकासाचे स्वातंत्र्य हवे होते. त्यांच्या मते, 'शिक्षण हा राष्ट्रीय उन्नतीचा मूलमंत्र आहे.' सामाजिक क्रांती घडून आणायची असेल तर त्याची बीजे बालवयातच पेरली पाहिजे असे त्यांना वाटत होते.

'शिक्षण म्हणजे परिवर्तन' त्यांच्या शैक्षणिक विचारांचे एक मुख्य सूत्र होते. शिक्षण हे सामाजिक क्रांतीचे प्रभावी साधन आहे. म्हणून प्रत्येकांनी शिक्षणाचा ध्यास धरावा असा त्यांचा आग्रह होता. डॉ. आंबेडकरांनी शिक्षणाची व्याख्या पुढील प्रमाणे केली आहे, 'व्यक्तीला जाणीव त्मसंप्रजपवद देते ते शिक्षण होय.' शिक्षणाअभावी माणूस म्हणजे निव्वळ पशु होय. असे त्यांचे मत होते. उपासमारीने शरीरातील पोषण कमी झाल्यास माणूस हिनबल होवून अल्पायुषी होतो. तसेच शिक्षणाच्या अभावी तो निर्बुध्द राहिल्यास जिवंतपणी दुसऱ्याचा गुलाम होतो.

डॉ. आंबेडकरांनी सांगितले होते, 'आपली लेखणी आपल्या प्रश्नापूरती बंदिस्त करू नका. तिचे तेज खेड्यापाड्यातील गडद अंधःकार दूर होईल अशी परावर्तित करा.' डॉ. बाबासाहेबांच्या मते, 'शिक्षण हे माणसांना घडवित असते. जे माणूस घडविते ते शिक्षण. शिक्षण म्हणजे ज्ञान आणि प्रज्ञा यांचा सुरेख संगम होय. शिक्षणाचा हेतू ज्ञान आणि चारित्र्याची निर्मिती करणे हा असावा. जी व्यक्ती आपल्या पत्नी आणि अपत्यापेक्षाही शिक्षणावर अधिक प्रेम करते त्या व्यक्तीला शिक्षण प्रेमी म्हणावे' डॉ. आंबेडकरांच्या मते, 'भारतात जातीभेद राहण्याचे दोन मार्ग आहे एक तर सर्वांना शस्त्र वापरण्याची परवानगी नव्हती आणि दुसरी गोष्ट म्हणजे अज्ञान होय.'

१३ जून १९५४ रोजी मुंबईच्या भाषणात ते म्हणाले होते. 'आपण शिकलो म्हणजे सर्वकाही झाले असे नाही. मात्र शिक्षणाबरोबर माणसासोबत शीलही सुधारले पाहिजे. शीलशिवाय माणसाची किंमत शून्य आहे. ज्ञान हे तलवारीसारखे आहे. तलवारीचा सदुपयोग करायचा की, दुरुपयोग करायचा हे माणसाच्या शीलावर अवलंबून असते, तलवारीने एखाद्याचा खूनही करील किंवा एखाद्याचा बचावही करील शिकलेली माणसे केवळ पोटभरू असून चालणार नाही. ज्यांना स्वार्थापलिकडे काही दिसत नाही, ज्यांना थोडेही परमार्थ करता येत नाही, ती माणसे नुसती शिकली म्हणून काय झाले? ज्ञान हे जीवनाला अत्यंत आवश्यक आहे. ज्ञान नसल्यामुळे मानवाचे फार मोठे नुकसान होत असते. म्हणून ज्ञान/शिक्षण सर्वांनी घेतलेच पाहिजे' शिक्षण हे मानवी सभ्यता आणि संस्कृतीचा खरा प्रसार करण्यासाठी ज्ञान आणि चारित्र्य यांची एकता त्यांना अपेक्षित होती.

१९२४ मध्ये अस्पृश्यांच्या उद्धारासाठी डॉ. आंबेडकरांनी बहिष्कृत हितकारिणी सभेची स्थापना केली. वसतिगृहे उघडून दलित वर्गांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार करणे, वाचनालये, वसतिगृहे आणि अभ्यासमंडळे उघडून दलितवर्गात संस्कृतीच्या

प्रसाराचे प्रचालन करणे. औद्योगिक आणि कृषिशाला उघडून दलित वर्गाच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा करणे ही ह्य सभेची उद्दिष्टे होती.

आपल्या ज्ञानाचा उपयोग केवळ परीक्षेपुरता करू नये परीक्षा कोणीही पास होईल नसल्या परीक्षा पास होवून पदव्या मिळविण्यातच काही अर्थ नसतो. असे अपुरे विद्यार्जन निरूपयोगी ठरते. रचनात्मक, विधायक कार्य शिक्षितांनी केले पाहिजे. शिक्षित लोकांनी देशाच्या उन्नतीचा विचार केला पाहिजे. विद्यार्थी चळवळी त्या दिशेने कार्यरत व्हाव्यात, असा दूरदृष्टीचा विचार डॉ. आंबेडकरांनी मांडला. विद्यार्थ्यांच्या निरनिराळ्या संस्था संघटना, निरनिराळ्या राजकीय पक्षाच्या चाकाला बांधलेल्या असतात, ही बाब योग्य नसल्याचे मत त्यांनी त्यावेळी मांडले होते.

विद्यापीठे, महाविद्यालये, शिक्षणसंस्था? शिक्षक-विद्यार्थी यांच्यातील उणिवांचे नेमकेपण सांगत त्यांच्या कार्यासंबंधीचा विचार डॉ. आंबेडकरांनी देशाला दिला, केवळ विचार दिला नाही, तर १९२५ मध्ये दलितवर्गाच्या विद्यार्थ्यांसाठी सोलापूर येथे वसतिगृह सुरू केले, कपडे, लेखनसामग्री, भोजन खर्च त्यांनी स्वतः केला. १९२८ मध्ये दलित शिक्षण संस्थेची स्थापना; कमचतमेमक बसेमे म्कनबंजपवद वैवपमजलद्ध केली. व दलितवर्ग शिक्षण संस्थेला सहाय्य करण्याचे आवाहन मुंबई शासनाला केले.

अनुसूचित जातीमध्ये उच्च शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी ८ जुलै १९४५ रोजी 'पिपल्स एज्युकेशन सोसायटी' ची स्थापना केली. २० जुलै १९४६ रोजी सिध्दार्थ कला आणि विज्ञान महाविद्यालय सुरू केले. भारतात बौद्धिक सामाजिक, नैतिक लोकशाहीची उभारणी करणे हा या सोसायटीचा उद्देश होता. १९५० मध्ये औरंगाबाद येथे मिलिंद कला व विज्ञान महाविद्यालयाची स्थापना केली. १९४६ मध्ये मुंबई येथे सिध्दार्थ विधी महाविद्यालयाची स्थापना केली, वंचित लोकांच्या उद्धारसाठी त्यांनी करुणेने आपल्या ज्ञानाचा उपयोग केला. शिक्षणानेच माणसाचे व्यक्तिमत्व खुलते, शिक्षणाशिवाय माणूस आपली कोणतीच प्रगती करू शकत नाही. हे त्यांना ठावूक होते. शिक्षण हे उच्चवर्णीयांची मक्तेदारी झालेली होती. आत्मोद्धारासाठी शिक्षण हे आवश्यक आहे हे आंबेडकरांनी लोकांना पटवून दिले.

शिक्षण माणसाची शोषणापासून मुक्तता करते, बरे काय? वाईट काय? याची पारख करता येते. ज्या ज्ञानापासून पारख्या आणि संस्कृतीपासून पोरक्या झालेल्या जणसमूदायास दारिद्र्य, अज्ञान अंधश्रद्धा, परंपरांचा अभाव, मानवीय संस्कृतीचा अभाव दिसून येतो. अश्या ज्ञानहिन समुदायात चारित्रहिन व्यक्तिमत्त्वाच्या जडणघडणीचा अभाव दिसून येतो. अश्या शिक्षणापासून वंचित असलेल्या समाजाला शिक्षण मिळाले पाहिजे असा त्यांचा आग्रह होता.

बाबासाहेबांनी राष्ट्राच्या प्रगतीचा पाया असणारे प्राथमिक शिक्षणाचा सार्वत्रिक प्रसार ही शासनाची जबाबदारी आहे असे सांगून, 'शिक्षण क्षेत्राची स्वायत्तता, स्वतंत्रता आणि प्रतिष्ठा त्यांना महत्त्वाची वाटत होती. त्याचप्रमाणे विद्यापीठीय शिक्षण हे समाजाभिमूख, विज्ञानाधिष्ठीत आणि पक्षपातविरहित असावे, कोणत्याही विशिष्ट समाज घटकांच्या हितसापेक्ष नसावे. शिक्षणाचा उद्देश वस्तुस्थितीपूरक माहिती पुरविणे किंवा सिध्दांत शिकविणे हा नसावा. तर विद्यार्थ्यांचे व्यक्तिमत्व विकसित होईल, त्यांचा मानसिक, बौद्धिक क्षमतांची वाढ होईल, प्रस्थापित अधिकारी विद्वानांच्या विचारांचे टीकात्मक परीक्षण करण्यास समर्थ होतील, प्रथम सूत्राचा शोध घेऊन ते आवश्यक माहिती मिळविण्याचा प्रयत्न करतील, त्यांच्या मनात कोणत्याही विषयाविषयी जिज्ञासा निर्माण होवून त्याद्वारे सखोल अध्ययनाच्या प्रवृत्ती विकसित होतील, असे असावे. संशोधनाला पूरक असावे विद्यार्थ्यांच्या क्षमता विकसित करणे हे विद्यापीठ शिक्षणाचे ध्येय असावे' असे डॉ. बाबासाहेबांनी त्यावेळी निश्चून सांगितले होते.

शिक्षणाचे महत्व सांगतांना बाबासाहेब म्हणतात, 'माणसाने नेहमी माणसासारखे वागावे.' हा त्यांचा एक साधा सिध्दांत होता. त्याने मन आणि बुद्धी प्रगल्भ होते. 'मी मोठा कसा झालो. असे मला जर विचारले तर मी सांगेल, शिक्षणाच्या उज्वल संस्काराने' शिक्षणातून माणसे निर्माण झाली पाहिजे माणसासारखे या जगात दुसरे काही पवित्र व श्रेष्ठ आहे काय? माणूस बनविणे हेच खरे शिक्षण. बाबासाहेब लोकशिक्षणाचे एक शिल्पकार होते ते म्हणत, 'माझ्या तत्वज्ञानाची मुळे धर्मात आहे, राज्यशास्त्रात नाहीत, फक्त तीन शब्दांत माझे तत्वज्ञान गुंफले आहे. समता, स्वातंत्र्य व बंधुता. मानवता हेच धर्माचे दुसरे नांव. बहुजन समाजाच्या शिक्षणात देशाचे भाग्य लपलेले आहे. माणसा माणूस हो, माणसा सारखा वाग, यामध्ये शिक्षणाचा अर्थ आहे. शिक्षण घेतलेल्या माणसाने समाजातील अज्ञान दूर करावे. आम्ही आमच्यातील आत्मविश्वास गमावता कामा नये.

प्रत्येक माणसाच्या आयुष्यात संधीची लाट येते तिचा उपयोग केला तर माणूस वैभवाला जातो. हे त्यांच्या जीवनाचे सूत्र होते. त्यांचे जीवन एक ज्ञानयज्ञ होते. संकटांना डगमगू नको, परिस्थितीवर मात कर, तू एक योद्धा आहेस असे विचार त्यांना स्फूर्ती देत असत. अभ्यास, वाचन व व्यासंग हा त्यांचा जीवनाधार होता.

तथ्यांश

डॉ. आंबेडकरांचा हा शिक्षण विचार देशाला शैक्षणिक द्रष्टेपण देणारा आहे. जातिभेदाच्या तटबंध्यांवर हल्ला करण्यासाठी शिक्षणासारखे दुसरे शस्त्र नाही. अशी त्यांची धारणा होती. स्वाभिमान, स्वावलंबन आणि आत्मोद्धार हे परिणामकारक शिक्षणाचे ध्येय होय असे ते मानत. शिक्षण हेच परिवर्तनाचे एक सशक्त माध्यम आहे. राष्ट्रीय उन्नतीचा मूलमंत्रही शिक्षण आहे. शिक्षण हे ज्ञान आणि चरित्रनिर्मिती करते. चांगला माणूस घडविते. एक नागरिक घडविते ही बाबासाहेबांची शिक्षण विषयक भूमिका होती. बाबासाहेब म्हणजे माणूस घडविणारी, माणसांना माणूसपणा शिकविणारी एक संजीवक शक्ती होती. आणि या सर्वांचा मूलाधार त्यांच्या शिक्षणविषयक विचारांच्या अधिष्ठानात होता असे दिसून येते.

संदर्भ

1. 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : भाषणे आणि विचार : संपा — डॉ. धनराज दहाट, खंड २, शिक्षण, पृ. १४२—१४३.
2. 'तत्रैव, पृ. १४५.
3. 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर :— लेखन आणि भाषणे खंड १८, भाग — ३, पृ. ६४.
4. 'अनंत पैलूंचा सामाजिक योद्धा, दलिततेरांसाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, शिक्षणविचार : डॉ. प्रल्हाद लुलेकर, सायन पब्लिकेशन, पुणे ३०, प्र. आ. २०११.

२१ वे शतक आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार

डॉ. रत्नाबाई देवराव पालकर

ग्रंथपाल

श्रीमती सुशीलादेवी देशमुख महाविद्यालय, लातूर

प्रस्तावना :

डॉ. भीमराव रामजी तथा बाबासाहेब आंबेडकर यांचा जन्म १४ एप्रिल १८९८ साली झाला आणि महानिर्वाण ६ डिसेंबर १९५६ रोजी झाले. हे भारतीय न्यायशास्त्रज्ञ, अर्थशास्त्रज्ञ, राजनीतिज्ञ, तत्वज्ञ आणि समाजसुधारक होते. त्यांनी दलित बौद्ध चळवळीला प्रेरणा दिली आणि अस्पृश्य(दलित) लोकांविरुद्ध होणारा सामाजिक भेदभाव नष्ट करण्यासाठी चळवळ उभारली, तसेच महिलांच्या आणि कामगारांच्या हक्काचे, समर्थन केले. ते ब्रिटीश भारताचे मजूर मंत्री, स्वतंत्र भारताचे पहिले कायदेमंत्री, भारतीय संविधानाचे शिल्पकार आणि भारतीय बौद्ध धर्माचे पुनर्जीवक होते.

आंबेडकर यांनी कोलंबिया विद्यापीठ आणि लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स या शिक्षण संस्था मधून अर्थशास्त्र विषयात विद्यावाचस्पती पदवी मिळविली, तसेच त्यांनी कायदा, अर्थशास्त्र आणि राज्यशास्त्र या विषयावरील संशोधन केले. त्यांच्या सुरुवातीच्या कारकिर्दीत ते एक अर्थशास्त्रज्ञ, प्राध्यापक आणि वकील होते. त्यानंतर त्यांनी सामाजिक व राजकीय क्षेत्रात काम केले. ते भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी प्रचार व चर्चांमध्ये सामील झाले. वृत्तपत्रे प्रकाशित केले. दलितांसाठी राजकीय हक्काचा सामाजिक स्वातंत्र्याचा पुरस्कार केला. तसेच आधुनिक भारताच्या निर्मितीत हि महत्त्वपूर्ण योगदान दिले

इ.स.न १९५६ मध्ये त्यांनी आपल्या अनुयायांसह बौद्ध धर्म स्वीकारला धर्मांतरानंतर काही महिन्यांनीच त्यांचे निधन झाले. इ.स.न १९९० मध्ये त्यांना मरणोत्तर भारतरत्न हा भारताचा सर्वोच्च नागरी सन्मान प्रदान केला. त्यांच्या जन्मदिवशी दरवर्षी आंबेडकर जयंती भारतासह जगभरात साजरी केली जाते. सन २०१२ मध्ये “द ग्रेटेस्ट इंडियन” नावाच्या सर्वेक्षणात आंबेडकरांची ‘ सर्व श्रेष्ठीय भारतीय ‘ म्हणून निवड करण्यात आली आहे. आंबेडकरांच्या स्मरणार्थ अनेक स्मारके आणि विराणे संस्कृतीत केली गेली आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार हे क्रांतिकारी व मानवतावादी होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी विविध विषयांवर आपले विचार मांडलेले आहेत.

राजकीय विचार :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे राजकीय विचार म्हणजे स्वराज्य, राष्ट्रवाद, लोकशाही, मुलभूतवाद, बौद्धधर्म इ. संबंधीचे विचार होते. डॉ. आंबेडकरांनी भारतातील विविध राजकीय प्रश्नासंबंधी आणि राजकीय तत्वज्ञानासंबंधीची मते आपल्या अनेक लेखातून पुस्तकातून आणि भाषणातून त्यांनी मांडली आहेत. तेच बाबासाहेबांचे राजकीय विचार आहेत. डॉ. आंबेडकरांचे काही राजकीय विचार हे त्यांनी घटना परिषदेच्या अधिवेशनात केलेल्या भाषणातूनही व्यक्त झालेले आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या या विचारांच्या तत्कालीन राजकारणावर तसेच स्वातंत्र्याच्या राजकारणावर प्रभाव पडला आहे.

स्वराज्यासंबंधी विचार :

ब्रिटीश काळात सर्वच भारतीय राजकीय नेते आणि विचारवंतांप्रमाणे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सुद्धा स्वराज्यासंबंधीचे विचार मांडले आहेत. परंतु ते विचार इतरांपेक्षा वेगळे आहेत.

राष्ट्रवाद : मुलभूत हक्कासंबंधीचे विचार :-

अस्पृश्यता जगातील सर्व गुलामगिरीपेक्षा भयंकर व भीषण आहे तुम्ही वाघासारखे बना म्हणजे तुमच्या वाट्याला कोणीही जाणार नाही. हे स्वाभिमानाचे विचार त्यांनी मांडले आहेत.

लोकशाहीसंबंधी विचार :**समाजवादासंबंधी विचार :**

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी समाजवादाचा पुरस्कार केला होता. परंतु त्यांना रशिया, चीन व इतर साम्यवादी देशातील एकपक्ष पद्धतीचा समाजवाद मान्य नव्हता. अनेक देशातील समाजवादी व्यवस्था राजकीय, आर्थिक क्षेत्रात लोकशाहीचा स्वीकार करून अन्य उद्योग धंद्यावर सरकारची मालकी प्रस्थापित करून समाजवादी व्यवस्था प्रस्थापित होऊ शकते असे त्यांना वाटत होते. यासंबंधीचे विचार त्यांनी वेळोवेळी आपल्या लेखनातून मांडले आहेत.

साम्यवादासंबंधी विचार :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी लोकशाही समाजवादाचा पुरस्कार देला होता. त्यामुळे त्यांना मार्क्सवाद किंवा साम्यवादाचा विचार अपूर्ण आणि सदोष वाटत होता. डॉ. आंबेडकरांनी साम्यवादावर रशियातील साम्यवाद पद्धतीवर जोरदार टीका केली होती. साम्यवादातील दोष दाखवताना त्यांनी म्हटले होते कि,

- १) साम्यवादात केवळ आर्थिक किंवा भौतिक जीवनाला महत्व दिले जाते.
- २) साम्यवाद धर्म विरोधी आहे.
- ३) साम्यवाद स्वातंत्र्याविरोधी आहे साम्यवाद लोकशाहीच्या विरुद्ध आहे.
- ४) साम्यवादी राष्ट्रांनी सुद्धा साम्राज्यवादी धोरण स्वीकारून अनेक लहान लहान राष्ट्रांना आपल्या नियंत्रणाखाली ठेवले आहे.

बौद्ध धर्म :-**अल्पसंख्याकांच्या हिताचे रक्षण :-**

अल्पसंख्याकांच्या हिताचे रक्षण करणे हा डॉ. बाबासाहेबांच्या विचारांचा व कार्याचा केंद्र बिंदू होता भारतीय समाज जीवनात अल्पसंख्याक लोकांवर होणारे अन्याय लक्षात घेऊन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सुरुवातीपासून अल्पसंख्याकांच्या हिताचे रक्षण झाले पाहिजे. असा विचार मांडला व त्यासाठी सतत प्रयत्न केले. इ.स.न १९३२ मध्ये झालेल्या गोलमेज परिषदेमध्ये डॉ. आंबेडकरांनी अल्पसंख्याकांच्या रक्षणाची भूमिका घेतली होती. आणि मुसलमानांप्रमाणेच अस्पृश्यानाही स्वतंत्र मतदार संघ असावे अशी मागणी केली होती भारताची राज्यघटना तयार करणाऱ्या राज्यघटना समितीत आणि राज्यघटना मसुदा समितीत सुद्धा स्पृश्य हिंदूंचे बहुमत होते हे लक्षात घेऊन त्यांनी अल्पसंख्याकांच्या हिताचे रक्षण करण्यासाठी मागण्या केल्या होत्या.

- १) अस्पृश्यांना अल्पसंख्याक म्हणून घोषित करावे
- २) अस्पृश्यांच्या हिताचे रक्षणासाठी स्वतंत्र यंत्रणा स्थापन करावी
- ३) अस्पृश्यांना भावनात्मक तरतूद करून काही सवलती द्याव्यात आणि तशी घटनात्मक तरतूद

केवळ बहुमताने बदलता येणार नाही. अशी व्यवस्था करावी.

अस्पृश्यांच्या हिताचे रक्षण करण्याच्या आदेशानेच भारताच्या राज्यघटनेतील कलम ३३० ते ३४२ यात अस्पृश्यांसाठी आणि मागासलेल्या जातीजमातीसाठी खास सवलती मान्य केल्या आहेत.

सामाजिक विचार:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या एकंदर कार्यात सामाजिक सुधारणावर विशेषतः दलितांच्या चळवळीला विशेष महत्व आहे. ते स्वतः एका अस्पृश्य कुटुंबात जन्मल्याने त्यांना अस्पृश्यतेने अनेक वाईट अनुभव असले होते. म्हणूनच त्यांनी अस्पृश्यता आणि अस्पृश्यांच्या सर्वांगीण विकास करणे हे आपल्या जीवनाचे पहिले ध्येय ठेवले होते.

लक्षात ठेवा तलवारीच्याधारेपेक्षा लेखणीची धार कायम टिकणार आहे आणि सर्वात खतरनाक श आहे. म्हणून तलवार हातात न घेता लेखणी हातात घेऊन अन्यायावर मात करा.

समाजसुधारणा विषयक विचार :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा समाजसुधारणाविषयक दृष्टीकोन १९व्या शतकातील सुधारकांनी सुचविलेल्या सुधारणा विधवा विवाह, केशवपन, विवाहाची वयोमर्यादा इत्यादी कौटुंबिक सुधारणासंबंधी होता. त्यामुळे त्या सुधारणामधून मुलभूत अशा सामाजिक सुधारणा झालेल्या नाहीत. मुलभूत प्रश्न सुटलेला नाही असे मत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी यासंदर्भात व्यक्त केले आहे. इतर लहान लहान सामाजिक सुधारणा होण्यासाठी मुळात सामाजिक विषमतेचा प्रश्न सुटला पाहिजे असे त्यांना वाटत होते. नेमस्त सुधारक व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यात आणखीन मुख्यतः फरक म्हणजे नेमस्त सुधारकांनी सुधारणासाठी प्राचीन धर्मग्रंथांचा आधार घेतला आहे. यावर मात्र डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना विश्वास नव्हता. अस्पृश्यता मान्य करणाऱ्या मनुस्मृती या ग्रंथाची त्यांनी होळी केली होती. त्या काळातील सुधारक आणि डॉ. आंबेडकर यांच्या समाजसुधारनातील दृष्टीकोनाबाबतचा आणखी एक पूरक म्हणजे नेमस्त सुधारकांच्या हृदय परिवर्तनावर विश्वास होता. मात्र हृदयपरिवर्तनावर मर्यादा असतात असे मत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे होते.

धार्मिक विचार :-

माणूस धर्मासाठी नाही तर धर्म हा माणसासाठी आहे.

आर्थिक विचार :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून ओळखले जातात. यांचा मुख्य विषय अर्थशास्त्र होता. या विषयावर त्यांनी विपुल लेखन केले आहे. आदर्श चरण पद्धती, कृषी उद्योग, खासगी सावकार प्रतिबंधक विधेयक, जातीचे अर्थशास्त्र, आर्थिक पायाभरणी इत्यादी विषयावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी विचार मांडले आहेत. भारताची केंद्रीय बँक भारतीय रिझर्व बँकेच्या स्थापनेत बाबासाहेबांचे मोठे योगदान आहे.

भारताच्या कीर्तिवंत सुपुत्रांमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे नाव अग्रस्थानी आहे. भारत देशाच्या इतिहासातील पहिले सर्वश्रेष्ठ अर्थशास्त्रज्ञ हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर होते. देशाच्या सामाजिक, राजकीय क्षितिजावर त्यांचा उदय इ.स.न १९२० च्या दशकात झाला. समाजाच्या अस्पृश्य म्हणून हिणविल्या गेलेल्या अगदी तळातील वर्गाच्या सामाजिक, राजकीय, आर्थिक आणि धार्मिक पातळीवर तेव्हापासूनच त्याचा संघर्ष सुरू होता. बाबासाहेब एक थोर विचारवंत होते. आणि त्यांनी अर्थशास्त्रज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ, विधीज्ञ, शिक्षणतज्ञ, पत्रकार, संसद सदस्य आणि मानवाधिकाराचा रक्षक या नात्याने केलेले कार्य अतुलनीय आहे.

बाबासाहेबांचे शैक्षणिक विचार :-

शिक्षण हे समाज परिवर्तनाचे प्रभावी शास्त्र आहे. शिक्षणाने माणसाला आपले कर्तव्य व हक्काची जाणीव होते. समाजातील अस्पृश्य समाजाला स्वातंत्र्याची जाणीव व्हावी यासाठी आंबेडकरांनी शिक्षणाचे महत्त्व समाजात विशद केले. “शिक्षण हे वाघिणीचे दुध आहे, ते जो पिल तो माणूस गुरगुरल्याशिवाय राहणार नाही “ असे ते समाजबांधवना सांगत. प्राथमिक शिक्षणाचे ध्येय असे असले पाहिजे कि मुलगा किंवा मुलगी एकत्र शाळेत दाखल झाले कि, तो किंवा ती पूर्णपणे सुशिक्षित माहितीपूर्ण व गुणवत्ताप्राप्त करून बाहेर पडेल शासनाने यासाठी लक्ष द्यायला हवे. त्यांचे म्हणणे होते के, समाजाच्या सर्व थरापर्यंत शिक्षण गेले पाहिजे. शिक्षण प्राप्त झाल्याने व्यक्ती बौद्धिकदृष्ट्या सशक्त होते. व्यक्तीला चांगले आणि वाईट यातील फरक समजायला लागतो. प्रज्ञा, शील आणि करून हे गुण प्रत्येकाच्या अंगी आणण्यासाठी शिक्षणाची गरज त्यांनी प्रतिपादन केलेली आहे. शाळेत मुलांना केवळ बाराखडी शिकवू नये, तर मुलांची माने सुसंस्कृत व गुणवत्तामय बनवावे. समाज हितार्थ या ज्ञानप्राप्ती मुलांनी आपली सामाजिक बांधिलकीचे कर्तव्य योग्य व समर्थपणे पार पडावे असे शिक्षण असावे. शाळा म्हणजे उत्तम नागरी व कर्तव्यदक्ष नागरिक बनविणारे कारखाने आहेत. याचे भान या प्रक्रियेत भाग घेणाऱ्यांनी ध्यानी घ्यावे. पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना १९४६ साली करून त्यांनी मुंबईला सिद्धार्थ कॉलेज व औरंगाबाद येथे मिलिंद महाविद्यालय सुरू केले राष्ट्रहित व समाजहिताचे भान ठेवणारेच खरे शिक्षण होय असे ते मानत.

समारोप :-

डॉ. बाबासाहेबांचे हे सर्व विचार चिंतनशील व प्रगतीवर आहे म्हणून ते केवळ आपल्या देशालाच नाही तर संबंध जगाला मार्गदर्शक आणि उपयुक्त ठरणारे आहे. म्हणून २१व्या शतकात पदार्पण करीत असताना प्रत्येक भारतीय नागरिकांनी बाबासाहेब यांच्या समग्र विचारणा मुळासगट अभ्यास करून ते विचार तो आचरणात आणणे महत्वाचे आहे. तसेच आपल्या देशाला विकसित करण्यासाठी त्यांनी लिहिलेले संविधान व त्यातील सर्वांना न्याय हक्क बहाल करणारे तत्वे यांचा अभ्यास करून तळागाळातील घटकांचा विकास साधने आज अनेक आव्हाने उभी आहेत. या सर्व आव्हानांना पेलण्याचे सामर्थ्य केवळ बाबासाहेबांच्याच विचारात सामावलेले आहे. ते त्यांच्या लेखनातून प्रकट झाले आहे. तेव्हा प्रत्येकांनी त्याचे पालन आणि जतन करणे हे आपले आद्यकर्तव्य समजावे आणि आपल्या राष्ट्राचा विकास साधण्यास हातभार लागावा असे मला वाटते.

संदर्भ ग्रंथ :-

- १) <https://mr.m.wikipedia.org>.
- २) <https://hi.m.wikipedia.org>.
- ३) <https://hindi.webduniya.com>
- ४) धनंजय कीर - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, पाचवी आवृत्ती-२०१६
- ५) शरणकुमार लिंबाळे - प्रज्ञासूर्य, दिलीपराज प्रकाशन, पुणे. तृतीय आवृत्ती-२०१५
- ६) प्रा. यादव गायकवाड, सम्यक संवाद -प्रज्ञा प्रबोधन प्रकाशन, सांगली, प्रथम आवृत्ती- एप्रिल २०१०

२१ व्या शतकातील स्त्रियांची प्रगती व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान

प्रा.डॉ. संबोधनी एम. देशपांडे

भगिनी मंडळ चोपडा संचलित

समाजकार्य महाविद्यालय, चोपडा,

ता. चोपडा, जि. जळगाव

सारांश :

आजच्या आधुनिक एकविसाव्या शतकामध्ये आजची स्त्रीही कला, नाट्य, साहित्य, क्रीडा, राजकारण, अर्थकारण, धर्मकारण या सर्व क्षेत्रांमध्ये पुरुषांच्या बरोबरीने खांद्याला खांदा लावून काम करीत आहेत. उदा. भारताच्या पहिल्या पंतप्रधान इंदिरा गांधी, पहिल्या महिला राष्ट्रपती प्रतिभाताई पाटील, अंतराळ क्षेत्रामध्ये कल्पना चावला व सुनिता विल्यम्सने दाखविलेली कर्तबगारी, क्रीडा क्षेत्रामध्ये पी.टी.ऊषा, अंजली भागवत, सानिया मिर्झा, पी. व्ही. सिंधु, मेरी कोम, कल्पना राऊत. गायनाच्या क्षेत्रामधील लता मंगेशकर, आशा भोसले, श्रेया घोषाल, वैशाली माडे. कलेच्या क्षेत्रातील माधुरी दिक्षित, दीपिका पदूकोण, ऐश्वर्या रॉय इ. अशी अनेक नावे सांगता येतील. अशा अनेक स्त्रिया आज वकील, डॉक्टर, प्राध्यापक, लेखिका, इंजिनियर, पायलट झालेल्या दिसत आहेत. अशी स्त्रियांची समाज जीवनातील प्रत्येक क्षेत्रातील प्रगती पाहता स्त्री ही प्रगत होत आहे, सक्षम होत आहे, स्त्रियांचा विकास खऱ्या अर्थाने झालेला आहे असे सर्वसामान्यपणे सर्वांना वाटणे स्वाभाविक आहे. पण याचा अर्थ स्त्रियांचे शोषण थांबले आहे असा होत नाही. आज स्त्री खऱ्या अर्थाने सक्षम झाली आहे का? याचे उत्तर खेदाने नाही असेच द्यावे लागते कारण वर उल्लेखिलेल्या स्त्रियांची प्रगती ही प्रचलित भारतीय समाजव्यवस्थेमधील उच्च जातवर्गीय स्त्रीची असून ती ही शोषणमुक्त नाही.

सदर लेखामध्ये आजच्या २१ व्या शतकात स्त्रीची प्रगती होत असतांना तिचे होणारे शोषण मांडण्यात आले आहे. तसेच डॉ. आंबेडकरांचा स्त्री शोषणाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन आणि डॉ. आंबेडकरांनी स्त्रियांच्या प्रगतीकरीता मांडलेला विचार व कार्यक्रम या मुद्द्यांची मांडणी करण्यात आली आहे.

बीजसंज्ञा :

स्त्रियांची झालेली प्रगती, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा स्त्रियांच्या शोषणाबाबतचा दृष्टिकोन, स्त्रियांच्या प्रगतीमाधील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान.

प्रस्तावना :

आज २१ व्या शतकामध्ये स्त्रियांची प्रगती होत असतांना सकाळी उठल्यावर कोणतेही वर्तमानपत्र वाचावयास घेतले असता कुठे ना कुठे स्त्रीवर बलात्कार झालेला असतो. हुंड्यापायी तिचा बळी गेलेला असतो, स्त्रीचे झालेले अपहरण, समाजव्यवस्थेमुळे तिच्यावर होणारे अत्याचार, त्यामुळे तिने केलेली आत्महत्या, तिचा होणारा निर्धुण खून या घटना शेकडोनी वाचावयास मिळतात. नॅशनल क्राईम रेकॉर्ड ब्युरो यांच्या आकडेवारीनुसार भारतात दर २६ मिनिटाला विनयभंगाची घटना, दर ३४ मिनिटाला एका बाईवर बलात्कार, दर ४२ मिनिटाला एक लैंगिक छळ, दर ४३ मिनिटाला एका बाईचे अपहरण, दर ९३ मिनिटाला एका बाईचा खून, एक हजार पुरुषांमागे ९१३ स्त्रिया यामधून दिसणारी स्त्री-भ्रुण हत्या अशा स्त्रियांवर होणाऱ्या अत्याचाराच्या घटनांमध्ये बळी जाणारी स्त्री ही केवळ गरीब किंवा मागास जातीतील असते असे नाही, तर ती श्रीमंत, उच्चशिक्षित, उच्चजातवर्गीय सुद्धा असते. या शोषणामधून स्त्री ला मुक्त करण्यासाठी आज अनेक स्वयंसेवी संस्था, स्त्री वादी संघटना व शासकीय पातळीवर महिला सबलीकरणाचे अनेक प्रयत्न होतांना दिसून येत आहेत. परंतु एवढे करूनही स्त्रियांचे शोषण थांबतांना दिसून येत नाही. यामागचे मुख्य कारण म्हणजे स्त्री-मुक्ती संघटना व स्त्री-वादी अभ्यासकांनी स्विकारलेला 'सुधारणावादी दृष्टिकोन' आहे. खऱ्या अर्थाने स्त्री ला शोषण मुक्त करण्यासाठी व सक्षम बनविण्यासाठी येथील 'समाज व्यवस्था' व 'धर्म व्यवस्था' बदलली पाहिजे या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मांडलेल्या क्रांतिकारी भूमिकेकडे दुर्लक्ष केले गेले, त्याचबरोबर त्यांच्या विचार व कार्याकडेही विशिष्ट जात समुहाच्या विकासाच्या दृष्टिकोनातूनच पाहिले गेल्याचे दिसून येते.

अभ्यासाचे उद्देश :

- १) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा स्त्रियांच्या शोषणाबाबतचा दृष्टिकोन जाणून घेणे.
- २) स्त्रियांच्या प्रगतीमधील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान समजून घेणे.

संशोधन पद्धती :

सदर संशोधन पेपर हा दुय्यम साहित्याच्या आधारे बनविण्यात आला आहे. यामध्ये लिखित पुस्तकांचा संदर्भ साहित्य म्हणून वापर करण्यात आला आहे.

➤ १८ व १९ व्या शतकातील सुधारकांची भूमिका :

आधुनिक काळातील भारतातील स्त्रियांच्या प्रगतीची महूर्तमेढ १९ व्या शतकाच्या प्रारंभी राजाराम मोहन रॉय यांनी सती प्रथेविरुद्ध केलेल्या चळवळीने झाली असे म्हणता येईल. १८२९ साली ब्रिटिश सत्तेने सती बंदीचा कायदा केला. स्त्रियाही भारतीय नागरीक आहेत त्यांनाही जगण्याचा अधिकार असला पाहिजे, त्यांना स्वातंत्र्य असले पाहिजे अशी भूमिका लोकहितवादी आगरकर, न्यायमुर्ती रानडे यांनी घेतली. त्यांनी सती प्रथा, बालविवाह, विधवांचे केशवपन या रूढींविरुद्ध आवाज उठविला. त्याकरीता त्यांनी प्रबोधनाची भूमिका घेतली. या सुधारणावाद्यांनी स्त्रियांच्या घरगुती व कौटुंबिक प्रश्नांचा महत्त्व दिले गेल्याचे दिसून येते. वरील सर्व प्रश्न हे उच्च जातीतील आणि मध्यमवर्गीय स्त्रियांना भेडसावणारे प्रश्न होते. त्यामुळे सामाजिक सुधारणेचे स्वरूप हे मध्यमवर्गीय सुधारणेच्या रूपातच राहिले. ज्या कारणांमुळे हे प्रश्न निर्माण झाले त्या प्रचलित धर्मव्यवस्था व सामाजिक व्यवस्थेविरोधात त्यांनी भूमिका घेतली नाही त्यामुळे या सुधारणावादी चळवळी या केवळ उच्च स्त्रियांच्या मुक्तीसाठी झाल्या. यानंतर पंडित रमाबाई, ताराबाई शिंदे, विठ्ठल रामजी शिंदे, महर्षी धोंडो कर्वे यांनी स्त्री स्वातंत्र्याचा व स्त्री शिक्षणाचा पुरस्कार केला. स्त्रीचे स्वातंत्र्य नाकारणाऱ्या रूढी, परंपरा व बंधनांच्या विरोधात त्यांनी भूमिका घेतली. मात्र यात सुधारकांचा विचार उच्च जातीय व मध्यम वर्गीय स्त्रियांपुरताच मर्यादित राहिला. अशाप्रकारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांपूर्वी या देशात ज्या सुधारणावादी चळवळी झाल्या त्या उच्चभ्रू स्त्रियांच्या मुक्तीसाठी होत्या.

स्त्री शोषण आणि महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुल्यांचा दृष्टिकोन :

वंचित स्त्रियांच्या शोषणाचा विचार वरील प्रवाहांमध्ये केलेला दिसून येत नाही. याला अपवाद फक्त क्रांतिकारक ज्योतिराव फुले आणि सावित्रीबाई फुले होत्या. त्यांनी सन १८४८ मध्ये मुलींसाठी पहिली शाळा पुण्यात भिडेवाडा येथे सुरू केली आणि १८५१ मध्ये जुना गंजपेठ, पुणे येथे सर्व शुद्रातिशुद्रांसाठी पहिली शाळा काढली. स्त्री शिक्षणाकडे फुले यांनी सामाजिक परिवर्तनाचे हत्यार म्हणून पाहिले. कुटूंब पद्धतीत परिवर्तन झाले पाहिजे. पुरुषांची अरेरावी संपविली पाहिजे असे मांडत त्यांनी धर्म, संस्कृती, रूढी, परंपरा यांच्यावर प्रहार करून कुटूंब पद्धतीच्या पुनर्रचनेवर भर दिला. स्त्री प्रश्नांच्या संदर्भात त्यांनी आपल्या कृतितून, विचारातून स्त्रियांना समता, ज्ञान निर्मितीचा हक्क मिळविण्याची गरज आणि घरादाराची पुनर्रचना घेण्याची गरज यावर भर दिला. ज्योतिराव फुल्यांच्या आधी भारतामध्ये अस्पृश्य स्त्रियांचा विचार सुधारकांच्या कार्यक्रम पत्रिकेत नव्हता.

स्त्रिया ह्या जातीयव्यवस्थेच्या प्रवेशद्वार आहेत : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा दृष्टिकोन :

भारतात स्त्रियांचे शोषण मुख्यतः जातीयव्यवस्थेद्वारे होते. अशा मांडणीवर डॉ. आंबेडकरांचा भर होता. त्याचबरोबर स्त्रियांवर अनेक बंधने लादून अत्याचार करूनच जातीयव्यवस्था टिकविली गेल्याचे ते प्रतिपादन करतात. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते, ‘स्त्रिया ह्या जातीयव्यवस्थेच्या प्रवेशद्वार आहेत’ अशी मांडणी त्यांनी अमेरिकेत अध्ययन करतांना ‘भारतातील जाती, त्यांची उत्पत्ती व त्यांचे जडणघडण’ या निबंधात केली आहे. या निबंधात ते जातीयव्यवस्था टिकविण्याच्या गरजेतून स्त्रियांवर बंधने लादण्यात आल्याचे व पुरुषप्रधान संस्कृती निर्माण करण्यात आल्याची भूमिका मांडतात तसेच जातीयव्यवस्थेचे विश्लेषण करत असतांना ‘गटांतर्गत विवाहाचा गटबाह्य विवाहावर असणारा वरचष्माम्हणजे जात’ अशी ते जातीची व्याख्या करतात. गटांतर्गत विवाहाचा नियम पाळण्यासाठी स्त्रियांवर कोणकोणती बंधने लादण्यात आली याची ते मांडणी करतात. त्यामधील सती प्रथा, बालविवाह, स्त्रियांचे केशवपन, स्त्रियांवर वैधव्य लादणे या माध्यमातून भारतामध्ये जातीयव्यवस्था टिकविण्याच्या गरजेतून या बंधनाद्वारे जात बंदिस्त केली गेली व जातीचे पावित्र्य टिकविण्याची जबाबदारी स्त्रियांवर टाकण्यात

आली. तर या बंधनांचे नियमन व नियंत्रण करण्याची जबाबदारी पुरुषांना देण्यात आली. यामुळे 'पुरुषसत्ता' निर्माण होऊन, स्त्रियांचे शोषण होत राहिले, स्त्रियांचा अनन्वित छळ होत राहिला, तिला माणूस म्हणून जगण्याचे सर्व हक्क नाकारण्यात आले. स्त्रियांच्या शोषणाला इथली समाजव्यवस्था कशी जबाबदार आहे. याचे स्पष्टीकरण करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'हिंदू स्त्रियांची उन्नती आणि अवनती' हा निबंध लिहिला. यामध्ये ते म्हणतात की, 'स्त्रियांच्या शोषणाला मनुस्मृतीचा निर्माता मनु व मनुनिर्मित मनुस्मृतीला हिंदू धार्मिक कायद्याचे रूप देणारी व्यवस्था जबाबदार आहे. मनुस्मृतीमुळे स्त्रियांचे शोषण कसे झाले याचे स्पष्टीकरण करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मनुस्मृतीतील स्त्री शोषणाला जबाबदार असणारे पुढील कायदे सांगतात :- हिंदूंना धार्मिक कायदे करून देणाऱ्या मनुमुळे मनुस्मृतीत स्त्रियांच्या जीवनासंबंधी जे धार्मिक कायदे लिहून ठेवलेले आहेत ते पुढीलप्रमाणे :

- २-२१३ :नुसार पुरुषांना आकर्षित करणे व भ्रष्ट करणे हे स्त्रियांचे जीवन वैशिष्ट्ये आहे. या कारणांमुळे ज्ञानी लोक स्त्रियांच्या सानिध्यात सदैव जागरूक अवस्थेत असतात.
- २-२१५ : नुसार आपली माता, भगिनी आणि कन्या यांच्या एकांत सहवासात कोणीही राहू नये. कारण इंद्रिय ही प्रबळ आहेत आणि ती विद्यासंपन्न पंडितालाही आपल्या जाळ्यात ओढतात.
- १-१४ : स्त्रिया पुरुषांच्या सौंदर्याकडे लक्ष देत नाही किंवा त्यांच्या वयाकडे बघत नाहीत. हा पुरुष आहे एवढेच मनात आणून त्या स्त्रिया पुरुषांच्या स्वाधीन होतात. यातून स्त्रिया या वासनामय व विकारी होत्या असे मनुने म्हटले असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्पष्ट करतात.
- १-२ : नुसार कुटूंबातील पुरुषांनी आपल्या स्त्रियांना रात्रंदिवस आपल्यावर अवलंबून ठेवावे.
- १-३ : स्त्रीच्या लहानपणात बाप तिचे पालनपोषण करतो. नवरा तिच्या तरुणपणात तिचे संरक्षण करतो आणि तिची मुले तिच्या वृद्धावस्थेत तिचे संरक्षण करतात. स्त्री स्वातंत्र्याला केव्हाही लायक नसते.
- १-४६ : नुसार पतीने पत्नीची विक्री केली किंवा त्याने तिचा त्याग केला तरी ती पतीपासून विभक्त होवू शकत नाही.
- १-१४६ : नुसार कुटूंबातील पत्नी, पुत्र आणि गुलाम यांना कुटूंबाच्या मालमत्तेवर काहीही हक्क नाही.
- १-१-१७ : नुसार मद्यपान करणे स्त्री, शुद्र, वैश्य अथवा क्षत्रिय आणि निरीश्वरवादी यांचा शिदच्छेद करणे हे क्षुल्लक गुन्हे होत.

वरील सर्व कायद्यांमधून हे स्पष्ट होते की, मनुचा हेतू हा पुरुषाला स्त्री बरोबर जखडून ठेवणे आणि पुरुषाला हवे तसे वागण्याचे स्वातंत्र्य देणे. मनुने पतीवर कोणतेही बंधन घातलेले नाही. स्त्रीला ज्ञान घेण्याचा अधिकार नाही असा मनुचा कायदा होता. मनुच्या दृष्टिने स्त्री ही सामाजिक जीवनात तृणवत होती. याचे विश्लेषण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर करतात की, ब्राम्हणी धर्माचा उदय झाल्यानंतर त्यांची स्त्रियांसंबंधी जी विचारसरणी होती तीच मनुने आपल्या कायद्यात ओवली.

स्त्रियांवर एवढी कडक बंधने मनुने लादली याचे स्पष्टीकरण देतांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर सांगतात की, आर्य समाजातून शूद्र आणि स्त्रिया यांचा 'बौद्ध धर्म' स्विकारण्यासाठी एकसारखा एक मोठा लोंढा वाहत होता. शूद्र आणि स्त्रिया हे आर्य समाजाचे आधारस्तंभ होते. ते आधारस्तंभच कोसळल्यावर आर्य समाज आणि धर्म हे नष्ट होण्याच्या मार्गाला लागले होते. तेव्हा हा लोंढा थांबविण्यासाठी कायद्याचा मोठा बांध घालणे भाग पडले. म्हणून मनुने ईतके कडक नियम व कायदे केले. जेणेकरून बौद्ध धर्माचा प्रसार वाढू नये.

स्त्रियांच्या प्रगतीमधील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान :

➤ **अस्पृश्य स्त्रियांमध्ये जाणीव जागृती :**

अस्पृश्य स्त्रियांना संबोधून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी वेळोवेळी भाषणे केली. त्यात ते म्हणतात की, 'अस्पृश्यता निवारण ही स्त्रियांची जबाबदारी आहे. पुरुषांनी हे काम घेतल्यावर त्यांना खूप वेळ लागणार आहे. तेच काम स्त्रियांनी जर अंगावर घेतले तर त्या कामात लवकर यश प्राप्त करतील.' याच भूमिकेतून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्यता स्त्रियांच्या वेगळ्या राजकीय परिषदा आयोजित केल्या.

१९४२ च्या दलित महिला फेडरेशनच्या अधिवेशनात डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, स्त्री वर्गातजागृती झाली तर त्या अस्पृश्य समाजाची फार मोठी प्रगती घडवून आणू शकतात याची मला जाणीव आहे. महिलांची संघटित संस्था यावर माझाविश्वास आहे. दलित समाजाचे कार्य मी हाती घेतले तेव्हाच मी निर्धार केला होता की, पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रीलाही पुढे नेले पाहिजे त्यामुळे आपल्या परिषदांच्या बरोबरच महिला परिषदा घेण्यात येत असतात. ‘समाजामध्ये स्त्रियांनी किती प्रमाणात प्रगती केली आहे त्यावरून मी दलित समाजाच्या प्रगतीचे मोजमाप करतो.’ प्रत्येक मुलीने आपल्या पतीच्या पक्षाच्या बाजूने उभे राहिले पाहिजे. त्यांची बाजू म्हणून नव्हे तर बरोबरीच्या नात्यानेच व मित्र म्हणून.

अस्पृश्य स्त्रियांमध्ये लढ्याची ज्योत पेटविली ती डॉ. आंबेडकरांनीच. कारण स्त्रियांमधील सुप्त क्रांतीकारी शक्तीवर त्यांचा विश्वास होता. याची प्रचिती ७ एप्रिल १९२० च्या काळाराम मंदिर सत्याग्रहात आली. त्यावेळी एका अस्पृश्य मुलीस पुजाऱ्याने मागे लोटताच तिने पुजाऱ्याच्या तोंडात भडकावली अशाप्रकारे धैर्य, स्वाभिमान अस्पृश्य स्त्रियांमध्ये जागा झाल्याचे दिसते. दलित स्त्रियांमध्ये प्रचंड आत्मविश्वास या चळवळीमुळे निर्माण झाला. स्त्रियांनी आपल्या कर्तव्याच्या संदर्भात कोणत्याही प्रकारच्या तडजोडी करण्यास नकार दिला.

स्त्री अत्याचारच्या विरोधात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर :

डॉ. आंबेडकरांनी वेश्याव्यवसाय करणाऱ्या स्त्रियांबरोबर केलेल्या भाषणातून ते स्त्री अत्याचाराच्या विरोधात असल्याचे सहजच स्पष्ट होते. १९३८ साली वाघ्या-मुरळी व देवदासी समोरील भाषणात डॉ. आंबेडकर म्हणाले होते की, वेश्याव्यवसाय बंद करा, चांगले जीवन जगा, गरीबीची आपल्याला भीती नाही. ती तर जन्मापासूनच आपल्या सोबत आहे तेव्हा गरीबीला भिऊन हा व्यवसाय करू नका. ते देवदासींना कळकळून सांगतात की, पोटापाण्यासाठी म्हणून हा व्यवसाय करू नका. या भूमिकेतूनच ते पट्टे बापुरावांचा उपमर्द करतात. पवळाबाईला बोर्डावर नाचवून मिळालेला पैसा नको अशी भूमिका घेतात, कारण जाती व्यवस्थेच्या भयंकर वास्तवामुळे स्त्रियांना शरीर विक्री करणे, देवदासी होणे, इ. प्रथांना बळी पडावे लागते. यात दलित स्त्रियाच भरडल्या जातात, म्हणून हा दलित स्त्रियांवरील अत्याचार मानून डॉ. आंबेडकर यांच्याविरोधात जातात.

स्त्री मुक्तीची संहिता - हिंदू कोड बिल :

मनुस्मृतीमळे स्त्रियांना पुनर्विवाहाचा कोणत्याही जातीच्या व्यक्तीबरोबर विवाह करण्याचा किंवा पतीपासून विभक्त होण्याचा किंवा घटस्फोट घेण्याचा अधिकार नव्हता त्याची तरतूद डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी हिंदू कोड बिलात केली. स्त्रियांना संपत्ती बाळगण्याचा व तिचा वारसाहक्क नाकारला होता. हिंदू कोड बिलामध्ये स्त्रियांना वाडवडिलांच्या इस्टेटीमध्ये वाटा मिळेल अशी तरतूद करण्यात आली. स्त्रीला देण्यात येत असलेली दुय्यमतचे निर्बंध नष्ट करण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी हिंदू कोड बिलाचे लेखन केले आणि स्त्रियांना किमान स्वातंत्र्याची संहिता दिली. स्त्रियांचा पुरस्कार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी हिंदू कोड बिलातून केला. या बिलामध्ये विवाह, वारसा, घटस्फोट इ. बाबत तरतूदी कण्यात आलेल्या आहेत.

अशाप्रकारे मनुने मनुस्मृतीमध्ये स्त्रियांवर जेजाचक धार्मिक कायदे लादले होते ते कायदे रद्द करण्यासाठी हिंदू कोड बिलाच्या माध्यमातून स्त्री स्वातंत्र्याचा पुरस्कार केलेला दिसून येतो. हिंदू कोड बिल पास व्हावे या प्रमुख मागणीसाठी डॉ. आंबेडकरांनी मंत्री मंडळात सहभागी झाले, जेव्हा सरकार हिंदू कोड बिलाबद्दल चालढकल करीत आहे असे लक्षात आल्यावर त्यांनी कायदेमंत्री पदाचा राजीनामा दिला.

भारतीय राज्यघटना निर्मिती आणि बौद्ध धम्माकडे वाटचाल :

स्त्रियांची प्रगती व्हावी याकरीता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय राज्यघटनेची स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्याय या मुल्यांवर निर्मिती केली. स्वातंत्र्य मिळून तिचे शोषण नष्ट करण्यासाठी व तिला खऱ्या अर्थाने सक्षम बनविण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी १९५६ साली बौद्ध धम्माचा स्विकार केला, केवळ स्त्रियांचाच नव्हे तर सर्वच शोषित, पिडीत लोकांच्या मुक्तीचा मार्ग म्हणून त्यांनी बौद्ध धम्माकडे वाटचाल केली, तसेच सर्व लोकांनी बौद्ध धम्माचा स्विकार करावा असे ते आवाहन करतात यावर स्पष्टीकरण देतांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की, बौद्ध धर्मांमुळे प्राचीन काळापासून विद्या, शस्त्र, धन व मोक्ष प्राप्तीचा अधिकार नसलेले शूद्र व स्त्रिया बौद्ध धम्माच्या स्विकारामुळे धर्मगुरू, राजे बनल्याचा इतिहास असल्याचे ते सांगतात. ही तत्कालिन वर्णव्यवस्थेविरुद्ध भगवान बुद्धांनी केलेली क्रांती होती. ही क्रांती केवळ धार्मिक, सामाजिक नव्हती तर राजकीय ही होती. याच कारणास्तव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्त्रियांचे होणारे शोषण नष्ट करण्यासाठी व तिला

खऱ्या अर्थाने सक्षम बनविण्यासाठी ते बौद्ध धम्माचा स्विकार करतांना दिसतात व सर्व भारतीयांनी बौद्ध धम्माचा स्विकार करावा असे आवाहन करतात.

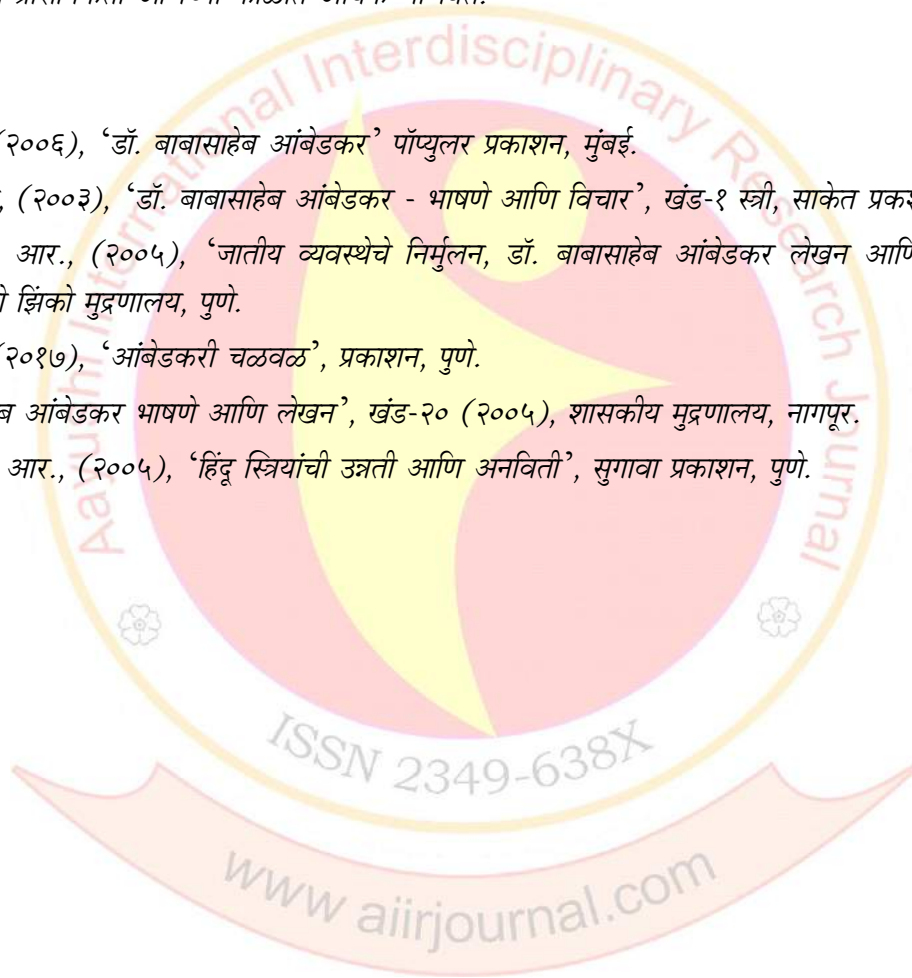
निष्कर्ष :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्रियांचे होणारे शोषण नष्ट करण्यासाठी स्त्री-पुरुष विषमतेवर आधारित असणाऱ्या मनुस्मृतीचे दहन केले. अस्पृश्य स्त्रियांमध्ये जाणीव जागृती निर्माण करण्यासाठी प्रयत्न केले. तसेच स्त्री व पुरुष यांना समानता मिळण्यासाठी भारतीय राज्यघटनेत स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्याय या मुद्यांवर आधारित तयार केली. कलम १५ नुसार स्त्री व पुरुष यामध्ये लिंगभेद करत येणार नाही याची तरतूद भारतीय राज्यघटनेमध्ये केली. स्त्रियांचे केले जाणारे शोषण ज्यासामाजिक व्यवस्थेद्वारे होत आहे त्या व्यवस्थेमध्ये मुलभूत बदल करण्याकरीता व्यवस्था परीवर्तनाचा मार्ग म्हणून बौद्ध धम्माचा स्विकार केला.

स्त्रियांचे शोषण थांबवायचे असेल आणि त्यांच्या विकासामध्ये आमूलाग्र बदल घडवायचा असेल तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या स्त्री विकासामधील दृष्टिकोनाकडे आणि त्यांनी दिलेल्या योगदानाकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. त्यांचा दृष्टिकोन व कार्यक्रमांची प्रासंगिकता आजच्या काळात अधिक जाणवते.

संदर्भ :

- १) कीर धनंजर, (२००६), 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर' पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.
- २) डाहाट धनराज, (२००३), 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - भाषणे आणि विचार', खंड-१ स्त्री, साकेत प्रकशन, नागपूर.
- ३) आंबेडकर बी. आर., (२००५), 'जातीय व्यवस्थेचे निर्मुलन, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे खंड', शासकीय फोटो झिंको मुद्रणालय, पुणे.
- ४) जगझाप हर्ष, (२०१७), 'आंबेडकरी चळवळ', प्रकाशन, पुणे.
- ५) 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भाषणे आणि लेखन', खंड-२० (२००५), शासकीय मुद्रणालय, नागपूर.
- ६) आंबेडकर बी. आर., (२००५), 'हिंदू स्त्रियांची उन्नती आणि अनविती', सुगावा प्रकाशन, पुणे.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शेतीविषयक विचार व कार्य : एक चिकित्सा

डॉ.संजीव कोळपे

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, गंगाखेड.

प्रस्तावना :

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कार्य म्हणजे सत्याचे, समर्पण भावाचे, दुरदृष्टीचे, बुद्धिमत्तेचे, मानवतावादी विचारांचे, राष्ट्रभक्तीचे, राष्ट्रहिताचे आणि सर्व समाजाच्या कल्याणासाठी आपले जीवन समर्पित करून भारताच्या इतिहासातील गौरवशाली पर्वाची सुरुवात असून हे भारतीय अस्मितेचे प्रतिक आहे. यांनी उपेक्षित समाजाच्या कल्याणासाठी अभूतपूर्व योगदान दिले आहे. यांच्या मते वंचित, उपेक्षित आणि महिलानाही सामाजिक समतेचे समान हक्क आणि अधिकार मिळायलाच हवेत यासाठी लढा दिला. डॉ.आंबेडकर हे शोषितांच्या मुक्तीचा आणि सामाजिक समतेच्या कृतिशील विचारांचा मंत्रजागर करणारे सामाजिक क्रांतीचे अग्रदूत होते. या लेखाच्या निमित्ताने त्यांच्या समतावादी विचारांचा आणि चळवळीचा मागोवा घेतला जाईल. डॉ.आंबेडकर हे महाराष्ट्राचे व एका समाजाचे नाहीतच तर संपूर्ण शतकाचे व शतकाला माणुसकीची प्रेरणा देणारे ते एक अद्वितीय असे व्यक्तिमत्व आहे. हे शेतकऱ्यांचे कैवारीही होते पण हे घटनेचे शिल्पकार आणि दलितांचे कैवारी म्हणून सर्वपरिचित आहेत. तथापि ग्रामीण भागाचे हितरक्षक आणि शेतकऱ्यांच्या परिवर्तनासाठी मांडलेले विचार फारसे पुढे आले नाहीत. त्यामुळे शेतीची हानी झाली. त्यांचे शेती आणि ग्रामीण समाजाबाबतचे विचार शेतकऱ्यांसाठी, नियोजनकार व राज्यकर्त्यांसाठी मार्गदर्शक ठरणारे आहेत. यांना ग्रामीण समाजव्यवस्थेची प्रचंड जाण होती. तितकेच शेतीबद्दलही भान होते. दुर्दैवाने अनेकांना डॉ. आंबेडकर हे शेतकऱ्यांचे कैवारी होते हे अजुनही ठाऊक नाही. त्यांच्या विचारांच्या उपेक्षेतून शासनकर्त्यांची उदासीनताच प्रकर्षाने दिसते. सर्व समाजाच्या कल्याणाचे दर्शन घडविणारे डॉ.आंबेडकर ज्ञानयात्री, विश्वयात्री होते. या पार्श्वभूमीवर डॉ.आंबेडकर यांच्या शेतीविषयक सूचनांची अमलबजावणी केली, तर शेती व ग्रामीण भागाचे परिवर्तन नक्कीच घडेल. देशात होत असलेल्या शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, शेतीसमोरचे प्रश्न यांचा विचार केला, तर आजही डॉ.आंबेडकरांचे स्मरण प्रेरणादायी ठरणारे आहे.

उद्दिष्टे :

१. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या कृषी विषयक विचारांचा अभ्यास करणे.
२. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या शेतकरी चळवळीचा आढावा घेणे.
३. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे ग्रामीण समाज व्यवस्थेबद्दलचे कार्य अभ्यासणे.

शेती व्यवसायाविषयी डॉ.आंबेडकर यांचे विचार व कार्य:

भारत हा कृषीप्रधान देश म्हणून ओळखला जातो. डॉ.आंबेडकरांना कृषी व्यवसायासंबंधी देखील चांगली जाण होती. भारतासारख्या कृषीप्रधान देशात ते सामुहीक शेतीचे पुरस्कर्ते होते. पूर्वी शेती व्यवसायात खोती पद्धतीमुळे शेतकऱ्यांवर खूप अन्याय होत असे. यामुळे शेतकऱ्यांचे आर्थिक शोषण होत असे. तेव्हा डॉ. आंबेडकर यांनी खोती पद्धत नष्ट करणारे कायदे केले. त्यामुळे हे शेतकऱ्यांचे कैवारी म्हणून ओळखले जावू लागले. यांना ग्रामीण समाज व्यवस्थेची जाण होती. तितकंच शेतीबद्दलही भान होत.

ग्रामीण भागात विखुरलेला समाज एकसंध करण्यासाठी शेतीचे चित्र बदलले पाहिजे यासाठी ते सतत आग्रही असायचे. देशातील राज्यकर्ते व शेतकरी यांची शेती बदलची मानसिकता ही एक केवळ उदरनिर्वाहाचे साधन म्हणून पाहण्याची होती. या मानसिकतेला त्यांचा आक्षेप होता. कारण शेती ही राष्ट्रीय उत्पन्नाचा स्रोत आहे. ती केवळ उपजिविकेचे साधन नाही. शेतकरी व शेतमजूर यांना रोजगार देण्याचे ते माध्यम आहे. एवढेच नव्हे तर शेती ही ग्रामीण भागाच्या आर्थिक विकासाचा केंद्रबिंदू आहे. त्यामुळे शेतीकडे सर्वांनी उद्योग म्हणून पाहण्याचा दृष्टीकोण असणे गरजेचे आहे. यासाठी ते आग्रही होते. ग्रामीण भागात आर्थिक परिवर्तन घडवण्यासाठी शेतीचा विकास करून

शेतकरी आर्थिकदृष्ट्या सक्षम बनला पाहिजे. त्यामुळे राष्ट्राची अर्थव्यवस्थाही मजबूत होईल. ग्रामीण भागातील लोकांचे रोजगारासाठीचे स्थलांतरही होणार नाही. इतक्या सखोलतेने व दूरदृष्टीने यांनी शेतीकडे पाहिले.

शेतकऱ्यांच्या शोषणाबाबतही यांनी परखड विचार मांडले आहेत. शेतकऱ्याला आर्थिक पाठबळ शासनाकडून न मिळाल्याने तो सावकारांचा आधार घेत असतो. त्यानंतर मात्र सावकारांच्या पाशातून त्यांची अंतापर्यंत सुटका होत नाही. शेतीतल्या खोती पद्धतीबद्दलही त्यांनी अतिशय कडक शब्दात भाष्य केले आहेत. कारण शेतकरी कष्ट करतो व खोतकरी फुकटचे खातो हे त्यांना कदापिही मान्य नव्हते. खोतांना व सावकारांना ते 'आयत्या बिळावरचे नागोबा' असे संबोधित असे. इतक्या शेलक्या व मोजक्या शब्दात त्यांनी सावकारी व्यवस्थेचे वाभाडे काढले. या व्यवस्थेला हद्दपार करण्यासाठी शेतकऱ्यांना बियाण, पाणी आणि पीक जोपासना खर्च शासनानी दिला पाहिजे असे त्यांचे मत होते. शासनाला महसूल देणाऱ्या शेतीचे आर्थिक उत्तरदायित्व शासनाने उचलावे. उत्तरदायित्व या शब्दातून शासनाने शेतकऱ्यांचे पोशिंदा म्हणून असलेले ऋण फेडावे असे यांना अपेक्षित होते.

डॉ.आंबेडकर यांनी शेती या व्यवसायांचा संबंध समाजव्यवस्थेशी जोडला होता. ग्रामीण भागात जातीवर आधारित समाज व्यवस्था दिसत होती. त्याचे कारण त्यांनी आर्थिक व्यवस्थेत शोधले होते. त्यांच्या मते जातीवर आधारित समाज व्यवस्था बदलायची असेल तर शेतीमध्ये त्यासाठी परिवर्तन घडवावे लागेल. शेती व्यवसायाला उद्योग मानून शेतीसाठी पायाभूत सुविधा पुरवून शेतकऱ्यांचा आर्थिक विकास झाला पाहिजे. या आर्थिक सक्षमतेमुळे शेतकरी आर्थिक समृद्ध तर होईलच त्याबरोबर शेतमजूर व शेतीशी निगडित सर्वच घटकाला याचा फायदा होईल. आर्थिक स्रोत तळागाळापर्यंत पोहचले की ग्रामीण मानसाच्या मानसिकतेत सकारात्मक बदल घडण्यासाठी मदत होईल व हे बदल सामाजिक परिवर्तनाची नांदी ठरतील. जातीय व्यवस्थेला आर्थिक विषमता ही पूरक व पोषक ठरत आहे. यासाठी आर्थिक विषमता जितकी कमी होईल तितकीच जातीय भेदभावाची व्यवस्था नष्ट करण्यासाठी मदत होईल असे मत मांडले.

डॉ.आंबेडकरांच्या मते पाणी आणि वीज यांचा समानरीत्या पुरवठा झाला तर देश समृद्ध होण्यास वेळ लागणार नाही. शेतीव्यवसायासाठी जमीन व पाणी हे मुख्य घटक आहेत. शेती विकासासाठी पाणी हे अत्यंत गरजेचे आहे. त्यासाठी शास्वत पाणी शेतकऱ्याला मिळणे गरजेचे आहे. कारण पाण्याशिवाय शेतीची उत्पादकता वाढणे आणि शेतकऱ्याचा आर्थिक स्तर उंचावणे शक्य नाही. हे त्यांनी ब्रिटीश सरकारच्या निदर्शनास आणून दिले होते. नदीच्या पाण्याचे नियोजन केले तरच शेतीला शास्वत पाण्याचा पुरवठा करता येईल. देशात पडणारे दुष्काळ हे मानवनिर्मित आहेत. शेतीचा दुष्काळ हटवण्यासाठी पाण्याचे नियोजन करणे गरजेचे आहे. जिरायती शेती बागायती करण्याचे प्रयत्न वाढवावे. यांच्या मते देश समृद्ध होण्यासाठी शेतकरी व शेतमजूर समृद्ध झाला पाहिजे. असे मौलिक विचार यांनी मांडले. एवढेच नव्हेतर यांनी पाण्यासंदर्भात केवळ विचार न मांडता ब्रिटीश सरकारला नदीच्या खोऱ्यातील पाण्याच्या नियोजनाची योजना सादर केली. त्यांनी सादर केलेली योजना 'दामोदर खोरे परियोजना' म्हणून ओळखली जाते. याच धर्तीवर शासनाने १९९६ मध्ये कृष्णा, तापी, नर्मदा, गोदावरी अशी खोऱ्याची विभागणी केली. यावरून यांच्या दूरदर्शीपणाची खोली व लांबी लक्षात येते.

डॉ.आंबेडकर यांनी सर्वात महत्वाची संकल्पना मांडली ती 'शेतीचे राष्ट्रीयकरण' करण्याची. शासनाने शेतजमिनी ताब्यात घेऊन त्या शेतजमिनी विकसित कराव्यात अशा विकसित शेतजमिनी शेतकऱ्यांना कांही अटींवर कसण्यासाठी दिल्या पाहिजेत. त्याच्या मते एका अर्थाने सामुदायिक शेतीचाच प्रयोग होय. यासाठी शासनाने अधिनियम बनवावेत. उत्पादकता वाढ, पाणी उपलब्धता, पीकपद्धती, बांधबंदिस्ती, शेतमालाचे भाव, साठवण व्यवस्था, शेतमालाची विक्री या संदर्भात स्पष्ट नियम करावेत असे विचार मांडले. एवढेच नव्हे तर यामुळे एकाच पिकाखाली मोठे क्षेत्रे येऊन शेतमालाच्या उपलब्धतेत विषमता निर्माण होणार नाही. पूरवठा व मागणी या अर्थशास्त्रीय नियमानुसार शेतमालाला रास्तभाव मिळतील. त्याबरोबरच अतिरिक्त उत्पादन टळून शेतमालाचे होणारे नुकसानही टळेल. पण आज शेतकऱ्यांना रास्तभाव शेतमालाला मिळविण्यासाठी शासनाशी झगडावे लागते. याचा विचार केला तर यांचे शेतीसाठी अधिनियम व कायदा असावा ही संकल्पना किती मोलाची आहे. हे यावरून अधोरेखित होते. यांच्या काही संकल्पनातूनच देशात कमाल जमीनधारणा कायदा, खोती व सावकारी पद्धतींना प्रतिबंध करणारा कायदा, सामुहिक शेतीचे प्रणालीवर आधारित शेती महामंडळ, राज्यातील नद्यांच्या खोऱ्यांची विभागणी व विकास, जलसंवर्धन योजना

अमलात आल्या. शासनाने याबाबत नियम व कायदे तयार केले यामागे डॉ.आंबेडकर यांच्या विचारांचाच प्रभाव दिसून येतो. यांचे शेतीबाबतचे विचार राज्यकर्ते, नियोजनकार तसेच शेतीतज्ञांनी अभ्यासले पाहिजे.

शेतकऱ्यांच्या मोर्चात सहभाग व खोती पद्धतीवर बंदी :

शेतकऱ्यांचा पहिला संप डॉ.आंबेडकर यांच्या नेतृत्वाखाली घडवून आला होता. हा संप इ.स. १९२८ ते १९३४ या कालावधीत रायगड जिल्ह्यातील 'चरी' या गावात तब्बल सात वर्षे चालला होता. इ.स. १९२८ पासून यांनी गरीब, दरिद्री शेतकऱ्यांना न्याय मिळवून देण्यासाठी शेतकऱ्यांचे प्रश्न हाती घेतले होते. त्यांनी कोकणातील शेतकऱ्यांचा खोताच्या दास्यातून मुक्तता व्हावी म्हणून फार मोठी चळवळ सुरू केली होती. रत्नागिरी जिल्हा शेतकरी परिषद चिपळून येथे १४ एप्रिल १९२९ ला आयोजित करण्यात आली होती. या शेतकरी परिषदेचे अध्यक्ष म्हणून डॉ. आंबेडकर हे होते. यांनी कोकणातील खोती पद्धती विरुद्ध शेतकऱ्यांचे आंदोलन उभारले. डॉ.आंबेडकर यांनी १७ सप्टेंबर १९३८ ला २५,००० शेतकऱ्यांचा मोर्चा काढला होता. या शेतकऱ्यांच्या यशस्वी मोर्चानंतर शेतकऱ्यांची चळवळ अधिक तीव्र करण्याच्या उद्देशाने शेतकऱ्यांच्या परिस्थितीची प्रत्यक्ष पाहणी करण्यासाठी त्यांनी कोकणाचा दौरा केला होता. शेतकऱ्यांच्या अनेक सभांमध्ये त्यांनी मार्गदर्शन केले. अनेक प्रश्नांना वाचा फोडण्याचे काम केले. विशेष म्हणजे हे शेतकरी कुणबी मराठा, मुसलमान होते. यावरून डॉ.आंबेडकर यांनी केवळ जातीचा विचार न करता सर्व जातीधर्माच्या शेतकऱ्यांसाठी चळवळ उभारली होती. सप्टेंबर १९१८ मध्ये शेतजमिनीच्या समस्येवर एक शोधनिबंध प्रकाशित केला. शेतकऱ्यांसाठी त्यांनी पीक विमा योजना सुचवली. श्रमिकांची श्रमशक्ती उद्योग क्षेत्रात वळवायला हवी असे मत मांडले. तसेच शेतीचा विकास करण्यासाठी डॉ.आंबेडकर यांनी राज्य समाजवादाचा सिद्धांत मांडला आहे.

डॉ.आंबेडकर यांनी भूमिहीन मजूर, लहान जमिनी, खोती पद्धती, महारवतन, सामुदायिक शेती जमीन महसूल आणि जमीनदारशाहीचे उच्चाटन या विषयावर त्यांनी विचार प्रकट केले होते. अस्पृश्य समाजात भूमिहीन मजुरांचाच भरणा अधिक असल्याने यावर त्यांनी मतप्रदर्शन केले होते. एवढेच नव्हे तर समाजवाद, सामाजिक समता, धान्य प्रश्न, उद्योगांचे राष्ट्रीयीकरण या सारख्या विषयांवरही डॉ.आंबेडकर यांनी प्रासंगिक लिखाण केले होते. गांधीवादाचे अर्थशास्त्र याद्वारे अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून त्यांची योग्यता आजमावण्याचा प्रयत्न करता येईल. स्टेट्स अँड मायनॉरिटीज नावाने ब्रिटिश सरकारला १९४७ साली सादर केलेल्या टिपनामध्ये डॉ.आंबेडकर यांनी भारताच्या आर्थिक विकासाची योग्य धोरणे कोणती याविषयी मत मांडले होते. लोकांच्या आर्थिक जीवनाचे नियोजन करण्यासाठी अत्युच्च उत्पादन क्षमतेचा विचार यांनी केला होता. त्याबरोबरच खासगी उत्पादकांना कोणतीही आडकाठी न करता तसेच संपत्तीचे समान वाटप होईल यासारखे आर्थिक विचार करणे हे सरकारचे दायित्व आहे हे त्यांनी नमूद केले होते. यांच्या म्हणण्यानुसार आर्थिक लोकशाही प्रस्थापित करण्यासाठी कार्यक्रम आणि आर्थिक धोरण हे राज्य घटनेचे अविभाज्य भाग असले पाहिजेत. शेतीचे, मोठ्या उद्योगांचे राष्ट्रीयीकरण, प्रत्येक नागरिकासाठी सक्तीचा विमा योजना आणि आर्थिक प्रगतीला हातभार लावण्यासाठी खासगी उद्योजकांना वाव देण्याच्या आवश्यकतेचा अंतर्भाव असायला हवा हे कार्यक्रम शाश्वत होण्यासाठी त्यांना राज्य घटनेत मूलभूत गोष्टींचा दर्जाअसायला हवा असे मत यांनी मांडले.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर असेही म्हणाले की, औद्योगिकरण आणि कृषीवाढ भारतीय अर्थव्यवस्थेत वाढ करू शकतात. यांनी शेतीला भारतातील प्राथमिक उद्योग म्हणून शेतीमधील गुंतवणूकीवर भर दिला. तसेच राष्ट्रीय आर्थिक आणि सामाजिक विकासाचे समर्थनही डॉ.आंबेडकरांनी केले.

निष्कर्ष :

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी शेतकरी, शेतमजूर, उपेक्षित, वंचित व महिलांना सामाजिक समतेचे हक्क मिळाले पाहिजे यासाठी लढा उभारल्याचे दिसून येते. यांनी शेती व शेतकरी यांचा विचार करून त्यांच्या प्रश्नांना वाचा फोडण्याचे काम केले. भारतासारख्या कृषीप्रधान देशात शेतीचा विकास होणे गरजेचे आहे. ग्रामीण समाज हा पूर्णतः शेतीवर अवलंबून असल्याने शेतीला दूर्लक्षित करून चालणार नाही असे यावरून दिसून येते. ग्रामीण भागात विखुरलेल्या समाजाला एकसंध करण्यासाठी शेतीचे चित्र बदलले पाहिजे. यांनी राष्ट्रीय आर्थिक आणि सामाजिक विकासाचे समर्थन केल्याचे पाहावयास मिळते. डॉ.आंबेडकर यांना ग्रामीण समाजव्यवस्थेची प्रचंड जाण होती तितकेच

शेतीबद्दलही भान होते हे दिसून येते. यांनी कोकण भागात शेतीतल्या खोती पद्धतीला विरोध करून शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांना सोडवण्याचे काम केले.

शासनाला महसूल देणाऱ्या शेतीचे आर्थिक उत्तरदायित्व शासनाने उचलावे असे मत डॉ.आंबेडकर यांचे होते. शासनाने शेतकऱ्यांची जबाबदारी उचलणे गरजेचे आहे. शेती व्यवसायाला उद्योग मानून शेतीसाठी पायाभूत सुविधा पुरविणे गरजेचे आहे. शेती व्यवसायासाठी जमीन पाणी हे मुख्य घटक आहेत. देश समृद्ध होण्यासाठी शेतकरी व शेतमजूर समृद्ध झाला पाहिजे. यांच्या शेतीविषयक सूचनांची अमलबजावणी केली तर शेती व ग्रामीण भागाचे परिवर्तन नक्कीच घडेल. यावरून डॉ.आंबेडकर हे शेतकऱ्यांचे कैवरी होते हे दिसून येते. त्यांच्या विचारांच्या उपेक्षेतून शासनकर्त्यांची उदासीनताच प्रकर्षाने दिसते. दुरदृष्टीचे, बुद्धिमत्तेचे, नवविचारांचे, राष्ट्रहिताचे, मानवतेचे, सर्व समाजाच्या कल्याणाचे दर्शन घडविणारे डॉ.आंबेडकर विश्वयात्री होते हे यावरून स्पष्ट होते.यांचे शेतीबाबतचे विचारधन आज शेतकरी, शेतमजूर, राज्यकर्ते, शेतीतज्ञ व नियोजनकारांनी अभ्यासले पाहिजे.

संदर्भ:

1. The Buddhist Social Network of India
2. <https://www.facebook.com>
3. <https://www.instagram.com>
4. Loksatta.com-d
5. Lokmat.com
6. mr.m.wikipedia.or

21 वे शतक आणि डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्री सुधारणाविषयक विचार व कार्य

प्रा.डॉ. संजीवनी चंद्रशेखर बारहाते

इतिहास विभाग प्रमुख,
बी.रघुनाथ कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
परभणी.

प्रास्ताविक :

प्राचीन काळापासून ते वर्तमान काळापर्यंत भारतीय स्त्रीने समाजजीवनात अनेक चढउतार पाहिले आहेत. सर्व वर्गातील स्त्रियांना शुद्रातीशुद्र ठरवून त्यांना अनेक अधिकारापासून वंचित केले गेले परिणामी स्त्रियांची स्थिती अतिशय शोचनीय झाली. वेदकाळापासून जिथे स्त्रिया अध्यापनाचे कार्य करताना दिसतात. तेथे वेदोत्तर काळात मात्र स्त्रियांचा समाजातील दर्जा खालावला. हळूहळू तिच्या शैक्षणिक, धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक अधिकारांचा संकोच केला गेला. परिणामी हजारो वर्षांची गुलामगिरी तिच्या वाटेला आली. वेदोत्तर काळातील स्मृती कायद्याने तर ही बंधने अधिकच घट्ट केली. अध्ययन बंधनांनी तर स्त्रियांना अतिशय दुर्बल व परावलंबी बनविले. पुरुषसत्ताक कुटुंब पद्धतीचे वर्चस्व वाढवून स्त्रियांना आर्थिक अधिकार नाकारण्यासाठी अतिशय विकृत प्रथा अस्तित्वात आल्या. पुढे मुस्लिम शासक असोत की ब्रिटिशांचे शासन असो स्त्रियांच्या स्थितीत फारसी सुधारणा झालेली दिसत नाही. 21 व्या शतकापर्यंत भारतीय स्त्री सामाजिक, धार्मिक साखळदंडामध्ये जखडून ठेवली होती. अनिष्ट चालिरिती, रुढी व परंपरा यामध्ये भारतीय स्त्री आणि शुद्र यांची स्थिती समान झाली.

1. सुरवातीच्या काळातील स्त्री जीवन

अतिशय प्राचीन परंपरा लाभलेल्या या देशाच्या इतिहासाचा मागोवा घेतला तर मागील अडीच हजार वर्षांचा इतिहास आपल्याला उपलब्ध आहे. त्यापूर्वी देखील स्त्रीचे अस्तित्व होतेच. एवढेच नव्हे तर स्त्रीला पुरुषाच्या बरोबरीने किंबहुना पुरुषापेक्षा थोडे वरचेच स्थान होते शेतीचा शोध लावणारी निऋती नामक स्त्री ही शेतीची जननी समजली जाते. टोकदार दगडाने जमीन खणून स्त्रिया त्यात बी पेरीत असत. धान्य साठवून ठेवण्याची कल्पना या मागे होती. हळूहळू धान्य उत्पादन शक्तीचा स्त्रीच्या गर्भधारणा शक्तीशी संबंध जोडल्या जावू लागला आणि स्त्रीच्या शक्तीमुळेच जमिनीतून पिक येते अशी श्रद्धा निर्माण झाली.¹ सिंधु कालखंडातही स्त्रियांची स्थिती चांगली होती. त्या काळात मातृसत्ताक कुटुंब पद्धती अस्तित्वात होती हे त्या काळातील सापडलेल्या अनेक स्त्री प्रतिमावरून लक्षात येते. पूर्व वैदिक काळात स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार होता. काही स्त्रिया विदुषी होत्या उदा.मैत्री, गार्गी, आपला, घोषा या स्त्रिया वेदशास्त्रात परागत होत्या. ऋषीमुनीबरोबर वेदशास्त्रावर भाष्य करत होत्या. ही स्थिती काही काळच राहिली.

2.उत्तर वैदिक काळातील स्त्री जीवन

आपला पुरुषसत्ताक प्रदिर्घकाळ टिकवता यावा यासाठी आर्यांनी धर्माचा आधार घेतला. धर्माचा आधार घेवून स्त्रीला बंदिस्त करण्यात आले. मनुने 'न स्त्री स्वतंत्र्य मर्हती' चा आदेश देऊन तिला वेदाध्यायनापासून वंचित ठेवले. शिवाय स्त्रियांना स्वतंत्रपणे धार्मिक विधी, यज्ञ आदी करण्यावर बंधणे आणली. पतीशी समर्पित भाव हाच स्त्रीधर्म ठरविण्यात आला. म्हणूनच डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर 'मनुला

जिवंत भूतकाळ मानतात^२ स्मृती कायद्यानी जिथे स्त्रीवर आर्थिक गुलामगिरी लादली तेथे कौटिल्याच्या कायद्याने त्यात भरच टाकली.

3. मुस्लिम काळातील स्त्री जीवन

मुस्लीम शासकांच्या काळात मुस्लिम कायद्यानुसार पत्नी तिच्या पतीच्या पैश्यातील किंवा संपत्तीमधील हिस्सा मागू शकते. एवढे अधिकार मुस्लिम कायद्यान्वये स्त्रियांना मिळत. याबद्दल डॉ.आंबेडकरांच्या मते, 'मुस्लिम कायदा एकावेळी चार बायका करण्याची परवानगी पुरुषांना देतो. शिवाय हव्या तेवढ्याच गुलाम स्त्रिया ठेवण्यास मुस्लिम कायद्याने परवानगी आहे. याशिवाय आपल्या पत्नीस घटस्फोट देऊन सतत बायका बदलण्याच्या सवयीमुळे एका पुरुषाकडून दुसऱ्या पुरुषाकडे स्त्रिया सातत्याने हस्तांतरीत होतात व त्यांना मिळेल तो पती व त्याच्या घराचा स्वीकार करावा लागतो. घटस्फोटाने आलेल्या दारिद्र्यामुळे त्यांना चारितार्थासाठी हलक्या स्वरूपाची कामे करावी लागतात.^३ अशा प्रकारे मुस्लिम स्त्रियांना काही आर्थिक अधिकार मिळत असले तरी मुस्लिम स्त्रिया आपल्या अधिकारांचे योग्य वापर करताना दिसत नाहीत.

मध्ययुगाच्या मधल्या काळात जिजामाता, ताराबाई, चांदबिबी, उमाबाई दाभाडे, अहिल्याबाई होळकर, राणी येसुबाई या स्त्रियांच्या पराक्रमाचे परिणाम महाराष्ट्रातील मनोवृत्तीवर झाले या राजघराण्यातील असल्यामुळे त्यांना थोडी अधिक मोकळीक होती सर्वसामान्य, गरीब, विधवा, शुद्र स्त्रियांना मात्र पूर्वापार वाट्याला आलेले दुःखी जीवन जगावे लागे स्त्रियांना बालविवाह, कुटुंबातील सासूरवास, वैधव्य, केशवपन, सतीची चाल यासारख्या संकटांना सामोरे जावे लागे. सतीप्रथेनुसार इ.स.१८२८ मध्ये कलकत्ता शहरात ३०९ स्त्रिया सती गेल्या.^४ अशा प्रकारच्या अनिष्ट प्रथेविरुद्ध डॉ.बाबासाहेबांनी संविधानाच्या माध्यमातून स्त्रियांच्या आर्थिक अधिकाराने संरक्षण केले.

4. ब्रिटीश शासनकाळ व स्त्री विषयक कायदे

ब्रिटिशांच्या आगमनानंतर इंग्रजी शिक्षण सुरु झाले. शिक्षणाने नवविचारांनी जागृती झालेली पिढी स्त्रियांच्या विविध अधिकार मिळवून देण्यासाठी पुढे आली.

- 1) विवाह - नारी संपत्ती संरक्षण कायदा (१८९४)
- 2) हिंदू उत्तराधिकार अधिनियम संशोधित कायदा (१९२६)
- 3) हिंदू नारी संपत्ती अधिकार कायदा (१९३७)^५

वरील ब्रिटिशांनी स्त्रियांच्या संरक्षणाचे कायदे केले या कायद्याने स्त्रियांना आर्थिक संरक्षण देण्याचा काही प्रमाणात प्रयत्न केला.

5. डॉ.बाबासाहेबांचे स्त्री शिक्षणासंबंधी विचार

डॉ.बाबासाहेबांनी विद्येला आपल्या जीवनात प्रथम स्थान दिले आहे. विद्या ही महासागरासारखी आहे. शिक्षणाचा संबंध मनुष्यमात्राच्या अस्तित्वाशी जोडला. वर्ण, वर्ग, जात, लिंग, भाषा यावर आधारित भेद करून ज्यांचे हक्क हिरावून घेतले गेले त्यांना त्यांचे हक्क मिळवून देण्यासाठी त्यांनी सदैव प्रयत्न केले. परंतु त्यांना अस्पृश्यांचे किंवा दलिताने नेते म्हणून सिमित करण्याचा प्रयत्न झाला आपल्या विविध चळवळीच्या माध्यमातून त्यांनी स्त्रियांच्या सबलीकरणासाठी प्रयत्न केले.^६ स्त्रियांचे शिक्षण, सामाजिक, धार्मिक अधिकारा बरोबरच आर्थिक अधिकार देण्यासाठीही प्रयत्न केले. बहुजन,

दलित स्त्रियांना त्यांच्यातील सत्वाची जाणीव करून देतांना शील, पावित्र्याच्या बाबतीत तुम्ही उच्च वर्णीय स्त्रियासारख्याच आहात. उलट उच्च मनोदैर्य, करारीपणा, धमक या बाबतीत त्यांच्यापेक्षा काकणभर सरस आहात. स्त्रियांमध्ये आत्मविश्वास वाढला तर त्या निर्भय होतील. त्यांना सत्वाची जाणीव होईल, त्यांची व पर्यायाने समाजाची उन्नती होईल, त्यांना सत्वाची जाणीव होईल त्यांची व पर्यायाने समाजाची उन्नती होई अशी धारणा डॉ.बाबासाहेबांची होती.

6.स्त्री शिक्षणाला चालना

डॉ.बाबासाहेबांनी अखिल स्त्री विश्वाला स्त्री शिक्षणाचे महत्त्व पटवून दिले. शिक्षणाची संधी प्रत्येक स्त्रीने साधावी संधीचा सदुपयोग करावा, लोकशाही ही सर्वाधिक यशस्वी किंवा हमखास यशस्वी ठरू शकेल. आयुष्यात हमखास यश मिळवायचे असेल तर जीवनवादी शास्त्रीय, मानवतावादी, समाजहित वादी शिल आणि प्रजा यांचा सुवर्ण संगम साधणारे शिक्षण घ्यावे अशी त्यांची भूमिका होती. बाबासाहेबांनी ज्या अनेक महिला परिषदा आयोजित केल्या त्यातही स्त्री शिक्षणविषयक ठरावांना महत्त्व दिले.

- 1) ज्या ज्या ठिकाणी शाळा असेल तेथील लोकांनी मुला-मुलीस शिक्षण दिलंच पाहिजे. अशी पंचांनी ताकिद घ्यावी मोडल्यास दोषास पात्र व्हावे लागेल असा नियम झाला.
- 2) अस्पृश्य मुलामुलींची शिक्षणाची सरकारी रिपोर्टप्रमाणे व्यवस्था करणे, शारदा बिलाची अंमलबजावणी करणे.
- 3) मुलांच्या नार्मल व मुलीच्या किमेल नार्मल स्कूलमध्ये अस्पृश्यांना मुलामुलींना जादा सवलत देणे.⁷
- 4) सर्व स्त्रियांनी आपल्या मुलांना शिक्षणाची गोडी लागेल असे प्रयत्न करून आपणही थोडेफार शिक्षण घ्यावे

महिला वर्ग शिक्षणात अत्यंत मागासलेला आहे. त्यांच्यात शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाची योजना तयार करून ती ताबोडतोब अंमलात आणावी हे ठराव मांडून बाबासाहेबांनी आपले स्त्री शिक्षण विषयक ध्येय साध्य करण्याचा प्रयत्न केला.

7.स्त्री कामगारासाठी समान वेतन

मजूर मंत्री पदावर असताना डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी कोळशाच्या खाणीतील कामगारांना पुरुष कामगारांना जो कामाचा दर दिला जातो तोच दर स्त्री कामगारांना दिला जाईल ही दक्षता घेतली. स्त्री पुरुषांना समान मजूरी हे महान तत्त्व प्रथम स्वीकारले होते. कोणत्याही इतर उपयोगात हे तत्त्व स्वीकारले नव्हते. त्यांनीच प्रसूतीच्या काळात पगारी रजेची प्रथमा अंमलात आणली.⁸

8.संविधानाच्या माध्यमातून सुरक्षितता

संविधानाची रचनाच मुळात समता, न्याय व बंधूता या तत्वाच्या आधारावर करण्यात आली आहे. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांसारख्या स्त्रीवादी महापुरुषांच्या हाताने या संविधानाची निर्मिती झाल्याने स्त्रियांच्या सामाजिक, धार्मिक, राजकीय व आर्थिक अधिकारांचे त्यात संरक्षण करण्यात आले. घटनेत कलम 39 स्त्रियांच्या आर्थिक स्वावलंबनासाठी मार्गदर्शक तत्वामध्ये सांगितले आहे.

- 1)उपजीविकेचे पुरेसे साधन मिळविण्याचा हक्क स्त्री व पुरुष नागरिकांना सारखाच असावा
- 2)स्त्री व पुरुष कामगारांचे आरोग्य व ताकद आणि बालकांचे केवळ वय यांचा दुरुपयोग करून घेण्यात येऊ नये आणि नागरिकांना आर्थिक गरजेपोटी त्यांचे वय किंवा ताकद यास न पेलवणार्‌या व्यवसायात शिरण भाग पाडू नये.⁹

समान कामासाठी समान वेतन हे त्यातील अतिशय महत्त्वाचे तत्व आहे. शिवाय आर्थिक कारणासाठी स्त्रियांचे शोषण होऊ नये याची दक्षता घेण्यात आली.

9. हिंदू कोड बील व स्त्रियांचे सबलीकरण

भारतीय स्त्रियांचे उद्धारक, स्वतंत्र भारताचे पहिले कायदामंत्री डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे एक स्त्रीवादी राष्ट्रपुरुष होते. भारतीय स्त्रियांची समाजात कुटुंबात होणारी हेटाळणी टाळण्यासाठी व तिला कौटुंबिक अधिकार मिळवून देण्यासाठी त्यांनी अथक प्रयत्न केले. स्त्रियांच्या प्रश्नाबद्दल ते फारच संवेदनशील होते, आपली पत्नी रमाईला पत्र लिहितांना ते म्हणतात "मी स्त्रीमुक्तीसाठी लढणारा एक लढवय्या शिपाई आहे"¹⁰

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हिंदू कोड बीलाच्या माध्यमातून मनुस्मृतीची अन्यायकारी व्यवस्था नष्ट करू इच्छित होते. ज्या मनुने शुद्र व स्त्रियांना मानवीय अधिकापासून वंचित ठेवले होते ते सर्व अधिकार भारतीय संविधानाद्वारे पुन्हा बहाल करू इच्छित होते. या वर्गीला समानतेच्या प्रवाहामध्ये आणण्यासाठी आरक्षणाची तरतूद केली. या बीलासाठी अनेक धर्मग्रंथांचा अभ्यास करून धर्म अभ्यासकांशी चर्चा केली. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी प्रकृतीची पर्वा न करता हजारांशी विरोध पत्कारला. यासाठी डोंगराएवढे परिश्रम करून 1948 साली हिंदू कोड बील तयार केले.

हिंदू कोड बीलाच्या तरतूदी

- 1) विवाह स्वातंत्र्य अधिकार
- 2) विवाहानंतर पत्नी व पतीचे जमत नसेल तर तिला विवाह विच्छेद करता येतो.
- 3) घटस्फोट घेण्याचा अधिकार
- 4) दत्तक घेण्याचा अधिकार
- 5) कोणत्याही स्त्रीला पुरुषाच्या बरोबरीने सासर व माहेरच्या संपत्तीत वारसा हक्क मिळतो.
- 6) उत्तराधिकारी नेमण्याचा अधिकार.
- 7) कोणत्याही स्त्रीला जर तिच्या नवऱ्याने सोडले तर त्याच्या कमाईचा काही भाग पोटगी म्हणून मिळाला पाहिजे.¹¹

अशा प्रकारे डॉ.बाबासाहेबांचे स्त्रियांविषयक विचार मुलभूत परिवर्तनवादी होते. स्त्रियांच्या स्वातंत्र्य समता न्याय या महामूल्यांसाठी ते लढले. त्यांनी आपल्या हिंदू कोड बीलातून मिताक्षर पद्धतीने स्त्रियांचा संपत्तीबाबतचा नाकारलेला हक्क प्राप्त करून दिला. डॉ.बाबासाहेबांच्या मते "इंग्लंडमध्ये स्त्रिया आपल्या इच्छेप्रमाणे घटस्फोट घेऊन स्वतंत्र जीवन जगू शकतात याचे मुळ कारण त्यांना संपत्तीचा वारसाहक्क असतो हे आहे. तसेच मलबारी समाजात गेल्या 50-60 वर्षांपासून घटस्फोट फारसे होतच नाहीत. याचे मुळे कारण तेथे स्त्रीलाही वारसा हक्क आहे. त्यामुळेच पुरुष तिच्याशी चांगल्या प्रकारे वागतो. स्त्रीच्या असुरक्षित जीवनाचे मुख्य कारण म्हणजे तिची आर्थिक असहाय्यता होय.

हिंदू कोड बील 1909-1951 ला लोकसभेत चर्चला ठेवले तेव्हा अनेकांनी आपला विरोध दर्शविला. यावर अनेक दिवस चर्चा झाली. विरोध व समर्थन दोन्ही बाजू घडल्या. शेवटी धर्माचा पगडा रुढी परंपरा आणि स्थायी

राजकारणासाठी बील नाकारले गेले. पास झाले नाही तरी पुढील काळात या कायद्याचा आधार घेऊनच कायदे तयार करण्यात आले.

सारांश

माणूस म्हणून ज्या समाजाने स्त्रियांचे स्थान नाकारले, परंपरागत सचोटीवर ज्यांना आपले आयुष्य काढावे लागत असे, त्यांना पुरुषांच्या बरोबरीचा सन्मान मिळवून देण्यात डॉ.बाबासाहेबांचे योगदान मोठे आहे. सनदशीर आणि कायदेशीर तरतूदीशिवाय स्त्रियांची गुलामगिरी जी प्राचीन काळापासून चालत आलेली आहे ती संपणार नसल्याचे डॉ.बाबासाहेबांनी ओळखले होते. म्हणून त्यांनी संविधानाच्या माध्यमातून स्त्रियांच्या आर्थिक अधिकारांचे संरक्षण करण्याचा प्रयत्न केला. हिंदू कोड बीलाचा मुळे उद्देश स्त्रियांचे आर्थिक सबलीकरण हा होता. सनातनांनी हिंदू कोड बीलाला विरोध केल्यामुळे त्यांना प्रचंड मनस्ताप सहन करावा लागला

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी मांडलेल्या हिंदू कोड बीलास अपयश आले असले तरी नंतरच्या काळात त्यातील तरतूदी स्वीकारण्यात आल्या. आज सरकार स्त्रियांचा विकास व्हावा त्यांना पुरुषांबरोबर अधिकार असावेत यासाठी वेगवेगळे कायदे करित आहेत. भारताचे संरक्षण दल, विमान सेवा, रेल्वे इंजिन चालक, पोलीस दल, गिर्यारोहण, संशोधन यातही त्यांनी लक्षवेधी काम केले. आय.ए.एस. किंवा शासकीय सेवेतही त्या आहेत.याखेरीज विज्ञान तंत्रज्ञान माहिती तंत्रज्ञान, उद्योग व्यवसाय, आर्थिक व्यवस्थापन अशा क्षेत्रातही स्त्रिया आत्मविश्वासाने काम करित आहेत. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्रीविषयक विचार व कार्य 21 व्या शतकात पदार्पण करणाऱ्या भारताला, भारतातील सर्वच स्त्रियांना निश्चितच प्रेरक आणि संजीवक ठरतील.

संदर्भग्रंथ सूची

1. अनुवाद (पोळ, अरविंद अ), डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर लोकसंख्या नियंत्रणावरील विचार, सुगावा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती.
2. डॉ.आंबेडकर बाबासाहेब, संपूर्ण वाङ्मय खंड7, डॉ.आंबेडकर प्रतिष्ठाण, कल्याण मंत्रालय, भारत सरकार, नवी दिल्ली, 1995, पृ.333.
3. डॉ.आंबेडकर बाबासाहेब, पाकिस्तान अर्थात भारताची फाळणी, प्रकाशन वर्ष अनुल्लेखित पुणे पृ.173.
4. डॉ.सूर्या अनिल, प्राचीन अर्वाचीन भारतीय स्त्री आणि हिंदू कोडबील सुगावा प्रकाशन, पुणे, 2010, पृ.78
5. उरोक्त, पृ.176
6. कीर धनंजय, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, 1989, पृ.273
7. मुलजाधव सुशिला, भगवान बुद्ध डॉ.बाबासाहेब आणि भारतीय स्त्री, कौशल्य प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, 2006.
8. डॉ.सिंगारे अनिल, डॉ.विठ्ठल घुले, महाराष्ट्रातील आंबेडकरी चळवळीचा इतिहास, अरुणा प्रकाशन, लातूर, 2009, पृ.184.
9. डॉ.खडसे यशवंत (संपा.), भरारी स्त्रियांची, अरुणा प्रकाशन, लातूर, प्रथमावृत्ती, 2013, पृ.96
10. दया पवार, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर गौरवग्रंथ आणि संपादक मंडळ, शासकीय मध्यवर्ती मुद्रणालय, मुंबई, नोव्हें. 2006.
11. डॉ.सूर्या अनिल, प्राचीन अर्वाचीन भारतीय स्त्री आणि हिंदू कोड बील सुगावा प्रकाशन, पुणे, पृ.176
12. सरकार गणवीर, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर व हिंदू कोड बील नेहा प्रकाशन, नागपूर.

२१ वे शतक आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार व कार्य

प्रा.डॉ.सतीश गंगाराम ससाणे

(समाजशास्त्र विभाग प्रमुख)

महात्मा फुले महाविद्यालय, अहमदपूर

प्रस्तावना :-

२१ वे शतक हे ज्ञान विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाचे मानले जाते. आज मानव चंद्रावर आणि मंगळावर जाऊन दुसरे घर शोधत आहे. आज शिक्षणाचे पंख लावून आत्मविश्वासाच्या बळाने तो फिनिक्स झेप घेत आहे. मानवाने शिक्षण, ज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने न भूतो न भविष्यतो प्रगती केली आहे. मानवाने वैज्ञानिक दृष्टीकोन निर्माण करून अंधश्रद्धा, कर्मकांड, निरक्षरता, लाचारी, गुलामी, दारिद्र्य, धर्मभोळेपणा, जातीय मानसिकता झुगारून आजच्या तरुणांनी या गोष्टींना नाकारून पुरोगामी विचारांची कास धरली आहे. २१ व्या शतकात व्यक्तीला जन्मावरून नव्हे कर्तृत्वावरून महत्त्व प्राप्त होत आहे. पूर्वीच्या लिंग, जात, धर्म, वंश या संकल्पनास खिंडार पडले आहे. युवा पिढीच्या धडावर स्वतःच मस्तक आहे ते शिकलेलं असल्यामुळे कुणाच्याही भूलथापाला, प्रबोधनाला, लाचारीला हस्तगत होणारं राहिलं नाही. चांगल्या-वाईट खऱ्या-खोट्या गोष्टींचं शाहनिशा करण्याची ताकद, स्वतःची ईच्छा अभिलाषा, आवड-निवड, विद्रोह आणि नकार अन्यायाविरुद्ध लढण्याचं बळ आत्मभान, मान-सन्मान, पर-प्रतिष्ठा या सगळ्या गोष्टींचं ज्ञान कुठून आलं? कोणी निर्माण करून दिलं? कुणाची प्रेरणा, कुठून आली ऊर्जा? कुणामुळं झाले? युवकांच्या म्हणजे तमाम नागरीकांच्या जीवनाचं सोनं. घेतो तो ध्वास आणि खातो तो घास कुणामुळं तर निश्चित आपणास उत्तर मिळेल. फुले-शाहू अन् फक्त आणि फक्त केवळ प्रज्ञासूर्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या कार्यामुळेच. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कदाचित जन्माला आले नसते तर संपूर्ण बहुजन समाजाची अवस्था फारच रसातळाला गेली असती. त्यांना माणूस म्हणून सुद्धा दर्जा मिळाला नसता. २१ व्या शतकात आपणास जे ताठ मानेने, स्वाभिमानाने नौकरी, अधिकारी, मंत्रीपद प्रतिष्ठा अन् लाल दिव्याच्या गाडीत बसून प्रशासन करण्याची संधी समाजाच्या मुख्य प्रवाहात बहुजन समाजाला आणून त्यांना माणूस बनवून माणसात बसवण्याचे कार्य डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणजे प्रज्ञा सूर्यच. सूर्य जसा उगवतो आणि अंधाराला भेदून पृथ्वीला प्रकाशमान करतो आणि याच्या जीवसृष्टीला जगवतो, वसुंधरेला टिकवतो, नटवतो, बहरतो, डोंगर असो की नंदचा झाड असो की, वेली. मानव असो की प्राणी - पशुपक्षी असो की, जीवजंतू सर्वांना ऊर्जा, जीवन, नवचैतन्य समानतेने देत असतो त्याचप्रमाणे युगान युगापासून गुलामीच्या बेड्या पायात अडकावून मनुस्मृतीच्या काळोखाच्या अंधाऱ्या कोठडीत स्वतःला गुरं ढोरंच समजून जीवन जगणाऱ्या अन् कसल्याही प्रकारची तक्रार न करता ठेवलिया अनंते तैशीच राहावे या प्रमाणे माणूस आहोत हे अस्तित्व विसरलेल्या सर्व कामकरी, कष्टकरी, शेतकरी, शेतमजूर, आदिवासी, आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या शुद्र, अस्पृश्य ठरवलेल्या कनिष्ठ-तुच्छ लेखलेल्या, बहुजन समाजाला या काळोखमय कोठडीत प्रज्ञेचा सूर्याने प्रकाशमान करून युगान युगाच्या अंधार नाहिसा केला. म्हणून आजच्या २१ व्या शतकाच्या या स्पर्धेत बहुजन समाज स्वतःला उच्च मानणाऱ्या लोकांबरोबर आज बुद्धीमत्तेची स्पर्धा लावून स्वतःचे ज्ञान, स्वतःचे कर्तृत्व सिद्ध करत आहेत. हे कशामुळे तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शैक्षणिक कार्यामुळेच. म. फुले, छत्रपती शाहू महाराज यांनी सामाजिक सुधारणेचा पाया घातला आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी त्या पायावर समाजसुधारणेची भरभक्कम इमारत उभी केली. फुले- शाहू यांच्या स्वप्नांना वास्तविकरूपात आणण्याचे कार्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे समाजसुधारणाविषयक कार्याचा विचार आपण पुढीलप्रमाणे पाहू.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक कार्य :-

“शिक्षण हे वाघीनीचे दूध आहे. जो कोणी प्राशन करील तो गुरगुरल्याशिवाय राहणार नाही.” असा अमूल्य मुलमंत्र त्यांनी विद्यार्थ्यांना दिला कारण म. फुले यांनी म्हटले होते.

“विद्येविना मती गेली,
मती विना निती गेली

निती विना गती गेली

गती विना वित गेले

विता विना शुद्र खचले

इतके अनर्थ एका अविद्येने केले.”

बहुजनाचे वाटोळे हे अज्ञानाने झाले आहे. म. फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या सामाजिक कार्याचा समतोलपणा शैक्षणिक कार्यातून दिसतो. म. फुले हे कर्ते समाजसुधारक होते. आधी केले अन् मग सांगितले. अगोदर स्वतःच्या पत्नी सावित्रीबाईला शिकवले आणि नंतर मुलींच्या शाळा काढल्या. अगदी त्याच प्रमाणे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सुद्धा प्रतिकूल परिस्थितीला मात करून व्यवस्थेला पुरून उरून वर्गाबाहेर बसून पण शिक्षण त्यांनी कधीच सोडले नाही. त्यांना माहित होते येणाऱ्या काळाना सामोरे जावून प्रस्थापित व्यवस्थेला छेद देण्यासाठी केवळ शरीराने खंबीर होवून चालणार नाही तर मन, मनगट आणि मस्तिक कणखर बनवण्यासाठी शिक्षण हेच प्रभाव उपाय आहे. ब्राह्मणी अदृश्य कावेबाज शत्रू सोबत लढण्यासाठी बुद्धीचा उपयोग करावा लागतो आणि बुद्धीची प्रगल्भता वाढवण्यासाठी जागरुकता, सजकता, सतर्कता, वैज्ञानिकता, समयसूचकता, बौद्धिकता, बुद्धीप्रामन्यवारीपणा या गोष्टी आवश्यक आहेत आणि त्या मिळवण्यासाठी शिक्षण हाच एकमेव प्रभावी उपाय आहे. म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अठरा-अठरा तास अभ्यास करून ज्ञान प्राप्त केले. त्यामुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रचंड वाचक, विद्वान, अचाट बुद्धिमत्ता असणारे प्रज्ञासूर्य बनले आणि त्यांनी सांगितले, “विद्यार्थ्यांनो जागृत व्हा” म्हणून विद्यार्थ्यांना त्यांना अनेक ठिकाणी अनेकवेळा प्रेरणादायी मार्गदर्शन करताना म्हणत असत. पुणे येथील अस्पृश्य विद्यार्थी संमेलनात विद्यार्थ्यांना सांगताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, “मुंबईच्या डेव्हलपमेंट डिपार्टमेंटच्या चाळीत दहा फुट लांब व दहा फुट रुंद अशा खोलीत आई-बाप, भावंडे यांच्यासह राहून एका पैशाच्या घासलेट तेलावर अभ्यास केला. इतकेच नव्हे तर अनेक अडचणींना व संकटांना त्याकाळी तोंड देऊन मी जर एवढे करू शकलो तर तुम्हास आजच्या साधन सामुग्रीने सज्ज असलेल्या काळात अशक्य का होईल.” तसेच मुंबई येथे अस्पृश्य विद्यार्थी संमेलनात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या कॉलेज वयात असताना परिस्थिती बदल भाषणांत आपणास म्हणतात, “मी एल्फीस्टन कॉलेजमध्ये असताना माझी काय दशा होती? माझ्या पायात वहाणा नव्हत्या! अंगात माजरपाठाचे शर्ट आणि वडिलांचा फाटका कोट! तुम्ही एल्फीटन कॉलेजात गेलात म्हणजे तुम्हाला तेथे मुल्लर साहेबांची तसवीर दिसेल. त्यांनी मला शेवटच्या दोन वर्षात शर्टस पुरविले.” आज तुमची परिस्थिती नक्कीच बदललेली आहे. मग तुम्ही शिक्षण किती ऊर्मीने घेतले पाहिजे.

अशा प्रकारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी म. फुलेंनी सुरू केलेल्या शाळाचे रूपांतर खऱ्या अर्थाने शिक्षणाच्या क्षेत्रात मोठी क्रांती घडवून आणली.

शिक्षण आणि विद्यार्थी यांचे अतूट नाते बनले पाहिजे. ज्याप्रमाणे उपासमारीने शरीराचे पोषण कमी झाल्यास माणूस हीन बल होऊन अल्पायुषी होतो तसेच शिक्षणाचे अभावी जो निर्बुद्ध राहिल्यास जिवंतपणी दुसऱ्याचा गुलाम बनतो. त्यामुळे शिक्षण हे मेंदूचे पोषण आहार बनले पाहिजे. त्यासाठी म. फुले आणि शाहू महाराजांनी राबविलेल्या धोरणाला त्यांनी गतीमान करण्यासाठी तत्कालीन सरकारला प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे करा हेच धोरण बहुजनांच्या विकासाचा खरा मार्ग ठरेल. प्राथमिक शिक्षण म्हणजे व्यक्तीच्या आयुष्यरूपी ईमारतीचा पाया होय. पाया जर मजबूत असेल तर त्यावर कितीही मोठी इमारत बांधता येते. प्राथमिक शिक्षणाचा उद्देशच आहे की, मुलाने प्राथमिक शाळेत प्रवेश घेतला की, तो साक्षर होत नाही उर्वरित आयुष्यात साक्षर राहण्याची क्षमता विकसित करीत नाही तोपर्यंत त्याने प्राथमिक शाळा सोडू नये. पण आकडेवारी पाहिली की, असे दिसते की, प्राथमिक शाळेत प्रवेश घेतलेल्या प्रत्येक १०० मुलांपैकी फक्त १८ मुलेच चौथ्या वर्गापर्यंत जातात. उरलेली ८२ मुले मात्र निरक्षरतेच्या गर्तेत लोटले जातात. अशी चर्चा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शिक्षण अनुदान, मुंबई विधान मंडळातील १२ मार्च १९२७ मधील चर्चासत्रात आपले शिक्षणाचे महत्त्व सांगणारे मत मांडले. माननीय शिक्षणमंत्र्यांनी प्राथमिक शिक्षणावर अधिक खर्च करावा. तसेच अस्पृश्य विद्यार्थी संमेलन, पुणे अधिवेशन ११ वे दि. ११.०९.१९३८ रोजी पुणे येथील डि.सी. मिशनच्या हॉलमध्ये भरवण्यात आले होते. संमेलनाचे अध्यक्ष व मुख्य वक्ते म्हणून भाषण करताना विद्यार्थ्यांनो जागृत व्हा. या विषयाच्या अनुषंगाने त्यांनी मार्गदर्शन केले. विद्यार्थ्यांनी अजन्म विद्यार्थी राहिले पाहिजे. विद्यार्थ्यांनो तुम्ही नुसत्या बी.ए. होण्यामुळे तुम्हास नोकरी मिळणार नाही. पुढारलेल्या जातीच्या (उच्चवर्णीय) लोकांशी स्पर्धा करून तेथे बुद्धीचा प्रभाव पाडल्याशिवाय नुसत्या शिक्षणाचे चीज होणार नाही. हजारो वर्षांपासून आपल्या बापजाद्यांना त्यांनी दाबले तसेच ते तुम्हास दाबल्याशिवाय राहणार नाहीत म्हणून तुम्ही जे शिक्षण घेता

ते असे घ्या की, विद्यार्थी सरस झाले पाहिजेत आपल्या कर्तव्याची जाणीव ठेवून झटून अभ्यास करा. दीर्घोद्यागे व कष्टकरण्यानेच यश प्राप्ती होते. माणसाने जन्मभर शिकायचे मनात आणले तरी विद्यासागराच्या कडेला असलेल्या गुडघाभर ज्ञानात फार झाले तर जाता येईल. शिक्षणाला शीलाची जोड असणे आवश्यक आहे. शीला शिवाय विद्या फुकाची आहे. विद्यार्थीदशेत विद्यार्थ्याने राजकारणात भाग घेऊ नये कारण अभ्याससोडून ते जर राजकारणात पडले त्याच्या आयुष्याच नुकसान होते. जसे आज १८ वर्ष पूर्ण झालेल्या सर्व तरूणांचा उपयोग राजकारणी लोक कशाप्रकारे करताहेत हे तुम्हा-आम्हाला बऱ्यापैकी माहित आहे. असे असले तरी शिकलेल्या तरूणांनी राजकारणाबाबत जागृत असले पाहिजे. निरक्षर, आडाणी लोकांना मतदानाचे महत्त्व सांगितले पाहिजे. मी माझ्या विद्यार्थी दशेत परदेशातही २०-२० तास टेबलावर बसून काम केले आहे. ज्या कोणास आपल्यास बुद्धीचा प्रभाव वाढवावयाचा आहे त्यांनी तप, श्रम, जिद्द, चिकाटी अंगी बाळगली पाहिजे. हरेक तरूणाने आशा कधीच सोडू नये. ज्या दिवशी तो आशा सोडील त्या दिवशीच तो जगात जगला काय आणि मेला काय सारखाच होईल. हरेक तरूणात महत्त्वाकांक्षा असली पाहिजे. महत्त्वाकांक्षेशिवाय मनुष्य धडपड किंवा प्रयत्न करू शकत नाही. सत्य कधीच सोडू नका. सत्याचा तात्काळीक विजय होत नसला तरी शेवटी सत्याचाच विजय होतो. विद्यार्थ्यांना माझ्या संदेशाचे अंतिम शब्द म्हणजे, “विद्यार्थ्यांना शिकवा, चेतवा आणि संघटित करा.” (Aducate, Agitate & Organize) विद्यार्थ्यांना प्रथम शिकवा. शिक्षणासाठी चेतवा आणि संघटीत राहून सर्वांच्या कल्याणासाठी हितासाठी संघटीत राहून जीवन जगा, संघर्ष करा... अशाप्रकारे विद्यार्थ्यांना जागृत व्हा. या मौलिक विचारधारेतून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मानवी जीवनात शैक्षणिक बाबींना किती महत्त्व आहे याची जाणीव करून दिली.

आज डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना ‘Symbol of Knowledge’ म्हणून जगात ओळखले जाते. जगातल्या १०० विद्वानांच्या यादीच्या सर्वेक्षणात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर पहिल्या क्रमांकाचे विद्वान बुद्धीमान ठरले आहेत. हे केवळ त्यांनी घेतलेल्या शिक्षणामुळेच त्यांनी संपादित केलेल्या ज्ञानामुळे प्रचंड वाचनामुळे २०-२० तास एका ठिकाणी बसून केलेल्या अभ्यासामुळे आणि त्या ज्ञानाचा उपयोग केवळ स्वतःसाठी केला नाही तर समाज सुधारणा करण्यासाठी आणि राष्ट्रनिर्मितीसाठी भारतीय संविधानाची निर्मिती हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या अचाट बुद्धीमत्तेच्या सामर्थ्यातून निर्मितीला आले आहे. आजच्या २१ व्या शतकात भारताला बलशाली महाशक्तीशाली, महासत्ताक निर्मितीसाठी देशास धर्मनिरपेक्षता, बळकट लोकशाही, आर्थिक समता, स्वातंत्र्य, सामाजिक न्याय आणि बंधुता या गोष्टी आवश्यक असतात आणि या सर्व गोष्टी आपल्या भारतीय संविधानात भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी त्यात समाविष्ट केल्या आहेत. २१ व्या शतकात माणूस चंद्रावर, मंगळावर जात आहे. सत्ता संपत्ती शस्त्र साठा, जागतिकीकरणात स्पर्धा करून जगावर स्वतःचे अधिराज्य गाजवत आहे परंतु परवा मार्च महिन्यापासून संबंध जगाबरोबरच भारतात देखील ‘कोरोना’ या विषाणूने संपूर्ण मानवजातीला जणू नष्ट करण्याची शपथ घेतली की काय? संपूर्ण जग हे ‘कोरोना’ या विषाणूमुळे भयभीत झाले आहे. कोरोनाचा दशहत्तवाद वाढला आहे. काही जण कोरोनाचे तिसरे महायुद्ध आहे असे म्हणतात मग जगातले अनेक संशोधक लस बनविण्यासाठी रात्रंदिवस परिश्रम करत आहेत. परंतु अद्यापही त्यांना लस काढता आली नाही. मात्र डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय संविधानात जे १४४ कलम मांडले आहे तेच तुमच्या आमच्यासाठी सुरक्षतेची एक आज तरी लस बनून कार्य करत आहे. घरी रहा सुरक्षित रहा. कोरोनासाठी लढण्याचा हाच एकमेव मार्ग आहे, शस्त्र आहे. अर्थात लस आहे. त्याकाळी सामाजिक लढे निर्माण झाल्यास दंगे धोपे होवू नये म्हणून कलम १४४ लावल्यास जमावबंदी करता येते. मात्र याच कलमामुळे सर्व भारतीय लॉकडाऊन मध्ये आहेत. घरी बसून आहेत. कोरोनाशी लढा देत आहेत. यावरून २१ व्या शतकात सुद्धा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार आणि कार्य महत्त्वपूर्ण स्वरूपाचे ठरले.

२१ व्या शतकात डॉ. बाबासाहेबांनी केलेले सामाजिक सुधारणा विषयक कार्य महत्त्वाचे आहेच पण आजचे बालक उद्याच्या राष्ट्राचे भवितव्य साकार करायचे असेल तर देशातल्या तरूणांनी शिक्षण घेऊन आपले भविष्य उज्ज्वल केले पाहिजे. या देशातले जोपर्यंत गोरगरीब, शेतकरी, कष्टकरी, कामकरी, अज्ञान, निरक्षर, दारिद्र्यात जीवन जगणारे स्त्री-पुरुष या बरोबरच या देशाची धूरा ज्यांच्या खांद्यावर आहे असे तरूण स्वाभिमानाने, आर्थिक, सामाजिक उन्नतीने जीवन जगणार नाहीत.

आज तरूणांच्या पुढे मोठी आव्हाने आहेत. प्रस्थापितांनी शिक्षणाला खाजगी स्वरूप आणले आहे. शिक्षणाला बाजारीकरण आले आहे. श्रीमंताचीच मुले गुणवत्तेचे शिक्षण घेत आहेत. गोरगरीबांची लेकरं जिल्हा परिषद शाळेतच शिक्षण घेतात. २१ व्या शतकात गरीब, श्रीमंताची दरी आहे. उद्योगधंदे करणारे लोक शिक्षण क्षेत्रात येऊन शिक्षणाचा व्यवसाय करू

लागले आहेत. शिक्षणाला ग्राहक-विक्रेता स्वरूप झाले आहे. त्यामुळे सर्वसामान्य कुटुंबातील मुले उच्चशिक्षण घेऊन बेकारीच्या कारखान्यात सामील होत आहेत. उच्चशिक्षण घेऊन एम.ए., सेट, नेट, पी.एचडी. उच्च पदव्या प्राप्त करून सुद्धा सेवक पदासाठी अर्ज करून ती नोकरी मिळवण्यासाठी त्यांची धडपड चालू आहे. काहीजण नैराश्य होवून वाईट व्यसनाच्या आहारी जात आहेत. नाही जमल तर आपल्या खांद्यावर कुणाचाही झेंडा घेवून आलेला दिवस गुलामीत, लाचारीत घालवत आहेत. कारण आजचे शिक्षण हे रोजगार मिळवून देणारे राहिलेले नाही केवळ पदवी घेऊन आयुष्यभर बेकारीत जीवन जगण्या पलिकडे त्याच्याकडे कोणताच पर्याय नाही यात बदल झाला पाहिजे. व्यवसायभिमुख शिक्षण दिले पाहिजे. कौशल्यावर अधारीत शिक्षण दिले पाहिजे. स्वावलंबीपणाचे शिक्षण दिले पाहिजे. रोजगाराभिमुख शिक्षणाची निर्मिती केली पाहिजे. तरूणांना स्वाभिमानाने जगता आले पाहिजे. तरूण जर लाचार, गुलाम झाला तर उद्याच्या राष्ट्राची अवस्था धोक्याची घंटा वाजवल्यासारखीच होईल. जगात सर्वात तरूण भारतात आहेत. तरूणाची अवस्था अशीच झाली तर उद्या पुन्हा गुलामाचा देश म्हणून भारताची नव्याने ओळख होईल.

गौतम बुद्धानंतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांमुळे भारत हा सभ्य संस्कृतीचा, विश्वशांतीचा, महान संस्कृतीचा आणि विद्वतेचा देश म्हणून ओळखला जात आहे तेव्हा डॉ. बाबासाहेबांनी केलेल्या शैक्षणिक सुधारणा आणि सांगितलेल्या मार्गाचा तरूणांनी खऱ्या अर्थाने अंगिकार केला तर खऱ्या अर्थाने २१ व्या शतकाची पाऊले टाकताना कोणालाही कसलीच अडचण येणार नाही आणि शासनाने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मांडलेल्या शैक्षणिक अंमलबजावणी केल्यास देशातील गरीबी, दारिद्र्य, अज्ञान, गुन्हेगारी, बेकारी, भ्रष्टाचार, व्यसनाधिनता, कौटुंबिक हिंसाचार, घटस्फोट, विधवास्त्रीया या सारख्या समस्या समूळ नष्ट होऊन पुन्हा नव्याने प्रबुद्ध भारताची निर्मिती होईल यात शंका नाही.

हिंदू कोड बिल आणि डॉ बाबासाहेब आंबेडकर

उमा ज्ञानोबा साठे

संशोधक विद्यार्थी नळेगाव

भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार लोकशाहीचे पुरस्कर्ते मानवी स्वातंत्र्याचे महान कैवारी व सामाजिक चळवळीचे प्रणेते डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर यांचा आधुनिक काळातील मनु म्हणून गौरव केला जातो. आधुनिक भारताच्या जडणघडणीत त्यांचा वाटा महत्त्वपूर्ण आहे. देशातील प्रत्येक दलित व्यक्तींना समान मानवी प्रतिष्ठा मिळावी असा त्यांचा आग्रह होता. भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे दलित बांधव भगिनी चे उद्धारक व अस्मिता दर्शक होते. भारतातील कोट्यवधी दलितांना आज मिळालेली व मिळत असलेली अस्मिता, आत्मभान, सन्मान व जागरण ही केवळ बाबासाहेबांची देण आहे. ते दीनदलितांच्या स्वाभीमानाचा श्वास होते. ते दलितांच्या प्रगतीचे महामार्ग झाले. त्यांच्या स्वातंत्र्याचे ते शिल्पकार होते. दलित बांधव डॉ. आंबेडकरांना परमेश्वरा प्रमाणे पूज्य मानतात. शतकानुशतके भारतातील शूद्र समाजाला वाचा नव्हती. जीभ होती पण बोलता येत नव्हते. अन्याय सहन करावा लागत असे. बाबासाहेबांनी अशा कोट्यावधी मुख्य बांधवांना बोलके केले ते खऱ्या अर्थाने मूक नायक होते.

समाजातील जय महापुरुष समाजाच्या हिताचा विचार करतात बहुजन समाजाची प्रगती व्हावी व बहुजन समाज हा ताठ मानेने जगावा तो कोणाचाही गुलाम बनू नये यासाठी आपले ध्येय आहे. असे समजून आपले आयुष्य खर्ची घालतात अशा महापुरुषा पैकी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे एक महापुरुष होते. हजारो वर्षांची गुलामी व अन्यायपणाची जाणीव बहुजन समाजाच्या लक्षातच येत नसल्यामुळे बहुजन समाज बाबासाहेबांना आजही आपला महानायक समजतो.

आंबेडकरांच्या मते धर्माला बदल मान्य नसतो. धर्मग्रंथांनाच प्रमाण मानावे लागते. धर्म म्हणजे तरी काय उच्च व प्रस्थापित वर्गाने आपले हितसंबंध सुरक्षित ठेवण्यासाठी इतरावर लादलेल्या जुलमी कलमाची नियमावली म्हणजे सनातनी धर्म होय. तो दुसरे तिसरे काही नसून बदमाशांनी अज्ञानी बहुजन समाजाची निरंतर पिळवणूक करण्याकरिता जाणून-बुजून रचलेला कट होय. वॉल्टेअर च्या म्हणण्यानुसार धर्म म्हणजे एका मूर्खाला फसविण्यासाठी दुसऱ्या एका लुचाने काढलेली युक्ती होय.

27 सप्टेंबर 1951साली स्वतंत्र भारताच्या नेहरूंच्या नेतृत्वातील मंत्रिमंडळातून महिलांच्या हक्कासाठी असलेले हिंदू कोड बिल पास न झाल्यामुळे डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांनी कायदे मंत्री पदावर लाथ मारली आणि राजीनामा दिला होता. 27 सप्टेंबर हा इतिहासातील स्वाभिमाना दिवस याच दिवशी 1951 साली स्वतंत्र भारतात नेहरूंच्या नेतृत्वाखाली मंत्रिमंडळातून डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांनी कायदेमंत्री पदाला लाथ मारली आणि राजीनामा दिला होता. याच दिवशी 1951साली भारताचे पंतप्रधान नेहरू यांनी डॉक्टर बाबासाहेबांनी अतिशय विचारपूर्वक आणि धाडसाने मांडलेले हिंदू कोड बिल बरखास्त केले. हे सर्वमान्य आहे की हिंदू संस्कृतीत स्त्रियांचा दर्जा हा दुय्यम प्रतीचा आणि सामाजिक, राजकीय, आर्थिक अधिकार नाकारणारा होता. हिंदू धर्माच्या स्त्री याबद्दलच्या अनिष्ट रूढी आणि बंधने झुगारून देऊन स्त्री-पुरुष समानतेच्या आणि योग्य सन्मान मिळण्याच्या सोनेरी संधीला भारत कायम मुकला होता.

हिंदू धर्मात सती प्रथा व बालविवाह यांचे थैमान माजले होते उच्च जातींमध्ये विधवांचे मुंडन करण्यात येत असे. देवदासी प्रथेमुळे बहुजन महिला वेश्या व्यवसायाकडे वळत किंवा तीर्थक्षेत्री जाऊन राहत. हिंदू कुटुंबाच्या रथावर

जंगम मालकीसाठी काही नियम बनवले होते. त्यांना दया भाग असे म्हणण्यात येत होते. या पद्धतीनुसार मुलांना वारसा हक्क मिळत असेल पण तो हक्क स्त्रियांना नव्हता. मनुवादी व्यवस्थेने स्त्रियांना अस्पृश्य बरोबरीने स्थान दिले होते बहुजन स्त्रिया या ईश्वर, आत्मा, दैववाद, अंधश्रद्धा यामध्ये पुरत्या गुंफल्या होत्या. भारतीय समाज रचनेचा अभ्यास करताना डॉक्टर बाबासाहेबांच्या लक्षात आले की ही समाज रचना केवळ मूठभर उच्च वर्णीय ब्राह्मण लोकांच्या हिताचे आहे. या देशात आमूलाग्र क्रांती करावयाची असेल तर बहुजन समाजात असलेली ईश्वर व कर्मविपाक हा पायाच उद्ध्वस्त केला पाहिजे तरच स्त्रियांच्या जीवनात माणुसकीची पहाट उगवेल.

बाबासाहेबांची घटना समितीमध्ये निवड झाल्यानंतर व त्यातच घटनेचा मसुदा समितीच्या अध्यक्षपदावर नियुक्ती झाल्यानंतर विषमता व पुनरमतवादी सामाजिक व्यवस्थेला वेसण घालण्याची नामी संधी प्राप्त झाली. शुद्र, अतिशुद्र व स्त्रियांना न्याय मिळवून देण्यासाठी बाबासाहेबांनी जणू विडाच उचलला होता. समानतेच्या न्यायाचे अनेक कायदे केले. पंडित नेहरूंच्या मंत्रिमंडळात कायदे मंत्री असताना बाबासाहेबांनी स्त्रियांसाठी हिंदू कोड बिल तयार करून संसदेत सादर केले. या विधेयकाने स्त्रीधन कायद्यामध्ये मूलभूत बदल घडवून आणला शास्त्राने परवानगी दिलेल्या बहुपत्नीत्वाची स्थापना केली. घटस्फोटाचा कायद्याची झालर दिली जाती व्यवस्थेमध्ये फेरबदल, संयुक्त कुटुंबाच्या मालमत्तेवर स्त्रियांचा हक्क यासोबतच आणि क्रांतिकारी कायदा यांचा अंतर्भाव होता कालपर्यंत निर्मित हिंदू धर्मशास्त्राचे जुलमी व मानवतेला काळिमा फासणारे कायदे होते ते आता अमलात आणणे कायद्यानुसार गुन्हा होणार होता.

बाबासाहेबांनी संसदेला सादर केलेल्या मसुद्यातील मुद्दे वर्तमानपत्रात प्रसिद्ध होऊ लागले तसे मूलतत्त्ववाद याचा विरोध वाढू लागला होता. हिंदू कोड बिल हा आमच्या धर्मावर घाला आहे असे सनातनी म्हणू लागले. खरे तर हिंदू सनातन वाद्यांना हे बिल डॉक्टर आंबेडकरांसारख्या शुद्रा कडून मांडणे हे आधर्मिक वाटत होते. हिंदू कोड बिलाला विरोध करणाऱ्या मध्ये जनसंघाचे श्यामाप्रसाद मुखर्जी, काँग्रेसचे राजेंद्र प्रसाद, पंडित मदन मोहन मालवीय व सिताराम आघाडीवर होते विरोधकांशी चर्चा करून विरोधकांची बाजू समाजाला हानिकारक कशी आहे हे पटवून देण्याचे महत्कार्य सुद्धा बाबासाहेबांना करावे लागत असे. अज्ञानपोटी महिलांनी सुद्धा बिलाला विरोध केला श्रीमती शांतीदेवी चिटणीस अखिल भारतीय महिला संघ यांनी या बिलाला विरोध करीत दिल्लीला उपोषण सुरू केले होते.

हिंदू कोड बिलाला विरोध करण्याचे काम समाजातले तीन वर्ग करत होते हा वर्ग होता सनातनी ब्राह्मण पोथीनिष्ठ लोकांचा. राजकीय पुढाऱ्यांचा बहुजनातील उच्च प्रतीचा स्वभिमान बाळगणाऱ्यांचा वेद पुराणे व स्मृती ह्या देवनिर्मित आहेत त्याच्यात ढवळाढवळ करण्याचा कोणालाही अधिकार नाही. ब्राह्मणांना जे अधिकार मिळाले आहे ते देवाने दिलेली आहेत. त्यामुळे त्यांच्या अधिकाराला कोणीही आव्हान देऊ शकत नाही. राजकारणात उच्चवर्णीय पुढाऱ्यांचा अधिक भरणा होता. देशातील बहुजनांचा बळी देऊन ते आपले वर्ण श्रेष्ठत्व कायम ठेवू इच्छित होते. बहुजन समाजाला राजकीय व सामाजिक दृष्ट्या जागृत नव्हता त्यामुळे ब्राह्मण पुढाऱ्यांना कोणीही आव्हान देऊ शकत नव्हते. कोणीही कोणत्याही परिस्थितीत चालत आलेल्या ब्राह्मणी धर्माला आव्हान देऊ नये यासाठी पंडित नेहरूंपासून ते राजेंद्रप्रसाद पर्यंत कार्यरत होती. त्यामुळे नेहरूंतील ब्राह्मणच जागृत होऊन त्याची निष्पत्ती बाबासाहेबांचा अपमान करण्यात झाली. डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांना संसदेत राजीनाम्याची निवेदनही वाचू देण्यात आले नाही. डॉक्टर आंबेडकर यांनी आपले निवेदन सायंकाळी 6 वाजे पूर्वी करू नये आणि अगोदर निवेदनाची प्रत आपल्याला भेटली पाहिजे अशी उपसभापती अय्यंगार यांनी भूमिका घेतली. अय्यंगार यांच्या भूमिकेवर आक्षेप घेऊन बाबासाहेबांनी संसदेत सभात्याग केला. वास्तविक स्थिती अशी होती की पंडित नेहरू उपसभापती व

डॉक्टर आंबेडकर यांच्यात निवेदनाची वेळ ठरलेली होती परंतु बाबासाहेबांना संसदेत निवेदन सादर करू करता येणार नाही या डावपेच आतून काँग्रेसने खेळी खेळली होती.

हिंदू कोड बिलाला विरोध करणारा तिसरा वर्ग हा बहुजनमागास वर्ग होय हा वर्ग उच्च-नीच, स्पृश्य-अस्पृश्य अशा जातीभेदाने पछाडलेला होता. हिंदू कोड बिल हे एका अस्पृश्याने तयार केले व ते आमच्यावर बंधनकारक असणार या गोष्टीने त्यांचे डोळे फिरले होते. त्यामुळे बिला विरुद्ध मोर्चे काढण्यात व उपोषणाला बसण्यास बहुजन मागास लोकांचा सहभाग अधिक होता. बाबासाहेब मात्र हिंदू कोड बिलाला चिकटून होते. या बिलामुळे बहुजन समाज व स्त्रियांचे हित साधता येऊ शकते. असे बाबासाहेबांचे ठाम मत होते सामाजिक समता अन याचा हा एक उत्तम मार्ग आहे असे त्यांनी विरोधकांना सांगण्याचा खूप प्रयत्न केला.

हिंदू कोड बिलाची अशी दुर्दशा झाल्यामुळे डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मंत्रिपदाचा राजीनामा अनेक कारणे कारणीभूत होते. संसदेतील विरोधात समोर व त्याचबरोबर संसदेबाहेर होणारे मोर्चे व आंदोलने यामुळे बाबासाहेब त्रस्त झाले होते. हिंदू कोड बिल विरोध व मागासवर्गीय समाजाच्या विकासासाठी सरकार कडून होत असलेली टाळाटाळ हे मुख्य कारण होते.

आजच्या सध्या परिस्थिती मध्ये उशिरा का होईना परंतु संसदेत महिलांच्या सबलीकरणाचे अनेक कायदे होताहेत. राजकारण व समाजकारणात महिला हिरीरीने भाग घेत आहेत. आज मिळणारे हक्क हिंदू कोड बिलाला द्वारे तेव्हा प्राप्त झाले असते तर स्त्रियांचे कर्तृत्व केव्हा झळाळून निघाली असते. आज विविध क्षेत्रात जास्त या अभिमानाने मिरवत आहेत. त्यांनी यासाठी बाबासाहेबांनी आमच्या स्वातंत्र्यासाठी व आत्मसन्मानासाठी साठ वर्षांपूर्वी आवाज उठविला होता. याची जाण ठेवून बाबासाहेबा प्रती कृतज्ञता तरी व्यक्त करतात का जातिव्यवस्थेने बरबटलेल्या त्यांच्या भावना भावभावना आजही बाबासाहेबांना सलाम करू देत नाहीत आजही हे प्रश्न अनुत्तरित आहेत.

डॉक्टर आंबेडकरांनी भारतीय स्त्रियांवर अनेक उपकार करून ठेवले आहेत. आज सुद्धा प्रसार माध्यमे आणि स्त्रीवादी लेखक-लेखिका सोयीस्कर रित्या बाबासाहेबांच्या या एकहाती लढ्याबद्दल लिहीत नाहीत. बाबासाहेबांना एक राष्ट्रनिर्माते न मानता फक्त दलित नेता असे भारतीय समाजावर कायम ठेवण्याचे हे षड्यंत्र आहे. भारतीय स्त्रियांच्या जीवनात क्रांतिकारी बदल आणू पाहणा-या हिंदू कोड बिलाच्या माध्यमातून त्यांनी केलेल्या कार्याची म्हणावी तशी दखल आपल्या भगिनी वर्गाने घेतलेली नाही.

हिंदू कोड बिल लोकसभेत मंजूर झाले नाही म्हणून डॉक्टर बाबासाहेबांनी कायदे मंत्री पदावर लाथ मारून राजीनामा पंतप्रधान नेहरूंच्या तोंडावर फेकल्याचे भारतातील एकमेव उदाहरण आहे. त्यावेळी हे विधेयक पास झाले असते तर आज भारत जगात महासत्ता म्हणून राहिला असता. डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांनी सर्व भारतीय महिलांवर जे उपकाराचे कर्ज केले आहे त्याचे व्याज मरेपर्यंत न फिटणारे आहे. याची जाणीव खरंच किती महिलांना आहे हेच मोठे गूढ आहे. पण बाबासाहेबांचे कष्ट निरर्थक ठरले नाहीत. ज्या वारसा कायद्याला विरोध करण्यात आला होता तो बाजूला सारून प्रथम हिंदू विवाह कायदा हाती घेण्यात आला हिंदू कोड बिलाचे चार वेगवेगळे भाग करून हे चारही कायदे वेगवेगळ्या वेळी नेहरूंनी मंजूर करून घेतली. 1955-56 मध्ये मंजूर झालेले चार कायदे म्हणजे याप्रमाणे

- १) हिंदू विवाह कायदा
- २) हिंदू वारसाहक्क कायदा
- ३) हिंदू अज्ञान व पालकत्व कायदा
- ४) हिंदू दत्तक व पोटगी कायदा

हे कायदे मंजूर होणे म्हणजे कायद्याच्या इतिहासातली एक क्रांतिकारक घटना होय. या कायद्यांनी भारतीय स्त्रियांच्या जीवनात आमूलाग्र परिवर्तन घडण्यास सुरुवात झाली या कायद्यांनी स्त्री-पुरुषांच्या दर्जात कायद्याने समानता प्रस्थापित झाली.

“डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर भारताचे सगळ्यात महान पुरुष आहेत आणि राहतील.”

“अन्यायाविरुद्ध लढण्याची ताकद आपल्या अंगी येण्यासाठी आपण स्वाभिमानी व स्वावलंबी बनत पाहिजे.”

“हिंसा एक वाईट गोष्ट आहे परंतु गुलामी ही त्यापेक्षाही वाईट गोष्ट आहे.” - डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर

निष्कर्ष :-

- १) हिंदू कोड बिल स्वातंत्र्य व समानतेसाठी आवश्यक आहेत.
- २) सनातन वाद्यांचे जातीवर आधारित राजकारण.
- ३) हिंदू कोड बिल देशाच्या व स्त्रियांच्या प्रगतीसाठी आवश्यक आहे.
- ४) अस्पृश्यताजगातील सर्व गुलामगिरी पेक्षा भयंकर व भीषण आहे.
- ५) उच्चवर्णीय ब्राह्मणांची आपले हीतावर आधारित धर्मरचना.
- ६) शुद्राना हीनतेच्या वागणुकीचे दर्शन.
- ७) हिंदू कोड बिल यामुळे स्त्रियांच्या स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करण्यात आला.
- ८) समाजातील अज्ञानाचा समाजाच्या प्रगतीवर घातक परिणाम.

संदर्भ :-

- १) डॉक्टर भास्कर लक्ष्मण भोळे, ‘भारताचे शासन आणि राजकारण’, पिंपळापुरे अँड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर
- २) डॉक्टर व्ही. जी. कुलकर्णी, प्रा. कांत सोमवंशी, भारतीय राजकीय विचारवंत कैलाश पब्लिकेशन्स औरंगपुरा, औरंगाबाद
- ३) www.bodhmteern.blogspot.com
- ४) <https://www.facebook.com>

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार

डॉ. शैला चव्हाण,
शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय,
नाशिक.

भारतीय शिक्षणाचे अग्रदूत, आद्यप्रवर्तक महात्मा फुले आणि पहिली महिला शिक्षिका म्हणून मान मिळविणाऱ्या सावित्रीबाई फुले या दांपत्याने अपार कष्ट आणि संघर्ष करून भारतीय जनतेला शिक्षणाचे महत्त्व पटवून दिले, शिक्षणाचे महत्त्व सांगतांना महात्मा फुले म्हणतात.....

विद्येविना मती गेली | मतीविना नीती गेली ||

नीतीविना गती गेली | गतीविना वित्त गेले ||

वित्ताविना शूद्र खचले | इतके अनर्थ एका अविद्येने केले||

अर्थात शिक्षणा शिवाय पर्याय नाही कारण शिक्षण हेच समाज परिवर्तनाचे अमोघ शस्त्र आहे. शिक्षण हेच मानवाला तारणार आहे. आणि हेच शिक्षणाचे महत्त्व निर्भीडपणे इंग्रज सरकार समोर सांगण्यास ते डगमगले नाही. अशा महान समाजसुधारकाला महात्मा ही पदवी देऊन त्यांचा गौरव केला गेला असे महान समाजसेवक महात्मा फुले यांचे शिष्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर होय. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपले गुरू महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे विचार आणि आदर्श नजरेसमोर ठेवून आपले कार्य सुरू केले. त्यांनी अथक परिश्रमाने भारतीय जनता दलित, वंचित व मागासलेले यासाठी कार्य केले आणि भारतीय समाजात शिक्षण प्रसाराचे कार्य करताना पुढील विचार मांडले जे सर्वांसाठी सर्वकाळ प्रेरणादायी ठरले, ते पुढील प्रमाणे

१) शिक्षण समाज परिवर्तनाचे प्रभावी साधन :

शिक्षण समाज परिवर्तनाचे प्रभावी साधन आहे यावर डॉ.आंबेडकर यांची अत्यंत निष्ठा होती. कारण समाजातील विषमता नष्ट करून स्वातंत्र्य समता आणि बंधुता या मूल्यांवर आधारित समाजव्यवस्थेचा पाया शिक्षणात असणार यावर त्यांचा अटूट विश्वास होता. शिक्षण म्हणजे परिवर्तन हेच सूत्र त्यांना मान्य होते. त्यांच्या शैक्षणिक विचारात ते स्पष्टपणे दिसून येते. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी जणू शिक्षणापासून समाजात ज्या ज्या घटकांना वंचित आणि उपेक्षित म्हणून शिक्षण आणि पर्यायाने हक्कांपासून दूर ठेवले होते ते सर्व त्यांना तेव्हाच मिळेल जेव्हा ते शिक्षित होतील. आपले हक्क व समाजातील हक्कांविषयी जागरूक होतील आणि दासत्व झुगारून माणूस म्हणून जगायला लागतील. तोपर्यंत डॉ.आंबेडकर यांनी आपला संघर्ष चालूच ठेवला कारण त्यांना माहित होते शिक्षणच यांच्या मनोवृत्तीत बदल घडवून आणणार आहे. त्यांना तेव्हा जागरूकता येईल जेव्हा ते शिक्षित होतील म्हणून त्यांचा शिक्षण या समाजपरिवर्तनाच्या प्रभावी साधनावर विश्वास होता.

२) प्राथमिक शिक्षण :

प्राथमिक शिक्षणासंबंधी त्यांचे विचार अत्यंत आग्रही आणि परखड होते. आपले विचार स्पष्टपणे मांडताना त्यांनी प्राथमिक शिक्षणाचा सार्वत्रिक प्रसार हा सर्वांगीण राष्ट्रीय प्रगतीचा पाया मानला आहे. त्यामुळे त्यांनी प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे करण्याचा आग्रह धरला कारण ज्या देशांनी प्राथमिक शिक्षणावर लक्ष केंद्रित केले ते आज आघाडीवर व विकासाच्या प्रक्रियेत अग्रक्रमावर दिसून येतात. त्यांच्या मते ज्यांनी आधीच शिक्षणाचा लाभ घेतला त्यांना सक्ती करण्याची गरजच नाही. परंतु शिक्षणाचे महत्त्व कळलेले नसल्याने जे

शिक्षणापासून मूळातच मागे आहे त्यांच्यासाठी शिक्षणाची सक्ती अवश्यक आहे कारण मागासलेले, वंचित समाजाची मुले यांना सक्तीचे आणि मोफत शिक्षण केल्यानेच हा समाज शिक्षणाच्या प्रवाहात येईल. आणि हे समाजच नाही तर पूर्ण राष्ट्रातील निरक्षरता निर्मूलन होईल, असा त्यांना विश्वास वाटतो. यावरून असे लक्षात येते की राष्ट्राच्या विकासात सर्वांचा सहभाग आवश्यक आणि हा सहभाग आपले हक्क, कर्तव्य समजण्यासाठी किमान प्राथमिक शिक्षण तरी सर्वांसाठी मोफत आणि सक्तीचे असावे असा मूलभूत विचार मांडणारे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर होते असे अभिमानाने नमूद करावेसे वाटते.

३) स्वतःच्या हक्क आणि कर्तव्यांची जाणीव :

मानव समाजाशील असल्याने एक नागरिक म्हणून त्याला काही नियम पाळावयाचे असतात, की ज्यामुळे समाज जीवन स्वस्थ आणि सुखी होईल. ह्या नियमांचे पालन म्हणजे मनुष्याने समाज जीवन सुरक्षित राखण्यासाठी स्वीकारलेले नियम होय कारण या नियमांमुळेच समाज घातक कृती घडणार नाही, नियमा प्रमाणे आपली कर्तव्ये करून सामाजिक शांतता आणि सुव्यवस्था सुरक्षित राहील. आपल्याला कर्तव्यां बरोबरच निसर्गाने आणि संविधानाने अनेक अधिकार दिलेले आहेत. त्यांनाच क्रमशः मूलभूत आणि कायदेशीर अधिकार असे म्हणतात. ज्यांचा उपयोग आपल्याला आपले हक्क आणि संरक्षण यासाठी करावयाचा असतो परंतु त्यासाठी शिक्षणाची गरज आहे शिक्षणानेच आपल्याला हक्क आणि कर्तव्य कळणार आहेत.

४) विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी शिक्षण :

कोठारी आयोगाने आपल्या अहवालात म्हटले आहे, की या देशाचे भवितव्य शाळेच्या चार भिंतीत घडते आहे. म्हणजेच आजचे आपले विद्यार्थी हे उद्या आपल्या देशाचे भवितव्य आहे. हे आजचे विद्यार्थी उद्या ह्या देशाचे नागरिक होणार आहे. तेव्हा हे विद्यार्थी देशासाठीचे सुजाण नागरिक म्हणून आजच घडवावे लागणार आहे. आणि ही जबाबदारी आहे आमच्या शिक्षक बंधू भगिनीं वर. म्हणून आम्हाला आपल्या विद्यार्थ्यांना म्हणजे उद्याच्या भावी नागरिकांना शिक्षणातूनच घडवावयाचे आहे. शिक्षणातून त्यांचा सर्वांगीण विकास साधावयाचा आहे. विद्यार्थ्यांमध्ये प्रज्ञा, शील, आत्मविश्वास आणि बुद्धिला सदाचाराची व विवेकाची जोड देऊन प्रज्ञा, शील व करुणा यांचा संगम असलेला चारित्र्यसंपन्न व जबाबदार नागरिक घडविणे हे शिक्षणाचे कार्य आहे असे स्पष्ट मत डॉ. आंबेडकरांनी मांडले.

५) राष्ट्र तथा समाजहितासाठी शिक्षण :

व्यक्तीच्या जीवनात राष्ट्राचे, जन्मभूमीचे एक वेगळे आणि महत्त्वपूर्ण असे स्थान असते. याचे पूर्ण ज्ञान असलेल्या डॉ.बाबासाहेबांना ही आपला देश महान, जगात एक वेगळी ओळख असलेला देश निर्माण व्हावा आणि यासाठी देशाच्या नागरिकांनी कार्य करावे असे वाटत होते. जनतेच्या भरीव कार्यानेच देशाचा नावलौकिक वाढतो. कारण कोणत्याही व्यक्तीची ओळख ही देशच असते त्याचे स्वतंत्र असे कोणतेच अस्तित्व असत नाही. जनतेचा गौरव हा देशाचा गौरव असतो. “जननी, जन्मभूमी स्वर्ग से महान है” हा संस्कार आपल्याला विद्यार्थ्यांवर त्यांच्या विद्यार्थी दशेतच करावयाचा आहे. कारण तेव्हाच ते पुढे जाऊन आदर्श, संस्कारित, विकसित असे नागरिक बनतील. आणि हे सर्व शालेय जीवनातच शक्य होणार आहे. आमच्या अभ्यासक्रमातूनच राष्ट्रहित, राष्ट्रप्रेम यासाठी आवश्यक मानसिकता, मूल्य, कर्तव्यनिष्ठा, देश प्रेम, स्वदेश इत्यादी मूल्यांनी संस्कारित असा सक्षम नागरिक फक्त शिक्षणातूनच निर्माण होईल. शालेय जीवनापासून असे संस्कारक्षम

नागरिक तयार होतील आणि त्यांच्या मनात देशाविषयी अत्यंत आदराची भावना निर्माण होईल आणि देशाप्रती त्यांची भावना असेल "देव हा देश असे माझा!"

६) वंचित घटकांना त्यांच्या अस्तित्वाची जाणीव :

वंचित घटकांना त्यांच्या अस्तित्वाची जाणीव करून देणे हे महत्वाचे कार्य शिक्षणातून होणार आहे. कारण आमच्या समाजात कालपर्यंत शिक्षणाची सर्वांना मुभा नव्हती. फक्त मूठभर लोकांनाच शिक्षणाचा अधिकार असल्याने फार मोठा घटक सामाजिक दृष्ट्या वंचित होता. ज्ञान प्राप्ती मध्ये सुद्धा स्पृश्य-अस्पृश्य, उच्च-नीच, जाती-धर्म, स्त्री-पुरुष असा भेदभाव केला जात होता. महिलांचे असलेले दुय्यम स्थान, महिलांना शिक्षणापासून वंचित ठेवत होते. सामाजिक असमानता, शिक्षणाचा अभाव, अज्ञान, अंधश्रद्धा इत्यादी कारणांमुळे संबंधित घटकांना कोणतेच अधिकार नव्हते त्यामुळे त्यांना त्यांचे अधिकार, हक्क, कर्तव्य इत्यादी काहीही ज्ञात नसल्याने एक अंधकारमय जीवन जगत होते. परंतु बाबासाहेबांना हे अजिबात मान्य नव्हते, म्हणून त्यांनी सर्वांसाठीच शिक्षणाची मागणी केली कारण त्यांना विश्वास होता की शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे, जो पिणार तो गुरगुरनारच शिक्षणातून समाज जाणीव जागृती, आपल्या अस्तित्वाची लढाई, न्यायहक्कांसाठी संघर्ष करणेकामी शिक्षणाची शक्तीच जागृत करणे आवश्यक आहे. त्यातूनच प्रत्येक वंचित घटकाला आपल्या अस्तित्वाची जाणीव होईल व चेतना जागृत होतील.

७) लोकशाही मूल्यांचा विकास :

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचा लोकशाहीवर पूर्ण विश्वास होता. त्यांच्या मते समता, बंधुता व व्यक्तीस्वातंत्र्य यावर आधारित लोकशाही हा केवळ एक शासन प्रकार नसून, सामाजिक न्यायाशी प्रतिबद्ध असलेली ती एक जीवन प्रणाली आहे यावर त्यांचा विश्वास होता. सामाजिक समता हा राष्ट्र विकासाचा मार्ग आहे. यासाठी प्रथम समता, बंधुता आणि व्यक्तीस्वातंत्र्य यातून व्यक्ती विकास आणि पर्यायाने राष्ट्र विकास हाच क्रम योग्य आहे असा त्यांचा आग्रह होता. म्हणून त्यांनी समाजात समता निर्माण करण्यावर भर दिला. त्यांना सामाजिक विषमता ही लोकशाही मूल्ये विकसित होण्यातील महत्वाचा अडसर वाटत होती. म्हणूनच लोकशाही बळकट करणे साठी शिक्षण हेच एकमेव शस्त्र आहे असे त्यांचे मत होते.

८) उच्च शिक्षणाचे महत्त्व :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी प्राथमिक शिक्षणा प्रमाणेच उच्च शिक्षणाला ही महत्त्वपूर्ण स्थान दिले. कारण त्यांचे मते उच्चशिक्षण हे राष्ट्र विकासाचे, लोकशाही मजबूत करण्याचे साधन आहे. ते सर्वांसाठी असावे, तसेच सामाजिक न्यायाची स्थापना करण्याचे सशक्त माध्यम असावे. विद्यापीठ पातळीवर दिले जाणारे शिक्षण समाजाभिमुख, विज्ञाननिष्ठ, व्यक्तिमत्त्व विकासावर लक्ष केंद्रित करणारे असावे. विद्यार्थ्यांमध्ये संशोधन वृत्ती, जिज्ञासा वाढविणारे उच्च शिक्षण त्यांना अपेक्षित होते कारण शिक्षणातून निर्माण होणारा विद्यार्थी चिकित्सक व बुद्धीवादी झाला पाहिजे, त्याला मत आणि वस्तुस्थिती यातील फरक समजला पाहिजे. प्रत्येक समस्येचे निदान करण्याची गुणवत्ता विद्यार्थ्यात आली पाहिजे. तसेच पदवी आणि नोकरी यांचा संबंध नसून पदवी केवळ ज्ञानार्जनाचे साधन आहे म्हणून त्यात एक दर्जा आणि व्यवस्थापन आवश्यक आहे.

९) सह शिक्षणाची गरज :

डॉ.बाबासाहेब सह शिक्षणाचे अर्थात स्त्री शिक्षणाचे समर्थक होते. पुरुषांच्या बरोबरीने महिलांच्या शिक्षणाला त्यांनी महत्त्व दिले. शिक्षणाची संधी प्रत्येकाला मिळावी, असे सांगतानाच समाजाच्या समतोल

विकासासाठी स्त्रियांचे शिक्षण महत्त्वाचे असल्याचे त्यांनी ठामपणे मांडले. स्त्री आणि पुरुष हे समाजाचे महत्त्वाचे दोन घटक असल्याने स्त्रियांनाही पुरुषांइतकाच शिक्षणाचा अधिकार असल्याचे मान्य करून स्त्री शिक्षणाचे समर्थन केले. कारण स्त्रियांना शिक्षण नाकारल्याने अर्धा समाज अशिक्षित राहतो मग देशाचा संपूर्ण विकास कसा होणार? शंभर टक्के साक्षरता कशी मिळणार? या प्रश्नांच्या उत्तरासाठी स्त्रियांना शिक्षण हवेच.

१०) गुलामगिरीतून मुक्तता :

शिक्षण हेच डॉ. आंबेडकरांचे ध्येय होते यासाठी ते निरंतर वाचन करीत होते. वाचनाने ज्ञान मिळते आणि विचार परिवर्तन होते हे त्यांना माहीत होते. म्हणून ते म्हणतात “आपल्या जवळच्या दोन रुपयात एक रुपयाची भाकरी तर कसे जगायचे हे शिकवणारे एक रुपयाची पुस्तके घ्या”. ते “ज्ञान तेथे मान” या उक्तीवर पूर्णपणे विश्वास ठेवून होते म्हणून तर स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वाचा शोध घ्यायला लावणारे स्फुल्लिंग शिक्षणात असावे अशी त्यांची धारणा होती. नवमत वादाचे संस्कार देणारी शिक्षण व्यवस्था त्यांना अपेक्षित होती. समाजाच्या समतोल विकासासाठी त्यांनी स्त्री शिक्षणाचाही पुरस्कार केला कारण शिक्षण हाच शोषण मुक्तीचा राजमार्ग आहे, शिक्षण म्हणजे परिवर्तन, राष्ट्रीय उन्नतीचा मूलमंत्र, सामाजिक क्रांतीचे प्रभावी साधन आहे. तसेच शिक्षणाने ज्ञान मिळेल ज्ञानाने अनेक चांगल्या-वाईट गोष्टी कळतील. आपले हक्क आणि कर्तव्य समजतील, भेदभाव, मान-अपमान, सामाजिक अन्याय यासारख्या अनेक बाबी कळतील यासाठी तर शिक्षणच हवे ना. कारण शिक्षण म्हणजे अज्ञान व गुलामगिरीतून मुक्त होण्यासाठीचे औषधच आहे, दीनदलित, वंचितांच्या उत्थानाचा महामार्गच होय. यासारख्या अनेक बाबींच्या अभ्यासाने त्यांनी भारतीय जनतेला अत्यंत मोलाचा संदेश दिला तो म्हणजे स्वतःच्या हक्काचे सर्वकाही हवे असेल तर -

“शिका, संघटित व्हा व संघर्ष करा विजय तुमचाच आहे”

संदर्भ :

- १) तांबोळी शामसुद्धिन व तांबोळी बेनझीर, प्रभावशाली शिक्षणतज्ज्ञ (२००९), डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे.
- २) सारूक विक्रम, शैक्षणिक तत्त्वज्ञान (२०१२), इनसाईट पब्लिकेशन्स, नाशिक.
- ३) भिंताडे वि. रा. व सांगोलकर अरुण, समकालीन भारतीय शिक्षण- लिंग आणि समाज (२०१५), सुविचार प्रकाशन मंडळ, पुणे.

21 वे शतक व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे धार्मिक विचार

डॉ.बाबासाहेब केशवराव शेष,
इतिहास विभाग प्रमुख,
वैद्यनाथ कॉलेज परळी वैजनाथ, जिल्हा बीड.

प्रस्तावना :-

विसाव्या शतकातील भारतातील सामाजिक धार्मिक सुधारणा चळवळीतील डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर यांचे स्थान महत्त्वपूर्ण आहे. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्व अष्टपैलू होते. भारतीय न्यायशास्त्रज्ञ, अर्थशास्त्रज्ञ, राजनीतीज्ञ तत्त्वज्ञ, धर्मचिंतक, समाजसुधारक, विद्वान संसद पट्ट, कायदेमंत्री, अस्पृश्यांचे उद्धारक, भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार इत्यादींनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कार्य भारतीय समाजापुढे आले आहे, म्हणूनच दि. 7 सप्टेंबर 1956 रोजी टाईम्स ऑफ इंडिया या वृत्तपत्राने आंबेडकरांचा उल्लेख विद्वान असा केला होता. डॉ. बाबासाहेबांनी मानवी प्रतिष्ठा, स्वातंत्र्य, सामाजिक समता, आर्थिक समता, न्याय इत्यादीसाठी संपूर्ण आयुष्य खर्च केले गौतम बुद्ध, संत कबीर व महात्मा फुले हे आपले गुरू आहेत असे डॉ. आंबेडकर यांनी म्हटले होते. या तिन्ही थोर विभूतींच्या कार्य व विचाराचा प्रभाव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांवर पडला. भारतातील केलेल्या कार्यामुळे सामाजिक क्रांतीचे अग्रदूत म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना ओळखले जाते.

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत शोधनिबंध करिता सामाजिक संशोधन पद्धतीतील वर्णनात्मक, संदर्भात्मक, व्यष्टी अध्ययन पद्धतीचा आधार, दुय्यम साधनाचा वापर केलेला आहे त्यानुसार लेखन आहे

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे :-

1. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या धार्मिक विचाराचा अभ्यास करणे.
2. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी बौद्ध धर्माचा स्वीकार केला त्याचा शोध घेणे.

गृहितके :-

1. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे धार्मिक विचार महत्त्वपूर्ण आहेत
2. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी बौद्धधर्माचा स्वीकार केला आहे.

व्याप्ती : प्रस्तुत शोधनिबंध व्याप्ती डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कालखंडा पुरती मर्यादित आहे.

आंबेडकर पूर्व धार्मिक स्थिती:-

प्राचीन काळापासून भारतीय समाजावर व राज्यव्यवस्थेवर धर्माचा पगडा होता. समाजावर असलेले आलेले नैसर्गिक संकट दूर करण्यासाठी धर्माचा व पुरोहित वर्गाच्या आधार घेतला जात होता पेशवे काळात तर पुरोहित वर्गाचे प्राबल्य मोठ्या प्रमाणात वाढले होते. त्यातूनच स्वार्थासाठी हा वर्ग सर्वसामान्य लोकांची पिळवणूक मोठ्या प्रमाणात करित असे. थोडक्यात आंबेडकर पूर्व काळात महाराष्ट्रातील धार्मिक स्थितीत अंधश्रद्धा, जुन्या रूढी परंपरा, चालीरीती, खुळ्या समजुती, मूर्तिपूजा अनिष्ट प्रथा अस्तित्वात होत्या, अशा समजुतीतून बाहेर काढण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी प्रयत्न केले. त्यानुसार भारतीय समाजाला एक नवी दिशा दिली.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे धार्मिक विचार :-

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी हिंदू धर्मियांकडून जे अनुभव आले ते त्यांनी विचार व्यक्त केले आहेत. त्यासाठी त्यांनी स्वतःच्या ग्रंथातून वृत्तपत्राचा आधार घेऊन धर्मचिंतन विषयक विचार समाजापुढे मांडले आहेत. बुद्ध आणि त्यांचा धम्म, रिडल्स इन हिंदूझम या ग्रंथातून त्यांनी धार्मिक विचार सांगितले आहेत हिंदू धर्म व हिंदू ग्रंथ यांच्यातील धार्मिक चिकित्सा डॉ. बाबासाहेबांनी केली आहे. धर्माचा विचार हा व्यक्ती जीवनासाठी पोषक असावा, असा मला धर्म पाहिजे, पण धर्माच्या नावाखाली चाललेला ढोंगीपणा नको. तरुण लोक धर्माविषयी बेफिकर होत चाललेले आहे, ते पाहून मला दुःख होते असेही मत डॉ. बाबासाहेबांनी व्यक्त केले आहे. ते पुढे असेही म्हणतात, की धर्म हा माणसाची सेवेसाठी आहे, मानव हा धर्माचे साधन म्हणून राहता कामा नये. समाजाच्या धारणेसाठी धर्म नसतो तर धर्माचा संबंध हा सामाजिक कल्याणासाठी व्हावा म्हणूनच डॉ. आंबेडकर यांनी शीख, मुस्लीम, ख्रिश्चन, इस्लाम, बौद्धधर्म यातील लोकांना वाटत होते की, डॉ. बाबासाहेब व त्यांच्या अनुयायांनी आपल्या धर्मात यावे. या सर्व धर्माचा सर्वांगीण अभ्यास करून शेवटी त्यांनी बौद्धधर्माचा स्वीकार केला.

हिंदू धर्माविषयी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी म्हटले होते की, मी हिंदू म्हणून जन्मालो आलो, तरी हिंदू म्हणून मरणार नाही. या वाक्यातून असे निदर्शनास येते की हिंदू धर्मात जातीयत्ता, अंधश्रद्धा, रूढी परम्परा होती तसेच व्यक्तीपेक्षा धर्माला महत्त्व दिले जात होते. बाबासाहेबांना लहानपणापासून जातीयतेचे चटके बसले होते व कनिष्ठ आणि वरिष्ठ ही भावना समाजात रूढ होती म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की, ज्या धर्मात मानवाला माणूस म्हणून जगता येत नाही तो धर्म नसून अधर्म आहे. त्यासाठी प्रचलित व्यवस्थेविरुद्ध बंड करून उठले पाहिजे तसे हिंदू धर्मातील विषमता संदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी म्हटले होते की, मी धर्म हा मनुष्य करीता आहे, मनुष्य धर्माकरिता नाही. जो धर्म माणूस म्हणून ओळखायला तयार नाही जो धर्म तुम्हाला सार्वजनिक ठिकाणचे पाणी पिऊ देत नाही, मंदिरात प्रवेश करू देत नाही, शिक्षण मिळू देऊ शकत नाही, तो धर्म नसून रोग आहे. त्याचबरोबर माणसासाठी तो धर्म नसून रोग आहे, माणसाचा स्पर्शदेखील चालत नाही, एखाद्या जनावरांप्रमाणे माणसांना वागणूक दिली जाते म्हणून या धर्मात सामाजिक विषमता मोठ्या प्रमाणात आहे, म्हणूनच तो धर्म नसून शिक्षा आहे. हिंदू धर्मात राहून सामाजिक विषमता नष्ट होणार नाही. हिंदू धर्मातील धार्मिक उपासना उग्र तपश्चर्या, तीर्थयात्रा, यामुळे अस्पृश्य समाजाची दासमुक्ती होणार नाही. त्यांच्याकडे राजकीय अधिकार आले दासमुक्ती होईल असे आंबेडकरांनी सांगितले आहे. हिंदू धर्मात जन्मापासून ते मृत्यूपर्यंत प्रत्येक क्षेत्रात धर्माचा प्रभाव जास्त आहे. हिंदू धर्म म्हणजे वटहुकूमाची संहिता आहे, अशाप्रकारे हिंदू धर्माचे स्वरूप आहे. हिंदू तत्त्वज्ञानाने प्रस्थापित केलेल्या पुनर्जन्मातील कर्मसिद्धांत लोकांच्या मनात एवढा बिंबवला आहे की, लोकांमधील बंडखोर वृत्ती पूर्णतः नष्ट झाली आहे असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात. हिंदू धर्माचे तत्त्वज्ञान असे आहे की, त्या धर्माला मानवधर्म असे संबोधित येत नाही. हिंदू धर्म हा उच्चवर्णीयांचा स्वर्ग व सामान्य माणसाचा नरक होय. हिंदू धर्माचे धर्मशास्त्राविषयी बहिष्कृत भारत मधील लेखात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लिहितात, की हिंदू राष्ट्राचा अधःपात त्याच्या धर्मशास्त्रामुळे झाला आहे असे म्हटले आहे. हिंदू धर्मातील प्रचंड दोष असून सुद्धा डॉ. बाबासाहेबांनी या धर्मात सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला.

डॉ . आंबेडकरांनी हिंदू धर्मात धर्म सुधारणा सुचवल्या होत्या

- 1.हिंदू धर्मात सर्वमान्य असा एकच प्रमाण ग्रंथ असावा. म्हणजेच वेद, स्मृती, पुराणे इत्यादी धर्मग्रंथ मानली जाऊ नये .
- 2.हिंदूधर्मातील पुरोहित पद खालसा करणे शक्य नाही परंतु हे पद वंशपरंपरागत चालवणे थांबवावे, हिंदू म्हणून घेणाऱ्या कोणत्याही व्यक्तीकडे हे पद देण्यात यावे .
- 3.पुरोहित हा शासकीय कर्मचारी मानला जावा आणि त्याविरुद्ध शासनास शिस्तीची कार्यवाही करता यावी व राज्याच्या गरजेनुसार कायद्याने पुरोहिताची संख्या निश्चित करावी .अर्थातच या सुधारणा प्रस्थापित वर्गाला मान्य होणाऱ्या नव्हत्या , त्यामुळे त्या स्वीकारल्या जाण्याचा प्रश्नच नव्हता. प्रचलित विषमतून मुक्ती मिळवण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी धर्मातराचा मार्ग स्वीकारला.

बौद्ध धर्माविषयी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार:-

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे बौद्ध धर्माचे उपासक व प्रवर्तक होते. तसेच बोधिसत्व तत्त्वज्ञ व विद्वान लेखक म्हणून जगाच्या इतिहासात त्यांची गणना झालेली आहे .कारण ते विख्यात अभ्यासक,संशोधक होते. भारतातून बौद्ध धर्म एकेकाळी लुप्त झाला होता ,त्याला पुनर्जीवित करण्याचे काम डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी केले .भारतीय चक्रवर्ती सम्राट अशोकानंतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी बौद्ध धर्माच्या विस्तारासाठी कार्य केले आहेत. कारण बौद्ध धर्माची बीजे डॉ. बाबासाहेबांच्या मनात लहानपणापासून रुजली होती .डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचाराचा केंद्रबिंदू म्हणजे अल्पसंख्यांकाच्या हिताचे रक्षण करणे हा होता भारतीय समाजातील अल्पसंख्यांक लोकांवर मोठ्या प्रमाणात अन्याय अत्याचार झालेले आहे. त्यामुळे या लोकांचे रक्षण झाले पाहिजे अशी विचारधारा डॉ. आंबेडकरांची होती. सन 1931- 32 या काळात गोलमेज परिषदेचे आयोजन करण्यात आले होते. या तिन्ही गोलमेज परिषदेला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर उपस्थित राहून त्यात त्यांनी अल्पसंख्यांकाच्या संरक्षण देण्याची भूमिका घेतली. तसेच मुस्लिम याप्रमाणे अल्पसंख्यांकांना ही देखील स्वतंत्र मतदारसंघ असावेत असे मत त्यांनी मांडले. भारताची राज्यघटना तयार करताना ही समिती गठीत करण्यात आली होती. त्या समितीत सुद्धा स्पृश्य हिंदूंचे बहुमत होते हे लक्षात घेऊन बाबासाहेबांनी अल्पसंख्यांकाच्या हिताचे रक्षण करण्यासाठी काही मागण्या केल्या होत्या. त्यापैकी अस्पृश्यांना अल्पसंख्याक म्हणून घोषित करावे , अस्पृश्यांच्या हिताचे रक्षण करण्यासाठी स्वतंत्र यंत्रणा निर्माण करावी, अस्पृश्यांच्या हितासाठी घटनात्मक तरतूद करून त्यांना सवलती देण्यात याव्यात . डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी कोट्यावधी जनसमुदायासमोर दि .13 ऑक्टोबर 1935 रोजी नाशिक जवळ येवला या ठिकाणी धर्मातराची घोषणा केली, ही एक क्रांतिकारी घटना भारताच्या इतिहासात मानली जाते. परंतु आपण कोणत्या धर्माचा स्वीकार करणार आहोत हे त्यांनी सांगितले नव्हते .ते म्हणाले की ,हिंदू धर्मात मी अस्पृश्य म्हणून जन्मास आलो ही एक दुर्दैवी घटना आहे पण मी हिंदू म्हणून मरणार नाही .या घोषणेचा सामाजिक संस्था, राजकीय पक्ष ,वैचारिक मंडळे यांना हादरा बसला होता .अस्पृश्य हिंदूंना आपल्या धर्माची दीक्षा घ्यावी असे शीख ,ख्रिश्चन, मुस्लिम, बौद्ध धर्मियांना वाटत होते की, डॉ .बाबासाहेबांनी व त्यांच्या सर्व अनुयायांसह आपल्या धर्मात अशी इच्छा होती. एकंदरीत डॉ . बाबासाहेबांनी आपल्या अनुयायांसह धर्मांतर करण्याचा निर्णय विचारपूर्वक घेतला होता. धर्मांतर का? या प्रश्नाचे उत्तर डॉ .बाबासाहेबांनी मुंबईतील दादर या ठिकाणी महार जमातीच्या परिषदेत दिले की , अस्पृश्य लोकांची हिंदूंच्या दास्यातून मुक्तता होणार नाही . हिंदू धर्माने स्वातंत्र्य ,समता ,बंधुत्व यांची वागणूक दिली नाही व अस्पृश्य लोकांसाठी अनुकूल वातावरण निर्माण केलेले नाही. हिंदू धर्मात व्यक्तीला स्थान नाही आणि ज्या धर्मात व्यक्तीला स्थान नाही त्यामुळे तो धर्म

आपल्याला मान्य नाही असे मत या परिषदेत मांडले होते. धर्मांतराने जर समता प्रस्थापित होऊ शकते तर समतेचा मार्ग अस्पृश्य लोकांनी का स्वीकारू नये असाही प्रश्न डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी यावेळी उपस्थित केला होता. पुढे डॉ. बाबासाहेब असेही म्हणतात की, व्यक्तीचा विकास हेच धर्माचे खरे ध्येय असे मी समजतो. हिंदू धर्मात व्यक्तीला प्राधान्य नसल्यामुळे तो धर्म आपणास मान्य नाही .व्यक्तीच्या विकासाकरिता सहानुभूती, समता ,स्वातंत्र्य या तिन्ही बाबींची आवश्यकता असते .परंतु तिन्ही बाबी हिंदू धर्मात आढळत नाही म्हणून मनुष्याला जसे शरीर आहे तसेच मन आहे. तितकीच मानसिकता स्वातंत्र्याची आवश्यकता आहे. मानसिक स्वातंत्र्य हेच खरे स्वातंत्र्य आहे ज्याचे मन स्वातंत्र्य नाही तो मोकळा असून गुलाम आहे असे मत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मांडले होते.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे धर्मांतर:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या आयुष्याच्या शेवटच्या पर्वात निर्मय चिंतन केले हिंदू धर्मातील जाती अस्पृश्य यांना कंटाळून मी हिंदू म्हणून जन्मलो असलो तरी हिंदू म्हणून मरणार नाही असे आंबेडकर यांनी घोषणा केली डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना स्वातंत्र्य समता व बंधुत्व या विचारावर धर्म हवा होता. डॉ. आंबेडकर यांनी हिंदू धर्मातील विषमतेचे माहेरघर आहे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दि. 14 ऑक्टोबर 1956 रोजी आपल्या लाखो अनुयायांसह नागपूर येथे बौद्ध धर्माचा स्वीकार केला. धर्मांतरामुळे दलिताना नवे आत्मभान मिळाले, बहुसंख्य दलितांनी हिंदू धर्माचा त्याग केला हिंदू देवदेवता नाकारले. हिंदू धर्मातील रूढी परंपरा नाकारल्या, गावकऱ्यांनी कामे नाकारली, अनेक दलित एकापाठोपाठ धर्मांतर करू लागले. धर्मांतराचे लोक खेड्यापाड्यात व गाव पातळीवर त्यांनी नवा धर्म, संस्कृती, स्वाभिमान स्वीकारला. गावा-गावात दलित सवर्णांच्या तावडीतून परिवर्तनाचे नवे वारे वाहू लागले. 6 डिसेंबर 1956 रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे निधन झाले, एखाद्या कुटुंबातील कर्ता पुरुष मरण पावल्यानंतर त्या कुटुंबाची दैना व्हावीत अशी अवस्था दलित समाजाची झाली. संपूर्ण दलित समाज सेवक शोकसागरात बुडाला दलित चळवळीचे अवस्था पोरक्या मुलांसारखी झाली असेच म्हणावे लागेल.

२२ प्रतिज्ञांचा दीक्षाभूमीवरील स्तंभः--

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपल्या नवीन बौद्धांना, ज्या २२ प्रतिज्ञा दिल्या त्यामध्ये बौद्ध धर्माचेच सार आहेत, अशा स्वतःच्या २२ प्रतिज्ञा दिल्या ज्यामध्ये बौद्ध धर्मात असलेला हिंदू धर्मातील देवदेवता व संस्कृतीचा त्याग, बुद्धाचे पंचशील, त्रिशरण, अष्टांगमार्ग, दहा पारमिता, मानवी मूल्ये व तत्त्वे आहेत. या प्रतिज्ञा बौद्ध धर्माचे सार असून पंचशील, अष्टांगिक मार्ग व दहा पारमिता अनुसरण्याच्या आहेत. डॉ. बाबासाहेबांच्या प्रतिज्ञा या आवाहन स्वरूपातील सूचनांसारखे आहेत. प्रतिज्ञा पाळण्याची ते कठोर सक्त ताकिद देत नाहीत किंवा कठोर भाषा वापरीत नाहीत. २२ प्रतिज्ञा बौद्ध धर्माचा सांस्कृतिक भाग म्हणून महत्वाचा आहे.

21 व्या शतकातील धर्माची परिस्थिती:-

आजही हिंदूधर्मात धार्मिक पूजाअर्चा ,पुरोहित वर्गाचे प्राबल्य , मूर्तिपूजा सण -उत्सव साजरे केले जातात .डॉ.बाबासाहेबांनी हिंदू धर्मातील धार्मिक प्रगतीला विरोध केला नव्हता, परंतु त्याचा अतिरेक होऊ नये, आणि माणसाला माणूस म्हणून वागणूक मिळावी अशी त्यांची धारणा होती .कोणत्याही धर्मात व्यक्तीला महत्त्व असावे कारण धर्मापेक्षा व्यक्तिमत्त्वाचा आहे . आजही ग्रामीण भागात अस्पृश्यांना मंदिरात प्रवेश दिला जात

नाही.एवढेच काय सार्वजनिक जेवणाच्या पंगती देखील वेगवेगळ्या असतात. स्पृश्य लोकांच्या विहिरी वरून त्यांना पाणी भरू दिलं जात नाही .आपण एकविसाव्या महासत्तेचे स्वप्न पाहत आहोत परंतु दुसरीकडे अशा प्रकारच्या परिस्थितीला परिस्थितीला अस्पृश्य समाजाला तोंड द्यावे लागत आहे हे खरे असले, तरी राजर्षी शाहू महाराज , महात्मा फुले , डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर इतर समाजसुधारकांनी केलेल्या शैक्षणिक कार्यामुळे अस्पृश्य समाजाची परिस्थिती सद्यस्थिती बदललेली आहे. शैक्षणिक सवलती, आरक्षण ,यामुळे नोकरी मिळवून आपली उपजीविका चांगल्या प्रकारे भागवित आहेत याचं सर्व श्रेय शाहू-फुले -आंबेडकर यांना दिले. जाते . डॉ .बाबासाहेब आंबेडकरांनी अतिशय वैज्ञानिक असा बौद्ध धर्म स्वीकारला, ज्यात भगवान बुद्ध स्वतःला फक्त एक मार्गदर्शक असल्याचे सांगतात, ते कुठेही स्वतःला ईश्वर, प्रेषित किंवा देवाचा पुत्र वगैरे सांगत नाहीत. त्यामुळे आज आपण कोरोना सारख्या विषाणूशी लढत असताना विज्ञानवाद किती आवश्यक आहे याची आज प्रकर्षाने जाणीव होत आहे .म्हणून डॉ. बाबासाहेबआंबेडकरांचे धार्मिक विचार हे 21व्या शतकात देखील कालसापेक्ष ठरतात व त्याची आज आपणाला खऱ्या अर्थाने गरज असल्याचे दिसून येते.

सारांश :-

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या धार्मिक विचारातून स्पष्ट होते की हिंदू धर्मात जातीयत्ता , अंधश्रद्धा रूढी-परंपरा ,पुरोहित यांचे प्राबल्य मोठ्या प्रमाणात आहे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्वातंत्र्य, समता ,बंधुत्व या विचारांना धर्मात आणून सोडले .धार्मिक चळवळीत बौद्ध धर्माला महत्त्व निर्माण झाले आहे. सामाजिक व धार्मिक क्षेत्रात बौद्ध धर्माने क्रांती घडवून आणली .डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर व त्यांच्या अनुयायांनी हिंदू धर्मातील विषमता, जुन्या रूढी परंपराचा प्रभाव ,जुन्या चालीरीती, पुरोहित वर्गाचे प्राबल्य असणाऱ्या हिंदू धर्माचा त्याग करून दि.14 ऑक्टोबर 1956 रोजी बौद्ध धर्माचा स्वीकार केला ही घटना मानव जातीच्या कल्याणासाठी क्रांतिकारी ठरलेली आहे .तसेच भारताच्या राज्यघटनेतील कलम 330 ते 342 नुसार सर्व मागासलेल्या जाती जमाती करिता सवलती मान्य केल्या आहेत यांचे श्रेय डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनाच दिले आहे .डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांचे धार्मिक विचार 21 व्या शतकात काल सापेक्ष ठरतात त्यांच्या विचाराची सद्या आवश्यकता आहे

संदर्भ :-

- 1.डॉ भीमराव रामजी आंबेडकर चरित्र ग्रन्थ, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई.
- 2.फडके, य. दि. -आंबेडकर चळवळ, श्री विद्या प्रकाशन नागपूर, द्वितीय आवृत्ती 1998.
- 3.पानतावणे गंगाधर -पत्रकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर 1996.
- 4.मस्के बी. आर. - विदर्भातील दलित चळवळीचा इतिहास, सुगम प्रकाशन, अमरावती.
- 5.मस्के बी. आर. - आंबेडकर चळवळ सत्याग्रह व धर्मांतर, सुगम प्रकाशन, अमरावती.
- 6.गाठाळ एस. एस. -आंबेडकरी चळवळीचा इतिहास, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद.
- 7.सिंगारे अनिल -महाराष्ट्रातील आंबेडकर चळवळीचा इतिहास, अरुणा प्रकाशन, लातूर.
8. गायकवाड ज्ञानराज- महामानव डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर, रिया पब्लिकेशन, कोल्हापूर, सहावी आवृत्ती ,ऑगस्ट 2016.
9. गायकवाड गौतम -महात्मा बसवेश्वर आणि बोधिसत्व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, क्रिएशन पब्लिकेशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, एप्रिल 2018.
10. गाठाळ एस एस- आधुनिक भारतीय विचारवंत- कैलास पब्लिकेशन ,औरंगपुरा औरंगाबाद ,प्रथमावृत्ती ,जून 1999.
11. कठारे अनिल -महाराष्ट्रातील समाजसुधारक, विद्या बुक पब्लिकेशन, औरंगपुरा औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती ,जानेवारी 2014.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्रीमुक्तीविषयक विचार आणि समकालीन स्त्रीप्रश्न

- सिल्केषा अहिरे

(Shilkesha Ahire)

(Persuing Ph.D. in History, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad)

प्रस्तावना -

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे एक बहुआयामी विचारवंत होते समाजातील सर्वच शोषित घटकांचा यथोचित अभ्यास, विश्लेषण व त्या संदर्भातील समस्यांवरील उपाययोजना सातत्याने आपल्या ग्रंथ, भाषण, सभांमधून ते मांडतांना दिसतात. यामागे मानवी शोषणमुक्तीची, दलितोद्धाराची चळवळ त्यांनी गतिमान केली. मुळात दलित चळवळ ह्या शब्दातच शोषित स्त्री-पुरुषांची संयुक्तिक चळवळ असा अर्थ अभिप्रेत असतो. बाबासाहेबांनी पुरुषांइतकाच स्त्री हा समाजघटकही महत्वाचा मानला. स्त्रीचा दर्जा, समस्या, उपाययोजनायांवर ते नेहमीच भर देतात. म्हणूनच २०व्या शतकातील सुधारणावादी, प्रागतिक, कृतीशील विचारवंतांमध्ये डॉ. आंबेडकरांचे नाव अग्रक्रमाने घेतले जाते. किंबहुना, भारतीय स्त्रीउत्थानामध्ये त्यांचे नाव घेतल्याशिवाय 'स्त्रीमुक्ती' पूर्णत्वास जाऊ शकत नाही.

'स्त्री' हा सजीवसृष्टीचा अविभाज्य किंबहुना मुलभूत घटक आहे लिंगभाव वजा केल्यास स्त्री हा एक संपूर्ण मानव होय. म्हणूनच स्वतंत्र व्यक्ती म्हणून जगण्याचा, स्वतःचे स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व जपण्याचा, स्वेच्छांचा पाठपुरावा करण्याचा, स्वयंनिर्णयाचा, तसेच सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, राजकीय अशा सर्वच क्षेत्रांत स्वक्षमतेप्रमाणे योगदान देण्याचा तिला संपूर्णतः निसर्गदत्त अधिकार आहे

वास्तवतः, स्त्रीकडे पुरुषांप्रमाणेच क्षमता, कौशल्ये, बुद्धिमत्ता असून त्याआधारे स्वतःच्या जीवनाची दिशा ठरविण्याचा तिला पूर्णतः अधिकार हवा. मात्र, तसे न होता तिला जागतिक स्तरावर दुयामत्त्व देण्यात आले. भारताच्या संदर्भात विचार करता हिंदू धर्मातील मनुस्मृती आणि मनुची स्त्रीविषयकविचारसरणी- दृष्टीकोन पुरुषी मानसिकतेला घट्टपणे चिटकलेला दिसतो.

१८ व्या शतकात जेव्हा समाजपरिवर्तनाचे वारे वाहू लागले, त्यात अल्पांशाने का असेना स्त्रीमुक्तीचा विचार सुरु झाला. जोतीबा फुल्यांनी स्त्रीमुक्तीची केलेली मुहूर्तमेढ पुढे बाबासाहेबांनी पूर्णत्वा नेली. फुले व आंबेडकर ह्या दोन्हींच्या कालखंडात स्त्रीमुक्तीसमर्थक आणि विरोधक अशा दोन्ही प्रवृत्ती आढळतात

उदा.-

- १) संमती वयाचा कायदा (इ.स.१८९१)ला टिळकांचा विरोध तर न्या. रानडे, भांडारकर, आगरकर यांचा पाठींबा होता.
- २) विधवा विवाह कायदा (इ.स.१८५६)- यासंदर्भात न्या. रानडे, रंगनाथ नरसिंह मुधोळकर यांनी ऐनवेळी माघार घेतली मोजक्या सुधारकांनी ह्या कायद्यास समर्थन दिले.

स्त्रीशिक्षणाबाबत असे लक्षात येते कि १९व्या शतकाशेवटी स्त्रीशिक्षणात ज्या अत्यल्प स्त्रिया होत्या, त्या मुख्यतः उच्चजातीय, उच्चवर्गीय, सुधारणावादी कुटुंबांतील होत्या. राजकीय आंदोलनांत गर्दी म्हणून निम्न सामाजिक-आर्थिक स्तरांतील स्त्रिया रस्त्यावर दिसत असल्या तरी, त्यांचे नेतृत्व उच्चजातीय स्त्रिया करत असत.

एकंदरीत, स्त्रियांचा आकडा शिक्षण, राजकारण, समाजकारणात दिसत असला, तरी स्त्रीमुक्तीसंदर्भात हे वातावरण सर्वव्यापी नव्हते. स्त्रीमुक्तीचा प्रवाह उच्चजातीय, उच्चवर्गीय अभिजन स्त्रियांपर्यंतच मर्यादित होता. मात्र, दलित, बहुजन, शूद्रातिशूद्र यांच्यापर्यंत हा प्रवाह पोहचलेला नव्हता

अशा पार्श्वभूमीवर स्त्रीमुक्ती चळवळीची व्यापक अर्थाने चिकित्सा करून तिला बाबासाहेबांनी प्रवाहित केले. स्त्रीचे स्वतंत्र अस्तित्व, तिचे अर्पित दुय्यमत्व, ह्या दुय्यमत्वाचे विविध कंगोरे, त्यांची कारणे, त्यांचे आंतरसंबंध, प्रत्येक जाती, धर्म, वर्ग, आर्थिक दर्जा यानुसार स्त्रियांच्या प्रश्नांचे वेगळेपण, पितृसत्तेतून उत्पन्न झालेली गुंतागुंत यांचा अभ्यास करत समता प्रस्थापनेसाठी आवश्यक पार्श्वभूमी निर्माण करण्याचे कार्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केले. मात्र, असे असूनही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा स्त्रीमुक्तीचा विचार पुरुषप्रधान व्यवस्थेने अजूनही स्वीकारला नाही, हे खेदाने मान्य करावे लागते.

म्हणूनच बाबासाहेबांच्या विचारांमध्ये स्त्रीउन्नतीची बीजे असली, तरी समकालीन समाजाने हि बीजे पूर्णतः रुजविण्यासाठी योग्य खतपाणी घातले नाही. म्हणजेच कृतीमध्ये समकालीन समाज अपूर्ण पडला आहे. ह्या विचारातून प्रस्तुत शोधनिबंध लिहिला आहे.

गृहीतके

- डॉ.आंबेडकरांनी स्त्रीमुक्तीचा विचार निम्नाजातीय, निम्नवर्गीय स्त्रियांच्या संदर्भात अधिक व्यापक केला.
- ब्राह्मणी सुधारणावादी चौकट मोडून काढत डॉ. आंबेडकरांनी व्यापक स्त्रीमुक्तीचे समाजकारण-राजकारण केले.
- स्त्रीमुक्ती आणि त्यासाठी कायद्याची निर्मिती यात डॉ. आंबेडकरांनी पितृसत्ता विरोधी भूमिका घेत संघर्ष केला.
- जातपितृसत्तासमर्थक शक्तींनी डॉ. आंबेडकरांच्या स्त्रीमुक्तीवादी भूमिकेस विरोध केला.
- डॉ.आंबेडकरांनी शांताबाई दाणी, मीराताई आंबेडकर यांसारख्या शोषित समूहांतील स्त्रियांना सामाजिक-राजकीय नेतृत्व देत प्रस्थापित ब्राह्मणी व्यवस्थेला हादरा दिला.

उद्दिष्टे-

- डॉ. आंबेडकरांचा स्त्रीमुक्तीचा विचार व्यापक होता, हे स्पष्ट करणे.
- डॉ.आंबेडकरांचे अब्राहमणी - जातीयव्यवस्थाविरोधी स्त्रीमुक्तीचे समाजकारण - राजकारण ब्राह्मणी सुधारणावादास आव्हान ठरले, हे मांडणे.
- स्त्रीमुक्तीच्या पूर्ततेसाठी कायदेनिर्मिती ही अत्यावश्यक अंमलबजावणी डॉ. आंबेडकरांनी शक्य केली, हे अधोरेखित करणे.
- हिंदू कोड बिलास जात-पितृसत्तासमर्थक शक्तींनी विरोध केला हे पुढे आणणे.
- डॉ. आंबेडकरांच्या चळवळीद्वारे निम्नाजातीय-निम्नवर्गीय समूहांतून स्त्रियांचे नेतृत्व पुढे आले हे दर्शविणे.

अन्वेषण पद्धती-

जात आणि पितृसत्तेच्या अभ्यासासाठी अब्राहमणी स्त्रीवाद ही अभ्यास पद्धती ह्या शोधनिबंधासाठी वापरली आहे. सीमीत-ब्राह्मणी स्त्रीसुधारणांची चौकट, सनातनी पितृसत्ता आणि त्याविरुद्ध व्यापक-सर्वसमावेशक स्त्रीमुक्तीची कार्यक्रम पत्रिका देणारे आंबेडकरी तत्वज्ञान यांचा संक्षिप्त आढावा प्रस्तुत शोधनिबंधात घेतला आहे

डॉ. आंबेडकरांची १६ जून, १९३६ च्या धर्मांतर विषयक परिषदेतील स्त्रीविषयक भूमिका-

डॉ. आंबेडकरांनी मनुवादी मानसिकतेतून व श्रृंखलेतून समाजाला बाहेर काढण्यासाठी बौद्ध धम्म स्वीकारण्याची घोषणा केल्यानंतर त्यासंदर्भात अनेक सभा घेतल्या. १६ जून, १९३६ च्या सभेत त्यांनी स्त्रीमुक्तीविषयक मांडणी केली. त्यांच्या मांडणीत स्त्रीच्या स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्वाचा विचार खोलवर रुजलेला दिसतो. ते म्हणतात, 'स्त्रियांनी गृहलक्ष्मी तेवढे व्हावे, त्याच्यापुढे स्त्रियांच्या प्रगतीची मजल जाऊ नये का ? ही मर्यादा अबलाउन्नती प्रीत्यर्थ झटणाऱ्या बऱ्याच सुधारकांनी आपल्यापुढे ठेवल्याचे दृष्टोत्पत्तीस येते. आमच्या मते अशा प्रकारचे संकुचित ध्येय स्त्रीवर्गापुढे ठेवणे अनुदारपणाचे ध्योतक आहे. दरेक व्यक्तीमात्राला पूर्णावस्थेत जाण्यास समाजाने अवसर दिला पाहिजे, हे तत्व जर एकदा मान्य केले, तर मग स्त्रियांच्या पुढे हे असले हलके ध्येय ठेवण्यात यावे याचे आम्हाला नवल वाटते. ध्येयप्राप्ती न होणे, हा काही गुन्हा नाही. पण कमी प्रतीचे ध्येय डोळ्यांपुढे ठेवणे, हा मात्र मोठाच गुन्हा आहे'. (मून २००२ : १५४)

यावरून बाबासाहेबांची स्त्री उद्धाराची कळकळ जाणवते. मात्र, सद्यस्थितीसंदर्भात विचार केल्यास स्त्रियांचे दुहेरी शोषण होतांना लक्षात येते. स्त्रिया शिकल्या, अर्थार्जनास पत्र झाल्या. मात्र, जात-पितृसत्ता अबाधित राहिल्याने स्त्रियांचे शोषण अधिकच वाढले. डॉ. आंबेडकरांच्या प्रेरणेतून स्त्रिया स्वप्नपूर्तीसाठी झगडू लागल्या. मात्र, अर्थार्जन, शिक्षण करतांनाही त्यांना गृहलक्ष्मीत्व चुकलेले नाही. सामाजिक मानसिकता शिक्षण, अर्थार्जनासाठी मान्यता देतांनाच मनुवादी गौणत्व, जातीनिहाय शोषण स्त्रियांवर कायम ठेवते. त्यामुळे स्त्रियांना अनेक आघाड्यांवर लढावे लागते. ह्या आंतरछेदिततेतून बहुतांशी स्त्रियांसाठी परंपरावाद आणि गृहलक्ष्मीत्व यांची निवड अपरिहार्य होते.

पुरुषसत्ता आणि स्त्रीमुक्तीचे भौतिक संदर्भ -

आजही उच्चवर्गीय स्त्रियांतील मोठ्या घटकाला उच्चशिक्षण घेऊनही गृहलक्ष्मीच्या भूमिकेला अपरिहार्यपणे निवडण्यास भाग पाडले जाते. अर्थार्जन करणाऱ्या स्त्रियांना अनेक बाबतींत संघर्ष करावा लागतो. बाह्यात्कारी आधुनिक, सुपर वुमन ठरवूनही स्त्रीचे सर्वांगीण शोषण सुरू राहते. त्याचवेळी पुरुषसत्ताक समाजाच्या आदर्शवादी प्रमाणपत्राच्या नादात स्त्रिया स्वतःचे आरोग्य, क्षमता यांचा अतिरिक्त वापर करण्यास बाध्य केल्या जातात. यातून बऱ्याचदा स्वक्षमतांचा अपव्यय घडत स्त्रियांना अर्थार्जन आणि गृहकार्य यांत अपयश येते. म्हणजेच काही अपवादात्मक उदाहरणे वगळल्यास स्त्रियांची परिस्थिती केवळ बाह्य स्वरूपात, भौतिकदृष्ट्या बदललेली दिसते. डॉ. आंबेडकरकृत सुधारणांची व्यापक अंमलबजावणी होत नाही. डॉ. आंबेडकरांच्या 'प्रत्येक व्यक्तीला पूर्णावस्था प्राप्त करण्याची संधी दिली पाहिजे', हा उक्तीचा सोयीस्कर वापर पुरुषसत्ता करते. कुटुंबातील स्त्रीला शिक्षण, अर्थार्जन यांचा हक्क देतांना त्या स्त्रीवर उपकार केल्याची भावना कुटुंबातील पुरुष सदस्य ठेवतात.

जातीव्यवस्था आणि स्त्रीमुक्ती-

याच भाषणात (१६ जून, १९३६) डॉ. आंबेडकर पुढे म्हणतात, 'हा लढा जर चालतो व त्यापासून अनिष्ट परिणाम होण्याचे कोणासही भय वाटत नाही, जर या लढ्यात स्त्रियांचा असा एक नवा प्रतिपक्ष उभा राहिला, तर, राष्ट्र रसातळाला जाईल, असे का वाटावे, कोण जाणे. अशा लढ्यातून योग्य असा माणूस, स्त्री-पुरुष, योग्य जागी येऊन राष्ट्राचा अभ्युदय होईल, हेच खरे आहे'. (मून २००२ : ५५)

यावरून डॉ.आंबेडकर दलित-शोषित यांच्या सोबतच स्त्रियांची बाजू जोरकसपणे मांडतांना दिसतात. पितृसत्ता सर्वच जातींमध्ये, समूहांमध्ये दिसून येते.सर्वजातीय पितृसत्ताक व्यवस्था स्त्रीकडे स्वतंत्र व्यक्ती म्हणून पाहत नाही. स्त्रियांना मोहाची जननी, नरकाचे द्वार मानत त्यांचे स्वातंत्र्य मारले जाते.लैंगिक अत्याचारांनाही स्त्रियांनाच दोषी ठरविले जाते. सामाजिक अवकाश प्राप्त करतांना, अर्थार्जन करतांना तिच्या लैंगिक पिडनाची शक्यता सर्वाधिक असते.

महाड सत्याग्रह परिषद (२५ डिसेंबर,१९२७)-

ह्या सभेत बाबासाहेब म्हणतात,'प्रपंचाच्या अडचणी स्त्री-पुरुष दोघे मिळून सोडवतात.त्याचप्रमाणे समाजातील,संसारातील अडचणीही स्त्री-पुरुषांनी मिळूनच सोडविल्या पाहिजेत.स्त्री वर्गाच हे काम उत्तम प्रकारे करू शकतो,असा मला विश्वास वाटतो.यापुढे तुम्ही नेहमी सभा-परिषदांना हजर राहिले पाहिजे.'(नरके २००८ : १७१ (१५))

यामागे बाबासाहेबांची भूमिका शोषित स्त्रियांना राजकीयदृष्ट्या सक्रीय करण्याची होती. मात्र, कालांतराने शोषित स्त्रियांची भूमिका नवनेतृत्वाने मर्यादित केली त्यांना राजकीय प्रतिनिधित्व टाळले गेले. काही मोजक्या स्त्रिया राजकीय नेतृत्वस्थानी दिसतात. स्त्री समूहांना मोर्चा, आंदोलनाची गर्दी म्हणून वापरण्यात राजकीय पक्ष अग्रेसर दिसतात. कौटुंबिक दबाव, चारित्र्यहननाचे प्रकार, मानसिक खच्चीकरण, पुरुषाची कमतरता स्त्रीने भरून काढण्यातून पुरुषाला वाटणारा न्यूनगंड यातून राजकीय क्षेत्रातही स्त्रियांना निमत्त्व बहाल केले जाते.

दलित स्त्रिया आणि राजकारण : शांताबाई दाणीच्या विशेष संदर्भात-

शांताबाई दाणी ह्या कर्तृत्ववान स्त्रीला राजकीय क्षेत्रात आंतरछेदिततेमुळे न्याय मिळाला नाही. त्यांच्या पुरुषांपेक्षा सरस क्षमता हेच त्यांचे राजकीय निर्गमनाचे कारण ठरले. राजकीय व्यवहारात तत्वांना बांधील असल्याने त्यांनी तडजोडी केल्या नाहीत. यातूनच राजकीय क्षेत्र वर्ज्य करत त्यांनी शिक्षण क्षेत्राला कर्मभूमी बनविले. शांताबाई दाणींचे राजकीय निर्गमन आणि त्यातील प्रस्थापित दलित राजकारणाची भूमिका हे स्पष्ट करते कि, नवबौद्ध समूहांतही पुरुषसत्ता कार्यरत असते बाबासाहेबांच्या आवाहनानुसार मनुस्मृतीचे दहन मानसिकतेतून आणि राजकीय व्यवहारातूनही करणे महत्वाचे आहे.

हिंदू कोड बिल आणि डॉ. आंबेडकर-

डॉ. आंबेडकरांना प्रस्थापित शक्ती नेहमीच दलित समूहांपुरते मर्यादित करतात. मात्र, त्यांचे कार्य हे व्यापक आहे. हिंदू कोड बिल हे समग्र हिंदू स्त्रियांसाठी होते त्यात हिंदू, बौद्ध, जैन, शीख ह्या धर्मातील स्त्रियांसाठी पितृसत्ताविरोधी तरतुदी होत्या आदिवासी स्त्रीला हिंदू कोड बिल लागू व्हावे आणि वारसा विवाह, घटस्फोट, पोटगी यांचा हक्क मिळावा, यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी आर.एस.एस. विरुद्ध लढा दिला. आर.एस.एस.ने डॉ. आंबेडकरांच्या विरुद्ध मोर्चे काढले.डॉ. राजेंद्र प्रसाद हे ह्या बिलाच्या विरुद्ध होते. (गुहा २०१२ : २७०)

श्यामाप्रसाद मुखर्जी, वल्लभभाई पटेल हे हिंदुत्ववादी-ब्राह्मण्यवादी नेतेही हिंदू कोड बिलाविरुद्ध होते. ह्या बिलानुसार स्त्रियांना पोटगीचा अधिकार मिळणार होता. तसेच द्विभार्या प्रतिबंधक कायदा असणार होता. स्त्रीला पित्याच्या संपत्तीत वाटा मागण्याचा अधिकार होता. तसेच घटस्फोट घेण्याचाही अधिकार मिळणार होता. याबरोबरच स्त्री दत्तक पुत्र अथवा पुत्री घेऊ शकणार होती. स्त्रीला स्वतःचा वारस निवडण्याचे स्वातंत्र्य मिळणार होते. महत्वाचे म्हणजे आंतरजातीय विवाहाचा अधिकार हे बिल देत होते. मात्र, ब्राह्मण्यवादी संघटनांच्या

विरोधामुळे हे बिल टप्प्याटप्प्यांनी हरिभाऊ पाटसकरांच्या नावे पास केले गेले. हिंदू कोड बिलाच्या मुद्द्यावर आजही ब्राह्मण्यवादी शक्ती बाह्यतः स्त्रीमुक्ती समर्थक, परंतु अंतस्थतः स्त्रीमुक्तीविरोधक अशी भूमिका घेतात **बौद्ध धम्म आणि ब्राह्मणी धर्म -**

याबाबत डॉ. आंबेडकर 'हिंदू स्त्रियांची उन्नती आणि अवनती' ह्या ग्रंथात स्पष्ट करतात कि हिंदू स्त्रियांच्या अवनतीला बुद्ध जबाबदार नसून हिंदू धर्मातील ब्राह्मण्यवाद जबाबदार आहे हिंदू धर्मातील जातीय शोषण आणि पितृसत्ता यांवर ते आघात करतात ते म्हणतात कि, ' शुद्र व स्त्रिया हे आर्य धर्माचे आधारस्तंभ होते. मनुने स्त्रियांवर बंधने लादून त्यांचे जीवन कायमचे खुरटे करून टाकले याउलट बुद्धाने स्त्रियांना समाजात आदरणीय स्थान दिले.' (डॉ. आंबेडकर २००६ : २३)

तत्कालीन हिंदुत्ववादी बौद्धविरोधी प्रचाराला खोडून काढत बाबासाहेब आर्य धर्म हा स्त्रिया आणि शूद्रांच्या शोषणावर टिकला असल्याचे म्हणतात. तसेच ब्राह्मण्यवादी हिंदू धर्माचा स्त्रीविरोधी आशय स्पष्ट करत स्त्री पुरुषांना समता देणाऱ्या बौद्ध धर्माचा पुरस्कार स्त्रीमुक्तीसाठी करतात त्यातूनच मनुस्मृतीचे दहन बौद्ध धर्माचा स्वीकार हि ऐतिहासिक कार्ये डॉ. आंबेडकरांनी पूर्णत्वास नेली.

डॉ. आ.ह. साळुंखे मनुच्या पितृसत्ताक स्मृतीचा दाखला देतात कि ' मनुस्मृतीनुसार आणि शास्त्रकारांच्या दृष्टीकोनातून स्त्री ही पुरुषापेक्षा सर्वदृष्टीने हीन असल्यामुळे तिला समाजाच्या कोणत्याही क्षेत्रात नेतृत्व करण्याचा अधिकार नसतो. सुभाषित- ' न स्त्री नायके वस्तव्यं ' (ज्या देशात स्त्री नेतृत्व करीत असेल, त्या देशामध्ये वास्तव्य करू नये.)' (साळुंखे २००८ : १३९). हिंदू धर्म आणि बौद्ध धम्म यांच्या शिकवणीत मुलभूत फरक वरील उतर्यातून स्पष्ट होतो सत्र-पुरुष समानतेसाठी डॉ. आंबेडकरांनी बौद्ध धर्माचा स्वीकार केला.

निष्कर्ष -

डॉ. आंबेडकर स्त्रीमुक्तीचे केवळ विचारवंत म्हणून पुढे येत नाहीत तर स्त्रीमुक्तीची राजकीय-संवैधानिक पूर्तता करणारे राष्ट्रीय नेते म्हणून पुढे येतात त्यांचा हल्ला हा सर्व धर्मातील, सर्व जातीतील पुरुषसत्तेवर कायम होता. आदिवासी स्त्रीला हिंदू कोड बिल लागू व्हावे या मागणीसाठी डॉ. आंबेडकरांनी कायदेमंत्रिपदाचा राजीनामा दिला.राजकीय नेतृत्वस्थानी डॉ. आंबेडकरांमुळे शांताबाई दाणी, मीराताई आंबेडकर यांच्यासारख्या स्त्रिया आल्या. शांताबाई दाणी ह्या विधान मंडळात निवडून गेल्या. परंतु, दलित चळवळीतील पुरुषसत्ताक नेतृत्वाने नवे स्त्रीनेतृत्व पुढे येऊ दिले नाही स्त्री-पुरुष समानता, स्त्रीमुक्ती यांसाठी डॉ. आंबेडकरांचा संवैधानिक, राजकीय विचार ही काळाची गरज आहे.

संदर्भ-

प्राथमिक साधने-

१. नरके, हरी. (संपादित), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे बहिष्कृत भारत आणि मूकनायक, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा जोतीराव फुले आणि राजर्षी शाहू चरित्र साधने प्रकाशन समिती, उच्च व तंत्रशिक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन, मंत्रालय, मुंबई. द्वितीय आवृत्ती, २००८, मुंबई.
२. डॉ. आंबेडकर, बाबासाहेब. हिंदू स्त्रियांची उन्नती आणि अवनती, पुनर्मुद्रित, २ ऑक्टोबर, २००६, सुमेध प्रकाशन,पुणे.

दुय्यम साधने

१. गुहा, रामचंद्र. गांधीनंतरचा भारत, (अनुवाद- साठे, शारदा), मेजेस्टिक प्रकाशन, दुसरी आवृत्ती ऑगस्ट, २०१२, ठाणे.
२. मून, मीनाक्षी.(संपादित),फुले-आंबेडकरी स्त्री चळवळ, प्रथम आवृत्ती,१४ ऑक्टोबर, २००२, समता प्रकाशन, नागपूर.
३. साळुंखे, आ. ह. हिंदू संस्कृती आणि स्त्री आठवी आवृत्ती, सप्टेंबर, २००८, लोकवांगमय गृह , मुंबई.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्री उद्धारविषयक कार्य

प्रा. मीरा माधवराव देठे
मराठी विभाग,

भारतासारख्या धर्मनिरपेक्ष देशात स्त्री मुक्तीची तात्विक पार्श्वभूमी तथागत भगवान गौतम बुद्ध, कबीर, महात्मा फुले सावित्रीबाई फुले व छत्रपती शाहू महाराज यांच्या कार्यातून व विचारातून पहावयास मिळते. वरील सर्वांना आदरस्थानी मानून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनाही आधुनिक भारतातील स्त्रियांच्या दुखाला वाचा फोडून त्यांना पुरुषांच्या बराबर समानतेचे, स्वाभिमानाने व सन्मानाने जगण्याचे अधिकार देण्यात सर्वात महत्वाचे काम केले आहे.

बाबासाहेब स्वतः अस्पृश्य वर्गात जन्माला आलेले असल्याने अस्पृश्य वर्गात मिळणारी विषम व खालच्या दर्जाची वागणूक त्यातल्या त्यात अस्पृश्य स्त्रियांना मिळणारी हीन वागणूक, त्याचे होणारे शारीरिक व आर्थिक शोषण त्यांनी जवळून पाहिले होते.

अस्पृश्य स्त्रियांच्या बरोबरच स्पृश्य अथवा सवर्ण स्त्रियांनाही वेगळी वागणूक मिळत नसे. लग्नाआधी पिता, लग्नानंतर पती व वृद्धापकाळात पुत्र अशा तीन पुरुषांच्या वर्चस्वाखाली तिचे आयुष्य सरत होते. आपले मन मानून या तिन्ही पुरुषांच्या सुखाचा विचार तीला करावा लागत असे. तिचे आयुष्य चार भिंतीत उबं—याच्या आत चूल व मूल यात जात असे. मुलांना जन्माला घालणे. घरातील व्यक्तींची सेवा करणे, त्यांच्या आवडी — निवडी सांभाळत आपल्या आवडीला तिलांजली देत जगणे यातच ती जगत होती.

त्यात तिच्यावर असणारी धार्मिक व सामाजिक बंधने, सांस्कृतिक रूढी, परंपरा, सण उत्सव यात तिला स्वतःचे असे अस्तित्वच नसे. म्हणजेच मनुस्मृतीने स्त्रियांसाठी घातलेल्या बंधनात तिचे आयुष्य बंदिस्त झाले होते. कारण मनुस्मृतेच स्त्री व पुरुष अशी विषमता निर्माण करून ठेवलेली आहे. स्त्री एकीकडे पुरुषांची तर दुसरीकडे संस्कृतीची गुलाम बनली होती.

प्राचीन काळात स्त्रियांच्या दर्जाचा विचार केला तरी त्या उ पेक्षितच होत्या. अगदी नंतरच्या ऋग्वेद व वैदिक काळात स्त्रियांना शिक्षणाची घरे खुली झाली पण मुलगी जन्माला यावी हा विचार त्याही काळात नव्हता. पुरुषसत्ताक संस्कृतीत प्रामुख्याने संपत्तीचा वारस मुलगाच होता, म्हणजेच अनेक ऋषीमुनीही पुरुषसत्ताक पद्धतीचा दृष्टीकोन समाजासमोर मांडण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो.

अभ्यासाचा उद्देश—

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या स्त्रीविषयक विचारांचा अभ्यास करणे आजच्या काळातही त्याच्या स्त्रीविषयक विचारांची उपयुक्तता अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती—

स्त्रियांचे उद्धारक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या विषयाचा अभ्यास करीत असताना प्राथमिक दुय्यम लिखित साहित्याचा विश्लेषणात्मक अभ्यास करणे.

उद्दिष्टे—

१ स्त्रीमुक्ती चळवळीतील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कार्याचा आढावा घेणे.

२ हिंदू कोड बिलाच्या संदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या योगदानाचा आढावा घेणे.

- ३ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या स्त्रीमुक्ती विचारांचा आढावा घेणे.
- ४ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची मजूर महिलांच्या हक्क व अधिकाराबद्दल भूमिका अभ्यासणे.
- ५ महिला सबलीकरण व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या विचाराचा मागोवा घेणे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्रीमुक्तीविषयक विचार

१९३५ साली डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी येवला येथे धर्मातराची घोषणा केली. त्याही वेळेस स्त्री व पुरुष यांना समान दर्जा देणारा बौद्ध धर्म त्यांच्या समोर होता. माणसाला माणसाप्रमाणे वागवणारा धर्म म्हणजे बौद्ध धर्म स्विकारून अस्पृश्य वर्गातील पुरुषासहोदरांना गुलामगिरीतून बाहेर काढायचे असेल तर आम्रपाली, वृषालीश वैशाली अशा विदुषींना मानाचे स्थान देणारा बौद्ध धर्मच आपणास मदत करील ही त्यांची धारणा होती.

महात्मा फुले व सावित्रीबाई फुले यांना गुरू मानून स्त्रीसुधारणेबाबत त्यांचेच क्रांतीकारक विचार स्विकारल्याने हिंदु धर्म व्यवस्था व पुरुषी वर्चस्वाला मोठा हादरा बसला होता. लग्न झालेल्या प्रत्येक स्त्रीने पतीची मैत्रीण म्हणून त्यांच्या कार्यात सहकार्य करावे. दासी म्हणून नव्हे असे ते म्हणत तर स्त्रीदस्यांना प्रश्न कयास होता. प्रश्नाइतकाच म्हणतात आहे. असा त्यांचा कयास होता.

२५ डिसेंबर १९२७ रोजी महाड येथील चवदार तळ्याच्या सत्याग्रहाच्या वेळी सुध्दा तुमच्या पोटी जन्म घ्यावे हे पाप का ठरले जावे, खरे म्हटले असता अस्पृशता निवारण्याचा प्रश्न पुरुषांचा नसून तुम्हा स्त्रियांचाही नसून तुम्हा स्त्रियांचाही आहे. अशी भूमिका त्यांनी समस्त समुदायासमोर मांडली होती.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या समाजकार्याचा विचार केला असता त्यांनी आपले जीवन देशासाठी, समाजासाठी प्रत्येक घटकासाठी त्यागले आहे. त्यांचे विचार सर्व जातीतील धर्मातील माणसाला माणूस म्हणून जगता यावे सन्मानाने रहावे. याचसाठी मांडलेले दिसतात. स्त्रियांच्या उन्नती व मुक्तीसाठी लढणारा मी एक योद्धा आहे असे त्यांनी माता रमाईला लिहिलेल्या पत्रात मांडले आहेत व तेच विचार सत्यात उतरविण्याचा त्यांचा प्रयत्न आहे व तेच विचार सत्यात उतरविण्यासाठी त्यांनी एका हातात कायद्याचे शस्त्र व दुस-या हातात समाज सुधारणा चळवळीचे शस्त्र घेतले होते. स्त्रियांनी शिक्षित साक्षर व्हावे समाजात स्त्री पुरुष समानता यावी त्यांना समान न्याय व समतेची वागणुक मिळावी. स्त्रिला स्वाधीमानाने व सन्मानाने जगता यावे म्हणून ते आयुष्यभर लढले. हिंदु धर्म संस्कृतीत स्त्रियांना मिळणारे हीन दुय्यम वागणुक या विरोधात त्यांनी सामाजिक क्रांती केली या सर्वांचा विचार केला तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे त्रिवादी विचार त्रिवादी दृष्टीकोन समाजात पेरले रूजवले त्यामुळे त्यांना स्त्रियांचे सर्व श्रेष्ठ उद्धारकही म्हणता येईल.

भारतीय संविधानातील महिला विषयक घटनात्मक तरतुदी

- १ कलम १४ — कायद्यापुढे सर्वांना समानता
- २ कलम १५ — वंशजात, लिंग, जन्मस्थान यावरून कोणताही भेदभाव केला जाणार नाही.
३. कलम १७ — अस्पृश्यता नष्ट करणे.
४. कलम २१ — जिवीत व व्यक्तीगत स्वातंत्र्याचे संरक्षण करणे.
५. कलम २३ — कोणत्याही व्यक्तीचा अपव्यापार किंवा इच्छेविरुद्ध काम करून घेता येणार नाही.
६. कलम २५ — आपल्या धर्माचा जातीचा प्रचार प्रसार व आचरण करण्याचे स्वातंत्र्य.
७. कलम २९ — अल्पसंख्याक वर्गाच्या हिताबाबतचे संरक्षण

८. कलम ४२ — कामाबाबत न्याय मानवी परिस्थिती आणि प्रसूतीविषयक सहाय्य व घटनात्मक संरक्षण
९. कलम ४६ — अनुसूचित जाती जमाती व इतर दुर्बल घटकांचे शैक्षणिक व आर्थिक हित संवर्धन करणे.
१०. कलम ३२५ — कोणत्याही व्यक्तीला धर्म वंश जात किंवा लिंग या कारणावरून मतदार यादीत समाविष्ट होण्यास अपात्र ठरविता येणार नाही.

या भारतीय संविधानातील अनेक कलमांच्या माध्यमातून या देशात जात, वंश किंवा धर्म या कारणावरून कोणतीही असह्य वागणुक दिली जाणार नाही. यावरूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे महिला विषयक आणि संघटीत समाजाविषयची दुरदृष्टी दिसून येते.

भारतात स्त्रियांच्या उध्दारासाठी अनेकांची कार्ये केलेले आहे पण स्त्रि मुक्तीच्या चळवळीला गतीमान करण्याचे काम डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनीच केलेले पहावयास मिळते.

हिंदु कोड बिल (१९४८)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्री उध्दाराविषयक कार्याची तळमळ ही तत्कालीन समाजीतील महिलांना समजली होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या व्याख्यानासाठी पुरुषांच्या सोबत स्त्रियाही मोठ्या संख्येने व्याख्यानास येत असत. १९४२ मध्ये नागपुर येथील अधिवेशनात ७५००० स्त्री पुरुष हजार होते. यापैकी २५००० महिला होत्या. कायदे मंडळाचे सदस्य असतानाही लोकसंख्या नियंत्रण व कुटुंब नियोजना संबंधी विचार बाबासाहेबांनी निर्भयपणे मांडले होते. स्त्रियांवर अमर्याद बाळंतपणे लादली तर तीची प्रकृती व आरोग्य ढासळते. प्रसंगी मृत्यु ही ओढावतो. खाणरी तोंडे वाढतात. घरात खाण्याची आबाळ होते. यासाठी सरकारने कुटुंब नियोजन करावे व कुटुंब नियोजन कार्यक्रमास प्राधान्य द्यावे. स्त्रियांना त्यांचे हक्क व अधिकार यासाठी व हक्क तिला दयायलाच हवेत अन्यथा तिची प्रगती होणार नाही. हे ते जानुन होते.

सन १९४२ ते १९४६ या काळात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व्हाईसरॉयच्या मंत्रीमंडळात कामगार मंत्री होते त्या काळात त्यांनी स्वतः ४०० फुट खोली असणा-या कोळशाच्या खाणीत तेथील स्त्री कामगारांच्या समस्या जाणुन घेतल्या होत्या त्या वेळी त्यांनी खाणीत काम करणा-या स्त्रियांच्यासाठी खालील सुधारणा केल्या.

१. स्त्रियांना खाणीमध्ये काम करण्यास प्रतिबंध करणेत यावा.
- २ स्त्री कामगारांना समान वेतन द्यावे.
- ३ खाणीजवळ स्त्री कामगारासाठी स्वतंत्र स्नान गृह बांधणे बंधनकारक करणेत आले.

स्त्रियांच्यासाठी उध्दारकार्य करावयाचे झाले तर कायदा केला तरच शक्य आहे यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'हिंदु कोड बिल' कायदाच तयार केला आहे. त्याला 'आंबेडकर स्मृती' हे नाव त्रिमुक्तीचे काम करणा-या चळवळीत म्हणत असत. त्या हिंदु कोड बिलातील तरतुदी पुढीलप्रमाणे —

- १ वैवाहिक हक्काची भरपाई म्हणून पतीच्या संपत्ती मध्ये पत्नीचा हक्क, मिळालेल्या स्त्री धनावर हक्क, विधवा झाल्यावर संपत्तीचा वारसा हक्क.
- २ स्त्रिला पतीपासुन घटस्फोट मागण्याचा हक्क, नव-याने घटस्फोट दिल्यास पोटगीचा हक्क.
- ३ स्त्रिला दत्तक निवडण्याचा, घेण्याचा हक्क पारंपारीक दत्तक विधान रद्द करून कायदेशीर तरतुदी नुसार मातेला मुलगा दत्तक देण्याचा अधिकार.
- ४ अल्पवयीन मुलाच पालकत्व वडील हयात नसल्यास आईकडे जाण्याची तरतुद.

- ५ दत्तकास (दत्तक पालकास) अर्धा हिस्सा व आईला संपत्तीचा अर्धा हिस्सा मिळेल.
- ६ व्दिभार्या पद्धतीस प्रतीबंध, एक पत्नीत्वाची तरतुद यामुळे स्त्रि जीवनाला स्थैर्य मिळेल.
- ७ वडीलांच्या मिळकतीस मुलीला हिस्सा.
- ८ ज्यांना पारंपारिक विवाह करावयाचा आहे त्यांना त्यासाठी मोकळीक पण धर्म, जात, पोटजात या बाहेरील व्यक्तीशी विवाह केला तर त्या विवाहास कायदेशीर मान्यता मिळेल.
- ९ स्त्रीला स्वतःचा वारसा ठरविण्याचा अधिकार मिळेल.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्री शिक्षण विषयक विचार :-

स्त्रीला शिक्षण मिळाले तर तीची प्रगती झपाट्याने होईल असा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा मानस होता.त्यामुळेच आखील विश्वाला स्त्री शिक्षणाचे महत्व पटवून देताना सर्व प्रथम तुम्ही शिक्षीत व्हा आपल्या मुलां मुलींना शिकवा. शिक्षणानेच देशाचा व तुमच्या अस्मितेचा विकास होईल. तुम्ही माणुस आहात याची तुम्हाला ओळख होईल कारण शिक्षण हे वाघिणीचे दुध जो प्राशन करिल तो गुरगुरल्या शिवाय रहानार नाही असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अवाहन केले.

तुमच्याकडे दोन रुपये असतील तर एक रुपयांची भाकरी घ्या व एक रुपयांचे पुस्तक घ्या.भाकर तुम्हाला जगवेल तर पुस्तक तुम्हाला कसे जगायचे ते शिकवेल, कारण पुस्तक माणसाचे मस्तक घडविते हा शिक्षण विषयक विचार व ठराव पुढीलप्रमाणे —

- १ ज्या-ज्या ठिकाणी शाळा असेल तेथील लोकांनी मुला मुलीस शिक्षण दिलेच पाहिजे अशी पंचानी ताकीद दयावी व नियम तोडल्यास दोषास पात्र व्हावे लागेल असा नियम करावा.
- २ अस्पृश्य मुलां मुलींची शिक्षणाची सरकारी रिपोर्ट प्रमाणे व्यवस्था करणे.
- ३ मुलांच्या नॉर्मल व मुलींच्या फिमेल नॉर्मल स्कूल मध्ये अस्पृश्यांच्या मुला मुलींना जादा सवलत देणे
- ४ सर्व स्त्रियांनी आपल्या मुलांना शिक्षणाची गोडी लागेल असा प्रयत्न करणे व आपणही थोडेफार शिक्षण घेणे
- ५ महिला वर्ग शिक्षणात अत्यंत मागासलेला आहे त्यांच्यात शिक्षण प्रसार होण्यासाठी प्रत्येक प्रांतीय सरकारने प्रत्येक इलाख्यात मुलींचे वसतीगृह सरकारी खर्चाने काढावे सरकारी निमसरकारी शाळा मधुन फ्रीशिप — स्कॉलरशिप देण्याची तरतुद करावी.

वरील स्त्रीशिक्षणविषयक तरतुदी करूनच थांबले नाही तर त्यांनी कृतीला युक्तीची जोड दिली. १९४५ मध्ये त्यांनी पिपल्स एज्युकेशन सोसायटी स्थापन केली. १९५० मध्ये औरंगाबाद येथे मिलींद महाविद्यालयाची स्थापना करून सर्व जातीतील मुलां मुलींना शिक्षणा सोबत रहाण्यासाठी वसतीगृहाची तात्पुरती सोय करून दिली.

समारोप

सन १९४२मध्ये स्त्रीयांच्या उध्दारासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी प्रयत्न सुरू केले. ते १९५६ मध्ये कोड बीलाच्या माधमातुन मुर्त रूपात आणले. अस्पृश्य वर्गातील स्त्रीयासोबत, संवर्ण व कामगार वर्गातील स्त्रीयासाठी अधिकार व हक्क मिळावे यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अहोरात्र परिश्रम केले. वेळोवेळी आपल्या मंत्रीमंडळात त्यांनी हे मांडण्याचा प्रयत्न केला पण मंत्रीमंडळातील सदस्यांनी विरोधच केला. स्त्रियांना हक्क व अधिकार देणे हे त्यावेळी सर्वांना अमान्य होते. पंडीत जवाहरलाल नेहरू व डॉ राजेंद्र प्रसाद यांनी कोड बीलाला विरोधच केला नाही तर चळवळीतील स्त्रियांना त्यांनी उलट आंबेडकर तुमचे हक्क व अधिकार हिरावून घेण्याच प्रयत्न करतात. असा अपप्रचार केला. महिला चळवळीतील कार्यकर्त्यांना आंबेडकरांनी ज्यावेळी वस्तुस्थिती समजली त्या वेळी त्यांनी

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना पाठींबाच दिला आहे. पण उलट स्त्रियांचे पोटबील मांडण्याच्या वेळी त्यांना जो विरोध झाला तो पहाता आपण कोडबील मान्य करून घेतले नाही. हा आपला पराजय आहे. आपले प्रयत्न पाण्यात गेले हे पाहून त्यांनी मंत्रीपदाचा राजीनामा दिला. पण त्याच वेळी पंडीत जवाहरलाल नेहरूंनी मात्र बीलाला विरोध केला. व बील मान्य केले तर आपण राजीनामा देवू ही धमकी देवून आपली खुर्चीच वाचविली पण याच बीलालाच्या आधारावर त्यांनी वारस स्वर्गीय पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधीमात्र पंतप्रधान पदापर्यंत गेल्या त्या केवळ आणि केवळ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या स्त्रि पुरुष समानतेच्या कोड बीलालातील हक्कामुळे हे विसरून चालणार नाही.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्रियांचा माणुस म्हणून विचार व्हावा हे मत प्रकर्षाने मांडले होते. मी सुद्धा माणुस आहे. ही भावना स्त्रियांनी स्वतःमध्ये रूजवली. स्त्रिला स्त्रीत्वाची जाणीव जागृती झाली. याच जाणीव जागृतीने कोणत्याही आव्हानाला सामोरे जाण्याची शक्तीतीच्यात निर्माण झाली आहे. जात, धर्म, अंधश्रद्धा यांचे वलय तोडून आंबेडकरवादाच्या मानवतावादाची प्रेरणा घेवून तिने आकंठ वाटचाल करावी. विज्ञानाने ज्ञान निती, गती, वित्त मिळते हे लक्षात घेवून विविध क्षेत्रातील ज्ञान अवगत करून घ्यावे.

आज २१ व्या शतकाकडे वाटचाल सुरू करताना स्त्रियांना कौटुंबिक, सामाजिक, आरोग्य, राजकीय, शैक्षणिक, आर्थिक व जागतिकीकरण, उदारीकरण व ग्लोबलायझेशनच्या या जगात आंबेडकरांच्या विचारांचे पंख लावून आजच्या शिक्षित स्त्रिने समाज व्यवस्थेला मजबुज करण्याचा वाटा उचलला. आज आर्थिक, राजकीय, सामाजिक, कौटुंबिक या सर्वच क्षेत्रात स्त्रीने पुरुषाच्या खांदयाला खांदा लावून नव्हे तर पुरुष क्षेत्रात पुरुषांच्या बरोबरीने आपल्या प्रगतीचे पदचिन्हे उमटवली आहेत. उदाण संरक्षणदल, विमानसेवा, रेल्वे, बस, पोलीसदल इ. क्षेत्रात आज स्त्री वर्ग मोठ्या प्रमाणात आपणांस पहावायास मिळतात. अग्नी अंटार्क्टिका मोहिम, गिर्यारोहन असो यात स्त्रीनांनी लक्षवेधी काम केलेले आढळते. आय.ए.एस. अधिकारी सेवा, विज्ञान तंत्र ज्ञान सेवा, उद्योग व्यवसाय, आर्थिक व्यवस्थापन, आय टी शोअर्स बाजार, वित्तीय सेवा, मनोरंजन, खेळ, मैदान, शिक्षण, स्वास्थ्य, हॉटेल मिडीया, कॅटरिंग, कायदेविषय, आरोग्य विषयक, शैक्षणिक सेवा, कॉल सेंटर इ. ठिकाणी स्त्रीया मोठ्या प्रमाणावर काम करतात अगदी सरपंत ते राष्ट्रपतीव पंतप्रधान इ ठिकाणी स्त्रीयांच्या विकासाचा चढता आलेख आपणास दिसतो.

पण याच २१व्या शतकात स्त्री विकासाचे दुसरी बाजू ही आपणास कानाडोळा करून चालत नाही. नैसर्गिक आपत्ती, बंद पडलेले कारखाने, गिरण्या दुष्काळामुळे येणारी संकटे, कुपोषण, बालिकापासून वृद्धावर होणारे अन्याय अत्याचार अशा चारही बाजूंनी संकटांनी वेढलेल्या मनातील जागृती आणि मनातील आशा – आकांक्षा यांना सोबत घेवून जगाचा संसार व स्वतःचा संसार दोन्हीही सावरतात. आजही ग्रामीण भागातील स्त्री निरक्षर, गरीबी, अज्ञान व अन्याय यांच्याशी झुंजत आहेत तर त्याच वेळी स्त्रीभूण हत्या, आर्थिक, मानसिक, शारिरीक व लैंगिक छळ, बलात्कार, घटस्फोट, हुंडा, संपत्तीचा वारसा, गर्भजल परीक्षा, माता मृत्यू, बाल विवाह, जेष्ठ स्त्रीयांच्या समस्या, मुलींचे व्यापार, एकतर्फी प्रेमातून होणारा हिंसाचार, अनारोग्य कुपोषण बळी असमान वागणुक, स्त्रीयांना मिळणारी दुय्यम वागणुक इ. मार्गांनी स्त्रीयांना छळले जाते.

अनाथ, अपंग, एच.आय.व्ही. बाधीत, वेश्याव्यवसायातील स्त्रीया, व्यसनाधीन स्त्रीयांचे होणारे हाल पहावयास मिळतात.

शिकलेल्या स्त्रीयांचे प्रश्न तसे वेगळेच आहेत. नोकरीच्या ठिकाणी असणारा जातीयवाद, लैंगिक छळ, चंगळ वादाला बळी पडणा-या महाविद्यालयीन युवती, त्यातून होणारे शारीरिक शोषण इ. स्त्रीयांच्या समस्या आपणासमोर राक्षसी रूपात उभी आहे. या सर्वांचा उपाय एकच पुन्हा आंबेडकरांचे स्त्री विषयक विचार पुन्हा अभ्यासणे, आपल्या मानसिकतेत बदल करणे, आत्मपरिक्षण करून स्वतःची कार्यक्षमता वाढविणे, त्यानुसार वाटचाल करणे हे धनुष्य पेलणे सोपे नाही. पण अवघडही नाही. त्यासाठी आंबेडकरांचे विचार आज २१ व्या शतकात प्रेरणादायी व प्रेरक आणि संजिवक ठरतील हे निश्चित.

महत्वपूर्ण निष्कर्ष

- १ चांगल्या समाजजीवनासाठी मातृसत्ताक पद्धती स्विकारली गेली होती त्यामुळे प्राचीन काळी स्त्रीला अधिकार होते.
- २ आर्यांच्या आक्रमणानंतर स्त्रीयांच्या अधिकारावर घाला आला व स्त्री चुल व मुल यात अडकले.
- ३ बाराव्या शतकानंतर स्त्री उध्दाराची द्वारे उघडण्यासाठी अनेक महापुरुषांनी प्रयत्न केले.
- ४ इंग्रज राजवटीत स्त्री सुधारणेला आरंभ झाला.
- ५ स्त्रीयांसाठी आंबेडकरांनी अनेक प्रयत्न केले.
- ६ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी घटनेच्या माध्यमातून स्त्रीयांना हक्क व अधिकार प्रदान केले.
- ७ आधुनिक काळात स्त्रीयांनी आपल्याला मिळालेल्या संधीचे सोने केले.
- ८ स्त्रीयांच्या समस्यांचे उत्तरे आंबेडकरांच्या विचारधनातच मिळतात.
- ९ स्त्रीयांच्या प्रगतीसोबत आव्हानेही वाढत आहेत.
- १० २१ व्या शतकात आंबेडकरांच्या विचाराची प्रेरणा आहे.
- ११ भारतीय स्त्रीविषयक विचार २१ व्या शतकात पदार्पण करणा-या भारताला भारतातील स्त्रीयांना निश्चीतच प्रेरणादायी आहेत.
- १२ स्त्रीयांना पतीच्या संपत्तीत वारसा हक्क मिळाला.
- १३ पित्याच्या संपत्तीत वारसा हक्क मिळाला.
- १४ स्त्री शिक्षणाची दारे खुली झाली.
- १५ शिक्षण, नोकरी, हक्क, अधिकार यात आंबेडकरांच्या विचारामुळे स्त्रीयांना मिळाले.

संदर्भ ग्रंथ

- १ कीर, धनंजय — डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, १९८६
- २ पवार, दया— डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ
- ३ पोळ, अरविंद — डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे लोकसंख्या नियंत्रणावरील विचार, सुगावा प्रकाशन, पुणे, १९७६
- ४ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर — हिंदु स्त्रीयांची उन्नती व अननीती
- ५ यशवंत मनोहर — डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरीत्र — रमाई
- ६ डॉ डोळे या. ना. — प्रमुख भारतीय विचारवंत
- ७ दिक्षीत. म.श्री. —डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विचारधन
- ८ डॉ. गाठाळ. एस.एस — आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास
- ९ डॉ. फडके भालचंद्र — फुले आंबेडकर शोध आणि बोध

एकविसावे शतक आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या आर्थिक विचाराची प्रासंगिकता

प्रा. डॉ. रामेश्वर नारायण बाबर

अर्थशास्त्र विभाग

सि. टी. बोरा कॉलेज

शिरूर, जिल्हा पुणे.

प्रा. डॉ.सोमेश्वर नारायण बाबर

अर्थशास्त्र विभाग

विनायकराव पाटील महाविद्यालय,

वैजापूर, जि. औरंगाबाद.

प्रास्ताविक

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर धर्म इतिहास राज्यशास्त्र या विषयाचे व्यासंगी अभ्यासक आणि विश्लेषक व कायदेपंडित होते, त्याचबरोबर ते अर्थशास्त्राचे विद्यार्थी, प्राध्यापक व अभ्यासकही होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारताच्या व जगाच्या अर्थव्यवस्थेचे अध्ययन व संशोधन करून निर्भिड तर्कशुद्ध अशी मांडणी केली. त्यांनी शोषित समाजाच्या कल्याणासाठी व देशहितासाठी कोणती आर्थिक तसे राजकीय धोरणे उपयुक्त ठरतील याचे अभ्यासपूर्ण विश्लेषण त्यांच्या विविध ग्रंथात भाषणात तसेच लेखनातून केलेले दिसून येते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आर्थिक प्रश्न संबंधी केलेले लेखन मराठी मध्ये अत्यल्प जरी असले तरी ते अभ्यासपूर्ण अशी आहे. अर्थशास्त्र विषयक त्यांची ग्रंथ रचना बहुतांशी इंग्रजीत आहे. डॉ. आंबेडकरांनी केसरी सारख्या दैनिकात प्रकाशित झालेल्या लेखातून, राजकीय व सामाजिक संस्थांच्या घटनांमधून तसेच संसद, घटना परिषद, मुंबई कायदे मंडळ आणि विविध परिषदांमधून त्यांनी वेळोवेळी मांडलेले आर्थिक विचार अर्थशास्त्राच्या अभ्यासकांना उपयुक्त ठरत आहेत. त्यातून त्यांच्या आर्थिक विचाराची दिशा स्पष्ट होते. प्रस्तुत संशोधन लेख डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या अर्थशास्त्रीय विचारांची आजच्या काळातील उपयुक्तता अभ्यासणे व त्यांच्या कार्याचा अभ्यास करणे या प्रमुख उद्देशाने लिहिला आहे. या करिता दुय्यम स्रोतातील माहितीचा उपयोग केला आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार भारतीय समाज व्यवस्थेचे विश्लेषण करणारे असून तत्कालीन परिस्थितीतील काळाच्या सीमा ओलांडणारे आहेत. त्यांचे अर्थशास्त्राचे विवेचन तात्विक व व्यावहारिक अशा दोन्ही बाजूंनी अधिक परिपूर्ण असे आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा सामाजिक, शैक्षणिक राजकीय परिस्थितीचा सूक्ष्म अभ्यास त्यांनी केला होता त्यामुळे अर्थशास्त्री विचारांची मांडणीत या सर्व घटकांचा प्रभाव दिसून येतो. थोडक्यात त्यांचे अर्थशास्त्रीय विश्लेषण सामाजिक दृष्टिकोनातून केले गेलेले दिसून येते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे अर्थशास्त्रीय विचार पुढील काही घटकांच्या आधारे स्पष्ट करता येतील.

1. भारतीय शेती विषयक विचार

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सन १९१८ मध्ये जर्नल ऑफ इंडियन इकॉनॉमिक सोसायटी या नियतकालिकांतील स्मॉल होल्डिंग इन इंडिया या लेखात तसेच 1947 मध्ये स्टेट ऑफ मायनॉरीटीज या लेखात भारतीय शेतीच्या समस्यांचे व भारतीय शेतीसंबंधी विचार स्पष्ट होतात.

भारतीयांचा शेती हा प्रमुख व्यवसाय आहे त्यामुळे डॉ. आंबेडकरांनी कृषी अर्थव्यवस्थेला अधिक महत्त्व दिले. भारतीय कृषी क्षेत्रा समोर असणाऱ्या अनेक समस्यांमध्ये अल्प कृषी उत्पादन, लहान शेत जमीनचा आकार, किफायतशीर धारणक्षेत्र, जमीन धारणेची कमाल मर्यादा यावर चिंतन केलेले आहे. या चिंतनातून त्यांनी

भारतात धारण क्षेत्राचा आकार उत्तरोत्तर लहान होत असल्याची कारणे सांगताना शेतजमीन हा उपजीविकेचा एकमेव व्यवसाय आणि वारसा हक्क कायदा नमूद केली आहेत. भारतातील वेगवेगळ्या राज्यातील शेतीचे धरणक्षेत्रसरासरीने घटत चालल्याचे डॉ. आंबेडकर यांनी निदर्शनास आणून दिले. यावरून भारत हा अल्प भूधारक शेतकऱ्यांचा देश आहे असा निष्कर्ष बाबासाहेबांनी काढला तो आज वस्तुस्थितीदर्शक वाटतो.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना भारतातील मोठ्या आकाराच्या लोकसंख्येला लागणाऱ्या अन्नधान्याच्या उपलब्धतेचा प्रश्न प्रमुख वाटत होता. भारतीय शेतीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी त्यांनी रशियातील सामुदायिक शेतीचा प्रयोग राबविण्याचे निर्देश दिले या पद्धतीनुसार शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेत जमिनीची मालकी कायम ठेवून सहकारी तत्वाने मशागत करता येईल. शेतीसाठी लागणारे साहित्य या पद्धतीमध्ये एकत्र वापरावी लागतील. शेत जमिनीच्या मालिकेच्या प्रमाणात उत्पादनावर अल्पभूधारक आपला हक्क प्राप्त करतील. शेतजमिनीची सामूहिक पद्धतीने मशागत केल्यास वैयक्तिक शेती मालकाचा पर्यायाने देशाचा फायदा होईल असा व्यवहार्य विचार त्यांनी व्यक्त केला. जो आजच्या परिस्थितीशी सुसंगत आहे नाहीतर ती आजची गरज बनत आहे असे वाटते.

केसरी या दैनिकात 28 जुलै 1925 रोजीच्या अंकात आलेल्या 'शेतसारा किती आकारावा' या लेखाच्या अनुषंगाने 'शेतसाऱ्याचा प्रश्न' हा विचारप्रवर्तक लेख लिहून आपली भूमिका मांडली हिंदुस्तानच्या विपन्नवस्थेची मीमांसा करताना त्यांनी शेतसाऱ्याच्या प्रचलित पद्धती संबंधी आपले मत मांडले.

१. सरकारी शेतसाऱ्याचे प्रमाण शेती उत्पन्नाच्या तुलनेत जास्त आहे त्यामुळे शेतकऱ्यांची परिस्थिती खालावत आहे.

२. शेतकऱ्याला उत्पन्न जरी झाले नाही तरी त्यास प्रतिवर्षी शेतसारा भरावाच लागतो.

या दोन प्रश्नासंबंधी मत मांडताना त्यांनी आणखी एक प्रश्न विचारात घेतला तो म्हणजे शेतसारा कशावर बसवावा? साधारणपणे यासंबंधी असे मत होते की शेतजमिनीचे उत्पन्न लक्षात घेऊन शेतसारा आकारावा. परंतु डॉ. आंबेडकर यांनी या विरोधी मत नोंदवून शेतीच्या उत्पन्नावर शेतसारा आकारणी अन्यायकारक असल्याचे म्हटले. शेतसाऱ्याचा प्रश्न सोडविण्यासाठी त्यांनी उत्पन्न कराची कल्पना अमलात आणण्याची सूचना केली. डॉ. आंबेडकर यांच्या मते शेतसाऱ्याचे अनिष्ट परिणाम टाळायचे असतील तर शेतीच्या उत्पन्नावर कर बसविणे हे जमीन महसूल कायदा कलम 107 मध्ये मांडलेले तत्व झुगारून दिले पाहिजे त्याऐवजी शेतसारा हा उत्पन्न कराच्या कायद्याखाली आणला पाहिजे. डॉ. आंबेडकरांच्या या सूचनेत गरीब शेतकऱ्यांच्या स्थितीचा विचार समाविष्ट आहे सीमांत शेतकऱ्यांचे शोषण होऊ नये हे तत्व येथे असल्याने सधन अथवा श्रीमंत शेतकऱ्यावर त्यांच्या कुवतीप्रमाणे कराचा भार पडणार हे ओघाने आलेच.

2. चलन विषयक विचार

सन 1923 मध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी इंग्लंडमध्ये डी एस्सी (अर्थशास्त्र) पदवीसाठी 'द प्रॉब्लेम ऑफ रुपी' हा प्रबंध डॉ. कॅनन यांच्या मार्गदर्शनाखाली सादर केला. या प्रबंधात भारतीय रुपयाचा इतिहास केला आहे. नव्वे तर यातून त्यांचे चलन विषयक विचार दिसून येतात. ब्रिटिश सरकारने 1873 ते 1935 या काळात चलनाच्या बाबतीत अनेक प्रयोग केले. यामध्ये सुवर्ण प्रमाण पद्धती स्वीकारवी की विनिमय प्रमाण पद्धतीचा संदर्भात तज्ञांमध्ये एकमत होत नव्हते. तसेच एक धातू चलन पद्धती व द्विधातु चलन पद्धती असेही प्रयोग सरकारने केले मात्र अंतिम निष्कर्षाप्रत आले नाही. दरम्यानच्या काळात भारतात चांदीचा रुपया कायदेशीर चलन म्हणून स्वीकारण्यात आला होता. मात्र 1873 नंतर चांदीचे उत्पादन वाढल्यामुळे जागतिक पातळीवर चांदीची

किंमत घटल्यामुळे भारतीय रुपयाचे अंतर्गत मूल्य व दर्शनी मूल्य यात तफावत निर्माण होऊनचलन पद्धतीचा आधार अस्थिर बनला.तेव्हा या प्रश्नावर विचार विनिमय करण्यासाठी नियुक्त करण्यात आलेल्या1892 मधील हर्षल समितीनेव 1898 मधील फाऊलरसमितीनेसुवर्ण प्रमाण पद्धतीच्या बाजूने अनुकूलता दर्शवली.नव्वे तर तशी शिफारस केली परंतु बाबासाहेबांनीफाऊलरसमितीच्या शिफारशीनाविरोध केला आणि भारतीय रुपयाचे मूल्य स्थिर करण्यासाठी सुवर्ण विनिमय प्रमाण पद्धती उपयुक्त ठरणार नाही असे स्पष्ट केले.

भारतीय रुपयाचे मूल्य स्थिर ठेवण्यासाठी त्यांनी पुढील उपाय सुचविले

१. चलन निर्मिती साठी मर्यादा ठरविण्यात यावी.
२. चांदीची नाणी बंद करावेत व कागदी चलन स्वीकारावे.
३. चांदीची नाणी वितळून मिळणारी चांदी विकून मिळणारी रक्कम सरकारने उपयोगात आणावी.

वर्तमान परिस्थितीत बाबासाहेबांचे चलन विषयक विचार उपयुक्त वाटतात कारण कोणत्याही चलनाची मूल्य स्थिरता चलनाच्या पुरवठ्याशी निगडित असते हा विचार त्यांनी मांडला होता. जो आजही खरा ठरताना दिसत आहे.

३. राज्य समाजवादाबद्दल चे विवेचन

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी भांडवलशाही व्यवस्थेचा पूर्णपणे अभ्यास केलेला होता अमेरिका, इंग्लंड या देशांमध्ये असलेल्या भांडवलशाहीचे स्वरूप भारतीय अर्थव्यवस्थेला उपयुक्त ठरणार नाही कारण भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत आर्थिक सत्तेचे व संपत्तीचे ठराविक व्यक्ती अथवा गटाकडे केंद्रीकरण होते. भांडवलदार वर्ग नफ्याच्या हेतूने उत्पादन करतो. भांडवलदार वर्ग कामगार आणि समाजाच्या हिताचा विचार करत नाही म्हणूनच भांडवलशाही अर्थव्यवस्था भारतीय अर्थव्यवस्थेला उपयुक्त ठरणार नाही असा निष्कर्ष काढला होता

रशिया हा देश समाजवादी अर्थव्यवस्था स्वीकारून मार्क तत्त्वज्ञान प्रत्यक्षात उतरविणारा देश आहे.डॉ. आंबेडकरांनी समाजवादाचा अभ्यास केला असता त्यांच्या लक्षात आले की समाजवादामध्ये नागरिक आपले व्यक्ती स्वातंत्र्य गमावून बसतात नागरिकांची विचार स्वातंत्र्य भाषण स्वातंत्र्य लेखन स्वातंत्र्य संपुष्टात येते म्हणून त्यांनी समाजवादी व्यवस्थेला देखील विरोध केला.डॉ. आंबेडकरांनी दोन्ही व्यवस्थेमध्ये असलेला दोषांचा विचार करून राज्य समाजवादाचे तत्त्वज्ञान मांडले. त्यांना आर्थिक व सामाजिक दृष्ट्या उपेक्षित असलेल्या घटकांविषयी आंतरिक तळमळ वाटत होती. डॉ.आंबेडकरांच्या मते भारतीय समाजामध्ये आर्थिक आणि सामाजिक दृष्टीने परिवर्तन करावयाचे असेल तर राज्य समाजवाद स्वीकारावा लागेल. राज्य समाजवादामध्ये त्यांनी पुढील घटकांचा आग्रहाने पुरस्कार केला होता.

१. जमिनीचे राष्ट्रीयीकरण करावे तसेच सरकारच्या मालकीच्या शेतजमिनी सामुदायिक सहकारी पद्धतीने मशागतीसाठी वापराव्यात. त्यातून होणारे उत्पादन सर्व शेतकऱ्यांना समन्याय्य पद्धतीने वाटप करण्यात यावे.
२. उद्योगधंद्यांचे राष्ट्रीयीकरण करावे व त्यावर सरकारची मालकी प्रस्थापित झाल्यामुळे उद्योगावर सरकारचे नियंत्रण प्रस्थापित होईल आणि कामगारांना योग्य वेतन मिळेल.
३. वितरणावर सरकारचे नियंत्रण राहिल सरकारी यंत्रणेद्वारे देशातील नागरिकांना लागणाऱ्या सर्व वस्तू योग्य किमतीनुसार व पुरेशा प्रमाणात मिळतात किंवा नाही हे सरकारने पहावे

4. राज्य समाज वादामुळे सामाजिक गतिशीलता निर्माण होईल. काही व्यवसायांमध्ये प्रवेश करण्यास विशिष्ट वर्णातील व्यक्तींना बंदी आहे मात्र राज्य समाजवादामुळे ही व्यवसाय बंदी नष्ट होईल.

याप्रमाणे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी राज्य समाजवादाचा एक नवा पर्याय दिला. त्यांची राजकीय लोकशाहीचे रूपांतर सामाजिक लोकशाहीमध्ये व्हावे अशी अपेक्षा होती. यासाठी राज्य समाजवाद हाच पर्याय योग्य असल्याचे मत त्यांनी मांडले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आग्रही भूमिकेमुळेच राज्य समाजवादातील बहुतांश बाबी आज प्रत्यक्ष पहावयास मिळत आहेत.

४. खोतीशाही बदलचे विचार

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचाशेतीप्रधान ग्रामीण जीवन आणि अर्थव्यवस्था हा चिंतनाचा विषय होता. हिंदुस्थानातील शेतकरी दरिद्री आहे तो अत्यंत विपन्नावस्थेत जीवन जगत आहे. खोती पद्धती गरीब शेतकऱ्यांना शापच आहे. कमालीचे श्रम करूनही ही मिळकतीतला भाग सावकार व सरकारला द्यावा लागतो. खोती पद्धतीत शेतकरी सांपत्तीक दुरवस्थेचा बळी ठरतो.डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर खोती शाही ही गुलामगिरी आहे असे मानत. अशा परिस्थितीमध्ये शेतकऱ्यांचा आर्थिक स्तर कसा उंचावता येणार सदन शेतकरी आणि शेतमजूर यातील संबंध शोषक आणि शोषित अशा स्वरूपाचे असल्यामुळे शेतकऱ्यांना भवितव्य कसे प्राप्त होणार?

देशात अस्तित्वात असलेली खोती शाही संबंधीची व्यवस्था हेरून डॉ.बाबासाहेबआंबेडकरांनी खोती शाही विरुद्ध बंड पुकारले व शेतकऱ्यांना माणुसकीचे आणि आर्थिकतेचे हक्क मिळवून दिले या संबंध खोती शाही विषयी ते एक सामाजिक प्रश्न म्हणून बोलताना दिसतात. तसेच ती नष्ट करण्यासाठी व उपाय देखील सुचवितात म्हणून आर्थिक विचारात या खोती शाही विचारांना एक वेगळे महत्त्व प्राप्त होते.

५.औद्योगीकरण:

औद्योगिकीकरणामुळे देशाचा आर्थिक विकास जलद गतीने होतो हे इंग्लंड अमेरिका जर्मनी या देशातील वास्तव्यादरम्यान त्यांनी प्रत्यक्ष पाहिले होते. तसेच केवळ शेती क्षेत्राच्या आधारे देशाचा आर्थिक विकास साध्य होऊ शकत नाही याचीही त्यांना जाणीव होती. म्हणूनच भारताचा आर्थिक विकास साध्य करण्यासाठी औद्योगीकरण करणे आवश्यक आहे असे मत बाबासाहेबांचे होते.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते भारतात कृषी क्षेत्रात असंख्य कामगार निष्क्रिय आहेत. या सर्व कामगारांना उत्पादन कार्यामध्ये गुंतविण्यासाठी औद्योगीकरण करण्यावर सरकारने विशेष भर द्यावा उद्योगधंदे हे शहरी भागात उभारले जावेत त्यामध्ये रोजगार प्राप्त करण्यासाठी ग्रामीण भागातून शहरी भागाकडे लोकसंख्येचे स्थलांतर होईल यामध्ये बरीचशी लोकसंख्या भूमिहीनांची असेल तसेच सामाजिक दृष्ट्या मागे असलेल्या समुदायाची असेल या औद्योगीकरणामुळे ग्रामीण भागातील हा वर्ग मोठ्या संख्येने रोजगाराच्या निमित्ताने शहरात आल्यामुळे त्यांचे आर्थिक व सामाजिक शोषण बंद होईल असे त्यांना वाटत होते. आज त्यांचे हे मत खरे ठरलेले दिसून येत आहे.

सारांश :

आज २१ व्या शतकात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे अर्थशास्त्रीय विचार केवळ माणसांच्या आर्थिक परिस्थितीच्याउन्नतीस साह्यभूत ठरत नसून सर्वसामान्यांच्यावास्तवतेच्या उत्थानाससाह्यभूत ठरत आहेत .

१. आज २१ व्या शतकात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची राज्य समाजवादी विचाराची मांडणी सामाजिक समता निर्माण करण्यास उपयुक्त वाटते.
२. आज वर्तमान काळात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे देशाच्या आर्थिक विकासा करता शेती बरोबर औद्योगिकीकरण महत्त्वाचे असल्याचे मत मान्य केले जाताना दिसत आहे.

संदर्भ

1. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर- केसरी, दिनांक 18 ऑगस्ट 1925
2. कित्ता, दिनांक 24 फेब्रुवारी 1939
3. डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर- बहिष्कृत भारत, दिनांक 3 मे 1929
4. डॉ. कदम विजय- आर्थिक विचारांचा इतिहास

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची शिक्षणविषयक भूमिका

सुहास मुरलीधर उघडे

वसुंधरा कला महाविद्यालय, सोलापूर

प्रस्तावना

२१ शतकाच्या आरंभी दोन महत्त्वपूर्ण घटना जागतिक स्तरावर घडल्या आहेत . अमेरिकेतील कोलंबिया विद्यापीठाने १२ ऑगस्ट २०१३ रोजी जाहीर केले की , डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे जागतिकस्तरावरील प्रथम क्रमांकाचे विद्वान आहेत . दुसरी घटना संयुक्त राष्ट्रसंघाने दिनांक २२ ऑगस्ट २०१७ रोजी घोषित केली की डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे ज्ञानाचे प्रतीक आहेत . डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कर्तृत्वाला तोड नाही व्यापक विचार करणारे डॉ. बाबासाहेब हे अष्टपैलू व्यक्तिमत्त्व आहेत . विषमतावादी समाजव्यवस्थेवर आपल्या बुद्धिवैभवाद्वारे कडाडून विरोध केला . स्वातंत्र्य ,समता, न्याय, बंधुता, बुद्धिप्रामाण्यता या सर्वश्रेष्ठ मूल्यांची रुजवणूक केली . डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी शैक्षणिक ,राजकीय, सामाजिक, आर्थिक ,धार्मिक क्षेत्रांमध्ये कार्य करून मानवतावादी मूल्यांची जोपासना करण्याचा संदेश दिला आहे .अस्पृश्य समाजात असणारे अज्ञान, अंधश्रद्धा, गुलामगिरी, न्यूनगंड हे सारे दुर्गुण दूर करण्यासाठी त्यांना शिक्षण हा एकमेव मार्ग दिला . त्यामुळे ते आपल्या अनुयायांना शिका । संघटित व्हा ।। संघर्ष करा ।।। असा लढाऊ बाण्याचा महामंत्र देतात . वर्तमानपत्रे ही समाज जीवनाचा आरसा असतात .हे गमक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी जाणले होते. त्यामुळे त्यांनी आपल्या वर्तमानपत्रांमधून सामाजिक समस्यांचा वेध घेतलेला आहे .प्रस्तुत निबंधात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची शैक्षणिक भूमिका यावर प्रकाश टाकायचा आहे . शिवजागृती महाविद्यालय नळेगाव ,ता .चाकूर जि.लातूर यांनी कोरोना महामारीचा पार्श्वभूमीवर वर्क फ्रॉम होम अंतर्गत ही संधी उपलब्ध करून दिली त्याबद्दल त्यांचे मनपूर्वक आभार

डॉ .बाबासाहेब आंबेडकरांची शैक्षणिक भूमिका :-

डॉ .बाबासाहेबांचे तीन गुरू आहेत . १ भगवान गौतम बुद्ध २ संत कबीर ३ महात्मा जोतीराव फुले या तिन्ही गुरूंची ज्ञानावर प्रचंड निष्ठा होती . त्यामुळे अस्पृश्यांच्या उद्धारासाठी शिक्षणासारखे दुसरे अमोघ साधन नाही .याची जाणीव डॉ. बाबासाहेबांना झालेली होती. या ठिकाणी महात्मा फुले यांचे विचार लक्षात घेण्यासारखे आहेत .

" विद्येविना मती गेली ।

मतीविना गती गेली

गती विना नीती गेली ।

नीती विना वित्त गेले

वित्ताविना शूद्र खचले ।

इतके अनर्थ एका अविद्येने केले "

थोडक्यात शिक्षणाचा अभाव हा मनुष्याचे सर्व नाशाला कारणीभूत होतो हाच बोध वरील उक्तीतून आपणास पाहावयास मिळतो.

आधी केले मग सांगितले :-

डॉ. बाबासाहेबांचा जन्म गरीब कुटुंबात झाला होता. त्यांचे वडील सुभेदार रामजी सपकाळ यांनी शिक्षणा बाबतीत कोणतीही तडजोड कधीही स्वीकारली नाही. मुलांना दर्जेदार शिक्षण मिळावे म्हणून सुभेदार रामजी सपकाळ यांनी सातारा येथून आपले कुटुंब मुंबई येथे हलविले होते. एल्फिन्स्टन हायस्कूलमध्ये प्रवेश घेऊन शिक्षणास प्रारंभ केला. १९०७ साली बॉम्बे युनिव्हर्सिटीतून मॅट्रिक परीक्षा पास झाले. तत्कालीन परिस्थितीचा विचार करता अस्पृश्य कुटुंबात केवळ बोटावर मोजण्याइतपत लोकांनी मॅट्रिकची परीक्षा पास केली होती. त्यामुळे रावबहादूर बोले यांच्या अध्यक्षतेखाली आणि केळुस्कर गुरुजींच्या हस्ते बाबासाहेबांचा सत्कार करण्यात आला. या प्रसंगी केळुस्कर गुरुजींनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना भगवान गौतम बुद्धांचे चरित्र भेट दिले होते.

१९१२ साली त्यांनी बी.।ची परीक्षा दिली. १९१३साली ते बी. ए. पास झाले. उच्च शिक्षणासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर परदेशी जाण्यामध्ये महाराज सयाजीराव गायकवाड यांनी केलेल्या अर्थ सहाय्यामुळे अमेरिकेतील कोलंबिया विद्यापीठात प्रवेश घेतला. एम. ए. साठी अर्थशास्त्र या मुख्य विषयासह समाजशास्त्र, तत्त्वज्ञान, मानववंशशास्त्र आणि राज्यशास्त्र विषयांमध्ये एम. ए. ची पदवी मिळविली. त्यानंतर लंडन 'ब्रिटीश भारतातील प्रांतिक वित्त व्यवहारांचा विकास' त्यांच्या पीएच.डी. च्या पदवीचा प्रबंध विषय होता. अमेरिकेतील आपला अभ्यास पूर्ण होताच डॉ. बाबासाहेबांनी बडोदा नरेश सयाजीराजे गायकवाड यांच्याकडून संमती मिळवून पुढील शैक्षणिक वाटचाल केली होती. बडोदा संस्थानात आलेल्या अपमानजनक वागणुकीची सोल त्यांच्या मनात डाचत होती. परंतु बडोदा नरेश सयाजीराव गायकवाड यांनी केलेल्या मदतीची जाणीव ठेवून डॉ. बाबासाहेबांनी तेथे नोकरी करण्याचा प्रयत्न केला. जातीयवाद्यांनी बुरसटलेल्या मानसिकतेच्या लोकांनी त्यांना तेथे नोकरी करणे अशक्य करून सोडले. १९२० साली डॉ. बाबासाहेब पुढील अभ्यासासाठी लंडनला पोहोचल्यावर लंडन ऑफ इकॉनॉमिक्स अँड पॉलिटिक्स या सायन्स संस्थेत प्रवेश घेतला. याचवेळी राजर्षी शाहू महाराजांच्या प्रोत्साहन आणि आर्थिक सहकार्यामुळे 'द प्रॉब्लेम ऑफ रुपी' हा प्रबंध सादर केला आणि त्याच वेळी ते बॅरिस्टरची ही परीक्षा उत्तीर्ण झाले.

बहुजन शिक्षण उद्धारक :-

डॉ. बाबासाहेबांचे गुरू महात्मा फुले शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण करून बहुजन समाजात जागृती निर्माण केली होती. याची जाणीव ठेवून डॉ. बाबासाहेबांनी भूमिका घेतली की प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे आणि मोफत मिळाले पाहिजे. त्याचप्रमाणे प्रौढ शिक्षणाविषयी त्यांनी आपले विचार व्यक्त केले आहेत. १९२७साली मुंबई विद्यापीठ कायद्यातील दुरुस्त्यांवर त्यांनी सखोल भाषण केले. महाविद्यालयीन आणि विद्यापीठ स्तरावर उच्च शिक्षण पद्धत कशी असावी याबद्दल त्यांनी विस्तृत चर्चा केली आहे. महाविद्यालयात किंवा विद्यापीठात परीक्षेच्या निकालाच्या टक्केवारीवरून शिक्षणाचा दर्जा ठरविला जातो. परीक्षेचा निकाल जितका जास्त तितका शिक्षणाचा दर्जा उच्च असे पालक, संस्थाचालक आणि स्वतः शिक्षक यांचेही मत आहे. डॉ. बाबासाहेबांच्या मते यामुळे परीक्षेला अवास्तव महत्त्व दिले गेले. शिक्षणाचा दर्जा उंचावण्याच्या नावाखाली परीक्षा खूप कठीण होवून गेली. त्यामधील आणखी एक धोका डॉ. बाबासाहेब स्पष्ट करतात मागसवर्गीय विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षणामध्ये कधीही संधी मिळू शकणार नाही अशा स्वरूपाची ही रचना आहे. त्यामुळे सर्व विद्यार्थ्यांसाठी एकाच साच्याची परीक्षा असता कामा नये असे त्यांचे मत होते.

२० जुन १९४६रोजी सिद्धार्थ कॉलेज सुरू केले .आदिगुरु भगवान गौतम बुद्धांचे नाव या कॉलेजला दिले . पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीच्या वतीने सदर महाविद्यालयाची स्थापना करण्यात आली होती .औरंगाबाद येथे मिलिंद महाविद्यालय सुरू करण्यात आले होते अशा प्रकारे केजी दू पिजी सर्वच क्षेत्रात डॉ बाबासाहेबांनी भारी स्वरूपाचे काम केले .

संदर्भ :

- १ खैरमोडे चां. भ.डॉ भीमराव रामजी आंबेडकर ,खंड १२, सुगावा प्रकाशन, पुणे .
- २ खैरमोडे चां. भ.डॉ भीमराव रामजी आंबेडकर ,खंड ४, सुगावा प्रकाशन, पुणे
- ३ सुनीता गायकवाड डॉ .बाबासाहेब आंबेडकर संक्षिप्त चरित्र ,सुविद्या प्रकाशन सोलापूर
- ४ धनंजय कीर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई
- ५ मूकनायक - गंगाधर पानतावणे

बोधिसत्व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची धम्मक्रांती आणि एकविसावे शतक

आयुष्यमानिनी सुनिता विलास आल्टे (शिंदे)

सहशिक्षिका,

राजर्षी शाहू विद्यालय औसा, जिल्हा लातूर.

14 ऑक्टोबर 1956 चाली डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या नेतृत्वाखाली लाखो अस्पृश्य लोकांनी बौद्ध धम्माची दीक्षा घेतली, आणि इथून आपल्या भारतामध्ये एका संस्कृतिक क्रांतीला सुरुवात झाली आणि हीच सांस्कृतिक क्रांती जगाच्या इतिहासात डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांची धम्मक्रांती म्हणून ओळखली जाते.

हे फक्त धर्मांतर नव्हते, एका धर्मातून दुसऱ्या धर्मात जाणे असा प्रवास नव्हता तर ते मूल्यांकन होते स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय या चतुःसूत्री चा अंतर्भाव असलेली धम्माची एक आचार प्रणाली स्वीकारण्यात आली होती.

डॉक्टर बाबासाहेबांना अभिप्रेत असलेल्या समताधिष्ठित समाज निर्मितीची नैतिक ताकद म्हणून डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांची धम्मक्रांती म्हणून या घटनेची नोंद जगाच्या इतिहासात झाली

धर्मांतर -

14 ऑक्टोबर 1956 ला आपल्या जीवनात एक सोनेरी पहाट उगवली आणि आम्ही खऱ्या अर्थाने माणूस झालो. धर्मांतर हा मानवतेच्या परमोच्च अविष्काराचा एक सोनेरी क्षण आणि मानवी जीवनात आशेचा आणि ध्येयपूर्ती चा किरण पसरवणारा एक सुंदर क्षण होता.

मी हिंदू म्हणून जन्माला आलो ते मझ्या हातात नव्हते; पण मी हिंदू म्हणून मरणार नाही हे मात्र माझ्या हातात आहे

अशी सिंहगर्जना करून बाबासाहेबांनी आपल्याला नरका सारख्या जीवन जगणाऱ्या पूर्वीच्या हिंदू धर्माच्या आयुष्यातून आपली सुटका केली आणि म्हणूनच आपण बौद्ध झालो. आणि या धर्मांतरानंतरच आपण खऱ्या अर्थाने माणूस झालो.

बाबासाहेबांनी स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, करुणा आणि उच्च नैतिक मानवी मूल्यांची खान असलेला बौद्ध धम्म आपणास दिला. आणि हा धम्म आपणास चांगल्या प्रकारे समजावा म्हणून "बुद्ध आणि त्यांचा धम्म" या धम्म ग्रंथाची निर्मिती केली.

आणि हा धर्मग्रंथ आपणास दिला. बाबासाहेबांनी जो धम्म आपणास दिला, तो धम्म विज्ञानाच्या कसोटीवर उतरणारा धम्म आहे. आचरणास सोपा आहे. लोकांचे कल्याण करण्यास सोपा आहे. लोकांचे कल्याण करण्यास समर्थ आहे. नीतीमत्तेवर आधारलेला आहे आणि मानवी प्रतिष्ठा जागवणारा आहे.

बाबासाहेबांचे ध्येय - बाबासाहेबांचा धर्मांतर करण्यामागचा हेतू केवळ अस्पृश्य समाजाला बौद्ध करण्याचा नव्हता तर बाबासाहेबांचे खुप मोठे होते ते म्हणजे "भारतातील विषमता नष्ट करण्यासाठी संपूर्ण भारत बौद्धमय करणे आणि संपूर्ण भारत बौद्धमय करत करत संपूर्ण जगात बौद्धमय करण्याचे होते".

***बौद्ध धम्माचा प्रचार:**

बाबासाहेबांना बौद्ध धम्माचा प्रचार व प्रसार संपूर्ण भारतामध्ये तसेच संपूर्ण जगामध्ये करायचा होता त्यासाठी त्यांनी काही बाबी आवश्यक मानल्या होत्या त्या म्हणजे,

*बौद्ध धम्माचा एक प्रमाणभूत ग्रंथ असला पाहिजे.

*बौद्ध धम्माच्या प्रचार व प्रसारासाठी राष्ट्रीय स्तरावरील एक संस्था असली पाहिजे.

*राष्ट्रीय पातळीवर प्रशिक्षित भिक्कू व उपासक निर्माण करणारी एक संस्था असली पाहिजे.

***भारतीय बौद्ध महासभा-**

बुद्ध धम्माच्या प्रचारासाठी राष्ट्रीय पातळीवरील संस्था व संघटना असावी हे देय बाबासाहेबांचे होते. म्हणून त्यांनी भारतीय बौद्ध महासभा या संस्थेची स्थापना केली. या संस्थेअंतर्गत भारतातील सर्व राज्यांमध्ये बौद्ध धम्माचा प्रचार आणि प्रसार केला जातो. विविध प्रकारचे 24 धम्म संस्कार शिबिर घेऊन नीतिमान माणूस तयार करण्यासाठी ही संस्था अग्रगण्य आहे. धम्म आणि विज्ञान यासाठी शाळा आणि महाविद्यालय निर्माण करणे हे भारतीय बौद्ध महासभेचे मुख्य उद्दिष्ट आहे.

आज भारतीय बौद्ध महासभा ही खऱ्या अर्थाने अगदी कसोटीच्या प्रयत्नाने बौद्ध धम्माच्या प्रचार व प्रसारासाठी राष्ट्रीय पातळीवर कार्य करत आहे. याचा आम्हाला सार्थ अभिमान वाटतो.

***समता सैनिक दल :-**

बाबासाहेबांचे आणखी एक ध्येय होते ते म्हणजे सामाजिक संरक्षण करण्यासाठी एक सामाजिक संघटना असावी, तीच सामाजिक संघटना आज "समता सैनिक दल" या रूपाने अस्तित्वात आहे.

समता सैनिक दलाच्या मार्फत समाजात होत असलेल्या अन्याय अत्याचार विरुद्ध संघर्ष करणे आणि बाबासाहेब आंबेडकर यांनी निर्माण केलेल्या पक्ष संघटना संस्था शैक्षणिक संस्था यांचे संरक्षण करणे हे समता सैनिक दलाचे आद्यकर्तव्य आहे. तसेच समता सैनिक दलाच्या कमांडर इन चीफ महाउपासिका आदरणीय मीराताई आंबेडकर यांनी गाव तेथे शाखा आणि घर तेथे सैनिक ही संकल्पना राबवून संपूर्ण भारतात समता सैनिक दलाची बांधणी केली आहे.

बाबासाहेबांच्या धम्मक्रांती मुळे बौद्धांच्या जीवनात अमुलाग्र परिवर्तन घडून आले बाबासाहेबांनी केलेल्या या धम्मक्रांती मुळे नागपूर हे शहर जगाच्या नकाशावर बौद्धक्रांती स्थळ म्हणून झळकले आणि दीक्षाभूमी या नावाने नागपूरला नवीन सांस्कृतिक ओळख प्राप्त झाली.

डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर ही केवळ एक व्यक्ती नव्हे तर ते एक एक गतिमान तत्त्वज्ञान, मानवतावादी विचार आहे आणि या विचारांवर, तत्त्वज्ञानावर चालणारेच आपल्या जीवनामध्ये प्रगती करू शकतात.

धर्मांतरामुळे माणसा-माणसातील जातीची बंधने आणि जातीयता यात शिथीलता आली. त्यामुळे इतर धर्मातील लोकांवरही याचा हळूहळू प्रभाव पडत आहे.

अशाप्रकारे डॉक्टर बाबासाहेबांचे धम्मक्रांती चे चक्र अधिकाधिक गतिमान होत आहे.

कुंभारा परी तू भीमा समाजाला घडविले

धिकारून गुलामी ला बुद्धाकडे वळविले.....

संदर्भ सूची:

A. डा.आंबेडकर आणि त्यांचा धम्म' प्रभाकर वैद्य - शलाका प्रकाशन .1989

२१ वे शतक आणि डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षणविषयक विचार

सहा. प्रा. सुनिता भगवान पाटील

(इतिहास विभाग प्रमुख)

कला, शास्त्र व वाणिज्य महाविद्यालय,

चोपडा जि. जळगाव

❖ प्रस्तावना-

२० व्या शतकातील भारतातील सामाजिक व धार्मिक सुधारणा चळवळीतील एक धर्मचिंतक, राजकीय नेते, प्राध्यापक, बॅरिस्टर, समाजसुधारक, विद्वान संसदपटू, मंत्री, अस्पृश्यांचे उद्धारकर्ते अशा अष्टपैलू व्यक्तिमत्त्वाचे धनी म्हणून डॉ बाबासाहेब ओळखले जातात. डॉ. आंबेडकर हे आधुनिक भारताच्या इतिहासातील एक युगप्रवर्तक नेते म्हणून ओळखले जातात हजारो वर्षा पासून चालत असलेल्या भारतीय समाजव्यवस्थेविरुद्ध बंडाचा झेंडा उभारण्याचे सामर्थ्य त्यांच्यात होते. शिक्षण हे वाघिणीचे दुध असल्याचे अज्ञान, अंधकारत असलेल्या, पिढ्यान पिढ्या पिडीत असलेल्या समाजाला पटवून दिले शिक्षणाशिवाय कोणत्याही समाजाला गत्यंतर नाही हा त्यांच्या चळवळीचा मुख्य उद्देश होता. 'उठा जागे व्हा आणि ध्येय प्राप्ती शिवाय थांबू नका' या संदेशाचा पाठपुरवठा करणारे थोर तत्त्वज्ञ, बुद्धिवादी समाजसुधारक डॉ बाबासाहेब आंबेडकर. त्यांच्या विचारांवर भगवान बुद्ध, अमेरिकन तत्त्वज्ञ जॉन डुई संत कबीर, राजश्री शाहू महाराज आणि महात्मा फुले यांच्या विचारधारेचा मोठा प्रभाव होता.

'वाचाल तर वाचाल' या उक्तीप्रमाणे पुस्तकांचे जीवनात महत्त्वाचे स्थान असते हे आंबेडकर जाणून होते इतिहासात अनेक महापुरुषांनी आपआपले ऐश्वर्य दाखवण्यासाठी विविध वास्तू बांधल्या कुतुबुद्दीन ऐबकने कुतुबमिनार तर पत्नीवरील प्रेमाचे प्रदर्शन करण्यासाठी मुघल बादशहा शहाजहानने ताजमहाल बांधला पण जगाच्या पाठीवर आंबेडकर अशी एकमेव व्यक्ती आहे ज्यांनी पुस्तकासाठी 'राजगृह' बांधले.

❖ संशोधनाची उद्दिष्ट्ये -

- १] डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक कार्याचा अभ्यास करणे.
- २] डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांचे लोकशाही विषयक विचारांची माहिती करून घेणे.
- ३] राष्ट्र उभारणीतील डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान स्पष्ट करणे.
- ४] डॉ आंबेडकरांच्या शैक्षणिक तत्त्वज्ञान समजून घेणे.

❖ आंबेडकरांचे शिक्षणविषयक विचार -

'शिका संघटीत व्हा आणि संघर्ष करा'असा प्रखर नारा देणारे बुद्धीप्रामाण्यवादी डॉ बाबासाहेब होते. समाजातील प्रत्येक तळागाळातील लोकांनी शिक्षण घ्यावे व स्वताच्या प्रगतीची कास धरावी तसेच स्वभानासाठी शिक्षण हे फार मोठे मोलाचे हत्यार आहे हे समजावून देण्याचे महत्त्वाचे कार्य आंबेडकरांनी केले. शिक्षण म्हणजे ज्ञान, परिवर्तन, अस्तित्व, मागासलेपण दूर करण्याचे प्रभावी साधन इतकेच नव्हे तर सामाजिक विषमता नष्ट

करून समृद्ध समाजव्यवस्थेची मुहूर्त मेठ रोव्याकरिता प्रथम क्रांतीची मशाल बनून नंतर ते शिक्षण सामाजिकतेला पथप्रदर्शन दीपस्तंभ ठरणे होय.

‘फक्त वही पेन म्हणजे शिक्षण नव्हे तर बुद्धीला सत्याकडे, भावनेला माणुसकीकडे, शरीराला श्रमाकडे नेण्याचा मार्ग म्हणजे शिक्षण’. जसे जेवल्यावर होणारे समाधान हे तात्पुरते असते या उलट शिक्षणातून मिळणारी ज्ञानाची शिदोरी आयुष्यभर पुरते पोटाची भूक तर भागवावीच पण एक पाउल पुढे टाकून शिक्षण घेऊन माणसाने बुद्धीची भूक भागवावी असे त्यांचे मत होते. आंबेडकर म्हणतात की जसा माणूस उपासमारीने अशक्त होऊन अल्पायुषी होतो तसाच तो शिक्षण अभावी दुसऱ्याचा गुलाम होतो प्लेटोनेही त्यांच्या लॉज नामक ग्रंथात असेच उद्गार काढले आहे ‘मनुष्य हा निसर्गनिर्मित सर्वश्रेष्ठ आहे, पण त्याला शिक्षणाची फार मोठी गरज आहे. त्याला जर शिक्षण मिळाले नाही. तर तो सर्वात जास्त रानटी प्राणी बनेल’.

शिक्षणात आंबेडकरांनी शील, चारित्र्याला अधिक महत्व दिले आहे त्यांच्यामते शिक्षणात मूल्य व संस्कारांना विशेष महत्व असून शिलाशिवाय विद्या फुकाची आहे कारण विद्या एक शस्त्र आहे. एखाद्याजवळ विद्येचे शस्त्र असेल पण तो शिलवाण नसेल तर विद्येच्या शस्त्राने तो दुसऱ्याचा घात करेल याचे ज्वलंत उदाहरण म्हणजे आज स्त्रीलिंगी गर्भाचे गर्भपात होतात ते देता येईल. गर्भपात करणाऱ्यांमध्ये सुशिक्षित शहरी लोकांचे प्रमाण अधिक आहे. म्हणून विद्या हि एखाद्या तलवारी सारखी असते. ती कशी चालवायची ते सर्वस्व चालकावर निर्भर असते. तलवारीने एखादा माणूस दुसऱ्याचा खून करेल किंवा त्याच तलवारीने एखाद्याचा प्राण वाचवेल. जर एक शिक्षित व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तीचे शोषण करत असेल तर त्याच्या शिक्षणाचा काहीही उपयोग नाही म्हणून दिव्याने दिवा लागला कि एक मोठी दीपमाळ तयार होईल आणि या दीपमाळेतून संपूर्ण देश उजळून निघेल असा त्यांच्या ठाम विश्वास होता.

युगप्रवर्तक डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आधी केले मग सांगितले या उक्तीप्रमाणे आपला आदर्श लोकांसमोर ठेवला. स्वतः एल.एल.बी., पी.एच.डी., डी.लिट अशा कितीतरी पदव्या घेतल्या व शिक्षण याच राजमार्गाने शेतकरी, दलित, उपेक्षित यांचा विकास होऊ शकतो हे ओळखून त्यांना शिक्षणाचा मार्ग सांगितला. सर्वांना शिक्षण मिळावे या आग्रहाखातर राज्यघटनेत तशी तरतूद करण्यास सुचवले व आपल्या उदात्त हेतुखातर केंद्र सरकारने २००२ च्या ८२ व्या घटनादुरुस्तीने कलम २१(अ) मध्ये व कलम ४५ मध्ये शिक्षणाच्या मुलभूत अधिकारांचा समावेश केला आहे. त्यानुसार ६ ते १४ वायोगातले मुला-मुलींना सक्तीचे व मोफत शिक्षण देणे हा भारत सरकारचा नियम तसेच मुलभूत कर्तव्य यामध्ये टाकण्यात आले.

भारतीय साविधानाची मांडणी करतांना त्यांच्या मनात असलेल्या सवलतींना कायदेशीर रूप देण्याचे कार्य त्यांनी केले. मागासलेल्या जमातीतील शिक्षकांच्या एका मेळाव्या समोर भाषण करतांना डॉ बाबासाहेब आंबेडकर म्हणाले की ब्राम्हण वर्गातून आलेल्या शिक्षकांची सामाजिक मते बुरसटलेली व प्रतिगामी असतात. त्यांना खालचा जातीतील लोकांच्या शैक्षणिक व वैचारिक उन्नतीत रस नसतो. मागासलेल्या समाजातील विद्यार्थ्यांच्या अडचणी ते समजावून घेवू शकत नाहीत. शिक्षक हे कोणत्याही देशाचे सारथी असून सामाजिक सुधारणेच्या दृष्टीने विचार करता योग्य शिक्षक नेमणे महत्वाचे असल्याचे ते प्रतिपादित करता

शिक्षणाच्या बाबतीत आणखी त्यांच्या महत्वाचा विचार म्हणजे पुस्तकांशी केलेली मैत्री होय. विद्यार्थ्यांना उपदेश देतांना ते नेहमी म्हणत की ‘जर तुमच्याकडे दोन रुपये असतील तर एक रुपयाची रोटी घ्या आणि एक रुपयाचे पुस्तक घ्या. रोटी तुम्हाला जगण्यास मदत करेल तर पुस्तक तुम्हाला जगावे कसे ते

शिकवेल' पोटाच्या भुकेइतकेच शिक्षणाला महत्त्व ते देतात डॉ बाबासाहेब आंबेडकर हे सहशिक्षणाचे पुरस्कर्ते होते. स्त्री - पुरुषांना एकच व एकत्र शिक्षण द्यावे. स्त्रियांसाठी स्वतंत्र शाळा काढण्याची आवश्यकता नसून स्त्रिपुरुष सहशिक्षणामुळे स्त्रिया समाजात निर्भीडपण वापरू शकतील असेत्यांनी मत मांडले. स्त्रि पुरुष सहशिक्षणामागची आपली भूमिका मांडतांना त्यांनी १५ जुलै १९२७ च्या बहिष्कृत भारत मध्ये लिहले की 'स्त्री पुरुषांची नितीमत्ता जर वाढवायची असेल तर त्यांच्या सहवास जितका जास्त होईल तितका आवश्यक घडून आणला पाहिजे'. पृथक ठेवल्यास अनीतीचा अग्नी शांतन होता जास्त भडकेल असे त्यांचे मत होते. स्वाभिमान,स्वावलंबन आणि आत्मोद्धार या सूत्रत्रयीचे आग्रही प्रतिपादन करतांना त्यांनी शिक्षणाच्या अपरिहार्यतेचा प्रथम विचार केला.

वैचारिक क्षेत्रात बाबासाहेबांचे अमूल्य योगदान लाभले आहे. अर्थशास्त्र, धर्मशास्त्र, तत्त्वज्ञान, कायदा, समाजशास्त्र, इतिहास अशा कितीतरी विषयावर त्यांनी विपुल लिखाण केले.राजकारणातही त्यांचे फार महत्त्व आहे. 'भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार' अशा शब्दात त्यांचा गौरव केला जातो. डॉ.आंबेडकर यांनी भारताला लोकशाहीप्रधान स्वातंत्र ,समता,बंधुता या तत्वावर आधारित राज्यघटना बहाल केली.ते एक तत्त्वज्ञानी होते. 'बुद्ध अंड हिस धम्म'(१९५७) हा त्यांचा ग्रंथ त्याच्या वैचारिक चिंतनाची साक्ष देतो. मानवी मुक्तीसाठी विवेक,स्वतंत्र,न्याय, समाजरचना आणि कल्याणकारी शासन याची आवश्यकता त्यांनी प्रतिपादन केली आणि या हेतुप्राप्तीसाठी कठोर संघर्ष करण्याची निकड त्यांनी अधोरेखित केली.डॉ. आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार आणि सामाजिक जागृतीचे विचार अन्यायाविरुद्ध लढणाऱ्या सर्वांनाच स्फुर्तीप्रद आणि मार्गदर्शक ठरतात

❖ सारांश-

आंबेडकर यांनी स्वःकृतीतून शिक्षणाचे महत्त्व पटवून दिल्याने अनेक वर्षांपासून निद्रिस्त असलेला समाज जागी झाला. तळागाळातील प्राहावा पासून वंचित राहिलेल्या लोकांना याबद्दलची जाणीव झाली. मुले-मुली शिक्षण घेऊ लागले.शेतकरी, स्त्रिया, कामगार, पददलित अशा अनेक वर्गाला अज्ञानाच्या गर्त्यातून बाहेर काढण्याचे काम करून प्रचंड लिखाण करणारे बाबासाहेब युगप्रवर्तक होते.विविध क्षेत्रातील त्याच्या अलौकिक कार्यामुळे भारतसरकारकडून 'भारतरत्न' या सर्वोच्च नागरी पुरस्काराने त्यांना गौरविण्यात आले.त्यांचे कार्य इतिहासात अनेक दृष्टीने संस्मरणीय मानले जाते.

भारतरत्न डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या कार्यातून दुर्बल समाजातील उपेक्षित घटकाला त्यांचे हक्क कोणते? त्याच्या विकासाच्या संधी कोणत्या? याची जाणीव झाली.या घटकाला त्यांनी प्रवाहात आणले.त्यासाठी शासन तसेच बिगर शासकीय पातळीवर प्रयत्न होताना दिसत आहे. शिक्षणाबाबत आंबेडकर यांनी जे धोरण, विचार मांडलेले आहेत ते सर्वांगीण, सर्वव्यापी विचार आहेत. त्यांना शोषणरहित समाज अभिप्रेत होता.त्यांचे शिक्षण विषयक विचार चौफेर कृती घडवून आणणारे आहेत यात शंका नाही.

❖ संदर्भ -

- १) रामचंद्र गुहा- आधुनिक भारताचे विचारस्तंभ - रोहन प्रकाशन पृ क्र २३६
- २) डी. वाय. हाडेकर - डॉ. आंबेकरांचे शैक्षणिक विज्ञान, सुगावा प्रकाशन पुणे,आवृत्ती ऑगस्ट २००५ पृ क्र ३०,३१,३२,३८
- ३) संपादक सुहास कुलकर्णी, मिलिंद चंपानेरकर यांनी घडवलेला सहस्रक,रोहन प्रकाशन आवृत्ती २००६ पृ.क्र.२००
- ४) करीयर अकॅडमी भारतीय विचारवंत व महाराष्ट्रातील समाजसुधारक -पृ कृ१७ -

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामाजिक लढयातील सवर्ण सुधारक

प्रा.सुनिलचंद्र सोनकांबळे

इतिहास विभाग प्रमुख

लाल बहादूर शास्त्री महाविद्यालय

धर्माबाद जि.नांदेड.

मनुष्य मग तो कोणत्याही जाती धर्म आणि पंथाचा असो तो जन्मतःच चांगला किंवा वाईट, ज्ञानी किंवा अज्ञानी, सभ्य किंवा असभ्य, जातीयवादी किंवा समतावादी, नसतो परंतु ज्या मनुष्य समूहात त्याचा जन्म होतो त्या समूहातील बरे वाईट संस्कार त्याला त्या परीने घडवितात. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा जन्म हिंदू धर्माने छळलेल्या, अधिकारहीन बनविलेल्या काया, वाचा, आणि दृष्टीने अंध बनविलेल्या शुद्र जाती समूहात झाला. त्यामुळे त्यांचा जीवन प्रवास हिंदू धर्माच्या वर्चस्वी संस्कारात वाट्याला आलेले मान अवमान पचवित सुरु झाला. हे खरे असले तरी, त्यास धरून काही ध्येयवादी, व्यासंगी समाजसेवी वृत्त घेतलेल्या मजबूतवादी व्यक्तीच्या संस्काराने त्यांच्या सर्वोच्च व्यक्तीत्वाची जडण घडण झाली. हे देखील तेवढेच खरे आहे. त्यांच्या या खडतर जीवन प्रवासात शालेय ते उच्च विद्या विभूषित विद्यार्थी जीवनाची सुरुवात सवर्णादी समाजात जन्म झालेल्या पेंडसे, आंबेडकर, केळकर, हे बालपणातील गुरुजन आणि बडोदा नरेश सयाजीराव गायकवाड, कोल्हापूरचे राजे राजर्षी शाहू महाराज या समाजसेवी राजांनी दिलेल्या मानवी संस्काराने झाली. त्यांच्या सार्वजनिक जीवनाची सुरुवात देवराव नाईक, ग.नि. सहस्त्रबुद्धे, कमलाकर चिन्ने, अनंत चिन्ने, भास्कर कद्रेकर, बॅ.समर्थ द. वि. प्रधान मनोहर चिटणीस, शा.श.रेंगे या सवर्ण धर्माचे वाटसरु पण परिवर्तनवादाने प्रेरीत सुधारकी व्यक्तीच्या पाठींब्याने झाली.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचा जीवन प्रवास हा अतिशय खडतर पण झुंजारी वृत्तीने सुरु झाला मिळेल ती मदत येईल तो अवमान पचवित त्यांनी शिक्षणाचे सर्वोच्च डोंगर सर केले आणि त्यांच्या जन्मा आधीपासून सामाजिक व्यवस्थेच्या नावाने आपल्याच माणसांची श्रेष्ठ कनिष्ठत्वाच्या नावाने केलेल्या अमानुष विभागणीचा त्याच डोंगरावरून कडेलोट केला. आजवर वाट्याला आलेले पुर्व जन्मीचे फळ म्हणून आपापल्या परीने अंधार वस्ती समूहात जगणाऱ्या माणसांपूढे मनुष्यत्वाचा लढा उभा करणारे ते एकमेव बंडखोर व्यक्ती ठरले. ब्राह्मणी संस्काराने समाजात पोसलेल्या अमानवीय प्रथांचा त्यांनी सर्वसाक्षीने कडेलोट केला. जन्मतःच मिळालेली जिज्ञासू वृत्ती आणि रामजी पित्याच्या हाताने पाजलेले शिक्षणाचे डोस त्या समान मिळालेली सवर्ण पण व्यासंगी समाजभान ठेऊन जगणाऱ्या धूरंधर सवर्ण शिक्षकांची साथ या मुळे डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांच्या रुपाने नव्या संघर्षाची मुहूर्त मेढ भारतात प्रथमच रोवली गेली ज्या समाजाने अस्पृश्य म्हणून त्यांना अस्पृश्य म्हणून वाळीत टाकले त्याच समाजाला माणूसकीचा सवाल करणाऱ्या या विद्वानाला याच समाजातील काही ध्येयवादी समाजसेवी गुणवंत व्यक्तींचा लाभलेला सहवास हा मानवी इतिहासातील एका प्रचंड व्यक्तीत्वाची उभारणी आणि नव्या समतावादी पर्वाची निर्मिती करू इच्छिणाऱ्या लढ्याला आकार देणारा ठरला.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षण पुर्ण झाल्यावर त्यांनी स्वप्रपंच चालविण्यासाठी काही वेळा विविध ठिकाणी नौकरी धरली परंतु त्यांच्यातील जिज्ञासू वृत्ती त्यांना तेथे रमू दिली नाही ते जेवढे जिज्ञासू चोखंदळ

तेवढेच तापट आणि माणसांची पारख करणारे त्याच्या अस्तित्वाचा शोध घेणारे संशोधक होते. मानवी जीवनाचे मुल्य त्यांचा जन्मजात अधिकार समता स्वातंत्र्य आणि बंधूत्वचा प्रश्न त्यांना स्वस्थ बसू देत नव्हता म्हणून त्यांनी ज्याने हे हिरावले त्या समाजाविरुद्ध विविधपातळीवर एकट्याने लढण्याची तयारी केली.

वास्तविक पहाता आपण ज्या माणसात ज्या परीसरात देशात जन्मलो त्याच देशातील आपल्याच समाजाशी लढणे सोपे नसते परंतु आपल्या शैक्षणिक उंचीने त्यांनी ते सोपे केले.त्यांचा अस्तित्वासाठीचा लढा हा एकट्याचा नव्हता तमाम शोषित पिडीत हिंदू धर्माने लादलेल्या हिन हिडीस प्रथांचे बळी ठरलेल्या प्रत्येकजनांसाठी होता.म्हणूनच ज्यांच्या विरुद्ध त्यांनी दंड थोपटले त्या समाजातील काही सुज्ञजन या लढ्याचे सहभागीदार झाले.यापुर्वी ते वृत्तपत्र लिखाण सुधारणा,प्रबोधनाच्या विविध समाजसेवी संस्था संघटनांच्या माध्यमातून सुधारणावादी चळवळीतील नामवंत होते. परंतु त्यांच्या कार्याला निश्चित अशा ध्येयाचा अभाव होता. ब्रिटिश लोकांच्या येण्याने आपल्या धर्माची होणारी हानी भरून काढण्यासाठी म्हणून ते आपापल्या परीने या कार्यात उतरले होते.

याच वेळी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरां सारखा एक अस्पृश्य तरुण सर्वोच्च विद्या संपादन करून राष्ट्रीय स्वातंत्र्या आधी सामाजिक स्वातंत्र्याची मागणी करित प्रखर विचारांचे रण पेटवित होता. तो अस्पृश्य समाजातील खराखूरा नेता होता त्यांचे नेतृत्व हेच आता खरे आणि मागणे सुद्धा खरे वाटू लागले म्हणून ही सवर्ण समाजातील असंख्य कर्ती मंडळी त्यांच्या सोबत येऊ लागली. त्यामध्ये महार मांग चांभार ढोर मेहतरांनी जशी बाजू घेतली तशीच प्रभूसारस्वत, भंडारी, देशस्थ, कोकणस्थ ब्राम्हण, मराठा इ.सवर्ण जातीतील मंडळींनीही हिरहिरने घेतली.डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनीही ही या सर्व मंडळीच्या मानवीय ध्येयाचे चीज करित त्यांना आपल्या चळवळीचे सोबती बनविले. आगदी प्रारंभ काळापासून मुकनायक हे वृत्तपत्र बहिष्कृत हितकारिणी सभा समाज समता संघ या संस्थात्मक संघटना चवदार तळे सत्याग्रह, मनूस्मृती दहन या समता प्रस्थापने साठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी उभारलेल्या अंदोलनात स्वधर्माने केलेल्या सामाजिक आणि धार्मिक चूकांची दुरुस्ती आणि समतावादी समाज निर्मिती करिता वेळप्रसंगी आपल्या प्राणाची आहुती द्यायला सज्ज झालेले ग.नि.सहस्रबुद्धे, मो.बा. दोंदे, देवराव नाईक, भास्कर कद्रेकर, कमलाकर चिजे अनंतराव चिजे, मनोहर चिटणीस, शा.श.रेंगे.,सुरबा टिपणीस,दा. वि.प्रधान बापू जोशी या परिवर्तन प्रेरीत सवर्ण मंडळींनी अखेरच्या श्वासापर्यंत सामाजिक लढ्याची सोबत केली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सार्वजनिक जीवनाची सुरुवात तशी साऊथ बेरो समोर उभे राहून त्यांनी अस्पृश्यांचे प्रतिनिधी म्हणून दिलेल्या साक्षने झाली परंतु सामाजिक लढ्याची प्रत्यक्ष सुरुवात १९२७ च्या चवदार तळे सत्याग्रहाने केली. जन्मतःच सर्व जीव सृष्टीसाठी खुले असणाऱ्या पाणि या नैसर्गिक घटकासाठी म्हणजेच पिण्याच्या पाण्यासाठी २० मार्च १९२७ ला सत्याग्रह करणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे पहीले आणि शेवटचे सत्याग्रही असले तरी, त्यांच्या या लढ्याची मोर्चेबांधणी करणारे ग.नि.सहस्रबुद्धे, अनंतराव चिजे,या सवर्ण ब्राम्हण मंडळीचे योगदान सर्वोच्च परिचे आहे.अस्पृश्य मंडळी तर यात असणार हे निश्चित पण सहस्रबुद्धे हे सवर्ण ब्राम्हण असूनही यांनी या सत्याग्रहाचे मुख्य नेतृत्व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनीच करावे असा आग्रह धरला. शिवाय सत्याग्रही मंडळीची जमवा जमव त्यांच्या करून धीर देण्याचे महत्कार्य यांनी केले.सत्याग्रहाने संतापलेल्या ब्राम्हणादी मंडळीच्या दगडधोंड्याचा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आडवे येऊन मारा खाणारे अनंतराव चिजे किंवा सहस्रबुद्धे या लढ्यातील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची ढाल होते. त्यांच्या शिवाय यावेळी सनातन्यांच्या दगड धोंड्यांना न डगमता या सत्याग्रहाची बाजू

धीरोदत्तपणे सांभाळणारे बापू जोशी ,कमलाकांत टिपणीस, वामनराव पत्की यांच्या योगदानाची मोजणीच करणे अशक्य प्राय आहे. या सत्याग्रहा नंतर हिंदू धर्मशास्त्रांची जननी असलेल्या मनुस्मृतीची डिसे १९२७ मध्ये होळी करण्यातही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या खांद्याला खांदा लावणारे प्रत्यक्ष मनुस्मृतीचे दहन आणि त्यासाठी आगणीकुंड तयार करणारे ग.नी. सहस्त्रबुद्धे आणि कमलाकर चिजे. हे धाडशी पणे पूढे होते.त्यांचे हेच धाडस डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी हेरले.आणि पुढच्या लढ्याचे प्रथम सेनानी म्हणून त्यांच्यावर असंख्य जबाबदाऱ्या टाकल्या त्या त्यांनी तडीस नेल्या देखील. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे जरी अस्पृश्यांचे सर्वोच्च विद्वान पुढारी म्हणून सर्वदूर पर्यंत पोहचले असले तरी आपल्या प्रारंभीच्या लढ्यातील सवर्ण असो वा अस्पृश्य त्यांच्या पासून कधी दूर गेले नाहीत आपल्या या सहकारी बांधवाच्या सुख दुःखात सहभागी होत त्यामूळे या लढ्याला आपोआप मनुष्यबळ जोडत गेले. कोणताही लढा एका व्यक्ती किंवा ठिकाणावरून तडीस नेता येत नाही. त्यासाठी समविचारी लोकांना एकरूप करण्यासाठी संघटनात्मक बांधणीची आवश्यकता असते.डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना माणसे मिळत असली तरी त्यांना एकत्र बसून विचारांची ज्वाला पेटण्यासाठी खास जागेची कमतरता होती. ती कमतरता अशाच एका समतावादी पुरुषाने भरून काढली त्याचे नाव श्रीधरपंत टिळक. लोकमान्य टिळकांचे ते सुपूज असले तरी ब्राम्हणी संस्काराच्या पलिकडचे मानवी जग त्यांना अपेक्षित होते. हे जग डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या लढ्याने निर्माण होणार याची पक्की खात्री श्रीधरपंताना होती म्हणूनच त्यांनी १९२६ साली स्थापन झालेल्या "समाज समता संघाला" टिळक कंपूचे गड असलेल्या गायकवाड वाड्यात जागा देण्याचे धारिष्ट्य दाखविले. हिंदू धर्माने प्रचलित केलेल्या रुढी परंपरा विरुद्ध प्रचंड लिखाण करुण डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांच्या समतावादी लढ्याची बाजू त्यांनी उचलून धरली.गायकवाड वाडा हे त्यांच्या चळवळीच केंद्र बनल. परंतू त्यांना अवेळी मरण पत्करावे लागले. त्यांच्या मृत्युची बातमी कळताच दुःखी झालेल्या बाबासाहेबांनी दुःख व्यक्त करुन खरा लोकमान्य गेला असा त्यांचा गौरवही केला. जून १९२८ ला सुरु केलेल्या समता या पत्राचे प्रकाशन त्यांनी श्रीधरपंताच्या स्मरणार्थ शुक्रवार पासून सुरुवात केलीया पत्राची संपादकीय बाजू सांभाळत सर्व कामकाज देवराव नाईक या सवर्ण व्यक्तीने केले .देवराव नाईक यांना साहित्याची विशेष आवड होती. त्यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या गैरहजेरीतही हे वृत्तपत्र इमाने इतबारे चालवित स्वतःच्या ब्राह्मण - ब्राम्हणेत्तर पत्राचे कार्य सांभाळीत ते समता प्रस्थापनेसाठी प्रचंड जोर लावीत असत.१९३० मध्ये सुरु झालेल्या जनता पत्राचेही ते संपादक म्हणून काम करीत डॉ बाबासाहेब आंबेडकर अनेक वेळा देशविदेशात जात असत. तेथून पाठविलेल्या लेखनाचे भाषांतर करून देवराव नाईक हेच जनता मधून लोकांपूढे ठेवत असत.त्यांच्या त्या तळमळीची जाण नेहमी बाबासाहेब ठेवून वेळ प्रसंगी पत्ररुपाने अभार व्यक्त करीत. त्यांच्या या कार्यकर्ता कर्म जाणतेपणा मूळे इतर सहकारी अधिक जोमाने काम करीत असत.डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांच्या बहिष्कृत भारत आणि जनता या वृत्तपत्रीय प्रपंचाची प्रकाशकीय जबाबदारी सांभाळणारे भंडारी जातीचे भास्कर कद्रेकर हे देखील या लढ्यातील तेवढेच तोलाचे सहकारी होते.सारस्वत समाजातील कमलाकर चिजे हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या इतर निष्ठावंत सहकाऱ्यांपैकी एक होते.सामाजिक विविध पातळीवरील सामाजिक लढे वृत्तपत्रे सनातन्यांचा रोष गोलमेज परिषदेच्या निमित्ताने देशविदेशातील प्रवास भारतीय स्वातंत्र्याच्या दृष्टीने ब्रिटिशांचे अनुकूल धोरण विविध समित्यावरील त्यांची नियुक्ती १९४२ मधील व्हाईसरॉय मंत्री मंडळातील कामगारमंत्री पद घटना समितीची वाटचाल जबाबदारी वृत्तपत्रीय लिखाण याचबरोबर ग्रंथलेखन वाचन पुढील लढ्याची आखणी हे करता करता स्वतःच्या तब्येतीला विसरलेल्या बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आरोग्याची काळजी

घेणारे चित्रे हे राजकीय आणि शैक्षणिक क्षेत्रातील जबाबदारी सांभाळीत असत.डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आरोग्याची देखभाल करण्यासाठी डॉ. शारदा कबीर यांच्याशी दुसरा विवाह करण्यास सुचविणारे कमलाकर चित्रे हे जवळचे विश्वासू सहकारी बनले होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी काढलेले राजकीय पक्ष पिपल्स एज्युकेशन सोसायटी याप्रवासात त्यांना साथ देणारे घनश्याम तळवटकर शा.श.रेंगे मनोहर चिटणीस बँ समर्थ हे बाबासाहेबांच्या अखेरच्या प्रवासातील जवळचे मित्र बनले होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सुरु केलेले मूकनायक ते बहिष्कृत भारतही वृत्तपत्रीय चळवळ सामाजिक स्वातंत्र्यासाठी उभारलेले चवदार तळे ते नासिकचा काळाराम मंदीर सत्याग्रह, स्वतंत्र मजूर पक्ष ते शेड्युल काँस्ट फेडरेशन हा राजकीय प्रवास, पिपल्स एज्युकेशन सोसायटी ते राजग्रहची निर्मिती, स्वतंत्र भारताच्या घटनेची निर्मिती ते बौद्ध धर्माची दिक्षा या खडतर तशाच रोमहर्षी प्रवासात त्यांना येऊन मिळालेली सवर्ण मंडळी ही या सामाजिक लढ्याची मजबूत फळी होती.

ज्या समाजाने आणि धर्माने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे बालपणातील मनसोक्त खेळणे हिरावले निसर्गदत्त अधिकारापासून वंचित ठेवले त्या धर्माला माणूसकीचे महत्व पटवून देण्यासाठी त्यांच्या रिती रिवाजाचे वाभाडे काढले तरी त्यांचे धर्माचे अनुयायी असणाऱ्या या सवर्ण मंडळीने याच नेतृत्वाला शिरोधार्य मानून लावलेली निष्ठा आणि दिलेले योगदान अविष्मरणीय आहे.

माणूस म्हणून सगळ्यांना निर्भयपणे जगू द्या या एकाच न्याय हक्कासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी उभारलेल्या या लढ्यातील प्रारंभ ते महापरिनिर्वाण काळातील सहकारी आजघडीच्या समाजबांधवासाठी मनुष्यत्वाचे सर्वोत्तम उदाहरण आहेत.ते उदाहरण आजस्थितीला सर्वसाक्षी होणे जरूरीचे आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सवर्ण सहकाऱ्यांच्या सहकार्याने महत्प्रयासास करून मिळवलेली ही मानवी मुल्य पून्हा परतीच्या वाटेवर जात असल्याची अनेकांगी दाखले आज आपल्या दृष्टीपटलावर येऊन आदळत आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामाजिक लढ्याने एकजूट झालेला समाज आज सैरभैर आणि नेतृत्व हीन झाला आहे ब्राह्मणादी संस्काराला पुन्हा एकदा जाती वर्चस्वाचे डोहाळे लागले आहेत.आज आमच्यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर किंवा त्यांच्या समवेत प्राणपणे समता प्रस्थापनेसाठी रान उठवलेली परिवर्तनवादी ध्येयवेडी सवर्ण मंडळी नाहीत. परंतू त्यांनी पेरलेले मनुष्यत्वाचे विचार आजही इतिहासाच्या पानावर ठळक अक्षरात लिहून आहेत.ते केवळ पुस्तक रूपात बंदीस्त होऊ नयेत. सामाजिक समता प्रस्थापनेचा हा लढा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी एकट्यांनी सुरु केला असला तरी असंख्य अस्पृश्य सुधारकी मंडळी सोबत ब्राम्हणमराठा, प्रभू, मारवाडी, देशस्थ या सवर्ण जातीची मंडळीही या लढ्याचे शिलेदार झाले.

त्यांच्या त्या योगदानाचे दाखले प्रस्तुत काळातील सवर्ण समाज समूहातील पिढीने पचनी केले तर उद्याचा भारत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या स्वप्नातला असेल यात शंका नाही एवढेच.....

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कामगारविषयक विचार

डॉ. सुरेखा भागुजी भिंगारदिवे (गायकवाड)

सहाय्यक प्राध्यापिका, अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,

के.जे.सोमैय्या कला,वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय , कोपरगाव.

प्रस्तावना :

भारताच्या सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, शैक्षणिक व राजकीय इतिहासाला ज्या थोर महापुरुषांनी आपल्या कार्यकर्तृत्वाने तसेच विचारांनी नवी दिशा दिली त्या महान नेत्यांमध्ये भारतरत्न डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांचे नाव अग्रक्रमाने घेतले जाते.त्यांचे व्यक्तिमत्त्व हे अनेक वैचारिक अंगांनी पुढारलेले होते. ते एक भारतरत्न,दलितांचे कैवरी,घटना तज्ञ,मानववंश शास्त्रज्ञ,प्रख्यात कायदेतज्ञ,संसदपटू,संपादन आणि भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार अशा अनेक पैलूंनी ओळखले जात असले तरी एक जागतिक दर्जाचे अर्थशास्त्रज्ञ होते. डॉक्टर बाबासाहेबांच्यादैदिप्यमान कार्याचा व बुलंद व्यक्तिमत्त्वाचा परिचय करून देणे अर्थशास्त्राच्या अभ्यासकापुढे आव्हान आहे.भारताच्या क्षितिजावर डॉक्टर बाबासाहेब यांनी आपल्या बुद्धिमत्तेने ,जुन्या विषमता ग्रस्त व कालबाह्य व्यवस्थेला ठोकर मारून भारताला नवी दिशा तर दिली त्याच बरोबर अस्पृश्य समाजाला व समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला सर्व क्षेत्रातसमता,स्वातंत्र्य,बंधुता व न्याय यावर आधारित व्यवस्था देखीलप्रदान केली.

१४ एप्रिल १९२९ रोजी रत्नागिरी जिल्ह्यातील चीपळून येथे खोती परिषद आयोजित करण्यात आली या परिषदेचे अध्यक्ष म्हणून बोलताना डॉक्टरआंबेडकर म्हणतात...'मला असे वाटते की माझा जन्म सर्वसाधारण जनतेची जबाबदारी घेण्यासाठीच असावा मी अत्यंत हीन मानलेल्या समाजात जन्म झाल्यामुळे त्या समाजासाठी जीवापाड मेहनत करणे मला भाग पडले आहे तसेच अस्पृश्य कामगारांना व इतर कामगारांना हक्क मिळवून देणे माझे कार्य आहे.'

स्वतंत्र मजूर पक्ष :

डॉ बाबासाहेब यांच्या मते जगात दोनच वर्ग आहेत ते म्हणजे पिळणारे व पिळले जाणारे.मजूर चळवळीविषयी त्यांच्या सखोल चिंतनाचा परिचय त्यांनी स्थापन केलेल्या स्वतंत्र मजूर पक्षाच्या कारकिर्दीत होतो.१५ ऑगस्ट १९६८ रोजी या पक्षाचा जाहीरनामा प्रसिद्ध करण्यात आला.शेतकरी, कामगार वर्ग, गरीब बेरोजगार यांच्या हिताचे काळजी घेण्याचे कार्य या पक्षाचे प्रमुख उद्दिष्ट होते. तसेच पददलित, गोरगरीब अशा श्रमजीवी वर्गाचे हितरक्षण व संवर्धन करणे हेच या पक्षाचे प्रमुख कार्य होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चिंतनाची उत्कर्षबिंदू त्यांच्या लिखाणातून आढळतो त्यांनी स्वतंत्र कामगार विषय हक्कासाठी झटून आर्थिक प्रश्नांची सोडवणूक केली. त्यांच्या कामगार चळवळीतून कामगार वर्गाला आणि त्यांच्या भावी पिढीला दिशा देण्याचा प्रयत्न केला आहे.तसेच त्यांचे श्रम विषयक धोरण व अर्थशास्त्र विचार भारताला चिरंतन विकासाकडे घेऊन जाणारे आहेत.

आंबेडकरांच्या मते सामान्य मनुष्याला आपल्या आवडीनुसार आपला उत्कर्ष करण्यास संधी आणि स्वातंत्र्य देईल असे सामाजिक आणि आर्थिक समता आवश्यक आहे. तसेच जर उत्पादनाची साधने थोड्या व्यक्ती आपल्या स्वार्थासाठी वापरत आहे, तोपर्यंत सामान्य माणसाला त्याच्या उत्कर्षाची आशा नसते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे शेतकरी, कामगार आणि भूमिहीन यांचे एक प्रभावी पुढारी होते. १९३८ च्या १२ आणि १३ फेब्रुवारीला मनमाड येथे अस्पृश्य रेल्वे कामगारांची एक मोठी परिषद भरली होती २० हजार कामगार त्या परिषदेस हजर होते. त्यावेळी आपल्या भाषणात ते म्हणाले “कुमारावस्थेत मी आपल्या नातलगांच्या जेवाणाचे डबे पोहोचवण्याचे काम केलेले असल्याने कामगारांच्या प्रश्नाविषयी मला निकटची माहिती आहे. आपण कामगार म्हणून जन्मलो आहोत.” सामाजिक अन्याय दूर करण्यासाठी व आर्थिक अडचण दूर करण्यासाठी लढा दिलेला आहे. त्यांच्यामते जोपर्यंत तत्वाच्या दृष्टीने धडधडीत अन्याय आणि संघटनेच्या दृष्टीने एकजुटीला अपायकारक असलेला हा अन्याय, पक्षपात दूर होत नाही तोपर्यंत कामगार एकजूट कशी निर्माण होईल असे मत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे होते.

त्यांच्यामते मनुष्याला इच्छेविरुद्ध काम करण्यास भाग पाडणे म्हणजे त्याला गुलाम बनवणे होय. संप म्हणजे कामगारांचा आपण कोणत्या अटीवर नोकरी करण्यास तयार आहोत हे सांगण्याचे स्वातंत्र्य असलेला हक्क होय. कामगारांना संप करण्याचा सुद्धा हक्क आहे असे मत त्यांनी मांडले. सरकार बदलचे मतव्यक्त करतांना ते म्हणतात की जे सरकार आपण कामगारांच्या मतांवर निवडून आलो असा दावा सांगते त्या सरकारने कामगारांना दिलेल्या आश्वासनांना जागले पाहिजे.

कामगार विषयक विचार:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात कोणत्याही समाजात त्या देशातील सर्वसामान्य जनतेच्या जीवन मार्गात कामगार व मालक वर्ग यांच्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात आर्थिक विषमता दिसून येते आणि अशी असमानता म्हणजेच अंतिमतः त्या अर्थव्यवस्थेच्या आर्थिक विकासात अडथळा ठरते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर इम्प्रुव्हमेंट चाळीत राहत असताना त्यांना कामगारांची जीवन जवळून बघता आले कामगारांचे होणाऱ्या शोषणाबाबत ते अधिक गंभीर झाले होते. वेगवेगळ्या उद्योगातील कामगार चळवळीचे नेतृत्व त्यांनी केले होते कामगारांचे शोषण संपवावे त्यांची संघटना असावी याबाबत त्यांची भूमिका महत्त्वाची आहे. कामगारांनी राजकीय सत्ता हाती घेतली तर कामगार हिताची कायदे करता येतील असे त्यांचे मत होते. डॉ. आंबेडकर मजूर मंत्री असताना कामगार हिताचे अनेक निर्णय घेऊन त्यांनी अंमलबजावणी केल्याचे दिसून येते. तसेच विमा संरक्षण या बाबींची अंमलबजावणी करण्यात पुढाकार घेतला. डिसेंबर १९४३ रोजी डॉ. आंबेडकरांनी खाणीला भेट दिली असता एक गरोदर स्त्री खाणीत काम करताना त्यांना दिसून आली त्यावेळी त्यांनी गरोदर स्त्री कामगारांना खाणीत पाठवू नये. त्यांना अन्य कामे द्यावीत. प्रसूतीपूर्वी व प्रसूतीनंतर त्यांना पगारी रजा द्यावी या संदर्भात अंमलबजावणी करून नंतर त्यांचे कायद्यामध्ये रूपांतर केले. सामाजिक सुरक्षिततेचे संबंधीच्या तरतुदी, आजारपणाचा विमा, नुकसानभरपाई, प्रसूती संबंधी नियम, खाणीवर स्नानगृह आदींची तरतूद करण्यामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे महत्त्वाचे योगदान आहे. रोजगार विनिमय केंद्राची स्थापना आंबेडकरांच्या नेतृत्वामुळे झालेली दिसते. कुशल कामगारांच्या भरतीसाठी कार्यालय सुरू करण्यात आली आहे. कामगारांना

रोजगाराची माहिती मिळावी व रोजगार मिळवण्यासाठीची सोय उपलब्ध व्हावी या हेतूने सेवायोजन कार्यालयाची निर्मिती करण्याचा हेतू होता.

इ.स.१९४२ ते १९४६ या दरम्यानच्या काळात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर व्हाईसरॉयच्या एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिलचे सदस्य असल्याने त्यांच्याकडे श्रमविभागाचा प्रभार होता. २७ नोव्हेंबर १९४२ मध्ये त्यांनी बारा तासांची कामाची वेळ बदलून आठ तासांची केले.नवी दिल्ली येथे त्रिपक्षीय कामगार परिषद बोलवली होती. त्यामध्ये औद्योगिक कामगार आणि कामगारांच्या समस्यांबद्दल सरकार आणि निधीमध्ये कर्मचाऱ्यांच्या दृष्टिकोनातून मूलभूत बदल केले होते.भारतीय महिला कामगारांसाठी मातृत्व लाभ कायदा, महिला कामगार कल्याण, समान वेतन यासारखे अनेक कायदे त्यांनी केले. ८ नोव्हेंबर १९४३ रोजी कामगारांसाठी कामगार संघटना कायदा लागू करण्यात आला.कामगारांना वैद्यकीय सेवा,वैद्यकीय रजा,शारीरिक इजा झाल्यास नुकसानभरपाई देण्यात यावी यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले.कर्मचाऱ्यांसाठी विमा कायदा त्यांनी अस्तित्वात आणला. पूर्व आशियाई देशांमध्ये भारत हे पहिले राष्ट्र होते.

निष्कर्ष :

१ मे हा आंतरराष्ट्रीय कामगार दिन म्हणून ओळखला जातो. कामगारांना कामाच्या ठिकाणी विविध हक्क, लाभ मिळाले ते बाबासाहेब आंबेडकरांमुळे याकडे दुर्लक्ष करता येत नाही. त्यांनी विविध कायदे करून कामगारांच्या हितासाठी प्रयत्न केले आहे. महिला व बालकामगार,कोळसा खाणीतील कामगार यांना संरक्षण मिळण्यासाठी अनेक कायदे केले आहेत.

आधुनिक काळात कामगारांची उत्पादनक्षमता वाढवण्यासाठी तसेच महिलांना नोकरी चांगल्याप्रकारे करता यावी यासाठी आरोग्यसेवा आणि प्रसूती रजेची तरतूदही त्यांनी केली कामगारांसाठी सामाजिक सुरक्षितता प्रदान करण्यासाठी त्यांनी अनेक उपाययोजना केल्या आहेत.

डॉ. बाबासाहेबांचे विचारामुळे आज आपण एकविसाव्या शतकामध्ये काही प्रमाणात का होईना गरीब-श्रीमंत, उच्च-नीचता,सामाजिक विषमता कमी झाल्याचे दिसून येते.कामगारांच्या शक्तीचा पुरेपूर वापर केला जात आहे. त्यामुळे देशाच्या उत्पादकतेमध्ये वाढ होऊन राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये सुद्धा वाढ झाल्याची दिसून येते. तसेच स्त्री-पुरुष हा भेदभाव कमी झाल्याने वेगवेगळ्या क्षेत्रांमध्ये महिला कर्मचारी काम करताना आपल्याला दिसून येत आहेत.डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी कामगार विषयक जे कायदे केलेले आहेत त्या कायद्यांची अंमलबजावणी झालेली असल्यामुळे काही प्रमाणात कामगारांवर वेगळ्या प्रकारचे अत्याचारकमी झाल्याचे आपल्याला दिसून येते.महिलावर्ग सुद्धा वेगळ्या कौटुंबिक जबाबदारी सांभाळून विविध प्रकारच्या जबाबदाऱ्या यशस्वीरित्या पार पाडू लागलेल्या आहेत या सर्वांचे श्रेय डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना जाते. उत्पादनाच्या प्रक्रियांमध्ये भूमी, श्रम, भांडवल आणि संयोजक या चारी घटकांना महत्त्वाचे स्थान असते.उत्पादन घटकांमध्ये सजीव आणि सक्रिय घटकहा श्रम मानला जातो.मजूर मंत्री असताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी कामगारांच्या हक्कांचे संरक्षण केले. त्यांच्या कामाची सुरक्षितता, गरजा, शिक्षण त्यांच्या पाल्यांच्या शिक्षणाची सोय याबाबत महत्त्वाचे निर्णय घेऊन कामगार हिताचे ठरवले. त्यामुळे आज असे वाटते की कामगारांना मिळणाऱ्या सोयी,सवलती,सुरक्षितता यासंदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सांगितलेले नियम व कायदे आजही महत्त्वाचे आहेत.बाबासाहेब आंबेडकरांचे वर्तमान काळात सुद्धा विचार किती मौलिक व मार्गदर्शक आहेत हे यामधून स्पष्ट होते म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कामगार विषयक विचार हे आजही आपल्याला दिशादर्शक ठरतात.

संदर्भ :

- 1) धनंजय कीर , डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर,पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई
- 2) अर्थसंवाद एप्रिल जून 2016 खंड 40 अंक
- 3) वसंत मनु , डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर,नॅशनल बुक ट्रस्ट इंडिया
- 4) कविमंडन विजय, डॉक्टर आंबेडकर आर्थिक चिंतन,श्री मंगेश प्रकाशन नागपूर
- 5) <https://drambedkarbooks.file>
- 6) <https://www.कुओर.com>
- 7) <https://m.facebook.com /notes>

21 वे शतक आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार

डॉ. सुरेखा वैजनाथराव दाडगे

समाजशास्त्र विभाग,

कै.बापूसाहेब पाटील एम्बेकर कॉलेज, उदगीर

प्रस्तावना

मानवी जीवनाशी संबंधित मानवी जीवनाला आकार देणाऱ्या धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक, विषयावर कार्य करणारे सर्व धर्माच्या साफल्याने अभ्यास करून मानव जातीला केवळ सांगून थांबणारा नव्हे तर त्या दिशेने पाऊल टाकणारा एक कृतिशील धर्मज्ञ, अमानवी विचारावर तुटून पडणारा आणि त्या विचारांच्या जागी स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्याय या मानवी मूल्यांची प्रत्यक्षात प्रस्थापना करणारा महान समाज क्रांतिकारक, भारताला आवश्यक त्या शैक्षणिक धोरणाचा मूलतः विचार करून वंचितांना शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून देणारा थोर शिक्षणतज्ञ अशा विविध जीवनस्पर्शी पैलूंनी साकारलेले व्यक्तिमत्त्व म्हणजे ' डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर.'

जागतिक परिवर्तन घडवून आणावयचे असेल तर शिक्षण हे उत्तम साधन आहे असे आंबेडकरांनी सांगितले आहे. शिक्षणामुळे व्यक्तीच्या विचाराची प्रगल्भता वाढते व आपल्या हिताच्या दृष्टीने विचार करण्याची क्षमता वाढत जाते. शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे, जे पिईल तो गुरगुरल्या शिवाय राहणार नाही अशा शब्दात त्यांनी शिक्षणाचे महत्त्व सांगितले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे शिक्षणाकडे फक्त आर्थिक विकासाचे साधन म्हणूनच बघत नव्हते तर ते शिक्षणाकडे सामाजिक व राजकीय जागृती चा मार्ग म्हणून बघत होते त्यांनी समाजामध्ये सुधारणा घडवून आणण्यासाठी अनेक शैक्षणिक संस्था स्थापन केल्या.

शैक्षणिक कार्य

Educate, Agitate And Organise शिक्षा, संघटित व्हा व संघर्ष करा. असा महत्त्वाचा संदेश त्यांनी लोकांना दिला. शिक्षणामुळे मनुष्य जागृत होतो व त्याला आपल्या हक्क व अधिकारांची जाणीव होते. शिक्षणामुळे दलितांची स्पृश्यांच्या सामाजिक व धार्मिक गुलामगिरीतून सुटका होण्यास मदत होते त्यामुळे त्यांनी बहिष्कृत हितकारिणी सभेची स्थापना करून वसतिगृहे वाचनालये व प्रौढांसाठी रात्रीच्या शाळा सुरू केल्या.

1945 मध्ये मुंबई येथे पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी 20 जून 1946 ला मुंबईला सिद्धार्थ कॉलेज, 19 जून 1950 औरंगाबादमध्ये मिलिंद महाविद्यालय सुरू केले. 1958 साली त्यांनी औरंगाबादला मराठवाडा विद्यापीठ स्थापन झाले व 14 जानेवारी 1994 मध्ये त्यास डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ हे नाव देण्यात आले.

शिक्षण हेच प्रभावी औषध

समाजातील विषमता नष्ट करण्यासाठी, दलित समाजाची उन्नती करणे म्हणजे त्यांना अन्न, वस्त्र, निवारा यांच्या सोयी बरोबरच शिक्षण ही देणे आवश्यक आहे. दलित समाजाचे गुलामगिरीतून, बंधनातून मुक्तता करण्यासाठी त्यांचे स्वतःच्या व राष्ट्राच्या दृष्टीने महत्त्वकाय आहे याची जाणीव करून देण्यासाठी शिक्षण हे

सर्वोत्तम असे माध्यम आहे. उच्च शिक्षणाच्या प्रसाराखेरीज दुसऱ्या कशानेही हे साध्य होणार नाही. सामाजिक दुखण्यावर शिक्षण हेच प्रभावी औषध आहे. असे त्यांचे म्हणणे होते.

सहशिक्षणाचा पुरस्कार

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सहशिक्षणाचा पुरस्कार केला. त्यांच्या मते स्त्रियांचे शिक्षण पुरुषांच्या बरोबरच एकत्र असले पाहिजे. एक पुरुष जर शिकला तर तो एकटा पुढे जातो. परंतु स्त्री जर शिकली तर पूर्ण कुटुंबाला पुढे नेते. त्यासाठीच त्यांनी स्त्रियांच्या शिक्षणालादेखील महत्त्व दिले. त्यांनी शिक्षण सक्तीचे मोफत व सार्वत्रिक ठेवताना त्यात मुलींनाही मुलांप्रमाणेच शिक्षण मिळावे व ते ही सहशिक्षण मिळावे यावर भर दिला.

अस्पृश्यांच्या शिक्षणासाठीच्या सूचना

1923 मध्ये मुंबई इलाख्यात सक्तीचे प्राथमिक शिक्षणाचा कायदा झाला असला तरी हा कायदा म्हणजे अस्पृश्यांची शिक्षणाबाबत उघड उघड फसवणूकच होती यासाठीच त्यांनी शिक्षणातील सुधारणा होण्याच्या हेतूने काही सूचना केल्या.

1. प्राथमिक खाते लोकल बोर्डकडे न देता मुंबई सरकारकडे द्यावे.
2. प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे करावे.
3. अस्पृश्य समाजात समाजातील शिक्षण घेतलेल्या प्रत्येक विद्यार्थ्याला सरकारी नोकरीची खात्री मिळावी तरच त्यांच्या शिक्षणास प्रोत्साहन मिळेल.

21 व्या शतकातही आंबेडकर विचारांची गरज अलीकडील काळात शिक्षण क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात बदल घडवून आणले जात आहेत. पंचवार्षिक योजनांमध्ये शिक्षणाची संख्यात्मक वाढ आणि गुणात्मक शिक्षणाचा विकास याला प्राधान्य देण्यात येत आहे. उच्च शिक्षण देणाऱ्या संस्थांची गुणवत्तेनुसार जी क्रमवारी केली जात आहे त्यामध्ये आजही तुलनेने भारत मागे आहे. भारतातील उच्च शिक्षणामधील ग्रास एंरोल्मेंट रेशो हे जगाच्या व इतर आशियाई देशांच्या तुलनेत कमी आहे. त्यामागचे मुख्य कारण म्हणजे, शिक्षण क्षेत्राचे लोकशाहीकरण भारतात घडून आलेले नाही. आपल्याकडे लोकशाहीकरण झाले असते तर शिक्षणाची सर्वांना समान संधी मिळाली असती. आणि देशात शैक्षणिक प्रसार घडून आला असता. आजही भारतात मोठी लोकसंख्या ही उच्चशिक्षणाच्या अखत्यारीत नाही. शिक्षणाच्या लोकशाहीकरणाची मागणी सर्वात प्रथम डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला केली होती त्यांचा सर्वाधिक भर उच्चशिक्षणासाठी होता.

आजच्या संपूर्ण शिक्षणामध्ये मुख्य मुद्दा कौशल्य विकासाचा आहे यासाठी 2009 मध्ये केंद्र सरकारने नॅशनल स्किल डेव्हलपमेंट केमिकलची स्थापना केली. आजही शिक्षणासंदर्भात जे जे प्रस्ताव येतात त्यामध्ये कौशल्य विकासावर अधिक भर दिलेला दिसतो. याचे कारण म्हणजे शैक्षणिक संस्थांमधून देण्यात येणारे शिक्षण आणि बाजारपेठांची मागणी यामध्ये फार मोठे अंतर आहे. त्यामुळे आज शिक्षण घेऊन विद्यार्थी बाजारपेठेत जातात तेव्हा त्यांना या ज्ञानाची उपयुक्तता होत नाही. शिक्षण कुचकामी ठरते. त्यामुळे बेरोजगारीची बेरोजगारांची संख्या वाढते म्हणून सध्या कौशल्यविकासावर भर दिला जात आहे. परंतु शिक्षणाच्या माध्यमातून कौशल्य विकसित केले गेले पाहिजे, ही मागणी देखील पहिल्यांदा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मागणी केली होती 2009 मध्ये ' राईट टू एज्युकेशन ' हा कायदा केला. या 2009 च्या शिक्षण हक्क कायद्याचे मुख्य श्रेय हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनाच जाते.

समारोप

भारतातील आधुनिक शिक्षण पद्धतीचा पाया रोवण्याचे कार्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केले. त्यांच्या प्रयत्नांमुळेच आज प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत केले. 20 व्या शतकात सुरुवात झालेल्या शैक्षणिक धोरणाची दखल घेऊन आज शिक्षण क्षेत्रात आमूलाग्र बदल झालेले आहेत. आज आर्थिकदृष्ट्या वंचित असलेल्या, मागासलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी सरकार आर्थिक मदत देखील करत आहे. या सर्व बाबींचे श्रेय या महान पुरुषाला जाते. ज्यांनी आपल्या कुशाग्र बुद्धी धैर्याच्या बळावर शिक्षणाला अनन्य साधारण महत्त्व दिले शिक्षण हेच सामाजिक परिवर्तनाचे साधन आहे असे त्यांनी निष्कून सांगितले.

संदर्भ सूची

1. मूकनायक - स्वराज्याची सर सुरज्याला नाही. 12 Feb. 1920.
2. बहिष्कृत भारत - मुंबई इलाख्यात प्राथमिक शिक्षणाची प्रगती - 31/05/1929
3. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर 2008, हिंदू स्त्रियांची उन्नती व अवनती, नागबालय प्रकाशन, पृष्ठ क्र.15
4. फडके भालचंद्र, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर श्री विद्या प्रकाशन, पुणे. द्वितीयवृत्ती - 2004 पृष्ठ क्र.222
5. किर धनंजय , डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई-1989

२१व्या शतकातील दलित कवितेतील आंबेडकरी मूल्याविष्कार

डॉ. सुशीलप्रकाश चिमोरे

प्रमुख मराठी विभाग,

श्री हावगीस्वामी महाविद्यालय, उदगीर,

ता. उदगीर जि.लातूर

२१व्या शतकात झालेल्या घडामोडींचा समाज, संस्कृती आणि साहित्यावर मूलगामी परिमाण होताना दिसतो. या काळात विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाचे महत्त्व वाढले. भौतिकवादाबरोबर चंगळवादी संस्कृती उदयाला आली. मुक्त अर्थव्यवस्थेमध्ये सांस्कृतिक देवाणघेवाण वाढले. माणूस मूल्य पायदळी तुडवून पैसा हेच जीवनाचे मूल्य झाले त्यामुळे संस्कृतीचे विक्रीकरण कडे वाटचाल होऊ लागली. जीवनातील सर्वच क्षेत्रात माणसाचे शोषण वाढले. नोकरी, राजकारण, समाजकारण गरज म्हणून न करता प्रतिष्ठा म्हणून करू लागले. राजकीय नेत्यांचे दैवतीकरण वाढले, पैसा आणि जातीला राजकारणात महत्त्व आले. नोकरी, राजकारण, देव तसेच देवदेवतांची मंदिरे याकडे श्रद्धा, सेवा, कर्तव्य म्हणून न पाहता पैसा कमाविण्याचे साधन म्हणून पाहू लागले. वाढते डोनेशन, हुंडा या गोष्टींना विशेष महत्त्व आले. भ्रष्टाचार हाच शिष्टाचार झाला. सर्वच क्षेत्रात जातीला अवाजवी महत्त्व आले. गुंडशाही, दंडेलशाही, दादागिरी, फसवेगिरी, चमचेगिरी, दलाली ला प्रचंड ऊत आला. जयंती, उत्सव, बॅनरबाजी यास विशेष महत्त्व आले. प्रत्येक जात आपली अस्मिता आणि अस्तित्व राखण्यासाठी जातीच्या महापुरुषाला महत्त्व आले. आणि संघटना गल्लीबोळात झाल्या. व्यक्ती व्यक्ती, समाज, समाज यात ईर्ष्या, द्वेष, मत्सर वाढला. बहुसंख्याकांची अरेरावी वाढली सरकारावर दबाव आणून आरक्षण मागणे, संप, मोर्चा ना महत्त्व आले. प्रत्येक जाती आरक्षण मागू लागल्या. प्रस्थापित आणि विस्थापित दोघेही परिवर्तनवादी महापुरुषांची जयंती करू लागले. दोघांच्या घोषणा आणि अभिवादन एकच झालेले अशी संमिश्र व्यवस्था या काळात निर्माण झाली. अशा अनेक वेगवेगळ्या घडामोडींचा काळ म्हणजे २१वे शतक होय.

दलित म्हणजे जे उपेक्षित वंचित, दुर्बल, त्यांच्यावर अनेक पिढ्यापासून अन्याय अत्याचार झालेला आहे. ज्यांचं माणूसपण नाकारले गेले आहे, असा बहुजन समाज म्हणजे दलित होय. पण आज दलित म्हणजे महार, मांग यापलीकडे जाणून चांभार, ढोर जाती म्हणजे दलित असा संकुचित अर्थ घेतला जात आहे. इतर जाती, जमाती दलित म्हणून घेण्यास तयार ही नाहीत. दलित साहित्य प्रवाहामध्ये त्यांचे पाहिजे तसे योगदान ही नाही. दलित हा शब्द संविधानिक ही नाही. म्हणून महार, मांग, चांभार आणि तत्सम जातीने लिहिलेल्या साहित्याला अनुसूचित जातीचे साहित्य म्हणणे संविधानिक द्रष्ट्या योग्य आहे असे मला वाटते. दलित कवींनी अतिशय "उत्कटपणे भावनांचा केलेला सहजस्फूर्त वेदना, नकाराचा विद्रोही आविष्कार म्हणजे दलित कविता होय "असे मला वाटते. कवी डॉ. राजकुमार मस्के हे दलित कवी आहेत ते माझी कविता कशी आहे हे सांगताना

कवी लिहितात-

"माझी कविता सुकलेल्या ओठांची
राष्ट्रपती पुरस्कार मिळवूनही शेवटी
पोटभर अन्नासाठी महाग झालेल्या विठाबाईची,
नामांतरासाठी शहीद झालेल्या हुतात्म्यांची,
लॉगमार्च प्रणेत्यांची
कविता माझ्या काळजाची"

१) दलित कविता म्हणजे अन्याय, अत्याचार, भूक, व्यथा वेदना, दुःख, नकार, नाहीरे वर्गाची प्रतिनिधित्व करणारी, नामांतराच्या लढ्यात हौतात्म्य झालेल्या शहीदांना सलाम करणारी क्रांतीकारी शब्दांची रचना म्हणजे दलित कविता होय हे वरील काव्यपंक्तीतून लक्षात येते.

डॉ. बाबासाहेबांनी येथील तमाम बहुजनांना, वर्णव्यवस्थेच्या अग्नीकुंडात अडकलेल्या दबल्या, पिचल्या, दुर्बल वंचित उपेक्षितांना, व्यवस्थेच्या जात्यात भरडलेल्या समाजाला हातीचे बळ दिले. गुलाम असणाऱ्या समाजाला विचारांची उर्जा

दिली. त्यांना शिका,संघटित व्हा आणि संघर्ष करा हा मूलमंत्र दिला ज्या धंद्यामुळे तुम्हाला लाचार,गुलाम,अस्पृश्य समजले गेले. त्यास त्यांनी सोडचिठ्ठी देण्यास सांगितले. मानवमुक्तिसाठी चवदार तळ्याचा सत्याग्रह, राममंदिर प्रवेशाचा सत्याग्रह केला.शंभर दिवस शेळी होऊन जगण्यापेक्षा एक दिवस वाघ होऊन जगा असा स्वाभीमान शिकवला."शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे,जो कोणी प्राशन करेल तो गुरगुरल्याशिवाय राहाणार नाही अशी शिक्षणाची ताकद,आणि त्याचे महत्त्व पटवून देऊन त्यांनी समाजाला स्वाभिमान शिकवला.इ.स१८३५च्या येवला परिषदेत "मी हिंदू म्हणून जन्माला आलो असलो तरी हिंदू म्हणून मरणार नाही" अशी सिंहगर्जना करून वर्णव्यवस्थाचा पुरस्कार करणाऱ्या धर्माला त्यांनी नाकारले या बाबासाहेबांच्या विचारातून जे विचार मूल्ये आविष्कृत झाले आहेत याचा शोध या लेखात घ्यावयाचा आहे.

'मूल्य'या शब्दाचा मूळ अर्थ आर्थिक असला तरी जीवनाच्या इतर क्षेत्रात ही संकल्पना वापरली जाते."वस्तूंचा हा चांगले-वाईटपणा,इष्टनिष्ठता म्हणजेच तिचे मूल्य"

२) मूल्य या शब्दाचा अर्थ किंमत किंवा मोल असा होतो.मूल्यांची मुळे आपल्या समाज जीवनात खोलवर रुजलेली असतात. त्यामुळेच मूल्ये ही व्यक्तीगत आवडीनिवडीच्या स्वरूपाची नसतात.त्या त्या मानवी समाजात त्यांना अर्थपूर्ण स्थान असते

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी समता,स्वातंत्र्य, बंधुभाव, न्याय, स्वाभीमान, विद्रोह, नकार, संयम, शांती, श्रमनिष्ठा, राष्ट्रप्रेम, प्रजा, शील, करुणा, शिक्षण, संघटितपणा, संघर्ष ही मूल्ये समाजात रुजविण्याचा प्रयत्न केला होता या मूल्यांचाविष्कार कवी डॉ. राजकुमार मस्के,डॉ. शिवाजी जवळगेकर, विलास सिंदगीकर, जानेश्वर हंडरगुळीकर, सतीश नाईकवाडे, अंकुश सिंदगीकर आणि प्रफुल्ल धामणगावकर यांच्या कवितेतून कसा झाला आहे याचा शोध प्रस्तुत लेखात घ्यावयाचा आहे

१) डॉ. राजकुमार मस्के: डॉ. राजकुमार मस्के हे चिंतनशील कवी, अभ्यासू, व्यासंगी, प्राध्यापक, समीक्षक, भाषेवर प्रभुत्व असलेले प्रसिद्ध वक्ते,विचारवंत म्हणून त्यांची ख्याती आहे. त्यांचा पहिलाच कवितासंग्रह म्हणजे'मारेकरी जेव्हा मातीला येतात"या संग्रहाचे शीर्षकच सूचक,अर्थपूर्ण आणि भावपूर्ण आणि विचारसौंदर्य देणारे आहेया संग्रहातील कविता सूचकपणे व्यवस्थेचा चावा घेतात.ह्या संग्रहातील कविता सहजसोप्या आहेत. अनेक प्रतिमांच्या माध्यमातून व्यवस्थेचे वस्त्राहरण ही कविता करते.आक्रस्ताळेपणा, ऊरबडेपणा यापासून कोसो दूर राहून समाजातील प्रखर वास्तवावर असूड ओढताना ही कविता दिसते.अतिशय संयम आणि संयतपणे त्यांच्या कवितेतून विद्रोह व्यक्त झाला आहे.

कवी लिहितात-

"लाखो रुपये बँकेत ठेवताना
शंभर एकर जमीन माझ्या नावे आहे
असे म्हणताना
लाज नाही वाटत जावाई म्हणताना"

३. ही कविता सडक्या प्रव्रतीच्या विचारांच्या विरोधात बंड करते. तिच्या थोबाडात चापट्या मारते.तिला नाकारते.बँकलाग आडवा आला म्हणार्या दुष्टप्रव्रतीवर प्रहार करते.त्या सडक्या विचाराने समाजात विषमतेची दुर्गंधी वाढू नये म्हणून तिची होळी ही कविता करते. ज्यांचा मेंदू सडका त्याचे विचार ही टाकावू असतात अशा विचारांची जागा ही केराच्या टोपलीत असते अशी कवीची धारणा आहे. त्यांच्या कवितेत वेदना आहे. व्यवस्थेला नकार आहे.व्यवस्थेविरुद्ध विद्रोह आहे,या आंबेडकरी मूल्यांचा आविष्कार त्यांच्या कवितेत पहावयास मिळतो.डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी बहुजनांना स्वाभीमानाने जगण्याचा सल्ला दिला आहे याची जाणीव खालील काव्यपंक्तीतून या मूल्यांचा आविष्कार झाला आहे.

कवी लिहितात -

"बुडविलात तरीही बुडणार नाहीत
वह्या माझ्या विद्रोही अभंगाच्या
ज्या रक्ताच्या शाईने लिहिल्या आहेत
जग बदलण्यासाठी"

४.उपरोक्त काव्यपंक्तीतून कवीचा आत्मविश्वास, स्वतः विषयी स्वाभिमान, विद्रोह आशावाद व्यक्त झाला आहे.परिवर्तनाची गाडी रोखण्यासाठी माणसं मारून जमत नाही. ती मारली तरी त्यांचा विचार कवितेच्या रुपाने कायम राहातो असा सवाल मारेकऱ्यांना ही कविता विचारते. परिवर्तनासाठी क्रांती होणारच असते हे सांगताना कवी कार्यकर्त्यांना आवाहन करताना लिहितात,

"निळ्या-लाल क्रांतीची पहाट
होणार आहेच मात्र
जागली थांबवू नका."

१) कवी राजकुमार मस्केंची कविता प्रचंड आशावादी आहे. ही कविता क्रांतीसन्मुख आहे. क्रांती, संघर्ष आणि संघटीतपणातून जन्माला येत असते. परिवर्तन क्रांतीशिवाय होऊ शकत नाही ही जाणीव करून देणारी ही कविता आहे. जो समाज जागतो तोच क्रांती करतो आणि स्वाभीमानाने जगतो, या विचाराची ज्योत समाजप्रकाशमान होण्यासाठी कवी सतत पेटवत राहातो हे विशेष होय.

कवी लिहितात

"ऊस शेतात वाळतो
भाऊ शेतात घाम गाळतो
बाप, चेअरमनच्या दारात
कधी येणार ऊसाला गाडी
झुरते माय घरात

"६ .शेतकऱ्यांविषयी तळमळ येथे व्यक्त झाली आहे. बुद्धाची करुणा कवीच्या अंतःकरणात सदैव वास करीत असलेली दिसते. शेतकऱ्यांच्या व्यथा वेदना त्यांच्या दुःखाना सहानुभूतीने कवीची कविता वाचा फोडते. जगाचा पोशंदया शेतकरी बापाविषयीची करुणा येथे व्यक्त झाली आहे. कवी रोहित वेमुला कवितेत लिहितात,"

त्यांना कळली नाही
वेदना तुझ्या मनीची
कळणार कशी वेदना
त्यांची जात लांडग्याची"

७) कवीची कविता सरळसोपी आहे. समाजातील वास्तव ते सहज मांडताना ते प्रचंड अस्वस्थ होतात. ही विषमतेची जखम त्यांना सतत असाहय करते. रोहित वेमुला हक्क, अधिकार आणि न्यायासाठी लढत होता त्याची वेदना लांडग्यांसारख्या जातीवादयांना कशी कळणार ही खंत कवींनी व्यक्त केली आहे. जातीवादयासाठी वापरलेली लांडगे ही प्रतिमा विद्रोहाचे रूप धारण करते. ही प्रतिमा अर्थपूर्ण आणि भावपूर्ण अशी आहे. कवी डॉ. राजकुमार मस्केंचा "मारेकरी जेव्हा मातीला येतात" हा कविता संग्रह अनेकसंदर्भाचे सूचन करणारा आहे. करुणा, स्वाभीमान, वेदना, विद्रोह, नकार, समता, स्वातंत्र्य, बंधुभाव, मानवतावादी आदी आंबेडकरी मूल्यांचा सहज स्फूर्त आविष्कार या कवितासंग्रहात झाला आहे. हा कविता संग्रह म्हणजे पाखंडी वर्णव्यवस्थेच्या दांभिकपणावर मारलेला असूड आहे असे मला वाटते.

२) डॉ. शिवाजी जवळगेकर:

डॉ. शिवाजी जवळगेकर हे अतिशय संयमी आणि शांतपणाने समाजातील विकृत प्रवृत्तीचे वाभाडे काढणारे कवी आहेत. संयमी, शांत मर्मभेदी कवी असून त्यांनी 'मुखवटे, कळप, सावधान योद्धे' फितूर झालेत, आखाडा इ. कवितासंग्रह त्यांचे प्रसिद्ध आहेत. ते एक व्यासंगी अभ्यासक, अध्यापक आणि समीक्षक, विचारवंत आणि वक्ते म्हणून सर्वांना ज्ञात आहेत. राजकारण आणि समाजकारण याच बरोबर शिक्षण क्षेत्रातील त्यांची कामगिरी महत्वाची आहे. त्यांची कविता अनुभवाची शिंदोरी आहे. आवतीभोवतीचा माणूस, त्याच्यातील व्रतीप्रवृत्तीवर त्यांची कविता अचूक बोट ठेवते. त्यांच्या 'आखाडा' या कवितासंग्रहातील आंबेडकरी मूल्याविष्काराचा शोध येथे घ्यावयाचा आहे. डॉ. कवी शिवाजी जवळगेकरांची कविता अतिशय सहज आणि सूचकपणे तसेच चपखलपणे दांभिकपणा आणि ढोंगीपणाचा चिमटा घेते. समता, स्वातंत्र्य, बंधुभाव या मूल्यांची कास धरते तेव्हा कवी लिहितात,

"इतिहासाची पाने नव्याने चाळावीच लागणार
समतेचे गाणे चौकात गावेच लागणार"

८) डॉ. शिवाजी जवळगेकरांची या संग्रहातील 'समतेचे गाणे' ही कविता लक्षणीय स्वरूपाची आहे. ती साधीसरळ आहे. आशावादी आहे. इतिहासाचे पाने चाळल्याशिवाय, चौकाचौकात समतेचे गाणे गायल्याशिवाय समता प्रस्थापित होऊ शकत नाही अशी ठाम धारणा आहे. वर्तनाशिवाय परिवर्तन अशक्य आहे ही कविता नुसती कथनी वर भर न देता करणीवर भर देते. समता मूल्यांची आविष्कार या कवितेत झालेला पहावयास मिळतो.

पुढे कवी लिहितात,

"जथ्थेच्या जथ्थे तयारीनेच इकडे वळत आहेत.

वस्त्यावस्त्यांवर मशाली पेटवत पळत आहेत"

९)समाजबदलासाठी समुदायिकपणे टोळीने विषमतावादी वस्त्या पेटवून समतावादी समाज निर्माण करण्यासाठी तरुण निघालेले आहेत हा आशावाद येथे व्यक्त झाला.विद्रोह,समता आणि संघटितपणा या आंबेडकरी मूल्यांचा आविष्कार करणारी ही कविता काळाला मार्गदर्शन करते.चळवळ करणाऱ्या कार्यकर्त्यांना विचाराचे बळ देणारी कविता मानवतावादी आणि माणूस या मूल्यांचा उदघोष करते हे विशेष होय.शिवाजी जवळगेकर यांच्या कवितेतील विद्रोह संयमी, संयत स्वरूपाचा आहे कवी लिहितात-

"अशा मतलबी स्वाभिमान्यांनीच

चळवळ सगळी गारद केली

चौकातली विधवा म्हातारी

चवताळून शिव्या देत घराकडे गेली"

१०).चळवळी कशा गारद झाल्या याचे वास्तव कवींनीअधोरेखित केले आहे.चळवळ गारद करणाऱ्या मतलबी कार्यकर्त्यांनी चळवळीला ही विधवा म्हातारीसारखी अवकळा आणली हा तिचा संताप,चीड आणि कार्यकर्त्याविरुद्ध विद्रोह येथे व्यक्त झाला आहे. विद्रोह या मूल्यांचा आविष्कार या कवितेत झाला आहे.

पुढे कवी लिहितो-

"लढणार्या योद्ध्यांना कुठलाच धर्म नसतो

दंगलीतल्या प्रेतांना कोणताच रंग नसतो"

११).शिवाजी जवळगेकरांची कविता समता,राष्ट्रीय एकात्मता यांची शिकवण देते.लढणार्या योद्ध्यांना कोणताच धर्म नसतो आणि रंग नसतो ते राष्ट्रासाठी लढतात.सर्व आपण मानवच असून सर्वांचे रक्त लालच असते ही एकत्वाची, समतेचे मूल्ये रुजवणारी ही कविता आहे. ही कविता संवेदनशील आणि भावनाप्रधान अशी आहे. कवी शेतकऱ्यांविषयी कणव व्यक्त करताना लिहितात-

"मातीत राबराबून जो फुलवितो पडिक माळ

तो असतो जमीन नांगरणारा नांगराचा फाळ

अन् नांगर ओढणार्यांच्या उपाशी पोटातला जाळ"

१२)उपरोक्त काव्यपंक्तीतून कवींनी शेतकऱ्यांविषयी करूणा सहानुभूती,त्याची श्रमनिष्ठा त्याचे दुःख आणि वेदनेचा काहूर मांडलेला आहे.ही कविता मानवतावाद, करूणा आणि श्रमनिष्ठा ही मूल्ये या कवितेतून आविष्कृत झाली आहेत. उपहास,उपरोधपणा,विडंबन समाजातील विरोधाभास अतिशय मस्किलपणे कवींनी मांडला आहे. समाजातील धगधगते सामाजिक वास्तव मांडणारी संदर्भबहुलता असणारी ही सूचक कविता वात्रटिकासाद्रश्य असून वात्रट प्रवृत्तीवर घणाघाती प्रहार करताना दिसते,हे विशेष होय.

३) विलास सिंदगीकर :

विलास सिंदगीकर हे कथाकार म्हणून महाराष्ट्रात सुपरिचित असे नाव आहे. ग्रामीण आणि दलित जीवनदर्शन अतिशय ताकदीने आपल्या साहित्यातून त्यांनी व्यक्त केले आहे.शांत सुस्वभावी ग्रामीण मातीशी नाळ असणारा अवलिया कलावंत आहे. त्यांचे भूकबळी, गारपीट, रक्त आणि भाकर आणि बाजार हे कथासंग्रह तसेच 'ढगा,ढगा धाव रे' बालकवितासंग्रह आणि 'गीत निळया आकाशाचे' हे दोन कवितासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. या लेखात ' गीत निळया आकाशाचे'या संग्रहातील आंबेडकरी मूल्यांचा आविष्कार कसा झाला आहे याचा शोध घ्यावयाचा आहे. कवी विलास सिंदगीकरांचा कवितासंग्रह अनेक प्रश्न आणि समस्यांवर चिंता आणि चिंतन करताना तुटून पडतो.समाजातील सामान्य माणसावर अन्याय, अत्याचार आणि शोषण करून बहुजनांची कोंडी करू पाहणार्या आणि फुले, शाहू आंबेडकर आणि अण्णा भाऊ साठे यांचे विचार नष्ट करून देवधर्माचे स्तोम वाढवणार्या मनुवादयांच्या विरोधात ही कविता विद्रोह करते, तेव्हा कवी लिहितो-

"सावधान! खोटी संस्कृती लादणार्यांनो?

तुमच्या मनुवादी मेंदूरून आंबेडकरी विचारांचे,

नवमानवताधर्माचे 'बुलडोझर' फिरवणार आहे.

तुमच्या सडक्या मेंदूचा रेंदा पाडून,

आंबेडकरी बहुजनांचे राज्य आणायचे आहे.....!

१३) मनुजवैरी व्यवस्थेविरुद्ध प्रचंड चीड कवींनी व्यक्त केली आहे. कवीला विषमतेवर बुलडोझर फिरवून समता आणि मानवतावादी समाज निर्माण करावयाचा आहे. वेदना, विद्रोह आणि व्यवस्थेला नकार देणारी ही कविता समाजातील सत्यदर्शन घडवते. निळ्या आकाशाचे गीत गाणारी कविता आंबेडकरी विचाराचा बहुजन समाज निर्माण करू पहाते. ही कविता आशावादी आणि मानवतावादी मूल्यांची रुजवात करणारी आहे.

कवी पुढे लिहितात-

"बुद्ध शांतीचा शब्द माझा सरळ मार्ग

शब्दांच्या सामर्थ्याचे निळाई गाते गीत"

१४) विलास सिंदगीकरांची कविता बुद्धाच्या शांतीच्या मार्गाने सरळ जाणारी आहे शब्दांच्या सामर्थ्याने निळाई गीत स्वाभीमानाने गाणारी ती आशावादी कविता आहे. कवी पुढे लिहितो -

"जात धर्म आणि पंथाने इथल्या पिळलेल्यांना,

आपण एक होऊन दास्य मुक्तीसाठी लढूया.

शोषित-पिडीत आणि श्रमिक-कष्टकर्यांनो!

गवताच्या गंजीवर जगणाऱ्यांना धडा शिकवूया"

१५) कवी विलास सिंदगीकर हे मानुषतावादी कवी आहेत. जात, धर्म आणि पंथाच्या नावाने ज्यांना पिळलेले आहे अशा सर्व व्यापी लोकांना संघटीत होऊन आपल्या दास्य मुक्तीसाठी लढण्याचा संदेश देणारी ही कविता आहे. शोषित, पिडीत, कष्टकरी आणि श्रमिकांना एकजूटीने आपल्याच गवताच्या गंजीवर जगणाऱ्या जात आणि धनदांडग्याविरुद्ध लढल्याशिवाय समता प्रस्थापित होऊ शकत नाही याची जाणीव करून देणारी ही कविता आहे. विलास सिंदगीकर यांच्या कवितेत समता, स्वातंत्र्य, बंधुभाव, स्वाभिमान, संघर्ष आणि संघटितपणा आणि विद्रोह आदी आंबेडकरी विचार मूल्यांचा प्रत्यय येतो. या संग्रहातील कविता विषमतावादी समाज व्यवस्थेविरुद्ध एल्गार पुकारणारी आणि समताधिष्ठित समाजाची स्वप्न पाहणारी आंबेडकरीनिष्ठ विचाराची कविता आहे.

४) प्रा. ज्ञानेश्वर हंडरगुळीकर:

प्रा. ज्ञानेश्वर हंडरगुळीकर हे संवेदनशील मनाचे कवी तसेच समीक्षक आणि व्यासंगी शिक्षक आहेत. त्यांचे अविरत, दुरावा, आहे तसेच आहे. दिशांध नायक, कार्यकर्ता असे कवितासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. यांच्या 'कार्यकर्ता' या कवितासंग्रहातील आंबेडकरी मूल्याविष्काराचा शोध या लेखात घ्यावयाचा आहे. कवी लिहितो-

"आज शुध्दीवर आलेल्या

मोजक्या स्वासांनी तरी

तुरंग फोडण्यासाठी

सुरंग लावला पाहिजे

बेकीचे तमाशे'जी' सह गाढत

एकीचा पोवाडा गायला पाहिजे"

१६) प्रा. ज्ञानेश्वर हंडरगुळीकर यांची कविता चिंतनाची सखोलता आणि विचाराची सकसता असलेली आहे. ज्यांना कळते त्यांनी तर एका ठिकाणी येऊन समाज परिवर्तनासाठी अन्याय, अत्याचार, शोषणाचे तुरंग फोडण्यासाठी सुरंग लावले पाहिजे. एकमेकांमधली बेकी नाहीशी करून, तिला गाढून एकीचा पोवाडा गायला पाहिजे असा संदेश ही कविता देते. विद्रोह, समता, संघटितपणा या आंबेडकरी मूल्यांचा आविष्कार या कवितेत झालेला पहावयास मिळतो.

कवी पुढे लिहितात-

"पोरगा, सालगडी ठेवते

त्याच घरात

वाघ होऊन ज्यानं ज्यानं

'दुरडी' नाकारली

त्यांनीच शिक्षणाच्या बळावर

अस्मितेचा झमला बांधला"

१७) मानवमुक्तिसाठी गुलामी, लाचारी आणि शोषणाचं जीवन नाकारणारे आज स्वाभिमानाने जगत आहेत. शिक्षणाच्या बळावर अस्मितेचा बंगला त्यांनी बांधला आहे. त्यामुळेच विषमतावादी व्यवस्थेला नाकारण्याची ताकद त्यांच्यात आली आहे. चेहरा नसलेल्या माणसाला स्वतः ची अस्मिता डॉ. बाबासाहेबांच्या विचारामुळे मिळाले. त्यांच्या विचारामुळे बहुजनांना वाघासारखे बळ मिळाले आहे ही क्रतज्ञपणाची भावना कवींनी कवितेत व्यक्त केली आहे. मानवमुक्तिसाठीचा संघर्ष आणि मानवतावादी विचाराची बीज पेरणारी सहजसोपी अशी ही अक्षर कविता आहे. कवी ज्ञानेश्वर हंडरगुळीकर पुढे लिहितात -

"या तुरुंगात

भेटलेली सर्व 'माणसे' होतीच असे नाही.

माणसांच्या गर्दीत जगताना

महापुरुषांच्या डोळ्यांतील

मी 'माणूस' शोधतोय"

१८) २१व्या शतकात माणूसपण हरवले गेल्याची खंत कवींनी व्यक्त केली आहे. माणसातील माणूस शोधणारी, मानवतावादी मूल्ये समाजात रुजू पहाणारी, आंबेडकरी मूल्यांचा निरंतर जयघोष करणारी ही कविता आहे.

१) अंकुश सिंदगीकर

कवी अंकुश सिंदगीकर हे प्रामाणिक आणि प्रांजळपणे लेखन करणारे कलावंत आहेत. कथाकार, चरित्र कार आणि कवी म्हणून ते साहित्यक्षेत्रात सुपरिचित आहेत. ते शाहिरीच्या माध्यमातून समाजप्रबोधन करणारे सच्चा सामाजिक कार्यकर्ते आहेत, त्यांनी 'कागदावरचं पोट' आणि 'स्वस्त झालं मरण' ही कवितासंग्रह लिहिली आहेत. त्यांच्या 'स्वस्त झाले मरण' या कवितासंग्रहातून आंबेडकरी मूल्याविष्कार कसा आविष्कृत झालेला हा याचा शोध या येथे घ्यावयाचा आहे. कवी लिहितात-

"बाई नकोय मला असे काल्पनिक जग

बुद्धी गहाण आणि माणूस गुलाम

मला हवयं मुक्त आकाश

जसा सूर्य, हवा तसं तसं...?"

१९) कवी अंकुश सिंदगीकरांची कविता काल्पनिक जगाला नाकारते, बुद्धी गहाण ठेवून गुलामीने जगणाऱ्या माणसाला ही नाकारते. तिला हवं आहे मुक्त स्वातंत्र्य, सूर्यासारखे तेही नैसर्गिक अशा स्वातंत्र्याची ती अपेक्षा करते. गुलामीला नकार देणारी आणि मुक्त स्वातंत्र्याची अपेक्षा करणारी ही कविता आंबेडकरी मूल्यांची बीजपेरणी आपल्या कवितेतून करते. हे विशेष होय. सिंदगीकरांची कविता आंबेडकरी विचाराचे प्रबोधन करते, या विचारमूल्यांचे प्रबोधनकार म्हणजे कवी अंकुश सिंदगीकर हे होतं. त्यांची कविता स्वातंत्र्य, समता, बंधुभाव, न्याय स्वाभिमान करूणा, संघटीतपणा या विचार मूल्यांचा आविष्कार त्यांच्या कवितेतून झालेला पहावयास मिळतो.

कवी लिहितात-

"आरं आपल्या बापानी

पेनच्या टोकावर पेलली ही लोकशाही

त्या बापाचा विचार कधी सोडायचा नाय

लाचारीचं जिणं आता जगायचं नाय"

२०) अंकुश सिंदगीकरांची कविता बाबासाहेबांविषयी क्रतज्ञभावना व्यक्त करते. त्यांच्यावर आणि त्यांच्या विचारांवरची निष्ठा राखते. बाबासाहेबांनी सांगितलेला विचार कधी सोडायचे नाही आणि लाचार कधी व्हायचे नाही हा स्वाभिमान मूलमंत्र कविता देते. ही कविता विषमतावादी व्यवस्थेविरुद्ध रणसिंग फुकते तेव्हा कवी लिहितो-

"छाटावे लागेल रुढीचे गर्भाशय

तेव्हाच थांबतील काळोखाचे जन्म

आणि उजाडेल वाट

समतेची "

२१) बुरसटलेल्या रूढीपंरपरेचा गर्भाशय केल्याशिवाय अन्याय,अत्याचार आणि शोषणाचा जन्म थांबणार नाही. आणि समतेची पहाट उगवणार नाही हा आशावाद येथे व्यक्त झाला आहे.नकार,विद्रोह, समता या विचारमूल्यांचा प्रत्यय सिंदगीकरांच्या कवितेत पहावयास मिळतो.त्यांची कविता म्हणजे बुरसटलेल्या रूढीपंरपरेचा गर्भाशय करणारी आहे असे मला वाटते.

६) सतीश नाईकवाडे :

सतीश नाईकवाडे हे बंडखोर विद्रोही कवी आहेत. त्यांची कविता आजूबाजूच्या समाजाचे दर्शन घडवते.विषमतावादी समाजव्यवस्थेवर ती ताशेरे ओढते.कवी आणि त्यांची कविता परिवर्तनाची कास धरते. परिवर्तन करण्यासाठी समाजाला फुले,शाहू,आंबेडकर, अण्णाभाऊंच्या विचाराचे आचरण करायला लावते.कवी सतीश नाईकवाडे यांचा पहिला कवितासंग्रह'घाव'लिहून त्यांनी वर्ण आणि वर्ग व्यवस्थेवर घाव घातला आहे.त्यांचा दुसरा कविता संग्रह'डोळे माझे सूर्य झाले'हा असून यातील आंबेडकरी मूल्यविचारांचा आविष्कार कसा झाला आहे, याचा शोध घ्यावयाचा आहे. कवी लिहितात-

"हिंसा नाय,हिंसाचार नाय
जीवितहानी नाय,वित्तहानी नाय
गुलामी नाय,सलामी नाय
कोणाचा कोणाला विटाळ नाय
दीक्षाभूमीवर..."

२२) कवी सतीश नाईकवाडेची कविता समता,स्वातंत्र्य, बंधुभाव, आणि मानवतावाद आणि स्वाभीमान हे दीक्षाभूमीवर पहावयास मिळतो याची जाणीव करून देणार्या प्रज्ञावंत कवीची ही कविता आहे.आंबेडकरी विचाराची रुजवत सहजसोप्या बोलीभाषेत केल्यामुळे ही कविता अधिक अंतर्मुख करते हे विशेष होय.कवी पुढे लिहितो-

"काठावरचा पक्षी
मुक्तकंठाने
आता...
स्वातंत्र्याचे...
गाणे गाऊ लागलाय"

२३) सतीश नाईकवाडेची कविता आंबेडकरी तत्वज्ञान आणि मूल्य विचार अतिशय मोजक्या नेमक्या शब्दात व्यक्त करते.दैनंदिन जीवनातील प्रतिमांच्या माध्यमातून ही कविता विचार घेऊन प्रसुत होते हे विशेष होय.सतीश नाईकवाडेच्या कवितेतील विद्रोह हा टोकाचा आहे. अन्याय,अत्याचार आणि शोषण सहन करायची परिसिमा संपली की,विद्रोहाचा जन्म होतो तेव्हा कवी लिहितात-

"ज्यांनी माणसाला पशूत्व बहाल केलं
त्यांना फासावर लटकवण्यासाठी
मला जल्लाद व्हायचंय
मला जल्लाद व्हायचंय"

२४) अल्पाक्षरत्व हे या कवितेचे आहे.आशयघनपणा, भावगर्भता आणि विचारसौंदर्य ही कविता देते.माणसाला पशुत्वासारखी वागणूक देणार्या व्यवस्थेला टराटरा फाडून फेकून देते.आणि मानवी स्वातंत्र्याचे गीत ही कविता गाते.आंबेडकरी लेखणी दुधारी ज्ञानाची तलवार आहे. ती कुलवान,बलवान, शीलवान आणि गुणवान आहे. ती प्रज्ञा,शील,करुणेचा महासागर आहे, अशा आंबेडकरी विचारमूल्यांचा चिरंतन ध्यास घेऊन प्रवास करणारी सतीश नाईकवाडेची लेखणी खरोखरच देखणी असल्याने तिच्या सौंदर्याला वाचक भुलून गेल्याशिवाय राहाणार नाही. अशी बलशाली विचाराची कविता समाजाला बलशाली करणारी करेल अशी आशा आहे.

७) प्रफुल्ल धामणगावकर:

प्रफुल्ल धामणगावकर हे मानवतावादी कवी आहेत. त्यांना मनुजवैरी व्यवस्थेबद्दल प्रचंड चीड आहे.अज्ञान, अंधश्रद्धा, कर्मकांड, देवभोळेपणा आणि बुरसटलेल्या रूढीपंरपरेची होळी केल्याशिवाय समतेची आळी निर्माण होऊ शकत नाही. आणि विज्ञानवादी विवेकी निर्माण होऊ शकत नाही अशी ठाम भूमिका घेऊन साहित्य क्षेत्रात पदार्पण करणारा विद्रोही कवी आहे.त्यांचा पहिलाच कवितासंग्रह म्हणजे 'चला बारूद पेरूया' हा होय.या संग्रहातील आंबेडकर विचार मूल्यांचा आविष्कार कसा चित्रित झाला आहे. याचा अभ्यास करावयाचा आहे.कवी लिहितो-

"ती मशाल घे
पेटवून देवू
जीर्ण रूढीच्या महाकाय तटबंदी
त्याच राखेतून फिनिक्स क्षितिजावर होईल
धमन्या-धमन्यात क्रांतीचं बळ
अन्

झोपड्या झोपड्यात उजेड येईल."

२५) प्रफुल्ल धामणगावकरांची कविता पोथीनिष्ठ, अभिजात मूल्यांना ती नाकारते. जीर्ण रूढीच्या महाकाय तटबंदी तोडण्यासाठी मशाल पेटवली पाहिजे. त्याच राखेतून फिनिक्स पक्षी क्षितिजावर होईल आणि धमन्या-धमन्यात बळ निर्माण होईल आणि झोपड्या झोपड्यात उजेड येईल हा आशावाद येथे व्यक्त झाला आहे. व्यवस्थेविरुद्ध कमालीची चीड, जीर्ण व्यवस्थेला नकार आणि विद्रोह ही आंबेडकरी मूल्य या संग्रहातून आविष्कृत झाली आहेत. कवी लिहितो-

"चल करुया नमन

बुध्दाला,

संघाला,

धम्माला,

तेव्हाच कोसळतील

युगायुगाच्या अभेद्य भिंती

जुळतील नाती, नांदेल नीती"

२६) उपरोक्त काव्यपंक्तीतून समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुभाव बुध्द, संघ आणि धम्माला नमन केल्याशिवाय समाजात प्रस्थापित होऊ शकत नाही. समाजातील विषमतेची ही युगायुगाची अभेद्य भिंत कोसल्याशिवाय समाजात नीती ही निर्माण होणार नाही आणि मानवतावाद ही वाढणार नाही याची जाणीव करून देणारी ही कविता आहे. आंबेडकरी मूल्य समाजात रुजवू पहाणारी ही कविता समता, नीती आणि एकतेची स्वप्न पाहाते हे विशेष होय. पुढे कवी लिहितात-

"येतात पाखरं

एकाच पाणवठ्यावर

पाणी पितात

तृप्त होतात

पशू असूनही बंधुभाव जपतात"

२७) प्रफुल्ल धामणगावकर यांच्या या संग्रहातील 'पाणवठा' नावाची कविता अतिशय महत्वपूर्ण आणि मूल्यगर्भित आहे. प्रतिमांच्या माध्यमातून आंबेडकरी मूल्ये रुजविण्याचा प्रयत्न कवी आणि कवीची कविता करताना दिसते. पाखरं एकाच पाणवठ्यावर येऊन पाणी पितात तर तृप्त होतात पशू असूनही बंधुभाव दाखवतात. पक्षी निळ्या आकाशाच्या कुशीत एकोप्याने जगतात, विश्व हेच माझे घर आहे म्हणून मानवतेचं दान बहाल करतात पण माणसं, माणसासारखे राहात नाहीत ही खंत व्यक्त करतात त्यांची कविता सूचकार्थाने संघटीतपणा, बंधुभाव, आणि मानवतावादी मूल्ये रुजविण्याचा प्रयत्न करते हे विशेष होय. प्रफुल्ल धामणगावकरांची कविता लेखणीच्या टोकदार पात्यांना विद्रोही धार लावणारी आहे, विशेष होय.

८) समारोप :

या सर्व कवींच्या कविता २१व्या शतकाच्या प्रतिनिधित्व करणाऱ्या आहेत. या कवींच्या कविता प्रखर वास्तववादी, अनुभवांच्या कविता आहेत. दलित म्हणून आपल्या वाटयाला आलेले दुःख, व्यथा वेदनांचा आक्रोश या कवितेत पहावयास मिळतो. बुरसटलेल्या रूढी पंरपरेविरुद्ध प्रचंड चीड, अन्याय, अत्याचार आणि शोषणाविरुद्ध सर्व कवींची कविता शत्रुला नष्ट करण्यासाठी धारधार तळपती तलवार होते. अभिजात, पोथीनिष्ठ, विषमतावादी संस्कृतीचे वस्त्रहरण सर्वच कवींच्या कविता करताना दिसतात. या लेखातील कवींच्या कवितेच्या प्रेरणा, बुध्द, फुले, शाहु, आंबेडकर, अण्णाभाऊ या आहेत. त्यात आंबेडकरी प्रेरणा अग्रस्थानी असल्याची अधिक जाणीव होते. समाजपरिवर्तन सांगणे, लिहिणे आणि उपदेश करणे, व्यवस्थेचे वाभाडे काढून आत्मिक समाधानासाठी कविता लिहिल्याने परिवर्तन होत नसते. त्यासाठी महापुरुषांचा विचार सांगण्यापेक्षा जगला पाहिजे. तरच समाजपरिवर्तन होऊ शकते. 'बोले तैसा चाले त्याची वंदावी पाऊले' असे म्हणार्थी संत

तुकारामाचे अनुयायी त्यांच्या कृतीशील समतेच्या वाटेने विज्ञानवादी विचार घेऊन एकजुटीने बंधुभावाने चालतील, तेव्हाच परिवर्तन होऊ शकेल अशी अपेक्षा वाटते.लेखणाला वर्तनाची जोड नसल्यामुळे परिवर्तनाची अपेक्षा कशी करता येईल असा संकोच होताना ही आंबेडकर विचार मूल्ये कशी रुजतील याचा निःसंकोचपणे प्रयत्न करणाऱ्या कवीला निश्चितच यश मिळेल अशी आशा बाळगायला हवी.

संदर्भग्रंथ:

- 1) मस्के डॉ राजकुमार -मारेकरी जेव्हा मातीला येतात-सर्वोदय प्रकाशन, नांदेड प्रथमाव्रती १मे,२०१६प्रष्ठ ५३
- 2) पाटणकर वसंत- साहित्यशास्त्र:स्वरूप आणि समस्या-पद्मगंधा प्रकाशन सदाशिव पेठ पुणे आव्रती तिसरी सप्टेंबर २०१५प्रष्ठ ५५
- 3) मस्के डॉ. राजकुमार- मारेकरी जेव्हा जातील येतात-सर्वोदय प्रकाशन नांदेड आव्रती पहिली १ मे २०१६.प्रष्ठ १२
- 4) तत्रैव प्रष्ठ ३४
- 5) तत्रैव प्रष्ठ ९३
- 6) तत्रैव प्रष्ठ ९२
- 7) तत्रैव प्रष्ठ ९३
- 8) जवळगेकर शिवाजी-आखाडा-शब्दगाथा प्रकाशन लातूर प्रथम आव्रती २६ एप्रिल २०१९प्रष्ठ
- 9) तत्रैव प्रष्ठ ७४
- 10) तत्रैव प्रष्ठ २६
- 11) तत्रैव प्रष्ठ ३०
- 12) तत्रैव प्रष्ठ ४२
- 13) सिंदगीकर विलास-गीत निळ्या आकाशाचे-संगत प्रकाशन नांदेड प्रथमाव्रती ६ डिसेंबर २००९ प्रष्ठ २३
- 14) तत्रैव प्रष्ठ २६
- 15) तत्रैव प्रष्ठ ३१
- 16) हंडरगुळीकर ज्ञानेश्वर-कार्य कर्ता-संगत प्रकाशन नांदेड प्रथमाव्रती ६ डिसेंबर, २०१३ प्रष्ठ ८३
- 17) तत्रैव ४६
- 18) तत्रैव ३५
- 19) सिंदगीकर अंकुश-स्वस्त झालं मरण-प्रतिमा पब्लिकेशन्स पुणे प्रथमाव्रती २१ मे, २०१६ प्रष्ठ ६०
- 20) तत्रैव प्रष्ठ ५२
- 21) तत्रैव प्रष्ठ ६४
- 22) नाईकवाडे सतीश- डोळे माझे सूर्य झाले-प्रतिमा पब्लिकेशन्स पुणे प्रथमाव्रती ११ एप्रिल, २०१८ प्रष्ठ ८८
- 23) तत्रैव प्रष्ठ ९४
- 24) तत्रैव प्रष्ठ ८८
- 25) धामणगावकर प्रफुल्ल -चला बारुद पेरू या-प्रतिमा पब्लिकेशन्स पुणे प्रथमाव्रती २६ जून, २०१७
- 26) तत्रैव-प्रष्ठ ९४
- 27) तत्रैव-प्रष्ठ २५

२१ वे शतक आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्री सुधारणाविषयक विचार आणि कार्ये

संशोधक :- श्री तानाजी पंढरी गायकवाड (एम.ए. (इतिहास) NET (JRF)

(पुण्यश्लोक अहिल्याबाई होळकर विद्यापीठ, सोलापूर)

मार्गदर्शक:- डॉ. व्ही. एच निंबाळकर (एम. ए. पी. एचडी.)माजी अधिष्ठाता,

(पुण्यश्लोक अहिल्याबाई होळकर सोलापूर विद्यापीठ सोलापूर)

प्रस्तावना :-

तथागत भगवान बुद्ध आणि थोर समाजसुधारक महात्मा फुले नंतर या देशातील स्त्री-पुरुष समानतेचा पुरस्कार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केला. एकोणीसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात सामाजिक चळवळीच्या माध्यमातून अनेक थोर समाज सुधारकांनी स्त्री-पुरुष समानतेसाठी कार्य केले त्यात महर्षी धोंडो केशव कर्वे, पंडिता रमाबाई आनंदीबाई जोशी, न्या. रानडे व सौ. रानडे, गोपाळ गणेश आगरकर, या अशा महान समाज सुधारकांचा समावेश आहे. परंतु, कायद्याच्या चौकटीतून आणि राज्य संविधानाच्या तरतुदीनुसार संविधानिक अधिकार स्त्री सुधारणेला राजकीय दृष्ट्या स्वरूप देणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे या देशातील थोर महामानव आहेत.

स्त्री सुधारणा केवळ सामाजिक चळवळीपुरती मर्यादित न ठेवता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी त्याला राजकीय आयाम देऊन संपूर्ण स्त्री वर्गाला भारतीय संविधानानुसार सामाजिक राजकीय, आर्थिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक इत्यादी प्रकारे हक्क आणि स्वातंत्र्य मिळवून दिले. म्हणूनच खऱ्या अर्थाने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या देशातील समस्त स्त्री वर्गाचे २१ व्या शतकात देखील आद्य स्त्रीउद्धारक ठरतात. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी अनेक क्षेत्रात कार्य केलेले आहे. प्रभावी वक्ता, प्राध्यापक, बॅरीस्टर, दिनदुबळ्यांचे पुढारी कायदे तज्ञ, संसदपटू, घटनाकार, मुत्सदी विचारवंत, चतुर दृष्टी, अभ्यासू, ग्रंथकार, सर्वकश विद्वान पंडित, अशा अनेक निरनिराळ्या भूमिकेत त्यांनी आपले प्रभुत्व सिध्द केले. ते आज २१ व्या शतकात सुद्धा उपयोगी पडणारे आहेत. त्यांच्या बहु आयामी कार्याबद्दल जोगेंद्रनाथ मंडल म्हणतात “डॉ बाबासाहेब आंबेडकरना फक्त एक महान पुढारीच होते. परंतु ते उच्च स्तरीय राजनीतीतज्ञ, विद्वान आणि वक्ता सुद्धा ते विश्वस्त मानवाचे एक असे महान सेवा करणारे आणि सामाजिक अत्याचाराच्या विरुद्ध विद्रोह करणारे महापुरुष होते. ज्यांचे उदाहरण पूर्ण जगात कुठेच मिळणार नाही” स्त्रियांच्या सुधारणेसाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आयरिश देशभक्त डॅनियल ओ कोनल यांचे प्रसिध्द वचन उद्धृत करतात “No man can be grateful at the cost of his honour, No woman can be grateful at the cost of her chastity and No Nations can be grateful at the cost of its liberty”² डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्री मुक्तीच्या सुधारणेविषयीचा विचार राष्ट्रीय दृष्टीकोणातून केला ज्या देशात ५०% स्त्रिया स्वतंत्र नसतात तो देश गुलाम असतो. म्हणून स्त्री-पुरुष समानतेसाठी त्यांनी स्वातंत्र्य पूर्वी आणि स्वातंत्र्यानंतर सामाजिक स्तरीय घटना आणि कायद्यांच्या माध्यमातून स्त्रियांना न्याय मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला पुरुष प्रधान धर्म व्यवस्थेत स्त्रिया या पुरुषांच्या गुलाम आहेत. त्यांच्या धर्म व्यवस्थेत स्त्रियांच्या विकासाचा विचार न करता. पुरुषांच्या विकासासाठी धर्मशास्त्रांनी भर दिलेला आहे. बाल विवाहास विरोध, पुनर्विवाहास विरोध, विधवा विवाहास विरोध, सती जाणे, आदी घातक रूढी परंपरेच्या बेड्या स्त्रियांच्या पायात ठोकून त्यांचे उदात्तीकरण करण्यात आले. त्यामुळे शतकानुशतके स्त्रिया या पुरुषी दास्यत्वात खितपत पडल्या होत्या.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या पूर्वी या देशात ज्या स्त्रीसुधारणावादी चळवळी झाल्या त्या केवळ उच्चभ्रु स्त्रियांच्या मुक्तीसाठी करण्यात आलेल्या होत्या. त्याला अपवाद फक्त क्रांतीबा ज्योतिबा फुले होते. त्यानंतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी संपूर्ण धर्मातील, जातीतील, पंथातील, सकल स्त्रियांच्या उद्धारासाठी राष्ट्रीय विकासाच्या दृष्टीकोनातून स्त्रीउद्धाराचे कार्य केलेले आहे. याचा प्रत्यय त्यांनी लिहिलेल्या 'भारतातील जाती', 'हिंदू स्त्रियांची उन्नती व अवनती', 'भारताची फाळणी', 'भगवान बुद्ध आणि त्यांचा धम्म' या ग्रंथातून त्यांनी सकल स्त्रियांच्या उद्धारासाठी, सुधारणेसाठी विचार पेरणी केलेली आहे. मनुच्या 'मनुस्मृती कायद्यान्वये पतीने पत्नीला मारण्याचा, शारीरिक शिक्षा करण्याचा अधिकार देण्यात आला आहे. आजही 'पावसाने झोडपले आणि नवऱ्याने मारले तर सांगायचे कुणाला' या उक्ती प्रमाणे स्त्रियांच्या मनात रुजलेला विचार आहे. पतीसेवा हाच स्त्री जीवनाचा आदर्श आहे. असे म्हणून प्रतिपादन केले होते.

स्त्रियांनी केवळ 'जननी होणे आणि उपभोग देणे' हेच स्त्रीचे संपूर्ण व्यक्तिमत्व होय. पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेत स्त्रियांच्या स्वातंत्र्याबद्दल आजही गैरसमज आहेत. 'स्त्री स्वातंत्र्य न मर्हती' या विचाराचा पगडा दिसतो. स्त्रियांना जर स्वातंत्र्य मिळाले तर समाजात स्वैराचार, अनैतिकता, उपभोगवास, पश्चात्याचे अंधानुकरण, कुटुंब संस्थेचा विध्वंस इत्यादी दोष निर्माण होतील अशा स्वरूपाची टीका होताना दुसून येते स्त्रियांच्या सर्जनशीलतेवरील बंधने दूर व्हावेत म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्त्री मुक्तीच्या चळवळीला गतिमान करण्यासाठी समाज प्रबोधना बरोबरच कायदा या मार्गाचा अवलंब केला. सामाजिक चळवळ फक्त पुरुषांनीच चालवू नये तर त्यात स्त्रियांचाही सहभाग असावा. 'कोणत्याही समाजाच्या प्रगतीचे मोजमाप हे स्त्रियांच्या प्रगतीच्या आधारेच केले जाते.' असे स्त्रीयाविषयी बाबासाहेबांचे विचार होते. त्यासाठी त्यांनी ठिकठिकाणी महिला परिषदा भरवून स्त्री शक्तीला जागृत करण्याचे कार्य केलेले आहे आणि स्त्रियांनी स्वाभिमानाने जगावे आशी त्यांची मनोमन धारणा होती.

स्त्रियांच्या प्रगतीच्या आड त्यांची लग्ने येतात. याबद्दल बाबासाहेब म्हणतात. "मुलींची लग्ने लवकर करून वैवाहिक जीवन त्यांच्यावर लादू नका" ³ असे आवर्जून सांगत. स्त्री हि एक व्यक्ती आहे आणि तिला व्यक्ती स्वातंत्र्य असावयास हवे. हा विचार व्यक्त करताना ते परखडपणे म्हणतात. "लग्नानंतर पत्नी हि पुरुषाची समान अधिकार असलेली गृहिणी पाहिजे ती नवऱ्याची गुलाम असता कामा नये" ⁴ स्त्रियांना सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, आणि समानतेचा हक्क स्वातंत्र्य न्याय मिळवून देण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी "हिंदू कायद्याच्या संहिते संबंधीचे विधेयक म्हणजेच 'हिंदू कोड बिल' मसुदा तयार केला. हे भारताच्या कायदेमंडळाच्या इतिहासातील समाजसुधारणा बरोबरच स्त्रियांच्या जीवनात अमुलाग्र बदल घडवून आणण्याचा सुधारणेविषयीचा सर्वात मोठा प्रयत्न होता" ⁵ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे हे विचार व कार्य स्त्रीसुधारणेविषयी आजही २१ व्या शतकात आदर्शवत आहे. स्वतःच्या पत्नीस रमाबाई आंबेडकर यांना लिहिलेल्या पत्रात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लिहितात. "मी स्त्री मुक्तीसाठी व स्त्री उन्नतीसाठी लढणारा एक योद्धा आहे. स्त्रियांची प्रतिष्ठा वाढविण्यासाठी आवश्यक जो संघर्ष केला त्याचा मला सार्थ अभिमान आहे" ⁶

२१ व्या शतकाच्या बदलत्या परिस्थितीत स्त्री स्वातंत्र्याची चर्चा, विज्ञान तंत्रज्ञान, पोलीस, शिक्षण, राजनीती, समाज प्रबोधन, आदि क्षेत्रात स्त्रियांचा जो सहभाग आहे. त्यामागे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार व कर्तृत्वाची संपदा आहे. स्त्रियांच्या हिताच्या दृष्टीने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अलौकिक कार्य केले आहे. या कार्यासाठी भारतातील स्त्री-वर्ग त्यांचा अजन्म ऋणी राहिले. हे ऋण शब्दाद्वारे बोलके करतांना बॅ. सुनिता पुगलिया म्हणतात "डॉ.

आंबेडकरांनी हिंदू कोड बिलाचा आग्रहच धरला, दलित समाजाचा नेता हिंदू स्त्रियांच्या हक्कासाठी निर्धाराने उभा राहिला”^७

भारतीय स्त्री स्वातंत्र्याचा इतिहास भविष्यात जेव्हा लिहिला जाईल तेव्हा राजाराममोहन रॉय, म.ज्योतिबा फुले, यांच्या बरोबरच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे नाव सुवर्णाक्षरात लिहिले जाईल. आज भारतात सर्वच क्षेत्रात IAS, वकील, न्यायाधीश, डॉक्टर्स, इंजिनिअर्स अधिकारी पदापर्यंत स्त्रियांनी मजल मारली आहे. ग्रामपंचायत सदस्यापासून ते भारत देशाच्या सर्वोच्च राष्ट्रपती आणि प्रधानमंत्री पदापर्यंत स्त्रियांनी पद भूषविलेले आहेत. याचे श्रेय डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना जाते. त्यांनी स्त्रियांसाठी केलेल्या कायद्याची व कार्याची फलश्रुती आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्री सुधारणेविषयी केलेले कार्य*:-

१) स्त्रियांचा आदर्श करणे :-

स्त्री मुक्तीची सुधारणा करण्यासाठी या देशात म. फुले संत कबीर आणि भगवान बुद्ध यांच्या वैचारिकतेतून निर्माण झाली. क्रांतीज्योती म. ज्योतिबा फुले, स्त्री-मुक्ती विचार कार्याचे दृष्टे होते. ते आपल्या ‘सार्वजनिक सत्यधर्म’ या ग्रंथात लिहितात. “तीच आपल्या सर्वांना जन्म देणारी होय. आपले मलमूत्रदि काढून आपल्या सर्वांचे लालन व पालन करून आपल्या सर्वांचा परामर्श करणारी होय, आपण सर्व पंगुलाचार असता सर्वकाळ आपली काळी वाहते व तिनेच आपणा सर्वांस चालावयास व बोलावयास शिकविले याद्वारे एकंदर आबाल वृद्धांत एक म्हण आहे” सर्वांचे उपकार फिरतील परंतु आपल्या जन्मदात्या मातोश्रीचे उपकार फिरणारा नाहीत. यास्तव निसंशय पुरुषापेक्षा स्त्री माझ्या मते श्रेष्ठ आहे.”^८

कुटुंब प्रमुखाची हुकुमशाही आणि स्त्रियांची गुलामगिरी हाच सामाजिक विषमतेला गुलामगिरीला खतपाणी देणार आधार आहे. या आधाराला हादरे दिल्याशिवाय कुटुंबात व पर्यायाने समाजातही स्त्री-पुरुष समता येणेआहे. असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना स्त्रियांचा आदर्शवत वाटणे स्वाभाविक होते. त्याचबरोबर संत कबीर आपल्या दोह्यात स्त्री-पुरुष समानतेबद्दल म्हणतात. “स्त्री व पुरुष हा भेद केवळ शरीराचा आहे. परंतु, त्यांचा जीव हा ना पुरुष वा स्त्री असतो पंडितांनी यावर विचार करा”^९ तसेच विचार भगवान बुद्धानेही विज्ञाननिष्ठ विचार मांडले. त्यांच्या मते ‘ स्त्री हि पुरुषासारखीच एक व्यक्ती आहे. जो व्यक्तीला अधिकार आहे. हक्क आहे, तो स्त्रियांना असायला पाहिजे.’ या तीनही महापुरुषांच्या विचारांचा प्रभाव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यावर पडला व त्यांनी या सर्वांना गुरुस्थानी ठेवून इतर देशातील स्त्रियांप्रमाणे या देशातील स्त्री सुद्धा मुक्त असावी, प्रगत असावी, सुशिक्षित असावी. असे विचार त्यांच्या मनात कोरले गेले.

२) धर्मनिरपेक्षतेचे कार्य :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या पूर्वी या देशात ज्या स्त्री सुधारणावादी चळवळी झाल्या त्या केवळ उच्चभ्रू स्त्रियांच्या मुक्तीसाठी होत्या. इतर दलित स्त्रियांचा त्यात विचार केला नव्हता. परंतु डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी राष्ट्रीय विकासाच्या दृष्टीकोनातून सकल स्त्रियांच्या उद्धारासाठी कार्य केले. हिंदू स्त्रियांच्या गुलामगिरीची कारणमीमांसा करून त्यासोबत मुस्लीम स्त्रियांची पर्दापद्धत, धर्मांतर, कादेशीर हक्क इ. प्रश्नांची त्यांनी ज्या पद्धतीने चर्चा केली. त्यातून त्यांचा सेक्युलर दृष्टीकोन दिसून येतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्य स्त्रियांच्या मुक्तीसोबतच इतर सर्व जाती, धर्माच्या स्त्रियांचा आत्मीयतेने विचार केलेला आहे.

३) प्रबोधनाचे कार्य :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्त्री मुक्तीच्या चळवळीला, सुधारणेला गतिमान करण्यासाठी समाज प्रबोधन आणि कायदा या दोन्ही मार्गांचा अवलंब केला आहे. स्त्रियांमध्ये बदल घडवून आणण्यासाठी शिक्षांचा पुरस्कार केला

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महाड येथे दि. २५ डिसेंबर १९२७ रोजी चवदार तळे सत्याग्रह प्रसंगी दलित परिषदेत स्त्रियांना उद्देशून भाषण केले. ते म्हणतात. “तेंव्हा मी विचार करावयास पाहिजे कि तुमच्या पोटी जन्म घेणे हे पाप का ठरले जावे व इतर स्त्रियांच्या पोटी जन्म घेण पुण्यप्रद का व्हावे. या प्रश्नाचा जरूर तुम्ही विचार केला तर तुम्हास एक तर प्रजा उत्पत्ती करणे बाद करावी लागेल किंवा तुमच्यामुळे त्यांना लागत असलेला कलंक तरी तुम्हास धुवून टाकावा लागेल या दोन्हीपैकी कोणती तरी एक गोष्ट तुम्ही करावयास लागले पाहिजे. तुम्ही आजच प्रतिज्ञा करा की अशा कलंकित स्थितीत आम्ही यापुढे जगणार नाही.”^{१०} त्याच बरोबर ते पुढे म्हणाले होते “वरिष्ठ वर्गाच्या स्त्रिया जश्या पद्धतीने वेशभूषा करतात. किंवा गळ्यामध्ये भराभर गळसऱ्या व हातात कथलाचे किंवा चांदीचे गोठ पाटल्याहि देखील तुम्हास ओळखण्याची खुण आहे. एका गळसरीपेक्षा अधिकांची जरूरी नाही. त्याने नवऱ्याचे आयुष्य वाढते किंवा शरीराला शोभा येते असे काही नाही. दागिन्यापेक्षा कपड्यालाच जास्त शोभा आहे. तेंव्हा कथलाच्या किंवा चांदीच्या दागिन्यात खर्च करण्याऐवजी चांगल्या कपड्यात पैसे खर्च करा. दागिना घालावयाचाच असेल तर तो सोन्याचा घालावा नाहीतर घालू नये.”^{११} या भाषणाचा स्त्रियांच्या मनावर इतका जबरदस्त परिणाम झाला की दुसऱ्या दिवशी स्त्रियांचे वेशभूषेत मोठा बदल झाला, हे पाहून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना खूप आनंद झाला. स्त्रियांच्या स्वच्छ राहणीमानापासून ते दागदागन्यापर्यंत, तसेच स्त्री आपल्या वागण्या-बोलण्यातून राहणीमानातून आदरणीय ठरावी अशी त्यांची मनीषा होती. त्याचबरोबर चळवळीत स्त्रियांचाही मोठा सहभाग असावा; असे त्यांचे मत होते.

४) शैक्षणिक कार्य:-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्रियांच्या सुधारणेसाठी त्यांना शिक्षणाच्या माध्यमातून सक्षम करण्यासाठी विद्यार्थी दशेपासूनच आग्रह धरला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर एका पत्रात लिहितात. “मुलांना-मुलींनाही शिक्षण दिले तर आपली प्रगती झपाट्याने व्हायला हरकत नाही. हा विचार तुम्ही तुमच्या जवळच्या नातलगंनाही सांगा व प्रसार करा”^{१२} त्याचबरोबर स्वताच्या पत्नीलासुद्धा लिहण्यास, वाचण्यास शिकावे असा ते आग्रह करीत व प्रोत्साहन देत. ज्या-ज्या ठिकाणी ते भाषणे देत तेथे आवर्जून स्त्री-शिक्षणाचे महत्त्व समजावून सांगत. शिक्षणासाठी त्यांची भूमिका ही परिवर्तनवादी व तळमळीची होती. त्यामुळेच स्त्री-शिक्षणाला चालना मिळाली आहे. दि. २७/१२/१९२७ रोजी महाड येथे सत्याग्रहाच्या वेळी स्त्री-शिक्षणाचे महत्त्व विशद करताना म्हणतात. “तुम्ही आपल्या मुलींनाही शिक्षण दिलेच पाहिजे ज्ञान आणि विद्या या गोष्टी कांही पुरुषासाठी नाहीत. त्या स्त्रियांनाही आवश्यक आहेत.”^{१३} ते पुढे असेही म्हणाले ‘आपली पुढील पिढी जर तुम्हास सुधारावयाची असेल तर तुम्ही मुलींना शिक्षण दिल्याशिवाय राहू नका अशा स्वरूपाचा स्त्री हितोपदेश सल्ला दिला.

अखिल भारतीय दलित महिला परिषदेला संबोधित करताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात. “तुम्ही सर्वप्रथम शिक्षित व्हा आपल्या मुला-मुलींना शिकवा; त्यामुळे देशाचा विकास होईल तुम्ही पण माणूस आहात अशी तुम्हाला ओळख होऊन तुमच्या अस्मितेचीही जाणीव होईल, कारण शिक्षण हे वाघिणीचे दुध आहे, जो प्राशन करील तो गुरगुरल्याशिवाय राहणार नाही”^{१४} डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे स्त्रियांच्या शिक्षणावर अधिक भर देतात. कारण “एक पुरुष शिकला तर एक व्यक्ती सुधारतो, पण एक स्त्री शिकली तर संपूर्ण कुटुंबाची सुधारणा होते, यात माहेर आणि सासरच्या लोकांचा देखील समावेश होतो. स्त्री-शिक्षणाचा विचार करता त्यांना त्यांचे घर, मुले आणि संसार नीटनेटका चालवू शकतील इतपत शिक्षण देणे आवश्यक आहे.”^{१५} मुलींच्या शिक्षणाची सोय व्हावी म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी औरंगाबाद येथे ‘मिलिंद महाविद्यालय’ स्थापन केले व मुलींना येण्याजाण्यासाठी विद्यालय ते शहर अशी बस सेवा सुरु केली. त्यानंतर सिद्धार्थ आर्ट्स आणि कॉमर्स महाविद्यालय, आणि डॉ. आंबेडकर कॉमर्स आणि इकॉनॉमिक्स

महाविद्यालय, डॉ.आंबेडकर विधी महाविद्यालय, मुंबई येथे स्थापन केले. आज जे स्त्रिया शिक्षण घेऊन मोठ-मोठाले पदे भूषवितात ते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या शिक्षण विषयक उपदेशाची फलश्रुती आहे असेच म्हणावे लागेल.

१) कुटुंब नियोजनाचे कार्य:-

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्रियांच्या मुक्तीसाठी लोकसंख्या नियंत्रणासाठी/ संततिनियमन हाच प्रभावी उपाय आहे.कुटुंब नियोजन हा स्त्रियांच्या जिव्हाळ्याचा विषय, स्त्रियांच्या विकासाचा,स्त्री शक्तीचा विचार करणारा होता. दि. १२/१२/१९३८ रोजी अस्पृश्य विद्यार्थी संमेलनात अध्यक्षीय भाषणपर बोलताना म्हणतात. “ मी बोलतो ते केवळ पुरुषाकरिता नव्हे स्त्रियांनीही याची जबाबदारी ओळखली पाहिजे,अशी जाणीव करून देऊन ते म्हणतात. तुम्हाला चौदा पोरे झाली तर त्या पोरांचे काय होणार ? त्याची जबाबदारी समाजावर टाकणार ?याचा चांगला विचार करा,तुम्ही संन्यास घ्यावयास तयार नसाल पण त्यातूनही कोणी घेतली तर फारच चांगले.”^६कुटुंबा-कुटुंबातील मुलांचा विकास,स्त्रियांचे आरोग्य,देशाची आर्थिक उन्नती,दारिद्र्य निवारण,अन्न पुरवठा अशा विविध दृष्टीकोनातून या प्रश्नाचा विचार केला आहे.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी लोकसंख्या नियंत्रण,कुटुंब नियोजनासाठी १०/११/१९३२ साली श्री.पी.जे.रोहम यांच्या मार्फत मुंबई विधिमंडळा पुढे संतती नियमनाचा ठराव मांडला होता कुटुंब मर्यादित करण्याची निकड लक्षात घेऊन शासनाने जनतेमध्ये संतती नियमनाच्या बाबतीत प्रचार मोहीम राबविणे,सोयी पुरविणे अशा शिफारशी केल्या. परंतु सदर ठराव फेटाळला गेला. जरी हा ठराव फेटाळला असला तरी आज देशाच्या लोकसंख्या वाढीचा जो भीषण प्रश्न आहे.त्याला डॉ.आंबेडकरांचे संतती नियमन व कुटुंब नियोजनाचे विचारच मार्गदर्शक ठरू शकतात.इतकी प्रगल्भता त्यांच्या विचारामध्ये आहे.

६) स्त्रियांनी स्वावलंबी झाले पाहिजे असा उपदेश :-

सामाजिकदृष्ट्या महिलांची प्रगती व्हावी, त्यांची उन्नती व्हावी असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना वाटत होते. आर्थिक क्षेत्रात स्त्रियांच्या भागीदारीचा विकास हा स्त्रियांना सामाजिक क्षेत्रात समानता दिल्यावाचून होणार नाही. स्त्रियांना स्वयं निर्णयाच्या अधिकारापासून वंचित ठेवून आम्ही राष्ट्रीय आर्थिक विकासाची गती रोखली आहे “स्त्री जर आईच्या रूपात मुलाचे व्यक्तिमत्व घडवू शकते तर स्वतःच्या कौशल्याने, घरगुती उद्योगाचाही विकास करू शकते. स्त्री पतीची दासी नाही. तिला समानतेने जर वागविले तर ती घराचे व्यवस्थापन सुनियोजित करू शकते. अशी विचार सरणी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची होती. स्त्रिया या स्वावलंबी असल्या पाहिजेत. स्त्री स्वावलंबनाच्या मार्गात परावलंबित्व हा फार मोठा अडथळा आहे. हीच गोष्ट स्त्रियांच्या अधोगतीस कारणीभूत आहे. असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे मत होते. स्त्रियांना स्वाभिमानाने जगण्यासाठी प्रवृत्त केले पाहिजे

समाज आणि राष्ट्राच्या प्रगतीचा आधार हा स्त्रियांच्या प्रगतीवर विसंबून असतो म्हणून स्त्रियांनी एकत्रित येऊन, संघटीत होऊन स्त्रियांच्या कल्याणासाठी, भागीदारासाठी लढणे आवश्यक आहे. ‘जो समाज पत्नी व मुलीला नुकसानीचा पाया समजतो तो समाज आर्थिकदृष्ट्या कधीच प्रगती करू शकत नाही.यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महिलांचे नेतृत्व विकसित केले त्यांनी भारतीय राज्य घटनेत स्त्री-पुरुष समानता अधिकाराची तरतूद केली. आज अनेक क्षेत्रात स्त्रियांचा जो सहभाग आहे. त्यांचे श्रेय डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना जाते.

स्त्रियांना सामाजिक, व्यावसायिक,स्वातंत्र्य मिळाले त्यांचा पाया घालण्याचे काम डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केले. स्त्रियांना आज स्वातंत्र्य, सुविधा, समान संधी प्राप्त आली ती डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सुरु केलेल्या युद्धाची फलश्रुती आहे. यातूनच स्त्री-स्वावलंबनाचा मार्ग प्रशस्त झाला आहे.

७) स्त्रियांच्या सन्मानाचे कार्य :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी संपूर्ण हयातीत स्त्रियांचा आदर केला. त्यांच्या मनात नेहमीच स्त्रीयाबाद्दल तळमळ, आत्मीयता होती. म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सन १९४० साली प्रकाशित झालेल्या 'पाकिस्तान ऑर दि पार्टीशन ऑफ इंडिया' हा ग्रंथ रमाबाईंना मनोभावे समर्पित केला. आदर्श पत्नी कशी असावी आणि एखादा पती आपल्या पत्नीविषयी कशी भावना व्यक्त करतो याचा जणू शिलालेख अशीही अर्पण पत्रिका आहे.

INSCRIBED TO MEMORY OF RAMU

"as a token of my appreciation of her goodness of heart, her nobility of mind and her purity of character and also for the cool fortitude and readiness to suffer along with me, which she showed in those friendless days of want and worries which fell to out lot" "डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा राजकारणावरील दुसरा ग्रंथ 'व्हॉट काँग्रेस अँड गांधी हॅव्डनटू दि अनटचेबल' हा ग्रंथ त्यांनी ईंग्लंडमधील त्यांची सहकारी मैत्रीण 'f' हिस अर्पण केला. ती अर्पण पत्रिका अशी "To 'f' In thy presence is the fulness of Joy"¹⁸ ही अर्पणपत्रिका 'f' अर्थात फेनी फ्रेन्झाइज हिच्याविषयी अबोध भावना प्रकट करणारी आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्रियांच्या आदरापोटी स्वलिखित ग्रंथ अर्पण केलेले आहेत. अशाप्रकारे स्त्रियांवरील आदरणीय सन्मान, प्रेम हे त्यांच्या विचारातून ग्रंथातून निःसंदेह व्यक्त होताना दिसून येते

८) स्त्रियांसाठी केलेले कायदे:-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी कायद्याच्या माध्यमातून देखील स्त्री सुधारणेसाठी जे कार्य केले ते ऐतिहासिकदृष्ट्या अतिशय महत्वाची आहे.

अ) भारतीय संविधान :-

१५ ऑगस्ट १९४७ ला भारत स्वातंत्र्य झाला परंतु देशामध्ये सुव्यवस्था प्रशासन चालविण्यासाठी भारतीय राज्य घटना तयार करण्याचे काम डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अतिशय कष्टाने २ वर्षे ११ महिने १७ दिवसांत पूर्ण करून सर्वांना समान न्याय या विचाराने समता, स्वातंत्र्य, न्याय आणि विश्वबंधुता या मूळ तत्वावर आधारित भारतीय राज्यघटनेची निर्मिती केली. भारतीय संविधानात स्त्री-स्वातंत्र्य विषयी जी तरतूद केली आहे. ते येणेप्रमाणे

- १) अनुच्छेद १४ नुसार कायद्यापुढे समानता
- २) अनुच्छेद १५ नुसार धर्म, जात, वंश, लिंग, जन्मस्थान या कारणावरून कोणतेही राज्य कोणाही नागरिकास प्रतिबंध करणार नाही.
- ३) अनुच्छेद १५(३) नुसार स्त्रिया व बालके यांना या अनुच्छेदातील गोष्टीवरून राज्यात प्रतिबंध होणार नाहीत
- ४) अनुच्छेद १६(२) नुसार केवळ लिंगावरून राज्याच्या अखत्याराखालील कोणतीही नोकरी किंवा पद याकरिता कोणीही नागरिक अपात्र असणार नाही अथवा भेदभाव केला जाणार नाही.
- ५) अनुच्छेद ३९(क) नुसार उपजीविकेचे पर्याप्त साधन मिळण्याचा अधिकार स्त्री-पुरुष यांना सारखाच आहे.
- ६) अनुच्छेद ३९(घ) नुसार स्त्री-पुरुषांना समान काम आणि समान वेतन मिळावे
- ७) अनुच्छेद ३९(ड) नुसार स्त्री-पुरुष कामगारांचे आरोग्य व ताकद यांचा दुरुपयोग करून घेण्यात येऊ नये
- ८) अनुच्छेद ४२ नुसार राज्य हे कामाबाबत न्याय व मानवोचित परिस्थिती उपलब्ध करण्याची व प्रस्तुती सहाय्यसाठी तरतूद करील
- ९) अनुच्छेद ४४ नुसार समान नागरी कायदा

- १०) अनुच्छेद २४३ नुसार महिलांचे आरक्षणाची तरतूद
- ११) अनुच्छेद ३००(क) नुसार कायद्याने प्रधिकार दिलेल्या व्यक्तींना तिच्या मालमत्तेपासून वंचित करण्यात येणार नाही. यासाठी संरक्षणाचा हक्क
- १२) अनुच्छेद ३२४ नुसार कोणतीही व्यक्ती धर्म, जात, वंश किंवा लिंग या करणा वरून मतदार यादीत समाविष्ट होण्यास अपात्र ठरवू नये.

अशाप्रकारची तरतूद भारतीय संविधानात करून स्त्री-पुरुष भेद नष्ट करण्यात येऊन समानतेचा अधिकार प्रदान करण्यात आला.त्याचबरोबर मजूर मंत्री असताना गिरणी कामगार, खान कामगार चहाच्या मळ्यातील कामगार येथे काम करणाऱ्या स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने वेतन मिळावे,स्त्रियांना बाळंतपणाची रजा, मिळावी,महिलांच्या मुलासाठी कामाच्या ठिकाणी पाळणाघराची सोय,वयात आलेल्या सर्वच पुरुषाबरोबर स्त्रियांनाही मताधिकार असावेत इत्यादी.अधिकार भारतीय संविधानाच्या माध्यमातून देऊन स्त्रियांवर लादलेली हजारो वर्षांपासूनची आर्थिक,सामाजिक गुलामगिरी कायद्याद्वारे नष्ट करून समता प्रस्तापित करण्यात आली.

ब) हिंदू कायदे संहिता (हिंदू कोड बिल):-

एक भारतीय नागरिक म्हणून स्त्रियांनाही ते सर्व हक्क/अधिकार असावेत जे की एका पुरुषाला असतात असा विचार डॉ.आंबेडकरांचा होता.स्त्रियांना खऱ्या अर्थाने स्वतंत्र व्यक्ती म्हणून समाजात जगता यावे या उद्देशाने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी हिंदू कोड बिलाचा मसुदा तयार करून तो संसदेमध्ये मांडण्यात आला परंतु सदर बिल नेहरू मंत्रिमंडळाने नामंजूर केल्यामुळे त्यांना आपल्या कायदे मंत्रीपदाचा राजीनामा दि. २७/११/१९५१ साली द्यावा लागला.अशा कोणत्याबाबी सदर हिंदू कोड बिलात होत्या त्याचा विचार करणे गरजेचे आहे.सकल स्त्रियांच्या विकासासाठी सदरचे बिल होते.त्यात कसल्याच प्रकारचा जातीचा,धर्माचा,वंशाचा भेद नव्हता. १) स्त्रियांना घटस्फोटाचा अधिकार २) पोटगी मिळण्याचा अधिकार ३) दुसरा विवाह अवैध ४) दत्तक घेण्याचा आणि जाण्याचा अधिकार ५)वारसा हक्काने वडिलांच्या मालमत्तेत समान हिस्सा ६) मुलीला वारस होण्याचा अधिकार ७)आंतरजातीय विवाहास मान्यता ८) स्वताचा वारस निश्चित करण्याचा अधिकार इत्यादी अधिकार स्त्रियांना बहाल केले होते. पुरुषप्रधान धर्म संस्कृतीने स्त्रियांचे नाकारलेले हक्क/अधिकार डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्त्रियांना हिंदू कोड बिलाच्या रूपाने प्राप्त करून दिले कांही काळानंतर सदर हिंदू कोड बिल थोडा फेरफार करून मंजूर करण्यात आलेया हिंदू कोड बिलामुळेच सकल भारतीय स्त्रीयनाच्या विकासाचा,प्रगतीचा ,उन्नतीचा मार्ग मोकळा झाला आणि स्त्रया सुद्धा पुरुषप्रमाणेच एक स्वतंत्र व्यक्ती आहेत हे या बिलाद्वारे सिद्ध झाल्याचे आसून येते.याचे संपूर्ण श्रेय निश्चितपणे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनाच जाते.

९) इतर कार्य :-

एकाकाळी गुरु शंकराचार्या सोबत वाद-विवाद करून त्यात सरशी मिळवणारी स्त्री इतकी अवनत का झाली. गार्गी,मैत्रेय,सुलभा,सरस्वती,विद्याधरी, आदि विद्वान स्त्रियांची परंपरा एकाकी खंडित का झाली याचा शोध घेऊन डॉ.आंबेडकर म्हणतात. 'स्त्रियांचे सर्वात जास्त कोणी नुकसान केले असेल तर ते मनुने व त्याच्या मानुस्मृती या कायद्याने 'न स्त्री स्वातंत्र्य मर्हती'असे म्हणून मनुने स्त्रियांना हजारो वर्ष गुलामगिरीच्या खाईत लोटून दिले या अंधारयात्रेत भारतीय स्त्री आपल्या सामाजिक,आर्थिक,राजकीय आणि सांस्कृतिक बाबीमध्ये परावलंबित झालेली होती.म्हणून डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मनुच्या विषमतावादी मानुस्मृति या धार्मिक कायद्याचे महाड या ठिकाणी दि. २५/१२/१९२७ रोजी जाहीरपणे दहन करून मानुस्मृतीच्या बंधनातून स्त्रियांना कायमस्वरूपी मुक्त केले.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी हिंदू स्त्रियांच्या सुधारणे बरोबरच मुस्लीम स्त्रियांच्या मानसिकतेचीही चीकित्सा केली होती.त्यांच्या मते 'मुस्लीम धर्माच्या नावाखाली ज्या विविध रूढी प्रचलित आहेत.त्या त्यांच्या गुलामगिरीची प्रतिक आहेत.मुस्लीम स्त्रीयामधील पर्दापद्धती,घटस्फोट हे प्रकार अतिशय अमानवीय व स्त्रियांचे स्वातंत्र्य हिरावून घेणारे आहेत.अशा दुष्ट प्रथेविरुद्ध जनजागरण करण्याची अत्यंत आवश्यकता आहे' हिंदू किंवा मुस्लीम धर्मच नव्हे तर इतर धर्मातही स्त्रियांना गुलाम म्हणून वागविले जाते.मनुची मानसिकता इतर धर्मातही थोड्या फार फरकाने अस्तित्वात आहे.म्हणून डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मनुस्मृतीचे दहन करून नवी मूल्य आणि नाव विचाराचे भारतीय संविधान या देशाला बहाल केले ज्यात स्त्री आणि पुरुष यामध्ये समानता दर्शविली आहे.

निष्कर्ष / सारांश:-

प्रस्तुत शोध प्रबंधातून असे स्पष्ट होते की, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सामाजिक सुधारणेबरोबरच "लोकांच्या जीवनात रक्तांचा एकही थेंब न सांडता सामाजिक, राजकीय, आर्थिक क्षेत्रात क्रांतिकारक बदल घडवून खऱ्या अर्थाने लोकशाही स्थापित करण्याचा प्रयत्न केला आहे." डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी एखाद्या जाती पुरता, धर्मापुरता, समाजापुरता विहार न करता आखिल मानव जातीसाठी विशेषता स्त्रियांसाठी मोलाचे कार्य केलेले आहेत ते आजही २१ व्या शतकातच नव्हे तर स्त्रियांच्या अजन्मासाठी उपयोगी पडणारे आहेत.

स्त्रियांच्या मुक्तीसाठी/सुधारणेसाठी विकासासाठी सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक, औद्योगिक कार्याबरोबरच कायद्याच्या रूपानेही अनेक कायदे करून स्त्रियांना पुरुषाबरोबरच समानता मिळवून देण्यासाठी समता, स्वातंत्र्य, न्याय, विश्वबंधुता या मूळ तत्वावर आधारित भारतीय संविधानाची निर्मिती केली त्याचबरोबर हजारो वर्षे स्त्रियांना राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक अधिकारापासून वंचित ठेवण्यात आले होते. याचे मुळे मनुने बनविलेल्या मनुस्मृती या कायद्यात असल्यामुळे मनुस्मृती कायद्याचे दहन करून 'हिंदू कोडबिल' कायद्याची कास धरून स्त्रियांना अनेक स्वातंत्र्य अधिकार बहाल करून दिले. हिंदू कोड बिलाचे रूपाने भारतीय स्त्रीला एक प्रकारे नवजीवन दिले. आयुष्यात स्त्रियांना उभे राहण्याचे बळ मिळवून दिले

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्रीसाठी जे काय केले, स्त्रियांच्या सुधारणेसाठी जे विचार मांडले, जे कायदे केले तेच कायदे, विचार, आज २१ व्या शतकात देखील स्त्रियांचे खरे हत्यार बनले आहेत. सदर कायद्यामुळे आज स्त्रिया या आजच्या बदलत्या परिस्थितीत विज्ञान, तंत्रज्ञान, पोलीस खाते, व्यवसाय क्षेत्रात तसेच ग्राम पंचायत सदस्यापासून ते या भारत देशाच्या पंतप्रधान पदापर्यंत अनेक क्षेत्रात सहभाग वाढताना पदे भूषविताना स्त्रिया दिसून येतात यामागे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांची, कार्याची तपश्चर्या असल्याचे दिसून येते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्री-मुक्तीचे /सुधारणा विषयीचे विचार व कार्य हे आजही २१ व्या शतकात प्रेरणादायक आणि कल्याणकारक आहेत. असे म्हंटले तर प्रेरणादायक आणि कल्याणकारक आहेत. असे म्हंटले तर वावगे ठरणार नाही. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे जरी अस्पृश्य स्त्रियांचाच विचार न करता, संपूर्ण जाती, धर्मातील स्त्रियांच्या उन्नतीसाठी, सुधारणेसाठी समाजात समता प्रस्थापित करण्यासाठी भारतातील सकल स्त्रियांसाठी जे कार्य केले आहे. ते स्त्रियांचे आदर्शवत आहेत. म्हणून त्यांना स्त्रियांचे कैवरी 'स्त्रियांच्या न्याय हक्कासाठी लढणारे योद्धा, स्त्री उद्धारक असे संबोधण्यात येते. ते सार्थक आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

- १) भालचंद्र लोखंडे 'जागतिक विज्ञानाच्या दृष्टीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर' त्रिपिटक लोखंडे, निर्मय क्रिएटिव्ह पॉईंट, नागपूर, २०१३ पृ क्र २४

- २) डॉ. धनराज डाहाट 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भाषणे आणि विचार' खंड -१- स्त्री संकेत प्रकाशन, नागपूर, २०११ पृ. पूर्वोक्त
- ३) 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे' महाराष्ट्र राज्य २००० खंड - १८ भाग - २ पृ. क्र. १९७
- ४) कित्ता -पृ. क्र. १९७
- ५) दि. गो. / भाऊ लोखंडे 'डॉ. आंबेडकरी हितशत्रूच्या जाणीवा' पारिजात प्रकाशन, कोल्हापूर, २०१२, पृ. क्र. १०२
- ६) शरणकुमार लिंबाळे 'प्रज्ञासूर्य' प्रचार प्रकाशन, कोल्हापूर १९९१, पृ. क्र. २०९
- ७) सुहास सोनावणे 'सत्यागृही आंबेडकर अनुभव अक्षरधन, दादर (प), मुंबई - २०१३ पृ. क्र. ११२
- ८) य. दि. फडके, 'महात्मा फुले समग्र वाडःमय' महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, १९९१, पृ. क्र. ४४६
- ९) संत कबीर 'व्यक्तिमत्व आणि विचार' संकेत प्रकाशन, नागपूर २०००, पृ. क्र. ५१
- १०) 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे' महाराष्ट्र राज्य २०००, खंड -१८ भाग - १ पृ. क्र. १४४
- ११) कित्ता - पृ. क्र. १४४
- १२) प्रा. गावळी 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ' पृ. क्र. ५००
- १३) कित्ता - पृ. क्र. ५२०
- १४) कित्ता -पृ. क्र. ५२३
- १५) कित्ता -पृ. क्र. ५२८
- १६) दया पवार 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ' महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि सांस्कृतिक मंडळ, मुंबई - ४०००३२, १९९३ पृ. क्र. ५६७
- १७) 'Dr. Babasaheb Ambedkar Writing & Speeches', Government of Maharashtra Vol - No. 8, P. N. (अर्पण पत्रिका)
- १८) डॉ. माधवी खरात 'पत्राच्या अंतरंगातून' श्री समर्थ प्रकाशन, पुणे २००१ पृ. क्र. ८०

संदर्भ ग्रंथ

- १) शंकरराव गणपतराव नगरोळ ' डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विश्वरत्न कसे (व्यक्तीमत्व आणि कर्तुत्व)' सुधीर प्रकाशन, वर्धा २०१२, पृ. क्र. १६८ ते १९६
- २) कित्ता -पृ. क्र. ९१
- ३) डॉ. धनराज डाहाट 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भाषणे आणि विचार' खंड -१- स्त्री संकेत प्रकाशन, नागपूर, २०१३, पृ. क्र. ५ ते २२
- ४) सुहास सोनावणे 'सत्यागृही आंबेडकर अनुभव अक्षरधन, दादर (प), मुंबई - २०१३ पृ. क्र. १०७ ते ११२
- ५) दि. गो. / भाऊ लोखंडे 'डॉ. आंबेडकरी हितशत्रूच्या जाणीवा' पारिजात प्रकाशन, कोल्हापूर, २०१२, पृ. क्र. १०२ ते १०६
- ६) डॉ. धनराज डाहाट 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्मृतीबंध संकेत प्रकाशन, नागपूर, २००७, पृ. १११ ते १२७
- ७) राजेंद्र शत्रुघ्न काटकर 'एकविसाव्या शतकातील आंबेडकरवाद' सुधीर प्रकाशन, वर्धा, पृ. क्र. १३६ ते १४१
- ८) 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ' महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई २०१७, पृ. क्र. २७६ ते २९३

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांची ग्रंथसंपदा

प्रा. तातेराव जगन्नाथराव नंदवे

इतिहास विभाग

शिवजागृती महाविद्यालय, नळेगाव

ता.चाकूर, जि.लातूर

1. प्रस्ताविक:

भारतरत्न डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर हे प्रकांड पंडित होते.त्यांच्या विविध विषयावरचा व्यासंग फार मोठा होता.त्यांनी अनेक विषयावर मूलभूत चिंतन केले .त्यातून अनेक अत्यंत महत्त्वाच्या ग्रंथ संपदेची निर्मिती केली.त्यांचे लेखन हे फार मोठ्या प्रमाणात आहे .त्यांच्या लेखन साहित्यात त्यांनी लिहिलेली ग्रंथ-पुस्तके ,प्रबंध ,लेख ,भाषणे ,स्फुटलेख, पत्रे ,वर्तमानपत्रे इत्यादीचा समावेश होतो.

भारतातील कोणत्याही राजकीय नेत्याने लिखान केले नाही एवढे प्रचंड लेखन डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केलेले आहे.त्यांची पूर्ण झालेले एकूण ग्रंथपुस्तिका 10 अपूर्ण राहिलेले ग्रंथ 10 निवेदने 10शोध निबंध, लेख आणि परिक्षणे हा संग्रह डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या लेखनाचा आहे शोध निबंध लेख आणि परिक्षणे हा संग्रह डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांच्या लेखनाचा आहे. डॉ.आंबेडकर हे बहुमुखी प्रतिभाशाली होते. त्यांना मराठी ,संस्कृत,पाली,इंग्रजी,हिंदी,फ्रेंच,जर्मन,गुजराती,बंगाली,कन्नड ,व फारशी या भाषा जाणारे विद्वान होते .त्यांनी आपल्या ग्रंथांमधून साहित्यातून धर्मसुधारणा व समाजसुधारणा याकडे प्रामुख्याने लक्ष वेधले या ग्रंथसंपदेतून त्यांची सर्वसमावेशक आणि सर्वसामान्यांना न्याय अशी वैचारिक भूमिका होती . त्यांच्या ग्रंथाचा आढावा या लेखात घेण्यात आलेला आहे

1)Administration and Finance of the East Indian Company (ईस्ट इंडिया कंपनी प्रशासन आणि अर्थनीती) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी ऍडमिनिस्ट्रेशन अँड फायनान्स ऑफ दि ईस्ट इंडिया कंपनी हा शोधनिबंध,एम .ए च्या पदवीसाठी अमेरिकेतील कोलंबिया विद्यापीठाला इ. स.1915 मध्ये सादर केला होता .हा केवळ 42 पानाचा शोधनिबंध होता .डॉ.बाबासाहेबांनी इ.स.1792 त18 58 या कालखंडातील ईस्ट इंडिया कंपनीचा राज्यकारभार आणि वित्त या संबंधीच्या धोरणातील बदलाचा ऐतिहासिक आढावा घेतला आहे .हे बदल भारतीयांच्या हालअपेष्टांना कसे कारणीभूत ठरले याचे विदारक आर्थिक स्थितीचे स्वरूप या ग्रंथात मांडले आहे.

2)Castes in India:Their Mechanism,Genesis and Development (भारतातील जातिसंस्था तिची यंत्रणा उत्पत्ती आणि विकास)

1916 सालच्या मे महिन्यात अमेरिकेतील कोलंबिया विद्यापीठातील समाजशास्त्राचे प्राध्यापक ए.ए. गोल्डन वायझर यांच्या मानववंशशास्त्राच्या परिषदेत डॉ.आंबेडकरांनी 'कास्ट इन इंडिया ,दिअर मेकॅनिझम अँड डेव्हलपमेंट या विषयावर आपला संशोधनात्मक निबंध वाचला .त्यात त्यांनी स्पष्ट केले की , 'आपल्या जातीत विवाह करणे हा जातिसंस्थेचा प्राण मांडलेला आहे.'

3) The National Dividend of India a Historical and Analytical Study (ब्रिटिश भारतातील प्रांतिक वित्ताची उत्क्रांती) डॉ.बाबासाहेबांनी भारताच्या आर्थिक प्रश्नांनावर सखोल अभ्यास करून भारताच्या राष्ट्रीय

नफ्याचा वाटा हा एक ऐतिहासिक प्रबंध लिहून पूर्ण केल्यानंतर तो 1916 मध्ये कोलंबिया विद्यापीठाला सादर केला या प्रबंधावर यांना डायरेक्ट ही पदवी मिळाली

4) The Problem of the Rupee_ It's Origan and it's Solutions (रुपयाचा प्रश्न उद्गम आणि उपाय) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स मध्य डॉक्टर ऑफ सायन्स (डी.एस.सी.)या पदवीसाठी प्राध्यापक एडविन कनन यांच्या अनुमतीने 'दी प्रॉब्लेम ऑफ दी रुपी-ओरिजिन अंड इट्स सोल्युशन' हा प्रबंध 1922 आली ऑक्टोबर महिन्यात लंडन विद्यापीठाला सादर केला. या ग्रंथात त्यांनी भारतीय चलनाच्या उत्क्रांतीची ऐतिहासिक मीमांसा करून भारतासाठी आदर्श चरण पद्धती कोणती ? या त्या काळातील महत्त्वाच्या प्रश्नावर आपले मूलगामी विचार मांडले आहे.

5) Pakistan or The Partition of India (पाकिस्तान अथवा भारताची फाळणी) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी प्रथम 1940 च्या डिसेंबर महिन्यात 'थॉट्स ऑन पाकिस्तान'(पाकिस्तान अथवा भारताची फाळणी)अत्यंत महत्त्वाचा अभ्यासपूर्ण ग्रंथ लिहून प्रकाशित केला .या ग्रंथाची सुधारित आवृत्ती पुढे 1945 साली प्रकाशित करण्यात आले .सुधारित आवृत्तीचे शीर्षक 'पाकिस्तान ऑर दि पार्टिशन ऑफ इंडिया 'असे होते .या ग्रंथाची प्रथमावृत्ती होय.

5) Annihilation of Castes (जातीचे निर्मूलन)डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी 1936 मध्ये जातपात मंडळाद्वारे लाहोर येथे होणाऱ्या अधिवेशनात आपले विचार मांडण्यासाठी तयार केलेला अध्यक्षीय भाषणाचा मसुदा मंडळाच्या रिवाजाप्रमाणे जातपात तोडक मंडळाकडे अनुमती साठी पाठवला .पुढे तो पुस्तक रूपाने प्रकाशित करण्यात आला .

6) Mr.Gandhi and the Emancipation of the Untouchables (गांधी आणि अस्पृश्यांची मुक्ती) : डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी 1942 साली हिंदुस्थानातील अस्पृश्यांच्या प्रश्नांसंबंधी आपले विचार प्रदर्शित करणारा प्रबंध इन्स्टिट्यूट ऑफ पॅसिफीक रिलेशन्स या संस्थेकडे पाठवला होता .त्यावर चर्चा होऊन तो प्रबंध अधिवेशनाच्या अहवालात छापला होता .पुढे हा प्रबंध 'गांधी अंड दी इन्स्पेक्शन ऑफ दी अनटचेबलस (गांधी आणि अस्पृश्यांची मुक्ती/ गांधी आणि अस्पृश्य वर्गाचे विमोचन) या नावाने 1943 मध्ये थकर अंड कंपनी लिमिटेड ,मुंबई यांनी पुस्तक रूपात प्रकाशित केला.

7)What congress and Gandhi have done to the Untouchables) (काँग्रेस आणि गांधी यांनी अस्पृश्यांसाठी काय केले?) : डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी 1945 जूनमध्ये प्रसिद्ध केलेला हा एक महान वैचारिक ग्रंथ मानला जातो .या ग्रंथाच्या नावात काँग्रेस आणि गांधी यांनी अस्पृश्यांचे किती नुकसान केले ? असाच गर्भितार्थ निघतो. हा गर्भित अर्थ सिद्ध करण्यासाठी डॉ.बाबासाहेबांनी या ग्रंथात विपुल माहिती व आकडेवारी दिली आहे .त्याच्या आधाराने त्यांनी काँग्रेस आणि गांधी यांच्या राजकीय ,सामाजिक ,धार्मिक ,व आर्थिक योजनासंबंधी चिकित्सक व टीकात्मक विचारसरणीने प्रकाश टाकला आहे.

8) Who were the Shudras? (शूद्र पूर्वी कोण होते?) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचा' हू वेअर शुद्राज? हा ग्रंथ 1946 मध्ये प्रसिद्ध झाला. या संशोधनात्मक ग्रंथाचा शूद्र हे पूर्वी क्षत्रिय होते हा या ग्रंथाचा विषय असून पूर्व काळात त्यांना दास व दस्यू म्हणत. सूर्यवंशापैकी तो एक समाज होता .त्यांचा ब्राह्मणांशी संघर्ष झाल्यामुळे समाजातील त्यांचा दर्जा कमी झाला. कारण ब्राह्मणांनी त्यांचे मौजीबंधन करण्याचे नाकारले. त्यामुळे त्यांना चौथा वर्णातील मानण्यात आले .त्यापूर्वी ब्राह्मण, क्षत्रिय ,आणि वैश्य असे तीनच वर्ण होते .हिंदू समाजातील

चौथा वर्ण शूद्र कसा व केव्हा उत्पन्न झाला हा आपला सिद्धांत सिद्ध करण्यासाठी आणि यासंबंधी जगातील समाज शास्त्रज्ञांची मते जी आहेत ती खरी नाही त हे स्पष्ट करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेबांनी अनेक उत्तम व सत्य संदर्भ आपल्या ग्रंथासाठी वापरले आहेत.

9)The rise and fall of Hindu Women(हिंदू स्त्रियांची उन्नती आणि अवनती): डॉ. बाबासाहेबांचा हा वैचारिक व सांस्कृतिक लेख प्रथम कोलकात्याच्या महाबोधी मासिकाच्या जून 1951 च्या अंकात प्रसिद्ध झाला होता .नंतर द राईज अँड फॉल ऑफ हिंदू वुमन हे संशोधनात्मक वैचारिक लेखन 1965 साली डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर पब्लिकेशन सोसायटी या प्रकाशन संस्थेने पुस्तक रूपाने प्रकाशित केले.

10)Revolution and Counter Resolution (क्रांती आणि प्रतिक्रांती): क्रांती आणि प्रतिक्रांती हा एक महत्वाचा ग्रंथ आहे .या ग्रंथात डॉ. बाबासाहेबांनी बौद्ध धर्माच्या भारतात झालेल्या उदयाला क्रांती मानले असून ब्राह्मणी धर्माने त्याविरुद्ध ज्या मार्गाचा अवलंब केला त्याला ' प्रतिक्रांती ' मानले. या प्रतिक्रांतीचा जो परिणाम झाला तो म्हणजे बौद्ध धर्माची अवनती किंवा न्हास होय या दोन्ही ऐतिहासिक घटना कशा घडल्या त्यामागे नेमकी कोणती कारणे होती .याची कारणमीमांसा करण्याच्या हेतूने ,डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांनी या ग्रंथाची निर्मिती केली.

11)The Buddha and His Dhamma (भगवान बुद्ध आणि त्यांचा धम्म): या ग्रंथाची आठ खंडात विभागणी केली आहे. पहिल्या खंडात सिद्धार्थ गौतम बोधिसत्व बुद्ध कसे झाले? दुसऱ्या खंडात धम्मदीक्षा ची मोहीम तिसऱ्या खंडात भगवान बुद्धांनी काय शिकवले? त्यांचा धम्म अधम व सद् धम्म म्हणजे काय याचे विवरण. चौथ्या खंडात धर्म आणि धम्म पुनर्जन्म, कर्म ,बुद्धांची प्रवचने ,पाचव्या खंडात संघ भिक्कु चे कर्तव्य भिक्कुआणि उपासक उपासकांसाठी नियम तर सहाव्या खंडात भगवान बुद्धाचे समर्थक ,त्यांचे विरोधक आणि बौद्ध धर्माची टीकाकार .सातव्या खंडात ब्रह्म कांची अंतिम यात्रा वैशालीचा निरोप महापरिनिर्वाण आणि आठवा खंडात भगवान बुद्धांचे व्यक्तिमत्व व उपसंहार इत्यादी विषयांच्या द्वारा भगवान बुद्धांचा जन्म, गृहत्याग, संबोधी प्राप्ती ,धम्मचक्र प्रवर्तन ,धर्मप्रसार बौद्ध धर्माचे तत्वज्ञान ,आणि महानिर्वाण पर्यंत .भगवान बुद्ध आणि त्यांचा धम्म यासंदर्भातील प्रचलित असलेल्या पारंपारिक मतप्रणाली ला धक्का देणारे क्रांतिकारी विचार डॉक्टर बाबासाहेबांनी या ग्रंथात मांडले आहेत .त्यामुळे हा ग्रंथ अंधश्रद्धेने पटन करावयाचा धर्मग्रंथ नव्हे तर तो ज्या बुद्ध वचनाच्या आधारे बाबासाहेबांनी दिलेला आहे .टती वचने भगवान बुद्धांच्या विचारांची बुद्धिनिष्ठ तर्कसंगती अनुभव प्रमाणे बहुजनांची कळवळ इत्यादी निकषावर आधारित आहेत.

बौद्ध धम्माच्या अभ्यासकांनाही प्रस्तुत ग्रंथ हा त्या धर्मतत्त्व ज्ञानावरील इतर पारंपारिक ग्रंथपेक्षा वेगळा असल्याची जाणीव होऊन बौद्ध धर्माबद्दल नवीन दृष्टी प्राप्त होईल .असा मौलिक ग्रंथ त्यांनी आपल्या आयुष्याच्या शेवटच्या प्रवासात आपली निष्ठा आणि परिश्रम पणाला लावून लिहिला .या ग्रंथाची पूर्ती म्हणजे त्यांची वचनपूर्ती होती म्हणून भगवान बुद्धांनी त्यांचा धम्म हा ग्रंथ म्हणजे सर्व श्रेष्ठ साहित्यकृती ग्रंथसंपदा मानली जाते

सारांश :

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे सर्व श्रेष्ठ साहित्यकार ग्रंथकार ,चिकित्सक ,संशोधक ,एक वैचारिक निबंधकार ,एक तत्वचिंतक ,धर्मचिंतन एक समाजशास्त्रज्ञ, एक अर्थशास्त्रज्ञ एक घटनातज्ञ, एक राजनीतिज्ञ ,एक विचारवंत ,एक इतिहासकार एक प्रज्ञावंत ,प्रतिभाशाली लेखक होते. आपल्या ग्रंथांमधून त्यांनी सामाजिक

सुधारणा व धर्मसुधारणा घडवून आणल्या डॉ. बाबासाहेबांनी आपल्या साहित्यातून व ग्रंथांमधून शूद्र, बलुतेदार , आलुतेदार, आदिवासी ,भटकी या माणसांच्या व्यथा आपल्या साहित्यातून मांडल्या. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या साहित्यातून देशाची अस्मिता जागृत करणारे प्रखर राष्ट्रवादी विचाराचे बीज रोवले त्यांच्या साहित्यात कष्टकऱ्यांच्या श्रमिकांच्या शोषितांच्या वंचितांच्या प्रश्न मांडले ,बाबासाहेब हे सर्वश्रेष्ठ ग्रंथकार होते .ग्रंथालयात बसून ग्रंथाचे खर्डे करणे एवढे स्मित कार्य त्यांचे नव्हते त्यांनी आपल्या साहित्यातून ज्ञान भंडारा चा उपयोग जनतेसाठी केला. हे कार्य त्यांनी निष्ठापूर्वक केले. आपल्या साहित्यातून त्यांनी या देशातील शेतकरी ,शेतमजूर, कामगार आणि गाव कामगार, ब्राह्मणेतर आणि दलित ,बलुतेदार ,आलुतेदार ,भटक्या आणि विमुक्त भटके स्त्रिया आणि आदिवासी यांच्यासह सर्वच वंचितांच्या जीवनाचे प्रतिबिंब उमटते.शोषितांच्या चळवळीउभा केल्या . त्यांची पिळवणूक व छळवणूक थांबवली त्यांनी आपल्या साहित्यातून सामाजिक, राजकीय ,धार्मिक ,संस्कृती व नैतिक आचरणावर ही प्रहार केले.डॉ. बाबासाहेबांनी आपल्या साहित्यातून व लिखाणातून देशातील शेतकऱ्यांचे , शेतमजुरांचे,स्त्रियांचे,बलुतेदारांची,भटक्यांचे आदिवासी,कामगारांचे नेतृत्व त्यांनी केले.देशातील सिंचन ,ऊर्जा , कुटुंब नियोजन या समस्या वरील उपाय यांचे दिशा देण्याचे कार्य त्यांनी केले.त्यांनी आपल्या साहित्यातून अखिल भारतीय माणशी समस्यांचा उल्लेख मांडला. म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे फार मोठे साहित्य, ग्रंथकार,चिकित्सक,व संशोधक होते.आज त्यांच्या विचाराचे भारतालाच नव्हे तर जगातील सर्व मानवजातीला त्यांचे लिखाण प्रेरणादायी आहे. त्यांनी मांडलेल्या साहित्यातून जगातील सर्व प्रश्नाची उकल होईल असे त्यांचे तत्त्वज्ञान होते. आज एकविसाव्या शतकातही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या तत्त्वज्ञानाची व विचाराची गरज भारतालाच नव्हे तर संपूर्ण विश्वाला आहे.

संदर्भ सूची

- १) डॉ . प्रल्हाद लुलेकर : अंशतः पैलूंचा सामाजिक योद्धा
- २) द.न. गोखले: डॉ.आंबेडकरांचे अंतरंग
- ३) लोकराज्य : महाराष्ट्र राज्य
- ४) <https:// mrm. Wikipedia .org>

अर्थतज्ज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

प्रा. डॉ. विलास तावरे

भाई किशनराव देशमुख महाविद्यालय,

चाकूर, जि. लातूर

प्रस्तावना

भारताला आधुनिकप्रगतशील व विकसित राष्ट्र बनविण्यात ज्या काही अर्थतज्ञांचे योगदान आहे. त्यात अनुक्रमाने ज्यांचे नाव घेतले जाते ते म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर होय. त्याचे कारण म्हणजे आजच्या जागतिकीकरण उदात्तीकरण व खाजगीकरणाच्या प्रवाहामध्ये सुद्धा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार किती उपयुक्त व दिशादर्शक आहेत याची जाणीव सातत्याने होते. कारण "वर्तमानात व भविष्यात ज्या काही समस्या निर्माण होत आहेत त्याची उकल किंवा त्यावरती उपाय डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मांडलेल्या आर्थिक विचारातून दिसून येतो" डॉ. बाबासाहेबांचा आर्थिक विचार हा भारतीय लोकशाहीचा भक्कम पाया आहे. कारण कोणतीही लोकशाही त्या देशाच्या आर्थिक निर्भरतेवर अवलंबून असते. डॉ. आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार सामान्यपणे बाबासाहेबांच्या आर्थिक लेखनातून दिसून येतात

डॉ. आंबेडकरांचे आर्थिक लिखाण

- ऍडमिनिस्ट्रेशन अँड फायनान्स ऑफ ईस्ट इंडिया कंपनी
- द इव्होल्यूशन ऑफ प्रोविन्शियल फायनान्स इन ब्रिटीश इंडिया
- दिप्रॉब्लेम ऑफ रुपी :इट्सओरिजिन अंड सोल्युशन

वरिल अर्थशास्त्रीय चिंतन हे बाबासाहेबांचे भारतीय अर्थकारणावरिल संशोधन आहे. सदरील अर्थविषयक चिंतनातून भारतातील आर्थिक प्रश्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी चर्चिते आहेत.

डॉ. आंबेडकरांचे आर्थिक विचार

डॉ. आंबेडकर यांनी पीएचडी साठी जे संशोधन केले त्या संशोधनातून त्यांचे अर्थशास्त्रीय विचार स्पष्ट होतात. तसेच मूकनायक व बहिष्कृत भारत यामधील लिखाणातून त्यांचे अर्थशास्त्रीय चिंतन दिसून येते. त्यांच्या चिंतनात चलनविषयक प्रश्न श्रमिकांचे प्रश्न व उपाय, सार्वजनिक आयव्यय व कृषी विषयक विचार दिसून येतात एकंदरीत भारतीय अर्थकारण व समाजव्यवस्था हा त्यांच्या आर्थिक चिंतनाचा मुख्य आधार होता

चलनाचा प्रश्न

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी रुपयाचा प्रश्न या नावाचा प्रबंध लिहिला यात भारताच्या रुपयाचा व इंग्लंडच्या पौंड्यांच्या संबंधाचा अभ्यास केला. यात रुपयाच्या उत्क्रांतीचा पण अभ्यास केला. तसेच सुवर्ण विनिमय परिणामास डॉ. आंबेडकरांनी विरोध केला कारण, या परिमाणात स्थिरता नाही. कारण

कागदी चलन निर्मितीवर मर्यादा राहणार नाही. त्यामुळे रुपयाची किंमत राहणार नाही व देशात भाववाढ होईल. न्याय परिणाम रुपया अस्थिर होईल. त्यामुळे सुवर्ण विनिमय पद्धतीची उपयुक्तता राहणार नाही.

शेतीचे राष्ट्रीयकरण

शेती अर्थव्यवस्थेचा मुख्य अर्थ आहे . त्यामुळे शेतीच्या विकासावर भर देणे आवश्यक आहे. शेती क्षेत्रामध्ये सामुदायिक शेतीचा प्रयोग करा समूहाने शेती करून उत्पन्न वाटून घ्यावे.सामुदायिक शेतीला विरोध करणाऱ्याला राज्याने दंड करावा यातून आर्थिक व सामाजिक शोषण थांबले जाईल असे त्यांना वाटत होते.

उद्योग

डॉ.आंबेडकरांना भारतातील उद्योग क्षेत्राच्या बाबतीत सरकारने महत्त्वाचे व पायाभूत उद्योग सरकारी मालकीचे असावेत.व ते सरकारने चालवावेत असे वाटत होते. तसेच औद्योगिकरणामुळे भारतातील शेती क्षेत्रावरील ताण कमी होईल व बेकारी कमी होण्यास मदत देखील होईल. यासाठी औद्योगिक धोरणाचे नियोजन करण्यात यावे व त्याचा निश्चित आकृतिबंध तयार करावा असे डॉ. आंबेडकर यांना वाटत असे.

करप्रणाली

करप्रणालीच्या बाबतीत डॉ.आंबेडकरांनी वेळोवेळी आपले मत नोंदविले आहे ते म्हणतात उत्पन्नाच्या काही मर्यादेपर्यंत कर आकारण्यात येऊ नये. त्यात सूट देण्यात यावी. तसेच ठराविक उत्पन्नापेक्षा अधिकचे उत्पन्न असल्यास त्यावर मात्र कराची आकारणी करण्यात यावी. तसेच ते म्हणतात खरेतर उत्पन्नापेक्षाही करहाकर पात्रतेवर आकारण्यात यावा. करामुळे राहणीमानावर परिणाम होणार नाही. याची मात्र काळजी घेण्यात यावी.

विमा

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की विम्यामुळे व्यक्तीला व समूहाला अधिक सुरक्षितता मिळते. त्यामुळे समाजाच्या विकासाच्या बाबतीत विमा क्षेत्रात सरकारची मक्तेदारी असावी. विम्याचा पैसा सरकारने विकासासाठी वापरता येतो. तसेच प्रत्येक प्रौढ नागरिकत्व विमापत्र त्यांच्या मजुरीपत्र सोबत घेण्याची सक्ती करावी.

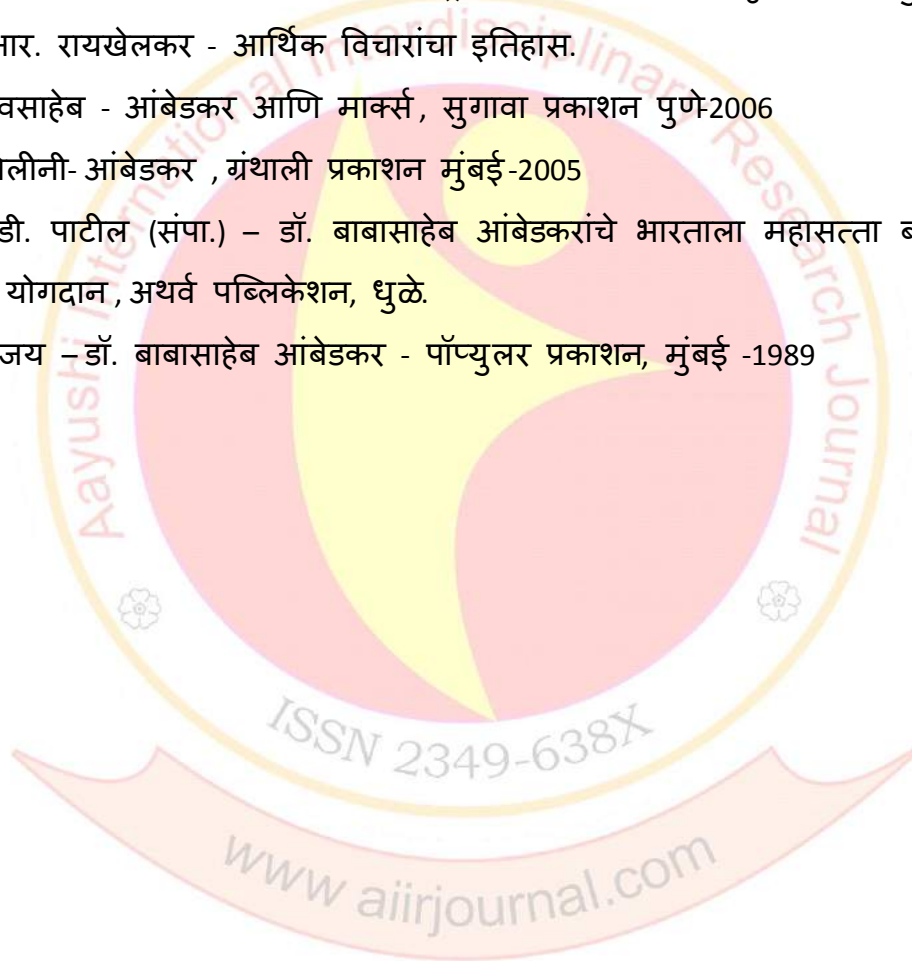
आंतरराष्ट्रीय व्यापार

देशाच्या विकासासाठी आंतरराष्ट्रीय व्यापार हा अत्यंत महत्वाचा भाग आहे. आंतरराष्ट्रीय व्यापारामुळे देशातील दारिद्र्य कमी होण्यास मदत नक्कीच होईल. मूलभूत आयात केला तरी चालेल पण देशांमध्ये निर्माण होणाऱ्या स्वदेशी मालाचा प्रोत्साहन दिले गेले पाहिजे. त्यामुळे देशी उद्योगांना चालना आणि गती त्यामुळे निर्माण होऊ शकते.

सामान्यपणे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे अर्थ चिंतन एका विशिष्ट घटका पुरते मर्यादित नव्हते त्यांच्याआर्थिक चिंतनाचा विषय हा संपूर्ण भारत व भारतातील समाज होता त्यामुळे त्यांच्या आर्थिक चिंतनाच्या कक्षेतून असा एक ही विषय दुर्लक्षित राहिला नाही. त्यांच्या आर्थिक चिंतनाचा प्रभाव भारतातील राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय व्यापार तसेच भारतातील पंचवार्षिक योजनेवर देखील पडल्याचा दिसून येतो.

संदर्भ

1. काळे खंडेराव (संपा.)- डॉ. आंबेडकरांचे विविध दृष्टिकोन लोकसाहित्य प्रकाशन औरंगाबाद, जून 2019
2. डॉ. बी. आर. आंबेडकर गौरव - ग्रंथ महाराष्ट्र राज्य साहित्यक संस्कृती मंडळ मुंबई
3. प्रा. ए. आर. रायखेलकर - आर्थिक विचारांचा इतिहास.
4. कसबे रावसाहेब - आंबेडकर आणि मार्क्स, सुगावा प्रकाशन पुणे 2006
5. पंडित निलीनी- आंबेडकर , ग्रंथाली प्रकाशन मुंबई-2005
6. डॉ. डी. डी. पाटील (संपा.) – डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे भारताला महासत्ता बनविण्यासाठी वैचारिक योगदान , अथर्व पब्लिकेशन, धुळे.
7. कीर धनंजय – डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई -1989

‘ मारेकरी जेव्हा मातीला येतात ’ या कवितासंग्रहातील आंबेडकरवादी विचार

वैशाली चनबस बेटकर

संशोधक विद्यार्थिनी,

श्री. हावगीस्वामी महाविद्यालय,

उदगीर .जि.लातूर

साठोत्तरी वांड;मयीन प्रवाहामध्ये ग्रामीण साहित्य, दलित साहित्य,स्त्रीवादी साहित्य,आदिवासी साहित्य , जनवादी साहित्य असे विविध साहित्याचे प्रवाह निर्माण झाले.कथा, कविता, नाटक, कादंबरी, आत्मकथन असे विविध वांड;मयाचे प्रकार साहित्याच्या प्रांतात दाखल झाले.अल्पावधीतच नावारूपास आलेल्या साहित्याचा प्रवाह म्हणजे दलित साहित्य प्रवाह होय.1960 च्या नंतर डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचार व कार्याने प्रेरित होऊन वंचित समाज साहित्यातील आपले स्थान शोधू लागला. जमेल तसे आपले अनुभव मांडू लागला. दलित साहित्याची सुरुवातच कविता या वांड;मय प्रकारातून झाली. कविता हा लोकप्रिय असा प्रकार आहे. मानव आपल्या भावना काव्याच्या माध्यमातून व्यक्त करतो.छोट्याशा कवितेतून समग्र जीवनाचे सार व्यक्त होते. 'गागर में सागर' याप्रमाणे कवितेचे स्वरूप असते. आदिमानवाचे पहिले साहित्य म्हणजेच कविता. प्राचीन साहित्य शास्त्रज्ञांनीही साहित्याला काव्य कल्पून चर्चा केलीआहे. पाळण्यात असल्यापासूनच व्यक्तीचा संबंध कवितेशी येतो. कविता या वांड;मय प्रकाराचे अवलोकन केल्यास कवितेचा विकास कशा प्रकारे होतो हे कळून येते. आधुनिक मराठी कवितेचे जनक केशवसुत यांनी नव्या विचाराची क्रांती केली. मर्दकर, विंदा करंदीकर यांनीही नवी वाट चोखाळली. 1960 नंतरच्या पिढीने मात्र आंबेडकरवादी आत्मभान घेऊन जीवन जगताना आलेले दुःख, हाल-अपेष्टा यांना साहित्यातून मांडले. प्रस्थापित व्यवस्थेला विरोध केला. सहाजिकच यामध्ये वेदना, विद्रोह दिसून येतो. या काळात नामदेव ढसाळ, नारायण सुर्वे, अण्णा भाऊ साठे, दया पवार, यशवंत मनोहर असे व्यवस्थेच्या विरोधात दलितांचे, उपेक्षित वंचितांचे संघर्षमय जगणे कवितेतून मांडले. म्हणूनच दलित कवितेचा नव्हे तर एकंदर दलित साहित्याचा आत्माच संघर्ष आहे. याच विद्रोही परंपरेत लेखन करणारे नवोदित कवी म्हणून कवी राजकुमार मस्के या नावाची दखल घ्यावी लागेल. आंबेडकर वादाने प्रेरित झालेले हे कवी एकविसाव्या शतकातही आंबेडकरवाद कसा पूरक, पोषक आहे हे सांगतात. आंबेडकरी विचारांची मूल्ये आजच्या काळालाही किती आवश्यक आहेत हे त्यांच्या कविता संग्रहातून दिसून येतात. 'मारेकरी जेव्हा मातीला येतात' हा कवी एक राजकुमार मस्के यांचा पहिला वहिला कवितासंग्रह आंबेडकरवादी जाणिवेने परिपूर्ण भरलेले व भारलेले आहे. समाजातील विषमता संपवावी व समाज समान पातळीवर यावा अशी कवीची इच्छा आहे. आंबेडकरवादी विचारांचा प्रभाव कवीच्या कविता संग्रहातून जागोजागी येताना दिसून येतो.आपल्या मनोगतामध्ये ते म्हणतात," वंचितांनाच पीडा देणाऱ्या या प्रवृत्तीनेच माझ्या कवितेला प्रेरणा दिली आहे" कवीला अनेकदा वाटते की हातात शस्त्र घेऊन अशा लबाड, लांडग्यांना, सोंगाड्याला संपवावे पण माणसं वाईट नसतात तर त्यांच्यातील प्रवृत्ती वाईट असते. म्हणून माणसातील वाईट प्रवृत्ती नष्ट करण्याची त्यांना प्रेरणा मिळते. साहित्यकारांनी जीवनमूल्ये व सांस्कृतिक मूल्ये जपली पाहिजेत, जोपासले पाहिजेत. याविषयी आंबेडकर म्हणतात, "मला साहित्यकारांना आवर्जून सांगायचे आहे की उदात्त जीवनमूल्ये व सांस्कृतिक मूल्ये यांचा आपल्या साहित्य प्रकारातून आविष्कार करा. आपले लक्ष आकुंचित, मर्यादित ठेवू नका. ते विशाल बनवा. आपली वाणी चार भिंतीपूरती राखू नका तिचा विस्तार होऊ द्या. आपली लेखणी आपल्या प्रश्नापूरतीच बंदिस्त करू नका. तिचे तेज, खेड्यापाड्यातील गडद अंधार दूर होईल असे प्रवर्तित करा. आपल्या या देशात उपेक्षितांचे, दलितांचे फार मोठे जग आहे हे विसरू नका. त्यांचे दुःख, त्यांची व्यथा नीट समजावून घ्या आणि आपल्या

साहित्याद्वारे त्यांचे जीवन उन्नत करण्यास झटा त्यातच खरी मानवता आहे." असे डॉ. बाबासाहेबांनी दिलेल्या साहित्यकारांच्या लेखनाच्या भूमिकेचे भान ठेवून लेखन करताना कवी राजकुमार मस्के दिसून येतात. आंबेडकरी विचारांचा वारसा पुढे चालवण्याचे कार्य करतात.

लोकशाही ,स्वातंत्र्य, समता, बंधुता या किती वरवरच्या कल्पना आहेत. या वापरून वापरून गुळगुळीत झालेल्या संज्ञा आहेत. यांचा वापर केवळ सभा संमेलनामध्ये होत असताना दिसून येत आहे. कवी म्हणतात,

" लोकशाही ,स्वातंत्र्य, समता
समाजवादी समाजरचना
गुळगुळीतपणाचा बनला धंदा
बनवाबनवीचा हा तर सिंदखाना "

डॉ.आंबेडकर यांच्या मते, "स्वातंत्र्य, समता व बंधुभाव यावर आधारलेली समाजव्यवस्था हीच आदर्श समाजव्यवस्था होय. " आंबेडकरांच्या समाज व्यवस्थेसारखी कवीलाही समाजव्यवस्था हवी आहे. परंतु आज या संज्ञा वरचेवर वापरून गुळगुळीत झालेल्या वाटतात.आजही तळागाळातील कर्ण आणि सत्तेतला अर्जुन यांना केवळ जन्माने विषमतेची वागणूक मिळत आहे. कुवत असूनही त्यांची दखल घेतली जात नाही. न्यायासाठी केवळ वायफळ चर्चा होताना दिसून येतात. निर्णय मात्र घेतले जात नाहीत. अशी कर्णासारखी अवस्था इथल्या मुलांची झालेली आहे. पुढे कवि म्हणतात,

" आता सहन होत नाही
शांत बसता येत नाही
स्वातंत्र्य कुठे आहे?
शोधूनही सापडत नाही "

'स्वातंत्र्य' या मूल्यासाठी भारतीयांना अनेक देशभक्त क्रांतिकारकांच्या बलिदानाची किंमत चुकवावी लागलेली आहे. स्वातंत्र्य मिळून 70 वर्षे झाली नाही तरीही 'स्वातंत्र्य' या शब्दालाच आज स्वातंत्र्य नाही असं वाटत आहे. म्हणूनच स्वातंत्र्याची गळचेपी होताना दिसून येत आहे. स्वातंत्र्य ,समता, बंधुता ही मूल्ये पायदळी तुडवली जात आहेत. हा अतिरेक सहन करण्यापलीकडे आहे म्हणूनच कवी अस्वस्थ होत आहे.

भारत हा कृषिप्रधान देश आहे. भारतातील बहुसंख्य जनता ही शेती हा व्यवसाय करते जगाचा पोशिंदा मानला जाणारा शेतकरी काबाडकष्ट करूनही उपाशीच आहे.अशी दयनीय अवस्था शेतकऱ्याची दिसून येत आहे. हा या काळातला नाही तर भूतकाळातील आणि वर्तमान काळातील हा एक अनिवार्य प्रश्न बनलेला आहे. शेतामध्ये मोती पिकवणाऱ्या शेतकऱ्याच्या हातात शेवटी माती च झालेली आहे. आजही ज्या शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या होत आहेत त्याला जबाबदार कोण? असा प्रश्न पडतो. 'तरीही तू जीवन संपवतोस का?' अशा प्रश्नार्थक शीर्षकाने कविता लिहितात. कवि म्हणतात,

" वारसा तुला ज्योतिबाचा
तरी तू गप्प का?
आधार तुला शाहूचा तरी तू
धीर सोडतोस का ?

संघर्षाची शिकवण दिली त्या भीमरावांनी
तरीही तू जीवन संपवतोस का?"

कवी आत्महत्या करणाऱ्या शेतकऱ्याला म्हणतात, तुला ज्योतिबाचा वारसा असताना,शाहूंचा आधार असताना आणि भीमरावांची शिकवण असतानाही तू आपले जीवन संपवून का घेत आहेस ? आपली शेती ही पावसावर आधारित आहे. त्यामुळे शेतकरी कर्जबाजारी होऊन शेवटी आत्महत्या करतो.याचाच विचार करून शेती

विषयक नियम, शेती विषयक धोरण डॉ.आंबेडकरांनी राबवलेले होतं. आपल्या हक्कासाठी लढायला शिका. आपले हक्क मागून मिळत नाहीत. तर ते लढून आणि झगडून घ्यावे लागतात. अशी शिकवण आंबेडकरांनी दिली आहे. आणि कुठेतरी आज एकविसाव्या शतकातही शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांना न्याय देण्यासाठी आंबेडकरांचे विचार पूरक आहेत. कवी याचा प्रत्यय कवितेमधून देतात. पुस्तक हा माणसाचा खरा मित्र आहे. कारण पुस्तके कधी दगा देत नाहीत. त्यामुळे इतर मित्रांपेक्षा पुस्तक हा मित्र बनवणे केव्हाही चांगलं. आंबेडकर आणि पुस्तक यांचं नातं कसं होतं ते आपल्यालाच वेगळे सांगायची आवश्यकता नाही. आंबेडकरांनी पुस्तकासाठी एक स्वतंत्र इमारत उभी केली. आंबेडकर म्हणतात, की जर तुमच्याकडे दोन रुपये असतील तर एक रुपयाची भाकरी घ्या व दुसऱ्या रुपयाचं पुस्तक घ्या. कारण भाकरी तुम्हाला जगवेल आणि पुस्तक तुम्हाला कसे जगायचे हे शिकवेल. याच आशयाचे लेखन त्यांच्या कवितेतून येत. ते म्हणतात,

" बांधू नका माडी
घेऊ नका साडी
पुस्तकाने कळते
माणसाची नाडी"

सोन, चांदी, संपत्ती, काचेचे महाल यापेक्षाही पुस्तक कसं जगावं या विचारांशी बांधिल असतात म्हणून इतर संपत्तीपेक्षा पुस्तकाचे महत्त्व पटवून देतात. विचारानेच क्रांती होते. म्हणूनच म्हटलं जातं, 'वाचाल तर वाचाल'. डॉ. आंबेडकर यांनी या पुस्तकाच्या बळावरच, पुस्तकाच्या सामर्थ्यावर इथल्या प्रस्थापित व्यवस्थेशी टक्कर दिली आणि या जाती व्यवस्थेच्या विरोधात शिक्षणाच्या बळावरच परदेशात शिक्षण घेऊन, जगातील इतर राज्य घटनांचा अभ्यास करून सर्वात मोठी लिखित राज्य घटना तयार केली आणि आज ती आपल्या सगळ्यांसाठी उपयुक्त आहे, कोणत्याही धर्मग्रंथापेक्षा. म्हणूनच आज ही राज्यघटना व्यक्तीला जगण्यासाठी प्रोत्साहन देत आहे. आज आपण संगणकाच्या क्षेत्रात पाऊल टाकले आहे. आज मानव जग जवळ करत आहे. पण माणसे एकमेकांपासून दुरावलेले आहेत अशा या युगात व्यक्ती पुस्तकापासून लांब जात आहे आणि म्हणूनच कुठेतरी आज पुस्तकाला मित्र बनवण्याची गरज आहे आज संगणकावर एका क्षणाधीन एखाद्या विषयाची माहिती आपल्याला मिळते. म्हणून आपण पुस्तकांपासून दूर जात आहोत पुस्तकातून सखोल मार्गदर्शन होते म्हणून पुस्तक आपले मित्र बनवणे गरजेचे आहे. कवी आज आपल्याला एकविसाव्या शतकातील भटकलेल्या विद्यार्थ्यांना सांगताहेत. आज सगळं ऑनलाइन पद्धतीने झालेले आहे. त्यामुळे व्यक्तीला पुस्तकाची आवश्यकता वाटत नाही. पण पुस्तकामुळे विचारात क्रांती होते. विचारांमध्ये बदल होतो. म्हणूनच म्हटलं जातं, " वाचाल तर वाचाल".

'मारेकरी जेव्हा मातीला येतात' हे कवितासंग्रहाचे शीर्षकच अतिशय समर्पक असे आहे. अन्यायी, अत्याचारी, लबाड, लांडगे अशी लोकं स्वतः एखादी संघटना संपवतात, व्यक्तीला संपवतात आणि उजळ माथ्याने मातीला येतात. अशा लोकांना उद्देशून कवि म्हणतात,

" शेवटच्या क्षणापर्यंत मोठ्या कष्टाने
संघटनेला सावरले, मरू दिले नाही
तुम्ही शूद्र स्वार्थासाठी संपवलं
आता एकच विनंती आहे की,
संघटनेला संपवू नका..."

स्वार्थ आज व्यक्तीच्या विकासाच्या आड येत आहे. शूद्र स्वार्थासाठी आपण छोट्याशा रोपट्याचा वृक्ष होत असलेल्या संघटनेला संपवत आहोत. पोटच्या पोरामाणे या संघटनेला जपलेल असत, वाढवलेलं असतं. पण काही व्यक्ती या संघटनेला संपवण्याच कार्य करतात. म्हणून कवी अशा मारेकऱ्यांना सांगताहेत की, या

संघटनेला संपवू नका. शूद्र स्वार्थासाठी या संघटनेला संपवू नका. आज संघटनेमध्ये महत्त्व आहे. आंबेडकर म्हणतात की, "शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा". ज्या मागण्या आहेत त्या संघटित झाल्याशिवाय मिळणार नाहीत. म्हणून संघटनेला खूप महत्त्व आहे म्हणूनच म्हटले जाते की, 'गाव करील ते राव काय करील'. आज व्यक्ती, नेत्यांमध्ये स्पर्धा लावली जाते. त्यांचे विचार आपण समजून घेत नाही तर कुठे तरी नेत्या - नेत्यांमध्ये स्पर्धा लावत आहोत ही व्यक्तीची प्रवृत्ती कशी मारक ठरते हे कवी या ठिकाणी सांगताहेत. आज बऱ्याच संघटना दिसून येतात पण स्वार्थी प्रवृत्ती साठी ते इतरांकडे पाहत नाही संघटनेच्या माध्यमातून समाजोपयोगी कामे करताना दिसून येत नाहीत. आज आंबेडकर म्हणतात त्या संघटनेची आवश्यकता या समाजाला आहे आणि हेच कवी वारंवार त्यांच्या कवितांमधून सांगताहेत. पुढे जाऊन कवि म्हणतात,

" माणुसकी महाग झाली आहे दऱ्याखोऱ्यातून
वाडी - वस्त्यातून सम्यक क्रांतीची हाक
आता मला ऐकू येत आहे."

कवी त्यांच्या मनोगतात म्हणतात की, "सम्यक समाजासाठी मला कवितेतून पुनःपुन्हा उगवायचे आहे". व्यक्ती पेक्षा पैशाला असलेली किंमत, पोटभर भाकरी साठीचा प्रश्न, जनतेला विविध सुविधा देण्यासाठी विविध खाते करण्यात आले. पण ते 'खातं' खाण्यातच मग्न आहे. अशांतता, दुष्काळ, बेकारी, आत्महत्या, पोटासाठी आक्रोश या ठिकाणी पहाण्यात येतो. समाजामध्ये आज असे चित्र दिसून येत आहे. कुठेतरी समाजाला समानतेची संधी, दर्जाची समानता अपेक्षित आहे आंबेडकरांना असलेली समानतेची क्रांती कवी कवितेतून समाजाला देत आहे. 'ज्योतिराव पुन्हा जन्मास' या कवितेतून वर्णव्यवस्थेला सुरंग लावणाऱ्या महात्मा ज्योतिबांना पुन्हा जन्मास येण्यास कवी आर्ततेने हाक देतात. महापुरुषांच्या नावाचा वापर आज सिडी सारखा होत असताना दिसतो. ब्राह्मणांच्या पुढचाही जातीवाद सुरू आहे. विचारांचा पोकळ डोलारा जागोजागी उभा आहे. आजही पाहिजे तिथे मदत पोहोचत नाही पण वर्तमानपत्रात मात्र मदतीचे फोटो येतात. सत्तेसाठी आज आपलीच माणसे आपल्या माणसासाठी कशी घातक ठरत आहेत. हे या कवितेतून सांगितलेले आहे.

'कविता माझ्या काळजाची' ही एक दीर्घ कविता आहे. या कवितेतून जणू काही आपलं काळीज उघडून ठेवलं आहे. कवी म्हणतात, " माझी कविता आतड्याची, नाही केवळ प्रतिभेची". कविता लिहिण्यासाठी किंवा साहित्यासाठी केवळ प्रतिभाशक्ती असून काम भागत नाही तर कुठेतरी मनातल्या आतड्याला पीळ पडली पाहिजे. कुठेतरी समाजाच देणं लागतो या भूमिकेतून ही लिहिले पाहिजे. पुढे कवि म्हणतात,

" माझी कविता विद्रोहाची
नाही ती सभा संमेलनातील
सत्काराची व टाळ्यांची, वांझ आक्रोशाची
बुद्ध, बसवन्ना, फुले अन्
बाबासाहेबांच्या स्वप्नांची सहोदर आहे माझी कविता"

कुणाचाही गुलाम न होणारी ही कविता आहे. कारण या कवितेमध्ये कवींनी बुद्ध, बसवन्ना, फुले, बाबासाहेब यांच्या स्वप्नांची, विचारांची आहे. आणि याच विचाराने प्रभावित होऊन ते पेटून उठतात आणि समाज घडवण्यात तत्पर असतात. 'नवा सूर्योदय' या कवितेतून आंबेडकरवाद आणि मार्क्सवादी या विचारांची सांगड आपल्याला दिसून येते. कवी म्हणतात,

" आमच्या वस्तीत पुन्हा
नवा सूर्योदय होणार आहे

'शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा' चा नारा
पुन्हा दुमदुमनार आहे.

अंधारा मागोमाग उजेड आणि उजेडा मागोमाग अंधार हे सृष्टीचे चक्र आहे आणि हे चालूच राहणार. आता नवा सूर्योदय होणार आहे पिढ्यानपिढ्या हा काळोख, अंधार दूर करण्यासाठी आंबेडकरांच्या ' शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा' चा नारा दुमदुमून हा प्रकाश येणार आहे हा नवीन सूर्योदय होणार आहे. प्रचंड आशावादाने कवि त्या नव्या सूर्योदयाची वाट पाहतात. सुर्वे यांच्या कवितेची आपल्याला आठवण होते. आज जरी सत्ता खाऊजा धोरण स्वीकारले तरीही उदारीकरणाच्या घोड्याला लगाम घालून, शोषितांनी त्यावर आरुढ होऊन त्यांचा नाश करायचा आहे. शोषितांचे राज्य स्थापन करावयाचे आहे. असा प्रचंड आशावाद वरील कवितेतून दिसून येतो. कवी पुढे म्हणतात, आज जागतिकीकरणाच्या प्रभाव प्रत्येक क्षेत्रात दिसून येत आहेत आज व्यक्तीवर सुद्धा जागतिकीकरणचा प्रभाव आहे आणि त्यामुळे कवी बाबासाहेबांना प्रश्न विचारतात की बाबासाहेब आता या काळामध्ये झाडेसुद्धा कोणती लावायची ? कारण ही परोपकारी झाडे, प्रतिमा सूचक आहे, झाड सावली देतं. आपण झाडाला दगडे जरी मारली तरी ते फळ देतो. म्हणून झाडे ही परोपकारी असतात. पण आजच्या जागतिकीकरणातील झाड ही उतलेली आहेत. झाडाची प्रतिमाही कशी काळानुरूप बदलत आहे. असा प्रश्न कवी आंबेडकरांना करतात,

" बोला बाबासाहेब...
झाडे लावायची कोणती?
कोण आहे आमचा सोबती...
उतनाऱ्या झाडांच्या काळात
सगळे बोलभांड सोंगाडे
धनिकांचे दोस्त
प्रस्थापितांची मगरमिठी सोडविणार कोण?
जल,जंगल, जमिनीचे समान वाटप करणार कोण?
थोड थांबून बाबासाहेब म्हणाले,
' अत्त दीप भव! "

बाबासाहेब म्हणाले होते की ,तुम्हीच तुमचे दीप व्हा.तुम्हीच स्वतःला मार्गदर्शन करा. आज ही उतणारी झाड आहेत. म्हणजेच परोपकारी झाडं नाहीत. कुठे तरी स्वार्थी झाडे आहेत. या कवितेतून मला त्यांचा आणखी एक संदर्भ भासत आहे. आज आई ,वडील, मुलगा ,मुलगी यामध्ये कुठलेच नाते दिसून येत नाही. कुटुंब सुद्धा या तडाख्यात सापडलेली आहेत आणि म्हणूनच कवीने ही अगतिकता, अस्वस्थता व्यक्त केली आहे. आंबेडकरांचा उपदेश म्हणजेच तुम्ही तुमचे प्रकाश व्हा. तुम्हीच तुम्हाला मार्ग दाखवा हा आजच्या काळामध्ये विसाव्या शतकामधील एक सुभाषितवजा मंत्र म्हणता येईल. काही कवितेची शीर्षके ही प्रश्नार्थक आहेत . ' अशी कशी ही लोकशाही ?' या कवितेत कवी म्हणतात,

"अशी ही लोकशाही धनिका घरी नांदते
साथ देते चोरांना गरिबाला भांडते ..."

लोकशाहीची व्याख्याच बदललेली दिसून येते. लोकशाही मधिल 'लोक' हा महत्वाचा घटक. परंतु या लोकांनाच वाऱ्यावर सोडून दिल जात. गरीब लोकांना वाऱ्यावर सोडलं जातं आणि धनिकांच्या घरी या सगळ्या सोयीसुविधा पुरविल्या जातात. पुढं कवी म्हणतात,"

रक्षणाला रक्त आमचे, ताटावर अमृताच्या ताव मारतो कसई, अशी कशी ही लोकशाही?"
कवीने प्रश्न विचारलेला आहे, आश्चर्य व्यक्त केलं आहे. लोकशाही खरं तर ही लोकांसाठी लोकांनी बनवलेली सत्ता असते. लोकांना महत्त्व असलेल्या लोकशाहीमध्ये धनिकांना महत्त्व आहे आणि म्हणूनच लोकशाहीची व्याख्या बदललेली दिसून येते. एक व्यक्ती एक मत असे म्हटले जाते पण सामाजिक जीवनामध्ये गरीब-श्रीमंत ही दरी निर्माण होताना दिसते. यामध्ये समानता येत नाही आणि सर्व माणसांचे मोल हे सारखे असत नाही. 'समतेचे गीत' या कवितेत कवी म्हणतात,

"माणसंच पेरावीत
माणसच उगवावित
माणसांचे राज्य यावे

सगळ्यांच्या ओठी समानतेचे गीत राहावे."

घण्याबरोबरच देण्यावरही भर दिला जावा. समानता टिकवावी लागेल. आज कातड्यावर किंमत कळत नाही तर त्यासाठी आतड्यांचा ओलावा असावा लागतो. असे कवि म्हणतात. आणि कुठेतरी माणूस हे साहित्याचे मूल्य आहे आणि ही माणसं आज कुठेतरी माणूस पशू पात्कीवर गेलेली दिसून येतात. म्हणून माणसांमध्ये असलेली मानसिकता या ठिकाणी कवीला महत्त्वाची वाटते.
शेवटी कवी म्हणतात,

"भीम माझा सूर्य
प्रकाशले सारे तारे
प्रतिकार करण्या अन्यायाचा
वंचितांनो एक व्हा रे "

डॉ.आंबेडकर हे शोषितांच्या वस्तीत उगवलेलं निळ्या क्रांतीच मोड आहे. असं कवीला वाटते. दुसरा भीमराव होणे शक्य नाही, असे कवीला वाटते. या ठिकाणी आपल्याला वामनदादा कर्डक यांच्या गीताची आठवण होते. ते म्हणतात की, "भीमा तुझ्या मताचे जर पाचच लोक असते, तलवारीला त्याच्या न्यारेच टोक असते." आजची ही पिढी, समाजव्यवस्थेने विस्कटलेली घडी, निट सावरायचे असेल तर दुसरा भीमराव होणे आवश्यक आहे. एकंदर, कवी राजकुमार मस्के यांचा हा पहिलाच कवितासंग्रह असूनही यातील जाणिवा या अतिशय प्रगल्भ आहेत. कवीच्या कवितेतच नाही तर प्रथम कवीच्या रोमारोमात आंबेडकरवादी विचार ठासून भरलेले आहेत.

"भीमा तुमच्यामुळेच माझ्या
जळत्या जीवनाला
पिंपळाचा कोंभ आला
अर्पितो माझ्या रुधीराच्या कविता
तुमच्या अनुपम त्यागाला.."

पहिला वहिला कवितासंग्रह डॉ.आंबेडकरांच्या त्यागाला अर्पण केला आहे. आज त्यांच्या विचारांची प्रासंगिकता नसून ही डॉ.आंबेडकरांच्या विचारांची अनिवार्यता दिसून येते. आज एकविसाव्या शतकातच नाही तर युगानुयुगे आंबेडकर यांच्या विचारांची आवश्यकता भासणार आहे डॉ.आंबेडकरांना अपेक्षित असलेला भारत निर्माण होण्यासाठी आज आंबेडकरी विचारांची जाणीव, आंबेडकरी विचार व्यक्तीच्या मनात रुजणे आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१. डॉ.राजकुमार मस्के- मारेकरी जेव्हा मातीलायेतात.
२. वामन निंबाळकर- दलित साहित्य स्वरूप व भूमिका.

दलित्तोधारक, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

प्रा. वसंत निवृत्ती बंडे

इतिहास विभाग प्रमुख

सरस्वती संगीत कला महाविद्यालय, लातूर.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर म्हणजे धगधगता ज्वालामुखी होते. त्यांनी आपली संपूर्ण हयात भारतातील दिन, दलित, शोषित पीडितांच्या उद्धारासाठी खर्ची घातली. हे करत असताना त्यांना अनेक संकटाचा सामनाही करावा लागला. असे असले तरी किंचीतही आपला संयम ढळू दिला नाही व आपले कार्य करत राहिले. अशा महामानवाचा जन्म १४ एप्रिल १८९१ साली मध्यप्रदेशातील महु या गावी सुभेदार रामजी सकपाळ व भीमाबाई यांच्या पोटी झाला. लहानपणापासूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना शिक्षणाची आवड होती. कालांतराने त्यांची ही आवड वाढतच गेली. ही आवड जोपासण्यासाठी त्यांचे पिता सुभेदार रामजी सकपाळ यांनी खूप कष्ट घेतले. घरात एक वेळ खायला जरी नसले तरी मुलांच्या शिक्षणासाठी ते कधीच कमी पडले नाहीत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना शिक्षण घेत असताना अनेक संकटाचा सामना करावा लागला.कारण त्यावेळी समाजामध्ये खूप मोठ्या प्रमाणात विषमता होती. वर्णव्यवस्थेने थैमान घातले होते. जातीयतेने भयंकर रूप धारण केले होते. त्यामुळे अस्पृश्यांना शिकण्याचाही अधिकार नव्हता अशा बिकट परिस्थितीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी वर्गाबाहेर बसून शिक्षण घेतले. परिस्थितीसमोर शरणागती न स्वीकारता परिस्थितीलाच हत्यार बनवले व आपला नवीन मार्ग तयार केला. त्यांनी अनेक विषयाचा सखोल अभ्यास करून संपूर्ण जगाला दिपवून टाकले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी उच्च शिक्षण घेऊन भारतात आल्यानंतर मोठ्या हुद्याची नोकरी करावी व घरातील अठराविश्व दारिद्र्य दूर करावे ही घरच्यांची इच्छा होती. परंतु नोकरी मध्ये अडकून पडून आपल्या कक्षा बाबासाहेबांना मर्यादित करायच्या नव्हत्या. किंबहुना त्यांचा तो पिंडही नव्हता त्यांना समाजातील विषमता दूर करून आपल्या समाज बांधवांना न्याय, हक्क, स्वातंत्र्य व समानता मिळवून द्यायची होती. कारण हजारो वर्षांपासून हा दिन दलित समाज विषमतेच्या व दारिद्र्याच्या खाई मध्ये लोटला गेला होता. त्यांचे सर्व हक्क, स्वातंत्र्य हिरावून घेण्यात आले होते. त्यामुळे त्यांचे जीवन पशुतुल्य बनले होते त्यांना सार्वजनिक पाणवठे, विहिरी, तलाव व मंदिरांमध्येही प्रवेश दिला जात नव्हता. संपूर्ण सवर्णांनी या समाजावर बहिष्कार घातला होता. म्हणूनच जोपर्यंत या समाजात जागृती निर्माण होणार नाही तोपर्यंत त्यांचा विकास होणार नाही असे बाबासाहेबांना वाटत होते. आणि ही जागृती शिक्षणाशिवाय होऊ शकत नाही याची जाणीव बाबासाहेबांना होती म्हणूनच जो समाज हजारो वर्षांपासून अज्ञान अंधकाराच्या गर्तेत अडकला आहे त्याची सुटका करण्यासाठी बाबासाहेबांनी कार्य करण्याचे ठरवले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक कार्य :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्य समाजाला सामाजिक गुलामगिरीतून मुक्त करण्यासाठी व त्यांना समाजात समान दर्जा मिळवून देण्यासाठी तसेच त्यांच्यावर होणारे अन्याय, अत्याचार थांबवण्यासाठी आपल्या सामाजिक कार्याला सुरुवात केली. सर्वप्रथम त्यांनी बहिष्कृत हितकारणी सभा या संस्थेची स्थापना केली "शिका, संघर्ष करा व संघटित व्हा" हे या संस्थेचे घोषवाक्य होते. हेच घोषवाक्य आजही आंबेडकरी चळवळीला प्रेरणा देत राहते. सामाजिक क्षेत्रात काम करत असताना शिक्षणाचे महत्त्व ओळखून अस्पृश्य समाजाला शिक्षण मिळाले पाहिजे व शिक्षणाची गंगा घरोघरी पोहोचली पाहिजे यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले. त्यासाठी त्यांनी "पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी" या शैक्षणिक संस्थेचीही स्थापना केली व ज्या अस्पृश्यांना हजारो वर्षांपासून शिक्षणाची द्वारे बंद करण्यात आली होती त्यांच्यासाठी शिक्षणाची द्वारे खुली करण्यात आली.

देशात एकीकडे राजकीय स्वातंत्र्यासाठी आंदोलन उभे केले जात होते. परंतु या आंदोलनातून फक्त राजकीय सत्तेचे हस्तांतरणच होणार होते. सामाजिक क्षेत्रात कोणताही बदल घडून येणार नव्हता याची जाणीव

बाबासाहेबांना होती. म्हणूनच या चळवळीला समांतर असणारी सामाजिक चळवळ भारतात उभी करणे गरजेचे होते. म्हणून हीच चळवळ भारतामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सुरू केली. ही चळवळ भारतातील लोकांमध्ये स्वातंत्र्य, समता व बंधुभाव प्रस्थापीत करणारी होती. आम्ही तुमच्या सारखेच माणसे आहोत, आम्हालाही तुमच्याप्रमाणेच सन्मानाने जीवन जगता आले पाहिजे, यासाठीच ही चळवळ होती. यामध्ये सर्वप्रथम महाडचा सत्याग्रह, काळाराम मंदिर प्रवेश सत्याग्रह, पार्वती सत्याग्रह यासारखे अनेक सत्याग्रह बाबासाहेबांनी उभे केले. बाबासाहेब हे सच्चे देशभक्त होते. त्यांना नेहमी असे वाटत होते की, भारतातील सवर्णांनी आपल्या अस्पृश्य देशबांधवांना जवळ करावे, त्यांच्याशी प्रेमाने वागावे, त्यांचे हक्क स्वातंत्र्य त्यांना बहाल करावेत, शेवटी अस्पृश्य देखील हिंदूंचा एक भाग आहेत यासाठी बाबासाहेबांनी खूप प्रयत्नदेखील केले. परंतु भारतातील सवर्णांच्या मानसिकतेमध्ये कसलाही बदल झाल्याचे दिसून आले नाही. म्हणून शेवटी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना वेगळ्या मार्गाचा अवलंब करावा लागला. त्यांनी १३ ऑक्टोबर १९३५ रोजी येवला या ठिकाणी दलितांच्या कल्याणासाठी व त्यांच्या सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक व राजकीय उन्नतीसाठी धर्मातराची भीमगर्जना केली. या घोषणेच्या पाठीमागे दिन दलितांचे हित हाच उद्देश होता.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे राजकीय कार्य :

भारतातील अस्पृश्य लोकांच्या विकासासाठी केवळ सामाजिक लढा देऊन चालणार नाही तर त्यांचे दुःख शासनाच्या समोर मांडल्याशिवाय मार्ग निघणार नाही याची जाणीव बाबासाहेबांना झाली होती. म्हणूनच त्यांनी राजकीय क्षेत्रात पाऊलठेवण्याचा निर्णय घेतला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्यांच्या समस्यांची जाणीव ब्रिटीश शासनाला करून देण्यासाठी साऊथ ब्युरो कमिशन, सायमन कमिशन, गोलमेज परिषद यांच्यासमोर अस्पृश्यांच्या हक्कांची व त्यांच्यावर होणार्या अत्याचाऱ्यांची कैफियत मांडली होती परंतु या माध्यमातूनही अस्पृश्यांचे प्रश्न सुटू शकले नव्हते म्हणून अस्पृश्यांच्या हितासाठी बाबासाहेबांनी सामाजिक चळवळीला पुढे राजकीय स्वरूप दिले.

सर्वप्रथम भारतात होणाऱ्या प्रांतिक विधिमंडळाच्या १७५ जागांसाठी होणार्या निवडणुका डोळ्यासमोर ठेवून त्यांनी १५ ऑगस्ट १९३६ रोजी 'स्वतंत्र मजूर पक्ष' या नव्या राजकीय पक्षाची स्थापना केली. हा पक्ष १९३६ ते १९४२ पर्यंत कार्यरत राहिला. पुढे भारतातील राजकीय उलाढालीचा परिणाम म्हणून १८ जुलै १९४२ रोजी 'शेड्यूल्ड कास्ट फेडरेशनची' स्थापना करण्यात आली आणि या पक्षाचे पहिले अधिवेशन १८ व १९ मार्च १९४२ रोजी नागपूर या ठिकाणी भरले. त्यात अनेक ठराव मांडण्यात आले. शेड्यूल्ड कास्ट फेडरेशनचा हा लढा जसा राजकीय होता तसा समाजात आमूलाग्र बदल घडवून आणण्यासाठी देखील होता. त्यामुळे राष्ट्रीय पातळीवर दलितांची एक नवी ताकद उभी राहिली. पुढे १४ वर्षे फेडरेशनने राजकीय अस्तित्वाचा व सामाजिक परिवर्तनाचा लढा सुरू ठेवला व आपले अस्तित्त्व स्थिर केले. याच दरम्यान ०२ जुलै १९४२ रोजी व्हाईसरॉयच्या कार्यकारी मंडळात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा मजूर मंत्री म्हणून समावेश करण्यात आला. यादरम्यान भारतातील कामगारांवर होणारा अत्याय दूर करून त्यांना न्याय मिळवून देण्याचा प्रयत्नही बाबासाहेबांनी केला

कायदे मंत्री पदावर नियुक्ती :

१५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची स्वतंत्र भारताच्या केंद्रीय मंत्रिमंडळात कायदे मंत्री पदावर नियुक्ती करण्यात आली. त्याच वेळी ते मसुदा समितीचे अध्यक्ष देखील होते. म्हणून त्यांच्यावर स्वतंत्र भारताच्या संविधान निर्मितीची जबाबदारी येऊन पडली होती. तरीही न डगमगता त्यांनी ही जबाबदारी अतिशय खंबीरपणे पेलली. ०२ वर्षे ११ महिने १७ दिवस एवढ्या कालावधीमध्ये अपार कष्ट घेऊन एक सर्वोत्तम संविधान भारताला २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी अर्पण केले. पुढे त्याचा अंमल २६ जानेवारी १९५० पासून सुरू झाला आणि या दिवसापासूनच खऱ्या अर्थाने प्रजासत्ताक लोकशाहीचा भारतामध्ये प्रारंभ सुरू झाला. लोकशाही संदर्भात बाबासाहेब असे म्हणतात की, "लोकशाही म्हणजे केवळ राज्यपद्धती नाही,

तर ती एक जीवनपद्धती आहे" तसेच सामाजिक लोकशाही संदर्भात ते असे म्हणतात की, " सामाजिक लोकशाही म्हणजे स्वातंत्र्य, समता व विश्वबंधुता या तत्वावर आधारलेला जीवन मार्ग म्हणजे सामाजिक लोकशाही होय."

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सामाजिक व राजकीय लढ्याच्या माध्यमातून भारतातील केवळ दलित समाजाचीच सामाजिक व आर्थिक प्रगती घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला नाही तर देशातील सवर्ण व अस्पृश्य महिलांच्या स्थितीमध्ये बदल घडवून आणण्याचाही प्रयत्न त्यांनी केला. घटनेमध्ये महिलांच्या सुधारणा करण्याविषयी कायदा केला. त्याचाच भाग म्हणून त्यांनी संसदेमध्ये हिंदू कोड बिल सादर करून स्त्रियांना न्याय मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला. परंतु ज्यांच्यासाठी हे बिल संसदेत मांडण्यात आले त्यांनीच या बिलाचा विरोध केला. त्यामुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या कायदेमंत्री पदाचा राजीनामा दिला. कदाचित हे भारताच्या राजकीय इतिहासात पहिल्यांदाच घडले असावे. असे असले तरी त्यांनी कायदे मंत्री पदावर राहून अनेक महत्त्वाची कामे देखील पार पाडली होती. त्यांच्या राजीनाम्यामुळे संसदेतील एक अभ्यासू, व्यासंगी, प्रत्येक प्रश्नाला तितक्याच प्रभावीपणे उत्तर देणारे हजरजबाबी व्यक्तीमत्व नाहीसे झाले होते. ही संसदीय लोकशाहीची हार होती.

संपूर्ण आयुष्य दलितांच्या उद्धारासाठी खर्ची घालून त्यांना सामाजिक व राजकीय सन्मान मिळवून देण्याचा प्रयत्न करणारे व त्यांची आर्थिक उन्नती व्हावी यासाठी झटणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची प्रकृती वरचेवर बिघडत चालली होती. परंतु अशाही परिस्थितीत येवला या ठिकाणी केलेल्या घोषणेची पूर्तता करण्यासाठी १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी नागांची भूमी नागपूर या ठिकाणी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या लाखो समाज बांधवांच्या साक्षीने याच भूमीत जन्मलेल्या महामानव तथागत गौतम बुद्ध यांनी स्थापन केलेल्या बौद्ध धर्माची दीक्षा घेतली व त्यानंतर आपल्या लाखो अनुयायांनाही बौद्ध धर्माची दीक्षा दिली. अशा प्रकारे रक्ताचा एक थेंबही न सांडता क्रांती घडवून आणली व हजारो वर्षांपासून गुलामगिरी मध्ये जीवन जगणाऱ्या अस्पृश्य व दलित समाजातील लोकांना सन्मानाने जीवन जगण्याचा मार्ग दिला म्हणून अशा या महामानवास कोटी कोटी प्रणाम.!

संदर्भ :

- १) चांगदेव भवानराव खैरमोडे, डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर खंड ३, सुगावा प्रकाशन ८३१/१ सदाशिव पेठ पुणे -४११०३०
- २) द. न. गोखले, डॉ. आंबेडकरांचे अंतरंग, मौज प्रकाशन, खटाव वाडी, गिरगाव मुंबई -४००००४
- ३) डॉ.सिंगारे अनिल, डॉ.घुले विठ्ठल, महाराष्ट्रातील आंबेडकरी चळवळीचा इतिहास, अरुणा प्रकाशन लातूर.
- ४) डॉक्टर शिवाजी गाढे, शाहू- आंबेडकर विचारधारा, ज्योतीचंद्र पब्लिकेशन, लातूर.
- ५) बी. सी. कांबळे, संसदपटू डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, मूलनिवासी पब्लिकेशन ट्रस्ट, केशव नगर, मुंबई, पुणे ४११०३६
- ६) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, (अनुवादक, चांगदेव भवानराव खैरमोडे), शूद्र पूर्वी कोण होते?, कौशल्य प्रकाशन, एन -११, सी-३/२४/३ हडको, औरंगाबाद
- ७) ब्रिजेश सिंह, मुख्य संपादक, आपला आदर्श, आपली प्रेरणा, महामानव, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मंत्रालय, मुंबई -४०००३२

21 वे शतक आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार व कार्य

प्रा. डॉ. सुरेश विठ्ठलराव पाथरकर
(शेठ.ज.नौ.पालीवाला महाविद्यालय,पाली.
ता.सुधागड जि. रायगड)

***क्र.१ :**

शिक्षण विषयक विचार व कार्य मानव अधिकाराची प्रस्थापना हा आधुनिक काळातील सर्वात महत्त्वाचा विचार आहे. मानवाला सन्मानाने,प्रतिष्ठेने जिवंत राहता येणे हा त्याचा मूलभूत हक्क आहे. भारतीय संविधानाने संधीची समानता हे तत्त्व मान्य केले आहे; आणि मागासवर्गीयांचा यात अंतर्भूत शैक्षणिक अधिकार मान्य करण्यात आला आहे. शिक्षणाने माणसाला स्वतंत्र विचाराची दिशा व व्यक्तिमत्व मिळते व्यक्तिमत्त्वाच्या विकासाने शिक्षण हे अत्यंत महत्त्वाचे साधन आहे. मात्र चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेत बंदिस्त झालेल्या समाजात असा दंडक तयार केला गेला की अशा विषमतावादी समाज व्यवस्थेला छेद देण्यासाठी व मागासवर्गीय समाजाच्या उन्नतीसाठी शिक्षणाशिवाय पर्याय नाही.

ही भूमिका २० व्या शतकात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी मांडली म्हणूनच त्यांचे नाव अस्पृश्यतेविरुद्धच्या लढ्यात सुवर्णाक्षरांनी लिहिले गेले आहे. असे त्यांचे शैक्षणिक विचार व कार्य या शोधनिबंधात दिसून येतात.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

- १.डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार अभ्यासने*
- २.डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या शैक्षणिक कार्याचा आढावा घेणे*

संशोधनाची पद्धती :-

संशोधन लेखनाची मांडणी करताना ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा वापर केला आहे.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे प्राथमिक शिक्षणाबाबतचे विचार:-

शिक्षण हे समाज परिवर्तनाचे प्रभावी माध्यम आहे, त्यासाठी कोणत्याही समाजाची प्रगती आणि विकास घडवून आणावायाचा असेल तर त्यासाठी प्रथम शिक्षणाचा प्रचार झाला पाहिजे हा सर्वसामान्यांचा निष्कर्ष आहे. व्यक्तीच्या सार्वगोण विकासासाठी शिक्षण हा एक रामबाण उपाय आहे. आर्थिक किंवा सामाजिक प्रगतीसाठी शिक्षणाशिवाय केलेले प्रयत्न निष्फळ ठरतात. ज्या समाजाची सुधारणा करावयाची आहे त्या समाजाला जोपर्यंत केल्या जाणाऱ्या सुधारणांचे महत्त्व पटत नाही तोपर्यंत त्या सुधारणा बाहेरून लादल्यासारख्या असतात व अल्प काळ टिकतात. ज्यांची सुधारणा करावयाची आहे त्यांच्या मनाने पकड घेतली की त्या कल्पना शक्तिशाली बनतात व प्रगती होते. अस्पृश्य व दलित समाजात शिक्षणाचा प्रसार वाढला पाहिजे शिक्षणामुळे मागासवर्गीयसमाज विचार करू लागतील त्यांची दृष्टी व्यापक बनेल. सभोवतालच्या समाजाचे ज्ञान होऊन समाज घटकांमध्ये स्पर्धा आणि महत्त्वाकांक्षा निर्माण होऊन मागासवर्गीयांच्या प्रगतीला वाव मिळेल असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार होते जोपर्यंत शिक्षणाचे लोकशाहीकरण होत नाही तोपर्यंत ज्ञानाधिष्ठित समाज निर्माण होणार नाही आणि तोपर्यंत देश महासत्ता बनणार नाही. शिक्षणाच्या लोकशाहीकरणाची मागणी सर्वात प्रथम डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला केली.

***क्र:-२**

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी म्हटले आहे की शिक्षणाशिवाय पर्याय नाही. शिक्षणामुळेच परिवर्तन होऊ शकते यावर त्यांचा अढळ विश्वास असल्याने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी बहिष्कृत मुलांच्या शिक्षणासाठी विविध

परिषदांमधून ठराव केले. 21 व 22 मार्च 1920 रोजी कागल संस्थांमधील माणगाव येथे बहिष्कृत वर्गाची परिषद भरली होती. तेव्हा यामध्ये शिक्षणाबाबत ठराव केले गेले की प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत दिले पाहिजे.

ठराव क्रमांक ५:- प्राथमिक शिक्षण मुला-मुलींचा भेद न करता जेवढ्या लवकर होईल तेवढ्या लवकर सक्तीचे व मोफत करण्यात यावे.

ठराव क्रमांक ६:- बहिष्कृत वर्गात शिक्षणाचा प्रसार होणे अत्यंत गरजेचे आहे याशिवाय त्यांची उन्नती होणार नाही म्हणून शिक्षणाचा प्रसार करण्यात शाळामास्तर, डेप्युटी-असिस्टंट, एज्युकेशन-इंस्पेक्टर, नेमले पाहिजेत. बहिष्कृत शिक्षकांना ट्रेनिंग घेण्यास सवलत द्यावी.

ठराव क्रमांक ७:- बहिष्कृत वर्गाच्या विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती मिळणे बाबत

ठराव क्रमांक ८:- सर्वत्र स्पृश्य व अस्पृश्यांच्या शाळा एकत्र भरण्याबाबत

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या सामाजिक व शैक्षणिक कार्याची सुरुवात माणगाव मधून केली. येथे मांडलेल्या ठरावानुसार लक्षात येते की सरकारने सद्यपरिस्थिती जाणून घेण्यासाठी व त्यावर उपाययोजना सुचविण्यासाठी सर चंदावरकर कमिटी 1931 साली नेमली. या कमिटीने शिक्षण विषयक काही शिफारसी केल्या म्हणूनच 20 जुलै 1924 रोजी बहिष्कृत हितकारणी सभेची स्थापना केली गेली.

या सभेमार्फत अस्पृश्यांना शिक्षण देणे हा एक उद्देश ठेवण्यात आलेला होता. प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत दिले पाहिजे यासाठी बाबासाहेबांनी भारतीय राज्यघटनेत प्राथमिक शिक्षणाविषयी विचार मांडताना असे म्हटले आहे की, की भारतीय राज्यघटनेने 14 वर्षांखालील मुला-मुलींना सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण देण्याचे उद्दिष्ट दहा वर्षात म्हणजे 1960 पर्यंत पूर्ण करण्याचे आश्वासन लोकांना दिले होते, ते उद्दिष्ट अद्याप पूर्ण होऊ शकले नाही. आजही भारतात बहुसंख्येने बालके शिक्षणापासून वंचित आहेत.

आज भारतात 2009 मध्ये राईट टू एज्युकेशन हा कायदा केला आहे. अशा प्रकारच्या शिक्षणाची मागणी डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्वतंत्र मजूर पक्ष या त्यांच्या पक्षाच्या जाहीरनाम्यातमध्ये पहिल्यांदा केली होती.

***क्र :- ३**

डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांचे उच्चशिक्षणाविषयक विचार :-

डॉ.बाबासाहेबांच्या चिंतनाचा विषय उच्चशिक्षण हा होता. बाबासाहेबांनी 1920 च्या दशकामध्ये प्रत्येक प्रांतामध्ये उच्च शिक्षण देणारी विद्यापीठे असली पाहिजेत अशी मागणी केली होती. उच्च शिक्षणाचा प्रसार वाढेल तेव्हा लोकांना उच्च शिक्षणाची संधी मिळेल अशी त्यांची भूमिका होती. विद्यापीठाविषयीचे विचार व्यक्त करताना ते म्हणतात विद्यापीठे म्हणजे ज्ञानोपासनेचे केंद्र झाले पाहिजे. अध्ययन, संशोधन, अध्यापन करणाऱ्या विद्वानांनी ज्ञान प्रसार केला पाहिजे. विद्यापीठ म्हणजे ज्ञान मंदिर. तेथे विद्यार्थ्यांच्या अंगी स्वतंत्र विचार करण्याची शक्ती निर्माण झाली पाहिजे. विद्यापीठ म्हणजे विद्यार्थ्यांच्या डोक्यात ज्ञान कोंबण्याची जागा नव्हे; तेथे विद्यार्थ्यांनी या देशातील ज्ञानपरंपरा समजावून घ्याव्यात. आपल्या विषयाचा सांगोपांग अभ्यास करावा. ज्ञान आणि माहिती यातील अंतर त्याला समजले पाहिजे पण चिंतन मनन करून ज्ञानाच्या कक्षा विस्तारल्या गेल्या पाहिजेत.

विद्यापीठ हे ज्ञानोपासनेचे शक्तीकेंद्र होण्याच्या दृष्टीने विद्यापीठात कार्यकारी मंडळाची गरज आहे. विद्यापीठाचे शैक्षणिक उपक्रमांना गती देणारे अध्यापन कार्यात कार्यरत असणारे अध्यापकांचे मंडळ पाहिजे. डॉ. बाबासाहेबांनी शिक्षणासंदर्भातल्या अत्यंत छोट्या छोट्या गोष्टींचा विचार केला होता. प्राध्यापकांची कर्तव्य काय असली पाहिजे, शिक्षण संस्थेमध्ये वसतिगृहाचे स्थान काय असले पाहिजे, या संदर्भातला अतिशय सविस्तर तपशील त्यांनी आपल्या अनेक लेखांमधून मांडला आहे. हे संदर्भ त्या काळातील आहेत पण आजच्या एकविसाव्या शतकातल्या बदलत्या काळातही अतिशय महत्त्वाचे व उपयुक्त ठरतात. शिक्षणाच्या धोरणाबाबत

लोकशाहीकरणाचे डॉ. बाबासाहेबांचे स्वप्न होते हे स्वप्न आजही पूर्ण झाले नाही. त्या दिशेने वाटचाल सुरू आहे; पण जोपर्यंत भारतात शिक्षणाचे लोकशाहीकरण होत नाही तोपर्यंत, या देशात ज्ञानाधिष्ठित समाज निर्माण होणार नाही; आणि तोपर्यंत देश महासत्ता बनणार नाही. इतिहासकार रामचंद्र गुहा यांनी बाबासाहेबांच्या संदर्भात असे म्हटले आहे की, तुम्ही आज ज्या राजकीय सामाजिक आणि शैक्षणिक क्षेत्रातील सुधारणा करणार आहात त्यांचा संदर्भ बिंदू म्हणून बाबासाहेबांकडे पहावे लागेल आणि हे अत्यंत योग्य आहे.

*क्र:- ४

डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक कार्य :-

अस्पृश्य समाजाची परंपरागत सामाजिक व धार्मिक गुलामगिरीतून सुटका करण्यासाठी, त्यांना जागृत डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांना आवश्यक वाटत होते. यामुळेच प्रारंभीच्या काळापासून अस्पृश्य समाजात शिक्षणाचा प्रसार आणि प्रचार करण्याच्या कार्यावर त्यांनी भर दिला. संधीचा योग्य विनियोग केल्यास अस्पृश्य व्यक्तीही उच्चविद्याविभूषित होऊ शकते; हे तत्व त्यांना आपल्या उदाहरणाद्वारे समाजासमोर मांडता आले.

त्याचप्रमाणे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्य वर्गात शैक्षणिक जागृती करण्याच्या उद्देशाने 20 जुलै 1924 रोजी बहिष्कृत हितकारणी सभा स्थापन करून, अस्पृश्य समाजाच्या शैक्षणिक विकास करण्यासाठी तरुण व प्रौढ व्यक्तीच्या रात्रशाळा, मोफत वाचनालये सुरू केली. तसेच आठ जुलै 1945 रोजी पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना करून, मुंबईत सिद्धार्थ कॉलेज आणि औरंगाबादला मिलिंद कॉलेज मराठावाड्यातील मागासलेपणा घालवण्यासाठी सुरू केली गेली. 1991 पर्यंत मुंबई सात महाविद्यालये एक रात्रशाळा एक इंग्लिशस्कूल नव्या मुंबईत दोन बालमंदिरे, प्राथमिक व दोन महाविद्यालय कला वाणिज्य व शिक्षणाची दोन महाविद्यालये स्थापन झाली आहेत. औरंगाबाद येथे सहा महाविद्यालये आणि चार विद्यालये आहेत. महाडला एक महाविद्यालय व दापोली व महाड येथे दोन छात्रालय व पंढरपूर व नांदेड येथे एक-एक वसतिगृह व दोन विद्यालये, पुण्याला एक प्राथमिक व माध्यमिक शाळा आणि एक महाविद्यालय अशा 34 शैक्षणिक शाळा चालवल्या जात आहेत. यातून दीनदलितांच्या शिक्षणाची काळजी घेऊन शिक्षण प्रसाराचे कार्य अविरतपणे चालू आहे.

सारांश :-

प्रस्तुत संशोधनातून असे स्पष्ट होते की, अस्पृश्य समाजाची परंपरागत व सामाजिक आणि धार्मिक गुलामगिरीतून सुटका करण्यासाठी त्यांना जागृत करणे आवश्यक होते समाज शिक्षित झाल्यावर त्यांची उन्नती होऊ शकेल असे बाबासाहेबांना वाटत होते. तसेच प्रगत राष्ट्रांमध्ये प्राथमिक शिक्षणावर जास्त खर्च होतो व उच्चशिक्षणाकडे सरकारचे लक्ष व खर्च कमी असतो. याउलट परिस्थिती आपल्याकडे आहे. प्राथमिक शिक्षणावर खर्च कमी व उच्च शिक्षणाकडे लक्ष जास्त आणि खर्च पण जास्त आणि म्हणून प्राथमिक शिक्षण परिणामकारक व समाधानकारक सक्तीचे आणि उपयुक्त तसेच गोडी लागेल या दृष्टीने शैक्षणिक विकासाचा विचार करणे आवश्यक गरज वाटू लागली आहे.

संदर्भ सूची :-

1. भिडे जी एल, पाटील एन डी. 2003 "महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेचा इतिहास" फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
2. डॉ. फडके भालचंद्र "फुले-आंबेडकर शोध आणि बोध" अनंद प्रकाशन, जयसिंगपुरा औरंगाबाद
3. खरात शंकरराव (संपा) "डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची आत्मकथा" इंद्रयनी साहित्य, पुणे 1987
4. पवार दया (संपा) "डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरवग्रंथ" महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळे, मुंबई.
5. डॉ शैलेंद्र देवळणक. "डॉ. आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार" (संपा) अनुराधा सपकाळ, (2019).
6. घोरमाडे के. यु., घोरमाडे कला (2012) "शैक्षणिक विचारवंत (भारतीय पाश्चात्य)" विद्या प्रकाशन, नागपूर.
7. डॉ. बी. आर आंबेडकर (2009), "जातीभेद निर्मूलन", सुगावा प्रकाशन नागपूर

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे अर्थशास्त्रविषयक विचार

डॉ. यशवंत बाबुराव चव्हाण

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
कला व वाणिज्य महिला महाविद्यालय,
अंबाजोगाई जि.बीड

प्रस्तावना :

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून ओळखले जातात. त्यांचा मुख्य विषय अर्थशास्त्र होता. या विषयावर त्यांनी विपुल लेखन केले आहे. बाबासाहेब एक थोर विचारवंत होते. मुंबई विद्यापीठातून अर्थशास्त्र आणि राज्यशास्त्राची मूलभूत पदवी प्राप्त केल्यानंतर जगातील दोन महत्त्वाच्या विद्यापीठात त्यांना अर्थशास्त्राचे उच्च शिक्षण घेता आले. अमेरिकेतील कोलंबिया विद्यापीठ आणि इंग्लंड मधील लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स. कोलंबिया विद्यापीठात बाबासाहेब जेमतेम तीन वर्षे होते. परंतु या काळात त्यांनी अर्थशास्त्राशी संबंधित विविध एकोणतीस अभ्यासक्रम पूर्ण केले. इंग्लंडमध्ये थोर अर्थशास्त्रज्ञ कॅनन यांची भेट झाली.

1923 मध्ये डी .एस्सी.(इकॉनॉमिक्स) परीक्षेसाठी द प्रॉब्लेम ऑफ द रूपी इट्स ओरिजन अँड इट्स सोलुशन हा शोध प्रबंध डॉ .कॅनन यांच्या मार्गदर्शनाखाली पूर्ण केला. बाबासाहेबांनी जगातील सामाजिक शास्त्रांचा अभ्यास केला त्याचबरोबर जगातील साम्राज्यशाही, भांडवलशाही, जगातील युद्ध, स्वायत्त्या, लढाया आणि विविध क्रांती यांचा अभ्यास केला. तसेच वंशवादाचा आणि जागतिक स्तरावर असलेल्या गुलामांच्या जीवनांचा अभ्यास केला. डॉ.बाबासाहेबांच्या वाचनात चिंतनात व लेखनात प्रचंड ताकत होती. त्यांनी तळागाळातील सर्वसामान्य माणसाला आत्मसन्मान, स्वाभिमान, अस्मिता व सामर्थ्याची जाणीव करून दिली. मानसिक गुलामगिरीतून मुक्त केले. आज भारतासारख्या विकसनशील देशात विकास साध्य करण्यासाठी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या आर्थिक विचारांची गरज आहे. त्यांनी सुचवलेले उपाय, धोरणे आज देखील उपयुक्त आहेत. म्हणून सदरील शोधनिबंधात मी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे अर्थशास्त्रविषयक विचार मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे

अभ्यासाची उद्दिष्टे :

१. शेती संबंधीचे विचार अभ्यासणे.
२. उद्योगासंबंधीच्या विचारांचा आढावा घेणे.
३. चलनविषयक विचारांचा अभ्यास करणे.
४. राज्य समाजवाद कल्पनेचा अभ्यास करणे.
५. करविषयक विचारांचा आढावा घेणे.

अभ्यास पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी दुय्यम सामग्री चा वापर करण्यात आला आहे यामध्ये संदर्भ ग्रंथ, शोध प्रबंध, शोधनिबंध तसेच वर्तमानपत्रे .मासिके व इंटरनेटचा आधार घेतला आहे .

गृहितके :

१. भारताच्या आर्थिक धोरणात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आर्थिक विचाराकडे दुर्लक्ष करण्यात आले आहे.
२. डॉ.बाबासाहेबांच्या विचाराकडे दुर्लक्ष केल्यामुळे भारतात विविध आव्हाने निर्माण होत आहेत
३. धर्मनिरपेक्ष लोकशाही मूल्यांची जोपासना करण्यात अडथळे निर्माण होत आहेत.

भारतीय शेतीसंबंधीचे विचार :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी शेती व्यवस्थेला अधिक महत्त्व दिले. देशातील लोकसंख्येला अन्नधान्याचा पुरवठा शेतीतून होत असल्याने शेती विकासाकडे लक्ष द्यावे असे त्यांनी सुचविले शेतीच्या अभ्यासावरून त्यांनी असे मत मांडले की, भारतीय शेतीची दरहेकटरी उत्पादकता कमी होत आहे. याचे कारण

त्यांनी असे दिले की शेत जमिनीचे होणारे विभाजन व तुकडीकरण होय. वारसा हक्काच्या कायद्यामुळे शेतीचे अनार्थिक तुकडे निर्माण होत आहेत याकडे लक्ष वेधले. शेतीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी किफायतशीर धारण क्षेत्र ही संकल्पना मांडली. त्यांच्या मते शेती ही सामुदायिकपणे कसली पाहिजे. याचाच अर्थ की शेतीवर सरकारची मालकी असावी. जाती-धर्माचा विचार न करता जमीन ग्रामस्थांना कसण्यासाठी द्यावी. यामध्ये कोणावरही अन्याय किंवा कोणाचे शोषण होणार नाही. लोकशाही तत्वावर आधारित शेतीमध्ये शेती उत्पादन व कार्यक्षमता यामध्ये वाढ होऊन ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या विकासाचा चालना मिळेल असे प्रतिपादन केले.

डॉ. बाबासाहेबांचे शेती संबंधीचे विचार आज देखील महत्त्वाचे आहेत. आज ग्रामीण भागात शेतजमिनीच्या वितरणात असमानता आहे. कमाल भूधारणा कायदा प्रभावीपणे अंमलात न आल्यामुळे प्रचंड विषमता दिसून येते. एखाद्या श्रीमंत शेतकऱ्याकडे प्रचंड शेती आहे. तर बहुसंख्य शेतमजुराकडे शेतजमीन नाही त्यामुळे उत्पादकतेवर अनिष्ट परिणाम होत आहे. शेत जमिनीचे विभाजन व तुकडीकरणामुळे अनार्थिक शेती बनत आहे. नापिकी व कर्जबाजारीपणामुळे अनेक शेतकरी आत्महत्या करीत आहेत. म्हणून बाबासाहेबांनी सुचविलेला सामुदायिक शेती हा मार्ग अंगीकारणे काळाची गरज आहे

उद्योगासंबंधीचे विचार :

डॉ. आंबेडकरांनी आर्थिक विकासामध्ये कृषिक्षेत्राला जेवढे महत्त्व दिले तेवढेच उद्योगक्षेत्राला देखील दिले आहे. त्यांच्या मते भारतात लागवडीयोग्य जमिनीच्या तुलनेत त्या शेतीमध्ये कार्यरत असणारी लोकसंख्या कितीतरी जास्त आहे. अतिरिक्त व कार्यविहीन लोकसंख्येचा ताण शेतीवर पडतो. भारतातील कृषी क्षेत्रातील अतिरिक्त लोकसंख्येचा प्रश्न सोडविण्यासाठी त्यांनी औद्योगीकरणास प्राधान्य द्यावे हा उपाय सुचविला. औद्योगिकीकरणात वाढ झाल्यास कृषी क्षेत्रातील अतिरिक्त श्रमाचा भार उद्योगाकडे स्थानांतरित करेल. त्यांचा उत्पादन कार्यासाठी वापर होऊ शकेल. राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होईल तसेच लोकसंख्येचे शेतीवरील अवलंबित्व कमी झाल्यामुळे विभाजन व अपखंडन ही समस्या दूर होईल

औद्योगिकीकरणामुळे देशाचा आर्थिक विकास जलद गतिने होईल असे त्यांना सूचवायचे होते. केवळ शेती क्षेत्राच्या आधारे देशाची प्रगती होवू शकत नाही. याची जाणीव त्यांना होती. म्हणून औद्योगीकरण आवश्यक आहे असे त्यांचे मत होते. ग्रामीण भागातील शेती क्षेत्रात कार्यरत अतिरिक्त शेतमजुरांना उत्पादन कार्यामध्ये गुंतविण्यासाठी औद्योगीकरणावर सरकारने भर दिला पाहिजे. उद्योगधंदे शहरी भागात उभारले जावेत. त्यामध्ये रोजगार प्राप्त करण्यासाठी ग्रामीण भागातून शहरी भागाकडे लोकसंख्येचे स्थलांतर होईल. भूमिहीन शेतमजुरांना रोजगार मिळेल. याद्वारे त्यांच्या विकासाचा चालना मिळून देशाचा देखील विकास होईल असे आंबेडकरांना वाटत होते. त्यांच्यामध्ये मूलभूत व अवजड उद्योग धंदे सरकारने सुरू करावेत या उद्योगावर मालकी व व्यवस्थापन सरकारकडे असावेत. तर उपभोग्य वस्तूंचे उत्पादन करणारे, कमी महत्त्वाचे उद्योगधंदे खाजगी क्षेत्रात चालवावेत. विमा व्यवसायाचे राष्ट्रीयीकरण करावे यांत्रिकीकरणावर डॉ.आंबेडकरांनी भर दिल्याचे दिसून येते. महात्मा गांधीजींचा मात्र मोठ्या यंत्रांना विरोध होता बाबासाहेबांनी मात्र सुखी जीवन जगण्यासाठी अधिकाधिक यंत्राचा वापर करावा असे मत मांडले. त्यांनी औद्योगीकरणाचा पुरस्कार केला परंतु औद्योगिकरण होत असताना विषमता, संपत्तीचे केंद्रीकरण, मक्तेदारी यामध्ये वाढ होता कामा नये. विशेष खबरदारी सरकारने घेऊन या अपप्रवृत्ती निर्माण होणार नाहीत याकडे लक्ष द्यावे असे सुचविले

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारत सरकारने सार्वजनिक क्षेत्राच्या माध्यमातून मूलभूत व अवजड उद्योग सुरू केले. याद्वारे आर्थिक विकास साध्य केला जात आहे. परंतु 1991 च्या नवीन आर्थिक धोरणानुसार सार्वजनिक क्षेत्राचे महत्त्व कमी होऊन खाजगी क्षेत्राचे वर्चस्व वाढत आहे. त्यामुळे नवीन प्रश्न समस्या निर्माण झाल्या आहेत. नफेखोरी, मक्तेदारी, संपत्ती व सत्तेचे केंद्रीकरण होत आहे. बाबासाहेबांना हे अभिप्रेत नव्हते. उद्योगाच्या स्थापनेतून अतिरिक्त श्रमिकांना रोजगार मिळेल व विकास साध्य होईल असे त्यांना वाटत होते पण एकविसाव्या शतकात या विचाराकडे दुर्लक्ष झाल्याचे दिसते.

चलनविषयक विचार :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी इंग्लंडमध्ये 1923 मध्ये डि. एस्सी.(अर्थशास्त्र) परीक्षेसाठी द प्रॉब्लेम ऑफ द रुपी इट्स ओरिजन अँड इट्स सोल्युशन हा प्रबंध डॉ. कॅनन यांच्या मार्गदर्शनाखाली सादर केला होता. या प्रबंधात त्यांचे चलन विषयक विचार प्रामुख्याने आढळतात. ब्रिटिश सरकारने भारतात चलनाच्या बाबतीत अनेक प्रयोग केले. यामध्ये सुवर्ण प्रमाण पद्धती स्वीकारावी की सुवर्ण विनिमय प्रमाण पद्धती यासंदर्भात तज्ज्ञांमध्ये एकमत होत नव्हते. एक धातु चलन पद्धती व द्विधातु चलन पद्धती असेही प्रयोग सरकारने केले. १८७३नंतर चांदीचे उत्पादन वाढल्यामुळे चांदीची किंमत कमी झाली. भारतात चांदीचा रुपया कायदेशीर चलन म्हणून स्वीकारलेले होते. त्यामुळे भारतीय रुपयाचे अंतर्गत मूल्य व दर्शनी मूल्य यात तफावत निर्माण झाली त्यामुळे चलन पद्धतीचा आधार अस्थिर बनला.

भारतामध्ये कोणत्या प्रकारचे चलन परिमाण अमलात आणावे याचा अभ्यास करण्यासाठी ब्रिटिश सरकारने फौलर कमिटी स्थापन केली. या कमिटीने अशी शिफारस केली की, भारतात सोन्याची नाणी चलनात आणावी व त्यास कायदेशीर चलन म्हणून मान्यता देण्यात यावी. परंतु ब्रिटिश सरकारने या कमिटीच्या शिफारशीची अंमलबजावणी केली नाही. सुवर्ण चलन परिमाणा ऐवजी सुवर्ण विनिमय परिमाण चलन अमलात आणले. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मात्र सुवर्ण विनिमय परिमाण चलन पद्धतीचा विरोध केला त्यांनी भारतीय रुपयाचे मूल्य स्थिर ठेवण्यासाठी सुवर्ण विनिमय प्रमाण पद्धती उपयुक्त ठरणार नाही असे स्पष्ट केले.

बाबासाहेब आंबेडकर यांनी पुरावा सादर करून असे दाखविले कि, सुवर्ण परिमाणामध्ये भारतातील वस्तूच्या किमती कशा स्थिर होत्या आणि सुवर्ण विनिमय परिमाणाचा अवलंब केल्यामुळे वस्तूच्या किमतीमध्ये कशी वाढ झाली म्हणून त्यांनी सुवर्ण विनिमय परिमाण चलन पद्धती भारतासाठी उपयुक्त आहे असे ठाम मत मांडले. तसेच त्यांनी अपरिवर्तनीय कागदी चलन पद्धतीचा पुरस्कार मर्यादित चलन निर्मितीसह केला.

राज्य समाजवाद बाबतचे विवेचन :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भांडवलशाही व्यवस्थेचा अभ्यास केलेला होता. भांडवलशाहीत मुक्त स्वातंत्र्य असल्यामुळे आर्थिक सत्तेचे व संपत्तीचे केंद्रीकरण ठराविक गटाकडे होते. तसेच ही व्यवस्था नफ्यावर आधारित असते. या व्यवस्थेत भांडवलदार कामगाराचे शोषण पिळवणूक करतात म्हणून भारतासाठी ही व्यवस्था उपयुक्त नाही असे बाबासाहेबांनी मत मांडले. तसेच त्यांनी समाजवादी अर्थव्यवस्थेचा देखील अभ्यास केला. या व्यवस्थेत देशातील साधनावर सरकारची मालकी असली तरी या व्यवस्थेत नागरिक आपले व्यक्तीस्वातंत्र्य गमावून बसतात. नागरिकांचे विचार स्वातंत्र्य, लेखन स्वातंत्र्य व भाषण स्वातंत्र्य संपुष्टात येते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी या दोन्ही व्यवस्थेमध्ये असलेल्या दोषांचा विचार करून राज्य समाजवादाचे तत्वज्ञान मांडले. समाजाची आर्थिक रचना कशी असावी याचे स्पष्टीकरण करण्यासाठी राज्य समाजवादाची कल्पना मांडलेली आहे. त्यांच्या मते राज्य समाजवाद म्हणजे देशातील मूलभूत उद्योग व इतर उद्योगधंदे सरकारने चालविणे होय. देशातील मूलभूत उद्योग स्वतः सरकारने पुढाकार घेऊन चालवावेत जमिनीवर सरकारची मालकी असावी. सरकारने जातीचा किंवा पंथाचा विचार न करता ते देशातील लोकांना लागवडीसाठी द्यावी. त्यामुळे समाजात जमीनदार, भुमिहिन शेत मजुर व कुळ असे वर्ग समाजात राहणार नाहीत. तसेच या कल्पनेत त्यांनी असे सुचवले की वितरणावर सरकारचे नियंत्रण असावे. सरकारी यंत्रणेद्वारे देशातील नागरिकांना लागणाऱ्या सर्व वस्तू योग्य किंमतीनुसार व पुरेशा प्रमाणात मिळतात किंवा नाही हे सरकारने पाहावे. त्यात काही दोष आढळल्यास त्यांच्या दुरुस्तीसाठी कायदेशीर मार्गाचा अवलंब करावा. तसेच राज्य समाज वादामध्ये व्यवसाय बंदी नसेल पात्रता व इच्छा असलेल्या प्रत्येक व्यक्तीला कोणताही व्यवसाय करता येईल.

थोडक्यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय सामाजिक व आर्थिक स्थितीचा विचार करून या देशाला राज्य समाजवाद कसा व्यवहार्य आहे याचे विवेचन केले. बाबासाहेबांना भारतातील सामाजिक व आर्थिक

विषमता हा महत्त्वाचा प्रश्न वाटत होता . समाजवादामुळे ही विषमता दूर होईल असा आशावाद मांडला भारतासारख्या विकसनशील देशात आर्थिक व सामाजिक क्षेत्रातील बदलासाठी राज्य समाजवाद हाच उत्तम पर्याय आहे असे ठामपणे भूमिका बाबासाहेबांनी मांडली.

करविषयक विचार :

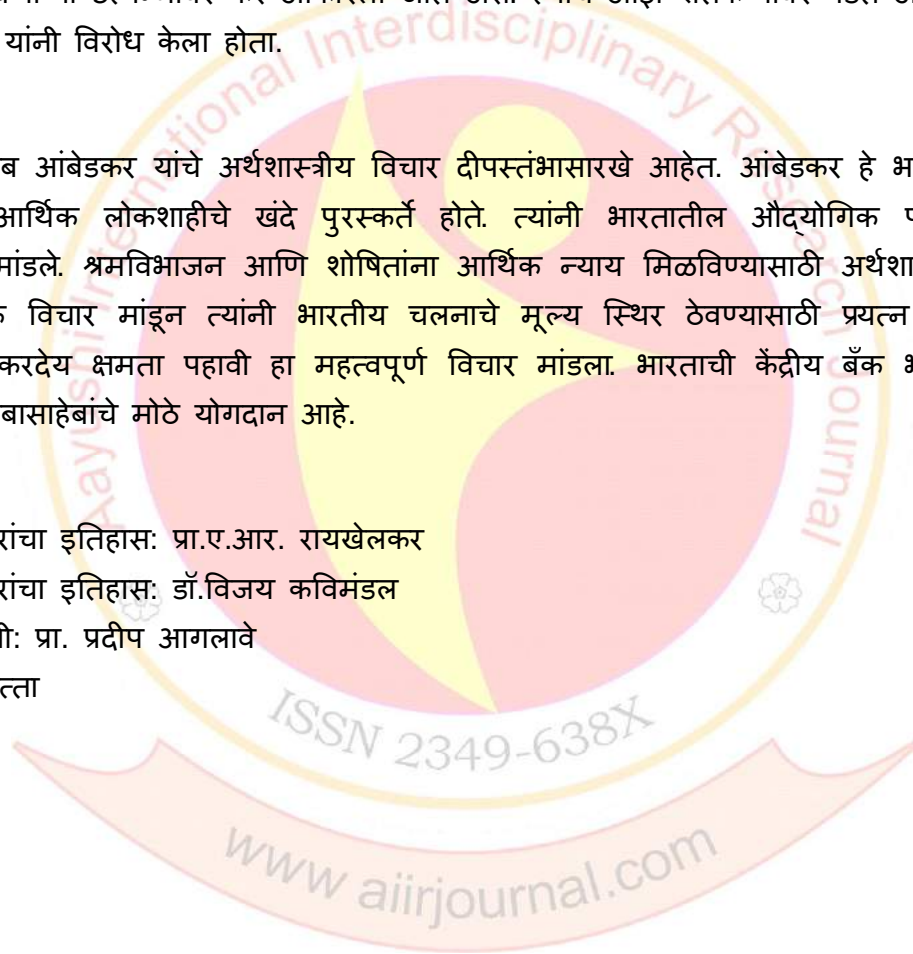
डॉ.बाबासाहेबांनी करा विषयी देखील विचार मांडले होते. त्यांच्यामते कराची आकारणी करताना व्यक्तीची कर भरण्याची क्षमता किती आहे हे लक्षात घेतले पाहिजे. तसेच ठराविक उत्पन्नाची मर्यादा ठरवून त्यावर कराची आकारणी करू नये. या पेक्षा अधिक उत्पन्न असणाऱ्यावर कराची आकारणी करावी. ही कर आकारणी प्रगतीशील दराने करावी. याचाच अर्थ असा की श्रीमंतांवर अधिक कराचा भार बसेल व गरिबावर तो कमी बसेल. शिवाय त्यांनी असे सुचवले की मालमत्तेवर कराची आकारणी करावी. ब्रिटिशांच्या काळात देशी उद्योग व व्यापारावर अंतर्गत आणि बहिर्गत कर आकारले जात होते. त्यामुळे देशी उद्योग व व्यापाराचे नुकसान झाले. शिवाय शेतीचेही नुकसान झाले. डॉ. आंबेडकरांनी अशा प्रकारच्या अंतर्गत करास विरोध केला होता. ब्रिटिशांच्या काळात शेतीतून निघणाऱ्या उत्पन्नावर कर आकारला जात असे. त्याचे ओझे शेतकऱ्यावर पडत असत याला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी विरोध केला होता.

निष्कर्ष:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे अर्थशास्त्रीय विचार दीपस्तंभासारखे आहेत. आंबेडकर हे भारतातील श्रेष्ठ अर्थतज्ञ होते. ते आर्थिक लोकशाहीचे खंदे पुरस्कर्ते होते. त्यांनी भारतातील औद्योगिक पायाभरणीसाठी महत्त्वपूर्ण विचार मांडले. श्रमविभाजन आणि शोषितांना आर्थिक न्याय मिळविण्यासाठी अर्थशास्त्रीय लिखाण केले. चलन विषयक विचार मांडून त्यांनी भारतीय चलनाचे मूल्य स्थिर ठेवण्यासाठी प्रयत्न केले. कराची आकारणी करताना करदेय क्षमता पहावी हा महत्त्वपूर्ण विचार मांडला. भारताची केंद्रीय बँक भारतीय रिझर्व बँकेच्या स्थापनेत बाबासाहेबांचे मोठे योगदान आहे.

संदर्भ :

१. आर्थिक विचारांचा इतिहास: प्रा.ए.आर. रायखेलकर
२. आर्थिक विचारांचा इतिहास: डॉ.विजय कविमंडल
३. संशोधन पद्धती: प्रा. प्रदीप आगलावे
४. दैनिक लोकसत्ता
५. इंटरनेट

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे अर्थशास्त्रीय विचार व कार्य

प्रा. डॉ. डी. बी. कोनाळे

सहाय्यक प्राध्यापक, वाणिज्य विभाग,

शिवाजी महाविद्यालय, उदगीर जि. लातूर

प्रस्तावना:

भारत रत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना आपण भारतीय घटनेचे शिल्पकार म्हणून ओळखतो. मानवी इतिहासात बाबासाहेबांसारखे बहुआयामी व्यक्तीमत्त्व असणारे कमी व्यक्ती आढळून येतात. बाबासाहेबांना आपण भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील नेते, दलितांचे कैवरी, प्रसिद्ध कायदेतज्ञ, राजकीय विचारवंत, समाजसुधारक या विविध कार्याने ओळखतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे धर्म, मानववंशशास्त्र, राज्यशास्त्र, तत्वज्ञान, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, इतिहास या विषयांचे व्यासंगी अभ्यासक होते. स्वतंत्र भारताच्या पहिल्या मंत्रिमंडळात (1947 ते 1952) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी कायदा आणि न्याय मंत्री म्हणून कार्य केले आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी पदवीचे शिक्षण (बी.ए.) मुंबई विद्यापीठ, पदव्युत्तर (एम.ए.) कोलंबिया विद्यापीठ, (एम.एस्सी.) लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स, (पीएच.डी.) कोलंबिया विद्यापीठ, (डी.एस्सी.) लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स, (एल.एल.डी.) कोलंबिया विद्यापीठ, (डी.लिट्) उस्मानिया विद्यापीठ, (बॅरीस्टर एट लॉ) ग्रेज इन लंडन इ. शिक्षण प्राप्त केले. अर्थशास्त्रावर विशेषतः भारतीय अर्थव्यवस्थेवर त्यांनी मोठ्या प्रमाणात कार्य केले आहे. त्यांनी कोलंबिया विद्यापीठातून अर्थशास्त्र विषयातून पीएच.डी. प्राप्त केली आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा पाया हा डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार व कार्य हाच आहे. भारतीय व जगाच्या अर्थव्यवस्थेचे अध्ययन व संशोधन करून निर्भीड व तर्कशुद्ध मांडणी त्यांनी केली. शोषित समाजाच्या कल्याणासाठी व देशाच्या विकासासाठी कोणती आर्थिक धोरणे फायदेशीर आहेत तसेच कोणती आर्थिक संरचना आपण स्वीकारली पाहिजे हे बाबासाहेबांनी अभ्यासपूर्ण विश्लेषण करून त्यांच्या भाषणातून, ग्रंथातून, निवेदनातून व कार्यातून केलेले दिसून येते. डॉ. आंबेडकरांनी द प्राॅब्लेम ऑफ रूपी: इट्स ओरीजीन अॅन्ड इट्स सोल्यूशन हा जागतिक किर्तीचा ग्रंथ लिहिला आहे. अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून जागतिक प्रतिष्ठा लाभलेल्या या विचारवंताला भारतात मात्र अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून स्थान प्राप्त झाले नाही. बाबासाहेबांनी अल्पभूधारक शेतकरी, कामगार, महिला, अस्पृश्य, वंचित, आदिवासी, चलनविषयक धोरण, राज्य समाजवाद, औद्योगिकरण, भारतीय रिझर्व्ह बँकेची स्थापना इ. क्षेत्रात बहुमुल्य कार्य केले आहे. अर्थशास्त्राचे नोबेल पारितोषिक मिळविणारे अर्थशास्त्रज्ञ प्रा. अमर्त्य सेन हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना अर्थशास्त्रातील आपला गुरू मानतात.यावरून असे म्हणता येईल कि डॉ. आंबेडकरांचे भारतीय अर्थव्यवस्थेत मोलाचे योगदान आहे.

अर्थशास्त्रीय लेखन:

बाबासाहेब आंबेडकर हे शिक्षणाने अर्थवेत्ते होते. मुंबई विद्यापीठातून अर्थशास्त्र आणि राज्यशास्त्राची मूलभूत पदवी प्राप्त केल्यानंतर जगातील दोन महत्वाच्या विद्यापीठात त्यांना अर्थशास्त्राचे उच्च शिक्षण घेता आले. अमेरिकेतील कोलंबिया विद्यापीठात सन 1913 ते 1916 या तीन वर्षांच्या कालावधीत त्यांनी अर्थशास्त्राशी संबंधित विविध 29 अभ्यासक्रम पूर्ण केले. यावरून बाबासाहेबांची अर्थशास्त्रातील प्रगती लक्षात येते. त्यानंतर मुंबईत तीन वर्षे प्राध्यापक म्हणून कार्य केल्यानंतर ते लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स या

संस्थेत दाखल झाले. त्यांनी तेथेच द प्राॅब्लेम ऑफ रूपी: इट्स ओरीजीन अॅन्ड इट्स सोल्यूशन हा जगप्रसिद्ध ग्रंथ लिहिला आहे ते आजही कालसंगत ठरते. सन 1915 साली अमेरिकेतील कोलंबिया विद्यापीठात अर्थशास्त्रातील एम.ए. पदव्युत्तर शिक्षण प्राप्त करीत असताना त्यांनी एनशंट इंडियन कॉमर्स हा प्रबंध लिहिला होता. जून 1916 मध्ये कोलंबिया विद्यापीठाने नॅशनल डीव्हीडंड ऑफ इंडिया - ए हिस्टोरिकल अॅन्ड अॅनालिटिकल स्टडी या प्रबंधास पीएच. डी. पदवी प्रदान केली होती. सन 1921 मध्ये एम.एस्सी. पदवीकरीता प्रोव्हीन्शिएल डीसेन्ट्रलायझेशन ऑफ इम्पेरिएल फायनान्स इन ब्रिटिश इंडिया या विषयावर लघुशोध निबंध सादर केला होता. ऑक्टोबर 1922 मध्ये डी.एस्सी. च्या पदवीसाठी द प्राॅब्लेम ऑफ रूपी हा मौद्रिक अर्थशास्त्रावरील महत्वाचा प्रबंध लिहिला होता. हा प्रबंध 1923 मध्ये प्रकाशित करण्यात आला. हाच प्रबंध 1947 मध्ये हिस्ट्र ऑफ इंडियन करन्सी अॅन्ड बँकींग या नावाने प्रकाशित करण्यात आला.

विनिमय पद्धत व चलन:

बाबासाहेबांनी आपल्या द प्राॅब्लेम ऑफ रूपी: इट्स ओरीजीन अॅन्ड इट्स सोल्यूशन या ग्रंथात भारतातील चलनाचा इतिहास सुक्ष्मपणे अभ्यासपूर्ण व तपशीलवारपणे बाबासाहेबांनी मांडला आहे. त्यात बाबासाहेबांचा भर हा कोणत्या धातुचे चलन असावे यावर नव्हता तर त्यांचा मुख्य रोख होता विनिमयाचा दर आणि चलनाची क्रयशक्ती. भारतीय चलनाची किंमत घसरली तर निर्यात वाढेल परंतु त्यासोबतच महागाई वाढेल व याचा परीणाम सर्वसामान्य माणसावर होईल. त्यांना सर्वसामान्य माणसांची चिंता होती जी एक लोकाभिमुख नेता व अर्थशास्त्रज्ञ करू शकतो. या ग्रंथात बाबासाहेबांनी लिहिले आहे कि, रुपयाची सर्वसाधारण क्रयशक्ती जोपर्यंत आपण स्थित करीत नाही तोपर्यंत रुपयाची किंमत अन्य कोणत्याही मार्गाने स्थिर होऊ शकत नाही. विनिमय पद्धतीत चलनाच्या दुखण्याची लक्षणे तेवढी कळू शकतात, तीत उपचार होऊ शकत नाहीत. बाबासाहेबांच्या या आग्रहामुळेच ब्रिटिश सरकारने चलनाचा तिढा सोडविण्यासाठी राॅयल कमिशनची स्थापना केली. या कमिशनसमोर बाबासाहेबांनी महत्वपूर्ण अशा सूचना केल्या होत्या. बाबासाहेबांनी यावेळी जे प्रश्न उपस्थित केले, ज्या सूचना केल्या त्यातूनच भारताच्या अर्थव्यवस्थेचा कणा असलेली रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया स्थापन झाली.

भारतातील शेतकऱ्यांसाठी कार्य:

सन 1918 मध्ये जर्नल ऑफ इंडियन इकाॅनाॅमी सोसायटी या नियतकालिकामध्ये स्मॉल होल्डींग्स इन इंडिया या लेखामध्ये व 1947 मध्ये स्टेट ऑफ मायनारॅरिटीज या लेखात त्यांनी भारतातील शेती व शेतकरी यांच्याविषयी आपली मते मांडली आहेत. भारतीय अर्थव्यवस्था ही पूर्णपणे शेतीवरच अवलंबून आहे. भारतातील नागरिकांचा शेती हा प्रमुख व्यवसाय आहे. त्यामुळे बाबासाहेबांनी कृषी अर्थव्यवस्थेला प्राधान्य दिले आहे. भारतीय कृषी समस्यांमध्ये कृषी उत्पादन, शेतजमिनीचा आकार, किफायतशीर धारणक्षेत्र, जमीन धारणेची कमाल मर्यादा यावर त्यांनी चिंतन केले आहे. भारतात धारणक्षेत्राचा आकार उत्तरोत्तर लहान होत आहे. छोट्या आकाराच्या जमिनी तयार होत आहेत. यासंबंधी ते म्हणतात कि जेव्हा शेतजमीन हा उपजीवीकेचा एकमेव व्यवसाय असतो व वारसा हक्काच्या कायद्यामुळे प्रत्येक वारसास शेतजमिनीचे विभाजन व अपखंडन होऊन शेतजमिनीचा आकार लहान बनतो. त्यामुळे देशातील विविध राज्यात शेतजमिनीचा आकार सरासरीने घटत आहे यावरून भारत हा अल्पभूधारकांचा देश आहे असा निष्कर्ष त्यांनी काढला होता व तो वस्तुस्थितीदर्शकच होता. या समस्येसाठी त्यांनी भारतीय शेतकऱ्यांना रशियासारखे सामुदायिक शेतीचा प्रयोग करावा व सहकारी तत्वावर

शेती करावी असे सांगितले होते. अल्प उत्पन्न असणा-या शेतक-यांना सरकारने कर लावू नये परंतू मोठ्या प्रमाणात उत्पन्न मिळविणा-या शेतक-यांना आयकर लावाला जावा यासाठी शेतसारा हा आयकर कायद्याखाली आणवा असे बाबासाहेबांनी सूचविले होते. तसेच शेतीला प्राधान्य देवून त्यात जास्तीत जास्त गुंतवणुक केल्यास देशाची आर्थिक उन्नती होऊ शकते असे मत त्यांनी मांडले.

खोतशाही पध्दतीचे उच्चाटन : खोती पध्दती ही ग्रामीण भागात होती. खोत हा गावातील एक सुलतानच असतो. शेतक-याला त्याचा सर्व प्रकारचा छळ सहन करावा लागतो. कारण, शेतक-याच्या सर्व आर्थिक नाड्या खोताच्या हातात असतात. खोतपध्दतीत श्रम करूनही आपल्या मिळकतीतील भाग सावकारास व सरकारला द्यावा लागत असे. खोतीपध्दतीत पिळवटून निघालेला शेतकरी सांपत्तिक दुरावस्थेचा बळी ठरतो. या खोतशाहीच्या भीषणतेमुळेच बाबासाहेब खोती ही गुलामगिरी आहे असे म्हणतात. खोतशाहीसंबंधीची दास्यावस्था हेरून बाबासाहेबांनी खोतशाहीविरुद्ध बंड करून खोती प्रदेशातील शेतक-यांना माणुकीचे आणि आर्थिकतेचे हक्क मिळवून दिले पाहिजेत, असा निर्धार व्यक्त केला. यासाठी कायदे कौन्सिलात बिल आणून खोतशाहीचे उच्चाटन करण्याचा चंग बाबासाहेबांनी बांधला होता.

सार्वजनिक निधी खर्चासंबंधी : 1945 मध्ये नियंत्रक आणि महालेखा परीक्षक यांच्या कार्यासंबंधी चर्चा करीत असताना सार्वजनिक निधी खर्च करीत असताना सरकारने जबाबदारी वागले पाहिजे या मुद्द्याकडे डॉ. बाबासाहेबांनी लक्ष वेधले. ते म्हणतात कि, जनतेकडून जमा केलेला महसूल नियम व कायद्यानुसार खर्च करावा आणि विश्वासूपणा, शहाणपणा आणि अर्थव्यवस्थेचा आदर करावा. सार्वजनिक निधी खर्च करण्याच्या या तत्वांना आंबेडकरांची सार्वजनिक खर्चाची तोफ म्हणून ओळखले जाते.

औद्योगिकरणासंबंधी विचार : डॉ. आंबेडकरांनी आधुनिक औद्योगिकरणाचा पुरस्कार केला आहे. भारतात औद्योगिकरण ही एक आवश्यक बाब आहे असे त्यांनी अनेक वेळा सांगितले आहे. परंतू राज्यांकडून व्यवस्था व राज्यांची मालकी (स्टेट ओनरशिप) ही तत्वे स्वीकारण्यात आली पाहिजेत यावर डॉ. आंबेडकरांनी भर दिला आहे. आर्थिक लोकशाही निर्माण करण्यासाठी व गरीब, मागास जनतेची आर्थिक विवंचना कमी करण्यासाठी बाबासाहेबांनी औद्योगिकरणास प्राधान्य दिले. औद्योगिकरणातून विषमता, संपत्तीचे केंद्रीकरण, मक्तेदारी यांची वाढ होऊ नये हा बाबासाहेबांचा विचार होता. याबाबत त्यांचे विचार स्पष्ट होते ते म्हणतात राजकीयदृष्ट्या महत्वपूर्ण असलेले मूलभूत उद्योग सरकारच्या मालकीचे असावेत व सरकारनेच त्याचे संचालन करावे किंवा राज्याद्वारे निर्मित महामंडळाकडून चालविले जावेत व इतर उद्योग हे खाजगी क्षेत्राकडे सोपवावेत. बाबासाहेबांच्या या विचारांच्या अनुशंगानेच भारत सरकारने 1956 च्या औद्योगिक धोरणात कांही बदलही केले दिसून येतात.

डॉ.आंबेडकरांनी भारताच्या अर्थव्यवस्थेला चालना मिळावी व शेवटच्या माणसाची आर्थिक उन्नती व्हावी यासाठी बरेच प्रयत्न केले त्यांनी कामगार वर्गासाठी विविध कल्याणकारी योजना आणल्या. भारतात सर्वत्र रोजगार केन्द्रे सुरू केली. किमान वेतन नक्की केले, कामाचा कालावधी ठरवून दिला, महिलांना प्रसुतीची रजा मिळवून दिली यासाठी अनेक कायदे करण्यात आले आहेत.

सारांश :

मुख्यतः डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे एक अर्थशास्त्रज्ञ होते. व्यक्तीच्या, समाजाच्या किंवा देशाच्या विकासाचा, सर्वांगीण प्रगतीचा मुळ आधार आर्थिक आहे याचे त्यांना ज्ञान होते. म्हणूनच त्यांनी आपल्या

अध्ययनाचा मुख्य विषय अर्थशास्त्र घेतला होता. त्यांनी जीवनभर सामाजिक व राजकीय लढे देत असताना आर्थिक विषमता नष्ट करण्यासाठी आपल्या आर्थिक विचार-निती व धोरणांचेही प्रत्येक वेळी मार्गदर्शक केले आहे. डॉ. बाबासाहेबांचे अर्थकारण हे केवळ मानवाच्या आर्थिक परिस्थितीचे किंवा उन्नतीचे सवसामान्य विवेचन नाही, तर ते माणसांच्या माणुसकीच्या आणि माणूस जिथे जगतो, जे जगतो, जसे जगतो त्या सर्वांशी निगडित अशा वास्तवतेच्या उत्थानाचे कारण आहे. सर्वांना समान रीतीने आर्थिक स्वातंत्र्य उपभोगता आले पाहिजे हा अर्थशास्त्राचा मूलस्रोतच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीयांना दिला आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे एक दृष्टे अर्थतज्ञ होते. त्यांनी भारतीय अर्थव्यवस्था व गरीबातील गरीब व्यक्तीचा विचार केला. भारतातील शेवटच्या व्यक्तीचा आर्थिक विकास व पर्यायाने भारताचा विकास व प्रगती यासाठीच त्यांनी आयुष्यभर कार्य केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपले आर्थिक विचार फक्त मांडलेच नाहीत तर भारतातील गोरगरीब, वंचित समाजाच्या विकासासाठी लढाही दिला आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार देशातील विविध आर्थिक समस्या निवारण करण्यासाठी आजही उपयोगी आहेत.

संदर्भ:

1. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन व भाषण, खंड-18, भाग-2, पृष्ठ 377
2. Sonone, O.A., Economic Thoughts of Dr. B. R. Ambedkar for Indian Economy, Grurukul.
3. International Multidisciplinary Research Journal, ISSN 2394-8426, pp 264-268.
4. Sunilkumar, Ambedkar's Economic Ideas & Contributions, March 2019, IOSR Journal of
5. Humanities and Social Sciences, Volume 24, Issue 3, Ser.1, 50-54.
6. <https://www.loksatta.com/lekha-news/dr-dr-babasaheb-ambedkar-as-an-economist-1225190/>
7. <https://omprakashkashyap.wordpress.com/2016/12/06/%E0%A4%A1%E0%A5%89->
8. <http://arthsanket.in/blog/great-economist-dr-babasaheb-ambedkar>
9. https://shodhganga.inflibnet.ac.in/jspui/bitstream/10603/95755/9/08_chapter%204.pdf
10. https://shodhganga.inflibnet.ac.in/jspui/bitstream/10603/237564/9/06_chapter%201.pdf

एकविसावे शतक आणि डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे समाजसुधारणा विषयक विचार व कार्य

प्रा. डॉ. दिलीप रामचंद्रराव जाधव

मराठी विभाग प्रमुख,

कै.बापूसाहेब पाटील एकंबेकर ग्रामीण

महाविद्यालय, हनेगाव ता.देगलूर जि.नांदेड

प्रस्तावना

भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार, प्रसिद्ध कायदेपंडित, अस्पृश्यता उद्धारक, थोर समाजसुधारक भारतरत्न डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर या महामानवानी भारताच्या भूमीवर जन्म घेऊन देशासाठी व समाजासाठी अहोरात्र कार्य करून सामाजिक बांधिलकी व राष्ट्रनिष्ठा जोपासली आहे. त्यांच्या सेवेचा वारसा आजही देशवासियांना आदर्श मार्गदर्शक ठरलेला आहे.

दलित समाजातील लोक डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांना परमेश्वराप्रमाणे मानतात कारण त्या समाजाला डॉ.आंबेडकरांनी वाचा दिली, आत्मसन्मान, स्वाभिमान दिला. शतकानुशतके भारतातील शुद्र समाजाला वाचा नव्हती, अन्याय सहन करावे लागत. चीडसुद्धा व्यक्त करता येत नव्हती. बाबासाहेबांनी लाखोंच्या मूक समाजाला बोलके केले त्यामुळेच बाबासाहेब 'मूकनायक' ठरले.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर सत्याच्या मार्गावर चालणारे मार्गदर्शक होते. भ्रष्टाचार, अनिती, अन्याय-अत्याचारास त्यांचा प्रखर विरोध होता. जातीभेद म्हणजे समाजाला लागलेली कीड आहे, ती नष्ट केल्याशिवाय समाज एकसंघ राहणार नाही असे ते समजत. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर म्हणजे तळागाळातील लोकांना बौद्धिक व सामाजिक गुलामगिरीतून मुक्त करून त्यांना मार्ग दाखवणारे मार्गदर्शक होते. शिकल्याशिवाय आपल्यावरील न्याय, अन्याय, आपले हक्क ही आपल्याला कळत नाहीत अशा प्रकारे त्यांनी समाजक्रांतीचे रणशिंग फुंकले. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर दलितांचे उद्धारकर्ते म्हणून प्रसिद्ध आहेत. आज समाजात दलितांना जे स्थान आहे त्याचे पूर्ण श्रेय डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांना जाते. त्यांनी सामाजिकदृष्ट्या मागासलेल्या वर्गाच्या निराशेला दूर केले आणि त्यांना समानतेचा अधिकार मिळवून दिला. आंबेडकरांनी सतत जातीवादाचा भेदभाव संपवण्याकरता कठोर परिश्रम केले.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे प्रारंभिक जीवन

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचा जन्म 14 एप्रिल 1891 मध्ये भारतातील मध्यप्रदेशातील इंदौरजवळ महू येथे रामजी मालोजी सपकाळ आणि भीमाबाई या दाम्पत्याच्या पोटी झाला. वडील रामजीबाबा सैन्यात सुभेदार होते. वडिलांच्या सान्निध्यात धर्मग्रंथाची ओळख झाली. त्यांचे शिक्षण सातारा व मुंबई येथे झाले. एल्फिन्स्टन कॉलेजमधून इ.स.1912 साली पदवीधर झाले. त्यानंतर बडोद्याच्या महाराज सयाजीराव गायकवाड यांच्या शिष्यवृत्ती मदतीने ते अमेरिकेला गेले. तेथे त्यांनी अर्थशास्त्रातील एम.ए., पीएच.डी. या उच्च पदव्या प्राप्त केल्या. इ.स. 1916 ला डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर भारतात आले. त्यांनी बडोदा संस्थानात काही काळ नोकरी केली. परंतु जातीभेदाचा त्यांना त्रास झाल्याने त्यांनी नोकरी सोडली. त्यानंतर कोल्हापूरच्या राजर्षी शाहू महाराज यांचे अर्थसहाय्य घेऊन ते इंग्लंडला गेले. तेथे त्यांनी लंडन विद्यापीठाची डी.ए.सी. ही पदवी मिळवली. तेथेच त्यांनी बॅरिस्टरची पदवी घेऊन ते बॅरिस्टर झाले. त्यानंतर ते हिंदुस्थानात परत आले. त्यांनी मुंबई येथे वकिलीचा व्यवसाय सुरू केला.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांना जवळपास 65 वर्षे 7 महिने 21 दिवसांचे आयुष्य लाभले. एवढ्या अल्प आयुष्यात भारतीय समाजव्यवस्थेत हजारो वर्षांपासून बहिष्कृत उपेक्षित ठेवलेल्या कोट्यवधी लोकांसाठी सामाजिक, राजकीय,

आर्थिक, धार्मिक आणि शैक्षणिक आंदोलने उभारली आणि स्वतःची ओळख करून दिली. अधिकारहीन व्यक्तींना त्यांचे 'माणूसपण' प्राप्त करून दिले. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व आणि न्याय ह्या चिरंतन मूल्यांचा स्वीकार करून संपूर्ण भारतातील दलित, शोषित, उपेक्षित, बहिष्कृत, स्त्रिया गावगाड्याबाहेरील आणि गावकुसाबाहेरील भटके व आदिवासी जनजातीच्या प्रत्येक व्यक्तीचे मूलभूत हक्क व न्याय अधिकार भारतीय संविधानाच्या माध्यमातून मिळवून दिले. म्हणून ज्येष्ठ समाजवादी विचारवंत मधू लिमये 'डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे समाज क्रांतिकारक होते' असे म्हणतात. एकविसाव्या शतकातील आव्हानांना समर्थपणे तोंड द्यावयाचे असेल तर बाबासाहेबांचे समतावादी विचार आत्मसात करणे आवश्यक आहे.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे समाजसुधारणा विषयक विचार व कार्य

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचा मूळ पिंड समाजसुधारकाचा होता. त्यांनी आयुष्यात अनेक सामाजिक समस्यांचा स्वतः अनुभव घेतला होता. या सर्व समस्यांना वाचा फोडण्यासाठी आणि मानव समाजामध्ये जागृतीकरण्यासाठी प्रयत्न करण्यास सुरुवात केली.

1) **महाडचा सत्याग्रह:** संपूर्ण देशात बहुसंख्य ठिकाणी अस्पृश्यांना पाणवठ्यावर पाणी भरण्याचा किंवा पाणी पिण्याचा अधिकार नव्हता. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी 1927 पासून अस्पृश्यांना सार्वजनिक पाणवठ्यावर पाणी भरण्याचा हक्क मिळाला पाहिजे, यासाठी आंदोलन सुरू केले होते. मुंबई विधिमंडळात अस्पृश्यांसाठी सार्वजनिक पाणवठ्यावर पाणी भरण्याचा ठराव संमत करून घेतला. त्या ठरावानुसार सार्वजनिक पाणवठ्यावर पाणी भरण्याचा हक्क मिळाला. डॉ.आंबेडकरांनी 19 व 20 मार्च 1927 रोजी कुलाबा जिल्हा बहिष्कार परिषद घेतली. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, 'मित्रहो, आपण माणसांसारखी माणसं आहोत. तरी आपणास जनावरांचे जिणे कंठावे लागत आहे. ही मोठी नामुष्कीची गोष्ट आहे. तुम्ही हाडामासासारखे हिंदू आहात, तरी तुम्हास पाणवठ्यावर पाणी मिळत नाही.'

20 मार्च 1927 रोजी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखाली अस्पृश्य मंडळी मिरवणूक काढून महाडच्या पाण्याच्या तळ्यावर गेले. डॉ.आंबेडकरांनी या तळ्यातील पाणी प्राशन केले. सवर्णांना ही घटना सहन न झाल्याने त्यांनी दलितांवर शस्त्र, दगडगोटे, लाठ्या-काठ्या यांनी मारहाण करावयास सुरुवात केली यात अनेकांना जखमा झाल्या. महाड येथे घडलेल्या घटनेमध्ये सवर्णांकडून प्रतिकूल व्यवहार दिसला. सार्वजनिक तळे खाजगी असल्याचे सिद्ध केले गेले व तळ्याचे पाणी पिण्यास बंदी घातली. त्यामुळे पाण्याचा प्रश्न निव्वळ पाणी पिण्याचा नसून अस्पृश्यदेखील माणसे आहेत हे सिद्ध करण्याकरिता व समतेची मुहूर्तमेढ रोवण्यासाठी चदार तळ्याचा सत्याग्रह करण्याची तयारी डॉ.बाबासाहेबांनी चालविली. महाडचा सत्याग्रह हा जगातील पहिला सत्याग्रह होय.

2) **'मनुस्मृती दहन':** 'मनुस्मृती नावाच्या प्राचीन हिंदू धर्मस्मृतीमध्ये अस्पृश्यताप्रथेचे समर्थन करण्यात आले होते. या ग्रंथात अस्पृश्यांसाठी अन्यायकारक ठरतील असे मुद्दे मांडण्यात आले होते. महाडच्या चवदार तळ्याच्या संघर्षातून डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी 25, 26 व 27 डिसेंबर 1927 रोजी महाडला सत्याग्रह परिषदेचे आयोजन केले. या परिषदेमध्ये 'मनुस्मृती या हिंदुच्या विषमतावादी ग्रंथाचे दहन करण्याचा निर्णय करण्यात आला. भारताच्या इतिहासातील ही एक महत्त्वाची घटना होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी या दहनाला व्यापक व विधायक बैठक दिली.

युरोप अमेरिकेत जाऊन उच्चशिक्षण घेतलेल्या आंबेडकरांना निदान मनुस्मृतीच्या वेळी आपण काय करीत आहोत, याची जाणीव होती. 3.2.1928 च्या 'बहिष्कृत भारतात' मनुस्मृतीका जाळली? यासंबंधी आपली भूमिका प्रकट करताना ते म्हणतात की, आम्ही जे मनुस्मृतीचे वाचन केले आहे त्यावरून आमची खात्री झाली आहे की, या ग्रंथात शुद्ध जातीची निंदा करणारी, त्यांचा अपमर्द करणारी, कुळउत्पत्तीचा कलंक त्यांच्या माथी मारणारी व त्यांच्याविषयी समाजात

अनादर वाढवणारी वचने ओतप्रोत भरलेली आहेत. त्यात धर्माची धारणा नसून असमानतेची मात्र धुळवट घातली आहे. स्वनिर्णयाचे तत्त्व प्रस्थापित करावयास निघालेल्या सुधारणावाद्याला असला ग्रंथ कधीच मान्य नाही. एवढेच दर्शविण्यासाठी महाड येथे त्यांची होळी करण्यात आली.

स्वातंत्र्य, समता व बंधुत्व ही फ्रेंच राज्यक्रांतीनी घोषित केलेली तत्त्वे याविषयी उत्कट ओढ डॉ. बाबासाहेबांना होती. क्रांतीच्या नेत्यांनी याच राज्यक्रांतीच्या वेळी समानतेचा जाहीरनामा घोषित केला व विषमतेचा जाहीरनामा जाहीर रितीने जाळण्यात आला. मानवतेचा पुरस्कार करणारी गोष्ट ही अठराव्या शतकातील एक युग बदलणारी घटना होती.

3) **काळाराम मंदीर सत्याग्रह:** काळाराम मंदिरात अस्पृश्यांना प्रवेश मिळत नसे. सवर्ण मंडळींना जसे अधिकार व हक्क आहेत, ते हक्क मिळविण्यासाठी व अस्पृश्यता अधिक गतिमान करण्यासाठी 3 मार्च 1930 ला नाशिकच्या काळाराम मंदिराच्या प्रवेशाची चळवळ सुरू करण्याचे बाबासाहेबांनी ठरविले. सदर सत्याग्रहाची घोषणा करताच सरकारचीच नव्हे तर सवर्णांची देखील कोंडी झाली. हिंदूंच्या मंदिरात प्रवेश मिळाल्यावर हिंदूंच्या उद्दयातही बदल घडेल. त्यामुळे अस्पृश्यांचा प्रश्न सुटण्यास एक पाऊल पुढे पडेल, ही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची समजूत असावी. म्हणून नाशिक येथील काळाराम मंदिर त्यांनी प्रवेशासाठी निवडले.

राम हे हिंदूंचे पुज्य दैवत आहे. राम म्हणजे हिंदूंचे उद्दय आहे. प्रत्येक हिंदूंच्या उद्दयात रामाला स्थान आहे. रामाच्या मंदिरात प्रवेश सत्याग्रह करावा म्हणजे बाकीचा प्रवेश प्रश्न आपोआप सुटेल आणि त्याबरोबर हिंदू मनात यथायोग्य बदल घडेल असाच त्यामागचा उद्देश होता. महाड येथील चवदार तळ्यावर पाणी भरण्यासाठी सत्याग्रह हे जसे समतेच्या लढ्याचे पाऊल होते तसेच राम मंदीर प्रवेश हे दुसरे पाऊल आहे. हिंदू माणूस अस्पृश्य माणसाला माणूस म्हणायला तयार आहे का? ही त्यादृष्टीने मंदीर प्रवेश ही एक कसोटी होती.

नाशिक येथील काळाराम मंदीर प्रवेश सत्याग्रह डॉ. आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखाली 2 मार्च 1930 साली सुरू झाला. हा सत्याग्रह सुमारे 5-6 वर्षे चालला परंतु अस्पृश्यांना मंदिरात प्रवेश मिळू शकला नाही. त्यामुळे येवला येथे अस्पृश्यांच्या परिषदेत 13, 14 ऑक्टोबर 1935 रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी घोषणा केली, 'मी हिंदू म्हणून जन्माला आलो असलो तरी हिंदू म्हणून मरणार नाही.' 1935 नंतर मंदिराचे दरवाजे खुले झाले. मंदिर प्रवेशाच्या सत्याग्रहामागची डॉ. बाबासाहेबांची भूमिका अस्पृश्यांमध्ये हक्काची जाणीव निर्माण करणे, त्यासाठी संघर्ष व मनाची तयारी करणे, दलित मुक्तीचा लढा चालू ठेवणे अशा प्रकारची होती.

4) **पुणे करार:** दलित मुसलमानांसारखे अल्पसंख्यांक व त्यांच्याहून अधिक दुर्बल व असंघटीत आहेत म्हणून त्यांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी त्यांनाही स्वतंत्र मतदारसंघ देण्यात यावेत अशी गोलमेज परिषदेत डॉ. आंबेडकरांनी मागणी केली. ही मागणी ब्रिटिश सरकारने मान्य करून अस्पृश्य समाजाला स्वतंत्र मतदारसंघ मिळाला. महात्मा गांधींना दुःख झाले तर इतर लोकांना मतदारसंघ मिळाल्यामुळे नव्हे तर अस्पृश्य समाजाला स्वतंत्र मतदारसंघ मिळाल्यामुळे ते अस्पृश्य समाजालाही हिंदू समाजापासून अलग करण्याच्या ब्रिटिशांनी योजलेल्या कुटील नीतीचे. अस्पृश्यांना हिंदूपासून अलग करणा-या या निवाड्याविरुद्ध महात्मा गांधींनी येरवाडा येथे प्राणांतिक उपोषण सुरू केले. तेव्हा ठिकठिकाणे सवर्ण हिंदू पुढारी खडबडून जागे झाले.

म. गांधीजींचे प्राण वाचविण्यासाठी देशभर हालचाल सुरू झाली. हिंदू पुढा-यांनी परिषद घेऊन स्पृश्य व अस्पृश्य अशा दोन्ही बाजूंना मान्य होईल अशी योजना काढण्याची धडपड सुरू केली. तेव्हा अस्पृश्य पुढा-यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे मन वळविले. सुरुवातीला डॉ. बाबासाहेबांनी अस्पृश्यांकरिता मान्य झालेला मतदारसंघ सोडण्यास विरोध दर्शविला पण काँग्रेस पुढा-यांचा दबाव व तिकडे म. गांधींचे प्राणांतिक उपोषण यामुळे डॉ. आंबेडकरांनी अस्पृश्यांसाठी

मिळालेला स्वतंत्र मतदारसंघ नाकारून म.गांधींचे प्राण वाचविण्याचे महान कार्य केले. डॉ.बाबासाहेब व म.गांधी यांच्यात करार झालो तो 'पुणे करार' या नावाने प्रसिद्ध ठरला.

5) हिंदू कोड बिल : डॉ.बाबासाहेब अस्पृश्यजातीत जन्माला आल्यामुळे त्यांनी दुःख भोगले होते. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर रमाबाईला लिहिलेल्या एका पत्रात म्हणतात, 'स्त्रियांच्या उन्नतीसाठी व मुक्तीसाठी लढणारा मी एक योद्धा आहे.' हिंदू समाजातील विषमता नष्ट करण्यासाठी हिंदू कोड बिल मांडण्याचे कार्यही त्यांनी केले. हिंदू समाजात अस्पृश्यवर्गाला जसे कोणतेच अधिकार नव्हते तसेच स्त्रीला समाजात गुलामगिरीचे जीवन जगावे लागत असे. स्त्रीला आर्थिक बाबतीत कोणतेच मालमत्तेचे अधिकार नव्हते. स्त्रीला कुटुंबात दुय्यम स्थान होते. डॉ.आंबेडकरांनी रात्रंदिवस धर्मग्रंथ, स्मृतीग्रंथ यांचा अभ्यास करून हिंदू कोड बिलाची निर्मिती केली.

डॉ.बाबासाहेबांनी 1947 मध्ये कायदामंत्री असताना हिंदू कोड बिलाचा प्रस्ताव लोकसभेत मांडला. हिंदू वैयक्तिक कायद्यात एकाच वेळी काही परस्परपुरक पुरोगामी तत्त्वे समाविष्ट करण्याचे त्यांचे हे क्रांतिकारक पाऊल होते. अस्पृश्यतेचे उच्चाटन, लग्नासंबंधी स्त्री-पुरुष समानता, स्त्रियांना काडीमोड घेण्याचा अधिकार, वारसा हक्काचा लाभ स्त्रियांनाही देण्याची तरतूद या तत्त्वांचा त्यात समावेश होता. एवढे कष्ट घेऊन तयार केलेले हिंदू कोड बिल हिंदुत्ववादी मंडळींनी संसदेत पास होवू दिले नाही. आपले स्वप्न साकार न झाल्याने डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी कायदेमंत्री पदाचा राजीनामा दिला.

6) धर्मांतर कार्य : हिंदू समाजात कमालीची विषमता होती. मंदीर प्रवेशाचा सत्याग्रह, महाडचा सत्याग्रह, मनुस्मृतीदहन इ. अनेक घटनांमधून डॉ.बाबासाहेबांनी बोध घेतला की, हिंदू धर्मात राहून अस्पृश्यांना समानतेचे हक्क कदापि मिळणार नाहीत. म्हणून येवला येथील अस्पृश्यांच्या परिषदेत 13, 14 ऑक्टोबर 1935 रोजी डॉ.बाबासाहेबांनी घोषणा केली की, 'मी हिंदू म्हणून जन्माला आलो असलो तरी, हिंदू म्हणून मरणार नाही. आम्हाला हिंदू धर्मात समानता पाहिजे व चातुर्वर्ण्य नष्ट झाले पाहिजे तरच हिंदू मानीत आहेत असे आम्ही समजू तरच हिंदू धर्म आम्हास मान्य आहे.'

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी 14 ऑक्टोबर 1956 रोजी नागपूर येथे असंख्य अनुयायांसह बौद्ध धर्माची दिक्षा घेतली. ज्या धर्मात माणूसकी, शील, चारिन्न्य, संघटना, शिस्त, सौजन्य यांचा सर्वव्यापी लाभ संपादन करता येईल असा बौद्ध धर्म आहे. मी आता माणूस आहे या भावनेची जाणीव धर्मांतरामुळे झाली.

बौद्ध धर्म म्हणजे हिंदू समाजाच्या बाह्यागांची वरवर डागडुजी व धुसपूसकरणे नसून थेट अंतःकरणात सुधारणा घडवून आणणारी चळवळ होती. सर्व धर्माचा अभ्यास करून त्याची तात्त्विक व बौद्धिक मीमांसा करून डॉ.बाबासाहेबांनी 'बुद्ध आणि त्याचा धम्म' हा ग्रंथ लिहिला. या सामाजिक क्रांतीतून असख्य बदलितांना मानसिक गुलामगिरीतून मुक्त केले. येथून नव्या विचारांचा सर्व मानवाला मुक्त करण्याचा विचार झपाट्याने प्रसारित करणारी एक पिढी उदयाला आल्याचे निष्पन्न होते.

संदर्भ ग्रंथ

- 1) आधुनिक भारताचा इतिहास (1818 ते 1960) - प्रा.अशोक भवरे
- 2) मूकनायक - डॉ.गंगाधर पानतावणे
- 3) महाराष्ट्र आंबेडकरी चळवळीचा इतिहास (1891-1994)- डॉ.अनिल शिं गारे व डॉ.विठ्ठल घुगे
- 4) प्रमुख भारतीय व राजकीय विचारवंत - डॉ.ना.य. डोळे
- 5) आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास- डॉ.अनिल शिं गारे, डॉ.ओमशिवा लिगाडे

21 वे शतक आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्री सुधारणाविषयक विचार आणि कार्य

डॉ. सौ. मेधा देशपांडे

असो.प्रोफेसर, गृहअर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
श्रीमती. सु.रा.मो.महिला महाविद्यालय, खामगाव

❖ प्रस्तावना -

डॉ. भिमराव आंबेडकर म्हणजेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर एक अष्टपैलू व्यक्तिमत्व. त्यांना प्रत्येक क्षेत्राचे परीपूर्ण ज्ञान, सखोल अभ्यास व माहिती होती. ते भारतीय न्यायशास्त्रज्ञ, अर्थशास्त्रज्ञ, राजनीतिज्ञ, तत्त्वज्ञ व समाजसुधारक होते. त्यांनी सामाजिक शैक्षणिक, आर्थिक, राजकीय, धार्मिक कायदेविषयक व पत्रकारीता इ. विविध क्षेत्रात आपल्या कुशल नेतृत्वाने व अत्यंत प्रभावी वक्तृत्वाने दीन दलित श्रमिक, विस्थापित व शोषित असणाऱ्यांच्या अंधकारमय जीवनाला प्रकाशाची वाट दाखवली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ब्रिटीश भारताचे मजूरमंत्री, स्वतंत्र भारताचे पहिले कायदेमंत्री, भारतीय संविधानाचे शिल्पकार व भारतीय बौद्ध धर्माचे पुनरुज्जीवक होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी तळागाळातील लोकांची बौद्धिक व सामाजिक गुलामगिरीतून मुक्तता करून त्यांना स्वतंत्रतेचा, निर्भयतेचा, स्वाभिमाना आणि सर्वात महत्वाचे म्हणजे 'माणूस' म्हणून जगण्याची वाट दाखविणारे एक थोर व्यक्तिमत्व होते.

❖ उद्दिष्टे -

- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्री सुधारणा विषयक विचार अभ्यासणे.
- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्रियांच्या सुधारणे करिता केलेले कार्य अभ्यासणे.
- 21 व्या शतकातील स्त्रियांची परिस्थिती अभ्यासणे.

❖ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्री सुधारणाविषयक विचार

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्त्री मुक्तीचे पक्के समर्थक होते. त्यांच्यावर तथागत गौतम बुद्धांच्या शिकवणुकीचा व महात्मा ज्योतिबा फुलेंच्या कार्याचा पगडा होता. त्यांच्या मते, गौतम बुद्ध हेच स्त्री स्वातंत्र्याचे आद्य पुरस्कर्ते होत.

त्यांच्या मते कोणत्याही समाजाचे मूल्यमापन त्या समाजातल्या स्त्रियांची परिस्थिती कशी आहे यावरून करता येते. ते स्वतः विद्यार्थी दशेत असतांनाच त्यांना ह्याची जाण आली होती की केवळ पुरुषांनाच नव्हे तर स्त्रियांना शिक्षण देणे खूप महत्वाचे आहे. स्त्री शिक्षणाचे ते पुरस्कर्ते होते. त्यांच्या मते शिक्षण हे समाज परिवर्तनाचे प्रभावी शस्त्र आहे. शिकल्याशिवाय स्त्री असो का पुरुष त्याला न्याय, अन्याय, स्वतःचे हक्क कळू शकत नाही. त्यामुळेच प्राथमिक शिक्षण हे सर्व शिक्षणाचा पाया असल्याने ते उत्तम, दर्जेदार व गुणवत्तेचे असले पाहिजे यावर ते ठाम होते. प्राथमिक शिक्षणाचे ध्येय असे असावे की, मुलगा किंवा मुलगी एकदा शाळेत दाखल झाले की, ते पूर्णपणे सुशिक्षित, माहितीपूर्ण व गुणवत्ता प्राप्त करूनच बाहेर पडावेत असे ते म्हणत.

स्त्रियांना पुरुषांप्रमाणे समान हक्क मिळावेत, त्यांची गुलामगिरीतून सुटका व्हावी स्त्रियांना शिक्षण मिळायलाच हवे यासाठी त्यांनी अनेक चळवळी देखील केल्या.

1927 ते 1956 पर्यंतच्या काळात बाबासाहेबांनी भारतीय स्त्रियांचा सामाजिक, कायदेशिर व राजकीय दर्जा वाढवा म्हणून सतत प्रयत्न केला. 1942 साली भरलेल्या नागपूर येथील परीषदेत त्यांनी. महिलांना सांगीतले की, स्वच्छता पाळा, सर्व दुर्गुणांपासून दूर रहा, मुलींना शिक्षण द्या, त्यांना महत्वाकांक्षी बनवा, त्यांचा न्यूनगंड दूर करा.

‘ ज्याला दुःखातून सुटका पाहिजे असेल

त्याला लढावे लागेल

आणि ज्याला लढायचे असेल

त्याला अगोदर शिकावे लागेल

कारण ज्ञानाशिवाय लढलात तर,

पराभव निश्चित आहे. ’

असे बाबासाहेब म्हणत यावरूनही त्यांची स्त्रियांच्या शिक्षणाविषयी असलेली तळमळ दिसून येते. एका मुलीला शिकविणे म्हणजे अख्ख्या कुटुंबाला शिकविण्यासारखे आहे, असे त्यांचे मत होते.

त्यांच्या मते लग्न ही मुलीच्या प्रगतीमधील अडचण असून मुलीवर ते लादले जाऊ नये. कारण त्याकाळात बालवयात लग्न केले जात असत. ते असेही म्हणत की, ‘लग्नानंतर पत्नी ही नवऱ्याची मैत्रीण व समान अधिकार असलेली सहचारीणी असायला हवी ती नवऱ्याची गुलाम व्हायला नको’. तद्वत स्त्री ने ही नवऱ्याचे मत आवडीनिवडी विचारात घ्यायला हव्यात. असे अतिशय परीपक्व विचार बाबासाहेबांनी समाजासमोर मांडले.

कष्टकरी, खाणीत काम करणाऱ्या स्त्रियांना पुरुषांइतकीच मजुरी, खाण कामगार स्त्रिला प्रसूती भत्ता, बहुपत्नीत्वाच्या प्रथेला पायबंद, मजूर व कष्टकरी स्त्रियांसाठी रजा, एक महिन्याची हक्काची रजा दुखपत झाल्यास नुकसान भरपाई, 20 वर्षांची सेवा झाल्यावर निवृत्ती वेतनाची तरतूद यासारखे महत्वपूर्ण निर्णय बाबासाहेबांनी घेतलेल्या अथक परिश्रमामुळे शक्य झाले.

कामगार किंवा नोकरी करणाऱ्या स्त्री ला प्रसूती रजा मिळवून देणारे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर ही जगातील पहिले व्यक्ती आहेत. भारतानंतरच अनेक वर्षांनी इतर देशातील महिलांना प्रसूती रजा मजुर झाल्या आहेत.

❖ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्रियांच्या सुधारणेकरीत केलेले कार्य

भारत देशात स्त्रियांचा आवाज नेहमी दडपला गेला होता आणि हिंदू कोड बिल बाबासाहेबांनी तयार केलेले स्त्रियांच्या सशक्तीकरणासाठी एक ठोस पाऊल होते.

बाबासाहेबांनी 1947 मध्ये कायदेमंत्री असतांना हिंदू कोड बिलाचा प्रस्ताव लोकसभेत मांडला. त्यांनी हिंदू कोड बिलाच्या माध्यमातून स्त्रियांना कायद्याने हक्क, दर्जा व प्रतिष्ठा प्राप्त करून देण्याचे स्वप्न पाहिले होते. हे बिल सात वेगवेगळ्या घटकांशी निगडित होते. ते खालील प्रमाणे.

- 1) जी व्यक्ती मृत्युपत्र न करता मृत पावली असेल अशा मृत हिंदू व्यक्तीच्या (स्त्री व पुरुष दोघांच्याही) मालमत्तेच्या हक्कांबाबत.
- 2) मृतांचा वारसदार ठरविण्याचा अधिकार
- 3) पोटगी

- 4) विवाह
- 5) घटस्फोट
- 6) दत्तकविधान
- 7) अज्ञानत्व व पालकत्व

हे सात ही विषय स्त्रियांच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाचे आहे. परंतु स्वातंत्र्य व समता या तत्वांच्या पार्श्वभूमीवर हिंदू स्त्रियांना त्यांचे न्याय्यहक्क देण्यास विरोध झाला. वास्तविक भारतातील सर्व स्त्रियांच्या उन्नतीसाठी व स्त्रियांना सामाजिक प्रतिष्ठा, संपत्तीतील हक्क, घटस्फोट इ. बाबतीत स्वातंत्र्य हिंदू कोड बिलामुळे मिळाले असते परंतु ते संसदेत नामंजूर झाल्याने स्त्रियांना अधिकार मिळत नाही म्हणून बाबासाहेबांनी मंत्रीपदाचा त्याग केला.

बाबासाहेबांनी कायदेमंत्री पदाचा राजीनामा देतांना हिंदू कोड बिलाविषयी असे म्हटले होत की, “समाजातल्या वर्गावर्गातली असमानता, स्त्रीपुरुष यांच्यातील असमानता तशीच अस्पृशित राहू देवून आर्थिक समस्यांशी निगडित कायदे संमत करीत जाणे म्हणजे आमच्या संविधानाची चेष्टा करणे आणि शेणाच्या ढिगाऱ्यावर राजमहाल बांधण्यासारखे होय.”

स्वातंत्र्य , समता,बंधुत्व आणि न्याय या तत्वांवर समाजरचना घडविण्यासाठी अहोरात्र मेहनत करून डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारताची राज्यघटना लिहिली. भारतीय संविधानाने महिलांना अधिकार मिळवून दिले. बाबासाहेबांनी निरंतर स्त्रियांच्या स्थितीत सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचा समाज सुधारणा विषयक दृष्टिकोन 19 व्या शतकातील नेमस्त सुधारकांपेक्षा गुणात्मकदृष्ट्या भिन्न होता. त्या सुधारकांनी सुचविलेल्या सुधारणा जसे:- केशवपन, विधवा विवाह, विवाहाची वयोमर्यादा इ. कौटुंबिक सुधारणासंबंधी होत्या. यातून मुलभूत सामाजिक सुधारणाविषयी प्रश्न सुटलेला नाही असे स्पष्ट मत बाबासाहेबांचे होते.

संविधानातील कलमे व अधिकार

❖ मुलभूत अधिकार

- 1) नागरीकांची समानता किंवा धर्म , वंश, जात, लिंग वा प्रांत आदि मुद्यांद्वारे न केला जाणारा भेदभाव (कलम - 12 ते 18)
- 2) स्वातंत्र्य - (कलम 19 - 22) भाषण स्वातंत्र्य, पेशा निवडण्याचे स्वातंत्र्य
- 3) जीविताचा अधिकारी (कलम 21)
- 4) शोषणाविरुद्ध संरक्षण (कलम 23 व 24) (बालमजुरी व मानवी तस्करी पासून संरक्षण)
- 5) धर्मस्वातंत्र्य (कलम 25 - 28) पुजा व आचरणाचे स्वातंत्र्य
- 6) घटनात्मक तक्रारींचा अधिकार (कलम 32-35) मुलभूत अधिकारांचे हनन झाले आहे असे वाटल्यास कोणत्याही व्यक्तीस कलम 32 अन्वये सर्वोच्च न्यायालयात तक्रार दाखल करण्याचा हक्क आहे.
- 7) कलम 45 अन्वये 14 वर्षापर्यंतच्या मुलामुलींना मोफत शिक्षण हे शासनाचे दायित्व आहे.

स्त्रियांना ‘मतदान’ करण्याचा अत्यंत महत्वपूर्ण अधिकार कुठल्याही प्रकारच्या संघर्षाशिवाय डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांमुळे मिळाला.

❖ 1955 - 56 मधे

- 1) हिंदु विवाह कायदा
- 2) हिंदू वारसा हक्क कायदा
- 3) हिंदू अज्ञान व पालकत्व कायदा
- 4) हिंदू दत्तक व पोटगी कायदा मंजूर झाले.

या कायद्यांनी भारतीय स्त्रियांच्या जीवनात आमुलाग्र परिवर्तन घडण्यास सुरुवात झाली. या कायद्यात स्त्री पुरुषांच्या दर्जात कायद्याने समानता प्रस्थापित केली.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी मजूर महिलांकरीता सहाय्यक Maternity benefit for Women labour, Women labour, welfare fund, women and child labour protection act सारखे कायदे बनविले.

❖ 21 व्या शतकातील स्त्रियांची परिस्थिती

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी राज्यघटनेतील शिक्षणाविषयक कलमान्वये 21 व्या शतकात स्त्री खरोखरच शिक्षित व पुरुषाच्या खांद्याला खांदा लावून समर्थपणे उभी ठाकली आहे. पुर्वीच्या काळासारखे स्त्री चे क्षेत्र 'फक्त चुल व मूल' एवढेच मर्यादीत राहिले नसून अथार्जना करीता ती घराबाहेर पडली असून घर व नोकरी दोन्ही क्षेत्रे समर्थपणे सांभाळत असल्याचे दिसून येते.

या शतकात स्त्री पंतप्रधान, राष्ट्रपती, शास्त्रज्ञ, सरकारी अधिकारी, डॉक्टर, इंजिनिअर, बँका, पत्रकारीता, पायलट, शिक्षिका, प्राध्यापिका इतकेच नव्हे तर पारंपारीकरीत्या पुरुषांची समजली जाणारी क्षेत्रे देखील स्त्रिया काबीज करीत आहेत जसे - पोलिस, कंडक्टर, रिक्षा, ट्रक चालविणे, लष्करीदल, पेट्रोल पंपावर काम करणे, अंतराळ इ.

विज्ञानाच्या प्रगती बरोबर स्त्रियादेखील खूप शिकून त्यांनी सर्व क्षेत्रे पादाक्रांत केली आहेत. ही खूप भक्कम व जमेची बाजू असली तरी 21 व्या शतकातील स्त्रियांबाबतची दुसरी बाजू दुर्लक्षित करता येणार नाही. 21 व्या शतकात चंद्रावर जाण्यासाठी बुकिंग म्हणजेच उच्च तंत्रज्ञान क्षेत्रात प्रचंड प्रमाणात झालेली प्रगती नकारता येत नाही. परंतु आजही माणसाचे विचार अत्यंत निम्न दर्जाचे आढळून येतात. जसे - मुलगा म्हणजे वंशाचा दिवा व मुलगी परक्याचे धन त्यामुळे स्त्रीभ्रूणहत्येचे वाढलेले प्रमाण (उच्च तंत्रज्ञानाचा उपयोग - गर्भलिंग परीक्षणाकरीता करणे)

लहानपणापासूनच घरात मुलगा व मुलगी यांत भेदभाव करणे जसे - मुलांना पौष्टिक व चांगलेचुंगले खावयास देणे तर मुलींना उरलेसुरले, शिळेपाके. मुलांना खेळायला विमान, कार तर मुलींना बाहुली ही खेळणीसुद्धा न्यूनगंडाची भावना मुलींमधे निर्माण करतात.

मुलगी बुद्धिमान असली तरी तिला उच्चशिक्षण नाकारणे याउलट मुलगा नापास होत असला तरी त्याला वारंवार परीक्षेस बसविणे.

पुर्वीच्या काळी स्त्री उपभोग्य वस्तू व तिच्यावर पुरुषाचा मालकी हक्क राहत असे. शारीरिक, मानसिक, सामाजिक, आर्थिक कुचंबणा फक्त स्त्रीचीच, आज ही तिच्या या स्थितीत फारसा फरक नाही.

समाजाचा स्त्रीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलणे गरजेचे ठरते. पुरुषांची मानसिकता मुळातूनच संस्कार व विचारांना बदलविण्याची गरज आहे.

प्राथमिक शिक्षण मिळणे हा वास्तविक मूलभूत हक्क प्रत्येक मुलीचा आहे. परंतु निम्नस्तरातील मुलींना आईला घरकामात मदत, भावंड सांभाळण्याची यामुळे शिक्षणापासून वंचित रहावे लागते किंवा अर्धवट सोडून द्यावे लागते.

मध्यमवर्गीयात पण मुलींच्या शिक्षण व आरोग्याला दुय्यम स्थान दिले जाते. कायद्यात अनेक तरतुदी असल्या तरी त्या कागदावरच असलेल्या दिसून येतात. जसे- हुंडाविरोधी कायदा, जीविताचा कायदा असला तरी स्त्रीभ्रूणहत्या केली जाते.

शिक्षणाने, आर्थिक स्वातंत्र्याने स्त्रीला विचारांच बळ दिले असले तरी संपूर्णपणे नाही. जसे- आज असे निदर्शनास येते की अनेक स्त्रिया नोकरी करून अर्थार्जन करतात परंतु त्या पैशावर तिचा हक्क नाही तर चेकवर सही करून सर्व पैसा नवऱ्याला द्यायला लागतो, इतकेच नव्हे तर तो पैसा कुठे वापरला हे विचारण्याचे स्वातंत्र्य देखील त्या स्त्रिला नसते हा दैवदुर्विलास म्हणावा लागेल.

आपल्या सामाजिक परंपरा प्रथे नुसार मुलींना लग्न झाल्यावर पतीच्या घरी जावे लागते. अशावेळी आपल्या सामाजिक परिस्थितीमुळे, सीमित कुटुंबामुळे आपल्या आजारी आईवडिलांची आर्थिक, शारीरिक, मानसिक काळजी पती घेवू देईलच याची खात्री देता येत नाही याला कारण पुरुषप्रधान संस्कृती. कौटुंबिक हिंसा, हुंडाबळी, बलात्काराच्या घटना, नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांचे प्रश्न, समानतेचा अभाव इ. सारख्या समस्यांना स्त्रीला आजही तोंड द्यावे लागते अर्थातच ही अत्यंत खेदजनक बाब आहे.

❖ निष्कर्ष -

- भारतरत्न डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी देशाला सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक , राजनैतिक, धार्मिक, ऐतिहासिक, साहित्यिक, औद्योगिक, संवैधानिक इ. वेगवेगळ्या क्षेत्रात अनेक मोलाची कामे करून राष्ट्राच्या निर्माणात अमूल्य योगदान दिले.
- मा.बाबासाहेबांनी स्त्रियांच्या शिक्षण, गुलामगिरीतून मुक्तता, स्त्री पुरुष समानता, समान काम समान वेतन, मतदान करण्याचा अधिकार, वारसा हक्क, लग्नासंबंधीचे परखड मत मांडता येणे, घटस्फोट घेण्याचा अधिकार इ. महत्वपूर्ण बाबींबाबत लढा दिला व स्त्रियांना हक्क व अधिकार मिळवून दिले.
- गौतम बुद्धांचे तत्वज्ञान हाच बाबासाहेबांच्या विचारांचा आणि आचरणाचाही पाया असल्याचे आढळून येते.
- डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी तयार केलेल्या संविधानानुसार 21 व्या शतकात स्त्रियांची शैक्षणिक प्रगती निश्चितपणे आढळून येते तर उच्च पदस्थ व जवळजवळ सगळीच क्षेत्रे पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रियांनी पादाक्रांत केलेली आढळून येतात.
- समाजाचा स्त्रियांकडे बघण्याचा दृष्टिकोन बदलणे गरजेचे असल्याचे दिसून येते. जसे - स्त्रीभ्रूणहत्या, कौटुंबिक हिंसा, हुंडाबळी, बलात्काराच्या घटना, नोकरीच्या ठिकाणचे विविध प्रश्न इ.

संदर्भ सुचि

1. <https://www.majhimarathi.com>
2. <https://mr.in.wikipedia.org>

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची पत्रकारिता आणि 21वे शतक

प्रा. अंतेश्वर चंद्रकांत गायकवाड

लोकजागृती उच्च माध्यमिक विद्यालय,

शि.अनंतपाळ जि. लातूर

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे व्यक्तिमत्व अष्टपैलू होते. समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, इतिहास, कायदा ह्या ज्ञानशाखेत त्यांचा व्यासंग होता. त्याचप्रमाणे ते एक थोर विचारवंत, समाजसुधारक, कायदापंडित, सामाजिक आणि राजकीय क्षेत्रातील एक राष्ट्रीय पुढारी होते. लेखक आणि पत्रकार हा त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा एक अविभाज्य पैलू होता. ते निर्भीड, स्वाभिमानी, निस्वार्थी जन वास्तववादी पत्रकार म्हणून लोकप्रिय होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कार्यासंबंधी आजवर जे ग्रंथ प्रसिद्ध झाले आहेत, जे लेख लिहिले गेले आहेत, त्यांच्या जीवनावर जे लिखाण केले गेले, त्यात त्यांच्या पत्रकारितेवर फारच थोडे लेखन आढळून येते.

मराठी वृत्तपत्रांचा व नियतकालिकांचा जो त्रोटक स्वरूपाचा इतिहास सांगितला जातो अथवा लिहिला गेला आहे, त्यात काही तुरळक अपवाद वगळता डॉ. आंबेडकरांनी निर्माण केलेल्या नियतकालिकांचा व पत्रकारितेचा दाखला देऊन परिपूर्ण नोंद घेतलेली आढळत नाही. अशा परिस्थितीत 21व्या शतकात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या पत्रकारितेचे स्वरूप व महत्त्व समजावून घेणे अपरिहार्य ठरते. त्यासाठी प्रथम त्यांची पत्रकारिता समजावून घेण्यासाठी त्याकाळातील मराठी नियतकालिके सामाजिक व राजकीय स्थिती आणि वृत्तपत्रांचा मागोवा घेणे ही महत्त्वाचे ठरते. पारतंत्र्य मग ते राजकीय असो की सामाजिक त्याची जाणीव समाजाला करून देणे ही काळाची गरज असते. त्यावेळी महाराष्ट्रातील अव्वल इंग्रजीतील वृत्तपत्रांनी हे आपले निहित कार्य मानले होते. विसाव्या शतकाच्या आरंभापासूनच याच जाणीवाचे पोषण झाले आहे. “अंधाऱ्या रात्री गस्तवाल्याचे किंवा म्युनिसिपालिटीच्या कंदिलाचे जे काम तेच काम वृत्तपत्रांनी आपले समजले पाहिजे” असे लोकमान्य टिळक म्हणत ते अगदी सार्थ होते. याचे प्रत्यंतर मराठी वृत्तपत्र सृष्टीचा मागोवा घेताना येते. विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीच्या दशकात तर त्याचा विशेष प्रत्यय येतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या पत्रकारितेचा उदय याच कालखंडातील वस्तुतः याच कालखंडात जागतिक पातळीवर किती तरी घडामोडी घडलेल्या आहेत. पहिले महायुद्ध याच काळातले, भारतात इंग्रजा विरुद्ध जहाल चळवळींना याच सुमारास वेग आला. रशियात कामगार क्रांती झाली होती त्याचे पडसाद भारतातल्या जनतेवर व भारतीय वृत्तपत्र सृष्टीवर पडले होते. भारताकडे पहिले तर टिळकांच्या प्रभावा बरोबरच म.गांधीचा राजकीय उदय होऊन इंग्रजाविरुद्ध सनदशीर मार्गाचा अवलंब होऊ लागला होता. स्वराज्य चळवळीला उधाण आले होते. सर्व समाजतळ ढवळून काढण्याच्या उद्दिष्टाने पछाडून त्या काळची वृत्तपत्रे कामाला लागली होती. याचवेळी समाजसुधारकांविरुद्ध कार्याची उपेक्षा व विरोधही तितक्याच मोठ्या प्रमाणात होत होता. समाजसुधारकांविरुद्ध लोकक्षोभ निर्माण करण्यात टिळकांच्या लेखणीचा वाटा मोठा होता. त्यांचे परिणाम जनमाणसात घडण्यात झाला होता. सामाजिक सुधारणाकडे व सामाजिक विचारांकडे उदासीनतेने व तुच्छतेनेही पाहण्याची प्रवृत्ती जन्माला आली होती. राजकीय स्वातंत्र्य मिळाले की ओघानेच सामाजिक सुधारणा घडून येतील हा आशावाद त्याचे द्योतक होता. अशा वेळी डॉ. बाबासाहेब

आंबेडकरांनी म्हटले होते, Social reform in india has a few friend and many critics यावरून समजते की हा आशावाद किती दुबळा होता. सामाजिक सुधारणेचा प्रवास अवघड कष्टाचा व प्रदीर्घ असतो हेच खरे! या पार्श्वभूमीवर डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांचा वृत्तपत्रीय प्रपंच उभा होता.

डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांनी मूकनायक (1920), बहिष्कृत भारत (1927), जनता(1927) आणि जनता चे रूपांतरीत प्रबुद्ध भारत (1956) अशा एकूण चार पत्रांना जन्म दिला.'समता' हे समाज समता संघाचे मुखपत्र होते, त्यामुळे समता हे बाबासाहेबांचे अपत्य नव्हे, डॉ बाबासाहेब आंबेडकर हे समाज समता संघाचे अध्यक्ष होते, संस्थापक नव्हते. संघ अगोदरच स्थापन झाला होता, एका सभेत डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांना अध्यक्ष स्थान स्वीकारण्याची विनंती करण्यात आली होती आणि ती त्यांनी स्वीकारलीही होती. समाज समता संघाच्या कार्यकारणीत डॉ बाबासाहेब आंबेडकर हे एकमेव अस्पृश्य समाजातील होते. संघाच्या समता पत्राचे संपादक दे.वि. नाईक हे होते. तेव्हा डॉ बाबासाहेब आंबेडकर नावाच्या मुकनायकाने बहिष्कृत भारतातील जनतेला प्रबुद्ध भारतातील जनतेची ओळख करून दिली. महाराष्ट्रात आणि मराठीत अस्पृश्यांच्या पत्र सृष्टीला एक नवी दिशा व नवे सामर्थ्य प्राप्त झाले.

सुरुवातीच्या काळात डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपले वृत्तपत्रीय लेखन भारतातील इंग्रजी पत्रातून केले, एका अत्यंत महत्वाच्या प्रश्नावर विचार मांडून त्यांनी आपल्या ज्ञाननिष्ठेचे दर्शनच त्यातून घडविले आहे. या संदर्भात एक घटना अशी घडली की सर फिरोजशहा मेहता यांचा मृत्यू सण 1915 साली झाला. त्यांची स्मृती चिरंतन राहावी म्हणून त्यावेळी त्यांचा पुतळा मुंबई महानगर पालिकेसमोर उभारावा अश्या प्रकारच्या सूचना करण्यात आल्या होत्या. डॉ बाबासाहेब आंबेडकर त्यावेळी कोलंबिया विद्यापीठात प्रबंध लेखन करीत होते. भारतातील वृत्तपत्रांतून त्यांनी जेव्हा चर्चा वाचली आणि बहुतांशी लोकांचा कल पुतळा उभारणीकडे दिसला तेव्हा त्यांनी अमेरिकेतून एक पत्र पाठवून फिरोजशहाचे खरे स्मारक उभारवायचे असेल तर त्यांच्या कार्याला शोभेल आणि भारतातील नव्या पिढीपुढे आदर्श राहील अशा प्रकारचे फिरोजशहाचे स्मारक असावे अशी सूचना केली. ना. गोखले किंवा फिरोजशहा मेहता यांच्या सारख्या थोर नेत्यांनी केलेल्या त्यागाचे व देशनिष्ठेचे स्मरण सतत राहावे असे वाटत असेल तर त्यांच्या नावे एक भव्य ग्रंथालय उभारावे.

" I have been at pains to understand why his memorial can not be in a form which will not only be a true memorial at him, but will be of permanent use to posterity. As combining these two purposes. I would suggest that in my humble opinion in memorial of sir pherozeshaha Mehta should be in a form of a public library in Bombay to be called "Pheroze Shaha Mehta Library" त्यांनी या अत्यंत मौलिक अशा पत्रात असेही म्हटले आहे, जगातील एका महान विद्यापीठात एक विद्यार्थी म्हणून माझी अशी खात्री झाली आहे की कोणत्याही देशाच्या बौद्धिक व सामाजिक प्रगतीत ग्रंथालयाचा सर्वाधिक मोठा वाटा असतो. आधुनिक भारताच्या इतिहासात एक नायक असलेला फिरोजशहा मेहता यांच्यासारख्या थोर पुरुषाच्या नावे मुंबईत ग्रंथालय असल्यास, त्यांनी स्वीकारलेल्या ध्येयवादाची स्मृती व प्रेरणा चिरंजीव राहील असेच बाबासाहेबांना सुचवायचे होते. एखाद्या पुरुषाचे खरे स्मारक उभारण्यापेक्षा ज्ञानदानाचे प्रतीक असलेल्या ग्रंथालयाची निर्मिती करणे होय हे तत्व एक ज्ञान निष्ठाने सहजतेने सांगितले की , आज 21व्या शतकात त्यांचे पुन्हा पुन्हा स्मरण करावे. या पत्रापूर्वीचे सार्वजनिक स्वरूपाचे कोणतेही लेखन आजपर्यंत उपलब्ध नाही. म्हणून डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांनी वृत्तपत्रीय जगतात केलेला प्रवेश त्यांच्या ज्ञान निष्ठेनेच

द्योतक आहे. डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या पत्रकारितेचा अभ्यास करताना एक प्रश्न पडतो की, डॉ आंबेडकरांना मराठी वृत्तपत्रांची तीव्र गरज का व केव्हा वाटली ? पंखा शिवाय जसा पक्षी त्याप्रमाणे समाजात विचार प्रवृत्त करण्यासाठी वृत्तपत्रांची गरज असे ते नेहमी म्हणत, त्या गरजेचा क्षण यावा लागतो तो क्षण त्यांच्या जीवनात "साऊथ ब्युरो कमिशन" च्या निमित्ताने आला. 1917 साली भारतातील विविध जाती जमातींची मताधिकार विषयक चौकशी करण्यासाठी इंग्रज सरकारने साऊथ ब्युरो कमिशन नेमले होते. हे कमिशन भारतातील काही महत्वाच्या ठिकाणी जाऊन काही महत्वाच्या व्यक्तींची साक्ष नोंदवून घेत असे. या पाहणीत कमिशनच्या असे लक्षात आले की भारतीयांची स्वराज्याची प्रखर अशी मागणी आहे. या कमिशनपुढे अनेक साक्षी झाल्या. परंतु साक्ष देणाऱ्यांनी अस्पृश्यांची बाजू मांडली नाही तसेच सरकारही उत्सुक नव्हते. कमिशनने डॉ आंबेडकरांना निमंत्रित केले नव्हते कारण बाबासाहेब त्यावेळी सरकारी महाविद्यालयात प्राध्यापक म्हणून कार्यरत होते. तोवर त्यांचा कोणत्याही सार्वजनिक व सामाजिक संस्थेशी संबंध नव्हता. परंतु अस्पृश्यांच्या अस्तित्वाची गळचेपी होईल या विचाराने बाबासाहेबांना अस्वस्थ केले आणि अस्पृश्यांच्या हक्कासंबंधी मागण्या सादर कराव्यात. असा निर्णय त्यांच्या मनाने घेतला आणि त्यांनी त्यावेळच्या गव्हर्नरांशी पत्रव्यवहार केला. त्यांना त्यात यश आले आणि साऊथ ब्युरो कमिशनपुढे साक्ष देण्यासाठी त्यांची निवड झाली. साऊथ ब्युरो कमिशन भारतात आल्यावर महाराष्ट्रात बरेच वृत्तपत्र होती. परंतु अस्पृश्यांच्या प्रश्नांना प्राधान्य आणि प्राथम्य देणारी वृत्तपत्रे नाहीत असा बाबासाहेबांचा अनुभव होता आणि ती वस्तुस्थिती होती. अस्पृश्यांच्या हिताची चर्चा करणाऱ्या वृत्तपत्रांशिवाय अस्पृश्यांचे भवितव्य घडविता येणे अशक्य आहे. असे त्यांना वाटले, त्यातूनच अनेक वर्षे मूक असलेल्यांना बोलते करणे आणि मुक्यांचे अंतःकरण विचाराच्या माध्यमातून अभिव्यक्त करणे या गरजे पोटी ३१ जानेवारी १९२० रोजी 'मूकनायक' या पाक्षिक वृत्तपत्राला त्यांनी जन्म दिला. समाजकारणात वा राजकारणात प्रत्यक्ष सहभागी होण्यापूर्वी डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांनी वृत्तपत्र सृष्टीत प्रवेश केला होता. हे यावरून लक्षात येते. मूकनायक चा जन्म भारतातील अस्पृश्यांच्या मुक्तीसंग्रामाला नवजीवन देणारी संजीवनी होती. मूकनायक हे नावही अर्थपूर्ण असेच होते. जणू काही डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी सिडने हॅम कॉलेजमध्ये प्राध्यापक असल्याने संपादक म्हणून अस्पृश्य समाजातील सुविद्य तरुण पांडुरंग नंदराम भटकर यांच्यावर ती जबाबदारी सोपवली होती. डॉ. आंबेडकरांचे संपादक म्हणून नाव नसले तरी ते आंबेडकरांनी सुरु केलेल्या चळवळीचे मुखपत्र होते. असे धनंजय कीर म्हणत असले तरी खऱ्या अर्थाने बाबासाहेबांनी अजून कोणतीही चळवळ उभारलेली नव्हती, त्यामुळे एखाद्या चळवळीचे मूकनायक हे मुखपत्र होते. असे म्हणता येणार नाही. मूकनायकात डॉ आंबेडकरांनी एकूण चौदा लेख लिहिले. पहिल्या अंकाच्या मनोगतात त्यांनी आपली भूमिका विशद केली.

आमच्या या बहिष्कृत लोकांवर होत असलेल्या व पुढे होणाऱ्या अन्यायांवर उपाययोजना सुचविण्यास त्याची भावी उन्नती व तिचे मार्ग यांच्या खऱ्या स्वरूपाची चर्चा होण्यास वर्तमानपत्रांसारखी भूमीच नाही. परंतु मुंबई इलाख्यात निघत असलेल्या वृत्तापत्रांकडे पाहिले की त्यातील बरेचशी वृत्तपत्रे विशिष्ट अशा जातींचे हितसंबंध पाहणारी आहेत. त्यातून प्रलाप निघतात. अशा वृत्तपत्रकारांना आमचा एवढाच इशारा आहे की, कोणतीही एखादी जात अवगत झाली तर तिच्या अवनतीच्या चटा इतर जातीस बसल्याशिवाय राहणार नाही. समाज ही नौकाच आहे. ज्याप्रमाणे आगबोटीत बसून प्रवास करणाऱ्या उतारूने जाणून बुजून इतरांचे नुकसान करावे म्हणून म्हणा किंवा आपल्या विनाशक स्वभावामुळे म्हणा, जर इतरांच्या खोलीत छिद्र पाडले तर सर्व

बोटीबरोबर त्यालाही आधी किंवा मागून जल समाधी ही घ्यावीच लागणार आहे. त्याचप्रमाणे एका जातीचे नुकसान केल्याने अप्रत्यक्ष नुकसान करणाऱ्या जातीचेही नुकसान होणार यात बिलकुल शंका नाही. म्हणूनच स्वहित साधू पहाणाऱ्या वृत्तपत्रांनी इतरांचे नुकसान करून आपले हित करावयाचे पद्धत मूर्खाचे लक्षण शिकू नये.”

लोकांनी वर्गणीदार व्हावे, काही जाहिराती द्याव्यात असे वेळोवेळी जाहीर आवाहन करून सुद्धा त्यांच्या विनंतीला अनुकूल व चांगला प्रतिसाद मिळाला नाही भारतभूषण प्रिंटिंग प्रेसला अनेकदा तोटाच सहन करावा लागला. वृत्तपत्रांना आर्थिक तोटा, छापखाण्यास आर्थिक झळ अशी भयानक परिस्थिती असतानाही बाबासाहेबांनी सक्षमपणे पत्रकारिता चालविली.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर शिक्षणासाठी विलायतेला गेल्यामुळे मूकनायकच्या संगोपनात व्यवस्थापकीय मंडळीनी फारसा रस घेतला नाही. तशात बाबासाहेब आंबेडकरांनी नियुक्त केलेल्या संपादकाकडून ज्ञानदेव धुवनाथ घोलप यांनी सूत्रे हाती घेतली आणि ते स्वतः संपादक झाले. घोलपांनी मूकनायकास स्वतंत्रपणे पुनर्जीवन देण्याचा प्रयत्न केला, पण त्याला तेवढे यश आले नाही. आणि अखेर एप्रिल १९२३ साली ते बंद पडले. दि.३ एप्रिल १९२३ ला डॉ बाबासाहेब आंबेडकर मायदेशी परतले. ते अस्पृश्यांच्या जीवनात नवी पहाट पाहण्याचे स्वप्न घेवूनच. ते स्वप्न प्रत्यक्षात साकार करण्यासाठी त्यांनी जे सामाजिक कार्य केले, त्या कार्यातूनच पुढे 'बहिष्कृत हितकारणी सभा' आणि ह्या सभेच्या सामाजिक ध्येयातूनच ' बहिष्कृत भारत' या पाक्षिकाचा उदय झाल्याचे दिसून येते. इंग्रजांनी सत्ता जर सवर्ण लोकांच्या स्वाधीन केली तर सवर्ण लोकांकडून निःपक्षपाती वागणूक, मिळेल याची खात्री नाही. यामुळे बहिष्कृतांची चळवळ भक्कम होणे गरजेचे आहे आणि चळवळीसाठी वृत्तपत्रांची अधिक गरज आहे असे बाबासाहेबांना वाटत होते. या गरजेतूनच ३ एप्रिल १९२७ रोजी बहिष्कृत भारत उदयास आले. या पत्राचे संपादक मात्र स्वतःच होते. एवढेच नाही तर अन्य सर्व जबाबदारी त्यांनी एकट्यानेच स्वीकारली होती. बहिष्कृत हितकारणी सभा ही अस्पृश्यांच्या कल्याणासाठी स्थापन केली होती. याच संस्थेच्या मदतीने बहिष्कृत भारत नावाचे वृत्तपत्र काढले. बाबासाहेबांनी या वृत्तपत्रातून मूकनायकातील अग्रलेख व त्यातील विचार भक्कम पणे मांडले. एका अग्रलेखाचा शीर्षकच 'पुनश्च हरि ओम' असे दिले. सहा वर्षांच्या कर्मालोपानंतर स्वअध्ययनाला पुन्हा सुरुवात करीत आहे. असे बाबासाहेबांनी लिहिले आहे. कारण १९२१ ते १९२७ या सहा वर्षात त्यांचा पेपर बंद होता ते पुन्हा सुरु होत आहे. बहिष्कृत भारतमधील वर्तमानपत्रांच्या धोरणाबाबत सांगताना वृत्तपत्रांनी जाहिराती स्वीकारायला काहीच हरकत नाही, पण समाजामध्ये ज्या जाहिरातीमुळे वाईट विसने वाढतील अशा जाहिराती छापू नयेत. तसेच लोकांच्या वासना उद्धिपित करणाऱ्या कामोत्तेजक अशा जाहिराती छापू नये, असे सुचविले आहे. त्याचप्रमाणे काही वृत्तपत्रे लोकांच्या भावना भडकावून आपल्या वृत्तपत्रांचा खप वाढवतात. हे सुद्धा चुकीचे आहे असे बाबासाहेबांनी स्पष्ट लिहिले आहे. यामुळे त्यांची स्पष्टोक्ती सिद्ध होते. डॉ. आंबेडकर हे उच्च कोटीच्या दर्जाचे पत्रकार होते. त्यांची पत्रकारिताही नैतिकतेवर व सत्यावर आधारलेली होती. त्यांचा संत साहित्याचा व मराठी वाङ्मयाचा अभ्यास गाढा होता. हे त्यांच्या वृत्तपत्रातील अग्रलेखांवरून व मूकनायक तसेच बहिष्कृत भारत यांच्या वृत्तपत्रातील तुकाराम महाराज व ज्ञानेश्वरीच्या पंक्तीतून दिसून येते. बहिष्कृत भारत आरंभ करण्यापूर्वी बहिष्कृत फंडासाठी बाबासाहेबांनी मनःपूर्वक आवाहन केले होते. तरी त्याला फार प्रतिसाद मिळाला नाही. वर्षभरातच बहिष्कृत भारत या वृत्तपत्रावर पाचशे रुपये कर्ज झाले. वर्गणीदारांची संख्या अल्पशी होती. म्हणून दुसऱ्या वर्षी बहिष्कृत भारत २२,२३ आणि २४ या जोड

अंकानंतर ९ महिने बंद पडले. समाज 'समता संघाचे समता' आणि बहिष्कृत भारत यांचे ध्येय समान असल्यामुळे व ती पाक्षिके असल्यामुळे एकाच वेळी प्रकाशित करण्याऐवजी आठवड्याच्या अंतराने प्रसिद्ध केल्यास वाचकांना एका शुक्रवारी बहिष्कृत भारत व दुसऱ्या शुक्रवारी समता मिळेल असा प्रयोगही त्यांनी केला. दोन्हीची संयुक्त वार्षिक वर्गणी फक्त ४ रुपये ठेवून वृत्तपत्रे चालविण्याचा प्रयत्न बाबासाहेबांनी केला. काही दिवस अंक निघाले. पण अखेर १५ नोव्हेंबर १९२९ रोजी शेवटचा अंक प्रकाशित झाला व बहिष्कृत भारत बंद पडले. पण बहिष्कृत भारतचे संपादकी कार्य हे इतर वृत्तपत्राच्या संपादकांप्रमाणे पैसे कमवण्यासाठी केले नसून ही लोक जागृती करिता घेतलेली स्वयंदिक्षा होती.

मूकनायक व बहिष्कृत भारत या वृत्तपत्रानंतर ज्याचा प्रदीर्घ प्रवास झाला असे वृत्तपत्र जनता होय. बहिष्कृत भारत बंद झाल्यावर एक वर्षाने म्हणजे २४ नोव्हेंबर १९३० रोजी जनताचा पहिला अंक प्रकाशित झाला. संपादक म्हणून देवराव विष्णू नाईक यांची नियुक्ती करण्यात आली. कारण यावेळेस बाबासाहेबांचा व्याप प्रचंड होता. त्यामुळे स्वतः एखादे वृत्तपत्र चालविण्यास त्यांना वेळच नव्हता. परंतु जनता वृत्तपत्रात त्यांनी वेळोवेळी बहुमोल असे लेखन केले. मूकनायक व बहिष्कृत भारत यांच्याप्रमाणे जनता या अंकाची किंमत दीड आणा होती आणि वार्षिक वर्गणी दोन रुपये दहा आणे होती. त्याच्या शीर्षभागी डॉ. भीमराव आंबेडकर एम.ए. पीएच.डी. एस.सी. बार एट लॉ यांच्या नेतृत्वाखाली निघणारे जनहित प्रवर्तक पाक्षिक वृत्तपत्र जनता असे छापलेले असे. जनता या अक्षराखाली इंग्रजीत The People असे लिहिलेले असे. काही अंकानंतर शीर्षभागी 'गुलामाला तू गुलाम आहेस असे सांगा म्हणजे तो बंड करून उठेल' असे ब्रीद वाक्य लिहिले जाऊ लागले. या ब्रीद वाक्यातून अस्पृश्यांना बंडखोरीचे तत्वज्ञान आणि संघर्षवृत्ती देण्यासाठीच जनताचा जन्म झाला. असे ध्वनित होते आणि ते अक्षरशः खरे ठरले आहे. जनतात आपण आपल्या व्यापामुळे नियमितपणे लिहू शकत नाही. याची खंत बाबासाहेबांना होती. तरी ही सामाजिक व शैक्षणिक प्रश्नांबरोबर धर्मातराच्या संदर्भात जे जनतामधून विचार मांडले ते अत्यंत मूलगामी व सर्वस्पर्शी असे आहेत. जनतामधील अमेरीकेतून लिहिलेले पत्र वाचकांसाठी तर ते वाचनीय आहेतच, परंतु तो एक दस्तऐवजही आहे.

"आपल्या स्वावलंबनाच्या व भावी राजकीय हक्काच्या लढ्यासाठी आपले वर्तमानपत्र आपणास भरभराटीस आणले पाहिजे. जनता पत्राची आज जरी तुम्हाला किंमत वाटत नसली तरी त्याची खरी जाणीव होण्यास एकविसावे शतक लवकरच येणार आहे." हा बाबासाहेबांचा उपदेश आज खरा वाटत आहे. जनता वृत्तपत्राचे आयुष्य २५ वर्षांचे असले तरी अधूनमधून तेही खंडित होताना दिसते. पण तरीही १९५५ पर्यंत ते विविध संपादकांच्या संपादनाखाली वाट चालत राहिले. भा.र. केंद्रेकर, गं.नि. सहस्त्रबुद्धे, बी.सी.कांबळे आणि यशवंतराव आंबेडकरांनी जनताची धुरा सांभाळली.

जनताचे प्रबुद्ध भारत असे नामांतर ४ फेब्रुवारी १९५६ साली करण्यात आले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या बांधवांसह बौद्धधर्माची दीक्षा घेतल्यानंतर जनताचे प्रबुद्ध भारत असे नामांतर करण्यात आले. असे श्री रा.के. लेले यांनी जे नमूद केले आहे. ते चुकीचे आहे. डॉ. बाबासाहेबांनी १४ ऑक्टोबर १९५६ ला धर्मातराची दीक्षा घेतली. दिक्षेपूर्वीच वृत्तपत्राचे नामांतर झाले होते. ६ डिसेंबर १९५६ रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे निर्वाण झाले. प्रबुद्ध भारत या वृत्तपत्राची जबाबदारी देण्यासाठी संपादक मंडळ नियुक्त करण्यात आले. संपादक म्हणून यशवंतराव आंबेडकर, मुकुंदराव आंबेडकर, दा. ता. रुपवते, शंकरराव खरात आणि भा. र. केंद्रेकर यांनी अनुक्रमे जबाबदारी सांभाळली. ३ ऑक्टोबर १९५७ साली अखिल भारतीय रिपब्लिकन पक्षाची स्थापना

झाल्यानंतर प्रबुद्ध भारत रिपब्लिकन पक्षाचे मुखपत्र बनले. १९६१ साली हे साप्ताहिक बंद पडले. याचे कारण संपादक मंडळात झालेली राजकीय बनवाबनवी. मूकनायक ते प्रबुद्ध भारत हा प्रवास म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा सामाजिक, सांस्कृतिक व राजकीय जीवनाचा प्रवास होय. बहुजन समाजाच्या इतिहासात त्या प्रवासाला अनन्य साधारण महत्त्व आहे. बाबासाहेबांनी स्थापन केलेली ही वृत्तपत्रे काळाची गरज होती. या वृत्तपत्रांना देशातील चळवळींचे, घटनांचे आणि घडामोडीचे भान होते. समाजस्थितीशी मिळते न घेता समाजस्थिती बदलण्याची प्रतीक्षाच या वृत्तपत्राने घेतलेली होती. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या पत्रकारितेचा विषय मांडताना असे लक्षात येते की, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या पत्रकारीतेचे उद्दिष्ट्ये सामाजिक स्वातंत्र्याच्या पुरस्काराने प्रेरित झालेले होते. आहेत. डॉ.आंबेडकरांची पत्रकारिता केवळ पत्रकारिता नव्हती तर त्यातून त्यांच्या लढाऊ, झुंजार व्यक्तिमत्वाचे दर्शनही घडते.

मर्मभेदी, आत्मप्रत्ययी आणि चिकित्सक लेखनामुळे मराठी पत्रकारितेचा नवा प्रवाह निर्माण करण्याचे कार्य या वृत्तपत्रातून झालेले दिसून येते. धर्मसंस्था, धर्मविचार, जातीव्यवस्था, वर्णव्यवस्था आणि भारतीय समाज व्यवस्थेच्या इतिहासाची बुद्धी प्रामाण्यावादी चिकित्सा या वृत्तपत्राने केलेली दिसते.

आर्थिक अडचणीवर मात करून त्यांनी पत्रकारिता अखंड तेवत ठेवली. महाडचा सत्याग्रह, पर्वती सत्याग्रह. महारांचे वतन, गिरणी मालक आणि कामगार प्रश्न, खोतीची प्रथा व गुलामगिरी असे अनेक विषय या वृत्तपत्राने हाताळलेले आहेत. “वृत्तपत्र हे मतपत्र असते” असे निखळ- लख्ख मराठी भाषेत ते लिहिलेले तर्कशुद्ध विवेचन व आपलेपण या वृत्तपत्रातून पहावयास मिळते.

अशा प्रकारची प्रभावी, झुंजार आणि निर्भीड पत्रकारिता आजच्या भारतीय समाजात दिसून येत नाही. बाबासाहेबांच्या पत्रकारितेने सर्व अनिष्ट प्रथांविरुद्ध बुलंद आवाज उठविला होता. म्हणून तत्कालीन शोषक वर्गावर बाबासाहेबांची जरब होती. २१ व्या शतकातील पत्रकार आपल्या निष्ठेपासून ढळत आहेत. सत्ताधीशांच्या, गुंडांच्या अमिषाला व दबावाला ते बळी पडत आहेत. त्यामुळे आज समाजात मोठ्या प्रमाणात भ्रष्टाचार, जातीभेद, बलात्कार, वशिलेबाजी, झुंडशाही यांना ऊत आला आहे. लोकशाहीचा चौथा स्तंभ असलेली पत्रकारिता आज मोडकळीस आल्यामुळे आपल्या देशासमोर अनेक आव्हाने उभी टाकली आहेत. या आव्हानांना पेलण्यासाठी आजच्या पत्रकारांना बाबासाहेबांच्या पत्रकारितेचा आदर्श समोर ठेवावा लागेल. तेव्हाच बाबासाहेबांना अपेक्षित असलेले धर्मनिरपेक्ष, समतावादी, विज्ञानवादी आणि प्रगल्भ राष्ट्र निर्माण होणार आहे. आजच्या सर्व पत्रकारांनी याचा गांभीर्याने विचार करून आपल्या देशाला समस्यांच्या अग्निकुंडातून बाहेर काढण्याचे प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. असे मला वाटते.

संदर्भ :

१. शोध- बाळ गोपाळांचा : य.दि. फडके, पृ.६९
२. Annihilation Of Caste : B.R. Ambedkar- Bhim patriea publication, Jalandhar 1968
३. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे एक दुर्मिळ पत्र : वसंत मुन यांचा लेख. विचार युगाचे प्रणेते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरमधून उद्धृत Bombay Cronicle, 25 March 1916
४. डॉ. भी.रा.आंबेडकर चरित्र खंड - १, चां.भ. खैरमोडे पृ.२ तृतीय आवृत्ती १९८७
५. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : धनंजय कीर, तिसरी आवृत्ती १९८१ पृ. ४५
६. मूकनायक : ३१ जानेवारी १९२० आंबेडकर चरित्र खंड १ - खैरमोडे पृ. २८९
७. पुनश्च हरि:ओम बहिष्कृत भारत ३ एप्रिल १९२७ वर्ष अंक.

८. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर: धनंजय कीर, तिसरी आवृत्ती १९८१ पृ.५३
९. बहिष्कृत भारत - ३ फेब्रुवारी १९२८
१०. प्रचलित प्रश्न : समता, ३० नोव्हेंबर १९२८
११. जनता : ७ जून १९३३
१२. मराठी वृत्तपत्रांचा इतिहास : रा.के. लेले. पृ. ७३३
१३. जनसंवाद सिद्धांत आणि व्यवहार - र. मा. गोवळणकर , मंगेश प्रकाशन, नागपूर.
१४. लोकपत्रकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - प्रा. सुखराम हिवराळे, आनंद प्रकाशन, जयसिंगपुरा औरंगाबाद , १४ ऑक्टोबर २०१६

भीमगीते मराठी कवितेतील समृद्धदालन : शोध आणि चिकित्सा

डॉ. राजेंद्रकुमार लक्ष्मणराव लोणे

स. प्राध्यापक,

श्री रेणुकादेवी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,

माहूर , जिल्हा नांदेड

कविता हा साहित्यातील एक महत्त्वाचा प्रकार आहे. मराठीतील सुरुवातीची काव्ये म्हणजे संतकाव्ये, भक्तिकाव्ये आणि लोककाव्ये होत. कविता (मुख्यतः) छंदोबद्ध व रसबद्ध असतात. कवितेतून जीवन कळते, समजते व उमगते. एकूण मराठी काव्यांत गाथा, लावणी, गझल, पोवाडे, ओव्या, आरत्या, भजने, गवळणी, भारुडे, भोंडल्याची गाणी इत्यादींचा समावेश होतो. मराठी भाषेत संतकाव्य मोठ्या प्रमाणात लिहिले गेले. पंडिती काव्य, छंदोबद्ध काव्य, चारोळी, चित्रपट गीते, नाट्य संगीत यांचाही समावेश होतो. गीत हा एक कविता प्रकार आहे आणि तो गेय म्हणजे गायला जाणारा कविता प्रकार आहे. त्यामुळे गझल या कविता प्रकाराप्रमाणेच गीत हा कविता प्रकारही अत्यंत लोकप्रिय आहे. भारुड, लावण्या, पोवाडे, गझल, नाट्यपदे हे सर्व गायले जाणारे कविता प्रकारच आहेत. गीतापासून भाव कवितेपर्यंत आणि विचारकवितेपर्यंत कवितेचा वेगवेगळ्या रूपात अविष्कार होतो. हायकू, चारोळी, वात्रटिका इथपासून खंडकाव्य पर्यंत आणि पुढे महाकाव्य पर्यंत अशा असंख्य रूपांमधून कविता साकार होते. यातले काही कविता प्रकारच गाता येतात. गीत हेही या गायल्या जाणाऱ्या कविता प्रकारातच अंतर्भूत होते.

कविता हा साहित्य प्रकार उत्क्रांत झाला आहे, असे मानले जाते. कारण नृत्यातून गीताचा जन्म झाला आणि गीतातून कवितेचा जन्म झाला हे वास्तव आहे. गीत हे गायनयोग्य असावे लागते. त्यामुळेच गीतातील शब्दांची बांधणी विशिष्ट पद्धतीनेच करावी लागते. गीताची चाल ही त्यातील भाववृत्तीची, त्यातील भाव भूमिकेची चाल असते. ही चाल गीतातूनच जन्माला आलेली असते.

कोणतेही गीत हे श्रोत्यांना ऐकण्यासाठी असते. त्यामुळे ते गीत ऐकत असतानाच श्रोत्याला कळले पाहिजे. ती गीत दुर्बोध होणार नाही याची दक्षता कवीला घ्यावी लागते. अशी दक्षता न घेतल्यास घडणीची प्रक्रिया बदलते किंवा त्याचे स्वरूपही बदलू शकते. भाव कवितेप्रमाणे किंवा विचार कवितेप्रमाणे गीतामध्ये व्यामिश्रता, जटीलपणा किंवा गुंतागुंतीचा पोत असणे अपायकारक ठरतो. ऐकणाऱ्याचे रंजन करीत त्याच्या मनात गीतकाराला वाटणाऱ्या मोलाच्या जीवनमूल्यांची प्रस्थापना करता येते. किंवा त्या मूल्यांच्या प्रस्थापनेसाठी त्याला उद्युक्त करणे ही कार्ये गीतकाराच्या जीवनदृष्टीनुसार गीत करू शकते.

गीताला हे कार्य करण्यासाठी संगीत या कलेची आणि समर्पक स्वर संयोजनाची आणि भावसंगीत गायकीची मदत घ्यावी लागते. मनातील भाव किंवा विचार अभिव्यक्त करणाऱ्या गीतामध्ये शब्द, स्वर आणि भावाशय यांच्यात एक जीव निर्माण व्हावा लागतो. सुसंबद्धता आणि सुसंगती यांच्यामुळे गीतामध्ये सलग भावप्रत्यय देण्याची क्षमता निर्माण होते. गीतकाराला गीतातील भावा आशयाच्या मागणीनुसार शब्दांची रचना करायची असते. मात्रा कमी असल्या किंवा जास्त असल्या तरी मात्रा संगीताला आणि गायकालाही शब्द ओढून लांब करावे लागतात किंवा दाबून आखूड करावे

लागतात. हे टाळण्यासाठी गीतातील भाववृत्तीलाच स्वतःची गेयता आणि स्वतःचे असे स्वरसौंदर्य घेऊन येऊ द्यावे लागते.

स्वतःची गेयता आणि स्वतःचे असे स्वरसौंदर्य घेऊन येऊन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जीवन व कार्य अभिव्यक्त करणाऱ्या भीमगीतांनी मराठी कवितेचे दालन सजविले आहे आणि समृद्धही केले आहे.

महामानव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जीवन व कार्यातून शेकडो कवींनी हजारो भीमगीतांची निर्मिती केली आहे. बाबासाहेब या सगळ्या मूक व शोषित समाजाचे बाबा होते. विद्यावंत आणि कलावंतांचे पिता होते. बाबासाहेब या सगळ्या उपेक्षित समाजाचे केवळ बापच नव्हते; तर ते या इतिहासाच्या क्रूरकाळांनी पछाडलेल्या, धर्मरुपी राक्षसी पित्याच्या कठोर बंधनांनी जखडून गेलेल्या आणि संस्कृतीरुपी कैदासिन मातेच्या दाहक जाचाने होरपळून निघालेल्या बहिष्कृत समाजाची आई सुद्धा होते. एकाच वेळी बाबासाहेब या विशाल समाजाचे आई आणि बाप ही होते.

एकाच वेळी पितृत्व आणि मातृत्व स्वीकारलेल्या बाबासाहेबांची कोट्यावधी अनुयायी म्हणजे त्यांची ही लेकरे होती. बाबासाहेब केवळ त्यांच्या काळातील कोट्यावधी समाजाचेच माता-पिता नव्हते; तर त्यांच्या महापरिनिर्वाणानंतरच्या पिढ्यांचे तथा येणाऱ्या असंख्य पिढ्यांचेही ते माता - पिता ठरणारे आहेत. येणाऱ्या प्रत्येक काळातला आंबेडकर समाजातील माणूस बाबासाहेबांना ममतेचे विशाल हृदय असलेली आणि जीवनातील सन्मानाने उभे राहण्याची शिकवण देणारी आई समजतो. म्हणून कवी मनोजराजा गोसावी एका गीतात म्हणतात,

“मायबापाहून भीमाचे
उपकार लई हाय रं
आम्ही खातो त्या भाकरीवर
बाबासायबाची सही हाय रं
काल होतास तूतऱ्यावानी
गावाबाहेर उपऱ्यावानी
मान मर्ताब नव्हती इज्जत
होता जगत कुत्र्यावानी
तुझी वाढली किंमत
ही कोनाच्या पाई हाय रं”

हजारो वर्षांपासून अस्पृश्य समाज या देशातील मनुवादी विषमतावादी व्यवस्थेमध्ये कुष्ठरोग्यासारखे उपऱ्यावानी गावाबाहेर जीवन जगत होता. या देशात कुत्र्या मांजरालाही इज्जत होती; पण या देशातील अस्पृश्यांना कवडीचीही किंमत नव्हती. परंतु त्या भाग्यविधात्या बाबासाहेबांमुळे मातीचे सोने व्हावे त्याप्रमाणे अशा अस्पृश्यांची किंमत वाढली. दारिद्र्यात जीवन जगणाऱ्या अस्पृश्यांची दुनियाच बदलली... त्यांच्याकडे आता गाडी, बंगला, नोकरी, संपत्ती आली.

कुंभारानेमातीला आकार द्यावा, तसे बाबासाहेब मातीमोल तूच्छ अस्पृश्यांच्या जीवनाचे मौल्यवान शिल्प जन्म निर्माण करतात. बाबासाहेबांचे हे कर्तृत्व जन्म देणाऱ्या माय - बापापेक्षाही मोठे आहे. म्हणून कवी रमेश थेट आपल्या गीतात म्हणतात-

“शिल्पकार जीवनाचा भीम माझा होता रे
रंजल्या न् गांजल्यांचा दीनदाता होता रे
फाटक्यांच्या वस्तीसाठी मायेचा पदर
दुबळ्यांच्या दुःखाची केली रे कदर
आभाळागत छाया झाली स्वाभिमान दाता रे”

तसेच कवी अमृतबागडे म्हणतात-

“कुंभारापरीतू भीमा
समाजाला घडविले

जीवन उद्धरले
पाळताना पंचशीला
झोपडीच्या जागी आता
दिसू लागला बंगला.
लाचारी-गरीबीला
तूच दूर पळविले..."

ज्या आई-वडिलांनी आपल्या स्वतःच्या कुळाचा उद्धार केला तर ते स्वतःला फार फार धन्य समजतात. येथे तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी कोटी कोटी कुळांचा उद्धार केला. हजारो वर्षांच्या गुलामगिरीतून अस्पृश्यांना मुक्त केले. म्हणून लोकशाहीर वामनदादा कर्डक एका गीतामध्ये म्हणतात –

“उद्धरली कोटी कुळे भीमा तुझ्या जन्मामुळे
जखडबंद पायातील साखळदंड
तडातड तुटले तू ठोकताच दंड
झाले गुलाम मोकळे, भीमा तुझ्या जन्मामुळे”

बाबासाहेब हे जसे दलितांच्या जीवनाचे शिल्पकार आहेत; तसेच ते भारतीय घटनेचे शिल्पकार आहेत. बाबासाहेबांच्या या कार्यासंबंधी गीतकार रंगराज लांजेवार म्हणतात...

“भारतीय घटनेचा तू शिल्पकार आहे
सुगंधापरी तव किर्ती दिगंतात वाहे
शूद्र म्हणुनी जे जे मानव हीन लेखलेले
तमातून काढून त्या तू प्रकाशित केले
कोटी कोटी जनतेचा तू मार्गदीप आहे
सुगंधापरी तव किर्ती दिगंतात वाहे”

तर दुसऱ्या गीतात वामन कर्डक घटना निर्मिती कार्य संबंधी म्हणतात....

“राजदरबारी अशी केली कारागिरी
लोकशाहीचा धुरा लेऊन आपल्या शिरी
कायद्याचं कार्य महान,
माझ्या भीमानं केलं”

अशा पद्धतीने घटना निर्मिती करून बाबासाहेबांनी दलितांचे वाळवंटासारखे जीवन नंदनवनासारखे फुलविले.. बाबासाहेबांची थोरवी गाताना वामन कर्डक म्हणतात-

“पडीक भूमी जीवन अमुचे
कुणी कसेही तुडवित होते
मालक झाला त्याच भूमीचा
भूषविले ते मंगल नाते
तन मन कसूनी, बीज रुजवुनी
पिकवूनी गेला पिता...
कोणी नाही भीमासारखा”

वर्तमान काळात बाबासाहेबांसारखा या विश्वात दुसरा कोणीच नाही, असे वामन कर्डक म्हणतात; तर याही पुढे जाऊन गीतकार बाळ कुंभार बाबासाहेबांच्या थोरवी संबंधित काय म्हणतात बघा-

“चंद्र-सूर्य तळपती जोवर
कीर्ती भूवर राहील तोवर
नवकोटीचा वीर धुरंधर
तोडिले सहजी बंधना
भीमा तुम्हा वंदना”

महामानव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या तेजस्वी कार्याला कवी सुरेश भट आपल्या शब्दातून वंदन करतात आणि बाबांच्या कार्याची ते उंची कशी सांगतात, ते त्यांच्या शब्दात बघा-

“भीमराया घे तुझ्या या लेकरांची वंदना
आज घे ओथंबलेल्या अंतरांची वंदना
कोणते आकाश हे, तू अम्हा नेले कुठे,
तू दिलेले पंख हे, पिंजरे गेले कुठे
या भरा-या आमुच्या, ही पाखरांची वंदना”

स्वतः बाबासाहेब चंदनासारखे झिजले म्हणून गीतकार रंगराज लांजेवार म्हणतात-

“स्वानुभवाने दुःखे अमुची, जाणूनिया घेतली
विद्रोहाची फुले तयाने, करात आमुच्या दिली
संघटनेचा संघर्षाचा कानमंत्र ही दिला”

बाबासाहेबांचे कार्य म्हणजे रक्तहीन क्रांतीच आहे. आत्तापर्यंत जगाचा इतिहास हा रक्तपात करून क्रांती झाल्याचा इतिहास आहे. परंतु बाबासाहेबांनी केलेल्या रक्तहीन क्रांतीचे वर्णन पुढील गीतात कसे समर्पकपणे केले आहे ते पहा-

“क्रांतिवीर महापुरुष जन्मा आले धरतीवर
भीमराव आंबेडकर,
धन्य ते भीमराव आंबेडकर
काळ्या रामाचे मंदिर नव्हते दलितांसाठी खुले
वाट काटेरी झाली मोकळी भीमरायाच्यामुळे
अस्पृश्यतेची रात संपली तेज नवे फाकले
महाडच्या चवदार तळ्याचे पाणीही चाखले
दीक्षा दिधली अन उद्धरला कोटी जनसागर”

या देशाच्या इतिहासात कितीतरी थोर ऋषी-मुनी, संत-महात्मे होऊन गेले; परंतु ते हजारो वर्षांपासून गुलामगिरीत असणाऱ्या दलितांचा उद्धार कधीच करू शकले नाहीत. हे वास्तव गीतकार पुढील ओळीतून व्यक्त करतो-

“कितीक झाले या अवनवीवर, संत मुनी ज्ञानी
करू न शकले आजवरी ते, केले भीमाने झणी
उद्धरली नवकोटी जनता, रुढी मोडुनी जुनी
दीक्षा आम्हा दिली भीमाने, मंगल दिन तो जर्नी”

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे दलित उद्धाराचे कार्य करीत असताना तत्कालीन राजकीय नेत्यांचा विरोध देखील त्यांना पत्कारावा लागतो. परंतु आज बाबासाहेबांचे नाव जगभर गाजते आहे, हे गीतकार हरेंद्र जाधव यांच्या शब्दातून ऐकण्यासारखे आहे-

“महाविरोध कवटाळिला
सारा समाज सांभाळिला
कोटीकोटीचा उद्धार केला हो
शिरी बांधीला मानाचा शेला
अंधरूढीला गुलामगिरीला लावलिया कातर
बाबासाहेब आंबेडकर, नाव हे गाजतंय हो जगभर”

आपल्या देशात देवांची आरती श्रद्धेने केली जाते. सामान्य माणूस कितीही कर्तृत्ववान असला तरीही त्याची आरती या देशात करण्याची प्रथा नाही. परंतु या प्रथेला मोडीत काढून एका मानवाची आरती या देशात आज प्रथमच केली जात आहे. ही आरती बाबासाहेबांची का केली जाते? याची मिमांसा गीतकार पुढील प्रमाणे करतात-

“ज्याने रूढी बंधनातून
काढिले तुम्हा ओढून
आठवून त्याचे ऋण
व्हा मुक्त तुम्ही त्यातून
गाऊन त्याचे गुण, टाकावे गाव गर्जून
ही अशीच आरती गा जा
ही अशीच आरती गा जा, जा पूजा गं”

बाबासाहेबांच्या कर्तृत्वाचे गुणगान गाताना एका कवीला दुसऱ्या कवीचे शब्द थोटे वाटतात की काय, म्हणून एकापेक्षा एक श्रेष्ठ उपमा देऊन बाबासाहेबांच्या कर्तृत्वाचा गौरव वेगवेगळे कवी करित राहतात आणि एकापेक्षा एक सुंदर काव्यरचना जन्माला येत राहतात. त्याची काही उदाहरणे पुढीलप्रमाणे-

“होता तो भीम माझा कोहिनूर भारताचा
बुद्धाचा मार्ग त्यांनी दाविला तारणाचा”
“करून करणी दिपवली धरणी
भयान रात होती जेव्हा
अंधेऱ्या वस्तीत भीमानं लावलाय दिवा”
“सुजानाचा निर्मळ झरा
भीमासारखा माणूस खरा
जन्मा येईल का
माझ्या भीमरायावानी सांगा पुढारी होईल का”
“गावकीचा जोहार, संपला आता माझा
दिल्ली आम्ही पाहिली, त्या भीम संविधानात”

उपरोक्त आंबेडकरी जाणिवेच्या या गीतांमागील निर्मितीकारण हे आंबेडकरांनी केलेले क्रांतिकारी आहे. आणि या क्रांती कार्यामागे उभे असलेले आंबेडकरी तत्त्वज्ञान आहे. कोणत्याही प्रतिभावंतांच्या लेखनामागे एक प्रेरणा उभी असते. तशी सर्व आंबेडकरी गीतकारांच्या मागेही ती उभी आहे. प्रेरणा म्हणजे गीत निर्मिती करायला लावणारी शक्ती होय. हिलाच उत्तेजन देणारी शक्ती किंवा उद्दीपन शक्ती असे आपण म्हणतो. कवी किंवा लेखकाजवळ प्रतिभा असते. पण ही प्रतिभा कोणत्या कारणामुळे निर्मिती करते? आणि ही प्रतिभा विशिष्ट जीवसृष्टी असलेलीच निर्मिती का करते? या दोन्ही प्रश्नांचे उत्तर एकच आहे. प्रेरणा हे ते उत्तर होय. लिहायला लावणारी, विशिष्ट पद्धतीनेच लिहायला भाग पाडणारी किंवा विशिष्ट जीवनादर्शनाचेच आविष्करण करायला भाग पाडणारी मूल्यदृष्टी म्हणजे प्रेरणा होय. भीमगीतांची प्रेरणा व मूल्यदृष्टी हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हेच आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या प्रेरणेतून व मूल्यदृष्टीतून हजारो भीमगीते आज निर्माण होत आहेत या भीमगीतांमुळे मराठी कवितेचे दालन मात्र समृद्ध होत आहे यात शंका नाही

संदर्भ :

- १) आंबेडकरी प्रतिभेचा महाकवी: वामनदादा कर्डक, डॉ. अशोक जोधळे व डॉ. शत्रुघ्न जाधव, प्रतिभास प्रकाशन, परभणी, प्रथमावृत्ती 15 ऑगस्ट 2004.
- २) महाकवी वामनदादा कर्डक गाणं शतकानुशतकाच, संपादन, प्रा. प्रशांत मोरे व सिद्धार्थ मोरे, प्रतिभा पब्लिकेशन, पुणे, प्रथमावृत्ती 2013.
- ३) मराठी कवितेतील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, संपादक, डॉ. भास्कर पाटील, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती 2008.

दलित साहित्याचे प्रेरणास्रोत : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

डॉ.विद्यादेवी मनोहर कांबळे

भाषा विभाग प्रमुख

गोविंदराव कन्हैयालाल जोशी(रात्रीचे) वाणिज्य महाविद्यालय, लातूर.

"जग बदल घालूनि घाव
सांगुनी गेले मज भीमराव"

विश्वभूषण , विश्वरत्न, प्रज्ञासूर्य ,प्रकाश पंडित, स्त्री उद्धारक, भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार ,समाजसुधारक, क्रांतीपर्व, युगपुरुष, अर्थतज्ज्ञ, धर्मचिकित्सक, कायदेपंडित, शोषित, पीडित, अन्यायग्रस्त आणि मागासलेल्या संपूर्ण मानव समूहाचे उद्धारकर्ते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी समाजाला नवी दिशा ,नवा मार्ग, नवी वाट आणि जगणं शिकवलं. सर्वसामान्य ,अस्पृश्य, शूद्र समजल्या जाणाऱ्या माणसात जन्माला येऊन सर्व समाजातील स्तराला माणूस म्हणून जगण्याचा मार्ग दाखविला अशा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा जन्म वडील रामजी ,आई भिमाई यांच्या पोटी 14 एप्रिल 891 रोजी इंदूर येथे महु येथे झाला. भीमराव रामजी आंबेडकर यांचा शैक्षणिक प्रवास अतिशय बिकट आणि समाजाने लावून दिलेल्या सर्व बंधनांना सामोरे जात त्यातून एक वेगळी शिकवण घेऊन समाज संघटन करण्यासाठीचा विडा उचलला. 'शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा ' ही जाणीव समाजात उभी केली .

मी ,माझं अस्तित्व या धर्मांध जातिव्यवस्थेने पिडलेल्या समाजात आहे ,मी एक व्यक्ती आहे .असा व्यक्ती जो या.. या समाजाचा एक हिस्सा आहे आणि माझं मला स्वतंत्र विचारसरणी आहे याची जाणीव प्रथम करून दिली .समाजात स्वतंत्र विचारांची पेरणी केली. जिथे वैचारिकतेचा आभाव होता त्या समाजात विचाराची बीज टाकण्यास ,लावण्यास सुरुवात डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर यांनी केली .दापोली येथे प्राथमिक शिक्षण ,सातारा येथून शिक्षणाला प्रारंभ आणि मॅट्रिक उत्तीर्ण झाल्यानंतर एलफिन्स्टन कॉलेजमध्ये प्रवेश घेतला त्यादरम्यान रमाबाई यांच्याशी त्यांचा विवाह झाला. बी.ए. उत्तीर्ण झाल्यानंतर 12 फेब्रुवारी 1913 रोजी सुभेदार रामजी यांचे निधन झाले त्यानंतर बडोदा येथे नोकरीची सुरुवात झाली. शिक्षणात आलेले अनेक अडचणी आलेले अनुभव त्या अनुभवाचं बोचणं, सलणं,हृदयाला हेलावून टाकणाऱ्या समाजातील धर्म जाती अस्पृश्यता या सर्वाना एकत्रित करून समाजातील अशी जातीव्यवस्थेची दाहकता नसणारी न पेलणारी होती. वर्तमानातील समाज बांधव आणि भविष्याची उभारणीत यातच 'मूकनायक 'ची निर्मिती केली आणि समाज प्रबोधन करण्यास सुरुवात केली .

ब्रिटिशांविरुद्ध चा स्वातंत्र्याचा लढा आणि समाजाचा अंतर्गत असलेल्या दुफळीचा लढा यात आधी समाजाची उभारणे आवश्यक आहेत घराघरातून एक मोठा 'मूकनायक' निर्माण होणे आवश्यक आहे ही जाणीव सतत मनाला मनाला सलत होती आणि त्यातच माझ्या माणसांची ही हेळसांड थांबलीच पाहिजे हा विचार पुढे घेऊन दलित समजल्या जाणाऱ्या सर्वाना एकत्रित आणलं स्त्री पुरुष यांच्या मनातील वेदना, नकार यांना

विद्रोहाची दिशा प्राप्त करून दिली. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार यासाठी प्रेरणादायी ठरून त्यातून दलित चळवळ उभी केली.

दलित चळवळीतून दलित वर्गातील सामान्य माणूस शिकला,संघटित झाला आणि संघर्ष करू लागला आपल्या मनातील विचार स्पष्टपणे मांडणे आणि स्पृश्य समाजातील अशा वैचारिकतेला की जी समाजात दुफळी निर्माण करते त्याला धडा शिकवण्यासाठी मौखिक स्वरूपातच नव्हे तर लिखित स्वरूपातही मोठ्याप्रमाणात सजगता येऊन क्रांती करण्यास समाजातील घटक पेटून उठला.दलित साहित्याची निर्मिती ही याच ज्वालामुखी विचारातून झालेली आहे आणि दलित साहित्य मराठी साहित्याला समृद्ध करणारे साहित्य म्हणून मोठ्या प्रमाणात पुढे आले.समाजातील प्रत्येक विषयावर यासाहित्याने अनेक वांगमय प्रकारातून कडाडून हल्ला केला आणि वाचा फोडण्याचे अद्वितीय कार्य केले.ज्याची मुख्य प्रेरणा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार आहेत .

अस्पृश्य समजल्या जाणाऱ्या आपल्यासारख्याच माणसाला आपल्यासारख्याच माणसाला मीच त्याची वागणूक देणाऱ्या या तुच्छ विचारसरणी असणाऱ्या माणसाचे चित्रण करणारी कथा ,कादंबरी, कविता, नाटक आणि आत्मकथन, आत्मचरित्र डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या चळवळीने त्यांच्या प्रभावाने भारावलेली आहे जी सामाजिक, राजकीय ,आर्थिक क्रांती करण्यासाठी प्रेरित झाली आहे एका वर्गाशी संघर्ष करण्यासाठी पेटून उठलेली आम्हालाही विचार आहेत, वेदना होतात आणि त्याची जाणीव तुला (समाजातील उच्चभ्रू वर्गाला) झालेली नाही त्या वेदनांना कुठेतरी मांडण्याचा प्रयत्न केला असतास तर आम्हीही त्याचा विचार केला असता अशी मांडणारी कविता प्रसिद्ध कवी दया पवार यांनी मांडली

‘हे महाकवे
तुला महाकवी तरी कसे म्हणावे!
हा अन्याय,अत्याचार वेशीवर टांगणारा.....
एक जरी श्लोक तू रचला असतास.....
..तर तुझे नाव काळजावर कोरून ठेवले असते’

ही भाषा कविता वेदनेचा हुंकार घेऊन विद्रोहाची भाषा बोलू लागली कुठेतरी मनात या समाज रचनेचे स्तर, दुःख आणि शोषण पाहून तो कोंडवाडा असह्य होतोय ही जाणीव कविता मांडू लागली...

‘शिळे खाली हात होता तरी नाही फोडला हंबरडा
किती जन्माची कैद कुणी निर्मिला हा कोंडवाडा’

या कोंडवाड्यातून विटाळ, चांडाळ, अस्पृश्य यातून आता आपली सुटका झालीच पाहिजे असा विचार दलित कविता घेऊन पुढे आली ती मानवता समाजात पसरविणाऱ्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारामुळेच जे. वि. पवार यांच्या नाकेबंदी या कवितासंग्रहातील कविता डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या कार्याची नोंद घेताना ते म्हणतात ...

‘तुझ्या आवाजात आवाज मिळविणाऱ्या बेफाम लाटा
तुला झेलणाऱ्या, कुरवाळण्याऱ्या, आशाही लाटा आल्याः तुला गिळू गिळू म्हणणाऱ्या
पण तू तर त्यांनाच गिळलंस

तू झालास परिस्थितीवर स्वार आणि घडविलास नवा इतिहास..’ या शब्दांमधून डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांचे जीवनच कवीने उलगडून दाखवले आहे जगण्यासाठी केलेला संघर्ष ती जाणीवही ही कविता करून देते. आपले वेगळे अस्तित्व घेऊन दलित साहित्यात येते नामदेव ढसाळ यांची कविता मुडद्याला ही जागं

करणारी आहे .असेही मुडदेच होते पूर्वी माणसं स्वतःला माणूस म्हणून घेणारी त्यांच्यात खरा जीव ओतला तो डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी तीच प्रेरणा घेऊन नामदेव ढसाळ म्हणतात

'आता त्यांनी थांबायला हवं

आता त्यांनी बदलायला हवं दुसऱ्याच्या डोळ्यात कुसळ शोधण्यापेक्षा

स्वतःच्या डोळ्यातलं मुसळ दूर सरावं

ही जगण्यातील स्वतंत्रता शिकविणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर नामदेव ढसाळांच्या कवितेचा प्राण आहेत ...

'तू कधीच अनुभवली नाहीस खुड्क कोंबडी सारखी अंडी

महा चिंतक तुझा प्रवाह

परिवर्तन करून गेला आहे आमच्या जीवनात

सत्याला आता डावलून कसं चालेल?...'

ही उमेद जगण्याची नामदेव ढसाळांच्या कवितेतून येते आज आम्ही शिकलो, सावरलो ,जगलो आधीही जगतच होतो कुत्र्याप्रमाणे त्यांच्यात आणि आमच्यात काहीच फरक ठेवला नव्हता व्यवस्थेने त्या व्यवस्थेला मोडीत काढून प्रवाह बदलला आणि आज हे आयुष्य आम्ही जगतो आहोत सुखाची भाकरी खातोय ते केवळ तुमच्यामुळेच ...

'आज आमचे जे काही आहे

ते सर्व तुझेच आहे

हे जगणे आणि मरणे

हे शब्द आणि ही जीभ

हे सुख आणि दुःख

हे स्वप्न आणि वास्तव

ही भूक आणि तहान

सर्व पुण्याई तुझीच आहे'

याच विचाराने प्रेरित होऊन आता विद्रोह मनात पेटला आहे म्हणून ते म्हणतात

'प्रबोधन इतुके झाले की जीव थकून दमून गेला

रणांगण पुकारते आहे स्वीकारू चला त्या आव्हानाला '

आव्हान स्वीकारण्याची ताकत दिलेली आहे त्याला पुढे नेऊन हा विचार साहित्यात रुजविण्याचे काम अनेक दलित साहित्य कारांनी केले दया पवार, नामदेव ढसाळ, नारायण सुर्वे ,यशवंत मनोहर, शरणकुमार लिंबाळे ,बाबुराव बागुल, लक्ष्मण पवार, वामन निंबाळकर, प्रज्ञा पवार, शंकरराव खरात, प्रेमानंद गज्वी,लक्ष्मण माने ,अण्णाभाऊ साठे, प्र. ई. सोनकांबळे ,रुस्तुम अचलखांब, लक्ष्मण गायकवाड,दत्ता भगत , नरेंद्र जाधव, रामनाथ चव्हाण, नामदेव कांबळे, एकनाथ आव्हाड तेआजचे नव्या उमेदीने दलित साहित्यात उतरणारे शिल्पा कांबळे, संजय पवार इत्यादी दलित साहित्यातील नावाजलेले लेखक आंबेडकरवादी प्रेरणा घेऊन त्या चळवळीचा ठसा मनावर उमटवून आपल्या साहित्याला बोलतं करतात. शब्दांना मोठ्या ताकदीनं समाजात पेरण्यासाठी दलित चळवळ, दलित साहित्यकार आत्मभान, स्व अस्तित्व आणि स्वतंत्र विचारसरणी यातील वास्तवता स्पष्टपणे आपल्या साहित्यातून पेरताना दिसतात दलित कविता जेवढ्या ताकदीनं त्याच ताकदीने कादंबरी ही मराठी साहित्यातील अनेक विषय साहित्यिकांच्या समोर ठेवताना दिसते कुचंबणा,चीड,पराक्रम,समूह प्रेम,असे अनेक पदर जगण्यातले उकलताना कादंबरी यशस्वी झाली आहे.दलित कथाही अनेक विषय घेऊन दलित जीवन गावकुसाबाहेरील जगणं, सामाजिक स्तराची,स्त्री-पुरुषाच्या संबंधातील सुक्ष्म संघर्षाचीही मांडणी करते. दलित कथा ही दलित साहित्यात सक्षमतेने आली आहे.

दलित साहित्य हे डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांच्या प्रेरणेतूनच निर्माण झाले गावकुसाबाहेरील माणसाला नीचेतेची वागणूक देणाऱ्या माणसाला धडा शिकविणारे पांडित्य खरे काय आहे ?माणसाची त्रि शुद्धि काय? हिंदुस्थानातील जातीभेदाची कारणे काय ?आर्थिक दुफळी याचे नेमके कारण काय? शिक्षणाचा अधिकार काय? राजकारण, समाजकारण, धर्मकारण, अर्थकारण आणि सगळ्यात मोठी व्यवस्था जातीव्यवस्था यावर कडाडून हल्ला करून दलित वर्गाला संघर्ष करण्याची गरज का आहे? याचेही स्पष्टीकरण डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केले .जे जातीच्या बाहेर जाऊन समाजकारण करतात ते जातिभ्रष्ट आणि जे बिळातल्या उंदरां प्रमाणे जातीअंतर्गत असतात ते जातिनिष्ठ हे किती खरं ?यातील सत्यता पडताळून समाजाला सत्याचा मार्ग दाखवला आणि तेच दलित साहित्य करते. उष्टावळ, तुच्छता, कष्ट, हेळसांड, पारंपरिक कामच तू केलं पाहिजे या सगळ्या संकल्पना मोडून काढून नवसमाज उभारणी करण्यात दलित माणसात स्व'ची जाणीव निर्माण करण्यासाठी दलित साहित्य हे मोठ्या प्रमाणावर फायदेशीर ठरले त्यातून सर्वसामान्य आत समाजात क्रांती ती झाली. थोडक्यात डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक, राजकीय, कायदा ,धर्मव्यवस्था, जातीव्यवस्था, पत्रकारिता, जलधोरण इत्यादी कार्यांचा जेव्हा आढावा एक संशोधक अभ्यासक म्हणून आपण घेतो तेव्हाच या कायदेपंडिताचा एका मोठ्या चळवळीचा खंबीर नेतृत्व करणारा प्रेरणा देणारा प्रेरणास्त्रोत म्हणूनही अभ्यास करता येतो. ही सगळ्यात मोठी कामगिरी आहे ज्यामुळे एकाच पिढीला नव्हे तर अनेक पिढीला जगण्याचा खरा मार्ग शिकविला अशी प्रेरणा या साहित्यिकांच्या अंगी आहे. मूकनायक ,बहिष्कृत भारत, प्रबुद्ध भारत, समता, जनता या वर्तमानपत्राच्या संपादकाची भुमिका जेव्हा बजावली तेव्हाच समाज प्रबोधनासाठी 'जात पात तोडक मंडळाची' ही उभारणी केली आणि त्या मोठ्या साहित्य कार्याची प्रेरणा घेऊन आज मराठी साहित्य मोठ्या प्रमाणात नावारूपाला व यांचा आवाका,व्याप्ती वाढली आहे. मोठ्याप्रमाणात विचारांची पेरणी आणि क्रांती साहित्यकांत झालेली आहे हा एक एक वेगळा पैलू डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या जीवनाचा जगण्याचा त्यांच्या विचाराने भारावलेला, प्रभावित झालेला प्रेरणा घेणारा आणि त्या मार्गावर जाणारा एक वाटाड्या म्हणून जी भूमिका डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी घेतली एका मोठ्या जनसमूहाला ती जगणं शिकवून गेली स्व विचार, आत्मभान, स्वतंत्र विचारसरणी देऊन गेली अशा ज्वालामुखीला माझी मानाची वंदना...

संदर्भ ग्रंथ

१. डॉ. श्रीपाल सबनीस , भारतीय प्रबोधन आणि नव आंबेडकरवाद, मधुराज पब्लिकेशन पुणे.
२. शंकरराव खरात, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांची आत्मकथा, इंद्रायणी साहित्य प्रकाशन पुणे.
३. नामदेव ढसाळ, तूझे बोट धरून चाललो आहे मी, लोकवाडमय गृह, मुंबई.
४. संपा. डॉ. उत्तम हनवते, अर्थतज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, अरुणा प्रकाशन, लातूर.
५. संपा. गणविर रत्नाकर, बहिष्कृत भारतातील अग्रलेख.

21 वे शतक आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे अर्थशास्त्रीय विचार

प्रा. अंकुश रणजित जाधव

अर्थशास्त्र विभाग

बि.पी.आर्ट्स, एस.एम.ए. सायन्स

ॲन्ड के.के.सी कॉमर्स कॉलेज, चाळीसगाव

विश्वरत्न भीमराव रामजी आंबेडकर ज्यांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणून ओळखले जाते. आधुनिक काळातील एक थोर विचारवंत, समाज सेवक, झुंजार नेतृत्व, कायदेपंडित, घटना तज्ञ म्हणून डॉ. बाबासाहेब यांचा विचार करावा लागतो. त्यांचा जन्म 14 एप्रिल 1891 साली मध्यप्रदेशातील महु या गावी एका गरीब कुटुंबात झाला. भारतीय संविधानाचे शिल्पकार भारताच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि धर्म व्यवस्थेवर कायमचा ठसा उमटविणारे एक कृतिशील विचारवंत सामाजिक, आर्थिक, लोकशाही भारतात यावी यासाठी सतत धडपडणारे व विचार मांडणारे व्यक्तिमत्व म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर होय. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे एक कृतिशील विचारवंत होते. 20 व्या शतकातील एक महान विचारवंत, थोर समाज सुधारक, दूरदर्शी राजकारणी आणि एक आर्थिक विचारवंत म्हणून ओळखले जातात. त्यांचे जीवन कार्य अलौकिक व अनन्य साधारण असून भारताच्या जडणघडणीत त्यांचे योगदान खूप मोठे आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे समाजक्रांतीचे तत्ववेत्ते होते ते धर्म, राज्यशास्त्र या विषयांचे अभ्यासक आणि विश्लेषक होते त्याच बरोबर ते अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक व अभ्यासकही होते. त्यांनी भारताच्या आणि जगाच्या अर्थव्यवस्थेचे अध्ययन व संशोधन करून निर्भिड मांडणी केली. शोषित समाजाच्या कल्याणासाठी आणि देशासाठी कोणती आर्थिक धोरणे घातक आहेत? तसेच कोणती आर्थिक संरचना स्वीकारली पाहिजे. याचे त्यांनी अभ्यासपूर्ण विश्लेषण त्यांच्या विविध ग्रंथात, भाषणात, लिखाणात तसेच निवेदनातून केलेले दिसून येतात.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी अमेरिकेतील कॅलिफोर्निया विद्यापीठात एम. ए. या पदवीसाठी "ईस्ट इंडिया कंपनी प्रशासन आणि अर्थनीती" हा शोधनिबंध लिहिला. हे 1915 चे पहिले क्रांतिकारक पाऊल हे अर्थक्रांतीतील वादळी पाऊल होते. त्यांच्या शोधनिबंधात ब्रिटीशांची अर्थनीती ही भारतीयांवर अन्याय करणारी आणि त्यांचा फायदा करणारी होती असे परखड मत बाबासाहेब आंबेडकर या शोधनिबंधातून निर्भिडपणे मांडतात.

आर्थिक प्रश्नांसंबंधी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केले मराठी लेखन अल्प असले तरी ते अभ्यासपूर्ण होते. त्यांनी केलेले लेखन हे इंग्रजीत आहे. त्यांची आरंभीची एम. एस्सी. ही पदवी अर्थशास्त्रातील आहे. "द प्रॉब्लेम ऑफ रुपी" हा जागतिक कीर्तीचा ग्रंथ बाबासाहेबांनी लिहिलेला आहे. अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून जागतिक प्रतिष्ठा असलेल्या या विचारवंताला भारतात मात्र अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून स्थान प्राप्त झाले नाही. त्यांच्या लेखनात तसेच प्रकाशित झालेल्या त्यांच्या लेखनातून हिंदुस्थानच्या आर्थिक स्थिती पासून तर आर्थिक व्यवस्थेपर्यंत त्यांनी व्यक्त केलेले विचार आज उपलब्ध आहे व सामाजिक संस्थांच्या घटनांमधून तसेच संसद इतर कायदे आणि विविध परिषदांमधून त्यांनी वेळोवेळी मांडले आर्थिक विचार अर्थशास्त्राच्या अभ्यासकांना उपयुक्त ठरले आहेत त्यातून त्यांच्या आर्थिक विचारांची दिशा दिसून येते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे अर्थकारण हे केवळ माणसांच्या आर्थिक परिस्थितीचे विवेचन नाही तर ते माणसांच्या वागणुकीच्या आणि माणूस जिथे जगतो त्या सर्वांशी निगडित अशा वास्तवतेच्या उत्थानाचे एक कारण आहे. संपत्ती ही राष्ट्राच्या भरभराटीस कारणीभूत ठरणारी वस्तू आहे त्यामुळे अर्थसंग्रह ही राष्ट्रजीवनात मूल्यात्मक ठरते या संपत्तीचा

उपयोग देशातील साधन वंचितांसाठी उपकारक ठरला पाहिजे आणि तो जर होत नसेल तर संपत्तीच्या समान मूल्यांचे अधिष्ठान काय आहे? यासंदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की राष्ट्रातील संपत्तीचा उपयोग दारिद्र्य आणि गरीब जनतेस जखडून ठेवण्यासाठी होता कामा नये. ती देशाची आपत्ती ठरेल. दारिद्र्य आणि गरीब जनतेचे शोषण करून संपत्ती वाढविण्याचा प्रयत्न झालाच तर तो मार्ग आसुरी मार्ग ठरेल. अशा मार्गांनी संपत्ती वाढविल्यास वर्चस्व मिरवण्याची प्रवृत्ती बळावेल म्हणून बाबासाहेब म्हणतात की, सर्वांना समान रीतीने आर्थिक स्वातंत्र्य उपभोगता यायला पाहिजे. अशी परिस्थिती निर्माण झाली पाहिजे याला राष्ट्रीय अर्थशास्त्राचा मूलस्रोत म्हणता येईल.

भारतात संपत्तीची वाटणी ही विषम प्रमाणात आहे आणि ती मूठभर लोकांच्या हाती एकवटलेली आहे ही विषमता निपटून टाकल्याशिवाय देशात आर्थिक संतुलन केवळ अशक्य आहे. संपत्तीची समान वाटणी आणि जनकल्याण हे असे समीकरण आहे यावर बाबासाहेबांचा दृढ विश्वास होता.

आर्थिक विचार -

भारतीय समाजात प्रचंड आर्थिक विषमता आहे म्हणून लोकांच्या हाती संपत्तीचे केंद्रीकरण झालेले आहे. हे बहुसंख्य लोक गरीब आहेत त्यातही गरीब समाजाचा वाटा मोठा आहे त्यांना कामधंदा तसेच रोजगार उपलब्ध होण्यास त्यांची जात आडवी येते. त्यांना रोजगार उपलब्ध करून देताना गुलामगिरी सारखी वागणूक दिली जाते. अस्पृश्य हे सामाजिकदृष्ट्या अल्पसंख्य असल्याने त्यांच्यावर होणाऱ्या अन्यायाच्या विरुद्ध त्यांचा आवाज दाबून टाकला जातो त्यामुळे त्यांचे सतत शोषण होत आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार हे संबंध भारतीय समाज व्यवस्थेचे विश्लेषण करणारे आहे. त्यांनी तत्कालीन परिस्थितीत मांडलेले अर्थशास्त्रीय विचार काळाच्या सीमा ओलांडणारे होते. अर्थशास्त्राचे तात्विक व व्यवहारी अशा दोन्ही बाजूंनी केलेले विवेचन अधिक परिपूर्ण आहे भारतीय अर्थव्यवस्था, सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय परिस्थिती यांचा सूक्ष्म अभ्यास बाबासाहेबांनी केला होता. त्यामुळेच अर्थशास्त्रीय विचारांची मांडणी करताना या सर्व घटकांचा प्रभाव त्यांच्यात आढळतो.

शेतीविषयक विचार

भारतीय शेतीच्या समस्यांचे डॉ. बाबासाहेबांनी सविस्तर विवेचन केलेले दिसून येते “स्टेट ऑफ मायनॉरिटी” या लेखात तसेच “जनरल ऑफ इंडियन इकॉनोमी सोसायटी” या नियतकालिकांमध्ये “स्मॉल होल्डिंग इन इंडिया” या लेखामध्ये भारतीय शेती विषयी त्यांनी आपले मत मांडलेले दिसून येते. भारतातील नागरिकांचा शेती हा मुख्य व्यवसाय आहे. भारतीय ग्रामीण अर्थव्यवस्था ही शेतीवरच अवलंबून आहे त्यामुळे बाबासाहेबांनी कृषी अर्थव्यवस्थेला अधिक महत्त्व दिले. भारतीय कृषी समस्यांमध्ये कृषी उत्पादन, शेतीचा आकार, धारण क्षेत्र, जमीन धारणेची कमाल मर्यादा यावर त्यांनी चिंतन केलेले दिसते. भारतात धारण क्षेत्राचा आकार उत्तरोत्तर लहान लहान होत असून छोट्या आकाराच्या जमिनी तयार होत आहे यासंबंधी त्यांनी असे म्हटले आहे की, जेव्हा शेत जमीन हा उपजीविकेचा एकमेव व्यवसाय असतो तसेच वारसा हक्क कायद्यामुळे प्रत्येक वारसास शेत जमिनीचे विभाजन आणि अपखंडन होऊन शेतजमिनीचा आकार लहान बनत असतो. भारतात निरनिराळ्या राज्यात शेत जमिनीचा आकार सरासरीने घटत चालल्याचे डॉ. बाबासाहेबांनी निदर्शनास आणून दिले होते. त्यावरून भारत हा अल्पभूधारक शेतकऱ्यांचा देश आहे असे त्यांनी निष्कर्ष काढला होता. तो निष्कर्ष आज खरा ठरत आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय शेतीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी रशियातील “सामुदायिक शेतीचा प्रयोग” राबविण्याचे निर्देश दिले होते या पद्धतीनुसार शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेत जमिनीची मालकी कायम ठेवून सहकारी तत्त्वाने

शेतीची मशागत करता येईल शेतीसाठी लागणारे साहित्य यापद्धतीमध्ये एकत्र वापरावी लागतील. शेतजमिनीच्या मालकीच्या प्रमाणात, उत्पादनावर अल्पभूधारक आपला हक्क प्राप्त करतील. येथे शेतजमिनीची सामुदायिक पद्धतीने मशागत केल्यास शेतजमिनीच्या वाढणाऱ्या उत्पन्नामुळे देशाचा आणि आणि वैयक्तिक शेतजमिनीच्या मालकाचा फायदा होतो असा विचार त्यांनी व्यक्त केला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना भारतातील मोठ्या आकाराच्या लोकसंख्येला लागणाऱ्या अन्नधान्याच्या उपलब्धतेचा प्रश्न महत्त्वाचा वाटत असे जगातील इतर देशांमध्ये लोकसंख्या कमी असून तेथे दर हेक्टरी उत्पादन भारताच्या तुलनेत किती तरी पटीने जास्त आहे. हे त्या दृष्टीने भारतात शेतीची दर हेक्टरी उत्पादकता सुधारण्याची त्यांना गरज वाटत असे. शेत जमिनीचे धारण क्षेत्र मोठे असावे यास त्यांनी संमती दिली. असली तरी शेतजमिनीचे एकत्रीकरण करण्यास मात्र विरोध केला. त्यांच्या मते विशिष्ट आकाराचे मोठे धारण क्षेत्र तयार करण्यासाठी छोट्या शेतकऱ्यांच्या जमिनी एकत्र केल्या जातील यातून अनेक लहान शेतकऱ्यांना त्यांचे उपजीविकेचे साधन गमावून टाकावी लागेल त्याऐवजी त्यांनी एकाच शेतकऱ्याचे विविध ठिकाणचे तुकडे एकाच दिशेला सलग करून द्यावेत असा मार्ग सुचविला ज्यामुळे लहान शेतकऱ्यांची शेतीची मालकी कायम राहून शेतजमिनीचे आकारमान वाढेल.

निष्कर्ष

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी जे आर्थिक विचार मांडले आहे. ते गरीब शेतकऱ्यांच्या स्थितीचा विचार करणारे आहे त्यांचे आर्थिक शोषण होता कामा नये ही मूलभूत तत्वे त्यांनी पाहिलेली आहेत. सधन श्रीमंत शेतकऱ्यांवर त्यांच्या ऐपतीप्रमाणे कराचा भार पडणार हे ओघानेच आले. या तत्वानुसार ज्यांची ऐपत एका ठराविक ऐपतीच्या खाली असेल त्या कराच्या जाचणीतून मुक्त करता येते त्यात सूट मिळते. भारतातील शेती उत्पन्नावर कर बसवावा अशी अतिशय वैचारिक आणि मूलभूतसंरचनात्मक सूचना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केली याप्रमाणे बाबासाहेब अतिशय मूलभूत असा विचार मांडताना दिसतात.

संदर्भ ग्रंथ -

1. आधुनिक भारतीय राजकीय विचारवंत - प्रशांत पब्लिकेशन, जळगांव
2. भारतीय राजकीय विचार - प्रशांत पब्लिकेशन, जळगांव
3. डॉ. बाबासाहेब - केसरी
4. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखण, भाषण खंड 18
5. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर बहिष्कृत भारत
6. आर्थिक विचाराचा इतिहास - डॉ. कदम विजय
7. गुगल सर्चइंजिन

एकविसावे शतक आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे अर्थशास्त्रीय विचार व कार्य

सौ.विश्रांती सुरेश चांगन

प्रज्ञासूर्य डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर म्हणजे एक असामान्य प्रतिभावंत विधिशास्त्र, समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र आणि मानववंशशास्त्र अशा अनेक शास्त्रांमध्ये तसेच समाजकारण, धर्मकारण, राजकारण आणि पत्रकारिता अशा विविध क्षेत्रांमध्ये डॉक्टर आंबेडकरांनी बहुमोल कामगिरी बजावलेली असली, तरी ते मूलतः अर्थतज्ञ होते. त्यांनी तिन्ही अंगांनी अर्थशास्त्राचा विचार केला.

1) राजकीय अर्थशास्त्र 2) सामाजिक अर्थशास्त्र 3) धार्मिक अर्थशास्त्र

डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांनी गरीब जनतेला सामोरे ठेवून आपल्या आर्थिक विचारांचा पिरामिड उभारलेला आहे. डॉक्टर आंबेडकर यांनी अर्थशास्त्रावर तीन ग्रंथ लिहिले

1) ऍडमिनिस्ट्रेशन अँड फायनान्स ऑफ द ईस्ट इंडिया कंपनी

2) इव्होल्युशन ऑफ प्रोविन्शियल फायनान्स अँड सोल्युशन

3) प्रॉब्लेम ऑफ रुपी : इट्स ओरिजिन अँड सोल्युशन

हे तीनही ग्रंथ एम ए , पीएचडी आणि डॉक्टर ऑफ सायन्स या तीन पदव्या यांसाठी लिहिलेले प्रबंध होत. डॉक्टर आंबेडकरांचे अर्थशास्त्रीय लेखन हे सर्व देशाला समोर ठेवून करण्यात आलेले आहे. हे कोणत्याही एका वर्गा पुरते सीमित नव्हते. आर्थिक प्रगतीच्या बाबतीत प्रगतीमधील असंतुलन टाळले पाहिजे. केंद्र सरकार व राज्य सरकारांनी राजकीय वैर बाजूला ठेवून गरिबासाठी सामाजिक अर्थकारण करावयास हवे. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी लोकशाहीप्रधान मार्ग निवडला. महात्मा गांधींचा दुराग्रह, हिंदू पुढाऱ्यांचा बोटचेपेपणा, तथाकथित सुधारकांचा पलायनवाद इत्यादी गोष्टींचा अनुभव घेऊन झाल्यावर डॉक्टर बाबासाहेबांना पूर्णपणे पटले की व्यवस्थेत बदल घडवून आणावयाचा असेल तर शासन व्यवस्थेमध्ये शिरून काम करावे लागेल. डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांनी सामाजिक व राजकीय अर्थकारणाची सांगड घातली होती.

सामाजिक अर्थकारण म्हणजे सर्व समाजांना विशेष करून दुर्बल घटकांना आर्थिक बळ पुरवून त्यांना सुदृढ करणे. अर्थशास्त्र हे एक समाजशास्त्र आहे यास्तव एकच नियम, एकच पद्धती आणि एकच रचना सक्तीने वापरून सामाजिक अर्थकारण करता येणार नाही इथेच फरक पडतो तो प्रज्ञा व बुद्धीमध्ये. गौतम बुद्धांचा संपूर्ण भर प्रज्ञेवर होता. डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सुद्धा याच प्रज्ञेचा आधार घेत आपले अर्थशास्त्रीय विचार मांडले.

डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मांडलेले आर्थिक विचार आजहीही बहुतांशी भारतातील अर्थशास्त्रीय बाबींना लागू पडतात. बाबासाहेबांच्या प्रत्येक महत्त्वाच्या आर्थिक विचारांचा आता विस्तृतपणे आढावा घेऊया-.

1) "मूलभूत उद्योग सरकारच्या मालकीचे असावेत" डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांनी हा मोलाचा अर्थिक विचार तब्बल 60 वर्षांपूर्वी मांडला. आज या विचारांची प्रचिती सर्वच भारतीयांना येत आहे. जागतिकीकरण, खाजगीकरण व सबलीकरणाच्या नावाखाली सरकार आपली कल्याणकारी राज्य चालवण्याची जबाबदारी वेगाने कमी करत आहे. उदाहरणार्थ वायुरूप इंधन काढण्यासाठी सरकारने खाजगी कंपन्यांना मोठे कंत्राट दिलेले आहे. या कंत्राटांमधील विविध अटीवरून आज आरोप- प्रत्यारोप होत आहेत. सरकारी मालकीच्या तेल व वायू कंपन्या स्वतःचा कारभार नीट पणे करतात. तात्पर्य मूलभूत सेवा व वस्तूचे उत्पादन सरकारी नियंत्रणात असेल तरच या

गोष्टी माफक किमतीमध्ये भारतातील गरीबास मिळू शकतील. डॉक्टर बाबासाहेबांचा 'सरकारी मालकीचा विचार' हा सामाजिक अर्थकारणाच्या संकल्पनेनुसार योग्य असला तरी आज या विचारांची योग्य अंमलबजावणी होताना दिसत नाही. डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार एकविसाव्या शतकात आजही मार्गदर्शक ठरतात.

2) विमा योजना- विमा योजना ही सरकारच्या अधिकारातील बाब असावी डॉक्टर बाबासाहेबांचे ठाम मत होते. सद्यस्थितीमध्ये अनेक खासगी विमा कंपन्या गरीब विमा धारकांचे दावे सर्व अटींची पूर्तता करून सुद्धा शुल्लक कारणावरून नाकारतात, या पार्श्वभूमीवर बाबासाहेबांचे हे विचार तंतोतंत लागू आहे . एल.आय.सी. ही सरकारी संस्था आहे प्रीमियम स्वरूपात जी रक्कम आपण भरतो, ती रक्कम देशाच्या आर्थिक विकासासाठी वापरली जाते. या सर्व व्यवहारांमध्ये पारदर्शकता व निश्चितता असते तसेच या ठिकाणी नफेखोरी नसते व त्याच प्रमाणे सामान्य लोकांना परवडेल असा विम्याचा दर असतो. बाबासाहेबांच्या विचाराप्रमाणे सरकारच्या अखत्यारीतील विमा कंपन्या गरिबांसाठी अल्प किमतीमध्ये विमा हप्त्याच्या योजना बनवू शकतात. तोच विमा आज एकविसाव्या शतकात गरिबांसाठी पुढील विविध कारणांसाठी उपलब्ध असायला हवा होता कुटुंब व परिवार विमा, बेरोजगार विमा, संपूर्ण शेतीचा विमा, प्रकल्प विमा, रोगराई विमा गरिबावर वेळोवेळी येणारी संकटे दूर करण्यासाठी व समस्यांना तोंड देण्यासाठी वरील विम्याची मदत होऊन प्रतिकूल परिस्थितीवर मात केली असती.

3) खेडी व छोटी शहरे समृद्ध व अद्ययावत हवीत-- अमेरिका व इंग्लंड येथील खेडी पाहून डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांनाही वाटे की भारतातील गावे अशी सुंदर व स्वयंपूर्ण व्हायला हवीत. साठ वर्षांपूर्वी डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केलेला हा दुरगामी विचार खरोखरच क्रांतिकारक होता. एकविसाव्या शतकात ह्या आर्थिक विचारधारेचा चांगल्याप्रकारे अवलंब केला असता तर खेड्यातील छोटे उद्योग व पारंपरिक व्यवसाय समृद्ध झाले असते. खेड्यातील प्रत्येक तरुणाला रोजगार व व्यवसायांना प्रोत्साहन मिळून प्रत्येक जण स्वयंपूर्ण झाला असता व आपल्या देशातून गरिबीचे उच्चाटन झाले असते व गावातील समाजाची भरभराट झाली असती. छोट्या गावांमध्ये सुधारणा झाल्या तर छोटे व मध्यम उद्योजक आपले उद्योग उभे करतील रोजगार संधी त्यांच्या वास्तव्याच्या ठिकाणीच उपलब्ध होऊन त्यांची पर्यायाने राष्ट्राची प्रगती होईल रोजगारासाठी मोठ्या शहराकडे होणारे स्थलांतर हा त्या शहराच्या सोयीसुविधांवर व नैसर्गिक स्रोतांवर परिणाम करणारा फार मोठा घटक आहे. तरुणांना त्यांच्या गावच्या ठिकाणी रोजगार मिळाला तर ते त्यांच्या मालकीच्या शेतीकडे सुद्धा चांगले लक्ष देतील, पर्यायाने त्यांचे उत्पन्न वाढेल व यातूनच मिळणाऱ्या करांचा गावातील विकासासाठी उपयोग होईल .डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या चिंतना मागे दूरदृष्टीचा अर्थशास्त्रीय विचार लक्षात घेता, त्यांचा भर खेड्याची समृद्धी व पर्यायाने तळागाळातील जनतेची समृद्धी व त्यातूनच समाजाची व पर्यायाने देशाची अर्थव्यवस्था बळकट करण्याचा अनमोल विचार खरोखरच क्रांतिकारक होता.' रुपयाचा विनिमय दर हा रुपयाच्या ताकदीवर अवलंबून असावा' हा डॉक्टर बाबासाहेबांचा रुपयावरील प्रबंध आज सुद्धा तंतोतंत आजच्या अर्थव्यवस्थेला लागू होतो. डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांनी रुपयाच्या विनिमयाचा दर हा रुपयाच्या क्रयशक्तीवर अवलंबून असायला हवा हा मूलभूत सिद्धांत मांडताना, आंतरराष्ट्रीय अनिश्चितता व तिचा गैरफायदा घेणाऱ्या लोकांच्या विकृत विचार सरणीवर प्रहार केला. डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांनी अर्थशास्त्रातील "क्रयशक्तीची समानता" या मूलभूत संकल्पनेवर खूप खोलात जाऊन विचार केला होता. त्या त्या वस्तूंची आयात निर्यात ही वस्तूच्या संबंधाने असलेल्या मागणी- पुरवठा याबाबी नुसार व तत्संबंधी रुपयाच्या शक्तीवर अवलंबून असावी असा पायाभूत विचार डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मांडला. हा नियम आज एकविसाव्या शतकात भारत व

चीनमध्ये कच्चा लोखंडाच्या व्यापाराला लागू केल्यास भारतीय निर्यातदारांचा फायदा वाढेल. डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'रुपया' हे चलन सशक्त होण्यासाठी ज्या उपाययोजना मांडल्या होत्या त्याचा तात्काळीन राज्यकर्त्यांनी योग्यप्रकारे अवलंब केला असता तर आज आशिया खंडात 'रुपया' एक प्रमुख चलन बनू शकले असते. त्यांच्या या विचारांमध्ये भारताला उंच शिखरापर्यंत पोहोचवण्याची दूरदृष्टी व सामर्थ्य होते .

डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारानुसार सामाजिक अर्थकारणाचा पाया हा प्रजा वर आधारित असावा म्हणजेच भुकेलेल्यांना भाकरी द्यावी पण नंतर मात्र त्यास स्वतःची भाकर स्वतः मिळवण्याची कुवतही द्यावी असे त्यांचे मत होते. समता, स्वातंत्र्य, बंधुता तर असावी पण त्याही पलीकडे जाऊन सर्व मानव समान आहेत, समान हक्क समान कायदा यावर त्यांचा भर होता. हे सर्व शिक्षणातूनच घडेल असा त्यांचा ठाम विश्वास होता. उत्तम शिक्षण घेतल्यास उत्तम नागरिक तयार होतीलच तसेच समाजातील तळागाळातील सामान्यजन सुशिक्षित होऊन आपल्या बुद्धिमत्तेच्या बळावर अनेक उद्योग व व्यवसाय उभारतील. नोकरीपेक्षा की उद्योजक म्हणून आपल्या बुद्धिमत्तेचा उपयोग ते आपल्या देशाचे भविष्य उज्ज्वल करण्यास हातभार लावतील. आज एकविसाव्या शतकात डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या श्रेष्ठ विचारांची खरेच गरज आहे

4) सामुदायिक शेती- सामुदायिक शेतीचे अर्थशास्त्र हा खूप मोठा विषय आहे. डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शेतीविषयक मूलभूत तीन विचार फार महत्वाचे आहेत—

- 1) सामुदायिक शेती केल्यास ती किफायतशीर होईल.
- 2) शेती सोबतच सुयोग्य असे जोडधंदे करावेत.
- 3) शेत जमीन सरकारच्या मालकीची असावी. ती शेतकऱ्यांना भाडेतत्त्वावर द्यावी.

आजही भारतीय 'शेतकऱ्याला' आपली 'जमीन' ही फार जिव्हाळ्याची गोष्ट असते. कारण ती वडिलोपार्जित असते. एकविसाव्या शतकात सामुदायिक शेतीचा विचार करावयाचा झाल्यास, एकाच गावचे शेतकरी सहकारी तत्त्वावर एकत्र येऊ शकतात. पहिल्या पातळीवर ते आपल्या जमिनीची वैयक्तिक मालकी स्वतःकडे ठेवून शेतीच्या काही समान प्रक्रिया एकत्रितपणे करू शकतात. उदाहरणार्थ - शेत जमीन साफ करणे, नांगरणी, पेरणी, जलसिंचन, राखण, तोडणी, साठवण व बाजारपेठेत पाठवणे इत्यादी सर्व प्रक्रिया समान खर्चातून उत्तम प्रकारे होऊ शकतात. असे एकत्र येण्याने शेतीचा खर्च कमी होईल. शेतीमधील विविध कामांची गुणवत्ता वाढेल. त्यामुळे राजकीय व प्रशासकीय त्रास कमी होईल. सामुदायिक शेती केल्याने अवजारे व यंत्रे यावरील खर्च कमी होईल. तसेच यामुळे शेतकऱ्यांची प्रगती होईल व आधुनिक विचारसरणीनुसार शेती करण्यास वाव मिळेल. सहकारी शेती संस्था स्थापन करून शेतकऱ्यांना सहकारी तत्त्वावर शेती करता येईल आपला कृषिप्रधान देश असल्यामुळे डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांच्या शेतीविषयक विचारांचा नक्कीच फायदा होऊन अर्थव्यवस्था सुधारण्यास मदत होईल तसेच अत्यंत प्रगल्भ, बलशाली व समृद्ध समाज तयार होईल.

संदर्भ सूची

- 1) "डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर" - भालचंद्र फडके, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे- 30 (1985)
- 2) "आधुनिक भारताचा इतिहास"- डॉक्टर बी. एल. गेवरे व डॉक्टर एन. के. बेलेकर, प्रकाशन- एस चंद आणि कंपनी लिमिटेड.
- 3) "महामानव डॉक्टर भीमराव रामजी आंबेडकर"- लेखक- डॉक्टर जानराज काशिनाथ गायकवाड 'राजवंश', रिया पब्लिकेशन.
- 4) "डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर आणि एकविसावे शतक"- डॉक्टर गिरीश जाखोटिया, पहिली आवृत्ती 11 एप्रिल 2015, मॅजस्टिक प्रकाशन.

एकविसावे शतक आणि भारतीय संविधान

प्रा.डॉ. नरसिंग आप्पासाहेब कदम

सहयोगी प्राध्यापक,

शिवाजी महाविद्यालय उदगीर, जिल्हा लातूर

आपण स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून लोकशाही राजवटीमध्ये राहत आहोत. लोकांनी ,लोकांकडून लोकांसाठी चालवलेले राज्य म्हणजे लोकशाही अशी लोकशाही बदलती व्याख्या सांगून लोकशाही कशी असावी याचे चित्रण त्यातून मांडले .अशा प्रकारच्या लोकशाहीचा, सार्वभौमत्वाचा मुद्दा घेऊनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी संविधान मांडले. हे संविधान 1950 वाली लागू करण्यात आले. भारताच्या संविधानाचा विचार केला तर संविधानाच्या निर्मितीमागे भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ ,समाजसुधारकांनी उभ्या केलेल्या चळवळी, डाव्या पक्षांनी अभ्यासपूर्वक चालवलेल्या किसान व कामगारांच्या चळवळी यांनी महत्त्वाची भूमिका बजावलेली दिसते

भारतीय राज्यघटनेमध्ये धर्मनिरपेक्ष राष्ट्रवाद ,समाजवाद आणि समाज सुधारणा याचा प्रभाव दिसून येतो. राज्यघटनेत स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्याय या मूलभूत हक्कांचा समावेश दिसून येतो घटनेतील कलम 14 ,कलम 19 आणि कलम 21 या हक्कांच्या तीन कलमांना तर सर्वोच्च न्यायालयाने सुवर्ण त्रिकोणच म्हटले आहे .भारताने धर्मनिरपेक्ष राष्ट्रवादाचा स्वीकार केला. धर्मनिरपेक्ष राष्ट्रवाद जात, धर्म, वर्ग, वंश, लिंग यांचा विचार करताना सर्वांना समान मानतो. याची अनुभूती आज पर्यंत भारतात घडलेल्या अनेक घटनेच्या बाबतीत आलेली आहे .आजचाच विचार केला तर भारतामध्ये कोरोनाने आपले हातपाय पसरायला सुरुवात केली आहे .त्याच वेळी भारताचे पंतप्रधान मा.नरेंद्रजी मोदी यांनी तात्काळ लॉक डाउन केले ,जनता कर्फ्यू लागू केला तेअगदी यशस्वी ठरले. भारतातील अनेक राज्यात ,अनेक जिल्ह्यात ,अनेक तालुक्यात ,अनेक गावात कोरोनाचा शिरकाव सुद्धा झाला नाही. तसेच बऱ्याच भागांमध्ये शिरकाव झाल्यानंतर त्याचा फैलाव झाला नाही .भारतातील परिस्थिती नियंत्रणात राहिली याचे कारण म्हणजे भारताचे संविधान होय. आजच्या परिस्थितीचा विचार केला तर डॉ.बाबासाहेबांच्या संविधानाने भारतात घडणारे मृत्यूचे तांडवच थांबवले म्हणावे लागेल. तीच पद्धत अमेरिकेत नसल्यामुळे अमेरिकेत लाकडाऊन राबवता येत नाही. लोक रस्त्यावर उतरू लागले आहेत .पन्नास हजारावर मृत्यूचा आकडा गेला तरी राष्ट्राध्यक्ष डोनाल्ड ट्रम्प कोरोनाच्या महामारीमुळे उद्धवणाऱ्या परिस्थितीला थांबू शकत नाहीत. पण भारतामध्ये मात्र पंतप्रधानांना संविधानामुळे हे सर्व करता आलेले आहे.

संविधाना पुढे देशापेक्षा कोणताही पक्ष, जात, धर्म ,श्रेष्ठ नाही म्हणून सांगितले. त्यामुळेच कोरोनाचा फैलाव थांबवण्यासाठी भारतातील मंदिर, मस्जिद, चर्च, गुरुद्वारा ,धार्मिक सण -उत्सव, शैक्षणिक कार्य ,लग्नसमारंभ राजकीय कार्यक्रम सर्वावर प्रतिबंध घालता आला. समाजहिताच्या दृष्टीने पावले उचलता आली. त्यामुळे आपण भारतात होणारे मृत्यू तांडवा रोखू शकलो.ही किमया संविधानाने केलेली आहे. त्या वेळेस डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणाले होते ,”मार्गदर्शक तत्त्वे ही घटनेच्या हृदयस्थानी आहेत आणि त्यांची अंमलबजावणी करण्यासाठी त्यांचा घटनेत समावेश केलेला आहे. तब्बल सात दशकांनंतर सिंहावलोकन केले तर किमान लॉकडाऊन मधील लोक प्रतिसाद आणि शासनाचे नियम याचा ताळमेळ जुळलेला दिसून येतो.

संवैधानिक तरतुदीला आणि त्यात समाविष्ट असलेल्या मूल्यांना अनुसरून आपल्या सामाजिक व्यवस्थेची निर्धोकपणे वाटचाल झालेली आहे असे वाटते."

10 जून 1950 ला बाबासाहेबांनी त्रिवेन्द्रम याठिकाणी लेजिस्लेटिव्ह चेंबरच्या सभागृहात संविधान आणि संवैधानिक नीतिमत्ता या विषयावर चौफेर मांडणी करत विचार मांडले होते .त्यावेळी ते म्हणाले होते , "प्रत्यक्ष राज्यघटनेपेक्षा घटनेप्रमाणे वागण्याची नीती जनतेत असणे या गोष्टीला फार महत्त्व आहे. आपल्या देशात संसदीय लोकशाही यशस्वी व्हावयाची असेल तर शासन व जनता या उभयतांनी घटनेतील काही संकेत व नैतिक मूल्यांचे पालन केले पाहिजे .जसे सरकार बनविण्याच्या कार्यपद्धतीबद्दल आदर, कायद्याचे पालन, स्वतंत्र विचार करण्याची सवय व बहुसंख्याकांच्या नियमाचे पालन" यातून शासनकर्त्यांनी व जनतेने नीतिमत्तेचे बंधने स्वतःवर लादून घेतली पाहिजेत यावर भर दिला. भारतात घडलेल्या अनेक घटनांमधून हे घडलेले दिसून आले. समाज व्यवस्थेचा जर विचार केला तर असे वाटते की सर्वप्रथम भारतीय संविधानाची रचना नीट समजून घ्यावी लागेल .कारण अज्ञानातून आणि गैरसमजातून या संविधानाच्या सुरक्षिततेसाठी आणि अंमलबजावणीसाठी जे कायदे व नियम केले गेले आहेत त्यालाच आपण संविधान समजू लागलो आहोत .भारतीय संविधानाचा जर विचार केला तर संविधानाच्या सुरुवातीला दिलेल्या "उद्देशिका किंवा प्रास्ताविका" नंतर आलेली संस्था निर्माण करण्यासंबंधीची ठोस मांडणी ,त्यानंतर संस्थांना दिलेली दिशादर्शक नियम व अटी याची मांडणी. गेली सत्तर वर्षांपासून आपले संविधान सर्वसामान्य माणसाच्या हिताचे संरक्षण करते. या नात्याने आपल्या शासन व्यवस्थेला पायाभूत मानून कार्यरत ठेवले आहे

उद्देशिका किंवा प्रास्ताविकातून हा देश कुठल्या मूल्यांवर उभा राहणार आहे, इथल्या नागरिकांविषयी कुठले हक्क आणि स्वातंत्र्य जपणार आहे. आपल्या बांधवाप्रती आणि देशाप्रती काय जबाबदाऱ्या आहेत .याचे निश्चितीकरण केले आहे .तर त्यानंतर उद्देशिका अमलात आणण्यासाठी ज्या संस्था निर्माण कराव्या लागणार आहेत याची ठोस मांडणी आलेली आहे .संस्थांचे कामकाज त्यांचे हक्क,अधिकार ,कार्य करण्याच्या पद्धती याबद्दलची मांडणी आलेली आहे. तर पुढील भागात उद्देशीकेतील उद्देश समर्थपणे आणि विनाअडथळा अमलात आणण्यासाठी लोकशाही संस्थांना नियम व अटी घालून दिलेल्या आहेत.

आपण ज्या प्रकारची लोकशाही स्वीकारली आहे त्यामध्ये 'माणूस' हा केंद्रस्थानी मानला आहे .माणसाभोवती बाकी सर्व गोष्टी फिरताना दिसतात .त्यामुळे त्यांचे नैसर्गिक अधिकार व स्वातंत्र्य कबूल केलेले आहे त्यानुसारच आचार-विचार विहाराचे स्वातंत्र्य मान्य केले आहे. यामुळे भारतात घडणारे व्यवहार हे व्यक्तिकेंद्रित होताना दिसतात .धर्म, जात ,भाषा, लिंग या गोष्टी मानवी विकासात आड येणार नाहीत याची काळजी घेतली आहे. त्यामुळे आपण पाहतो देशावर कोणतीही आपत्ती आली तर ती सोडवताना माणूसकेंद्री म्हणून विचारात घेतली जाते .देशाला होणारे नुकसान सहन केले जाते पण अगोदर मानवी जीवनाचा विचार केला जातो.

फेब्रुवारी 2020 ला भारतावर आलेले मोठे संकट म्हणजे कोरोना .हा संसर्गजन्य आजार होय .अमेरिकेसारख्या प्रगत देशांनी कोरोनापुढे हात टेकले. एप्रिल पर्यंत 50 हजारांपेक्षा जास्त बळी अमेरिकेमध्ये गेले. चीन ,इटली सारखे देश हतबल झाले .अर्थव्यवस्थेला महत्त्व देण्याचा त्यांचा प्रयत्नही अंगलट आला आणि या ठिकाणी भारताचे पंतप्रधान मा. नरेंद्रजी मोदी व्हिडिओ कॉन्फरन्सिंगद्वारे मुख्यमंत्र्यांशी संवाद साधताना म्हणाले, "देशाची अर्थव्यवस्था महत्त्वाची नाही तर या ठिकाणी माणसांच्या जीविताचे महत्त्व आहे" ही किमया

फक्त संविधानाची आहे .म्हणजेच अर्थव्यवस्था ढासळली तर ती उभी करायला माणसे महत्त्वाचे आहेत .अगोदर माणसे जगवा, त्यानंतर ते अर्थव्यवस्था सुरळीत करण्यासाठी प्रयत्न करतील. अर्थव्यवस्था पूर्वपदावर यायला भलेही वेळ लागेल पण ती अर्थव्यवस्था पहायला माणसे जगले पाहिजेत . असा संदेश जणू काही यातून दिला गेलेला दिसतो .डॉ. बाबासाहेबांच्या संविधानाने हे सांगितले ज्याची आज देशभर अंमलबजावणी होताना दिसत आहे .

संदर्भ :-

- 1) 19 नोव्हेंबर 1948 रोजी संविधान सभेत बाबासाहेब आंबेडकरांनी केलेल्या भाषणातून
- 2) चौसाळकर अशोक (संपा .)धर्म समाज आणि राजकारण लोकवांगमय गृह मुंबई 2004 प्र. 72
- 3) डॉ. वाघमारे जनार्दन उदारमतवाद, संसदीय लोकशाही आणि संविधान, विचारशलाका जानेवारी-मार्च 1992

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे पत्रकारितेतील योगदान

डॉ. अशोक गौरीशंकर माळगे
सी. बी. खेडगीज महाविद्यालय,
अक्कलकोट, जि. सोलापूर

प्रास्ताविक:-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपल्या वृत्तपत्रात सामाजिक विषयाबरोबरच राष्ट्रीय विषयावरही लेखन केले आहे. 'मूकनायक', 'बहिष्कृत भारत', 'जनता', 'प्रबुद्ध भारत' मधून त्यांनी वेगवेगळे विषय हाताळले आहेत. ते सर्वच विषय संविधानातून प्रकट झाले आहेत. स्त्री-पुरुष समानता, अस्पृश्यता निवारण, कामगारांचा प्रश्न, भाषेचा विचार हे सारे विषय बाबासाहेब आंबेडकरांनी हाताळले आहेत. त्यांची पत्रकारिता ही निर्भय आणि निर्भेळ होती. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चिंतनातून अनेक राष्ट्रीय समस्यांचा ऊहापोह झाला आहे. भारताच्या स्वातंत्र्यालढ्याचे नेतृत्व करणाऱ्या सर्व मंडळींनी वृत्तपत्रांचा आधार घेतला. तसेच आंबेडकरांनी 'मूकनायक', 'बहिष्कृत भारत', 'जनता', 'प्रबुद्ध भारत' या वृत्तपत्रातून आपले भूमिका मांडले आहेत.

मूकनायक:-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मूकनायक या पाक्षिकाची निर्मिती निश्चीत अशा उद्दीष्टाने प्रेरित होऊन केलेली आहे. कारण त्यांना अस्पृश्यांमध्ये आत्म जागृती करावयाची होती. अस्पृश्यांच्या हिता-अहिताची चर्चा करावयाची होती. त्यांच्या व्यथा वेदनांना वाचा फोडावयाची होती. त्यांच्यावरील सर्वच स्थरावर होणाऱ्या अन्याय, अत्याचाराला सरकार पुढे मांडावयाचे होते. तसेच स्पृश्य समाजापुढेही मांडावयाचे होते. अस्पृश्यांमध्ये स्वाभिमानाची ज्योत जागृत करावयाची होती. त्यांना त्यांच्या उद्धाराचा मार्ग दाखवून द्यावयाचा होता. समग्र सुधारण्याचा त्यांना फायदा करून द्यावयाचा होता. त्यासाठी त्यांच्यात राजकीय हक्काविषयीची जागृती निर्माण करावयाची होती. राजकीय क्षेत्रात त्यांना वेगळे हक्क प्राप्त करून द्यावयाचे होते. ही सर्व उद्दीष्टे साध्य करण्याचे एक प्रभावी माध्यम म्हणजे वृत्तपत्र आहे याची त्यांना पूर्ण जाणीव झाली होती. म्हणूनच त्यांनी 'मूकनायक' या पाक्षिकाचा प्रारंभ केलेला आहे. हजारो वर्ष ज्या अस्पृश्य जातींना हिंदू समाज व्यवस्थेने व धर्म व्यवस्थेने मुकबधीर बनविले, अशा मुक्यांना-बहिऱ्यांना डोळे,वाचा,मती आणि गती देण्याच्या उद्दीष्टाने मुकनायकाचा प्रारंभ केला आहे. त्या द्वारे हिंदू समाजात परिवर्तन व सुधारणा करण्याचे कार्यही केले आहे.डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना वृत्तपत्राची आवश्यकता या उद्दिष्ट पूर्तीसाठी वाटली आहे. त्यांनी त्याच भुमिकेतू मुकनायक या वृत्तपत्राची निर्मिती केला आहे. मुकनायक हा अस्पृश्यांचा मुक्तीसंग्रामाचा पाया भक्कम करणारा विचारदिप होता. अस्पृश्यांच्या सामाजिक व राजकीय व सांस्कृतिक क्षितिजांना रूढावणारी तेजस्विता होती. मुकनायकांनी दलितांच्या भवितव्यांची मांडणी केली आहे. मुकनायकासारखी विचारपत्रे समाजाच्या आकांक्षाचे सार्थ उद्गार ठरतात.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे पत्रकारितेतून मुकनायक द्वारे मुक्यांना बोलते केले. 'बहिष्कृत भारत'ने बहिष्कृत समाजाला प्रबोधित करून अन्यायाविरुद्ध संघर्षास तयार केले, तर 'जनता'नी अधिकारांची व न्याय हक्काची जाणीव करून देऊन नागरिक बनविण्याचे कार्य पाडले. त्यामुळे एक नवा इतिहास घडला आणि जुना बदलला गेला. इतिहास घडवणे एक वेळ सोपे असते, पण इतिहास बदलणे महाकठीण असते,असे महापराक्रमी कार्य त्यांच्या पत्रकारितेमुळे घडले.

बहिष्कृत भारत :-

'बहिष्कृत भारत' हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे दुसरे वृत्तपत्र आहे. रविवार दिनांक ३ एप्रिल १९२७ साली बहिष्कृत भारत या पाक्षिक वृत्तपत्राचा पहिला अंक प्रकाशित झाला आहे. मुकनायकाच्या अस्तानंतर ६ वर्षांनी या वृत्तपत्राची निर्मिती डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केलेली आहे. या वृत्तपत्राची उद्दिष्टे हिंदू. स्पृश्य व अस्पृश्य समाजात समाज परिवर्तन

,जागृती,प्रबोधन आणि सुधारणा करणे हीच होती. त्यात त्यांनी मुकनायकातील पहिल्या अंकातील मनोगतातून वृत्तपत्राच्या ज्या परिवर्तनवादी उद्दिष्टांचा उल्लेख केलेला आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी राजकीय हक्क आणि सामाजिक हक्काच्या प्राप्तीसाठी बहिष्कृत भारताची निर्मिती केलेली आहे. त्यापूर्वी त्यांनी २० जुलै १९२४ साली 'बहिष्कृत हितकारणी सभा' स्थापन केली होती. तिची उद्दिष्टे शिका, संघटीत व्हा व संघर्ष करा ही होती. हीच उद्दिष्टे प्राप्त करणे हिच बहिष्कृत भारत वृत्तपत्राची उद्दिष्टे होती. बहिष्कृतांची उन्नती करण्यास्तव प्रथम त्यांच्यात वृत्तपत्राद्वारे जागृती करणे, त्यांच्या मनात उन्नतीची जाणीव निर्माण करणे, आत्मजाणीव निर्माण करणे, त्यांच्यातील दैववादी वृत्ती नष्ट करणे व नवविचारांचे चैतन्य निर्माण करणे होता. बहिष्कृत भारताच्या लढाऊ धोरणास साजेशा अशा ज्ञानेश्वरीतील पुढील ओळी बिरूदावली म्हणून त्यांनी घेतल्या होत्या त्यावरूनही उद्दिष्टे स्पष्ट होतात त्या ओळी अशा

आता कोदंड घेऊनी हाती । आरूढ पां इथे रथी ।।

देई अलिंगन वीरवृत्ती । समाधाने ।।

जगी किर्ती रूढवी । स्वधर्माचा मानु वाढवी ।।

या भारा पासोनी सोडवी । मेदिनी हे ।।

या ओळीचा अर्थ संघर्ष समर्थ बनणे असा होतो. क्रांतीसाठी समर्थ बनणे, अन्याय, अत्याचार-गुलामी विरुद्धच्या संघर्षासाठी समर्थ बनणे, वीरवृत्ती धारण करणे आणि स्वसामर्थ्याने किर्ती मिळविण्यास तयार होऊन मानव मुक्तीच्या संग्रामात झोकून देऊन, दास्य श्रृंखला तोडण्यासाठी क्रांतीची मशाल हातात घेऊन, निर्भयपणे व वीरवृत्तीने सामोरे जाणे, अन्याय-अत्याचार-विषमता या विरुद्ध लढणे होतो. यासाठीचे त्यांनी वृत्तपत्राचा प्रारंभ केला आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी बहिष्कृत भारत या पाक्षिक वृत्तपत्राकडे एक संघर्षाचे साधन म्हणून तर पाहिले आहेच, परंतु व्यक्ती आणि समाजात जागृती आणि परिवर्तन करणारे एक महत्वपूर्ण माध्यम म्हणूनही पाहिलेले आहे. बहिष्कृत भारत हे वृत्तपत्र हे विचार आणि लेखणीद्वारे या द्वारे संघर्ष करणारे माध्यम आहे हे त्यांना अभिप्रेत होते. वृत्तपत्राद्वारे त्यांना समतावादी विचार, धारणा, मूल्ये, तत्त्वज्ञान व श्रद्धा, सर्व हिंदू समाज मनात बहिष्कृत भारत वृत्तपत्राद्वारे न्यावयाचे होते. वृत्तपत्राची दुधारी शस्त्र स्वरूपाची त्यांना पूर्ण कल्पना आहे. या दुधारी शस्त्राचा प्रयोग करून त्यांना हिंदु समाजातील अस्पृश्य व अस्पृश्य समाज घटकांना योग्य अशी विचारांची, कल्याणाची आणि विकासाची तसेच समता, बंधुता व न्यायाची दिशा दिग्दर्शित करावयाची होती. सिंहगर्जनेने ज्या प्रमाणे सर्व जंगल जागृत होते. तशीच जागृती बहिष्कृत भारत वृत्तपत्राद्वारे हिंदू समाजरूपी जंगलात त्यांना करावयाची होती. कारण त्यांना वृत्तपत्र हे किमयेचे साधन आहे याची ठाम जाणीव झालेली होती.

जनता:- गुलामाला तु गुलाम आहेस असे सांगा म्हणजेच तो बंड करून उठेल..! हे ब्रीद वाक्य जनता वृत्तपत्राच्या शीर्षकभागी लिहिलेले असेल त्यामुळे अस्पृश्यांना बंडखोरीचे आणि अन्याया विरुद्ध संघर्षाचे तत्त्वज्ञान देण्याचा दृष्टिकोनाचे जनता वृत्तपत्राची निर्मिती झाली आहे. २४ नोव्हेंबर १९३० मध्ये जनताचा प्रथम अंक प्रकाशित झाला.

साप्ताहिक 'जनता' वृत्तपत्र हे हिंदू समाज व्यवस्थेने व धर्म व्यवस्थेने निर्माण केलेल्या अस्पृश्यतेमुळे गुलाम झालेला कनिष्ठ जातीतील लोकांना जागृत करण्याच्या आणि त्यांच्या मध्ये समग्र परिवर्तन व सुधारणा करण्याच्या ध्येयवादानेच कार्यरत होते. जनता वृत्तपत्राच्या उद्दिष्टासंबंधी स्वतः डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी व्यक्त केलेले विचार असे- जनतेच्या प्रचारात झटण्यासाठी आणि या आपल्या वृत्तमानपत्राची सर्वांग सुंदर प्रगती घडवून आणण्यासाठी प्रयत्न करणे, अस्पृश्य स्त्री-पुरुषांचे कर्तव्य आहे. जनतेची आजची स्थिती चांगली नाही हे वाचून अंत्यत वाईट वाटले. दलित समाजाची होत असलेली कुचंबणा व मानहानी याचा प्रतिकार करण्यासाठी वर्तमानपत्राची आवश्यकता होती. त्यानुसार जनता वृत्तपत्राचा प्रसार समाजात करून लोकजागृतीचे कार्य आरंभले. ते ४ फेब्रुवारी १९५६ रोजी 'जनता'चे 'प्रबुद्ध भारत' मध्ये रूपांतर होईपर्यंत चालविले आहेत. पाव शतक आंबेडकर चळवळीचे गॅजेट म्हणून या वृत्तपत्राची कार्ये केले आहे. त्यांच्या विचारांचे व कार्यात्मक विचारांचे एक व्यासपीठ म्हणून कार्य केले आहे. १९३० ते १९५६ या दीर्घ कालखंडातील त्यांच्या जीवनातील अत्यंत महत्वाच्या कार्यात्मक चळवळीचा त्यात समावेश झालेला आहे.

अस्पृश्यांच्या हिता-अहितांचे, समस्यांची चर्चा करणे व त्यावर उपाय शोधणे, त्यांचा स्वाभिमान जागृत करणे, आत्मभान जागृत करणे, त्यांचे प्रबोधन करणे, त्यांना सुधारण्यास व शिकण्यास प्रेरणा देणे त्यांच्या गुलामगिरीची कारणमिमांसा करून सरकारपुढे मांडणे, त्यांना राजकीय हक्कासाठी तयार करणे, समग्र अस्पृश्य जातीच्या भवितव्याची मांडणी करणे, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्यायाची प्रस्थापना करणे, समताधिष्ठीत हिंदू समाजाची मांडणी करणे, दलिताना स्वावलंबनाचे मार्ग सांगणे, त्यांच्यावरील अन्यायाला वाचा फोडणे, अन्यायाविरुद्ध संघर्ष करण्यास समर्थ बनविणे, शिका, संघटीत व्हा व अन्याय-गुलामी विरुद्ध संघर्ष करण्याचा मंत्र त्यांच्या मनात रुजविणे, विषमतावादी पारंपारिक हिंदू समाजातील व्यवस्थापक मुल्यात परिवर्तन घडवून आणणे. राष्ट्रनिष्ठा बिंबविणे, जातीय व्यवस्था निर्मुलन करणे, विषमतावादी धर्मतत्त्वज्ञाना विरुद्ध लोकमत तयार करणे ही सर्व उद्दिष्टे त्यांच्या वृत्तपत्राची होती.

जनता वृत्तपत्राने झोपलेल्यांना जागे करणे, जागे झालेल्यांना बसते करणे, बसलेल्यांना उभे करणे, अखेर क्रियावंत बनविणे म्हणजे एखाद्याला किंवा अनेकांना मूळ प्रश्नांची जाणीव करून देणे, अन्यायाला वाचा फोडणे, ज्यांना जो आधार हवा त्याला तो आधार देणे, समाज जागा करणे हे जनता वृत्तपत्राचे कार्य होते.

प्रबुद्ध भारत:- जनता साप्ताहिक १९५६ पर्यंत चालू राहिले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी याच वर्षी १४ ऑक्टोबर, १९५६ रोजी बौद्ध धर्माची दिक्षा घेतली. त्यापूर्वी ४ फेब्रुवारी १९५६ रोजी 'जनता' या वृत्तपत्राचे 'प्रबुद्ध भारत' असे नामांतरण करण्यात आले. या वृत्तपत्राचे पहिले संपादक देवराव नाईक हे होते. बाबासाहेबांनी हिंदू धर्माचा त्याग करून बौद्ध धर्माचा स्वीकार केला. धर्मांतराच्या कार्याची पहिली पायरी म्हणून जनता वृत्तपत्राचे प्रबुद्ध भारत असे झाले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चारही वृत्तपत्रांची उद्दिष्टे अधिकाधिक परिवर्तनवादी आणि अधिकाधिक जनताभिमुख आहेत. त्यांचे अग्रलेख जनता जागृती, जनता परिवर्तन आणि समाजसुधारणा यासंबंधीचे आहेत. बर्क या इंग्रज राजकीय तत्त्वत्यांनी वृत्तपत्राच्या सत्येला चौथी शक्ती मानली आहे, तर ऑक्सर वाईल्ड या इंग्रजी साहित्यिकांनी वृत्तपत्राच्या शक्तीला एकमेव प्रमुख अशी अधिसत्ता मांडली आहे. कारण या अधिसत्तेने त्यांच्या मते अलिकडच्या काळातील धर्मसत्ता, राजसत्ता जनसत्तांना गिळकृत केलेले आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ही अधिसत्ता म्हणजे वृत्तपत्र असून हीच केवळ मानवी मनावर सर्वस्वाने अधिकार गाजविते या मताला सत्य मानलेले आहे. म्हणूनच त्यांनी पुन्हा पुन्हा वृत्तपत्रकारितेचा प्रारंभ केलेला होता.

निष्कर्ष:-

१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी वृत्तपत्रातील अग्रलेखाद्वारे लोकांच्या समस्या खंबीरपणे मांडल्या.
२. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या पत्रकारितेतून बहिष्कृतांच्या समग्र समस्यांना प्रामुख्याने अग्रक्रम दिला आहे.
३. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना हिंदू समाज व्यवस्था व समाजरचना यातील मानव निर्मित विषमता नष्ट करावयाची होती.
४. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या वृत्तपत्राकडे प्रामुख्याने समाज परिवर्तन, समाज प्रगती, अस्मिता जागृती करण्याचा दृष्टीने पाहिले.
५. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या वृत्तपत्राद्वारे, अस्पृश्य समाज, सरकार व समाज सुधारक यांना दिशा दाखविण्याचे कार्य केलेले आहे.

संदर्भ ग्रंथ:-

१. डॉ. जालिंदर भोसले - आधुनिक महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास, पायल प्रकाशन, पुणे.
२. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - राष्ट्रीय चरित्रमाला ६, राष्ट्रीय चरित्रमाला पुणे.
३. डॉ. गंगाधर पानतावणे - पत्रकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे.
४. डॉ. विजया इंगोले - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रकारिता, स्वरूप प्रकाशन, पुणे.
५. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - माझी आत्मकथा, राजेश प्रकाशन, पुणे.
६. धनंजय कीर - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.
७. डॉ. श्रीपाल सबनीस - भारतरत्न आणि बहिष्कृत भारत, प्रियदर्शी प्रकाशन, कोल्हापूर.
८. सुखराम हिवळे - लोकपत्रकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर.

२१ वे शतक आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्री सुधारणाविषयक विचार व कार्य

प्रा. एस.एन. पाटील

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,
आझाद महाविद्यालय, औसा

प्रस्तावना:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्त्री मुक्तीचे कट्टर समर्थक होते. त्यांच्यावर महात्मा गौतम बुद्धाच्या शिकवणुकीचा आणि महात्मा जोतिबा फुले यांच्या कार्याचा प्रचंड प्रभाव होता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते बुद्ध हेच स्त्री स्वातंत्र्याचे आद्य पुरस्कर्ते होते. बुद्धाने समानतेचा उपदेश दिला आणि तो अमलातही आणला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते कोणत्याही समाजाचे मूल्यमापन त्या समाजातल्या स्त्रियांची परिस्थिती कशी आहे. यावरून करता येते. समाजाने स्त्रियांच्या विकासाकडे लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक असल्याची त्यांची आग्रही भूमिका होती. भारतीय समाजव्यवस्थेत घट्ट रुजलेली विषमता नष्ट करण्यासाठी झटणाऱ्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना स्त्रियांवर होणारे अन्याय अत्याचार अस्वस्थ करत होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार स्त्रियांच्या चळवळीसाठी सदैव प्रेरणादायी आहेत. स्त्रियांच्या बाबतीत त्यांनी मांडलेले विचार आणि हिंदू कोड बिलातील त्यांनी सुचविलेल्या तरतुदी यातून त्यांचा स्त्रीविषयक दृष्टीकोन स्पष्ट होतो. महाडच्या चवदार तळ्यावर सत्याग्रहाच्या वेळी जमलेल्या स्त्री वर्गाला उद्देशून ते म्हणाले होते की, “स्त्रियांनी मुलांना शिक्षण देण्याचा आग्रह धरावा.” गरीब स्त्रियांनी नीटनीटके आणि स्वच्छ राहावे. स्त्रियांनी निर्भयतेने जगण्यास शिकले पाहिजे. दरिद्रीमाणसे आणि स्त्रीया यांना संतती नियमन हे वरदान आहे. असे त्यांना वाटत असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी घटनेच्या माध्यमातून स्त्रियांना जे अधिकार दिलेले. त्यामुळेच २१ व्या शतकात स्त्रियांच्या वेगवेगळ्या चळवळी उभ्या राहिल्या.

“शिका, संघटीत व्हा आणि संघर्ष करा”, ही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची त्रिसूत्री होती. शिक्षणामुळे भारतीय समाजातील अनिष्ट प्रथा परंपरा नष्ट होतील असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणाले गुलामाला त्याच्या गुलामीची जाणीव करून द्या, मग तो आपोआप बंड करून उठेल. पुढे त्याची प्रचीती आली.

२५ डिसेंबर १९२७ रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मनुस्मृती दहन घडवून आणले या कृतीमुळे स्त्रीयामध्ये मोठा आत्मविश्वास निर्माण झाला. समतेवर आधारित सर्वकष सामाजिक परिवर्तन हेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या लढ्यांचे अंतिम उद्दिष्ट होते. स्त्रियांच्या संदर्भात अत्यंत हिन दर्जाचे लिखाण मनुस्मृतीत आहे. स्त्रीकडे व्यक्ती म्हणून पाहण्याची मनुस्मृतीची तयारीच नव्हती

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी वेशांना आणि देवदासी स्त्रियांना हा व्यवसाय सोडा व लग्न करा, स्वाभिमानाने संसार करा तसेच अनेक दलित तरुणांचे वेश्या सोबत विवाह लावून देऊन आपल्या विचारात कृतीचे स्वरूप दिले. पण आज परिस्थितीत फारसा फरक पडला नाही.

जातीची बंधने विसरून सर्व स्त्रियांनी एकत्र यावेत हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार आम्ही आजही पूर्ण करू शकलो नाही. आजही स्त्रियांवरचे अत्याचार कमी झालेले नाहीत. शिक्षणाचा प्रसार झाला तरी

आंतरजातीय विवाहाची संख्या पाहिजे तशी वाढलेली नाही. ग्रामीण भागात आजही अल्पवयीन मुलींचे विवाह मोठ्या प्रमाणात होतात. परीत्यागत्या महिलांना पोडगीच्या अधिकार कायद्याने मान्य केला तरी स्त्रीयांच्या पदरात पुरेशा प्रमाणात पडतच नाही. स्त्रीधनाचा आणि वारसा कायद्यात वेळोवेळी सुधारणा होऊनही स्त्रीया त्या बदल जागरूक नाहीत. पित्याच्या संपत्तीत आपला वाटा मागणं आजही मुलींना अवघड जात. हुंडा विरोधी कायदा झाला तरी हुंड्याची पद्धत आजही संपलेली नाही फक्त त्याचे स्वरूप बदलेले. न्यायदानाच्या प्रामाणिकपणावर स्त्रीयांचा विश्वास राहिलेला नाही. बलात्कारासारख्या लाजिरवाण्या घटनांमधूनही गुन्हेगार सहीसलामत सुटतात. खरे तर स्त्री ग्रामीण असो वा शहरी स्त्रीयांचे प्रश्न हे आजही सारखेच आहेत.

उद्दिष्टे :-

१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी समतेचा विचार मांडला पण २१ व्या शतकात समता प्रस्थापित झाली का? हे तपासणे.
२. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी हिंदू कोड बिलात स्त्रीयांसाठी केलेल्या तरतुदी आजही लागू होतात का? हे तपासणे.
३. मनुस्मृतीचे दहन करून तत्कालीन समाजाला दिलेला संदेश २१व्या शतकातील समाजालाही लागू होतो काय हे तपासणे.

शोधनिबंधाची गृहितके :-

१. स्त्रीयांचे शोषण आणि मनुस्मृती याचा सहसंबंध शोधण्याचा प्रयत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केला.
२. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्री सुधारणा विषयक चळवळीचे मनुवादी व्यवस्थेला हादरा देऊन स्त्रीयांना त्यांच्या मुक्तीचा मार्ग दाखवून दिला तो आजही प्रेरणादायी आहे
३. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्री सुधारणा विषयक चळवळीचे मनुवादी व्यवस्थेला हादरा देऊन स्त्रीयांना त्यांच्या मुक्तीचा मार्ग दाखवून दिल्याचे दिसून येते
४. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या परिवर्तनवादी संघर्षात स्त्रीयांनाही सहभागी करून घेतल्याचे पहावयास मिळते.
५. स्त्रीयांविषयी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मनात अतिशय आदर दिसून येतो.

संशोधन पद्धती:-

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी माहिती जमा करण्यासाठी दुय्यम स्त्रोताचा अवलंब करण्यात आला आहे वर्तमानपत्र, कथा, कादंबरी, रोजनिशी, संदर्भ ग्रंथ व साप्ताहिके इत्यादींचा वापर करण्यात आला आहे.

निष्कर्ष:-

१. २१ व्या शतकातही स्त्रीयांच्या दयनीय परिस्थितीला मनु पुरस्कृत मानसिकता जबाबदार दिसते
२. २१ व्या शतकातही मनुवादी विचार समाजात अस्तित्वात असल्याचे दिसून येते
३. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मनात स्त्रीयांविषयी आदर असल्याचे दिसून येते.
४. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचा स्त्री सुधारणावादी दृष्टीकोन हा वस्तूनिष्ठतेवर आधारित असून तो २१व्या शतकातही लागू होतो.

संदर्भ :

- १) दै. दिव्य मराठी -१० एप्रिल २०१५
- २) साळुंखे आ.ह. - हिंदू संस्कृती आणि स्त्री आठवी आवृत्ती, मुंबई -२००१ पृ. १०
- ३) डॉ. भोसले नारायण- महाराष्ट्रातील स्त्री विषयक सुधारणावादाचे सत्ताकारण, (१८४८ -१९५६)
पुणे, २००८ , पृ. २९३-२९४
- ४) हरि नरके व इतर(संपा) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे, खंड-२०, मुंबई-२००५, पृ.४०२, ४०३
- ५) मून वसंत व हरि नरके (संपा) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे, खंड-१८,भाग-२,
मुंबई-२००२, पृ. ४५१
- ६) धनंजय कीर, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, मुंबई २००२, पृ. ३८९
- ७) प्रदीप गायकवाड(संपा) समता, समता समान संघाचे पाक्षिक मुखपत्र, नागपूर- २००६, पृ. १४९
- ८) दलितांची नियतकालिके- हरीशचंद्र निरामाळे, प्रकाशन उषा वाघ, सुधवा प्रकाशन, पुणे,
जानेवारी १९८७, पृ. ११६
- ९) दै. केसरी- २८ जुलै १९२५, पृ. ०२

इतिहासकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर (रामायण आणि महाभारत या संदर्भात)

प्रा. डॉ. पद्माकर पिटले

मराठी विभाग प्रमुख.

श्री. छत्रपती शिवाजी महाविद्यालय , उमरगा.

प्रस्तावना

जगाच्या पातळीवर महामानव डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर हे नाव असे आहे जे सर्वांना परिचित आहे. या नावाने प्रत्येकावर प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षरीत्या प्रभाव टाकलेला आपल्याला दिसतो. परंतु आता हे फक्त नाव नसून तो एक विचार, एक चळवळ आहे. महामानव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची 129वी जयंती यावर्षी जगभर साजरी केली जात आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार आज जगासाठी दीपस्तंभासारखे आहेत किंबहुना आजच्या परिस्थितीमध्येही ते पूरक अशा स्वरूपात आपल्याला दिसून येतात ज्याप्रमाणे व्यासाने सगळे जग व्यापले आहे, त्याप्रमाणे बाबासाहेबांचे विचार आज जगातील सगळ्या विषयावर, अडचणीवर एक मोलाचा उपाय आहे. इतिहासकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जवळ कोणत्याही विषयाची गुरुकिल्ली आहे असे म्हणल्यास ते फारसे वेगळे होणार नाही. आज एकविसाव्या शतकात त्यांच्या विचारांची प्रासंगिकता असा विषय म्हणण्यापेक्षा पुढील 100 वर्षांत देखील या विचारांची उपयुक्तता महत्त्वाचे आहे असे वाटते. त्याचे उदाहरण म्हणजे भारतीय राज्यघटना होय. राज्यघटनेतील प्रत्येक कलमातून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार किती प्रासंगिक आणि दूरगामी अशा स्वरूपाचे आहेत हे लक्षात येते. त्यांचा विचार विश्वातून एक ही विचार सुटलेला नाही. जगातील प्रत्येक क्षेत्रात त्यांचे विचार अनमोल आणि प्रेरणादायी अशा स्वरूपाचे आहेत. लॉक डाऊन च्या काळात मनोरंजनासाठी दूरदर्शनवर रामायण व महाभारत या दोन मालिका दाखवण्यात येत आहेत. त्यावर अनेकांनी टीकेची झोड उठवली आहे. या मालिकांच्या आजचा किंवा त्या काळातील प्रासंगिकतेवर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार समजून घेण्याचा प्रयत्न या शोधनिबंधात करण्यात आला आहे.

प्राचीन भारताचा बहुतेक इतिहास हा मुळातच इतिहास नाही असे बाबासाहेबांचे मत आहे. हा इतिहास व त्यांचे खरे स्वरूप नष्ट झाले आहे. ब्राह्मण्यवादी लेखकांनी स्त्रिया आणि लहान मुलांच्या मनोरंजनासाठी याला पौराणिक आख्यान काव्य जुंपून त्याचे ऐतिहासिक स्वरूप नष्ट केले आहे. हे कृत्य त्यांनी जाणून बुजून केले आहे. रामायण आणि महाभारत ही दोन महाकाव्ये जगात सर्वश्रेष्ठ अशी मांडली जातात पण ती नीतितत्वापेक्षा एका अर्थाने स्वैराचार माजविणारे आहेत. स्त्रियांवर, दलितांवर अन्याय अत्याचार लागणारी आहेत म्हणून धर्माची स्थापना करणारी ही महाकाव्ये एका अर्थाने अफूची गोळी आहे असे बाबासाहेबांचे मत ठाम होताना दिसते आहे. ही दोन्ही महाकाव्ये काल्पनिक अशा स्वरूपाचे असून, असुर हे सृष्टीचे निर्माते होते पण यामध्ये काल्पनिकतेच्या आधारावर त्यांना राक्षस ठरविण्यात आले. या दोन्ही महाकाव्यात देव नावाची संघटना किती तकलादू आणि विपर्यास निर्माण करणारी आहे हे ठामपणे बाबासाहेबांनी आपल्या विवेचनात मांडले आहे. यासंदर्भात ते म्हणतात, देव हा शब्द याचा अर्थ काय? सामान्य माणसातील विशेष व्यक्ती असा देव या शब्दाचा अर्थ होतो, परंतु देव या शब्दाचा खरा अर्थ नष्ट झालेला आहे. अशाप्रकारे इतिहासात खरा अर्थ लपविण्यात आला आहे. देव शब्दासोबत ठिकाणी यक्ष, गंधर्व, किन्नर इत्यादी नावाचा पण उल्लेख आढळतो. हे

लोक कोण होते? महाभारत व रामायण वाचल्यानंतर हे लक्षात येते की, हे काल्पनिक मानव होते ज्यांचा वस्तिवक्तेशी जराही संबंध नव्हता. असुर नावाकडे बघा रामायण व महाभारतात ज्याप्रमाणे अप्सरांचा उल्लेख करण्यात आला आहे. यावरून हेच सिद्ध होते की असुर हे मानव रहित दुनियेतील राक्षस असावेत हे असुर लोक 10 बैल गाड्या भरून जेवण करीत ते महाकाय आकाराचे राक्षस असतात. ते सहा सहा महिने झोपतात, त्यांना दहा मुंडकी होती. हे राक्षस लोक कोण आहेत ज्यांना अमानवीय दैत्याप्रमाणे दर्शविण्यात आली आहेत. आकारात, भोजन करण्यात, प्रकारात व जगण्याच्या सवयी पाहता असुर हे राक्षस समान होते असे त्यांचे वर्णन काल्पनिक स्वरूपाचे दिसून येते. या सगळ्यावर ते उपाय सुचवताना म्हणतात की, प्राचीन भारताच्या इतिहासावरून काल्पनिक तेचे आवरण दूर करणे आवश्यक आहे. ब्राह्मणवादी लेखकांनी वेडसर पणाने लिहिलेले प्राचीन भारताच्या इतिहासावरून काल्पनिक तिचे हे आवरण दूर केल्याशिवाय भारताच्या इतिहासाचे वास्तव दर्शन आपल्याला होऊ शकत नाही. यावर बाबासाहेब आपला उपाय देखील सुचतात ते म्हणतात की, बौद्ध साहित्याच्या मदतीने ब्राह्मण्यवादी मलबा दूर केल्यावरच प्राचीन भारताचे वास्तविक स्वरूप स्पष्टपणे दिसू लागेल.

भारतातील सगळ्यात प्राचीन महाकाव्याचा अभ्यास केल्यानंतर असे लक्षात येते की, तत्कालीन आर्य समाजाची विकृती कोणत्या थरापर्यंत जाऊन पोहोचली होती हेच दिसून येते. त्या काळात आर्य समाज सामाजिक, धार्मिक, आणि अध्यात्मिक दृष्ट्या निकृष्ट तिच्या अगदी खालच्या थराला पोहोचलेले होते. हे अनेक उदाहरणांवरून दिसून येते. महाभारतात पांडवाचा मोठा मुलगा धर्मराज युधिष्ठिर हा जुगारात राजपाद लहान भावासह पत्नीदेखील गमावून बसला. जुगार खेळणे हे प्रतिष्ठेचे करिता आव्हान समजले जात असे. जुगार खेळणे अगोदर जुगाराच्या दृष्ट परिणामाबद्दल त्याला सूचना देण्यात आले होते, परंतु जुगार खेळणे हे आपल्या करिता प्रतिष्ठेची बाब आहे असे त्याने सांगितले. जुगाराचे व्यसन किंवा राजे व श्रीमंतांनाच नव्हते तर सामान्य लोकही मोठ्या प्रमाणात जुगार खेळत असत. यात जुगार खेळून कंगाल झालेल्यांची संख्या अधिक पहावयास मिळते. दारू पिणे हे दुसरे सामाजिक व्यसन जडलेले होते. समाजात दोन प्रकारची मद्य पित असत. त्यात एक सोम आणि दुसरी सुरा ब्राह्मण क्षत्रिय आणि वैश्यांना सोम पिण्याची परवानगी होती. सुरा पानाची परवानगी मात्र सर्वांनाच होती. ब्राह्मण देखील सुरापान करीत असत. महाभारतात एका प्रसंगी कृष्णाने अर्जुनाला अत्याधिक दारूचे सेवन केले होते याचे वर्णन येताना दिसते आर्य स्त्रियादेखील मद्याच्या आहारी गेल्या होत्या हे यावरून दिसून येते.

आजच्या काळासारखे त्या काळात यौन संबंधाबाबत व विवाहाबाबत कसलेही नियम नव्हती. पिता आपल्या मुलीशी लग्न करू शकत असे, भाऊ आपल्या बहिणीशी सहवास करू शकत असे, लोक मुक्तपणे यौनसंचार करीत असत. घरच्या बाहेर शारीरिक संबंध ठेवण्यात कुठलेही बंधन नव्हते. सीता व द्रौपती यांचा जन्म घराबाहेरच्या शारीरिक संबंधातून झाला होता. आर्यात पत्नी आणि मुलींना काही काळाकरिता भाड्याने देण्याची प्रथा सुद्धा अस्तित्वात होती. महाभारतात अशा अनेक प्रसंगातून मुक्तपणे योनाचार दिसून येतो कुंती व मत्स्यगंधा यांनी अशा प्रकारच्या विवाहसंबंधातून परपुरुषाशी संबंध ठेवला. महाभारतात द्रौपती चा समाजात वेळोवेळी अपमान व्हावा असे चिंतणारा तिचा बाप द्रुपद स्त्रियांची कशी अवहेलना करतो हे दिसून येते अंबा, अंबिका आणि अंबालिका शालव्हमुनी यांच्यापासून कशा पद्धतीने संतान प्राप्ती करून घेतात हे यावरून

दिसून येते. त्या काळात किती स्वैराचार आणि किती व्यभिचार माजला होता हे महाभारत महाकाव्यावरून लक्षात येते.

रामायण आणि महाभारत यामध्ये स्त्रिया व दलित यांना किती अपमानास्पद आणि हीन वागणूक दिली जात होती हे लक्षात घेण्यासारखे आहे. महाभारतात द्रौपदीला पाच पांडव सोबत आपला संसार करावा लागतो त्यामुळे समाजामध्ये तिच्याविषयी वाईट बोलले जाते. तिला वेश्या असे संबोधले जाते, व तिचे वस्त्र हरण करण्याचा प्रयत्न केला जातो. अर्जुनाला जगातील सर्वश्रेष्ठ धनुर्धर बनवण्यासाठी गुरु द्रोण एकलव्याचा अंगठा कापून घेतात. थोडक्यात काय तर रामायण आणि महाभारत या दोन महाकाव्यात स्त्रिया आणि दलित यांच्यावर नेहमी अन्याय अत्याचार केला जातो. ब्राह्मणांना मात्र उच्च स्थान दिले जाते. आर्य समाजात पौरोहित्यांच्या व्यवसायावर ब्राह्मणांचा एकाधिकार होता. ब्राह्मणांशिवाय कोणीही पुरोहित बनू शकत नसे. धर्माचे रक्षक म्हणून ते नैतिक, अध्यात्मिक बाबतीत समाजाचे मार्गदर्शक असत. थोडक्यात काय तर माणसाच्या विनाशास कारणीभूत ठरणारे काम, क्रोध, मद, मत्सर, मोह, लोभ, मद, मत्सर षड्रिपू हे जर कुठे मिळतील तर ते म्हणजे महाभारतात होय. देव नावाची संकल्पना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपल्या अनेक ग्रंथांमध्ये प्रकट केली आहे. असुर हे राक्षस नसून मानवाप्रमाणेच त्यांचे वागणे होते हे यावरून दिसून येते

समारोप -

महाभारत आणि रामायण हे दोन्ही महाकाव्य काल्पनिक असून आर्य संस्कृतीचा प्रचार आणि प्रसार करण्यासाठी ती प्रचारकी स्वरूपात लिहिली गेली आहेत. या दोन्ही महाकाव्यात जाणून-बुजून दलित, स्त्रिया यावर अन्याय व अत्याचार दाखविण्यात आला आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या अनेक विचारातून, धर्मचिकित्सा यातून यावर प्रकाश टाकला आहे. आर्य समाजाची संस्कृती ही ब्राह्मणी वर्चस्वाखाली गाडली गेली आहे. ब्राह्मणवादी लेखकांनी वेडसरपणा ने लिहिलेल्या प्राचीन भारताच्या इतिहासावरून काल्पनिकतेचे आवरण दूर केल्याशिवाय भारताच्या इतिहासाचे वास्तव दर्शन आपणास होऊ शकत नाही परंतु या ब्राह्मणवादी मलब्याखाली दबलेल्या इतिहासावरील आवरण बौद्ध साहित्याच्या मदतीने दूर करता येणे शक्य आहे. असे विचार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मांडलेले दिसतात. आजच्या काळात या दोन महाकाव्याचा काय प्रासंगिकता आहे यासाठी हा सारा लेखन प्रपंच केला आहे. केवळ आणि केवळ मनोरंजन म्हणूनच ह्या दोन महाकाव्ये कडे आपल्याला पाहता येईल. इतिहासकार डॉ बाबासाहेब आंबेडकर म्हणून त्यांनी प्राचीन भारताचा इतिहास आत एक वेगळी चिकित्सा या दोन महाकाव्याच्या अनुषंगाने मांडलेली आहे.

संदर्भ -

१. क्रांती आणि प्रतिक्रांती, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, प्रबुद्ध भारत पुस्तकालय, नागपूर
२. दलितांचे शिक्षण, डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर, क्षितीज पब्लिकेशन, नागपूर.
३. महाभारतातील स्त्रिया-आ. ह. साळुंखे, अक्षर प्रकाशन, पुणे

२१ वे शतक आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षणविषयक विचार व कार्य

प्रा. वैजनाथ सुरनर

सदस्य, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

चरित्र साधने व प्रकाशन समिती,

महाराष्ट्र शासन

प्रस्तावना :

भारतातील सर्व प्रांतांना भूगोल आहे. परंतु महाराष्ट्राला इतिहास आहे. कारण भारतात अनेक संत, क्रांतिकारक, महापुरुष जन्माला आले याच देशामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर सारख्या महान देशभक्त घटनाकाराचा जन्म झाला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अनेक पदव्या संपादन केल्या. आपल्या शिक्षणाचा फायदा आपल्या बहुजन बांधवांना झाला पाहिजे. त्या बांधवांची बौद्धिक गुलामगिरी नष्ट झाली पाहिजे. त्यासाठी त्यांनी शिक्षणावर भर दिला. “शिका, संघटीत व्हा, आणि संघर्ष करा” हे सामाजिक क्रांतीचे मुलभूत व मौलिक सूत्र त्यांनी आपल्या बांधवांच्या हाती दिले. सामाजिक क्रांतीचे शिक्षण हे महत्वाचे हत्यार आहे अशी त्यांची पक्की धारणा होती. यामुळेच त्यांनी शिक्षणाला अग्रक्रम दिलेला आहे.

बाबासाहेब आंबेडकरांनी जुन्या शिक्षण पद्धतीला कडाडून विरोध केला. ही पद्धत काही मुठभर लोकांच्या हातात एकवटली होती. बहुजनांनी विद्या संपादन करू नये, अशा पद्धतीला बाबासाहेब आंबेडकरांनी तीव्र विरोध केला, या उलट सर्वांसाठी शिक्षण खुले करून बहुजनांच्या उद्धाराचा मार्ग मोकळा केला आहे त्यांनी विद्यार्थी व शिक्षक यांच्या संबंधी मौलिक विचार मांडलेले आहेत. ते म्हणतात, ‘विद्यालय, महाविद्यालय, विश्वविद्यालय ही एक पवित्र’ सामाजिक संस्था आहे. शिक्षणसंस्था या उत्तम नागरिक निर्माण करणारे कारखाने आहेत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची शिक्षण विषयक संकल्पना सामाजिक परिवर्तनाशी जोडलेली होती. ते सामाजिक परिवर्तनाचं एक साधन आहे. त्याशिवाय परिवर्तन क्रांती व स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता यावर आधारलेली नवसमाजरचना होऊच शकत नाही. या तत्वावर त्यांचा विश्वास होता. शिक्षण तलवार आहे असं मत त्यांनी १२ फेब्रुवारी १९३८ रोजी मनमाडला जी.आय.पी. रेल्वे अस्पृश्य कामगार परिषदेत मांडलं होतं.

२१ जानेवारी १९४९ रोजी औरंगाबाद येथील आपल्या भाषणात म्हणाले, ‘शिक्षण हीच जीवनातील सर्वात महत्वाची बाब आहे’ तर २८ ऑक्टोबर रोजी मुंबईतील दिलेल्या एका भाषणात विद्येचे महत्त्व अधोरेखित करताना ते म्हणतात “ माझे पहिले दैवत विद्या होय, विद्येशिवाय माणसाला शांतता नाही आणि माणुसकीही नाही. विद्या ही सर्वांना अवगत झाली पाहिजे. ती महासागरासारखी आहे (डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भाषणे व विचार, खंड-२)

केवळ पुस्तकी किंवा अपुरे ज्ञान उपयोगाचं नसून परीक्षेसाठीही शिक्षण घेऊ नये तर शिक्षणाच्या माध्यमातून रचनात्मक कार्य करता आलं पाहिजे, असं बाबासाहेबांचं मत होतं. १४ नोव्हेंबर १९५४ रोजी हैद्राबादच्या शेड्युल कॉस्ट ट्रस्ट फंडाद्वारे चालविल्या जाणाऱ्या एका वसतिगृहात केलेल्या भाषणात ते म्हणतात “अपुरे विद्यार्जन काही उपयोगाचे नाही परीक्षा कोणीही पास होतो नुसत्या परीक्षा देऊन पदव्या मिळविण्यात काही अर्थ नाही. विद्यार्थ्यांनी रचनात्मक कार्य करून दाखविले पाहिजे. दगडफोडीचे काम करण्यात व कारकून बनण्यात काहीच अर्थ नाही. (डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भाषणे खंड -२ पृ. ९२)

शिक्षणामुळे मनुष्य निर्भय, स्वावलंबी आणि स्वाभिमानी बनतो. त्याची आत्मशक्ती जागी होते. त्यांच्यात उपभोगण्याचे व स्वातंत्र्याचे रक्षण करण्याची क्षमता विकसित होते. शिक्षणामुळेच मनुष्यात अन्यायाविरुद्ध बंड करण्याची वृत्ति वाढते. अज्ञान संपते भोळ्या समजूती, अंधश्रद्धा नष्ट होतात. शिक्षणात

समाजातील गुलामगिरी नष्ट करण्याचे सामर्थ्य असते. वास्तव ते म्हणतात “उपासमारीने पोषण कमी झाल्यास माणूस बलहीन होऊन अल्पायुषी होतो तसेच शिक्षणाच्या अभावी तो निर्बद्ध राहिल्यास जिवंतपणी दुसऱ्याचा गुलाम बनतो. आंबेडकरांच्या मते आपल्या देशातील सर्व सामाजिक दुःखावर शिक्षण हे एक जालीम औषध आहे.”

बाबासाहेबांच्या शिक्षण विषयक संकल्पनेत प्रज्ञा, शिल व करुणा ही त्रिसूत्री असून भागत नाही तर शिक्षणा बरोबरच माणसाचे शिलही सुधारले पाहिजे. शिलाशिवाय शिक्षणाची किंमत केवळ शून्य आहे. एखादा शिकलेला माणूस त्याचे शिल नसेल तर तो आपल्या ज्ञानाचा उपयोग लोकांचे अकल्याण करण्याकडेही खर्च करील. शिल हे धर्माचे मोठे अंग आहे. शिकलेली माणसे नुसती पोटभरू असून भागणार नाही. ज्यांना स्वार्था पलीकडे काही दिसत नाही. ज्यांना थोडाही परार्थ करता येत नाही. ती माणसे नुसती शिकली म्हणून काय झाले त्यांचा दुसऱ्याला उपयोग काय? “तव्याचा जाय बुरसा मग तो सहजच होय आरसा” शिक्षणाचा उपयोग असा झाला पाहिजे.

आजही शिक्षण हे तळागाळातील व्यक्तीपर्यंत गेलेले नाही. आदिवासी, भटक्या जाती - जमातीतील स्त्रिया आजही निरक्षर आहेत. त्यांच्या समवेत अज्ञानाचा अंधार आजही कायम असलेला दिसतो म्हणून शिक्षण हे कष्टकरी ग्रामीण जनतेपर्यंत गेले पाहिजे.

आजच्या पिढीने आपल्या मुलांच्या बालमनावर संस्कारमय शिक्षण रुजवायला पाहिजे. स्वतः बरोबर समाजाच्या उन्नतीकडे नवतरुणांनी लक्ष केंद्रित केले पाहिजे. सामाजिक बांधिलकी म्हणून समाजाच्या विधायक कार्यासाठी झटले पाहिजे. तरच एकूण समाजाचा व देशाचा विकास साधता येईल. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या शैक्षणिक विचार श्रेणीचा निदान महाराष्ट्रात तरी वेगाने प्रसार व्हायला पाहिजे होता. परंतु महाराष्ट्रातील नेत्यांनी शिक्षणापेक्षा राजकारणावर जास्त भर दिल्यामुळे हवा तितका आंबेडकरी विचारांचा प्रसार झालेला नाही. त्याचा परिणाम असा झाला की देशातील बरीच जनता आजही निरक्षर आहे.

शिक्षणाची महंती सांगताना बाबासाहेबांनी जो अंतिम संदेश दिला आहे ते म्हणतात “तुम्हाला माझ्या संदेशाने अंतिम शब्द हेच आहेत की, शिकवा, चेतवा आणि संघटीत करा” स्वतःच्या सामर्थ्यावर विश्वास ठेवा आणि कधीही निराश होवू नका” मी सदैव तुमच्या सोबत राहीन, मी जाणतो की तुम्हीही माझ्यासोबत असाल !

“My final words for advice to you are educate, activate and organize, have faith in yourself and never loss hope. I shall always be with you as, I know you will be with me”

संदर्भ :

- १) द्रष्टे शिक्षण तज्ञ डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर -डॉ. यु .म.पठाण
- २) दलितानेचे शिक्षण - संदिप गायकवाड
- ३) लोकराज्य अंक -महामानवाला अभिवादन
- ४) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर विचारधारा -प्रा वामन निंबाळकर
- ५) बोल महामानवाचे -डॉ. नरेंद्र जाधव

संवैधानिक मानवाधिकार के बहाने स्त्री विमर्श

डॉ. बालाजी श्रीपती भुरे

प्रोफेसर एवं

अध्यक्ष, हिंदी विभाग

शिवजागृति वरिष्ठ महाविद्यालय, नलेगाँव

ता.चाकुर जि. लातूर (महाराष्ट्र)

प्राचीन काल से जुड़ी परंपराओं को लेकर चलनेवाला भारत आधुनिक युग में एक महासत्ता के रूप में उभरना चाहता था। ऐसे मोड़पर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ने 'भारतीय संविधान' का निर्माण कर भारत के लिए महासत्ता बनने के दरवाजे खोल दिए। भारतीय संविधान में 395 अनुच्छेद हैं, जो 123 भागों में विभाजित हैं। इस संविधान में महिलाओं की स्थिति को लेकर भी दिशा निर्देश दिए गए हैं। स्वयं डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर का मानना था कि "किसी समाज की महिलाओं की प्रगति पर ही उस समाज की प्रगति का अंदाज लगाया जा सकता है।" इस दृष्टि से अपना समाज अभी तो प्रगति पथ पर है। समाज या राष्ट्र के विकास के लिए पुरुषों के साथ-साथ महिलाओं का योगदान भी महत्वपूर्ण होता है। यह तभी संभव है जब पुरुषों के साथ-साथ महिलाओं को भी मानवाधिकार की प्राप्ति होगी।

सामान्यतः मानवाधिकार की मूल अवधारणा मानव सभ्यता के आरंभ से ही चलती आ रही है। इन अधिकारों के बिना मनुष्य न गरिमा के साथ अपना जीवन जी सकता है, न अपनी सभ्यता एवं संस्कृति का विकास कर सकता है। वैसे मानवीय अधिकारों की मांग समय-समय पर प्राचीन काल से चलती आ रही थी। आधुनिक काल में यह मांग और भी बढ़ गई। वैसे देखा जाए, तो मानवाधिकार का आधार भौतिक और आध्यात्मिक दोनों दृष्टि से है। मानवाधिकारों की प्रथम घोषणा ब्रिटेन के द्वारा सन 1225 में की गई थी। इस घोषणा को 'मैग्नाकार्टा घोषणापत्र' के नाम से जाना जाता है। इस प्रथम लिखित दस्तावेज को मानव अधिकारों का जन्मदाता भी कहा जाता है।

अमेरिका और फ्रांस की क्रांतियों के पश्चात् मानव के महत्वपूर्ण अधिकारों को स्वीकार किया गया। मानव अधिकारों का प्रयोग सर्वप्रथम अमेरिका के राष्ट्रपति रूजवेल्ट ने 16 जनवरी 1941 में कांग्रेस को संबोधित करते हुए अपने संदेश में किया था। सन 1946 में गठित आयोग द्वारा जून 1948 में मानव अधिकारों की विश्वव्यापी घोषणा तैयार की गई। इसी घोषणा को 10 दिसंबर 1948 को संयुक्त राष्ट्रसंघ महासभा द्वारा स्वीकृत किया गया। अर्थात् मानवाधिकारों की सार्वजनिक घोषणा संयुक्त राष्ट्रसंघ की एक महत्वपूर्ण उपलब्धि रही है। इसीलिए 1950 में महासभा में प्रस्ताव पारित करके 10 दिसंबर 'मानवाधिकार-दिवस' के रूप में संपूर्ण विश्व में मनाया जाने लगा। भारत की बात करें तो, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ने संविधान के भाग 3 में अनुच्छेद 14 - 32 में सभी मौलिक अधिकारों का वर्णन किया है। समानता के अधिकार की दृष्टि से कानून के सामने धर्म, जाति, वंश भेदभाव आदि निषेध है।

प्राकृतिक दृष्टि से देखा जाए, तो समाज में पुरुषों का जितना महत्व है, उतना ही महिला का, या यों कहिए कि पुरुषों से भी अधिक महिलाओं का योगदान रहा है। नारी को जगत-जननी कहा जाता है क्योंकि वह

विश्व का पालन-पोषण करती है। बालकोंपर अच्छे संस्कार करने की अद्भुत क्षमता उसमें होती है। इतिहास में जिन-जिन पराक्रमी महापुरुषों ने अपने कर्मों से इतिहास के पृष्ठों पर अपना नाम अंकित किया है, उन महापुरुषों के जन्म और व्यक्तित्व निर्माण में स्त्री का ही महत्वपूर्ण योगदान रहा है। भारतीय समाज की ओर दृष्टि डालें, तो स्त्री की जीवन यात्रा समस्याओं से भरी हुई दिखाई देती है। प्राचीन काल से लेकर आज तक भारतीय समाज का स्त्री को लेकर मानवाधिकार विषयक विचार शोषक और विषमता से भरा हुआ रहा है। जहाँ वैदिक काल में स्त्री को पुरुषों के बराबर समान अधिकार था, समाज में माँ और बेटी का रूप वंदनीय था, वहाँ वेदोत्तर काल में स्त्रियों पर पुरुषोंद्वारा समाजिक बंधन आते गए। वह पुरुष-प्रधान संस्कृति द्वारा बने-बनाए नियमों में जकड़ती गई। समाज में उसका अस्तित्व धीरे-धीरे कम होने लगा। स्मृति काल में तो,

" यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता।

यात्रैस्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः॥"1

यह कहकर स्त्री की सराहना के पीछे उसे कड़े और अनिष्ट नियमों के तले दबाया गया। स्त्री को एक भोग की वस्तु के रूप में देखा गया और स्त्री संपूर्णता पुरुषों के अधिकारों तले आ गई। मुगल काल में स्त्री की स्थिति और भी अधिक दयनीय हो गई। लेकिन शिवकाल में नारी की स्थिति में कुछ सुधार आ गया। क्योंकि स्वयं छत्रपति शिवाजी महाराज स्त्री को पूज्यनीय तथा वंदनीय मानते थे। उनके इस आचार-विचारों के पीछे भी उनकी माँ जिजाऊ का ही हाथ था। इतिहास लेखक रानडे ने सही कहा है कि, " यदि महान पुरुषों के जीवन-निर्माण में उनकी माताओं की प्रेरणा का हाथ होता है, तो शिवाजी के जीवन को बनाने में निश्चय ही जीजाबाई का काफी हाथ था।"2 आधुनिक काल में शिक्षा के कारण स्त्री के अधिकारों में परिवर्तन आने लगा। सामाजिक आंदोलनों ने नारी की चेतना को जगाने का महत्वपूर्ण दायित्व निभाया। परिणाम स्वरूप उसमें अन्याय के खिलाफ संघर्ष करने की इच्छा निर्माण होने लगी। समाज सुधारकों की भी यही मान्यता थी कि, " जब तक स्वयं नारी अपने हितों की रक्षा के लिए आगे नहीं आएगी, तब तक न समाज में नारी जागृति की बात को व्यापक समर्थन मिल सकता है और न राष्ट्र स्त्रियों का सहयोग पाने की आशा कर सकता है।"3 देश की आजादी के बाद संविधान, कानून और नई शिक्षा नीति ने स्त्री जीवन के लिए समता और मानवाधिकार के दरवाजे खोल दिए। स्त्री स्वयं के कर्तव्य और अधिकारों के प्रति जागरूक होने लगी। हिंदी के प्रसिद्ध राष्ट्रीय कवि मैथिलीशरण गुप्त के द्वारा चित्रित "अबला जीवन हाथ तुम्हारी यही कहानी। आँचल में है दूध मगर आँखों में है पानी॥" वाली अबला स्त्री संवैधानिक मानवाधिकार के कारण आज सबला बनी हुई दिखाई दे रही है। ऐसी सबला और अन्याय के खिलाफ अपना आक्रोश व्यक्त करने वाली स्त्रियों का चित्रण आज हिंदी साहित्य में होने लगा है। खासकर स्त्रियों के अन्य अत्याचार के खिलाफ अपने साहित्य के माध्यम से खासकर लेखिकाएँ आवाज उठाने का कार्य कर रही हैं। यह सब संविधान के द्वारा प्राप्त अधिकारों से ही संपन्न हुआ है।

ज्ञान विज्ञान के इस युग में आधुनिक शिक्षा प्राप्त करने के बावजूद भी आज स्त्रियों को कई समस्याओं का सामना करना पड़ रहा है। बेटी को पराया धन और बेटे को घर का चिराग मानकर निर्दई माता-पिता बेटी को जन्म से पहले ही मारने के लिए तैयार हो जाते हैं। गर्भ में लिंग परीक्षण और उसकी हत्या का उदाहरण नारी की समस्याओं को व्यक्त करता है। जन्म से पहले ही गर्भ में उसकी हत्या की जाती है। जन्म के बाद बेटे की अपेक्षा उसकी ओर उपेक्षा की दृष्टि से देखा जाता है। उसे बचपन में पिता के अधिकारों में, विवाह के

बाद पति के अधिकारों में, तो वृद्धावस्था में अपने ही बच्चों के, बहुओं के अधिकारों तले जीना पड़ता है। समाज में आज भी लड़कियों का, स्त्रियों का अपहरण किया जा रहा है, उनपर बलात्कार किए जा रहे हैं, तो कभी-कभी वह दहेज की कुप्रथा का शिकार हो जाती है। ऐसे समय उसकी मुक्ति के लिए डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर द्वारा निर्मित संवैधानिक मानवाधिकार ही सहायक साबित हो सकता है।

मूलतः डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर समानता के पक्षधर थे। स्त्रियों की सक्षमीकरण के लिए उन्होंने विभिन्न सामाजिक समस्याओं का सामना करने की भूमिका निभाई है। भारतीय समाज व्यवस्था का ढांचा इतना निरर्थक था कि उसे बदलने की आवश्यकता उन्होंने महसूस की। डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ने स्वतंत्रता, समानता और बंधुता इन तीन शब्दों से भारत के संविधान को आधार दिया। उनकी दृष्टि से स्त्री देश की पहले नागरिक थी और बाद में किसी की पत्नी, किसी की बहू या किसी की बेटी। इसीलिए अपने हक की माँग करना उसका पहला अधिकार था। इसीलिए डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ने विविध आधिवेशनों में स्त्रियों को लेकर अपने विचारों को प्रस्तुत किया है। जैसे -

- लड़कियों के लिए मुफ्त और अनिवार्य शिक्षा।
- बाल विवाह का निषेध।
- महिलाएँ आर्थिक दृष्टि से निर्भर होनी चाहिए।
- महिलाओं को भारतीय सभी अधिकार मिलने चाहिए, जो पुरुषों को मिलते हैं।
- स्थानीय प्रशासकीय निकायों और प्रांतीय विधानसभाओं में औरतों का प्रतिनिधित्व होना चाहिए।
- पति और पत्नी के बीच के संबंध घनिष्ठ और मित्रों की तरह होने चाहिए।
- किसी समाज की प्रगति उस आधार पर मानी जाती है कि उस समाज में नारी ने किस सीमा तक प्रगति की है।
- पुरुष मजदूरों के साथ कई कारखानों एवं खदानों में स्त्री-पुरुष मजदूर वर्ग भी बड़े पैमाने पर काम करती हैं। अतः काम करनेवाली स्त्रियों को भी पुरुष मजदूरों के समान वेतन अदा करना चाहिए।

स्त्री विषयक अपने इन विचारों के साथ-साथ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ने हिंदू परिवार की महिलाओं को सम्मान देने के लिए 'हिंदू कोड बिल' लाने का भी काम किया था। इस बिल के माध्यम से महिलाओं के उत्थान को एक निश्चित दिशा मिलनेवाली थी, लेकिन इस 'हिंदू कोड बिल' को विविध स्तरों पर विरोध दर्शाया गया। बावजूद इसीके डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ने 11 अप्रैल 1947 को संविधान की सभा में आग्रह पूर्वक 'हिंदू कोड बिल' को रखने के बाद भी 27 सितंबर 1951 तक उसे मान्यता नहीं मिली। परिणाम स्वरूप उन्होंने कानून मंत्री पद का त्याग पत्र भी दिया था। महिलाओं की उन्नति के लिए इस बिल का मंजूर होना आवश्यक था। लेकिन पंडित नेहरू ने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर से यह बिल रद्द करने के लिए कहा और अंत में बिल के केवल कुछ खंड ही पास हो गए। बिल का विवाह और तलाक से संबंधित भाग संपूर्ण रूप से पारित नहीं हो सका। इस बात को लेकर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ने कहा भी था कि, "विविध वर्गों के व स्त्री पुरुष के बीच भेदभाव, जो हिंदू समाज की आत्मा है, इन मुद्दों को छोड़ देना, उसे छुआ न जाना और आर्थिक समस्याओं के कानूनों को पारित करते चले जाना हमारे संविधान के साथ मजाक करना और गोबर के छत पर महल बनाने जैसा है, मैं हिंदू कोड बिल को बेहद महत्व देता हूँ।" 4 परन्तु सरकार ने जानबूझकर इस की तरफ ध्यान नहीं

दिया। इस बिल में स्त्री को वारिसाना हक मिलने की महत्वपूर्ण बात थी। क्योंकि स्त्रियों को यह अधिकार मिलने से परिवार में उसकी प्रतिष्ठा बढ़नेवाली थी, उन्हें अपने अधिकारों का एहसास होनेवाला था। इसी प्रकार स्त्री-विषयक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर द्वारा लाए गए दूसरे कानून द्विभार्या-प्रतिबंध कानून का भी विरोध किया गया। जिसमें पुरुषोंद्वारा एक से अधिक स्त्रियों के साथ विवाह कर होनेवाला स्त्रियों का शोषण बंद होनेवाला था। भले ही इसका विरोध हुआ हो, लेकिन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ने संविधान के माध्यम से जिस मानवाधिकार की स्थापना की उससे निश्चित ही स्त्री को बंदिनी की कारागृह से मुक्ति दिलाकर उसे समानता के अधिकार को लेकर जागृत किया है।

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर द्वारा मिले मानवाधिकार के कारण ही आज समाज में स्त्रियाँ पढ़ लिखकर विविध क्षेत्रों में अपने कर्तव्य के आधार पर स्वयं को साबित कर रही हैं। आज ऐसा कोई क्षेत्र नहीं बचा जहाँ स्त्री पुरुषों के कंधे से कंधा लगाकर कार्य न कर रही हो। इसी का परिणाम है कि राजकीय क्षेत्र में भी स्त्रियाँ अपनी बौद्धिक, शारीरिक कार्यकुशलता को साबित कर रही हैं। इसके सर्वोत्तम उदाहरण हैं श्रीलंका की पहली राष्ट्रपति श्रीमती भंडार नायके, भारत की प्रधानमंत्री श्रीमती इंदिरा गांधी, बांग्लादेश की बेगम वली दाजिया शेख हसीना तथा उत्तर प्रदेश की दलित स्त्री सुश्री मायावती, सुषमा स्वराज आदि। साथ ही साथ किरण बेदी, कल्पना चावला जैसी कई स्त्रियाँ हैं, जो हर क्षेत्र में अपने कदम को क्षमता के साथ बढ़ाते जा रही हैं। आज देश की सुरक्षा के लिए फौज में भी स्त्रियों का महत्वपूर्ण योगदान मिल रहा है। हवाई क्षेत्र में भी वे पीछे नहीं हैं। अतः पूरे दावे के साथ हम कह सकते हैं कि आज स्त्री ने अपना जो विकास के किया है उसके पीछे निश्चित ही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर द्वारा निर्मित संवैधानिक मानवाधिकार का महत्वपूर्ण योगदान रहा है।

निष्कर्ष :-

इस प्रकार संवैधानिक मानवाधिकार के बहाने स्त्री-विमर्श पर चिंतन करने के पश्चात यह स्पष्ट हो जाता है कि आज भारतीय नारी को विविध परंपराओं तथा अनिष्ट रुढ़ियों से मुक्त कर उसके विकास के रास्ते खोलने का कार्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ने ही किया है। इस शोध निबंध से हमारे सामने कुछ निष्कर्ष बिंदु आ जाते हैं। जैसे -

- मानवाधिकार ने ही नारी को स्वयं को पहचानने की और अपने कर्तव्य को साबित करने की शक्ति दी है।
- संवैधानिक अधिकार प्राप्त कर ही स्त्रियाँ धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक, राजनीतिक क्षेत्रों में अपने अधिकारों को प्राप्त कर रही हैं।
- संवैधानिक मानवाधिकार ने ही स्त्रियों के अधिकारों को समझने के लिए पुरुषों को प्रेरित किया है।
- आज लड़कियाँ पढ़ लिखकर लड़कों के बराबर अधिकारों को प्राप्त कर अपने कर्तव्य को निभा रही हैं।
- लड़कों की जगह पारिवारिक जिम्मेदारियाँ एवं दायित्व निभाने में आज लड़कियाँ सक्षम बन गई हैं। परिणाम स्वरूप उसने परिवार में लड़कों का स्थान भी प्राप्त किया है।

कुल मिलाकर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ने जिस प्रकार दलितों को अन्याय-अत्याचारों से मुक्त किया, ठीक उसी प्रकार उन्होंने भली-भांति पहचान लिया था कि दलितों की तरह स्त्री भी एक दलित है, शोषित एवं पीड़ित है। अतः उन्हें अपने अधिकारों एवं कर्तव्य से परिचित कराना आवश्यक है। इसीलिए उन्होंने संविधान के

माध्यम से मानवाधिकार को प्रस्तुत कर स्त्री को उसके कर्तव्य तथा दायित्व से परिचित कराया। कानून से उनके अधिकार दिलवाये। आतः एक दृष्टि से सदियों से पुरुष प्रधान संस्कृति में अनिष्ट रुढ़ियों तथा पुरुषों के बने बनाए गलत नियमों के तले पीसी नारी को मुक्त किया और उसे अपने विकास के लिए सक्षम बनाया। अतः इस दृष्टि से डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्त्री के लिए एक मसीहा बनकर आए थे, यह कहना अनुचित नहीं होगा।

संदर्भ सूची :-

- 1) संपा. डॉ. चमनलाल गौतम - मनुस्मृति - पृ.82
- 2) एस. एल. नागोरी, कान्ता नागौरी - भारत के महापुरुष और उसके विचार - पृ.68
- 3) डॉ. रोहिणी अग्रवाल - हिंदी उपन्यास में कामकाजी महिला - पृ.38
- 4) डॉ. नानकचंद रत्तू - डॉ.अंबेडकर जीवन के अंतिम कुछ वर्ष - पृ.34

डॉ. जयप्रकाश कर्दम की कविताओं में अम्बेडकरवाद

डॉ. मा. ना. गायकवाड

हिंदी विभाग

कै. व्यंकटराव देशमुख महाविद्यालय, बाभळगाव

स्वाधिनता से पूर्व और पश्चात भी वर्णव्यवस्था, धर्म, धर्मग्रंथों ने और सवर्णों तथा मनुवादियों ने दलितों पर अत्याचार किए हैं। वर्णवादी व्यवस्था का तीव्र मात्रा में विरोध करनेवाला कोई नहीं था। इसीमें हजारों पीढ़ियाँ बर्बाद हो गई। पाश्चात्य देशों में जो स्थिति गुलामों की थी उससे भी बदतर स्थिति अपने ही देश में दलितों एवं शूद्रों की थी। विषमता धर्म की जड़े बन चुकी थी। मनुस्मृति ने शूद्रों को जानवर से हीन बनाया था। जो मनुस्मृति हिंदू धर्म का धार्मिक ग्रंथ बन गया था। तत्कालीन सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक परिस्थिति के प्रति डॉ. बाबासाहेब अम्बेडकर के मन में विद्रोह और चिड़ निर्माण हो गई और संपूर्ण जिंदगी अन्याय और अत्याचार के विरोध में लड़ने के लिए लगा दी। “कुछ लोग किसी खास वर्ग, जातियाँ परिवार में जन्म लेने के कारण महान माने जाते हैं कुछ लोगों पर महानता थोप दी जाती है, लेकिन कुछ लोग कार्यों और आचरण से महान बनते हैं। डॉ. अम्बेडकर ऐसे ही महापुरुष थे, जो अपने कार्यों और आचरण से महान बने।”^१ तत्कालीन साहित्यकारों पर तो डॉ. अम्बेडकर के विचारों का भारी प्रभाव पड़ा हुआ दिखाई देता है। जो लेखक दलित हैं, जिन्होंने भोगा है उनके विचारों में अम्बेडकर की विचारधारा चमकती है। उसी प्रकार डॉ. जयप्रकाश कर्दम के साहित्य में भी स्पष्ट रूप से अम्बेडकरवाद दिखाई देता है।

भारत देश जाति व्यवस्था पर आधारित है। हजारों वर्षों से जातिव्येष्ट का शिकार शूद्र ही है और वर्ण व्यवस्था का अत्यंत गंभीर परिणाम उन्होंने भोगा है। जाति व्यवस्था ने शूद्रों को डावाडोल किया हुआ है। दलित तथा नारी ने हिन्दू व्यवस्था में सदियों की गुलामी झेली है और मुक्ति के लिए संघर्ष भी किया है। डॉ. अम्बेडकर मुक्ति के इस संघर्ष चेतना के प्रतीक हैं। डॉ. बाबासाहेब अम्बेडकर ने दलितों को स्वाभिमान और शान से जीने के लिए साहस दिया। उन्होंने दलितों को डरपोक नहीं बनाया बल्कि शेर की ताकत दी। डॉ. बाबासाहेब अम्बेडकर खाली संसद ही नहीं संसद के बाहर भी हिंदू बुराईयों एवं कुरीतियों से जुझते रहे। डॉ. अम्बेडकर के प्रयासों से संवैधानिक प्रावधानों ने अस्पृश्यता का अंत ही नहीं किया लेकिन अवसर की समानता अल्पसंख्याक के हितों का संरक्षण, निःशुल्क तथा अनिवार्य बना दिया। विधानसभा, लोकसभा, राज्य सभा एवं लोकनियोजन के विषय संघ तथा राज्य की सेवाओं में भी अनुसूचित जाति, जनजाति महिलाओं को आरक्षण का प्रावधान है। इन सभी समस्याओं का चित्रण डॉ. जयप्रकाश कर्दम ने अपनी कविताओं में किया है। उनकी कविता उन समस्याओं की खोज करता है जो दलितों के जीवन में अवरोध निर्माण कर रही हैं। डॉ. जयप्रकाश कर्दम अपने साहित्य के माध्यम से अमानवीय सामाजिक व्यवस्था को जड़ से उखाड़ देना चाहते हैं। उनकी कविताएँ दलित जीवन संघर्षों को बड़ी शिद्दत से रेखांकित करती हैं। उनकी हर कविता संघर्ष और विद्रोह को प्रभावपूर्ण तरीके से रूपायित करती है। विद्रोह और नकार से परिपूर्ण उनकी कविताएँ कही सामाजिक विषमता को व्यक्त करती हैं तो कही असंतुष्ट हृदय का आक्रोश व्यक्त करती हैं। इस देश की समाज-व्यवस्था में कवि ने केवल यही देखा है कि संपूर्ण समाज हर तरिके से दलितों पर अत्याचार ही करता आया है। अपने देश में सदियों से मनुवादि विचारों ने षडयंत्र कर उनपर अत्याचार किया है। इसी अत्याचार को नष्ट करने के लिए व्यवस्था के विरोध में आवाज उठाते हैं।

“जी करता है, ध्वस्त कर दूँ इन किलों को

चिंदी चिंदी कर दूँ इनका बज्रूदा।”^२

कवि भलि भाँति जानता है कि, देश में सवर्णों ने और विशेष रूप से ब्राह्मण प्रवृत्तियों ने दलितों पर सारा अत्याचार किया है। वर्णवादी व्यवस्था पर कवि ने कठोर आघात कर उसका जमकर विरोध किया है। इसी वर्णवादी और जातिवादी समाज-व्यवस्था के कारण दलित समाज की सामाजिक, राजनीतिक और आर्थिक स्थितियाँ दिन-ब-दिन होती गई। इसी कारण दलित समाज पिछता ही गया है। और सवर्ण समाज अपनी उन्नति कर रहा है। यह उनकी उन्नति मेहनत नहीं

है। वह दलित समाज को पीसकर उनका खून चुसकर महान बन रहे हैं। डॉ. जयप्रकाश कर्दम अपनी कविता में स्पष्ट कहते हैं कि....

“मेरे श्रम और शोषण से फले-फुले है,
मेरी हिंसा और अपमान पर खडे है,
असमानता और अन्याय के थे सारे किले।”^{०३}

श्रम दलित करते हैं और इसका मुआवजा प्रस्थापित लोग खाते हैं। इसका एक मात्र कारण मनुवादी व्यवस्था है, जिसके हाथ में देश के कारोबार की कुंजी है। इसीलिए सवर्ण शक्तिशाली हो गए। सवर्णों का शक्तिशाली होना ही वर्णवादी व्यवस्था की पहचान है। इसी पाचान को मिटाने के लिए डॉ. बाबासाहेब अम्बेडकर ने २५ दिसंबर को मनुस्मृति जलाई। डॉ. जयप्रकाश कर्दम का २००४ में दूसरा काव्य संग्रह तिनका तिनका आग प्रकाशित हो गया। यह काव्य संग्रह दलित चेतना और अम्बेडकरवादी कविता की महत्वपूर्ण कड़ी है। इस काव्य संग्रह में भी कवि की दृष्टि लोग रंजन के बजाय लोकमंगल की ओर अधिक रही है इसलिए यहां पर कवि ने संप्रेषणियता को अधिक महत्व दिया है। दलित समाज में स्थित विसंगतियों को उन्होंने बड़ी मार्मिकता से एव प्रभावपूर्ण रूप से उभारा है। दलित चेतना के विविध पक्षों को उन्होंने इस काव्य में उद्घाटित करने का प्रयास किया है। जिस दलित चेतना के परिवेश में उन्होंने अपना जीवन व्यतीत किया उसी परिवेश में उनकी कविता फलती-फुलती है। नव निर्माण का संदेश देती उनकी ये कविताएँ डॉ. बाबासाहेब अम्बेडकर के जीवन के संघर्ष को प्रभावपूर्ण रूप में व्यक्त करती हैं। डॉ. बाबासाहेब अम्बेडकर ने संपूर्ण जीवन में मनुष्य को मनुष्य के रूप में ही स्थापित करने का प्रयास किया है। वही प्रयास इस काव्य संग्रह के माध्यम से डॉ. जयप्रकाश कर्दम ने किया है। मनुवादी किस तरह से जाति व्यवस्था और सामंतवादी व्यवस्था को बनाए रखने का प्रयास करता है इसका उदाहरण इस काव्य संग्रह की कविताएँ हैं। अम्बेडकरी समाज के उत्पीड़न और शोषण पर प्रकाश डालती डॉ. कर्दम की इस काव्य संग्रह की कविताएँ अपने पाठकों के साथ सीधा रिश्ता स्थापित करती हैं। उनकी कविताओं पर जितना डॉ. अम्बेडकर के विचारों का प्रभाव है उतना ही प्रभाव बुद्ध के दर्शन और चिंतन का भी है। इसीलिए उनकी कविताओं की वैचारिक सीमा अधिक विस्तृत और उदात्त है। कवि का विश्वास है कि, अंतं दीपं भवं का संदेश दलितों के जीवन का सही मार्ग बताता है। “कवि की वाणी चिंतन के यथार्थ को समझती है। ब्राह्मण संस्कृति अकर्मण्य की संस्कृति है, जो अंधकार से निकलने को भी दूसरों से ही प्रार्थना करती है और बौद्ध संस्कृति श्रम संस्कृति है। इसीलिए वह अपना दीपक आप बनने की बात कहती है। एक में याचना है तो दूसरे में आत्मविश्वास। इसी आत्मविश्वास को डॉ. जयप्रकाश कर्दम ने अभिव्यक्ति दी है।”^{०४}

सवर्ण बौद्धिकता के बल पर शूद्रों पर राज करते रहे दलितों को भी राज करने के लिए बौद्धिक विकास करना होगा और अपना उद्देश्य ऊँचा रखना होगा। तभी सत्ता उनके हाथ में आयेगी। अभी तो सभी स्तर पर दलित समाज का शोषण ही हो रहा है। इसीलिए कवि कहता है कि....

“याद रखो यह भी छोटे लक्ष के साथ
किसी ऊँचाई तक, नहीं पहुँचा सकता
आगे बढ़ना है यदि, अपने लक्ष्य को बड़ा बताओं
तमसों मां ज्योतिर्गमय की याचना छोड़
अंतं दीपं भवं को अपनाओं”^{०५}

कवि संदेश देते हैं कि, स्वयं दीप बनकर यातना और उत्पीड़न से मुक्त होकर जीवन बिताए। इसी संदेश के आधार पर अम्बेडकरी विचारधारा आगे बढ़ती हुई दिखाई देती है। दलितों में मुक्ति मार्ग में अब कोई भी बाधा उपस्थित करने का साहस नहीं करेगा। अपना लक्ष्य ही ऊँचा होना चाहिए। यदि हमारा लक्ष्य छोटा होता है तो हम ऊँचाई तक जाकर नहीं पहुँच सकते। परम्परागत हमारे दिमाग पर छाया हुआ तमसोमां का मंत्र छोड़कर बुद्ध का अंतं दीपं भवं का संदेश अपनाना पढ़ेंगे तभी हम चोटी तक जाकर पहुँच सकते हैं। कवि कहता है कि, ‘अंतं दीपं भवं’ को अपनाकर दलित व्यक्ति को चाहिए कि, एक सर्व सामान्य व्यक्ति की तरह स्वतंत्र रूप से अपना जीवन व्यतीत करे। इस तरह हम जीवन

व्यतीत करते रहेंगे तभी इस देश में समानता स्थापित हो सकेगी इसी बात को कवि ने मेरी चाह नाम कविता में कहा है कि....

“असमानता और अन्याय की गालियों में
मैं समता के राजपथ पर चलना चाहता हूँ।”^{०६}

भारत के संविधान का केंद्र बिंदु ही समता, स्वातंत्र्य, बंधुता यह है। उसीको कवि जन मानस त पहुंचाने का प्रयास करते हैं। असमानता और अन्याय जहाँ होता है वहाँ जाना नहीं है। व्यक्ति ने एक ऐसे राजपथ का चयन करना चाहिए, जहाँ समानता हो स्वातंत्र्य और बंधुता हो। कोई उंच निच ना हो। सभी मानव समान हो। कोई किसी का दास ना हो। अतः महात्मा फुले और डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर के जन जागृति आन्दोलन के कारण दलित सजग हो गया है। अपने अधिकारों को जान गया है। इसीलिए अब वह सर्व सामान्य मनुष्य की तरह जीना चाहता है। पढ़ लिखकर अपने जीवन को परिवर्तित करना चाहता है। लेकिन फिर भी जातियता कलंक मिटने का नाम नहीं लेता है। बड़े से बड़ा ओहदा प्राप्त करने के बाद भी उसे उसके जाति से उसे पहचाना जाता है। पूरा देश आज प्रगति की ओर बढ़ रहा है। हम रोज समानता का पाठ पढ़ते और पढ़ते हैं। फिर अपेक्षित परिवर्तन नहीं दिखाई देता है। आज भी गांवों तथा शहरों में दलितों पर जाति-पाँति के नाम पर अन्याय-अत्याचार होते रहते हैं। जमीनदार दलितों का शोषण करते हैं। कहीं सवर्णों द्वारा दलितों को बर्बाद किया जाता है। फिर कैसे कहा जा सकता है कि, ‘मेरा भारत महान’ इसीका प्रतिबिम्ब उनकी कविता ‘भारत’ नामक कविता में दिखाई देता है।

“नहीं बनना चाहता मैं भारत यदि न्याय और समानता के
ढोंग का नाम है भारत, नहीं बनना चाहता मैं भारत।”^{०७}

हमारे देश में हर आदमी लगातार धर्मनिरपेक्षता और समानता की बातें करता है। लेकिन हमारे बीच में जातिगत, समाजगत, समानता नहीं है। जातियता का नाटक हमारे ही देश में चलता है। जब तक इस देश में ऐसे ढोंग चलते रहेंगे तब तक दलित और किसानों पर अत्याचार होते ही रहेंगे। यंहा खाने के दात अलग है और दिखाने के दात अलग है। डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ने सारा जीवन कालबाह्य दायरो को ही तोड़ने में बिताया। विद्रोह जिनका मूल स्वभाव था भला उसे कौन सीमा में बांधकर रख सकता है। दलित समाज के हितों के लिए ही जिसने जीवन भर संघर्ष किया उससे बड़ा सामाजिक सरोकार और किसका हो सकता है। ‘तिनका तिनका आग’ की कविताएँ स्पष्ट संकेत देती हैं कि, “अभी भी कविता के केनवास में मनुष्य की संवेदना के रंग भरे जा सकते हैं, इस दौर में जब अधिकांश कविताएँ दोहराब और नारे बाजी का शिकार हो गई हैं।”^{०८}

डॉ. जयप्रकाश कर्दम की कविताएँ दलित सामाजिक जीवन से जुड़ी हुई हैं। ये कविताएँ विना किसी लाग लपेट के अपने समय की सच्चाइयों से संघर्ष कर रही हैं। सामाजिक सरोकार की इस तरह की प्रचिती बहुत कम रचनाकारों में मिलती है। सामाजिक सरोकार से जुड़ी इस कवि की कविताएँ न तो केवल मनोरंजन की वस्तु हैं और न समय काटने का साधन। कविता कवि के लिए कमाने का साधन भी नहीं है। बल्कि कविता कवि के लिए दलित जीवन के यथार्थ को व्यक्त करने का सशक्त माध्यम है। दलित समाज के प्रति सामाजिक सरोकार से ओत-प्रोत डॉ. कर्दम की कविताएँ मानवतावादी संकल्प को दोहराती हैं। दलित समाज को उत्पीड़न से मुक्ति का मार्ग बताती ये कविताएँ अपने लक्ष्य की ओर बढ़ रही हैं। आजादी के ७३ साल बाद भी न तो हम जातिभेद मिटा सके और दलितों पर होनेवाले अत्याचार खत्म कर सके। कवि स्पष्ट कहते हैं कि,

“वहां ब्राह्मणवाद का गढ़ है, एक से बढ़कर एक सनातनी
कट्टर और क्रूर लोग मिलेंगे जातिभेद और छुआछुत में
डूबे हुए पानी को धो-धोकर पीने वाले।”^{०९}

मनुवादियों का ढोंग, पाखंड और प्रदर्शन का विरोध करती जयप्रकाश कर्दम की कविताएँ समाज के यथार्थ को ही प्रभाव पूर्ण रूप में व्यक्त करती हैं। उनकी कविताओं का उद्देश्य यही है कि, दलित पूरी तरह से आजाद होकर अपने अधिकारों को उपभोग कर सके। शोषण, अत्याचार और अनाचार तब तक होता रहेगा जब तक न तो देश धर्मनिरपेक्ष

होगा और न समानता की स्थापना होगी। यदि जातिगत भेदभावों को मिटाना है तो समाज में समानता स्थापित करनी है, दलित समाज की प्रगति करनी है तो वह, कवि के मतानुसार तभी संभव है जब हम सारे जातिभेद फैलानेवाले ग्रंथों को आग लगा दे। वास्तव में यह कवि दलित जीवन के कटु सत्य एवं अनुभवों से गुजरा है जहां उसे अपमान के घुंटा पीने पड़े है। इसी कारण उन्होंने दलित समाज के वास्तव का मार्मिक रेखांकन इन कविताओं में किया है। ये कविताएँ दलित जीवन के यथार्थ का जीता जागता आलेख है।

जातियता प्राचीन भारतीय समाज व्यवस्था का ही परिणाम है। प्राचीन काल से इस देश में समाज व्यवस्था में जातिभेद का अधिक प्रभाव रहा है। वर्तमान काल में भी इस देश के समाज व्यवस्था में जाति विशेष को बड़ा महत्व प्राप्त हुआ है। स्वातंत्र्यता के बाद डॉ. अम्बेडकर के मानवतावादी और समानतावादी विचारों के कारण जातिय समाज व्यवस्था पर काफी प्रभाव पड़ा है। यद्यपि भारतीय स्वातंत्र्य संग्राम में सभी भारतियों ने मिलकर विदेशी सत्ता का विरोध किया था पर स्वाधिनता के बाद जातिय एकता में दरारे पड़ने लगी। जाति और संप्रदाय का उपयोग राजनीति के लिए किया जाने लगा है। लोग अपने स्वार्थ के लिए वर्णभेद और संप्रदायिकता का भी सहारा लेंगे ताकि समाज जाति और वर्णव्यवस्था के बीच फँसा रहे। अपनी दुकानदारी चलाने के लिए ही ऐसे सदा प्रयास करते रहते हैं। कवि कहते हैं कि,

“मुझे कहा गया सवर्ण ताकि मैं
तुम्हारा वर्ण सुचिता का सम्मान करता रहूँ
घोषित किया गया अस्पृश्य ताकि मैं तुम्हारे साथ
घुल-मिल ना सकूँ
पुकारा गया मुझे हरिजन ताकि सदैव
छीनता से दबा रहूँ।”⁹⁰

जाति व्यवस्था ने कवि को अस्पृश्य घोषित कर दीन हीन बना दिया गया है। जब कभी जातियता का प्रश्न आता तब लोकतंत्र राजनीति की जेब में जाकर बैठता है। लोकतंत्र प्रणाली पर चलने वाला हमारा देश दुर्भाग्यवश जातियता के संकिर्ण जाल से मुक्त नहीं हो पा रहा है। डॉ. जयप्रकाश कर्दम का काव्यसंग्रह ‘बस्तियों से बाहर’ में दलित चेतना के साथ-साथ सामाजिक चेतना का भी दर्शन होता है। इस संग्रह की कविताएँ वैचारिक क्रांति और सामाजिक परिवर्तन के साथ आर्थिक समस्याओं के स्वरूप को भी रेखांकित करती हैं। एक सत्य का उद्घाटन भी किया गया कि, आजकल डॉ. बाबासाहेब अम्बेडकर का नाम लेकर दलितों के प्रति दयाभाव दिखाने का नाटक किया जाता है। और दलितों को फँसाया जाता है। डॉ. अम्बेडकर की तस्वीर को स्वीकारा जाता है, लेकिन विचारों को स्वीकारा नहीं जाता। आज सभी ओर समानता, बंधुभाव और धर्मनिरपेक्षता के नारे तो लगाए जाते हैं लेकिन समय आनेपर सभी एक होकर दलितोंपर अन्याय अत्याचार किए जाते हैं। नये-नये नारे लगाकर दलितों को गुमराह किया जाता है। इसीलिए कवि आग्रह करता है कि, ऐसे नाटकिय वक्तव्य देलेवाले और झुठे-वादे करनेवाले ग्रंथों को मिटा देना चाहिए। डॉ. कर्दम ने ‘बस्तियों से बाहर’ की कविताओं की रचनात्मकता के संदर्भ में कहा है कि, “जब कोई घटना या विचार मेरे मानस से टकराया, उसने मुझे उद्देलित किया और उसपर सोचते हुए मेरी चेतना से निकलकर शब्दों ने रचनात्मक रूप लिया तो कभी वे लेख बने, कभी कहानी और कभी कविता बन गए। अधिकांश कविताएँ इसी तरह निकती हैं।”⁹¹ अर्थात् दलित वर्ग की पीड़ा, दुःख और यातना जब कभी कवि को विचलित कर देती है तभी किसी रचना का सृजन होता है। समाज के अभाव, दुःख और पीड़ाएँ ही कवि को कुछ लिखने के लिए प्रेरित करते हैं क्योंकि, दुःख पीड़ा और यातनाओं के कारण ही मन में ऐसे भाव जगते जो किसी रचनाकार को सृजन और लेखन की प्रेरणा देते हैं। डॉ. बाबासाहेब अम्बेडकर कार्य भी पीड़ा और यातनाओं को देखकर ही निर्माण हुआ था।

सारांश :

डॉ. जयप्रकाश कर्दम की कविताएँ समाज व्यवस्था का आइना हैं। उन्होंने बड़ी मार्मिक क्रांतिकारी, जाति पाति विरोधी तथा वर्ण-व्यवस्था के खिलाफ विद्रोह, आक्रोश संघर्ष आदि से संबंधित अनेक कविताएँ लिखीं। दरअसल डॉ. बाबासाहेब अम्बेडकर की विचारधाराने कर्दम में ऊर्जा भरने का काम किया है। डॉ. बाबासाहेब अम्बेडकर ने कहा है कि,

गुलाम को उसके गुलाम होने का एहसास करा दिया जाए तो वह फिर गुलाम नहीं रहेगा। यह संदेश डॉ. जयप्रकाश कर्दम की कविताओं में आया है। जब शोषित व्यक्ति शोषक के खिलाफ आवाज उठाता है तो सबसे पहले उसे दबाने की कोशीश की जाती है। गैर दलित साहित्यकार का कहना है कि, डॉ. जयप्रकाश कर्दम के साहित्य में आक्रोश स्वाभाविक रूप से प्रतीत होने लगता है। जिन्होंने भोगा है, सहा है, आह का अनुभव किया है उसके पास से विद्रोह ही मिलेगा। डॉ.बाबासाहेब अम्बेडकर का कहना था कि, जहां पर माँगने से नहीं मिलता वहाँ छीनकर लेना चाहिए। वही भावना डॉ. जयप्रकाश कर्दम के काव्य में मिलती है। उनके सभी काव्य संग्रहों में अम्बेडकरी विचारधारा की सुरभि है। जिनके महकने से सारा दलित समाज जाग उठा है। जीवन के हर क्षेत्र में उनकी कविता स्पर्श करती है। परिवर्तन की अपेक्षा ही उनके काव्य उद्देश्य है।

संदर्भ संकेत :

- ०१) डॉ.जयप्रकाश कर्दम : दलित साहित्य एवं चिंतन समकालीन परिदृश्य, पृष्ठ क्र. १२३।
- ०२) डॉ.जयप्रकाश कर्दम : गूंगा नहीं था मैं पृष्ठ क्र. ११।
- ०३) डॉ.जयप्रकाश कर्दम : गूंगा नहीं था मैं पृष्ठ क्र. १३।
- ०४) डॉ.शिवाजी दळवी : जयप्रकाश कर्दम के साहित्य में दलित जीवन का अनुशीलन पृष्ठ क्र.११५।
- ०५) डॉ.जयप्रकाश कर्दम : तिनका तिनका आग पृष्ठ क्र. १०।
- ०६) डॉ.जयप्रकाश कर्दम : मेरी चाह पृष्ठ क्र. १७।
- ०७) डॉ.जयप्रकाश कर्दम : भारत पृष्ठ क्र. २२।
- ०८) देवेशकुमार : सं. रुपचंद गौतम, दलित अभिव्यक्ति संवाद और प्रगतिवाद पृष्ठ क्र. १६५।
- ०९) डॉ.जयप्रकाश कर्दम : तिनका तिनका आग पृष्ठ क्र. २१।
- १०) डॉ.जयप्रकाश कर्दम : तिनका तिनका आग पृष्ठ क्र. २६।
- ११) डॉ.जयप्रकाश कर्दम : बस्तियों से बाहर, दो शब्द पृष्ठ क्र. ०३।

आंबेडकरवाद से प्रेरित हिंदी काव्य की प्रासंगिकता

प्रा. देवेंद्र मगनभाई बहिरम

एम.जे.एस. कॉलेज, श्रीगोंदा,

ता. श्रीगोंदा, जि. अहमदनगर

हिंदी साहित्य की विभिन्न काव्यधाराओं का इतिहास देखा जाये तो हम देख सकते हैं की, वह किसी एक विचारधारा को लेकर लिखा नहीं गया है। जिससे कविता में संभावना के अनेक द्वार खुलते दिखाई दे रहे हैं। कविता और सहृदय के बीच एक आत्मीक संबंध की स्थापना भी हो जाती है। समकालीन हिंदी कविता के संबोध्यों पर अगर ध्यान से दृष्टि डालें तो एकरूपता की जगह विविधता का संसार हमारे सामने नजर आएगा। यहां पर विषय की कोई प्रमुखता नहीं रहती है, कविता सीधा जनमानस के बीच खड़े होकर बात शुरू करते हैं, मनुष्य को जीवन के बीच खड़ा कर देती है तथा उसको कविता के माध्यम से बेहतर जिन्दगी जीने के लिए प्रेरित भी करवाती है। जीवन-चित्रण के दौरान कवि अपने समय और समाज के बहुआयामी यथार्थ का परिचय कराने का प्रयास करती है।

हिंदी कविता पर बौद्ध, कबीर, गांधी, मार्क्स, अरविंद आदि के दर्शन का प्रभाव है। लेकिन वैचारिक दर्शन की मिमांसा करें तो यह कहना होगा की, स्वतंत्रता के बाद किसी भारतीय जननायक का प्रभाव सर्वाधिक होगा तो वे डॉ. बाबासाहेब आम्बेडकर हैं। समकालीन दलित काव्य का विकास तीव्र गति से हो रहा है। समकालीन हिंदी कविता में दलित विमर्श को समृद्ध करनेवाले कवियों में ओम प्रकाश वाल्मिकी, जयप्रकाश कर्दम, मनोज सोनकर, निर्मला पुतुल, सुरजपाल चौहान, मोहनदास नैमिशराय आदि सशक्त हस्ताक्षर हैं। समकालीन दलित कविता में षड्यंत्रकारी ब्राह्मणवादी सामाजिक व्यवस्था के विरुद्ध नकार और बहिष्कार की नीति का स्वर प्रमुख है। यह स्वर मूलमें डॉ. बाबासाहेब आम्बेडकर के जीवनसंघर्ष से प्राप्त है। "आम्बेडकरवाद" किसी भी धर्म, जाति, रूढ़वादिता, अंधविश्वास, अज्ञानता, किसी भी प्रकार के भेदभाव या रंगभेद को नहीं मानता, आम्बेडकरवाद मानव को मानव से जोड़ने या मानव को मानवता के लिए बनाने का नाम है। आम्बेडकरवाद वैज्ञानिक तथ्यों के आधार पर मानव के उत्थान के लिए किये जा रहे आन्दोलन या प्रयासों के नाम है।

डॉ. बाबासाहेब आम्बेडकर ने दलित एवं उपेक्षित वर्ग को अस्मिता, स्वाभिमान एवं अस्तित्व की पहचान दिलाई है। समानता और सामूहिकता का मंत्र डॉ. बाबासाहेब आम्बेडकरने जब दलित वर्ग को दिया तब विद्रोह संघर्ष का मंत्र भी दिया। समकालीन दलित कविता में षड्यंत्रकारी ब्राह्मणवादी सामाजिक व्यवस्था के विरुद्ध नकार और बहिष्कार की नीति का स्वर प्रमुख है। जयप्रकाश कर्दम प्रस्थापित व्यवस्था के प्रति आवाज उठाते हुए कहते हैं "यदी यही रहा मेरे / दमन और शोषण का हाल, / तो आज नहीं तो कल / हरकत में जरूर आएंगे / मेरे हाथ।" 1 इस प्रकार हरकत में आने के प्रेरणा बाबासाहेब की दी हुई हैं। इसलिए कृष्णदत्त पालीवाल कहते हैं, "दलित समस्या आर्थिक समस्या नहीं है - मूलतः वह सामाजिक व्यवस्थासे उत्पन्न ना जटिल समस्या है- जिसका मूलाधार जाति - व्यवस्था पर केंद्रित हैं।" 2 यही सामाजिक बीमारी डॉ. बाबासाहेब आम्बेडकर समझ गये थे। इसी कारण उन्होंने संवर्ण समाज के विचारों के खिलाफ यत्नार किया। समाज में फैली असमानता,

अन्याय, जातिभेद, शोषण के खिलाफ दलित कवियों का स्वर तीव्र रहा है जिसमें फुले, शाहू, आंबेडकर आदि सुधारकों की विचारधारा में दलित मुक्ति का स्वर गूंज उठा। ओमप्रकाश वाल्मीकि दलित समाज को जगाते हुए एहसास दिलाते हैं कि, “घृणा तुम्हें मार सकती है / तोड़ सकती है / पर अपने ही दायरे में / जिंदा नहीं रख सकती”³,

दलित साहित्यकार हजारों सालों से हो रहे अन्याय का विरोध करते हुए समानता और की को स्थापित करना चाहते हैं समकालीन कविता में नकार का स्वर तेज हुआ है। नकार दो प्रकार का होता है - एक स्थान एवं स्थितियों को नकारना और दूसरा सामाजिक नकार। दलित एवं पिछड़े समाज को जितना नकारा जाए, दबाया जाए वह उतना ही उठने की कोशिश कर रहा है यही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर की चेतना का प्रतिफल है जयप्रकाश कर्दम इस संदर्भ में कहते हैं, “हिन्दुत्व राज्य की नगरी में / किन्तु मेरा घर द्वारा कहां है? / तुम चाहो रामराज्य आए; / तुम श्रेष्ठ, शूद्र में बना रहूँ।”⁴ इस प्रकार स्पष्ट होता है युग बदलने से दलित अन्यायों में ज्यादा परिवर्तन नहीं आया। यह भारत देश की सबसे बड़ी विडम्बना है। समकालीन कविता का दलित विमर्श हमें समतामूलक समाज की स्थापना हेतु प्रवाहमयी ऊर्जा प्रदान करता है तथा दलित समाज को भी आत्मपरीक्षण करने के लिए प्रेरणा देता है समाज में फैली हुई है अंधश्रद्धा, स्वयं के प्रति अविश्वास का स्वर दब करने की भावना जगाती है। तकनीकी विकास के कारण दलित समाज का असहमति, असंतोष और आक्रोश को प्रकट करने के विविध माध्यमों का निर्माण भी हो रहा है न्याय, शिक्षा, समानता तथा स्वतंत्रता आदि मौलिक अधिकारों को प्राप्त करने की जिजीविषा समकालीन कविता देती है।

समकालीन कविता में दलित जीवन का चित्रण आंबेडकर प्रणीत धर्म निरपेक्ष समाजवाद की मांग करता है तथा आर्थिक, सामाजिक विषमता का विनाश करने की मांग करता है। इसी के साथ पारंपरिक समीक्षा पद्धति को बदलने की मांग दलित कविता करती है और दलित साहित्य के सौन्दर्यवादी चेतना को विकसित करना चाहता है। समकालीन कवि आधुनिक बोध से उपजे आदर्शवादी चेतना को ध्वस्त करते हुए यथार्थ को अभिव्यक्त करता है। जयप्रकाश कर्दम की पंक्तियां इस प्रकार संदर्भ में महत्वपूर्ण हैं, “धोखेबाज है वे लोग जो कहते हैं कि / अस्पृश्यता का / जनाजा निकल चुका है मक्कार है वह लोग / जो कहते हैं कि / वर्ण व्यवस्था अप्रासंगिक हो चुकी है।”⁵ इस प्रकार दलितों के प्रति झूठे वादे और आश्वासन देनेवाले लोगों की पोल खोलने का काम किया है। समकालीन कवि सिर्फ अपने वर्तमान यथार्थ से परिचित नहीं है बल्कि इतिहासबोध भी वहन करते हैं। इसी के साथ दलित जीवन के कटु यथार्थ को पूरे मनोयोग के प्रकट करने का प्रयास समकालीन कवि करता है। समकालीन कवि मुकेश मानस कहते हैं, अगर दिया न होता / एकलव्य ने द्रोण का अंगूठा / तब इतिहास कुछ और ही होता / एकलव्य के साथ कैसे करता इन्कार / मांग रहा था कोई ब्राह्मण / हाथ फैलाकर भिक्षा / किसी अछूत से पहली बार।⁶

इस प्रकार समकालीन कविता में ब्राह्मणी अहंकार पर आक्षेप उठाने का प्रयास किया गया है। दलित इतना क्रोधित हुआ है कि प्रस्थापित समाज को शोषण करनेवाले को और शोषण का मौका नहीं देना चाहता। शिक्षित बनो, संघटित बनो; संघर्षण करो, इस डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर के विकास मंत्र से प्रेरणा लेकर पिछड़ा एवं दलित समाज अपने अस्तित्व की तलाश कर रहा है। ओम प्रकाश वाल्मीकि के मतानुसार “दलित सचनाकार अपने परिवेश एवं समाज के गहरे सरोकारों से जुड़ा है। वह अपनी निजी दुःख से ज्यादा समाज की पीड़ा को महत्ता देता है। वह जब ‘मैं’ शब्द का प्रयोग कर रहा होता है तो उसका अर्थ ‘हम’ होता है।”⁷ इस प्रकार

अम्बेडकरजी के दिए हुए मंत्र के आधार पर आज का दलित समाज स्वयं परहोने वाले अन्याय के खिलाफ पूरे जोश के साथ विरोध करने का काम कर रहा है।

आधुनिक समय के दलित विमर्श ने अपने सौन्दर्य दृष्टि ढूँढी है तथा कालसापेक्ष आलोचना पद्धति विकसित की है। समकालीन कवि की यह व्यापक दृष्टि विमर्श को शक्तिशाली बनाती है समकालीन कवि ने जहां वेदना का वर्णन किया है वही तत्कालीन समाज के दलितों के प्रति आशावादी स्वरों का भी विकास किया है। डॉ. सुशिला टाकभौरे की कुछ काव्य पंक्तियां इस संदर्भ में हैं; "क्रांतिसूर्य चमक रहा है / प्रगति, समाज परिवर्तन का प्रकाश/फैला है इस तरफ / फिर भी अंधेरे में भटक रहे हैं/अपने हिस्से का सूरज / आंख मूंदकर ढूँढ रहे हैं।" इस प्रकार वक्त बदल गया है और दलित एवं पिछड़ा समाज अपने अधिकारों के प्रति सजग हुआ है। तथा इस औपनिवेशिक समाज में अपने हिस्से के अधिकारों को पाने की कोशिश कर रहा है। डॉ. बाबासाहेब अम्बेडकर के विचारों को सीधे प्रकट करते हुए कवि जयप्रकाश कर्दम रहते हैं "अम्बेडकर की संतान / अब और नहीं सहेगी / शोषण और अत्याचार" 9 ईश कुमार गंगानिया का कथन महत्वपूर्ण है "प्रचलित दलित साहित्य आज अम्बेडकरवादी साहित्य के रूप में पहचाना जाने लगा है क्योंकि इसका मूलधार अम्बेडकरवादी जीवन दर्शन है जो भारतीय समाज में व्याप्त उन सभी तरह की सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक व सांस्कृतिक मान्यताओं और परम्पराओं को तर्क-विवेक की वैज्ञानिक कसौटी पर नकारता है जो किसी व्यक्ति या समुदाय को धर्म, जाति, वर्ण, नस्ल, लिंग व क्षेत्र आदि के आधार पर शोषण-उत्पीड़न के अवसर प्रदान करती हैं। निस्संकोच कहा जा सकता है कि भारतीय समाज वर्ण व जाति पर आधारित समाज है जिसमें मानव जीवन से जुड़े सभी प्रकार के क्रिया-कलाप व व्यवहार जाति व वर्ण द्वारा ही निर्धारित होते हैं। इस वर्ण व जाति ने भारतीय समाज के एक बड़े हिस्से को विभिन्न स्तरीकरण के खांचों में फिट कर दिया है जिनसे बाहर निकलने का कोई रास्ता ही नहीं बचा है। परिणामस्वरूप भारतीय समाज सदा से विभाजित रहा है जिसने इसकी प्रगति को ही प्रभावित नहीं किया है बल्कि अनेक बार इसे गुलामी की दलदल में धकेला है। आज भी भारतीय समाज कुछ अवसरवादी व बीमार मानसिकता के लोगों की संकीर्णता व कट्टरवादिता के कारण विभिन्न प्रकार के सांप्रदायिक व जातीय दंगों की रंगभूमि में परिवर्तित होता नजर आता है। कहने की आवश्यकता नहीं कि एक हद तक समाज का प्रतिबिम्ब ही साहित्य में अभिव्यक्ति पाता है। जिस प्रकार समाज में ब्राह्मणवादी व सामंतवादी शक्तियां हावी रही हैं ठीक उसी प्रकार हिन्दी साहित्य को भी यही शक्तियां अपनी बपौती बनाएं हैं परिणामस्वरूप प्रचलित हिन्दी साहित्य मुट्ठीभर लोगों के हितों व जीवन के महिमामंडन का औजार मात्रा बनकर रह गया है।

निष्कर्ष के रूप में हम कह सकते हैं कि, डॉ. बाबासाहेब आम्बेडकर दलित आंदोलन के क्रांतिकारी, दार्शनिक और मार्गदर्शक नेता के रूप में पूरे विश्व को मार्गदर्शन करते हैं समकालीन हिंदी कविता में दलित चेतना का स्वर तेज हुआ है। वर्ण व्यवस्था का विरोध सामाजिक न्याय की मांग, वर्ग एवं वर्ण विहीन समाज की मांग, सामाजिक बदलाव की मांग आदि का चित्रण समकालीन कविता में हुआ है। समकालीन कविता में जो दलित मुक्ति के सवाल हैं, वह सामाजिक, राजनैतिक और आर्थिक सभी क्षेत्रों के जुड़कर सामने उपस्थित हुए हैं, वह डॉ. बाबासाहेब आम्बेडकर दर्शन के प्रभाव के कारण है। समाज और राजनीति ने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर को किस तराजू में वर्तमान में रखा है यह मैं कह नहीं सकता लेकिन साहित्यकार ने उनके विचारों को दर्शन का रूप दिया है, यही भविष्य के लिए हमारा पथप्रदर्शक है।

संदर्भ ग्रंथ:-

1. जयप्रकाश कर्दम - गुंगा नही था मै, तृतीय संस्करण 2006 पू. 16
2. कृष्णदत्त पालीवाल, डॉ. अम्बेडकर समाज-व्यवस्था और दलित साहित्य, सं. 2007 पृष्ठ - 108
3. ओमप्रकाश वाल्मिकि, बस्स ! बहुत हो चुका प्रथम संस्करण: 1997 पृष्ठ -31
4. जयप्रकाश कर्दम - गुंगा नही था मै, तृतीय संस्करण 2006 पू. 16
5. वही पू.74
6. मुकेश मानस, पतंग और चरखड़ी www.kavitakosh.com/mm/
7. ओमप्रकाश वाल्मिकि, दलित साहित्य का सौंदर्यशास्त्र, सं. 2001 पांचवी आवृत्ति: 2013 पृष्ठ - 40
8. सुशीला टाकभौर, मेरे काव्य संग्रह - (हमारे हिस्से का सूरज), द्वितीय संस्करण: 2014 पृष्ठ - 118
9. जयप्रकाश कर्दम - गुंगा नही था मै, तृतीय संस्करण 2006 पू. 57
10. ईश कुमार गंगानिया- आंबेडकरी साहित्य का वर्तमान (आलेख) युगधारा (ई -पत्रिका)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : महिलाओं का सामाजिक एवं आर्थिक सशक्तिकरण

प्रा. नयन भादुले - राजमाने

गोविंदलाल कन्हैयालाल जोशी (रात्रीचे) वाणिज्य महाविद्यालय,
लातूर.

प्रस्तावना :

डॉ. भीमराव आंबेडकर एक महान नारीवादी चिंतक थे। उन्होंने अपने जीवनकाल में महिलाओं के सशक्तिकरण के लिए प्रमुख भूमिका निभाई है। उनका कहना है कि पूर्व भारत में महिलाओं की स्थिति अच्छी थी। उन्हें सम्मान दिया जाता था। उन्हें पढ़ने-लिखने का भी हक्क था। इतना ही नहीं तो धार्मिक विधी भी वह कर सकती थी। लेकिन उसके बाद स्त्रियों की दयनीय व चिंताजनक बन गयी। मनु की 'मनुस्मृति' में उन्होंने स्त्रियों के सामाजिक, आर्थिक व राजनीतिक विकास पर पूरी तरह से प्रतिबंध लगा दिया।

डॉ. भीमराव आंबेडकर महिलाओं की उन्नति के प्रबल पक्षधर थे। डॉ. आंबेडकर के विचारों पर गौतम बुद्ध के विचारों का प्रभाव था। उनका कहना था कि किसी भी समाज का मूल्यांकन इस बात से किया जाता है कि उस समाज में महिलाओं की क्या स्थिति है? भारत में महिलाओं की स्थिति में बदलाव आये इसलिए उन्होंने प्रयास किया। उनमें एक प्रयास याने 'हिंदू कोड बिल'। महिलाओं को अधिक अधिकार देने तथा उन्हें सशक्त बनाने के लिए सन 1951 में उन्होंने 'हिंदू कोड बिल' संसद में पेश किया। उनका मानना था कि सही मायने में प्रजातंत्र तब आयेगा जब महिलाओं को पैतृक संपत्ति में बटावरी का हिस्सा मिलेगा और उन्हें पुरुषों के समान अधिकार दिए जाएंगे। उन्हें विश्वास था कि महिलाओं की उन्नति तभी संभव होगी जब उन्हें घर-परिवार और समाज में बराबरी का दर्जा मिलेगा।

हिंदू धर्मशास्त्र कभी महिला सशक्तिकरण के पक्ष में नहीं था यह प्रमाण मनुस्मृति से मिलता है। "बालपन में पिता, युवावस्था में पति और बुढ़ापे में पुत्र उसकी रक्षा करें, स्त्री स्वतंत्र होने के लायक नहीं है।" ¹

नारी विरोधी परम्पराओं, मान्यताओं एवं कुरितियों का विरोध उन्होंने किया। आंबेडकर का मानना था कि समाज का आधार स्त्री-पुरुष दोनों का समान महत्त्व भी है। परंतु फिर भी सामाजिक जीवन में स्त्री को पुरुष के समान अधिकार व स्वतंत्रता प्राप्त नहीं है, वे घर की चारदीवारी तक ही सीमित है, जबकि सामाजिक व पारिवारिक दृष्टि से पुरुष की अपेक्षा स्त्री की भूमिका हमेशा अधिक सहयोगी एवं लाभदायी रही है।²

उन्होंने स्त्री को ही समाज का मुख्य आधार माना। स्त्री, माँ, बहन, बेटी, एवं पत्नी के रूप में पुरुषों का अपना सहयोग और लाभ देती है। परंतु यह एक त्रासदी है कि पुरुष प्रधान समाज में स्त्रियों के साथ दुर्व्यवहार किया जाता रहा है। उन्हें सामाजिक, पारिवारिक जीवन में किसी भी प्रकार की स्वतंत्रता नहीं दी जाती है। उनका शोषण होता है। वे ये भी कहते कि स्त्रियाँ धर्म, कर्म, देव और स्वर्ग के नामपर मनुवादी मान्यताओं को स्वीकार करती हैं, और अपने ऊपर होने वाले अत्याचारों एवं अन्यायों का समर्थन करती हैं।³

स्त्रियों की अज्ञानता का प्रमुख कारण व अशिक्षा को मानते थे क्योंकि धर्म ग्रंथों ने स्त्री शिक्षा का विरोध किया गया था। वे मनु की इस बात का विरोध करते थे कि यदि स्त्री शिक्षा प्राप्त करेगी तो कुमार्ग पर चलेगी और अकाल वैधव्य को प्राप्त करेगी।⁴

उन्हें लगता था कि धर्म ग्रंथों में प्रतिष्ठापित स्त्री प्रतिमा को स्त्री स्वयं खंडित करें। महिलाएं पुरोहितवाद के शिकंजे से स्वयं को मुक्त करें और अपने अंधविश्वास, रुढ़िवादी, मजहबी, पाखंडों, आडम्बरों से मुक्त होने की स्वप्रेरणा ले। वे कहते नारी को ओजस्वी शक्तिशाली एवं अधिकार सम्पन्न प्रतिभा का निर्माण करके नारी के प्रति समाज की मानसिकता बदलनी चाहिए जिससे नारी को स्वतंत्रता एवं समता का पूर्ण अधिकार मिल सके।⁵ सशक्त महिलाओं का वे समर्थन करते थे। जब तक लज्जा, मर्यादा के नाम पर कुर्बान होकर स्वयं को घोटने की प्रवृत्ति का परित्याग महिलाएँ नहीं करेंगी तब तक उनका उत्थान होना कठिन होगा। अतः अपनी मुक्ति का मार्ग उसे स्वयं खोजना होगा एवं जब तक वह स्वयं पर विश्वास पाने के लिए हाथ-पैर नहीं मारेगी तक तक उसकी स्थिति में बदलाव की कोई संभावना नहीं है। नारी को स्वयं सशक्त होना पड़ेगा तभी उसे शिक्षा - दीक्षा, सुख - शांति और मूल अधिकार प्राप्त होंगे।⁶

आंबेडकर ने महिलाओं से सामाजिक, आर्थिक एवं सांस्कृतिक समस्याओं का सामना करने के लिए महिलाओं का अवाहन करते हुए कहा कि महिलाओं को अपने अधिकारों की प्राप्ति के लिए खुलकर मंच पर आना होगा तभी सशक्तिकरण की नई सुबह एक सार्थक संदेश लेकर आएगी।⁷

महिलाओं के आर्थिक सशक्तिकरण का समर्थन वे करते हैं। उनका मानना था कि महिलाएं जनसंख्या में लगभग आधा भाग होने के कारण राष्ट्र की आर्थिक संरचना को प्रभावित करती हैं तथा कोई भी राष्ट्र महिला एवं पुरुषों के सम्मिलित प्रयासों से बनता है। आधी जनसंख्या की शक्तियों की उपेक्षा ने तो राज्य एवं समाज के हित में है न ही स्वयं पुरुषों के। महिलाओं की क्षमताओं को पूर्ण विकसित किए बिना किसी भी आर्थिक व्यवस्था का विकास संभव नहीं है। एवं महिलाओं के आर्थिक सुदृढीकरण की अवधारणा एकांगी नहीं है बल्कि सम्पूर्ण सामाजिक प्रक्रिया महिलाओं की स्थिति से प्रभावित होती है। महिलाओं के शिक्षित व आर्थिक रूप से सुदृढ बनाने के दूरगामी प्रभाव परिवार व सम्पूर्ण समाज पर परिलक्षित होंगे। उनके विचारों के अनुसार देश के बच्चे कुशल नागरिक तभी बन सकेंगे जब उनकी माताएँ आत्मनिर्भर होंगी। क्योंकि आत्मनिर्भर महिलाएँ जीवन के आर्थिक व सामाजिक क्षेत्र में निर्णायक भूमिका अदा कर सकती हैं।⁸

आंबेडकरजीने संविधान के जरिये महिलाओं को वे अधिकार दिए जो मनुस्मृति ने नकारे थे। उन्होंने राजनीति और संविधान के जरिये भारतीय समाज में स्त्री-पुरुष के बीच असमानता की गहरी खाई मिटाने का सार्थक प्रयास किया। जाति-धर्म व लिंग निरपेक्ष संविधान में उन्होंने सामाजिक न्याय की परिकल्पना की है। 'हिंदू कोड बिल' के जरिये उन्होंने संवैधानिक स्तर से महिला हितों की रक्षा का प्रयास किया। इस बिल में मुख्यतः चार अंग थे।

1. हिंदूओं में बहू विवाह की प्रथा को समाप्त करके केवल एक विवाह का प्रावधान, जो विधिसम्मत हो।
2. महिलाओं को संपत्ति में अधिकार देना और गोद लेने का अधिकार देना।
3. पुरुषों के समान नारियों को भी तलाक का अधिकार देना, क्योंकि पहले हिंदू समाज में पुरुष ही तलाक दे सकते थे।
4. आधुनिक और प्रगतिशील विचारधारा के अनुरूप हिंदू समाज को एकीकृत करके उसे मजबूत करना।

वे कहते मुझे भारतीय संविधान के निर्माण से ज्यादा दिलचस्पी और खुशी हिंदू कोड बिल पास कराने से होगी। "किसी भी समुदाय की प्रगति महिलाओं की प्रगति से आंकी जाती है।"९

'दलित इंडियन चैम्बर्स ऑफ कॉमर्स एंड इंडस्ट्री' (डिक्की) की महिला इकाई की अध्यक्ष अनिता नायक कहती हैं अंबेडकर का सभी शोषित वर्गों के लिए आर्थिक दर्शन बेहद अहम है। उनका आर्थिक दर्शन बहुत महत्वपूर्ण है। हमारा प्रयास है कि महिलाएं शिक्षा के साथ रोजगार एवं व्यवसाय के साथ भी बड़ी संख्या में जुड़े। ओमी कहते हैं कि डॉ. अंबेडकर का महिला सशक्तीकरण को लेकर मूलमंत्र शिक्षा था। उन्होंने महिलाओं की शिक्षा को समाज के विकास के लिए बहुत आवश्यक बताया था।

चंद्रभान प्रसाद का कहना है, अंबेडकर के व्यक्तित्व को सिर्फ दलित चेतना और दलित उत्थान के ईर्द-गिर्द नहीं रखा जा सकता।

अंबेडकर जी ने भारतवर्ष की तत्कालीन सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, धार्मिक और राजनैतिक व्यवस्था का सूक्ष्म अध्ययन करके जाना कि सभी समस्या के समाधान की मूल शर्त सामाजिक न्याय और परिवर्तन की क्रांति से है, न की अन्य किसी उपाय से है।

अंबेडकर ने यह जाना था कि भारतीय महिलाओं के शोषण, उत्पीड़न, अज्ञान, अपमान और सामाजिक विषमता की मूल वजह कुछ और नहीं बल्कि भेदभावपूर्ण समाज व्यवस्था और शिक्षा का अभाव है। महिलाओं के सामाजिक परिवर्तन के उद्देश से उन्होंने महिलाओं को आंदोलन में शामिल किया।

आजदी से पहले भारत की राष्ट्र व्यवस्था में धार्मिक नीतिनिर्देशों का बोलबोला होने के कारण अंबेडकर ने महिला सशक्तीकरण के रूप में प्राचीन नीति निर्देश विधी मनुस्मृति का दहन किया। इस घटना के बाद स्त्री आंदोलन को एक व्यापक रूप मिला।

निष्कर्ष :

मैं हम कह सकते हैं, डॉ. अंबेडकर द्वारा नारी उत्थान के लिए किए गए सामाजिक - आर्थिक कार्यों का परिणाम है कि आज नारी प्रगति की ओर अग्रसर है। उनके द्वारा महिलाओं के सामाजिक एवं आर्थिक सशक्तीकरण के लिए किए गए सुधार एवं प्रयास भारतीय इतिहास में महिलाओं के लिए महत्वपूर्ण थे। उन्होंने महिलाओं को पारम्परिक भूमिका से आधुनिक भूमिका की ओर अग्रसर किया। तथा उनकी सामाजिक, आर्थिक स्थिति को सशक्त बनाने का प्रयास किया।

संदर्भ :

1. मनु स्मृति, अध्याय 9
2. सुकुन वासवान प्रज्ञाचक्षु, भारत रत्न डॉ. अंबेडकर : सृष्टि और दृष्टि, भावना प्रकाशन, दिल्ली, 2002, पृ.344
3. एल.आर. बाली., डॉ. अंबेडकर ने क्या किया, भीम पत्रिका पब्लिकेशन्स, जालंधर, 1991, पृ.274
4. तेजसिंह, अंबेडकरवादी : विचारधारा और समाज, स्वराज प्रकाशन, दिल्ली, 2008, पृ.194
5. तेजसिंह, अंबेडकरवादी : विचारधारा और समाज, स्वराज प्रकाशन, दिल्ली, 2008, पृ. 196
6. राजेंद्र मोह भटनागर, डॉ. अंबेडकर : जीवन और दर्शन, किताब घर पब्लिशर्स, दिल्ली 1982 पृ. 260
7. योगेंद्र कुमार तिवारी, कैलाशचन्द्र शर्मा, हिन्दू विधि, राजस्थान ग्रंथ अकादमी, जयपुर, 1990 पृ. 227
8. धनंजय कीर, डॉ. अंबेडकर : लाइफ एण्ड मिशन, पापूलर प्रकाशन, बम्बई 1962, पृ. 91
9. 20 जुलाई 1942 को नागपुर में बाबासाहेब ने 'अखिल भारतीय शोषित वर्ग महिला सम्मलेन' में कहा था।

Legendary hero: Dr. Bhimrao Ramji Ambedkar**Dr. M. M. Betkar**

Principal, Shri Kumarswami College, Ausa,

Distt. Latur, MS, India

The entire world knows about the legendary “Bhimrao Ramji Ambedkar”. He was one of the greatest leaders of India who was more of a social worker, a writer, and an educationist. He always worked for the Social Justice of untouchables and was the one who drafted Indian Constitution. He was a true son of Mother India and this is a reason he was honored with Bharat Ratna, one of the highest civilian awards of India. According to Dr. Babasaheb Ambedkar, through Buddhism, man can train his inner capacity and put him in the right works. His decision was based on the conviction that these religious changes would help improve the social status of the so-called ‘lower class’ of the country.

Revolutions in India:

Ambedkar was an Indian Nationalist, a Buddhist, a political leader, and a jurist. He was the chief architect of the Indian Constitution. Dr. Ambedkar had jingle and multifaceted persona in different spheres of his life. Besides so many difficulties, obstacles hindrances and calamities in his childhood, adolescent stages and even in the period of profession, he always maintained self-control and right attitude. He never ever intended to generate any unwanted situation in his lengthy struggle at any cost. Through the true usage of the knowledge he made a revolution in this country.

He believed that an individual deserves equality and freedom irrespective of his caste, color, and creed. Due to his philosophies, he is still alive in the hearts of millions of people.

Father of the Indian Constitution:

Ambedkar believed that it is very important to have unity in the country among various classes of the society; therefore, he focused on the gender, caste and religion equality in the nation. The time he became the chairman of the drafting committee of the Constitution Committee, he studied the constitutions of various countries and gather their good points and assimilated them into Indian Constitution. This is the reason he has called the “Founding Father of Indian Constitution”. In his entire life, Ambedkar fought for the upliftment of untouchables and other weaker sections of the society.

The outstanding personality:

To understand the outstanding personality, we have to have a cursory look at the social context from which it emerged. The democratic awakening of the backward classes, increasing awareness about the fundamental rights of being a human, was somehow the part of the general national democratic awakening during British rule in India. Further the anti-humanitarian activities of upper classes forced the lower classes to bring change in the country. He was a man thirsty of education, example for the activists. He analyzed Hindu social system intellectually before starting the struggle against the long-lasting disorder social track. Reading his history gives us the idea that this man had personal thirst for knowledge that stayed with him until the last breaths, naturally predisposed him for such a role.

First Monetary Economist:

It was undeniably the noblest mission of Ambedker’s life that designed to the accumulation of the nation’s strength, wealth, health, admiration and civilization by relieving these dumb millions who crawled in the dust with hunger and thirst in their eyes and corroded in the hovels and dunghills.

Dr. B.R. Ambedkar popularly known as Dr. Babasaheb Bhimrao Ramji Ambedkar was a multifaceted personality, an intellectual, a philosopher, a patriot, a social reformer, a champion of dalits, a scholar, a writer, constitution maker, an economist, an eminent lawyer and a feminist. He earned unique distinction of being India’s first monetary economist who prudently analyzed the problems of Indian rupee. He was protagonist

of industrial modernization and favored industrialization based on economic model along with core socialistic values of Gandhian economy. He favored skill development, land reforms and technological up gradation in agriculture. He was the first Indian political thinker who realized the necessity and applicability of the western pattern of democracy to India. He was multi-dimensional personality—a parliamentarian, a scholar, an Indian jurist, an advanced thinker, a philosopher, an anthropologist, a historian, an orator, a prolific writer, an economist and a constitutionalist of world repute.

First Indian political thinker:

Dr. B. R. Ambedkar played a pivotal role in the making of the Indian Constitution and chiefly responsible for drafting of the Constitution of India. He always spearheaded his excessive attempts to impart the modern education of liberalism. Dr. Ambedkar is undoubtedly a magnificent personality that has immensely contributed to bring 'Independent India' onto the path of 'Modernized India.' The provisions made by Dr. B. R. Ambedkar in Indian Constitution which has enabled the Dalits and Women to enjoy the prospects of freedom, and to realize their individual identity. The need of the hour is to implement the constitution in its true spirit. It will enable the Indian society to overcome all social and economic evils that the Nation is facing. Dr. Ambedkar is undoubtedly a magnificent personality that has immensely contributed to bring 'independent India' onto the path of 'modernized India.'

A Learned Scholar:

Dr. B R Ambedkar was not only a learned scholar and an eminent jurist but also a revolutionary who fought against social evils like untouchability and caste restrictions. Throughout his life, he battled social discrimination while upholding the rights of the Dalits and other socially backward classes. As a matter of fact, he was an economist and his various scholarly works and speeches indicate his deep understanding of the problems faced by the Indian society. He was a great academician, a research scholar, a economist , a political scientist, a philosopher, and humanitarian He was the first man who understand the necessity for a democratic system in India and analyzed the social, economic and political system of India in relation to other countries. When he compared this system with the others countries; and subsequently, realized a very significant changes in the Indian socio- economic and political system. He understands the problems and requirements of Indians which can be fulfilled by establishing a democratic system in India.

He was awarded with highest civilization Award, The Bharat Ratna in 1990 for his contribution as the “Architect of the Modern India”.

References :

1. Rao, S. (2016). Ambedkar's Philosophy on religion and Morality Delhi: Kappaz Publication, pp. 30-35.
2. Zelloit, Elenor, From Untouchable to Dalit, Manohar, Delhi, 2001.
3. Bhardwaj R.K., Democracy in India , National Publisher , 1980.
4. Chanchreek, K.L., Dalits in Ancient and Medieval India, Shree Publishers , New Delhi, 2010.
5. T.K. Madan, Caste System in India, Encyclopedia, Britannica, Vol-6.
6. Panadagal, S. K. (2011). Life ideas and thought of Dr. B.R. Ambedkar. Delhi: Swastik Publication.p.175.
7. Tejani, Shabnum (2008). From Untouchable to Hindu Gandhi, Ambedkar and Depressed Class Question 1932. “Indian Secularism: A social and Intellectual History, 1890-1950.” Sir Herbert Risley. The people of India.London.1915.
8. Chakravarty Bidyut, Panday, Rajendra Kumar, Modern Political Thoughts.
9. Jain, Vaishali, Crisis in Indian Democracy.
10. Indian Constitution.
11. Moon, V. (1991). Babasaheb Ambedkar's writings and speeches. Vol. V.: Govt. of Maharashtra, pp. 319

Analysis Of Social And Political Thoughts Of Mhatma Gandhi And Dr.B.R.Ambedkar*** Dr. Abida Begum**Physical Education Director,
Government First Grade College for Women, Ramanagara, Karnataka**Introduction:**

Ramji Ambedkar, one of the architects of Indian Constitution Mohandas Karamchand Gandhi, the tallest leader of Indian freedom struggle, and Bhimrao Ramji Ambedkar, one of the architects of Indian Constitution. Mohandas Karamchand Gandhi, the tallest leader of Indian freedom struggle, and Bhimrao Ramji Ambedkar, one of the architects of Indian Constitution

Mohandas Karamchand Gandhi the tallest leader of India freedom struggle and Bhimrao Ramji Ambedkar one of the architects of Indian Constitution. There existed sharp contradiction also in their approaches to social reforms and in details relating to political freedom. We're locked into a bitter conflict over the formula to remove untouchability from Hinduism for over a better part of their lives. Gandhi was very comprehensive; it never allowed social reform to remain aside of political freedom. Gandhi burning foreign clothes and B.R.Ambedkar burning Manusmrithi were no more acts of sentiments, for both foreign clothes and Manusmrithi had the effect of bondage and slavery for the countrymen. Gandhi was for appealing to the conscience of caste Hindus to give up untouchability voluntarily which Ambedkar argued that Destruction of the caste would mean a national changes and not the destruction of the physical barrier. A Pinch of salt from God's ocean was a political catharsis and 'a drop handful of water from the Mahad tank' was the proclamation of social philosophy. Gandhi made it clear as, "The cities live upon the villages, India is daily growing poorer. In losing the spinning wheel we lost our left lung. We are, therefore, suffering from galloping consumption it is a sin to be foreign cloth in burning foreign.

M.K.Gandhi:

Gandhi was one of the pioneers for social justice in India. He is reflected in his thoughts like Swaraj, Satyagraha and Sarvodaya. Gandhi advocated for decentralization of power example village swaraj. Political institution plays a crucial role of the social and economic well being of people

"Economic equality does not mean that everyone would have the same money". Gandhi had faith in varnasharama Dharma, everyone observes duty based on justice. Gandhi stood for non violence Gandhi concerns nature for man connected to ethical principles. He believed in advaita it is emphasized unity of man and God. Gandhi struggles for freedom and reform political, social and economic.

Social And Political Thoughts:

- AHIMAS: Its negative sense means not harming others and a positive sense is charity. It's a weapon to be utilized in a civilized manner. It is a way of life where individuals act devoid of feelings of anger, enmity, hate etc all the relations and activities should take place according to this thought.
- SATYAGRAHA: It's a method to secure rights thought self suffering its passive resistance. This follows the method for non cooperation and disobedience for the good of other. It's to protect the truth. A satyagrahi works for a cause which is just without violence.
- SARVODAYA: This is an attempt to reform society and the individual. Individual develop a conscience for their responsibility for others. Gandhi emphasized that everyone's work irrespective of the difference in income and social status possesses the same value and based on cooperation sarvodaya way people belonging to different caste, religion and the race will promote the well being to all.
- COMMUNAL HARMONY: Gandhi dedicated his whole life to the explanation for it. He stood as a model for the communal harmony in India. All kinds of dissimilar societies are integrated into a single union. All cultures races and religions need to be brought together for national awareness. He treated it as a base for development and prosperity for the freedom struggle.

Gandhi associated politics with faith. According to him morality is the essence of political actions which individuals should display at both personal and public levels service to humanity is a means to achieve fulfillment. He made an effort to spiritualize the political system of the country.

- **SWARAJ:** Gandhi understood important of Indian villages. He emphasized on a productive rural development inspired by truth and non violence will lead to development of man and stressed on an economy based on agriculture and rural living. The village community should act both as a unit of production and consumption. Gandhi was against machines for labor intensive production to generate employment opportunities for the agricultural community.
 - Aim to make the village community self directed and self sufficing.
 - Purpose was to reduce the financial inequalities that existed between the cities and villages
 - To decentralize the economic and executive structure.
 - To ensure that capitalists act as 'Trustees' for the community
- **STATUS OF WOMEN:** Gandhi gave girls excellent equality with men. He stood for removing all their disabilities non secular, social and economic etc. He believes that there aren't any elementary variations between men and ladies. The physical variations between them might create some variations within the spheres of their activities.

Dr. B.R. Ambedkar

Dr. Ambedkar's efforts were mainly political and legal in character. Mahatma Gandhi's efforts were mainly spiritual and religious in character. Dr. Ambedkar's launched an aggressive campaign against Hinduism. He was anti slavery, and anti-priest. He believed that unless people were awakened, it was not possible to do away with the various evils afflicting Hinduism. He did not believe in God or destiny. He believed that as long as the conscience of the slave does not bum with the hatred for his slavery, there was no hope of his salvation. He said, "Tell the slave, he is a slave and he will revolt." Self-help, self-elevation and self-respect were the prime ideas in his Preaching's. He said that all men were born equal and died equal. He held that the Hindu Society should be reorganized on two main principles equality and absence of castes. Dr. Ambedkar's was influenced by Buddha, Karl Marx, John Dewey, Mahatma Phule. He later embraced Buddhism which promotes love and support. He conceptualized this principle to uplift a marginalized section i.e. Dalits.

Ambedkar stood for an opposition to the ideas of Manu. Manu codified rules, norms and regulations designed to oppress two categories of human beings- the Shudras and women. It is alarming but true that, in accepting Buddhism, Ambedkar was accepting a version of Hinduism which belonged to the Shudras and which went against the ideology and institutions of Brahminical Hinduism. We should also note that Buddha exercised an equally great influence on Mahatma Gandhi in his life.

Mahatma Gandhiji and Dr. Ambedkar to improve the lot of the masses in India were moved in different directions. It is by employing the principles of the humanistic Philosophy that Mahatma Gandhiji wanted India to solve all her problems and come up as a united strong nation. Ambedkar did not agree to this solution, Humanistic and man making philosophy preached that God is all pervading and dwells in the poor and the wretched. But the Hindus gave discriminatory treatment to the poor and the wretched, Mahatma Gandhiji that Hindus should not give up his religion but give society to grow. It means that casteism and untouchability must be vanished from our society. This was difficult, according to Ambedkar, because the followers of Hinduism continued to practice casteism ideas and doctrines in the social and political spheres.

Dr. Ambedkar gave a glimpse of how lives can be reconstructed based on reason. He wanted to achieve equal civil and human rights for the untouchables and his first endeavor was when he led their mass movement to withdraw water tank from public a tank at Malad in 1927. He criticized the tradition of imposing restrictions by society on certain groups based on birth. There is a lack of the implementation of rights. Dalit women are susceptible to verbal and sexual abuse. Widespread dropout rates and illiteracy is aggravating this problem. They also sometimes fall victim to the caste-bias civic and judicial system. The economic exploitation and seclusion are based on the caste hierarchy. They are denied a life of dignity.

Ambedkar Referred To Three Civil Libertie

- Liberty of speech (including liberty of thought, reading and discussion)
- Liberty of movement
- Lliberty of action
- 'POLITICAL LIBERTY:' Consisted the right of the individual to share in the framing of laws and in the making and unmaking of governments.
- AMBEDKAR LIBERTY MUST BE ACCOMPANIED BY THREE SOCIAL CONDITIONS:
- Social equality

- Economic equality
- Education for all

A complete change in the fundamental notions of life would also be necessary. Ambedkar looked into the three practical possibilities for the

1. Annihilation of caste system
2. Inter-caste dining
3. Inter-caste marriage

He himself attended such dinners and marriages whenever he got an opportunity

Ambedkar's political philosophy was closely related to the most immediate and accumulated issues of human life and essentially in accordance with the fact of society.

Ideas on State, Government, Rights and Democracy According to Ambedkar, Free and fair elections from time to time.

Government no single individual can presume the authority that he knows everything and that he can make the laws and carry the government. The laws are to be made by the representatives of the people.

The elected representatives, the legislatures and ministers must have the confidence of the people renewed in themselves at given periodicity

Conclusion:

Gandhij played an important role in the freedom movement and also in the social and political one. His ideas created positive changes all over the world and also establishment of a welfare state (Sarvodaya) in which non-violence and truths are used. Mahatma Gandhi unreal idea of non-violence to replacement world with full of passive atmosphere. Non-violence could be a widespread development to its nice connectedness and significance. It's the final word resolution of all types of issues and conflicts within the civilization, country and humankind. Though, its effects on its thoughtful and corrects implementation. These means helps to purify the soul and do not bring on destruction. He was one of the pioneering leaders to emphasize morality in social, political and economic dimensions in his struggles against untouchability, communalism and British Raj.

Dr.Ambedkar was a social revolutionary. He vehemently denounced the inequalities. Brahminical Hinduism has heaped upon the untouchables. Dr. Ambedkar was a most renowned and the most militant champion of the untouchables. Through his scholarly writings, he made significant awareness of the political, economic and social problems of the untouchable community. Though provoking provocative, his life is highly instructive to everyone who yearns for human dignity and equality in social relations.

He associated the problems of the Dalits to be not only a social problem but also a political one. He prescribed for a policy of the minority. Justice should be concerned with the distribution of wealth, income and social status. He attempted to democratize democracy based on social ethics. He stood for the social liberation, economic emancipation and political advancement of the downtrodden. His contribution as a parliamentarian, scholar, statesmen and a reformer was outstanding. Notably, the chief Architect of the Indian constitution also drafted and introduced the Hindu code bill to end the complexities of marriage system in India.

References:

1. Gandhi.M.K.“Harijan,”GandhiHeritagePortalDec.22,1933,<https://www.gandhiheritageportal.org/journals-by-gandhiji/harijan>. (Accessed July 19, 2019).
2. Gandhi, M.K. The Collected Works of Mahatma Gandhi:11 April, 1910 –12 July, 1911.Vol.11,Andesite Press, 2015.
3. Keer Dhananjay : Dr. Ambedkar: Life And Mission (third edition reprint : Bombay: Popular Prakashan, 1990), P.60
4. Keer Dhananjay : Dr. Ambedkar: Life And Mission (third edition reprint : Bombay: Popular Prakashan, 1990), P.60
5. Ambedkar, B. R. Annihilation of Caste. Available at <http://ambedkarquotes.wordpress.com> accessed on 06.06.2007.
6. Moon, Vasant and Hari Narke. Dr. B.R. Ambedkar: Writings and Speeches. Vol. 13, Mumbai, Education Department, Government of Maharashtra, 1994
7. Gandhi M. K., (1921), Autobiography (II-edition), Navjivan Pub. House Ahmadabad, Pp.317-318

Ambedkar, Gramsci and Neo-Buddhism: A Philosophical Introspection**Dr. Amita Valmiki**

Associate Professor and Head

Department of Philosophy,

Ramniranjan Jhunjhunwala College of Arts, Science and Commerce (Autonomous)

Ghatkopar (W), Mumbai – 400086.

“Religion must mainly be a matter of principles only. It cannot be a matter of rules. The moment it degenerates into rules, it ceases to be a religion, as it kills responsibility which is an essence of the true religious act.” – Dr. B. R. Ambedkar¹

“It is urgent that we return to Dr. Bhimrao Ambedkar’s thoughts on religion today. He helps us in our immediate fight against a resurgent Hindutva that targets Dalits, Muslims and dissenters in general. More generally, he helps us develop both a critique and an understanding of religion as a phenomenon.” – Prathama Banerjee²

“The crisis consists precisely in the fact that the old is dying and the new cannot be born; in the interregnum a great variety of morbid symptoms appear.” – Antonio Gramsci³

- Educate yourselves because we’ll need all your intelligence. Rouse yourselves because we need all your enthusiasm. Organise yourselves because we need all your strength.
- Educate yourselves because we’ll need all your intelligence. Rouse yourselves because we need all your enthusiasm. Organise yourselves because we need all your strength.

At the outset, the question that crops up is – was Ambedkar totally anti-religion or atheist or non-believer? The question is intriguing and discloses the layers of Ambedkar’s thoughts on religion per se; and that is the requirement of the time. The above quotes reveals Ambedkar’s take on orthodox religion that is inclined towards superstition and blind faith.

Dr. Bhimrao Ramji Ambedkar (1891-1956), the first Law Minister, Chairman of the Constitution of Drafting Committee and architect of the Constitution of Independent India, was an eloquent speaker with his vibrant thoughts on social, political and economic ideology; especially on religion [that imbibed ‘caste system’ in Indian context] fought for the rights of the oppressed community, the dalits. Ambedkar had potent and intense views on religion, specifically Brahmanical Hinduism. He could never affiliate himself with the religion of the popular masses of India as it backed and sustained the fraudulent and treacherous caste system, called as varna system in pliable and tolerable terminology.

Though Ambedkar remained Hindu larger part of his life, he could never associate himself with Hinduism. Therefore religion was out of his prelude. He kept his secular ideology intact throughout his life and propagated egalitarian and nondiscriminatory approach. This is discernible from his philosophy of maintaining ‘uniform civil code’.

There is a striking similarity between Antonio Francesco Gramsci (1891-1937) who was an Italian Neo-Marxist and Ambedkar’s thoughts when the concept of secularism is discussed. Both came from the oppressed classes, the subalterns and dalits respectively. Therefore the pangs of suppression and atrocities were felt equally. Gramsci was bent toward establishing equality by ‘intellectual and moral reform’ and Ambedkar by ‘social and moral consciousness of society.’⁴ Both were aware of the problems faced by subalterns and dalits and believed that these critical issues are not local and regional, but international in nature. The master-slave issue was and is common everywhere and this inequality in any form has to be erased. Both the stalwarts were inspired by the Marxist ideology and were highly critical about religion, though “considered religion culturally and politically relevant; both assessed the presence of subalterns through social, cultural and historical analysis, and sought to negotiate a rightful place within the state, society and history/historiography for these ‘excluded’ individuals.”⁵

The question is though Ambedkar and Gramsci ‘opposed’ religion, why were they, to certain extent ‘for’ religion. For Ambedkar bringing about social revolution by implementing laws, framing political

strategies and bringing economic reforms would lose its essence and enforcement if not subordinated by a common substratum. What can that common substratum be? According to him, it is 'religion'. Religion is utilized in form of a binding factor and therefore religion plays a pivotal role in social, economic and political life of people in any nation. Therefore religion is essential but it needs to have a scientific and rational basis. So Ambedkar says, "Religion, if it is to survive, it must be in consonance with reason, which is another name for science."⁶ In this matter both Gramsci and Ambedkar emphasized too much on "education". Education is a vital factor to promote rational and dialectic reflection that will reinforce the virtues of equality and justice. But the formal, orthodox and authoritative religion not only lacks this but promotes the orthodoxy further, that too not for some years, but forever. Therefore Gramsci noted in *L'Ordine Nuovo* (1919), "Educate yourselves because we'll need all your intelligence. Rouse yourselves because we need all your enthusiasm. Organize yourselves because we need all your strength."⁷ And Ambedkar said, "Educate, Organize and Agitate!"⁸ [This was said much before by the great educator and revolutionary Mahatma Phule and later Sri Narayan Guru reiterated the same message, "Educate that you may be free and organize that you may be strong."⁹]

Therefore the message from these giants was very clear; one has to elevate oneself by knowledge to overthrow the bigotry and fanatic approach in matter of religion. For Gramsci it was Christian theology [though it was also present in Greek thought from the beginning] where the oppressed who are marginalized have lost their 'inner life'. This 'inner life' was the authority of the nobles, not granted to the marginalized subalterns. Though, Gramsci being the materialist thinker advocated the 'inner life' not in a so called religious authoritative context but any individual is worthy of this spiritual concept that is 'inner life' which the priestly and noble community denied for the subalterns. In similar fashion one finds the same philosophical pattern in Ambedkar's thought process; and for Ambedkar it was Hinduism that upheld the Code of Manu as final, blindly enforcing on the oppressed dalits (called 'untouchables' in those days). Ambedkar from the very beginning was anti Brahmanical or anti Hinduism as the religion promoted varnashrama dharma, making varna system as obligation and duty of the individual to hold on lifelong; the upper caste making the lower castes and dalits suffer. It was nothing but giving full sanction for the upper caste to dominate and discriminate; and the lower caste and dalits it was obligatory on their part to suffer. Ambedkar, like Gramsci could not accept this in any case. In this matter he was opposed to religion; but the religion that he felt was beyond all these orthodoxies and fanaticism was Buddhism. As noted by Anne M. Blackburn, "Ambedkar understood Buddhism, religion, kinship and nationalism as or related set of terms with social and political interpretation, and that Ambedkar drew upon Indian cultural resources as well as 'Orientalist' interpretations of Buddhism in order to create a model for a moral community ideologically co-existent with, although not subordinate to, Brahmanical Hinduism and Indian nationalism."¹⁰

Ambedkar therefore thought in simultaneity with Hinduism (that had corrupted, got contaminated and degraded as the religion, that considered few as rulers, superior and 'high' while others as low, filthy and impure, especially the (ex) untouchables, now the dalits) that Buddhism being oriental in nature that participates in the oriental life style and that upheld equality and compassion that would benefit the oppressed dalits. So Ambedkar thought of 'conversion' and conversion would be a rebellious move for the existing Hinduism with its horrifying caste system. By converting into Buddhism was also asking the dalits to renounce their age old slavery and by giving up their Hindu identity they will intimate the world that they give up their caste identity as untouchables or dalits. Ambedkar said in 1935, "Although I am born as a Hindu because I had no control over it. But I will not die as a Hindu because I do have control over it".¹¹ Ambedkar accepted Buddhism as against Hinduism that facilitated caste system; and this social stratification brought the divide among the haves and have-nots. The Semitic or Abrahamic religion was foreign to Indian scenario and, according to Ambedkar, would not feel the throb of Indian life. The religion that can feel the pulsation of Indian life was for him, Buddhism. He sought to have a religion that was oriental at the same time can challenge the orthodoxies of Brahmanical Hinduism. In Indian social, political and economic life Ambedkar felt Buddhism was befitting religion. Again Buddha himself was coming from a Sakya clan that makes a lot of difference. As mentioned in the book *Politics and Cosmopolitanism in a Global Age*, the Licchavis and the Sakya clan had 'gana sangha' (the Republic) social structure that was not in vertical hierarchy but 'horizontal equality', that believed in dialogue and therefore is 'social democracy'. And when Buddha propounded Buddhism, the religion was not

bent towards rituals nor followed any hierarchy with some kind of chain of command but was socio-ethical in nature.¹²

Unlike Hinduism, the ethical theories of Buddhism did not emphasize on the 'essence'; but the Buddhist theory of Four Noble Truths, the Eightfold Path accentuated on 'knowledge' and considered 'ignorance' as root cause of all the disorder and malaise in the society. [Though Ambedkar did not accept these theories in his Neo-Buddhism, this is a general analysis to Buddhist ethics.] So Buddhism paved way for the oppressed marginalized and put each and every individual in a horizontal social, economic and political structure; rather than upper and lower or untouchable divide. Now that there are only two options for the dalits, either be in Brahmanical Hinduism with their ruthless and malevolent caste system and go on suffering; or remodel and reorganize the community by converting into Buddhism. Buddhism, according to Ambedkar opened up humane avenues to further the 'just' and 'egalitarian' society. In the book Babasaheb Ambedkar, Kurukundi Rao says, "To Ambedkar, then, religion is a foundation of human life and society. This is because morality, and without moral foundations society cannot survive as a human society. Religion, then, is conceptualized by him as a system of moral values, a system of injunctions and prohibitions designed to promote a harmonious human life.....in which there is equality and brotherhood among members and one which is rationalistic in rejecting superstitions, mysticism, irrationality, blind belief, and of course, God, who symbolized all these rejected elements."¹³Buddhism for Ambedkar was propelled politically, not something that is Holy Scripture based authoritative religion.

Therefore Ambedkar's version of Buddhism was/is called Neo-Buddhism. Neo-Buddhism offered greater respectability to the dalits that was denied to them by Brahmanical Hinduism. Also that Neo-Buddhism was more conforming to Indian oppressed dalits than Communism (that would not bind people together). Neo-Buddhism improved upon the dignity of the dalits by providing them confidence and self esteem. Neo-Buddhism or Navayana is popular as Dalit Buddhist Movement of India. In fact it reinterpreted Buddhism and rejected certain basic theories of Buddhism as monasticism, Four Noble Truths, the theory of karma, rebirth and meditation; and considers Buddhism as a denomination of class struggle and bringing about social-political-economic equality. [Therefore Ambedkar's book The Buddha and His Dhamma (posthumously published in 1957) is a text followed by the Neo-Buddhists.]

In conclusion, I would like to quote Ambedkar, "There is no doubt, in my opinion, that unless you can change your social order you can achieve little by way of progress. You cannot mobilize the community either for defence or for offence. You cannot build anything on the foundations of caste. You cannot build up a nation, you cannot build up a morality. Anything that you will build on the foundations of caste will crack and will never be a whole."¹⁴Therefore B. R. Ambedkar and his philosophical ideology is the need of the contemporary times.

Salute to the redeemer of the marginalized oppressed, the great Dr. Bhimrao Ramji Ambedkar!

References:

1. Nirmal, Arvind P. *Adventurous Faith and Transforming Vision*. Gurukul Lutheran Theological College and Research Institute, India, 1989. Pp. 160.
2. Banerjee, Prathama. Article: Ambedkar's Rethinking Religion. Forward Press, May 13, 2017.
3. Lowe, Lisa and Llyod, David. *The Politics of Culture in the Shadow of the Capital*. Duke University Press, US, 1997. Pp. 461.
4. Ibid. Pp. 01
5. Ibid. Pp. 01
6. Roy, Manabendra Nath. *The Radical Humanist*. Volume 64. Maniben Kara, India, 2000. Pp. 34.
7. Zene, Cosimo. [Ed.]. *The Political Philosophies of Antonio Gramsci and B. R. Ambedkar: Itineraries of Dalits and Subalterns*. Routledge, New York, 2013. Pp. 09.
8. Ibid. Pp. 09.
9. Ansari, M. T. *Islam and Nationalism in India: South Indian Contexts*. Routledge, New York, 2016. Pp. 32.
10. Blackburn, Anne M. Article - *Religion, Kinship and Buddhism: Ambedkar's Vision of a Moral Community*. The Journal of the International Association of Buddhist Studies. Vol. 16, 1993. Number 1. Pp. 1-2.
11. Chandra, Ramesh and Mittra, Sangh. *Dalits and the Ideology of Revolt*. Commonwealth, 2003. Pp. 206.
12. Gupta, Sanika and Padmanabhan, Sundaran. [Eds.] *Politics and Cosmopolitanism in a Global Age*. Routledge, 2017.
13. Rao, Kurukundi Raghavendra. [Makers of Indian Literature] *Babasaheb Ambedkar*. Sahitya Akademi, New Delhi, 1993. Pp. 66-67.
14. Ambedkar, B. R. *Annihilation of Caste*. Gautam Book Centre, Delhi, 2008. Pp. 44.

The Economics Thought of Dr.Babasaheb Ambedkar

Dr.Lt. Abasaheb Dhondiba Jadhav

Sahakarbhushan S.K.Patil College Kurundwad

Tq. Shirol Dist. Kolhapur

Abstract

Dr.BabasahebAmbedkar was the great architect of the constitution of India. Dr. B.R Ambedkar was among the most outstanding intellectuals of India in the 21th century. His work in economics is noteworthy. His views deals with public finance and agriculture are landmark in the economics.He was also a custodian of social justice and a champion of socialism and state planning . This paper deals with the economic ideas which were proposed by the father of Indian constitution Dr. Bhim Rao Ambedkar1. His economic contributions in public finance, agriculture economics, state management system, problems of labours, Indian caste system & economic development are few which are discussed in this paper. Economic thoughts of Babasaheb did not gain so much of popularity in the main stream economics, the reason being that he was more popular as a dalit leader rather than a trained economist. But this does not reduce the importance of his thoughts. The significance of his economic thoughts can be judged by their adoption at various level of India's economic development.

Keywords: State socialism, Caste system, Gold standard, Public finance, financial arrangement, cooperative agriculture

Introduction:

The Problem of Rupee' etc. The present paper deals with various economic thoughts of Dr.BabasahebAmbedkar. Dr.Ambedkar argued that the solution to the agrarian question lies not in increasing the size of farms, but in having intensive cultivation that is employing more capital and more labour on the farms such as we have. Further on, he says: "The better method is to introduce cooperative agriculture and to compel owners of small strips to join in cultivation. Ambedkar's commitment was internal stability and he was convinced that only an automatic system based on gold standard with gold currency could achieve this desirable end. He was of view that governments should spend the resources garnered from the public not only as per rules, laws and regulations, but also to see that faithfulness, wisdom and economy.

Objectives:

1. To study economic philosophy.
2. To study role in our economics.
3. To study the Economic thoughts .

Research Methodology:

This paper is based on the role of Dr.babasahebAmbedkar's in economics with the help of secondary data collection. The secondary data is gathered from various published Journals,BooksInternet(websites) and research papers.

Review Of Litratue:

Dr. DhananjayKeer (1947) : is one of the famous biographers of DrAmbedkar. He has written biographies on DrAmbedkar both in Marathi and English. His thoughtprovoking Marathi biography on Dr Baba SahebAmbedkar published in 1989 is an imposing creation by the author. It illuminates the major incidents, the Pune Pact, the Hindu Code Bill, his resignation as Law Minister, etc in the life of DrAmbedkar.

Kant Anjali (1985) : describes each and every aspect of subject concerning with great leader. This book contains eleven chapters. These chapters contain from childhood of Ambedkar humiliation given by upper caste to Hindu code Bill. This book also deals with economic, political and social thoughts of Dr. B.R. Ambedkar.

Edwin Seligman (1989) : appreciated Dr B. R. Ambedkar work he pointed that, the value of Dr. Ambedkar's contribution to this discussion lies in the objective recitation of the facts and the impartial of the interesting development that has taken place in his native country.²³ Thus Seligman's views amply testify the value of Dr. B. R. Ambedkar's work and is important for the development of the native country. That, there is an inter-personal relationship between state finance and local finance and the studies regarding local finance has not yet been conducted.

DrAmbedkar rightly pointed that(1989) :In this country, both the minorities and the majorities have followed a wrong path. It is wrong for the majority to deny the existence of minorities. It is equally wrong for the minorities to perpetuate themselves. A solution must be found which serve a double purpose. Thus DrAmbedkar's ideas were pragmatic. —The problem of the rupee – its origin and its evolution was Dr. Ambedkar's unique contribution relevant to the Indian economy. This book was the outcome of his monograph submitted to London School of Economics for which he was awarded the degree of D. Sc. in his forward to the treatise.

Narendra Jadhav (1992): worked on neglected economic thought of Baba SahebAmbedkar his study pointed out that Ambedkar devoted considerable attention to analysing the economic dimensions of social problems. His interest in and insights into contemporary economic problems stand out in this money memoranda against the back ground the general ignorance of Ambedkar's contribution as an economist is as surprising as it is unfortunate.

Dr. BabasahebAmbedkar'sEconomic Philosophy :

For the better future of India Ambedkar believed that, State can play important role in economic development of people. His book —States and Minorities, this was as much an economic manifesto as a social one. It proposed a united States of India without right of secession. It called for separate electorates, separate village settlements and strong measures against social boycott of untouchable and put forth a program for what Ambedkar called „State Socialism“, the nationalization of basic industries, and the nationalization of land and its organization in collectives. Therefore, under the States Socialism following principles will be followed. a) Active role of state in the planning of economic life of people. b) Emphasis on increase the productivity and production by providing physical capital and Human capital. c) Freedom to private sector to plan and manage their industries and trade except in selected areas d) Equitable distribution of National wealth and income among all sections of society irrespective of castes, creed, gender, region and religions.

India's Currency Problems :-Dr. Ambedkar's contemplations greatly affect current Indian cash framework. Under British standard when India Govt. was battling with falling estimation of Indian Rupee, Dr. BabasahebAmbedkar In 1923 composed 'The issue of Rupee, its birthplace and arrangement. He concentrated his investigations and research on the state of Indian money during British India. He composed research proposition on it. In his theory, he contended that the gold trade standard does not have steadiness. The creating nations like India can't manage the cost of gold trade norms, what's more this, it also expands the danger of swelling and value rise. He demonstrated with insights information and reasons how the Indian Rupee has lost its worth and thus the buying intensity of Rupee is falling. He proposed that Government deficiency ought to be managed and cash ought to have a round stream. He also proposed more consideration ought to be given on value solidness than conversion scale dependability. This book inevitably prompts the foundation of Reserve Bank of India.

Origin and its Solution:- His significant contentions are that Currency ought not to be connected with gold or maybe an unadulterated best quality level to be pursued where gold coins ought to be flowed alongside paper money This firmly conflicted with the possibility of J.M. Keynes of presenting Gold trade standard. He is of the feeling that gold trade standard builds the odds of terrible judgment by the Government in light of the fact that the issue of cash "is approved and led by men who are never under any present duty regarding private misfortune in the event of fumble". He contended that the measure of Mercantile ought to be connected with the wheel of Nature and expressed that gold trade standard does not have the steadiness; as a creating nation like India cash turns into a noteworthy concern. In lieu of actualizing the Gold standard, Ambedkar drafted the suggestions and had submitted it to The Royal Commission on Currency and Finance (or Hilton Young Commission). Ambedkar was the pioneer of the discouraged as well as the engineer of present day India. What's more, what better approach to respect his commitment than to give him a regarded spot on the Indian money," I am by and by attested and want that Ambedkar photograph must show up on every Indian currency note.

Ambedkar's Canons of Public Expenditure : In 1945, while discussing about the functions of Comptroller and Auditor General of India Ambedkar pointed out that government should responsibly spend the public funds. The revenue which is collected from the public should be spend according to rules & regulations and due

respect should be given to faithfulness, wisdom and economy. These principles of spending the public fund are known as Ambedkar's Canon of Public Expenditure. The dictionary meanings of faith are duty, commitment and promise. It's the duty of the government to provide the basic amenities to the tax payers. We know that it is easy to deceive the public as the public investment has a long gestation lag period. So, every government should keep in mind that public has an immense faith in them and they should be committed to provide roads, medical facilities, law and order to its citizens. Ambedkar pointed out that even though the intention of spending the public funds may be correct but still if it is not used wisely then also the planning fails. In this context he has talked about wisdom of Government to spend the public money. By wisdom he was indicating about the knowledge and experience which should be used while spending the public funds in a better way. Another important principle of Ambedkar's canon was economy. By economy he didn't mean less public spending, it basically means how the government should spend the public funds so that they are used optimally.

Contribution in Agriculture Economics: Problem of small holdings in India :

The major problem of Indian agriculture is low productivity of land. One of the main reasons of low productivity is the small land holdings by the farmers. In 1917, a committee was formed to give suggestions on the problem of small holding in the Baroda state. The committee gave a suggestion to consolidate the holding which can be cultivated by an individual farmer under the administrative measures. Dr.B.R.Ambedkar was in favour of consolidation of land holdings but according to him it should be state owned. State should acquire all the agricultural land from the private players, owners, tenants or mortgagors and pay them the right compensation, after consolidating the acquired land it should allocate this land in a standard size to the original cultivators without any discrimination based on caste, creed and religion. Ambedkar questioned about what could be the right size of the land holding to increase the land productivity. He pointed out that land is only one factor of production, in order to increase the farm productivity other factors like capital and labour should be rightly mix with the land. Every factor is responsible for the low productivity of land. Because of insufficient capital, surplus labour, and deficient irrigation there is low agriculture productivity in India. Ambedkar in his paper on "Small Holdings in India and their Remedies (1918)" has suggested state owned cooperative farming and industrialisation as the remedial measures. Cooperative farming is a consolidation of land holdings by the farmers who collectively are willing to cultivate the land, but it should be under the rule and regulation of the government. This kind of practice not only increases the productivity it will also reduce the cost of production. According to Ambedkar, industrialisation can be an alternate solution for the vast disguised unemployment in Indian agricultural sector. Surplus labour in the agriculture sector can be transferred to manufacturing sector. This will not only increase the productivity in agricultural sector it will also increase the production of the capital goods. This will indirectly help in the reduction of poverty and inequality. In 1950's, Noble Laureate Prof. Arthur Lewis formulated a dual economy model in which he tried to explain the same concept of shifting the idle labour from one sector (capitalist) to another (non-capitalist) which Babasaheb had already discovered as a solution for the idle labour in agriculture sector in the year 1918.

Caste system as the major hurdle in economic development of India :- In 1936, Ambedkar wrote a speech titled "Annihilation of Caste" unfortunately this remained undelivered. This speech was later on published in 1937. In this speech he had talked about what was implied by the caste system. He pointed out that caste system is not only about division of labour but also the division of labours. His main claim was that caste system in India is hindering the mobility of the labour and capital which indeed impacts the economic development of India. Due to this caste hierarchy, employment in India is fixed by birth which leads to reduction in the mobility of the labour in other sectors. Dr.B.R.Ambedkar introduced a bill in the Bombay Legislative council on 1937 to abolish "Mahar Watan", which has made the Mahar communities in Maharashtra slaves of the feudal lords. These communities used to live outside the villages and perform duties like village watchman; track the thieves and messengers, sweepers and remove the dead bodies of animals. To carry out these duties they get "Watan" a small piece of land for cultivation. This made them dependent on the mercy of the villagers and feudal lords.

Water Resource Policies:- Dr. Ambedkar has taken an extraordinary strategy activity ,when he was a bureau pastor of Labor, Irrigation, Power that shaped the reason for the present day water sharing Dispute through Central Water Commission and furthermore drove for the foundation of River Valley Authority. He censured

the Act of 1935 on the lines of Water as an abundance of Nation .He proposed a coordinated methodology for the ideal usage of water assets. For that an autonomous expert must be set up giving the focal government a more noteworthy role. He gave a lawful methodology structure to this methodology while encircling the constitution. Later on the work that leads according to the strategy system to the foundation of Damodar valley venture that is in Bihar and west Bengal. He had just because proposed the interlinking of Krishna, Godavari and Tapi waterways. The Reserve bank of India (RBI), framed in 1935, depended on the thoughts that Dr. Babasaheb introduced to the Hilton youthful commission. Dr. Ambedkar was the maker of Damodar valley venture, Hirakudproject, The child stream valley venture. In 1945, under the chairmanship of Dr. Ambedkar, it was chosen to put resources into the potential advantages of controlling the Mahanadi for multi-reason use. Be that as it may, nearly were covering up and wrongly credited totally to Nehru's vision for industrialization through waterway valley projects.

State Socialism :- Dr. B.R.Ambedkar was not in support of what father of economics Adam Smith has written in his book "Wealth of Nation" in 1776 about the markets. Adam Smith was a great supporter of laissez fair policy (free markets), markets with no government interventions. Some has argued that this will give more liberty for the economic development of a country. But contrary to this Babasaheb has pointed out that this kind of liberty from the state may give rise to private capitalism, which may be dictators of their own kind. Babasaheb was not against the private enterprises but he was more concerned about the equitable distribution of wealth. In the memorandum submitted to the British government titled "states and minorities" in 1947, Dr. Ambedkar placed a strategy "an obligation on the state to plan the economic life of the people on lines which would lead to highest point of productivity without closing every avenue to private enterprises and also provide for the equitable distribution of wealth". He wanted that the public sector should play an active role in the economic development of India whereas private sector should be treated as the passive player. While discussing about industrialisation in India, consolidation of small land holdings and building of water projects he stated that these should be state owned and should be managed by the state.

Conclusion :

This paper has discussed the important contributions made by Ambedkar in the field of economic Babasaheb was in favour of consolidation of small land holding in India by the state and without any discrimination it should distribute this consolidated land into a standard size to the original cultivators. He pointed out the land is only one factor of production, it the mix of all the factors which is responsible for the low production of land. He wanted that heavy industries should be owned by the public sector and private sector should only fill the gaps. He was a strong supporter of State Socialism. Caste system according to him acts as a barrier to the labour mobility from one sector to another. This hindrance in the mobility of labour due to caste system directly impacts the economic development of India.

References:

1. Ambirajan. S (1999), "Ambedkar's Contributions to Indian Economics", Economic and Political Weekly, Vol. 34. No. 46/47 (Nov.20-26, 1999), pp. 3280-3285.
2. JadhavNarendra (1991), "Neglected Economic Thought of BabasahebAmbedkar", Economic and Political Weekly, Vol.26, No.15 (Apr.13, 1991), pp. 980-982.
3. Ambedkar B.R (1923), "The problem of Rupee: Its origin and its solution", Education Department, Government of Maharashtra.
4. Ambedkar, B. R. (1989) Untouchables and untouchability (Social-Political-Religious) writing and speeches: (Vol. 5), Ed. Dept. Govt. of Maharashtra, India.
5. Ingle, MR. "Relevance of Dr. Ambedkar's Economic Philosophy in the Current Scenario." Research Analysis and Evaluation, vol. 1, no. 12, 2010, pp. 35-36.
6. Kant Anjani:- 'Women and Law', Page 131, A.P.H. Publishing Corporation, 1997
7. Edwin Seligman Dr. Ambedkar Writing and Speeches The Evolution of provincial finance in British India, Govt. of Maharashtra-1989 vol.no.6 p.313
8. Dr. Ambedkar Writings andSpeeches History of Indian Currency and Banking, Govt. of Maharashtra-1989 vol.no.6 p.313
9. Prof. Edwin Cannan Dr. Ambedkar Writings and Speeches , Govt. of Maharashtra-1989 vol.no.12 p.10
10. Dhananjay Kheer –Biography of Ambedkar-New Delhi -2008 Edition

The Challenges of 21st Century Indian Democracy and Dr. B. R. Ambedkar Thoughts on Democracy

Ajay Hatesing Solanke

(Bharti Vidyapeeth Deemed University, Social Science Centre, Pune)

Abstract

The present research paper discusses in detail the Indian democracy in the 21st century. It also sheds light on the challenges facing Indian democracy. Indian Constitution maker Dr. Babasaheb Ambedkar's vision of democracy has been presented. It also elaborates on the provisions of the Indian Constitution for the maintenance of democracy. There is also a detailed discussion on how democracy is being trampled on by **anti-democratic legislation such as the Unlawful Activities Prevention Act** through **political interference** and how religious hatred is being created in the society.

Key words: challenges Indian democracy, UAPU Act, urban naxalist, Freedom of speech, the ruling class, 21st century, anti-democratic legislation.

Introduction

India has a universal identity as a democratic country and the Indian Constitution is considered the foundation of democracy. Equality, equality, fraternity are considered to be the hallmarks of Indian democracy and constitution. The most important feature of Indian democracy is that all are given equal opportunity without any discrimination on the basis of gender, caste, creed, religion, etc. and this is the basis on which the Constitution of India has been drafted. But even if this is true, if we study the 21st century today, the picture of democracy is a matter of concern. If we think about democracy in the 21st century on an ideological level using critical thinking, we will see a pathetic picture, which is that democracy is being deliberately trampled underfoot. That is why it has become important to study Indian democracy and need to be exposing its image globally.

The emergence of religion in the political sphere, the interference of religion in the political sphere and the interference of a particular sect are felt to be a deliberate attack on Indian democracy. It is a matter of concern that there are constant attempts to create social hatred on the basis of sect and religion. Pro-Hindu organizations are making continuous efforts to make Hindu Rashtra. The concept of Hindu Rashtra is a sign of danger to Indian democracy. So today the Indian people need to meditate on the question of democracy.

Legislation like the Unlawful Activities Prevention Act is a major blow to Indian democracy. If any person raises his voice against injustice, writes or enlightens, his voice is suppressed by laws like UAPA (Unlawful Activities Prevention Act). Creating religious hatred in the name of cow slaughter, social evils like mob bleaching are constantly happening, creating an atmosphere of conscious fear among the Indian masses. The work of throwing dust in the eyes of the masses and creating communalism by the media is going on unabated. No one dares to come forward and talk about rights out of fear. Similarly, the new term 'Urban naxalist' has recently curbed the writing, speaking and enlightenment of social workers. Several social workers have been jailed. If he raises his voice against injustice, he is directly declared a traitor, an urban naxalist and imprisoned. There can be no greater disaster on democracy than this.

Objective

- Explain the concept of democracy according to the Indian Constitution.
- An in-depth study of 21st century Indian democracy and its challenges.
- To study of 21st Century Indian Democracy and Social Reformer Babasaheb Ambedkar's views on democracy.

Democracy

Many modern thinkers have defined the concept of 'democracy'. Among them is Abraham Lincoln's "A kingdom for the people made by the people for the people." this definition is popular and well known. Lincoln goes on to say, 'I would not like to live as a slave, also don't like to be the owner. It is in this utterance of mine that the idea of democracy is expressed. 'Similarly, democracy is also described as the 'state of the majority'. In a nutshell, we can describe democracy as a system of government run for the benefit of the people. But if we meditate on democracy, we will see that the same concept has changed today.

Provisions in the Constitution of India from the point of view of maintaining democracy

Article 19A provides for freedom of expression and speech in the Indian Constitution to uphold democracy. Accordingly, everyone has been given freedom of expression. for example, speaking, Drawing, Demonstrations, Freedom of the press as well as the right to information have been given to the people. Similarly, the right to form an association has been given under Section 19C. The objectives of the Indian Constitution described political justice as well as democracy. Accordingly, the people have been given the right to form organizations.

Right to Constitutional Remedy: These rights were exercised by the architect of the Constitution; Dr. Babasaheb Ambedkar has called it the soul of the Constitution. Article 32 gives the right to constitutional remedy. This means that if a person's fundamental rights are violated, he can seek redress in court. Parliament is also treated under Section 33. Article 35 enshrines these absolute fundamental rights. If a person's fundamental rights are being violated, such a person can appeal to the Supreme Court and all other courts against the violation. From the above constitutional provision, it is clear that these provisions are the basis of democracy and are useful for maintaining democracy. But a study of the current situation shows that these provisions are being violated by laws like the UAPA (Unlawful Activities Prevention Act).

Indian Democracy and Dr. B. R. Ambedkar

In 1953, Dr. Babasaheb Ambedkar had given an interview to BBC. In this interview, Babasaheb had commented on Indian democracy. He said that democracy will not succeed in India. Babasaheb had clarified. He was of the firm opinion that, given the social structure of our country, democracy would function formally here, but not at the grassroots level. Democracy needs to change at the societal level to truly succeed. He also said that social change would take time in a peaceful way. But they also express the expectation that something concrete should be done in that regard. He also said that if democracy fails due to lack of social change, any kind of system can be created in the country. For example, Babasaheb says that some kind of communist ideology can also come into it. When Babasaheb says that some kind of communism can come, it should be considered very seriously by the ruling class, the established class.

Communism will come not through a democratic process but through a bloody revolution. In the absence of social democracy, if equality, freedom, brotherhood, justice are denied, then the exploited, deprived society will be disappointed by democracy and when his faith in democracy is destroyed, he will destroy democracy. He will not resort to any of the means of demonstrations, rallies, agitations, satyagraha to destroy democracy, but will resort to violent means, armed revolution. Because this class has nothing to lose. But the time will come for the established class here to lose everything.

Therefore, Babasaheb's statement that some kind of communism will come to this country needs to be taken very seriously by the ruling class, the established class of the country. the same idea expressed by Dr. Babasaheb Ambedkar in a 1953 BBC interview was also expressed in his last speech in the 1949 Constitution Assembly. Therefore, it is also a signal given by Dr. Babasaheb Ambedkar to the ruling party. But today's ruling party is moving forward despite this signal. In the future, of course, as stated by Dr. Babasaheb, the situation is seen to be violent and bloody revolution.

The Challenges of Indian Democracy in the 21st Century

Laws that are detrimental to democracy although the system of government run by the people for the benefit of the people points towards a proper democracy, it is clear that the moral values of democracy are constantly and consciously declining. In a democratic system of government, the people are paramount. But a critical reflection will show that this principle is constantly being eroded by the new concept of 'Urban Naxal'. The use of the term 'urban naxal' in a hateful manner is extremely hateful and worrisome. Through this term you will see that the process of finding intellectuals and activists in the city is constantly underway.

Through this, even those who have the slightest sympathy for the left ideology can be drawn into this trap called 'Urban Naxals'. respected poets Bhardwaj (workers' advocate), Shobha Sen, Surendra Gadling and Vernon Gonsalves, social activist Mahesh Raut, journalist Arun Ferreira, editor Sudhir Dhawale, political prisoner Rona Wilson and famous Telugu poet Varavara Rao are some such examples. We can say that. At the same time, you will find that Anand Teltumbde and Gautam Navlakha are also the focus of this hateful practice, and it would be fair to say that even after this, many people will be the focus of this process.

What is the UAPA (Unlawful Activities Prevention Act) Amendment Bill?

U.A.P.A. Amendment Bill: Strict amendment was made to suppress the voice of the opposition. Under this law, the ruling class has the full right to declare any person a terrorist. It will not require any formal judicial proceedings and will not require the submission of any evidence to support your claim. The name of the person declared a terrorist will be added to the fourth list and it is proposed to add this list to the UAPA. The only way for such a person to get out of this is to submit an application to the Central Government to have his name removed from the list. There will be an inquiry committee to look into the matter, but it will be appointed by the central government itself.

What kind of person will be declared a terrorist by the central government? "Anyone who commits a terrorist act will be called a terrorist. Anyone who prepares encourages or pays for terrorist acts will be called a terrorist. "The current UAPA already has a provision to declare an organization a terrorist. Anyone who supports or raises money for this type of organization can only be punished by the provisions of the prevailing UAPA. " Terrorist literature" and "terrorist propaganda" are not deliberately defined. Earlier, under anti-terrorism laws, People have been arrested for keeping the books of Karl Marx, V. I. Lenin and Shaheed Bhagat Singh. U.A.P.A. Below are several people arrested for fighting for the rights of workers, farmers, tribals, women, dalits and other victims.

This amendment allows the government to declare any person a terrorist without any judicial legal action. Once someone is declared a terrorist, it is safe to say that his or her life and that of his entire family is a kind of hell. They are harassed by state institutions, ostracized in society, lose their jobs, and frequently targeted by the media.

U.A.P.A. It is a black law and has been used over and over again to stifle the voice of resistance and conflict. Thousands of people have been arrested under the Act and charged with terrorism, extremism, separatism, treason, threat to national security, etc. It has been declared, simply because their views are anti-government, that they oppose injustice to workers, farmers, tribals, women, dalits and other victims, or simply because of their religious beliefs. The government warns of declaring a person a terrorist in order to intimidate the voices raised, to suppress the rights of the exploited-victims and to present an alternative idea of society. Consideration must be given to strongly opposing this proposed amendment to the UAPA.

Conclusion

Despite India's global reputation as a democratic nation, 21st century Indian democracy faces enormous challenges. Although the importance of the people is paramount in a democratic system, the state of democracy is deplorable. The moral values of democracy are constantly declining. Discretion is being deliberately suppressed by various laws. There are many limitations for anyone in India to speak out against injustice. Various laws have been enacted to suppress voices against injustice. As a result, the importance of the Indian Constitution has diminished.

Reference

1. Journal; The wire Marathi
2. Indian express news
3. Communist Ghadar Of Party Of India; www.cgpi.org
4. <http://www.brambedkar.in/>

Dr. Babasaheb Ambedkar's Best Precious Thoughts

M. B. Bhatade

Department of IT,

S.C. Karanje

Department of Sanskrit,

P. G. Joshi

Department of IT,

Rajarshi Shahu Mahavidyalaya (Autonomous), Latur

Men are mortal. So are ideas. An idea needs propagation as much as a plant needs watering. Otherwise both will wither and die.

The conception of secular state is derived from the liberal democratic tradition of west. No institution which is maintained wholly out of state funds shall be used for the purpose of religious instruction irrespective of the question whether the religious instruction is given by the state or any other body.

A historian ought to be exact, sincere and impartial; free from passion, unbiased by interest, fear, resentment or affection; and faithful to the truth, which is the mother of history the preserver of great actions, the enemy of oblivion, the witness of the past, the director of the future.

You must abolish your slavery yourselves. Do not depend for its abolition upon god or a superman. Remember that it is not enough that a people are numerically in the majority. They must be always watchful, strong and self-respecting to attain and maintain success. We must shape our course ourselves and by ourselves.

Democracy is not a Form of Government, but a form of social organization.

A people and their religion must be judged by social standards based on social ethics. No other standard would have any meaning.

If I find the constitution being misused, I shall be the first to burn it. I feel that the constitution is workable, it is flexible and it is strong enough to hold the country together both in peacetime and in wartime. Indeed, if I may say so, if things go wrong under the new Constitution, the reason will not be that we had a bad Constitution. What we will have to say is that Man was vile.

Equality may be a fiction but nonetheless one must accept it as a governing principle. Life should be great rather than long.

For a successful revolution it is not enough that there is discontent. What is required is a profound and thorough conviction of the justice, necessity and importance of political and social rights.

Rights are real only if they are accompanied by remedies. It is no use giving rights if the aggrieved person has no legal remedy to which he can resort when his rights are invaded. Democracy is not merely a form of Government.

It is primarily a mode of associated living, of conjoint communicated experience. It is essentially an attitude of respect and reverence towards our fellow men. This condition obtains even where there is no slavery in the legal sense. It is found where as in caste system, some persons are forced to carry on the prescribed callings which are not their choice. History shows that where ethics and economics come in conflict, victory is always with economics. Vested interests have never been known to have willingly divested themselves unless there was sufficient force to compel them.

Every man must have a philosophy of life, for everyone must have a standard by which to measure his conduct. And philosophy is nothing but a standard by which to measure.

Indians today are governed by two different ideologies. Their political ideal set in the preamble of the Constitution affirms a life of liberty, equality and fraternity. Their social ideal embodied in their religion denies them.

Unlike a drop of water which loses its identity when it joins the ocean, man does not lose his being in the society in which he lives. Man's life is independent. He is born not for the development of the society alone, but for the development of his self.

The fundamental principle of Buddhism is equality... Buddhism was called the religion of Shudras. There was only one man who raised his voice against separatism and Untouchability and that was Lord Buddha.

We must begin by acknowledging that there is a complete absence of two things in Indian Society. One of these is equality. On the social plane we have an India based on the principles of graded inequality, which means elevation for some and degradation for others. On the economic plane we have a society in which there are some who have immense wealth as against many who live in abject poverty.

Constitutional morality is not a natural sentiment. It has to be cultivated. We must realize that our people have yet to learn it. Democracy in India is only a top dressing on an Indian soil which is essentially undemocratic.

Man is mortal. Everyone has to die some day or the other. But one must resolve to lay down one's life in enriching the noble ideals of self-respect and in bettering one's human life. We are not slaves. Nothing is more disgraceful for a brave man than to live life devoid of self-respect.

In India, 'Bhakti' or what may be called the path of devotion or hero-worship plays a part in politics unequalled in magnitude by the part it plays in the politics of any other of the world. 'Bhakti' in religion may be a road to salvation of the soul. But in politics, 'Bhakti' or hero-worship is a sure road to degradation and to eventual dictatorship.

Untouchability has ruined the Untouchables, the Hindus and ultimately the nation as well. If the depressed classes gained their self-respect and freedom, they would contribute not only to their own progress and prosperity but by their industry, intellect and courage would contribute also to the strength and prosperity of the nation. If the tremendous energy Untouchables are at present required to fritter away in combating the stigma of Untouchability had been saved them, it would have been applied by them to the promotion of education and development of resources of their nation as a whole.

Why does a human body become deceased? The reason is that as long as the human body is not free from suffering, mind cannot be happy. If a man lacks enthusiasm, either his body or mind is in a deceased condition.... Now what saps the enthusiasm in man? If there is no enthusiasm, life becomes drudgery – a mere burden to be dragged. Nothing can be achieved if there is no enthusiasm. The main reason for this lack of enthusiasm on the part of a man is that an individual loses the hope of getting an opportunity to elevate Himself. Hopelessness leads to lack of enthusiasm. The mind in such cases becomes deceased.... When is enthusiasm created? When one breathes an atmosphere where one is sure of getting the legitimate reward for one's labor, only then one feels enriched by enthusiasm and inspiration.

The true function of law consists in repairing the faults in society. Unfortunately ancient societies never dared to assume the function of repairing their own defects; consequently they decayed. This country has seen the conflict between ecclesiastical law and secular law long before Europeans sought to challenge the authority of the Pope. Kautilya's Arthshastra lays down the foundation of secular law. In India unfortunately ecclesiastical law triumphed over secular law. In my opinion this was the one of the greatest disasters in the country. The unprogressive nature of the Hindu society was due to the notion that the law cannot be changed.

Civilization has never been a continuous process. There were states and societies which at one time had been civilized. In the course of time something happened which made these societies stagnant and decayed. This could be illustrated by India's history itself. There could be no doubt that one of the countries which could boast of ancient civilization is India. When the inhabitants of Europe were living under the barbaric conditions, this country had reached the highest peak of civilization, it had parliamentary institutions when the people of Europe were mere nomads.

I measure the progress of a community by the degree of progress which women have achieved.

Anyone who studies working of the system of social economy based on private enterprise and pursuit of personal gain will realize how it undermines, if it does not actually violate the individual rights on which democracy rests. How many have to relinquish their rights in order to gain their living? How many have to subject themselves to be governed by private employers?

Walter Bagehot defined democracy as 'Government by discussion'. Abraham Lincoln defined democracy as 'A Government of the people, by the people and for the people'.

My definition of democracy is – A form and a method of Government whereby revolutionary changes in the social life are brought about without bloodshed. That is the real test. It is perhaps the severest test. But when you are judging the quality of the material you must put it to the severest test.

What we must do is not to content ourselves with mere political democracy. We must make our political democracy a social democracy as well. Political democracy cannot last unless there is at the base of it, a social democracy. What does social democracy mean? It means a way of life which recognizes liberty, equality and fraternity as the principles of life. These principles of liberty, equality and fraternity are not to be treated as separate items. They form a union in the sense that, to divorce one from the other is to defeat the very purpose of democracy. Liberty cannot be divorced from equality, nor can liberty and equality be divorced from fraternity.

Without social union, political unity is difficult to be achieved. If achieved, it would be as precarious as a summer sapling, liable to be uprooted by the gust of wind. With mere political unity, India may be a state. But to be a state is not to be a nation and a state which is not a nation has small prospects of survival in the struggle of existence. This is especially true where nationalism – the most dynamic force of modern times, is seeking everywhere to free itself by the destruction and disruption of all mixed states. The danger to a mixed and composite state, therefore lies not so much in external aggression as in the internal resurgence of nationalities which are fragmented, entrapped, suppressed and held against their will.

It is disgraceful to live at the cost of one's self-respect. Self-respect is the most vital factor in life. Without it, man is a cipher. To live worthily with self-respect, one has to overcome difficulties. It is out of hard and ceaseless struggle alone that one derives strength, confidence and recognition.

Emerson has said that consistency is a virtue of an ass. No thinking human being can be tied down to a view once expressed in the name of consistency. More important than consistency is responsibility. A responsible person must learn to unlearn what he has learned. A responsible person must have the courage to rethink and change his thoughts. Of course there must be good and sufficient reason for unlearning what he has learned and for recasting his thoughts. There can be no finality in rethinking.

Reference:-

1. <https://velivada.com>
2. www.freepressjournal.in
3. <https://inspire99.com/5-brilliant-quotes-and-thoughts-by-ambedkar-ambedkar-quotes-on-ambedkar-jayanti/>
4. <https://www.hindisahityadarpan.in/2016/10/best-b-r-ambedkar-hindi-quotes-slagans.html>

Dr. B.R Ambedkar towards the Empowerment of Indian Women

Mr.Datta Uttamrao Kuntewad

D.G.Tatkare Arts and Commerce College, Tala.

Tal-Tala.Dist-Raigad.

Email Id: kdudatta@gmail.com

Abstract:

Dr.B.R.Ambedkar, popularly and with adoration called as Babasaheb Ambedkar, was by any reckoning, one of the principal makers of Modern India. He was a multi-faceted and eclectic personality. His contributions to the diverse fields of economics, political science, history, sociology, philosophy, and law immense and rich. Dr.Ambedkar was not as a dalit hero alone, but as saviours of the Indian women. Ambedkar made sincere efforts in understanding the reality about the status of women in India and advocate a practical reformist measures especially comprehensive Hindu Code Bill for the Upliftment of women. Later on these measures form the basis of the legislation for providing better opportunities to women so that they can occupy a position of equality, respect and can realize their potentials for building an equitable and egalitarian society. In Ambedkar's philosophy, the women of India found a new identity. His words and deeds have inspired thousands of women, and will continue to do so, in their struggle against injustice and inequality. One of the noteworthy results of his life-work has been the awakening of women, which made them shed their deep-rooted sense of inferiority and rise to dignity and self- esteem.

Keywords: Equality, Women Rights, Hindu Code Bill, Women Empowerment

Introduction:

Dr. B. R. Ambedkar's approach to women's right is exclusively different from other social reformers like Jyotiba Phule, Raja Ram Mohan Roy, Ishwar Chandra Vidyasagar and Mahatma Gandhi who tried to reform the Hindu society of certain outdated customs and practices without questioning the hierarchical social order. But Dr. Ambedkar made his own view for the women rights and that has been reflected in Indian constitution. His goal was to make a society based on social justice. To secure this goal, Ambedkar has given equal status to women on par with men by providing many provisions in the Indian constitution. To him, sexual discrimination should be root out from the society and everybody should get equal opportunity in the society. The Preamble of Indian constitution guarantees social and economic justice to women and that is because of Ambedkar contribution.

In the preamble it is mentioned:

- Social, economic and political justice
- Freedom of thought, expression, belief, faith and worship
- Equality of status and opportunity
- Fraternity assuring dignity of the individual and national unity to all the citizens of India without any discrimination of caste, creed or sex.

Dr.Ambedkar can be regarded as one of the greatest intellectual and social reformer of modern India who struggled throughout his life for the liberation of Indian women (particularly from depressed classes) from the lifelong bondage and slavery under the weight of Hindu social institutions. By conceptualizing caste and gender inequality as inseparable constituents of Hindu social order, Dr.Ambedkar laid the foundations for gradual transformation of Indian social consciousness and gender justice in India. He was always concerned about women empowerment. In a letter to his father's friend, young Dr. Ambedkar, during his studies at New York, said – We shall see better days soon and our progress will be greatly accelerated if male education is persuaded side by side with female education...”

In ancient India, women enjoyed a very high position but gradually their position degenerated into merely objects of pleasure meant to serve certain purpose. They lost their individual identity and even their basic human right. Ambedkar's started his movement in 1920 thereafter women actively participated and acquired the confidence to voice their issues on various platforms. On 18th July 1927, Dr. Ambedkar addressed a meeting of about three thousand women of depressed classes; he said 'I measure the progress of community by the degree of progress which women had achieved.'

Venbai Bhatkar and Renubai work for the socio- political equality of depressed people and promoting their economic interests. He devoted his life fully to work for the depressed classes including women. He was firmly committed to the ideals of equality, liberty and fraternity. He also suggests strategies for emancipation from oppression. He found their emancipation in Buddhist values, which promotes equality, self-respect and education. Ambedkar believes that Buddha treated women with respect and love and never tried to degrade them. He taught women Buddha Dharma and religious philosophy. Ambedkar cites women like Vishakha, Amrapali of Visali, Gautami, Rani Mallika, and Queen of Prasenajith who approached Buddha, as evidences of Buddha's treatment of women as equals. It was mainly the Hindu culture and social customs, which stood in the headway of women's empowerment.

Dr. B.R. Ambedkar the Champion of Women's Rights:

Dr. B.R. Ambedkar championed the cause of women as well as the miserable plight of Schedule Castes and Scheduled Tribes throughout his career. He discussed a number of problems of Indian women and sought for their solutions in Bombay Legislative Council, in the Viceroy's Assembly as the chairman of the Drafting Committee and also in the Parliament as the first Law Minister of Independent India. He was well convinced about the status of women and emphasized that there could not be any progress without women. He strongly supported the Maternity Bill. The mother ought to get a certain amount of rest during the pre-natal period and also subsequently, and the principle of the Bill is based entirely on that principle.

Women started participating in Satyagrahas and also launched women's associations for untouchable women for spreading education and awareness among them. Ambedkar made some memorable speeches depressed classes and pleaded for Dominion Status. He tried an adequate inclusion of women's rights in the political vocabulary and constitution of India.. Therefore, by considering women's equality both in formal and substantial senses he included special provisions for women's equality both in formal and sustainable senses. He included all other general provisions are applicable to them, as to men constitutional provisions.

The Hindu Code Bill, 1948:

The Hindu Code Bill was introduced in parliament in 1948 and debated on the floor of the house; the opposition was strong against the Bill. Ambedkar tried his level best to defend the Bill by pointing out the Constitutional principles of equality, liberty and fraternity and that in the Indian society characterized by the caste system and the necessary for a social change in which women have equality in a legal frame system and the oppression of women since women are deprived of equality, a legal frame work is necessary for a social change in which women have equal right with men. However, the Bill could not withstand the opposition from the Hindu orthodoxy. In reality, the Bill was a threat to patriarchy on which traditional family structure, was bounded and that was the major reasons behind the opposition. Therefore, on the eve of the first elections in 1951 Prime Minister Jawaharlal Nehru dropped the Bill by saying that there was too much opposition. On this issue the then Law Minister Dr. Ambedkar resigned. His explanations for resignation show how the parliament of independent India deprived its women citizens of even basic rights. His resignation letter dated 27th September 1951.

Although most of the provisions proposed by Ambedkar were later passed during 1955-56 in four bills on Hindu 'marriage' succession, minority and guardianship and maintenances and later in 1976 some changes were made in Hindu law it still remains true that the basic rights of women have yet to be restored to them even after fifty years of the working of the Indian Constitution based on the principle of liberty, equality and justice to all Indian citizens. However, the Hindu code Bill helped the resurgence of feminist movement in India. This crusade of Ambedkar to emancipate women from injustice inspires the women leader in parliament to keep the issue alive until its enactment. This was the starting point for women to recognize their position and pursue rights movement by acquiring strength from second wave feminism started in the early 1960s.

The Hindu Code Bill intended mainly:

- 1) To abolish different marriage systems prevalent among Hindus and to establish monogamy as the only legal system;
- 2) Conferment of right to property and adoption on women;

- 3) Restitution of conjugal rights and judicial separation; attempts to unify the Hindu Code in tune with progressive and modern thought.

Dr.Ambedkar towards the Empowerment of Indian Women:

Ambedkar saw women as the victims of the oppressive, caste- based and rigid hierarchical social system. Ambedkar thought that if women must be kept in dependence by the males day and night (of their families), and, if they attach themselves to sexual enjoyments, they must be kept under one's control. Her father protects her in childhood, her husband protects her in youth, and her sons protect her in old age; a woman is never fit for independence. Nothing must be done independently by a girl, by a young woman, or even by an aged one, even in her own house. Dr. Ambedkar created awareness among poor, illiterate women and inspired them to fight against the unjust and social practices like child marriages and devdasi system.

While drafting the constitution of India, Dr. Ambedkar was the prime movers of the provisions related to the welfare of women. On the question of civil rights, Dr. Ambedkar made provisions in articles 14-16 in the Indian Constitution, which provide equal status to Woman and also banned the of sale and purchase of woman prevailing Hindu India.

Dr. Ambedkar believed in the strength of women and their role in the process of social reform. For Indian women's movement Ambedkar provides a powerful source of inspiration to formulate a feminist political agenda. It addressed the various issues like class, caste and gender. Dr.Ambedkar started newspapers like Mooknayak and Bahiskrit Bharat predominantly used to cover issues related to women and their empowerment.

He made awareness among women, "Send your children to schools. Education is as necessary for Females as it is for males. If you know how to read and write, there would be much progress." Gaining inspiration and encouragement from Dr. Ambedkar, many women wrote on topics like Planning, Buddhist philosophy and such other topics. Women also wrote plays, autobiographies, and participated in Satyagrahas.

In Indian Constitution, there are few articles exist that help the women of Indian society to improve their position and to compete with their male counterparts. For example Article 14 – All are equal in the eyes of law and equally protected by the law. It means equal rights and opportunities in political, economic and social spheres. Article 15 prohibits discrimination on the ground of sex. Article 15(3) enables positive discrimination in favour of women. Article 16 mentions there shall be equality of opportunity for all citizens in matters relating to employment or appointment to any office without any discrimination on the basis of religion, caste, creed and sex. Article 24 prohibits the employment of children below the age of 14 years in factories, mines or in any other hazardous employment. Article 39 and 39(d) state Equal means of livelihood and equal pay for equal work. As per article 41 the state shall guarantee within its economic limits to all the citizens, the right to work, to education and public assistance in certain cases. Article 42 the state makes provision for Human conditions of work and maternity relief. Under article 44, the state provides a uniform Civil Code to all the citizens throughout the territory of India. Article 46 – The state to promote with special care, the educational and economic interests of weaker section of people and to protect them from social injustice and all forms of exploitation. Article 47 – The state to raise the level of nutrition and standard of living of its people and the improvement of public health and so on. Article 51 (A) (C) – Fundamental duties to renounce practices, derogatory to the dignity of women. Article 243D (3), 243T (3) & 243R (4) provides for allocation of seats in the Panchayati Raj System. The Hindu Code Bill: Ambedkar not only ascertain constitutional guarantees to women but also introduced and passed four Acts which strengthened the position of women in the society. These were incorporated in the Hindu Code Bill. These are: i) The Hindu Marriage Act, 1955. ii) The Hindu Succession Act, 1956. iii) The Hindu Minority and Guardianship Act, 1956. iv) The Adoption and Maintenance Act, 1956. If we look at the provisions of those Acts, we can easily make out that Ambedkar was a great thinker of women rights and emancipation. Provisions that have been enshrined in the Acts are as follows: The Hindu Marriage Act, 1955 The Hindu Marriage Act, 1955 was amended in 1976 made the following provisions for women: 1. The legitimization of illegitimate children (Sec.16). 2. Punishment-bigamy (Sec.26). 3. Custody of children (Sec. 26). 4. Marriageable age of females rose to 18 years. Ambedkar and woman rights: An analysis Satyajit Das Volume-I, Issue-I February 2015 194 5. Provision for alimony (Sec. 25). The Act abolishes the

difference between a maiden and a widow. The Hindu Succession Act, 1956 This Act contains the following provisions for women: 1. A widow has a right to adopt a son or a daughter which was not there in the Hindu Law. 2. It also provided an opportunity to be independent and dispose of her property by will as she wishes and desires (Sec. 14). 3. A uniform scheme of succession to the property of a Hindu female, who dies, intestate after commencement of the Act, was made in Section 15. Previously under the uncodified law the succession to stridhan varied according to the marital status of a woman. The Hindu Minority and Guardianship Act, 1956: Following provisions are come under the purview of this Act: 1. The mother is empowered to change the guardian appointed by the father and may appoint a new guardian by will. 2. The father's right to appoint a guardian for the minor by will during the life time of the minor's mother is prohibited under this Act. The Adoption and Maintenance Act, 1956: This Act has the following provisions: 1. This Act accepts adoption of a male and a female child without any difference, whereas under the uncodified law a daughter could not be adopted. 2. This Acts permits a wife to adopt a child on her own right even during her husband's life time. She had no such right prior to this enactment. 3. In the uncodified law a spinster or a widow had no right to adopt whereas this Act grants them the right to adopt. 4. Under the old Hindu Law a wife need not be consulted while adopting a child or while giving a child for adoption, whereas this Act made it essential to consult her in both the cases. 5. Section 11 lays down that, a father should adopt a daughter at least 21 years younger to him.

Ambedkar showed what values India should develop and how they modernise its social and political institutions. Prime Minister Jawaharlal Nehru said: "Dr. Babasaheb Ambedkar was a symbol of revolt against all oppressive features of the Hindu society." His dream of society based on gender equality is yet to be realized and therefore his thoughts are important for the social reconstruction that favours women's empowerment. The Nation honoured Babasaheb Ambedkar by offering Bharat Ratna posthumously to him which was received by his widow Savita Ambedkar in 1990. Dr. Ambedkar foundation was set up under the Ministry of Social Justice and Empowerment on 24th March 1992 for the purpose of promoting and propagating his ideology of social justice so as to reach the common masses.

Conclusion:

Dr.Ambedkar struggled for women welfare throughout his life. He emphasized that without the accompaniment of women, unity is meaningless. Without educated women, education is fruitless. It is the education which is the right weapon to cut the social slavery and it is the education which will enlighten the downtrodden masses to come up and gain social status, economic betterment and political freedom .This showed how Dr. Ambedkar created awareness among poor, illiterate women and inspired them to fight against the unjust social practices.

References:

1. An article of Dr.B.R.Ambedkar in Women Empowerment
2. SAMYUKTA Journal of Gender & Culture
3. Drambedarbooks.com/women rights
4. www.legalservicesindia.com/dr B.R. Ambedkar
5. www.researchinformation.org

Dr. Babasaheb Ambedkar's Perceptions on Development in Scenario of 21st Century**Dr. Balu Atmaram Kamble**

Head, Dept. Of History

Smt. Sushiladevi Deshmukh Senior College, Latur

Dr. Babasaheb Ambedkar was an educationist and a genius economist, who had a very clear perspective for welfare of downtrodden community, who had a very clear perspective for welfare of weaker sections of community. As a philanthropist who had an interdisciplinary approach he was able to develop various concepts regarding economic development. Hence in this chapter Dr. Ambedkar's perception on development have been reviewed in a systematic manner. The present chapter is a significant part of this study. The economic ideas of Dr. Ambedkar can be explained by observing changes in the fields of economic scenario from nineteen thirties to fifties through his serious research work.

Dr. Babasaheb Ambedkar's views on development

Today Dr. Babasaheb Ambedkar is accepted as a Dalit leader, architect of the Constitution, a nation builder, a human rights champion, 'Global Icon' and India's greatest leader. Let us accept the fact that Dr. B.R. Ambedkar has been victim of a process of reductionism. Mainstream media, academia and intelligent have played a dominant role in this process of reductionism. As a result he has been viewed and reviewed only as 'a Dalit Leader'. Dr. Ambedkar was an economist by his basic training. His career was characterized by two distinct phases: the first one up to 1921 as a professional economist contributing scholarly books and the second one as a political leader thereafter until his demise in 1956, during which he made path breaking contributions as a champion of human rights for the untouchables. Dr. Ambedkar wrote three scholarly books on economics:

- (i) Administration and Finance of the East India Company.
- (ii) 'The Evolution of Provincial Finance in British India – A Study in the Provincial Decentralization of Imperial Finance'.
- (iii) (iii) The Problem of the Rupee: Its Origin and Its Solution. His unpublished MA thesis, "Administration and Finance of the East India Company"

Apart from these academic economic writings, there are his Memoranda and evidence given to various government commissions, speeches in the different legislative bodies, and book reviews which all have some economic content. All of these have been brought together by the government of Maharashtra in a multi-volume complete edition, Dr. Babasaheb Ambedkar: Writings and Speeches. It is a matter of some regret that while much devotion and dedication has gone into the production of this edition, adequate attention to proper editing and scholarly annotating has not been tendered.

Dr. Babasaheb Ambedkar's views on Industrial Development:

One solution advocated by Dr. Babasaheb Ambedkar to release the pressure on land was the industrialization. To him industrialization was a remedy to agricultural problems in India. He was the first economist to identify the problem of disguised unemployment in India and advocated for rapid industrialization for shifting disguised unemployed labor from the agriculture to manufacturing sector. He assumed that industrialization would liberate the oppressed community from the drudgery of redundant methods of production. Surplus labor from the agricultural sector could be absorbed in the manufacturing sector. This would solve the unemployment problem to a great extent, would also have positive effects on poverty reduction and reduction in inequality through sharing in growth. In his Article "States and Minorities", Dr. Babasaheb Ambedkar demanded that the key industries should be owned and run by the State. Similarly the basic industries should be owned and run by the State or corporations set up by the state. He emphasized on state socialism for the reason that private sector had displayed characteristics of creating inequalities of wealth; especially in Europe and that would be true of Indian case as well. Dr. Babasaheb Ambedkar felt that the worker class should also work with dignity and enjoy certain facilities that would keep them healthy and productive. It was also that majority of the worker's class in the factories were from the depressed classes. Hence, Dr. Babasaheb Ambedkar pushed forward several schemes to benefit the workers' class in the manufacturing sector.

are described as follows: Reduction in Factory Working Hours (8 hours duty) : Today the working hours in India per day is about 8 hours. Dr Babasaheb Ambedkar framed many laws for Women Labors in India :

- a. Mines Maternity Benefit Act,
- b. Women Labor welfare fund,
- c. Women and Child, Labor Protection Act,
- d. National Employment Agency (Employment Exchange).

Dr Babasaheb Ambedkar was instrumental in bringing the establishment of employment exchanges. Babasaheb Ambedkar enacted and brought Employees State Insurance (ESI) for the benefit of workers. ESI helps the workers with medical care, medical leave, physically disabled during working injuries as compensation Insurance for providing various facilities. The original source of reference for all the 13 Finance Commission reports, in a way, are based on Dr Babasaheb Ambedkar's Ph.D. thesis, "The Evolution of Provincial Finance in British India", written in 1923 cause of much of the unemployment we see in the country. As a form of division of Labor the Caste system suffers from another serious defect. The division of Labor brought about by the Caste System is not a division based on choice. Individual sentiment, individual preference has no place in it. It is based on the dogma of predestination."

The problem of the Rupee –

Its origin and its evolution: Dr Babasaheb Ambedkar's unique contribution relevant to the Indian economy t his monograph he was awarded the degree of D.Sc. from London School of Economics. In this Dr Babasaheb Ambedkar opined that, "The percentage of legislator and administrator o under the gold standard is painfully small, but it is likely to remain ten or twenty time as great as the percentage which understand the gold exchange system." Dr. Ambedkar's prediction has come true and the condition has changed.

Ancient Indian Commerce:

Dr Babasaheb Ambedkar had submitted the above mentioned dissertation in Columbia University which was a unique contribution about the economic system in the ancient Indian society. His paper on the anthropology had provided him a good Indian society. His paper on anthropology had provided him a good deal of background to understand the Indian Varna and the caste system which was responsible for the exploitation of the weaker section. Dr Babasaheb Ambedkar came out with a critique in his book 'Annihilation of Castes' (1936), pointing out that what was implicit in the caste system was not merely division of labor but also a division of labors. Dr Babasaheb Ambedkar's attack on the caste system was not merely aimed at challenging the hegemony of the upper castes but had broader connotation of economic growth and development. He argued that the caste system had reduced the mobility of labor and capital which in turn, impeded economic growth and development in India. Dr Babasaheb Ambedkar was able to understand the role of caste as barrier in the socio economic development. Hence he has crushed both Varna and caste system which were responsible for social disparity and inequality. Amartya Sen has opined that quota system helps empowering communities.

Constitutional Provisions:

The affirmative action policies which were in place by 1947 have since been strengthened and enlarged in a manner which Dr Babasaheb Ambedkar himself could hardly have foreseen. The Indian Constitution of 1950 is the foundation document for the affirmative action in the second half of the twentieth century. The Constitution of India provides certain special Constitutional safeguards for the welfare of Scheduled Castes and Scheduled Tribes and other weaker sections of the society. The key provisions of the Constitution in this respect are The Preamble It means a way of life which recognizes Liberty, Equality and Fraternity which form a union of trinity in the sense that to divorce one from the other is to defeat the very purpose of Democracy. Liberty cannot be divorced from Equality and Equality cannot be divorced from Liberty, nor can Liberty and Equality be divorced from Fraternity. Articles 15, 15 (4), 16 (4), 16(4B), 17, 21A, 23, 24, 28, 30, 38, 39A, 42, 43, 45, 46, 47, 51A. 330, 332, 335, 338A, 339, 340

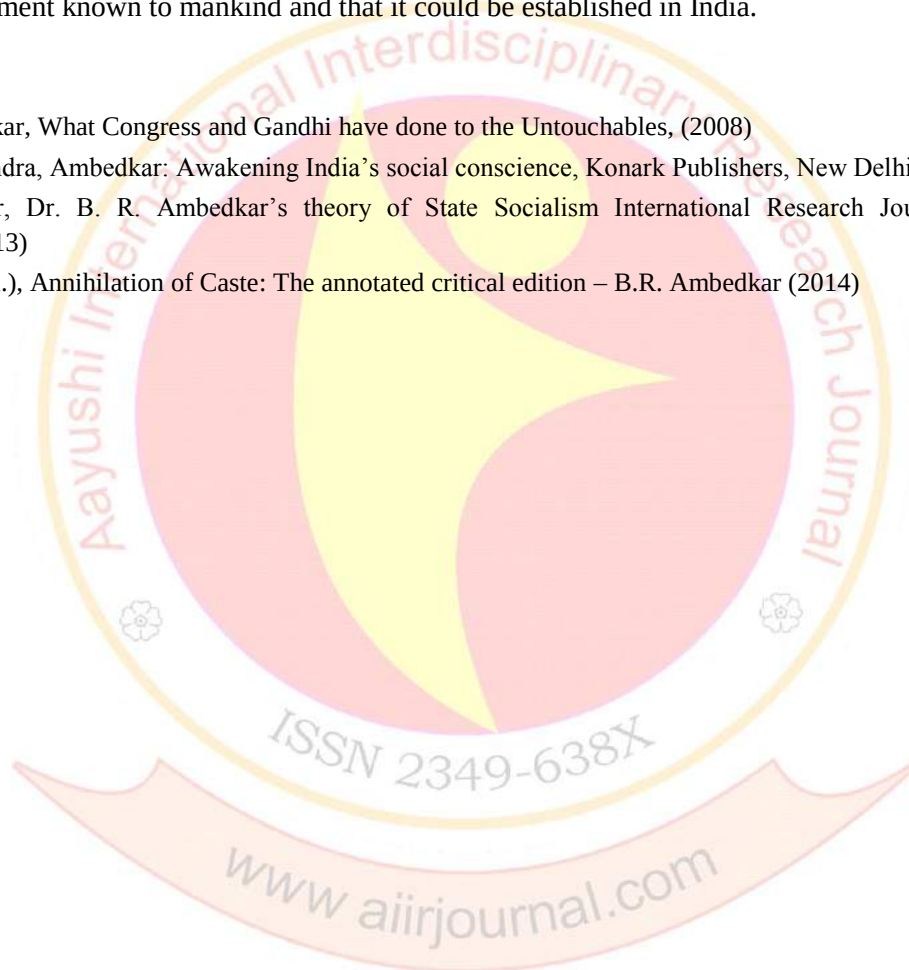
Conclusion

It is interesting to observe that Dr. Babasaheb Ambedkar's economic ideas are most significant in the age of globalization. Minorities, women, weaker sections, requires a special support for their sustenance. The private sector in spite of continuous suggestions is not providing reservation to weaker sections. The survival of

the fittest is the compulsion of globalization. In this process, third world countries are suffering a great deal in the process of globalization. Here lies the relevance of Dr. BabasahebAmbedkar's ideology. In this chapter a thorough survey of economic ideas of Dr. BabasahebAmbedkar was made, which shows that Dr. BabasahebAmbedkar's views are relevant even after 65 years of freedom. Thus transforming political democracy into social and economic democracy forms nexus of Dr. BabasahebAmbedkar's economic ideology. He realized that without social and economic justice, mere political power of one man one vote will be futile. India has to practice the gospel of Ambedkarism to transform our republic into a welfare state. DrBabasahebAmbedkar was primarily an economist his achievement in the field was primarily overshadowed by his achievement in his fields of politics. His political ideas had moral purpose. He was more concerned about the human welfare. He hadunflinching faith in socialism and believed that it would solve the problem of the under privileged. Mixed economy was the cornerstone of his philosophy. He was concerned about the equitable distribution of wealth among people, in this respect he was in agreement with economists like Sismondi, Ricardo and Malthus to whom the problem of distribution were more important than any other economic problems. He advocated the modernization of Indian society and economy. He believed that it was the most satisfactory development known to mankind and that it could be established in India.

Reference

1. B.R. Ambedkar, What Congress and Gandhi have done to the Untouchables, (2008)
2. Jadhav Narendra, Ambedkar: Awakening India's social conscience, Konark Publishers, New Delhi (2014)
3. Badal Sarkar, Dr. B. R. Ambedkar's theory of State Socialism International Research Journal of Social Sciences,(2013)
4. S. Anand (Ed.), Annihilation of Caste: The annotated critical edition – B.R. Ambedkar (2014)

Dr. Babasaheb Ambedkar : The Unsentimental Historian**Dr. Dattatraya Kharatmol**

Dept. Of Public Administration

Smt.Sushiladevi Deshmukh Senior College, Latur

Dr.Babasaheb Ambedkar was an adaptable character who left a certain impact regarding numerous matters including history. The paper looks at the approach received by Ambedkar in the composition of history. Ambedkar's thought of history could be looked into on two basic premises

- 1) To take a gander at Ambedkar's perspective on History and in that course to distinguish his strategy and his tendencies.
- 2) To portray the history as comprehended by him.

Ambedkar was more prepared as an economist than a student of history. Be that as it may, his contribution in social and political activism had constrained him to build up a long-standing fixation on history. Subsequently his works have stayed increasingly recorded than his anxiety for some other topic.

Investigating Ambedkar's compositions one comes to see that he was supportive of the sort of objectivity that Leopold Von Ranke had supported. Ranke needed an exact explanation of realities and his idea molded the nineteenth century chronicled compositions. Like Ranke, Ambedkar too embraced an incredible love for precision as observed through the entirety of his works. To cite his own words, which has been portrayed at the very presentation of his work „who were the shudras?“ as Ambedkar puts it: An history specialist should be careful, genuine, and fair-minded; liberated from energy, fair-minded by intrigue, dread, disdain or fondness; and devoted to reality, which is the mother of history, the preserver of incredible activities, the foe of blankness, the observer of the past, the chief of things to come. In short he should have a receptive outlook, however it may not be an unfilled psyche, and availability to analyze all proof despite the fact that it be deceptive.

Be that as it may, Ambedkar knew very well that Rankean objectivity was the "objectivity of an eunuch", as Arthur Marwick puts it in his work the Nature of History. He felt that embracing Rankean objectivity was to become "bloodless and nerveless", as the German antiquarian Sybel says. So Ambedkar always wanted to arrive at "Serviceable truth". Truth judged from an objective standpoint.

Ambedkar firmly believed in the role, played by great men in shaping history as described by the historian Thomas Carlyle, in his book „Heros, Hero-worship and Heroics in History“. He never believed in the philosophy that „Man is the captive of time“. To hold the view that Time, call forth the man and he on his part did nothing, was to wrongly interpret history, was the belief of Ambedkar. He said that there were three different views on the causes of historical changes.

1. The Augustian theory of history, according to which history is only an unfolding of a divine plan, till it is completed on the day of judgement.
2. The view of Buckle, who held that history, was made by Geography and Physics.
3. The view of Karl Marx, according to whom history was the result of economic forces.

Dr. Ambedkar says none of these three theories would admit that history is the biography of great men as propounded by Thomas Carlyle. Indeed they all deny man any place in the making of history. According to Ambedkar, the observations of Buckle and Marx do not represent the whole truth. He says that "they are wrong in holding that, impersonal forces are everything and that man is no factor in the making of history. That, impersonal forces are a determining factor cannot be denied. But that the effect of impersonal forces depends on man, must also be admitted." He gives a rather glaring analogy that: "Flints may not exist everywhere. But where it does exist, it needs man to strike flint against flint to make fire. Seeds may not be found everywhere. But where they do exist, it needs man to ground it to powder and make it a delectable and nutritious paste There are many areas devoid of metals. But where they do exist, it needs a man to make instruments and machines which are the basis of civilization and culture"

Thayer in his memoir of Theodore Roosevelt says, There comes a period in each order, gathering or foundation when it stops developing, its conduits solidify, its youngsters see no dreams, its elderly people men dream no fantasies; it lives on the past and urgently attempts to propagate the past. In legislative issues when this procedure of petrification is arrived at we call it Bourbonism and the definite indication of Whiskey is that, being oblivious that he is the casualty of sclerosis he sees no explanation behind looking for a fix. Incapable to modify himself to changed and new conditions he falls again into the past as elderly person drops into his exhausted rocker.

Dr Ambedkar says, “There are periods of decay and possibilities of destruction though which every society has to pass. Some survive, some are destroyed and some undergo stagnation and decay.” But the reason why some survive is to be found in the dictum of Carlyle, who puts it in his characteristic way as: “No time need have gone to ruin, could it have found a great enough, a man wise and good enough; wisdom to discern truly what the time wanted, valour to lead it on to the right road thither, these are the salvation of any Time.” Dr Ambedkar says, Time may suggest possible new ways. But to step on the right one, is not the work of Time, it is the work of Man. Thereby concluding that “man is a factor in the making of history and that environmental force whether impersonal or social if they are the first are not the last things.”

Ambedkar greatly believed in the „Theory of Great Men“ as propounded by Carlyle. After an exhaustive discussion, he holds that a combination of both sincerity and intellect are necessary to make a man great. But these are not necessarily sufficient. A man possessed of these two qualities must be motivated by the dynamics of a social purpose and must act as a scavenger of society. So, as a historian he believed that it was not only important „just to state the facts as they are“, but also to have constructive purpose. This was what Ambedkar meant as the “Serviceable Truth”. He also knew that it was impossible as a human to be value neutral. That the historian is governed and molded by factors of known perceptible environment. Hence the renowned historian Will Durant remarked, “Know the historian before you know his history.”

Ambedkar further says that the perfect before which the antiquarian needs to put himself ought to be characterized by Goethe, who stated: The historian’s obligation is to isolate the valid from the bogus, the sure from the questionable, and the farfetched from that which can’t be acknowledged Every examiner should before everything view him-self as one who is called to serve on a jury. He has just to consider how far the announcement of the case is finished and obviously set out by the proof. At that point he makes his inference and gives his vote, regardless of whether it be that his assessment concurs with that of the foreman or not.

Ambedkar says, this advice is very valuable and necessary provided the historian does not come across a missing link. It is in this context that the use of imagination becomes relevant and important. Like Causation and Objectivity, Imagination is also one of the important philosophical issues in historical understanding. Today post-modern historians Richard Roty and Hyden White have used the term imagination to deconstruct. Further, according to Langlois and Seignobos, the French historians, who say in the very beginning of their work „Introduction to the study of History“ as “No Documents No history”, and further, “question for which the documents do not find answers are not questions at all.” The implication of these statements is that the Documents are the Be all and End all of history and that all historical reconstruction essentially depends upon documentary evidence. While, as a working principle for a would-be researcher, this statement is good and very useful. But if a serious historian were to stick to this dictum good history would not result from it.

This is on the grounds that in the proper way of chronicled remaking the antiquarian faces the test of noting the holes in history for which there are no narrative proof by any means. These holes bring up specific issues for which the reports don't give any answers. Such holes are normal as the student of history essentially manages the verifiable past. Therefore Langlois, Seignobos and Ranke utilized the term understanding. Be that as it may, translations must be utilized with incredible precautionary measure. So the main significant utilization of creative mind is that, creative mind helps fill holes in recorded recreation. In any case, in utilizing creative mind to fill holes through chronicled reproduction it must be recollected that this creative mind must be productive – as in one ought to equitably attempt just to respond to the inquiry. Besides in utilizing creative mind, the student of history needs to keep his remaking inside the parameters of accessible narrative proof.

Ambedkar over the span of his examination concerning the investigation of old Indian history says that, he was gone up against with numerous such missing connections. As MountStuart Elphinstone has watched,

"no date of an open occasion can be fixed before the attack of Alexander; and no associated connection of the regular exchanges can be endeavored until after the Mohammedan success." In such a case, Ambedkar accepts, that it is reasonable for him to utilize his creative mind and instinct to connect the holes left in the chain of realities by joins not yet found and to propound a working speculation proposing, how realities which can't be associated by well-established realities may have been between associated. He feels that instead of burglary the work, it would be sufficiently judicious to turn to valuable creative mind to hold over the trouble made by the missing connections which have come in the manner. Be that as it may if the pundits were to deny such a proposition on the ground of not being founded on direct proof, is viewed as a terrible law as per Ambedkar. For the pundits primary concern ought to be to analyze whether the proposal depends on unadulterated guess or whether the postulation is conceivable and if so does it fit in with the facts.

Conclusion

Dr Ambedkar tolerating objectivity as the parameter for any antiquarian, supersedes it by pushing, Serviceable truth". He on his part had faith in the mediation of man as opposed to eternity in the unfurling of occasions identified with history. He was additionally for creative mind and translation to hold over the trouble of missing connection ever. In this manner Ambedkar's writings structure a pith to any genuine verifiable comprehension.

References

- 1 Vasant Moon., Ambedkar, B.R., Babasaheb Ambedkar: Writings and Speeches, Vol. 7. (Bombay: Education Department Government of Maharashtra)
- 2 <http://www.ijims.com/uploads/6234d62be95d2074db43z34.pdf>
- 3 Ambedkar "Ranade, Gandhi and Jinnah" Dr.Babasaheb Ambedkar Writings and Speeches Vol. 1
- 4 https://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/28174/7/07_chapter%202.pdf
- 5 https://en.wikipedia.org/wiki/B._R._Ambedkar
- 6 Ambedkar "Ranade, Gandhi and Jinnah" Dr.Babasaheb Ambedkar Writings and Speeches 2Vol. 1
- 7 Ambedkar "Ranade, Gandhi and Jinnah" Dr.Babasaheb Ambedkar Writings and Speeches 4Vol. 1
- 8 Ambedkar "Ranade, Gandhi and Jinnah" Dr.Babasaheb Ambedkar Writings and Speeches 6 Vol. 1
- 9 Ambedkar "Ranade, Gandhi and Jinnah" Dr.Babasaheb Ambedkar Writings and Speeches 8Vol. 1
- 10 Ambedkar "Ranade, Gandhi and Jinnah" Dr.Babasaheb Ambedkar Writings and Speeches 10Vol. 1
- 11 Ambedkar "Ranade, Gandhi and Jinnah" Dr.Babasaheb Ambedkar Writings and Speeches 12Vol. 1
- 12 Ambedkar "Ranade, Gandhi and Jinnah" Dr.Babasaheb Ambedkar Writings and Speeches 14Vol. 1
- 13 Ambedkar "Ranade, Gandhi and Jinnah" Dr.Babasaheb Ambedkar Writings and Speeches 16Vol. 1
- 14 Ambedkar "Ranade, Gandhi and Jinnah" Dr.Babasaheb Ambedkar Writings and Speeches 18Vol. 1

Aspects of Dr. B. R. Ambedkar's Thought

Dr. Madhav Pandurangrao Palmate

Smt. Sushiladevi Deshmukh Senior College,
Latur.

Introduction

Babasaheb Dr. Bhimrao Ramji Ambedkar belongs to the rare class of great men who set standards of greatness for themselves and live up to them. In his own words “a great man must be motivated by the dynamics of social purpose and must act as a scourge and scavenger of the society.” His life itself stands as a testimony to this ideal of securing human dignity to all. He avouched the mission of his life by proclaiming that “For the protection of human rights several great men have immolated themselves at the altar of duty. Better to die in the prime of youth for a great cause than to live like an oak and do nothing.” Dr. Ambedkar embodied a peerless personage among all the national leaders who only had the moral propriety to assert that “I am a man of character.” He waged a valiant struggle against the “diabolical contrivance to suppress and enslave humanity” –the Brahmanical system to make the subhuman and servile majority regain their human personality through social, economic, political and cultural emancipation.

He worked relentlessly for the regeneration of humanity, for the well-being of mankind, for the transformation of man and society. He was a great social liberal. His vision was to produce a new social order based on the principles of justice, equality and fraternity. Thus, the idea of justice, equality, liberty and fraternity was the crux of his activities. He regarded justice is the foundation of moral order and justice is related with equality. Justice is to be secured through Liberty, Equality and Fraternity. Equity signifies equality. In a nutshell, justice is simply another name for liberty, equality and fraternity so far as Ambedkar was concerned. In Ambedkar's philosophy, liberty and equality had a place, but he added that unlimited liberty destroyed equality and absolute equality left no room for liberty.

Different Aspects of B. R. Ambedkar's Thought

Large number of works are there which have dealt with the different aspects of Ambedkar's socio-political views. Of them, the following are worth -mentioning. Dhananjay Keer's Dr Ambedkar: Life and Mission (1971), though mainly a running commentary on Ambedkar's personal and political life, deals passim with his social and political ideas. This book is a study of the development of personality of this great man in which the author has endeavored to cast a fascinating light on Ambedkar's words and deeds and the sources from which they sprang. Based on exhaustive research, this biography describes how Ambedkar raised himself from a lowest rung of society to an enviable position of a nation-builder in Indian political universe by his incredible diligence and noble self-denial. The book gives an illuminating account of Ambedkar's search for knowledge, his liberation of an oppressed people in bondage, his point of differences with Mahatma Gandhi and other eminent Indian leaders and his contempt for Hinduism. Side by side, the book also gives an idea of Ambedkar's contribution to Indian thought, his perception of history and literature and the role he played in the making of Indian Constitution. Ambedkar's interpretation of Hinduism from a dalit point of view and his proselytization to Buddhism in the last years of his life is also fully described. Besides, Keer's study provides a most inspiring case study of what a man could achieve by his indomitable perseverance and great self-denial, even under the most depressing and destitute circumstances. In his book entitled Dr Ambedkar: A Critical Study (1975), W. N. Kuber focuses on a wide spectrum of Ambedkar's views on different social and political questions examined from Marxian standpoint. This unconventional work analyzes the conditions of scheduled castes in Indian society and politics. It also deals with their role in the freedom movement and the attitude of the British rulers towards them, and seeks to review the social reform movement as also the legislative measures adopted to redress their grievances during Ambedkar's time. The study also deals with Ambedkar's views on the origin of the Shudras, untouchability, caste system and the hindrances to their abolition. It also takes into account of his views on Brahminism with special reference to the anti-Brahmin movements and the Hindu Code. The study is also concerned with Ambedkar's views on constitutional matters, his role in the Constituent

Assembly, his views on the national movement and its leaders, his conflict with Gandhi and the Congress, problems of minorities with special reference to Pakistan, his views on parliamentary democracy, on socialism, on the trade union movement, on the labour problems in the capacity of Labour Member in the Governor's Council formed by the British Government, and his reflections on India's foreign policy and others. G. S. Lokhande's book entitled Bhimarao Ramji Ambedkar: a Study on Social Democracy (1982) analyses Ambedkar's vision of an integrated society, his views on democracy, socialism and variety of other subjects. After the birth centenary of Ambedkar (1991), a few more major books have been published. In *The Social Context of an Ideology: Ambedkar's Political and Social Thought*, M. S. Gore attempts to study the ideology that Ambedkar proffered to register his protest against the inequalities perpetrated by Hinduism and to promote the causes for liberation of the untouchables of India. While analyzing what he calls the 'Ambedkar Ideology', the author then dwells on some key political issues of contemporary India. In his book entitled *Dr. B. R. Ambedkar a Critical Study* (1993), Jogendra Sinha analyses Ambedkar's ideas of socialism, social justice and his views regarding the problem of women with special reference to the Hindu Code Bill. Gail Omvert in her *Dalit and the Democratic Revolution* struggle.

Dr. Ambedkar and the Dalit Movement in Colonial India (1994) examines Ambedkar's role in the Dalit Movement in India during the colonial period. Incidentally, she devotes a whole chapter to assess the ideology of Ambedkar. Moreover, this study focuses on Dalit movements in three major linguistic regions in India – Maharashtra, Andhra and Karnataka – and on the interaction of these movements with the nationalist movement and the 'class' struggles of the workers and peasants as well as with the major ideologies of Gandhism and Marxism which guided them. Omvert also explains why Phule-Ambedkar's movement has been omitted or given less care in most history books on modern India. She analyses Ambedkarism in the light of Ambedkar's own total grounding in Indian reality. The title of her book, *Dalits and the Democratic Revolution* indicates her understanding of the democratic vision of B.R. Ambedkar, though he was acquainted with many other economic and political ideologies. In short, this study deals with the various aspects of the politics of Ambedkarism. In somewhat a controversial book entitled *Worshipping the False God: Ambedkar and the facts which have been erased* (1997) written by Arun Shourie, the hidden facts that Shourie wishes to reveal are divided into three categories: Ambedkar's long association with the British; the counter-productive nature of his methods in relation to upper caste social reformers; and, his role in the drafting of the Indian Constitution. In his book entitled *Mahatma Gandhi and Babasaheb Ambedkar: Crusader against Caste and Untouchability* (1997), S. N. Busi observes that caste is the core of the Hindu society and it provides sustenance and nourishment to the principle of separateness. The caste consciousness has injected the poison of separateness into the body politic of the Hindu society. Therefore, as rightly observed and vehemently advocated by Ambedkar, no social reform movement could be successful unless annihilation of caste is made as its principal objective. But, the author at the same time points out, Mahatma Gandhi held the view that mere abolition of untouchability would bring about the desired result. The author holds that the differences in views that existed between Mahatma Gandhi and Babasaheb Ambedkar could be attributed to their respective attitude towards the method of social reform. But, both Mahatma Gandhi and Babasaheb Ambedkar succeeded in securing the civil rights for ex-untouchables on par with other members of the Hindu Society. The author also elaborately analyses the ideological differences of the two crusaders against social inequality. D. R. Jatava in his book *Political philosophy of Dr. B. R. Ambedkar* (2000) analyses the ideal and objectives for which Dr. Ambedkar stood. The author concludes that the ideal of mutual respect, fundamental human rights, justice, promotion of social progress, better standards of life in larger freedom, social security, human equality, gender respect and tolerance, dignity of individuals, democracy and welfare of the poor continue to be an all-embracing, important and pressing as they were in pre-independent India.

In Eleanor Zelliot's *From Untouchables to Dalit: Essays on the Ambedkar Movement* (2001), the Dalit movement of Western India has been thoroughly analyzed. Dr. B. R. Ambedkar's *Political Philosophy*, (2004) by Chandrakant. D. Shivakeri attempts to point out that Ambedkar was not a purely speculative and idealistic political philosopher in the conventional sense like Plato and Aristotle. Nevertheless, according to the author, Ambedkar developed his own social and political ideals which were essentially addressed to the common problems of the depressed people of India. His political philosophy attempted, according to Shivkeri, to bridge

the gulf between theory and practice and materialism and spiritualism. The inhuman treatment meted out to his community by the caste Hindus, his mission for the total emancipation of the servile classes from the clutches of the privileged caste Hindus, his total engagement with the predicament of Indian society – all these cumulatively helped to form Ambedkar's political ideology. The book ultimately aims to examine Ambedkar's political philosophy and its impact on Indian society and polity, while highlighting his views on to man and society, state and government, nation and nationalism, democracy, socialism, security, social justice, education and emancipation of the downtrodden. In addition, the book is concerned with other aspects of Ambedkar's political philosophy and assessment of his charismatic personality. Ambedkar in Retrospect: Essays on Economics, Politics and Society (2007) edited by Sukhadeo Thorat –besides reflecting and representing the theoretical issues that are implicated in the writings of Ambedkar – attempts to capture the attention of the readers to the views of Ambedkar on such issues whose relevance is intensely felt even today. In this study, Ambedkar's thoughts on economic development and planning, socialism and democracy, other issues related to nationalism, representation and formation of states, Panchayati Raj and political decentralization, caste discrimination and untouchability have been analyzed. Ambedkar's reflections on history, question of Hindu women, education and his suggestions for solution of the issue of social exclusion in Indian society is also taken up by various contributors in this volume. In another book entitled Dr. Ambedkar and Untouchability, (2008), C. Jaffrelot focuses on the role of Ambedkar to the as a social theorist, as a statesman and politician; and as a staunch opponent of caste Hinduism, and also an advocate of Buddhism. He enquires into the Ambedkar's sociological thoughts and then in the strategies of emancipation he evolved in the course of time to fight oppression. The book entitled B.R. Ambedkar's Study in Law and Society (2008) by M. Shabbir consists of quite a good number of articles by various scholars. In "the law in action," intimate relationship between law and society constitutes the pivot of thesis revolving round the Ambedkar's deep concern to social, economic and political reforms, for ensuring justice to countless number of populations who are termed as "oppressed class", "downtrodden", "depressed class", "suppressed humanity" and "backward classes." It also traces the relevance of Ambedkar's philosophy, mission and his action-oriented policy and programme to improve the lots of the scheduled castes, scheduled tribes, backward classes and dalit groups of the minorities in our contemporary era. Shailendra K. Tiwary, in his book, Dr. Ambedkar & the Indian Constitution (2008), critically examines the evolution of B.R. Ambedkar's ideas on constitutionalism and on the nature of Indian constitution from 1919 to 1950 and brings into focus shifts in his views from time to time. It explores how Ambedkar envisaged a system of governance based on the principle of liberal constitutionalism, which may offer justice and protection of rights of the oppressed section of the population and provide them participation in the government. The volumes also analyses the controversies that surrounded Ambedkar regarding his role in the constitutional development in India. In Social and Political Thought of Dr B. R. Ambedkar (2008) written and compiled by C. D. Naik, an attempt is made to make aware of the contemporary situations vis-avis Ambedkar's solutions, which are still having bearing on current socio-economic issues. H.V. Hande, in his book Ambedkar: The Making of the Indian Constitution, (2009) examines the contribution made by B.R. Ambedkar to the formulation of Indian Constitution, during various stages of its evolution. His speeches, interventions and replies during discussions on important Articles of the Constitution are compiled in this book.

Conclusion

Dr. Ambedkar's thoughts are always inspiring to peoples. In view of the above discussion, it is evident that although a large number of studies have been conducted so far on Ambedkar to evaluate his life-long struggles, a detailed and systematic analysis of the main strands of Ambedkar's political thinking is noticeably not fully covered in all these works.

References

1. Keer, Dhananjay: Dr. Ambedkar: Life and Mission, Popular Prakashan, Bombay, 1971.
2. Kuber, W.N: B.R. Ambedkar –A Critical Study, Publication Division, Ministry of Information and Broadcasting, Government of India, New Delhi, 1987.

- 3.Lokhande, G.S: Bhimarao Ramji Ambedkar: A study on Social Democracy, Intellectual Publishing House, New Delhi, 1982.
- 4.Gore, M.S: The Social Context of an Ideology: Ambedkar's Political and Social Thought, Sage Publication India Pvt.Ltd. New Delhi, 1993.
- 5.Sinha, Jogendra : "Dr. Ambedkar –a critical study", Vijay Publication, 1993.
- 6.Tiwary, Shailendra K, "Dr. Ambedkar & The Indian Constitution", Shubhi Publications, 2008.
- 7.Omvert, Gail: Dalits and the Democratic Revolution: Dr Ambedkar and the Dalit Movement in Colonial India, Sage Publications India Pvt.Ltd. New Delhi, 1994.
8. Shourie, Arun, Worshipping the False Gods-Ambedkar, and the facts which have been erased, Publisher: Rupa & Co, 1997.
9. Jativa, D.R: The Political Philosophy of B.R. Ambedkar, Phoenix Publishing Agency, Agra, 1965.
10. Chandrakant.D.Shivakeri, Dr. B. R. Ambedkar's Political Philosophy', Anmol Publisher, 2004.
11. Thorat, Sukhdeo (ed), Ambedkar in Retrospect: Essays on Economics, Politics and Society, Rawat Publications, 2007.
12. Naik, C. D: Social and Political Thought of Dr. B.R. Ambedkar, Arise Pub, 2008.
13. Shabbir, M(ed), B.R. Ambedkar: Study in Law and Society, Rawat Publication, 2008.
14. Tiwary, Shailendra K, "Dr. Ambedkar & The Indian Constitution", Shubhi Publications, 2008.
15. Hande, H.V., "Ambedkar: The making of the Indian Constitution", Mac Millan, 2009.

Dr. Babasaheb Ambedkar's Contribution towards the Welfare of Indian Labourers**Dr. Maroti Ganpati Lone**

Assistant Professor & Head

Department of History

Konkan Gyanpeeth Uran college of Commerce & Arts

Uran- Raigad.

Abstract:

Dr. Ambedkar was a man of many strengths. He was an activist for all India's issues, He was always looking to turn India into a country where freedom had a meaning for everyone. He dedicated his life to promoting Dalit's He wished the social reformers to make a clear vision of the fight against inequality across the land of the poor. Dr. Babasaheb Ambedkar contributed greatly to labor mobility, working long hours, security, health, children's schools, coal mines, paid equitably for equal work for women workers. Here is my little attempt to look at his contribution to the well-being of workers.

Keywords: Injustice, labor laws, women, Equality.

Introduction:

Dr. Bhimrao Ramji Ambedkar was another well-known Indian son. His immense impact as superintendent of the finest structures of the Indian empire is well known. His various contributions as a scholar, journalist, historian, authority on comparative religion and above all, as a major social reformer and human rights activist in Tribulation India are also well-known. But there remains one critical aspect of his genius being completely unknown that such is his contribution as a 'labor revolution'. If anyone got Labors rights in India, no one would be other than "Dr. Babasaheb Ambedkar" Yes today there are thousands of hard-working leaders in India. But without Dr. Babasaheb Ambedkar at least anything these days the rights reserved by workers in India would be the only sign of questions. He was the only leader in India who had many ideas and had a good idea. The nominees have never given a chance to Dr. Ambedkar's role in building a great country, which today is one of the biggest developing economies in the world. Dr. Ambedkar has given India the best that he could. Citizenship, means End to Labors is a religion of nationality. Work is ambitious

The purpose of this study is to:

1. Determine the work done by Dr. Babasaheb Ambedkar. employees.
2. To highlight Dr Ambedkar's thoughts on the neglected Indian workers.
3. To examine the relevance of Dr. Ambedkar's ideas to the current situation.

Research Method:

This research paper is based entirely on secondary data taken from various research journals, books, contemporary writings and lectures by Drs. B. R. Ambedkar published by the State Government and published research papers, Internet websites.

Labour and Parliamentary Democracy:

The address was presented at the concluding conference of the All India Trade Union Workers' Labor Camp held in Delhi from 8 to 17 September 1943 under the auspices of the Indian Federation of Labor. Parliamentary democracy has all the marks of a popular Government, but why should there be dissatisfaction and dissatisfaction with parliamentary democracy? It is a question worth considering. There is no country where the urgency of thinking about this question is greater than in India. India is negotiating for a democratic Parliament. There is a great need for someone who has enough courage to tell the Indians, "Beware of Parliamentary democracy, it is not the best product, as it seemed." The evidence against Parliament's democracy will not be in evidence at all. Indeed, parliamentary democracy can be adopted on the basis that it can be a successful check on the Dictatorship. that if Parliamentary democracy fails to benefit the poor, the hard-

working and oppressed classes, it is these responsible lessons. If the working classes are to remain under the democratic system of Parliament, then they must develop better ways of using them. To my knowledge, two things are needed if this item is to be found. The first thing to be done is to reject the mere establishment of trade unions as a last resort and purpose for workers in India.

Labor Law:

The Government of India was a Coalition government; the uniformity of labor laws was not difficult to find. But the constitution of the union created by the Government of India in 1935 by inserting the Labor law into the Communist Party list had created a terrible situation. It was feared that in the absence of a central law in each Province we might enact a particular law, but differ from that of the neighbors in allowing the consideration of the Province to govern over the consideration of general and national importance. The conferences were called on to provide much-needed reforms to this tendency and to urge Provincial Governments to consider appropriate principles of labor law uniformity. In making this conference, I have never proposed to relinquish this uniformity in labor law to which the previous three conferences were most affected. It will remain one of the Conference's priorities. But in this case I would like to add two other things, namely, the grounding of the industrial dispute resolution process and the discussion of all the most important issues throughout India between Labor and Capital. Our Conference will therefore have three main aims and objectives: - i) the promotion of uniformity in labor law; ii) Decentralization of industrial dispute resolution process; and a discussion of all the most important issues in India between workers and employers. In terms of originality, it is not necessary to say why we include it in our goals and objectives. Inequality in labor laws cannot stop being a major issue in a large country like India and its many administrative and provinces. You must, therefore, continue to keep your eyes on the future as you have in the past. Indian labor law is closely linked to the Indian independence movement, as well as anti-independence campaigns leading to freedom. While India was under British rule that workers' rights, trade unions and freedom of association were all oppressed. Workers demanding better conditions and trade unions campaigning for strike action were often banned and violent. After India gained independence in 1947, the Indian Constitution of 1950 instilled a series of fundamental constitutional rights, in particular the right to join and take action against the trade union, the principle of employment equity, and the desire to create a state with a decent working standard. Dr. Ambedkar was a Staff member of the Viceroy Executive Council (from July 20, 1942 to June 1946). That period, albeit brief, was remarkable in the history of the labor laws of the country. The work that discusses all such labor welfare laws passed in the opinion of Dr. Ambedkar, some of the important legal issues discussed here are:

1. Indian Mines (Amendment) Act, 1945.
2. The Factories (Amendment) Act, 1945.
3. The Industrial Employment (Standing orders) Act, 1946.
4. The Indian Trade Union (Amendment) Act 1942.
5. The Minimum Wages Act, 1948.
6. The Payment of Wages Act, 1935.
7. Industrial Disputes Act, 1947.
8. Workmen's Compensation Act, 1923.
9. Constitution of India (Provisions relating to labour welfare Articles 14, 23(1), 39,41,42,43,43-etc).

Industrial Issues:

Dr. Babasaheb Ambedkar was instrumental in establishing the two bodies 1) Plenary Conference, and 2) The Standing Advisory Committee to address the Labor Party's industrial problems in their legal and administrative matters and advises the Government of India as the most satisfactory step in addressing these issues.

The Director General invited the representatives of the different recognized service Unions and held a joint conference with them on the question of dearness allowance on 10th December, 1942. The representatives could not present a united front on this question at this conference. Subsequently they met together in Tarapad Hall of the Postal Club building, Calcutta on the evening of 12th December 1942, and drew up on mutual agreement a new scheme of dearness allowance which is published elsewhere in this issue.

The Factories Bill:

“That the bill further to amend the Factories Act, 1934, Second Amendment be referred to a select Committee consisting of Nawab Siddique Ali Khan, Khan Bahadur Shaikh Fazl-i-Haq Piracha, Mr. R. R. Gupta, Mr. A. C. Inskip, Sir Vithal N. Chandavarkar, Rao Bahadur, N. Siva Raj, Mr. N. M. Joshi, Mr. D. S. Joshi and the Mover and that the number of members whose presence shall be necessary to constitute a meeting of the Committee shall be five.” Members will realise that in section 35 of the Factories Act it is obligatory upon the owner or manager of the factory to give one compulsory holiday to every adult worker in the factory. This provision which is contained in section 35 is subject to the provisions contained in sections 43 and 44. Section 43 and 44 provide that the Inspector of factories may permit exemptions being granted to the manager of the factory or factory owner from the obligations imposed by section 35. The view that is taken is this that when such exemptions should be granted, they ought to be compensated by other holidays, equivalent in number. Health and efficiency of the worker requires that he should have the requisite number of holidays which are prescribed by law. Consequently, clause 2 of the Bill has been introduced for the purpose of removing this lacuna. It will now be open for the Provincial Governments to make rules subject to certain adjustments that wherever exemptions have been granted under section 35, compensatory holidays of the equivalent amount shall be granted to the workmen. This is the first part of the provisions of the Bill in the new section 49-B which the Bill proposes to add to the Factories Act. According to this section, the total holiday is to be on seven consecutive days for a worker who has put in a continuous service for one year. It might be asked as to why we have taken seven days and not more. The reply to that is that in fixing this period of seven days, we have followed the provisions contained in the Geneva convention of 1936 which laid down six days as the limit of the holiday. To that we have added a seventh day which is a compulsory weekly rest granted to a worker under section 35 of the Factories Act. With regard to the question of qualifying conditions laying down as to when a worker will be entitled to claim a seven days’ holiday, the provisions contained in the Bill are as follows. As a matter of fact, there is really only one condition and that is that the worker must have put in a period of twelve months’ continuous service. There is no other condition.

Holidays with Pay:

The Standing labour Committee also discussed draft rules relating to holidays with pay tentatively framed by the Central Government, under the Factories (Amendment) Act, 1945. There was a general agreement on the desirability of amending the Workmen’s Compensation Act so as to include in the definition of workmen, to whom the act is applicable those drawing Rs. 400 a month. The meeting was attended by representatives of the Central and Provincials Governments, Indian States and Chamber of Princes, Organization of Industrial Employers, Employers’ Federation of India, All-India Trade Union Congress, Indian Federation of Labour and other employers and workers.

Health Insurance for Industrial Workers; Prof. Adarkar’s Report on Health Insurance for Industrial Workers in India was discussed at the sixth meeting of the Standing Labour Committee which concluded in New Delhi on March 17. The Hon’ble Dr. B. R. Ambedkar, Labour Member, Government of India, presided. Mr. Stack and Mr. Rao of the I.L.O. also attended the meeting as visitors, and some comments made by them on the scheme were circulated. The delegates, including those representing employers and workers, warmly appreciated Prof. Adarkar’s Report and expressed their respective views on questions relating to medical and cash benefits, the qualifying or waiting periods, the type of treatment, medical organization and State contribution., and there was general agreement that in order to secure the benefits resulting from broadening the basis of the scheme it was advisable to extend its scope to all organized industries and perennial factories.

Housing of India’s Industrial Workers:

The need to accelerate the provision of housing for India’s industrial workers, was emphasized at the seventh meeting of the Standing Labour Committee which was held recently in New Delhi. The Hon’ble Dr. B. R. Ambedkar, Labour Member, Government of India, presided. The Committee resolved that a sub-committee should be appointed to consider the following matters relating to housing for. workers: —

- (a) Whether there should be a Building Fund for the housing of workers, and the manner in which it can best be raised, and in particular the manner in which the cases of those employers who have already provided housing can be dealt with;

- (b) the basis on which the workers can be required to pay rent;
- (c) the minimum standards required for workers houses;
- (d) the most suitable manner of administering any fund which becomes available (whether from Government, employer or worker) for the housing of workers; and
- (e) the facilities that are required to be granted by the Central and Provincial Governments and local authorities to facilitate housing schemes for workers.

The sub-committee should be composed of two representatives of the Central Government, two representatives of provinces, two representatives of Indian States and three representatives each of employers and employees including representatives of Municipalities and Municipal workers.

State responsibilities for labour:

Although the conference agreed on the principles of these two measures, different views were expressed during the debate. Given the importance of these two measures, the appointment of this committee is to fulfill the point raised by many of the speakers at the meeting, which should be examined in detail. The meeting was unanimous in its determination of standing orders in industrial issues and should be adopted through employment exchange during strikes or lock-outs. During a strike or lockout, it is agreed to accept employment exchange vacancies and inform appropriate applicants that a trade dispute exists before submitting. They must register workers and submit them for other jobs, informing prospective employers that they are unemployed as a result of the ongoing conflict.

Labour Welfare Funds:

Dr. Babasaheb set up an Advisory Committee to advise on matters arising out of the Labour Welfare under B.P. Agarkar. Later he promulgated it on January, 1944. Coal and Mica Mines Provident Fund: At the time, Coal Industry played a vital role in our country's economy. Due to this, Dr. Babasaheb enacted the Coal Mines Safety (Stowing) Amendment Bill for the benefit of the workers on January 31st, 1944. Dearness Allowance: Every increase in Dearness Allowance which brings a smile on your face, should also be an occasion for you to thank Dr. Ambedkar. The changing economy provided opportunities for the expansion of industries. While entrepreneurs and managers could hope for prosperity, labour was not given its due share. Ambedkar piloted and introduced measures for labour welfare by laying the foundation for the basic structure for the government's labour policy. He tackled the knotty problems and won esteem and respect from employees and employers alike. The Indian Trade Union (Amendment) Bill, introduced by Ambedkar on November 8, 1943, compelled the employers to acknowledge trade unions. Addressing the Indian Labour Conference held in New Delhi on November 26, 1945, Ambedkar emphasized the urgent need to bring progressive Labour welfare legislation: "Labour may well say that the fact that the British took 100 years to have a proper code of Labour legislation is no argument that we should also in India take 100 years. History is not always an example. More often it is a warning."

Work for women Labourers:

To increase the life of women Labour some laws proposed by Dr. Ambedkar. On February 8, 1944, in the legislative assembly during the debate on the Lifting of Ban on Employment of Women on Underground Work in Coal Mines, Ambedkar said: "It is for the first time that I think in any industry the principle has been established of equal pay for equal work irrespective of the sex." It was a historic moment. Through the Mines Maternity Benefit Amendment Bill 1943, he empowered women workers with maternity benefits.

1. Women Labour welfare fund,
2. Women and Child, Labour Protection Act,
3. Maternity Benefit for women Labour,
4. Restoration of Ban on Employment of Women on Underground Work in Coal Mines.

was prepared, the Centre should consult provinces and the Employers' and Workers' Organizations and, after consideration of their replies, should introduce a Bill in the Legislative Assembly.

Thought of Dr. Babasaheb Ambedkar Current Situation:

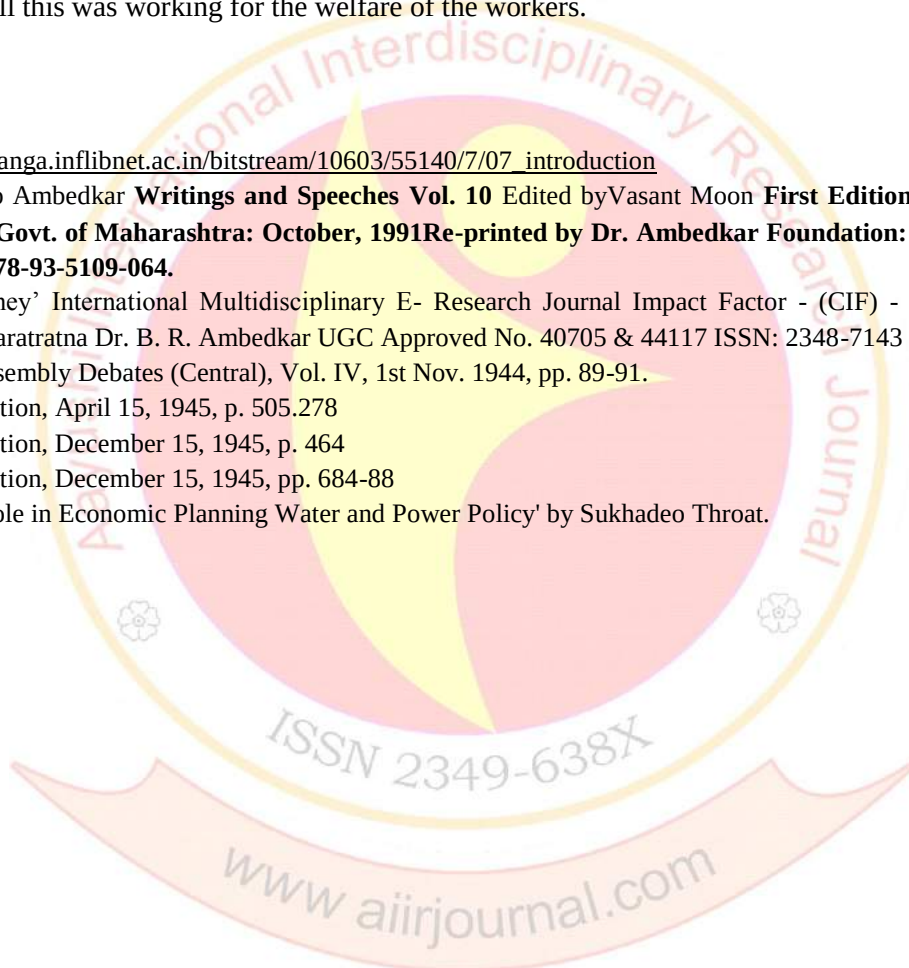
Though the India got her freedom but the laws made by Dr. Ambedkar not implemented fully or on paper, so his thought in today's context are very important because capitalists under the name of work exploited labourers immensely, to stop these exploitation various organizations of labours have to follow the thought of Dr. Babasaheb Ambedkar.

Conclusion:

The chief architect of the Constitution of India, Dr. BR Ambedkar, is a scholar, a philosopher, a visionary, liberated and a true nationalist. He has led many social movements to secure the human rights of the oppressed sections of the society. He was one of the very few Indians who struggled to change Indian history through social and economic democracy. He was deeply concerned about the economic and social exploitation of the oppressed classes, especially the working class. Dr. Ambedkar has a big program not only for agricultural workers but also for industrial workers. They brought a revolution for the workers because they had reduced working hours and all this was working for the welfare of the workers.

References:

1. https://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/55140/7/07_introduction
2. Dr. Babasaheb Ambedkar **Writings and Speeches Vol. 10** Edited by Vasant Moon **First Edition by Education Department, Govt. of Maharashtra: October, 1991 Re-printed by Dr. Ambedkar Foundation: January, 2014 ISBN (Set): 978-93-5109-064.**
3. Research Journey' International Multidisciplinary E- Research Journal Impact Factor - (CIF) - [A]: Life & Mission of Bharatratna Dr. B. R. Ambedkar UGC Approved No. 40705 & 44117 ISSN: 2348-7143 April 2018- 53
4. Legislative Assembly Debates (Central), Vol. IV, 1st Nov. 1944, pp. 89-91.
5. Indian Information, April 15, 1945, p. 505.278
6. Indian Information, December 15, 1945, p. 464
7. Indian Information, December 15, 1945, pp. 684-88
8. Ambedkar's Role in Economic Planning Water and Power Policy' by Sukhadeo Throat.

Contemporary Relevance of Dr. Ambedkar's Contribution in Economics**Prof. Pranali Karnik**

Asst. Prof.,

Ramniranjan Jhunjhunwala College, Mumbai

Abstract

Nobel Prize winner in Economics Dr. Amartya Sen says, "Ambedkar is my father in Economics, his contributions in the field of Economics are marvellous and will be remembered forever!" His vision on Indian economy and economic inclusiveness in true sense serves the guideline for policy makers even today. However, Dr. Ambedkar's contribution in economics has always remained uncovered for various reasons. This paper deals with the economic ideas that were proposed by Dr. Ambedkar and his contribution in various specialised subjects of Economics. Though his economic thoughts did not gain so much popularity in mainstream economics, it does not reduce the importance of his thoughts. The significance of his economic thoughts can be judged by their adoption at various levels of India's economic development.

Introduction

Bharat Ratna Dr. B. R. Ambedkar was a dynamic person in Indian history. He contributed as an economist, sociologist, legal luminary, educationalist, journalist, Parliamentarian, editor, social revolutionist, height of the human rights etc. His scholarly contributions to Economics include M.A. thesis submitted to Columbia University on Administration and Finance of the East India Company. He provided 'the historical review of the changes in administration and finance of the East India Company during 1792-1858', which depicts how those changes led to the suffering of the Indian people at the hands of the British rulers. The key findings of this study showed huge discriminatory policies of East India Company. In one of his findings, he pointed out that Manchester city in England spent on a single item – water, a large amount of money during 1834 than what the East India Company had spent on all kinds of public works in India. He also pointed out the imposition of prohibitive duties on Indian manufacturer exports to England as against negligible duties on British manufacturer imports to India.

In his Ph.D. thesis submitted to Columbia University, he discussed the Centre – State financial relationship. His book revealed 'evolution of Centre – State financial relations in British India from 1833 to 1921'.

Contemporary Relevance of Dr. Ambedkar's Contribution in Economics

The major contribution of Dr. Ambedkar in the sub fields of economics are public finance, agricultural economics, idea about new water and power policy etc.

Problem of Rupee: Gold Standard versus Gold Exchange Standards

Before 1835, in India, multiple coins were in circulation. East India Company made an attempt of unifying all the currencies. An act was passed to introduce Gold and Silver coins. Due to the discovery of gold in various parts of Australia and California, gold coins were overvalued and drove the silver coins out of the market. In 1853, East India Company stopped receiving any gold coins and tried to demonetise the gold currency. This led to liquidity crisis and at the same time the demand for silver coins aggravated. Government of India was not in favour of introducing gold currency and preferred paper currency to improve the situation. Therefore, in 1861 paper currency act was passed and paper currency was made the legal tender. However, these paper and silver currencies were not enough to cope with the increasing monetary demand. In the 1870's, silver metal was discovered in South America and Mexico. Due to this, in 1873, the value of silver drastically dropped in terms of gold. Consequently, there was a fall in the exchange rate and British imports got expensive. Large scale minting of rupee at that time gave rise to high inflation. Suggestion was made to adopt the gold standard and stop minting of silver coins. In 1893, minting of silver coins was stopped and Indian rupee was adopted as the legal tender. In the period 1898 to 1916, gold exchange standard was adopted and more emphasis was given to the exchange rate stability. In 1914-15, the exchange rate got weak and India was running out of gold to pay back its remittances leading to an increase in the demand of rupee. As a result, Government of India started minting rupee to tackle the situation. This created inflationary pressure in the economy. Dr. Ambedkar studied this matter in depth and commented on whether the gold standard or gold exchange standard would be

better for curbing the inflation in a country like India. In his doctoral thesis, he has mentioned that excess importance was given to exchange rate stability rather than price stability. According to him, exchange rate stability will benefit only the rich class of the society. Poor people will benefit only when there is an internal stability. He suggested keeping currency stable in terms of commodities and not in terms of gold. He was against the concept of linking money supply with gold. He pointed out that government under gold exchange standard tries to manipulate the currency to keep it at par with the gold value, which is not a good idea. He did not like the idea that government should manage the flow of the currency. He was afraid that government will not be able to manage it properly. He was not in favour of giving the power to the government to expand the money supply without expanding the production of goods and services since it can lead to an unstable currency value. Therefore, he strongly opposed the managed currency system and supported gold standards with some modification.

Contributions in Public Finance

In 1925, Dr. Ambedkar wrote a book on "The Evolution of Provincial Finance in British India". In this book, he has discussed about the origin, development and mechanism of provincial finance. He has also mentioned about provincial finance under Government of India act 1919. The period that he has covered in this book is from 1833 to 1921. He talked about the problem with the centralization of government finance in India from 1833 to 1871. He showed that in this period, the fiscal system was defective with destructive taxes and the expenditure done by the government was unproductive. After 1858, it was noticed that imperial government as the lawmaker did not administer the country whereas provincial government who administered the country did not have the power to make the laws. Provincial government used to make the budgets and imperial government had the right to finance these budgets. Practically speaking provincial government did not have power to raise its own funds and to create appointments in services. This gave the opportunity to the Government of India to interfere in the provincial administrative works. By this, Government of India started misusing its expenditures and as a result, they came under a terrible financial strain. Ultimately, in 1871, it was decided that provincial government should prepare its own revenue and expenditure budget. There onwards from 1871 to 1876, provincial finance was introduced in the form of a budget. Under this Diarchy system, financial responsibilities were divided among the provincial government and the centre. Dr. Ambedkar analysed that this kind of scheme led to high taxation, which was more dangerous.

The period from 1877 to 1881 was considered as the second phase of provincial finance. In this period, the provincial government used to produce the budget based on the assigned revenue.

In the third phase of the provincial finance, the budget was based on the shared revenue. According to Dr. Ambedkar, the earlier style of budgeting had very little room for the expansion of revenue, but this new style of budgeting based on shared revenue did not possess this kind of drawback. The revenue collected by either imperial government or provinces was shared among them. This scheme lasted for 38 years and after that in 1921 major fiscal reform was introduced.

Abolition of Khoti System

British government used to appoint some powerful persons known as Khots as middlemen between the British government and land holders. Khots were responsible for handing over the tax revenue collected for the entire empire to the British government. For this, they used to freely exploit and abuse the small landholders. Ambedkar moved a bill against the Khoti system in 1937, which was popularly known as "The Khoti Abolition Act".

Canons of Public Expenditure

In 1945, while discussing about the functions of Comptroller and Auditor General of India, Dr. Ambedkar pointed out that government should responsibly spend the public funds. The revenue which is collected from the public should be spent according to rules & regulations and due respect should be given to faithfulness, wisdom and economy. These principles of spending the public fund are known as Ambedkar's Canon of Public Expenditure. He further pointed out that even though the intention of spending the public funds may be correct, if the funds are not used wisely, the planning fails. In this context, he has talked about the

wisdom of government to spend the public money. By wisdom, he was indicating about the knowledge and experience which should be used while spending the public funds in a better way.

Problem of small holdings in India

The major problem of Indian agriculture is low productivity of land. One of the main reasons of low productivity is the small land holdings by the farmers. In 1917, a committee was formed to give suggestions on the problem of small holding in the state of Baroda. The committee gave a suggestion to consolidate the holding which can be cultivated by an individual farmer under the administrative measures. Dr. Ambedkar was in favour of consolidation of land holdings, but according to him, it should be state owned. State should acquire all the agricultural land from the private players, owners, tenants or mortgagors and pay them the right compensation. After consolidating the acquired land, it should allocate this land in a standard size to the original cultivators without any discrimination based on caste, creed and religion. He pointed out that land is only one factor of production. In order to increase the farm productivity, other factors like capital and labour should be rightly mixed with the land. Every factor is responsible for the low productivity of land. Because of insufficient capital, surplus labour and deficient irrigation, there is low agriculture productivity in India.

Ambedkar in his paper on 'Small Holdings in India and their Remedies (1918)' has suggested state owned cooperative farming and industrialisation as the remedial measures. Cooperative farming is a consolidation of land holdings by the farmers who collectively are willing to cultivate the land, but it should be under the rule and regulation of the government. He believed that this kind of practice not only increases the productivity but also reduces the cost of production.

According to Dr. Ambedkar, industrialisation can be an alternative solution for the vast disguised unemployment in Indian agricultural sector. Surplus labour in the agriculture sector can be transferred to manufacturing sector. In the 1950's, Noble Laureate Prof. Arthur Lewis formulated a dual economy model in which he tried to explain the same concept of shifting the idle labour from one sector to another which Dr. Ambedkar had already discovered as a solution for the idle labour in agriculture sector in the year 1918.

Other Contributions in the Economic Development of India

During 1942-46, Dr. B.R. Ambedkar initiated new water and power policy. The main purpose of this policy was to utilise the water resources of the country in an optimal way. For the development of the country, Dr. Ambedkar initiated the idea of building the first multipurpose river valley project known as Damodar Valley Project in Bengal and Bihar. Apart from this, he articulated the idea of other projects like Bhakra-Nagal Dam (Highest gravity dam), Hirakud Dam (Longest major earthen dam) and some river valley projects as well. He wanted that the Centre should control water resources and their management, so that the problem of water disputes, water starving etc could be resolved. To deal with the interstate river disputes, he urged the provinces to cooperate with each other and purposed "Inter-State Water Disputes Act" with "River Boards Act" in 1956. The first one was to settle the dispute between the states and the second one is all about how to regulate and develop the interstate valley projects. When he was the member of an executive council of Viceroy for the period 1942 to 1946, he established two organisations "Central Water Commission" and "Central Electricity Authority". These two organisations have largely contributed to irrigation and power supply in the country. He proposed the interlinking of major south Indian rivers. He was the person behind the development of the National Power Grid as well.

Contributions in labour laws

Dr. Ambedkar has brought several labour reforms during his time. In the 7th session of the Indian labour conference in 1942, he initiated to reduce the factory working hours from 12 hours to 8 hours. He also propounded to establish employment exchanges and to collect the statistical data under Industrial Statistics Act. He worked for the upliftment of women in the society. He has framed laws like 'Mines Maternity Benefit Act' and 'Women and Child Labour Protection Act'. He tried removing the ban on women employment in the coalmines. He also established 'Women Labour Welfare Fund' and fought to give maternity benefits to the women labourers. In 1943, Dr. B.R. Ambedkar framed the amendment in the Trade Union Act of 1926. In this amendment, he put forth the compulsory recognition of the trade union by the employers. In 1944, Dr. Ambedkar enacted a bill for the safety of the employees working in the coalmines. This bill was known as Coal Safety Amendment Bill. In 1945, he introduced Mica Mines Labour Fund, which helped the

employees in coalmines to get housing, water, education, entertainment, transport facilities, medical facilities and better health and sanitation.

Conclusion

Dr. Ambedkar was a highly trained economist but his contributions in the field of economics were not recognised in mainstream economics. The reason behind this was that he was more popular as a political leader rather than as an economist. Nevertheless, whatever he has contributed to the field of economics is remarkable. This paper has discussed the important contributions made by Dr. Ambedkar in the field of economics. He strongly supported modified gold standard to curb the inflationary pressure in India. He discussed about the evolution of provincial finance under the British rule. While discussing about how to spend the public funds, he said that the spending should be based on the rules and regulations. Dr. Ambedkar was in favour of consolidation of small land holding in India by the state, and without any discrimination, it should distribute this consolidated land into a standard size to the original cultivators. He was a strong supporter of State Socialism. He also suggested 'Industrialisation' as a helpful and effective solution for both agriculture and Indian economy.

References

1. <https://www.slideshare.net/venupraveen/economic-thoughts-of-dr-b-r-ambedkar>
2. <https://www.forwardpress.in/2017/06/ambedkars-enlightened-economics/>
3. <http://www.iosrjournals.org/iosr-jhss/papers/Vol.%2024%20Issue3/Series-1/H2403015054.pdf>
4. <https://ideas.repec.org/a/acg/journal/v7y2019i4p29-35.html>
5. <https://www.loksatta.com/lekha-news/dr-dr-babasaheb-ambedkar-as-an-economist-1225190/>
6. <https://www.esamskriti.com/e/History/Great-Indian-Leaders/Arthashastra-its-Contemporary-relevance-1.aspx>
7. <https://mr.wikipedia.org/wiki/%E0%A4%AC%E0%A4%BE%E0%A4%AC%E0%A4%BE%E0>
8. <http://kcgjournal.org/kcg/wp-content/uploads/SocialScience/Issue24/Issue24-SunilMalkani.pdf>

Dr. B.R. Ambedkar Role in Woman Empowerment**Smt. Pratibha Bhimrao Gaikwad**Maharashtra Udaygiri Mahavidyalaya,
Udgir.**Introduction**

Dr. B.R. Ambedkar approach to women right is exclusively different from other social reformers like Jyotiba Phule, Raja Ram Mohan Roy, Ishwar Chandra Vidya and Mahatma Gandhi who tried to reform the Hindu Society of certain outdated customs practices without questioning hierarchical social order.

Ambedkar observes "education is as necessary for females as it for males if you know how to read and write there would be much progress as you as so your's children will be mould their lives in visitor's way for son's should be such as would make a mark in this world. Ambedkar in women empowerment he was a fighter for the dignity of women and depressed people and is known as champion a human rights. He was a great intellectual of women and their rights being a pioneer of Social justice. He always functioned for the women empowerment.

Empowerment is a multi-faceted, multi dimensional and multi-layered concept women's empowerment is a process in which women gain greater share of control of over resources materials human and Intellectual like knowledge, information, ideas and financial resources like money and access to money and control over decision making in the home community society and Nation and to gain power.

Dr Ambedkar (1891-1956) is not only the father of the constitutions of India but also a great freedom fighter, political leader, philosopher, thinker, writer, economist, editor and Revivalist for Buddhism in India. The first prime minister of India Jawaharlal Nehru said, "DR. Babasaheb Ambedkar was a symbol of Revolt against all oppressive features of the Hindu society.

1. view regarding women a formal description of women an equal half of man. As some call her is neither a tale of more infinite issues of life and death nor is it an exposition of some impression of measurable pathos finally dissolved in protect gender joy.

If god does not recognise man or woman by cast or place of birth then why man-made orthodox and superstitions religion. Dr Ambedkar Said, "The relationship between husband and wife should be one of the closest friend."

2. one of his most important introduction towards the cause was the Hindu code bill Ambedkar major concern for the status of women was reflected in this bill he had remarked that his work on the letter would be as important as work on the constitutions itself and mark a chapter of gender equality and Justice along with an exodus from ancient orthodox laws.

Through the bill of women where to be granted absolute right regarding All property the fact that Dr. Ambedkar envisioned gender quality in all certainly can be understand by his own words when he said that son also would get share a equal to girls share in mother's property even in "stridhan too."

3. Regarding marriage two new clauses were added by Ambedkar restitution of the collegial rights and the judicial separation.
4. Dr. Babasaheb Express his view on the state of life of all women. He stated the women must be treated equally and given equal Prestige he insisted on Hindu code bill suggested the basic improvement and amendments in assembly he also insisted and evoked all the parliamentary members to help to pass the bills in Parliament eventually he resigned for the Sane. the teaching thoughts of Dr. Ambedkar are useful not only woman but also all the Indian even today his deep concern and feeling for all round development of women is Expressed from his each sentence and word. In his last speech in Indian Parliament we can know his falling and respect showed to word woman he quoted the famous thought of an Irish Patriot

Daniel o connal as "No man can be grateful at the cost of his honor no women can be grateful at the cost of her chastity. And no Nation can be grateful at the cost of his library."

In his famous book "Pakistan and partition of India" he Express his view about Muslim women and their religious traditional about wearing their marriage and so on Muslim women were suppressed under various religious traditions towards all the women irrespective of their religion cast and class babasaheb had a particular humanitanism view he frequently raised his voice against all sons of injustice towards women.

5. He formed many laws for women in India as follows

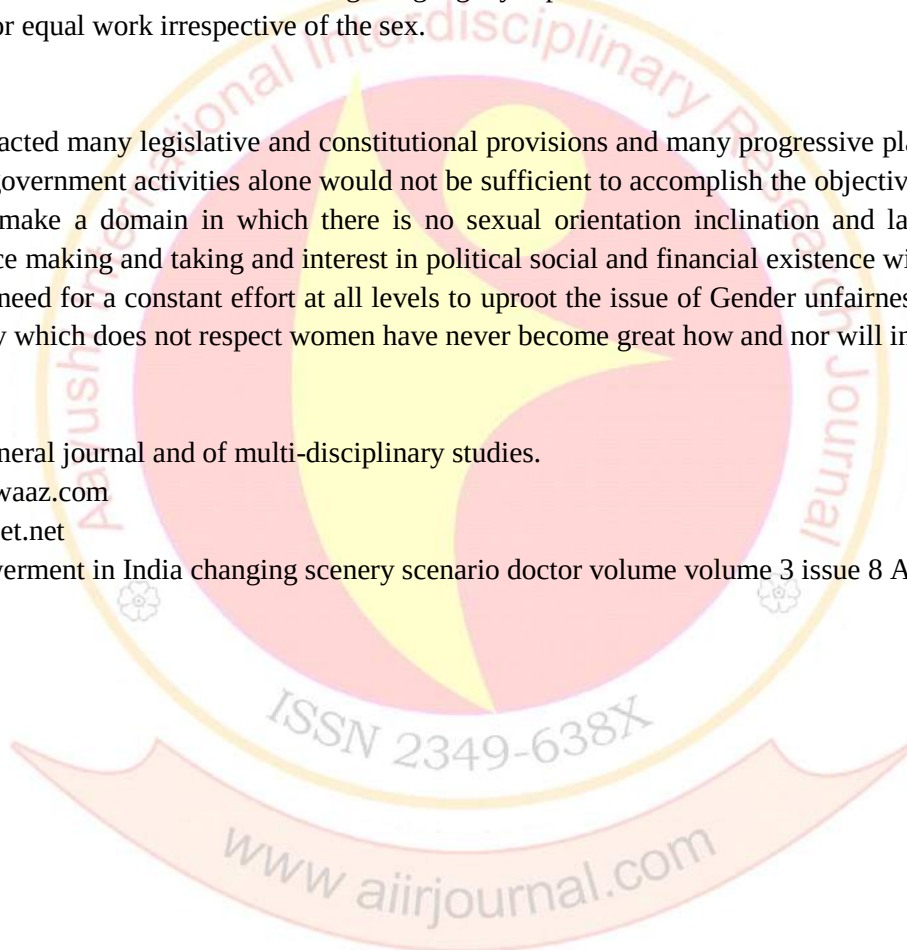
1. Women labour welfare fund.
2. Women labour Protection Act.
3. Maternity Benefit for women labour.
4. Leave benefit in peace workers.
5. Revision of scale of pay for employee.
6. Restoration of ban on women working underground in mines.
7. Maintenance allowance from husband on getting legally separation.
8. Equal pay for equal work irrespective of the sex.

Conclusion

India has enacted many legislative and constitutional provisions and many progressive plant to improve position of women government activities alone would not be sufficient to accomplish the objective society must take up activity to make a domain in which there is no sexual orientation inclination and ladies have full chances of self choice making and taking and interest in political social and financial existence with a feeling of equality. An urgent need for a constant effort at all levels to uproot the issue of Gender unfairness in a focused manner "The country which does not respect women have never become great how and nor will in future.

Reference

- 1.South Asian general journal and of multi-disciplinary studies.
- 2.www.youthkiawaaz.com
- 3.www.researchget.net
- 4.Women empowerment in India changing scenery scenario doctor volume volume 3 issue 8 August 14

Dr.Ambedkar : An Economic Liberator of Women

Prof. R. R. Borse,

Asst.Professor,

B.P.Arts,S.M.A.Sci.,K.K.C.Comm.College,

Chalisgaon,Dist.Jalgaon

Abstract:

The article tries to showcase the ideas of Bharat Ratna Dr.Babasaheb Ambedkar in relation to the empowerment of women through his works and his life. We know that he dedicated his life to end the oppression of one fellow human being to another. He offered a platform for the plight of Dalits and women. He advocated to offer women an opportunity to stand on the same platform as his male counterpart. And Hindu Code Bill was a crux of his battle for justice for women.

Keywords: Ambedkar, women's right, economic independence

The symbol of revolt, Dr.Ambedkar was known as an iconoclast who destroyed the very base of orthodox Hindu social and religious foundation in India. He endlessly strived for the upliftment of depressed class, including women. He burnt the most wicked book *Manusmriti* on 25th December, 1927 and blew bugle of fight against the Brahmanical patriarchy which placed the second sex i.e. women on the lowest section of society. While addressing largely attended Depressed Classes Women conference on 18-19 July 1942 he roared that, "He measured the progress of a community by the degree of progress made by the women of that community." He was well aware that true equality will come only when the women were no longer be economically dependent on the men. For that reason he introduced the Hindu Code Bill to break the chains of age old religious customs which were limiting the women to reach their full potential as an equal citizen of free India.

"from a sociological point of view the variety of religions that we have in India or elsewhere seems to me to fall into two categories. There are religions which have as their part a legal system, which you cannot sever from those religions. There are religions which have no legal system at all, which are just pure matters of creed. The peculiarity about the Hindu religion, as I understand it, is this, that it is the one religion which has got a legal framework integrally associated with it. "(1)

By studying the *dharmashastras*, Dr.Ambedkar had come to the conclusion that the one sided age old patriarchal domination in the Hindu society was gradual and the position of women regarding property was not altogether pathetic.

"You examine the position of Hindu women. Our Hon. friend Dr. Maitra. I think, who was a member of the Rau Committee, for the purpose of a thesis for a Doctorate degree of the Calcutta University wrote a book called The Position of Women in the Hindu Shastras. Anyone who reads this book will find that women had an equal share in property with men. She was entitled to hold property. Even in Manu you find this statement. Today, what do we find as a result of the changes that have taken place in the Hindu society? Women are completely deprived of property. Do you call this change progress or do you call it deterioration? Therefore, it is time, I think that we consider this question in a different light, the point on which I wish to proceed is the fact that unless law makes society move, this society will not move. "(2)

Dr. Ambedkar fought a rigorous battle for the cause of women and to strike the last nail in coffin of discrimination against women he brought forth *The Hindu Code Bill* in the Constituent Assembly on the 11th April 1947. To him, it would not only be a tool for correcting the injustices done in the past but also the need of the hour as true integration of India could only be achieved when its citizens could live in peace and harmony among themselves. In his own words:

"The integration of India, therefore, has in a very pointed manner brought before us the problem of the codification and the modification of Hindu Law and what I want to suggest to the House is that this is a problem which could not be postponed nor could it be avoided if we want to bring about harmony among the variety of people who would be coming and becoming the citizens of the Indian Dominion. "(3)

The Law was also an attempt to organize the perplexing bundle of laws in smritis focusing on the matters on women's property among other seven different matters of personal laws namely marriage, divorce, guardianship, maintenance laws, adoption and the minorities. The Hindu Code Bill was also an attempt to The issue of women's property was considered as the one of the most intricate and complicated issues as there were at least 137 smritis, variously opinioned on stridhan. This gave rise to utter confusion and constant litigation on part of the common man. As Ambedkar put it,

"Sir, this Bill, the aim of which is to codify the rules of Hindu Law which are scattered in innumerable decisions of the High Courts and of the Privy Council, which form a bewildering motley to the common man and give rise to constant litigation, seeks to codify the law relating to seven different matters. Firstly, it seeks to codify the law relating to the rights of property of a deceased Hindu who has died intestate without making a will, both female and male. Secondly, it prescribes a somewhat altered form of the order of succession among the different heirs to the property of a deceased dying intestate."(4)

He took up the issues like abolition of birthright to property, property by survivorship, half share for daughters, conversion of women's limited estate into an absolute estate, abolition of caste in matters of marriage and adoption, and the principle of monogamy and divorce. His very ideal of equality was evident from the bill as it proposed the equality of inheritance for both men and women. He insisted equal share for the widow, the daughter, the widow of a pre-deceased son in the father's property. These clauses of bill indicate Dr. Ambedkar's stand for betterment of women on the economic front.

"In addition to this general change in the order of succession to a deceased Hindu, the Bill also seeks to make four changes. One change is that the widow, the daughter, the widow of a predeceased son, all are given the same rank as the son in the matter of inheritance. In addition to that, the daughter also is given a share in her father's property; her share is prescribed as half of that of the son."(5)

Dr. Ambedkar faced intense opposition to the bill from the House. During discussion in the House, Dr. Shyama Prasad Mukherjee said "The Hindu Code Bill would shatter the magnificent structure of Hindu culture--". The opponents argued that the bill was a blind imitation of "uncontrolled western modernity" and called it a great threat to ancient Hindu social structures. Another person, Rajendra Prasad said that his wife would never support it and it was only "over-educated" women who favoured the bill. To that Dr. Ambedkar reasoned,

"This is not the first time that I have heard this argument. I have heard this argument a long time ago and not only heard it from men in the streets, but men who have been occupying most eminent positions such as those who are called the historians of India. This is an argument which had been presented all the time by those who believe in the sanctity of the ancient structure of this society. I must very frankly say that I too have been a student of India's history, although I cannot claim that I am as good a student as many others who adorn the chairs of history in many of our universities. I believe, I have a sufficient understanding of the Indian history and the point that I would like to raise is this. Is survival enough or whether it is necessary for us to consider whether the plane on which we survived is more important than the mere survival itself? A man who mixes with his opponent in battle vanquishes him, obtains victory on him also survives. A man who meets his opponent, runs away from him like a coward and he also survives. Is the survival of the victor of the same value, of the same character as the survival of a coward? I think we ought to consider this question on what plane has the Hindu society survived."(6)

It is true to say that the Hindu Code Bill was the protest against Manu's ancient, insane code of law. It received a bitter opposition from congress members, the Hindu Mahasabha, and other Hindu religious leaders reiterates the Bill's challenge to the age old basis of Brahmanical patriarchy. They termed this code a manifesto of unfettered freedom for women and susceptible to dividing every family. Agitated, Dr. Ambedkar resigned from the cabinet law ministry on Sept., 27, 1951. In his resignation, he explained the delay for the action he took as well as the reasons why he relinquished.

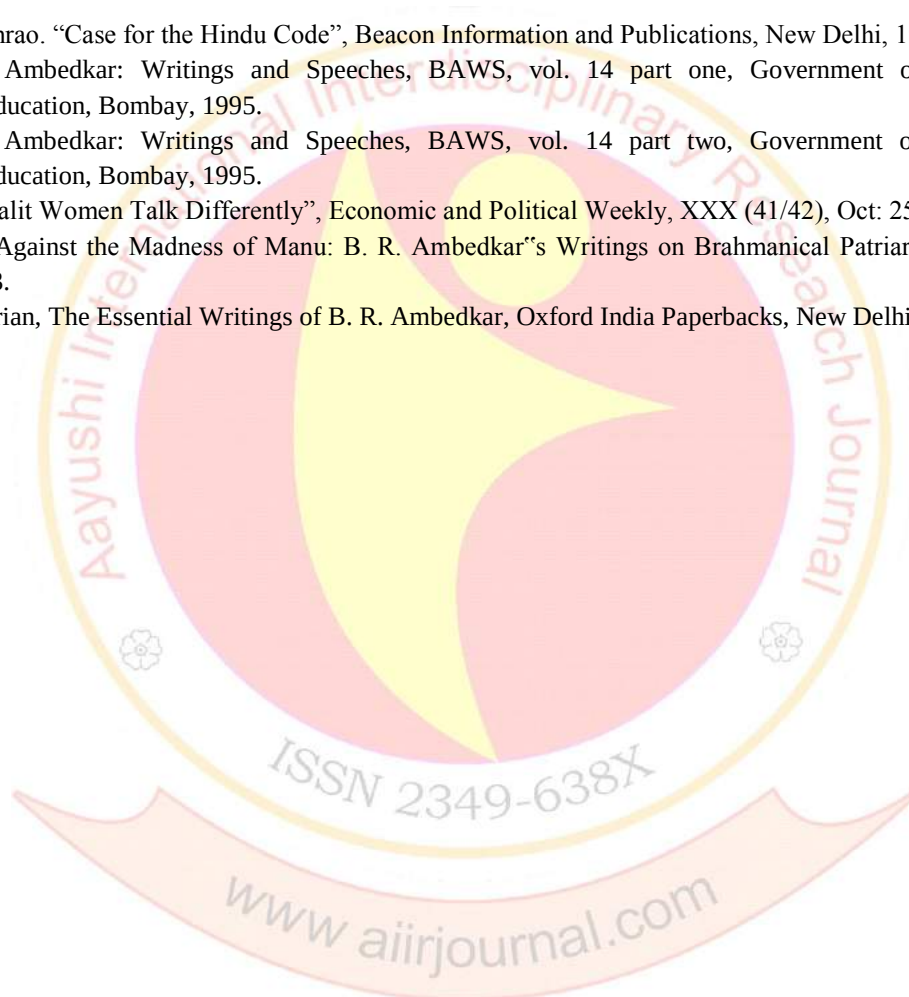
"The Hindu Code was the greatest social reform measure ever undertaken by the Legislature in this country. No law passed by the Indian Legislature in the past or likely to be passed in the future can be compared to it in point of its significance. To leave inequality between class and class, between sex and sex which is the soul of Hindu Society untouched and to go on passing legislation relating to economic problems is to make a farce of our Constitution and to build a palace on a dung heap. This is the significance I attached to

the Hindu Code. It is for its sake that I stayed on notwithstanding my differences. So, if I have committed a wrong it is in the hope of doing some good. Had I no ground for such a hope, for overcoming the obstructionist tactics of the opponents?”(7)

Dr. Ambedkar's statements in the Parliament in defence of the Hindu Code Bill and his statement in the explanation of his resignation from the cabinet need to be given their salient recognition in the history of democratic struggles for women's rights against the Brahmanical patriarchy of the state. In various speeches during this period, Dr. Ambedkar highlighted the importance of the bill for women's freedom. For example, in 1952 at a meeting organized by the Belgaum district of Scheduled Caste Federation in Kolhapur, he addressed: “on wealth depends her independence and a woman must be very particular to retain her wealth and rights, to help retain her freedom.” Although Dr. Ambedkar could not succeed in getting passed the full Hindu Code Bill, he successfully put the ball rolling & laid the foundation of equality for the women of India in all spheres of life.

References

1. Ambedkar, Bhimrao. “Case for the Hindu Code”, Beacon Information and Publications, New Delhi, 1949.
2. Dr. Babasaheb Ambedkar: Writings and Speeches, BAWS, vol. 14 part one, Government of Maharashtra, Department of education, Bombay, 1995.
3. Dr. Babasaheb Ambedkar: Writings and Speeches, BAWS, vol. 14 part two, Government of Maharashtra, Department of education, Bombay, 1995.
4. Gopal, Guru. “Dalit Women Talk Differently”, Economic and Political Weekly, XXX (41/42), Oct: 2548-50; 1995.
5. Rege, Sharmila. Against the Madness of Manu: B. R. Ambedkar's Writings on Brahmanical Patriarchy, Navayana, New Delhi, 2013.
6. Rodrigues, Valerian, The Essential Writings of B. R. Ambedkar, Oxford India Paperbacks, New Delhi, 2011.

Relevance of Dr.Ambedkar's Ideology in 21st Century

G. Ramana Reddy,

Dept. Of English,

Shahir Annabhau Sathe Mahavidyalaya,

Mukhed, Dist. Nanded

Abstract

Bhimrao Ramji Ambedkar, also known as Babasaheb Ambedkar, was an Indian jurist, economist, politician and social reformer who inspired the Dalit Buddhist movement and campaigned against social discrimination towards the untouchables (Dalits). He was independent India's first Minister of Law and Justice, and the chief architect of the Constitution of India. As a humanist, a political and social reformer he had brought social awareness among Dalits, and dedicated his life for their upliftment. He wished to drive away social inequalities. He has powerful vision for the future of India. The present paper reflects how his ideologies are relevant in the present era.

Keywords: Reformer, inequalities, humanist, Dalits.

Bhimrao Ramji Ambedkar, also known as Babasaheb Ambedkar, was an Indian jurist, politician and social reformer and writer with foresight ideas. He was a lawyer and economist. His efforts for the upliftment of downtrodden are commendable. He had worked all his life for the down trodden classes. The role played by Ambedkar in the developmental status of India has left its imprint on the social tapestry of the country after independence and shaped the political and civic contours of India today. Imagine India without him would appear different. He attempted to forge India's moral and social foundations anew and strove for a political order of constitutional democracy by prevailing social relations.

Bhimrao Ambedkar was born on 14 April 1891 in Madhya Pradesh. His parents are Bhimabai Sakpal and Ramji. He was the fourteenth child of his parents. His father was a Subedar in the Indian posted in M.P cantonment. In 1894 the family moved to Satara after the retirement of their father. His mother dies and his father remarried and the family shifted to Bombay, where he cleared his matriculation in 1908. Ambedkar got the opportunity to study at the Elphinstone College. Besides clearing all the exams successfully Ambedkar also obtained a scholarship of twenty five rupees a month. He had completed graduation from the Bombay University in 1912. After that he went to US. After coming back from the US, Ambedkar was appointed as the Defence secretary to the King of Baroda. Ambedkar joined as a professor of political economy at the Sydenham College of Commerce and Economics in Bombay. In order to continue his further studies, in 1920 he went to England at his own expenses. There he was awarded honor of D.Sc by the London University. On 8 June, 1927, he was awarded a Doctorate by the University of Columbia. In 1950 he was converted himself to Buddhism. From 1954-55 Ambedkar was suffering from serious health problems including diabetes and weak eyesight. On 6 December, 1956 he left his last breath at his home in Delhi.

The impact of Ambedkar had in defining in present India is unparalleled. His contributions till today are laying foundations of a transformed India with rejuvenated socio-economical structures. The efforts that Ambedkar made for the upliftment of large marginalized sections of society are becoming fruitful. He was one of the first economists to talk about the economic growth of India. He professed an economic growth and development wherein all different strata's of society would be participating in the nation building. So we call him truly a national leader. According to him, the development means development of all sections of society. In 1928 he developed a theory of economic development in which he focused on agriculture, industrial and modernization. Equality was his major priority. So he focused on marginalized sections of society.

Even today we face issues where different subaltern groups demand reservation, his views become really important. He argued that Indian society is not based on inequality alone but it is a unique inequality wherein different groups have hierarchy of rights and privileges. He said that we have to develop a specific model of growth to include the concern of each of the community. To deal with the problem of inequality his views have to be taken into consideration seriously. He had a vision of economic development in which he saw Indian traditions, village structure, caste system, inequalities as obstacles which needed to be removed in order to make India powerful.

His life experiences reinforced his belief that education plays a key role to change the status of Dalits. So it is a very important tool for them. He emphasized not on academic education but on the importance of mass education. With education only, he felt Dalits aware of social realities and to develop in them courage and commitment to fight against caste system.

His economic policy is noteworthy. His views deals with public finance and agriculture are landmarks in economics. His contribution in field of economics is splendid and will be remembered forever. The thought

of Ambedkar on public finance and agriculture has vital relevance and still applicable in current situation of India. He also stresses the need for industrialization so as to shift extra labour from agriculture to previous creative occupation, accompanied by large capital investments in agriculture to raise yields. He sees an important role for the state for such transformation of agriculture and advocates nationalization of land and leasing out of land to groups of cultivators who are to be confident to form cooperatives in order to promote agriculture. He believes in socialism which he upheld as essential for the rapid industrialization of India.

In a speech before the constituent assembly he cautioned against the use of non constitutional methods like protest, civil disobedience, Dharnas because they are essentially anarchic in nature. He stressed on importance of creating not just a political democracy but also a social and economic one.

We cannot deny that he brought about a renaissance of Hinduism by provoking the Hindus to rethink some of the basic tenets of their religion. Dr. Ambedkar dreamt on the notion of stable reconstruction of country with inclusive growth and cultural integration in the Nation without caste discrimination. He was opposed to the theory of caste based superiority and social discrimination. He opines that in India, there should no caste, no inequality and no superiority, all are equal. That type of country he wished. The caste system in India has been studied with three perspectives- ideological, social anthropological and sociological. The ideologists have viewed caste from the scriptural point of view, social anthropologists from the cultural point of view and sociologists from the stratification point of view in Ambedkar social ideology in the society. "He made a path for legal rights to enact the laws in connection with progress of dalits which could positively change their lives". As the major architect of the Indian constitution, Dr. Ambedkar constructed the safeguards for establishing a more equitable society to millions of oppressed and depressed classes. According to Raja SekharVundru who calls Dr. Ambedkar as the other father said: "Dr. Ambedkar gave millions of untouchables an identity of their own ... (He) is now regarded as a great Indian, a person relevant for all times to come. This is not because his followers are unwavering in their devotion, or that they happen to be numerically higher than supporters of any other person (dead or living) in India, and certainly not because he probably has been represented in the highest number of statues erected for any man in history. It is because his following has transcended generations. His relevance political, social, ideological, religious, economic will persist as long as the clamor and struggle for justice and equal rights exists".

Though Dr. Ambedkar's life was short, yet it is a most remarkable one. He rose up from dust, from being ill treated by society to becoming the father of the Indian Constitution. He was veritable emancipator of Dalits, a great National leader and patriot, a great author, a great educationalist, a great political philosopher, a great religious guide and above all a great humanist without any parallel among his contemporary. All these facets of Ambedkar's personality had strong humanist underpinnings. It is only regrettable that the press in the past as well as the contemporary has projected Ambedkar mainly as a great social rebel and a bitter critic of the Hindu religion. Critics of Dr. Ambedkar have ignored his basic humanistic instincts and strong humanitarian convictions behind his every act or speech throughout his life. Thus we should accept Dr. Ambedkar was one of the foremost makers of Modern India. Dr. B.R. Ambedkar is regarded as a national designer because of his principles of social justice. He is the individual, who with his restless efforts made India a powerful country. His ideologies concerned with agriculture, industrial and economical progress of India are still followed by present governments. With him and his formulas and ideas we could not imagine developed India. So his philosophical ideas are inseparable from India's progress.

References:

- 1.RajasekharVundru, 'The other Father', Outlook (Weekly), Independence Day Special, 20 August, 2012.
- 2.JadhavNarendra, Ambedkar: Awakening India's social conscience, Konark Publishers, New Delhi, 2014.
3. B.R. Ambedkar, What Congress and Gandhi have done to the Untouchables, 135-136 (2008)
- 4.www.ica.in.The Role of Ambedkar in Modern India. International Research Journal of Social SciencesVol. 4(11), November (2015)

Dr. B.R. Ambedkar's Views on Untouchability Expressed in *Waiting for a Visa*- A Critical Study**Dr. Vinod Sidram Sonwane,**Head, Dept. of English,
Shivjagruti Senior College, Nalegaon.**Introduction:**

Bhimrao Ramji Ambedkar, also known as Babasaheb Ambedkar was an Indian jurist, economist, politician and social reformer who inspired the Dalit Buddhist movement and campaigned against social discrimination towards the untouchables. He was independent India's first minister of Law and Justice and the chief architect of the Constitution of India (Wikipedia). He has expressed his views on caste and untouchability in many of his books and *Waiting for a Visa* is one of them. It is an autobiographical life story written by Dr. B.R. Ambedkar in 1935-36. It is related to his experiences with untouchability. Dr. Ambedkar, being an untouchable, saw the miseries of his fellow untouchables and also personally faced and experienced the same humiliation and difficulties. In this autobiography, Dr. B.R. Ambedkar writes that foreigners do not know how oppressive untouchability in India is. According to him there are two ways to disclose the real existence and the evils of untouchability. 1) A general description and 2) A record of cases of the treatment given to untouchables. The writer prefers the second way and begins his autobiography with the events that have happened in his own life.

Dr. B.R. Ambedkar's Views on Untouchability:

In India, the high caste Hindus are highly influenced by the religious beliefs and dogmas. The Hindu religion is based on four *Varnas* and it is the root cause of untouchability in India. Major portion of Indian population in the past was affected by the feeling of untouchability. In this regard Nanak Chand Rattu rightly observes, "An untouchable cannot live inside the village and touchable cannot live inside the Ghetto. He cannot take water from the Hindu well. He cannot enter a Hindu temple. He cannot be admitted to the Hindu school. No barber will shave them and no washermen will wash their cloths" (Rattu, 1995). Due to the *Varna* system only the caste of the person is considered important and not his education, financial condition or personal progress. Dr. Ambedkar also had to suffer terribly due to this *Varna* system. Dr. Ambedkar's father was educated, the family was financially good and the writer was looking like the Brahmin child but he was a Mahar and in *Varna* system Mahars are untouchables and they are not given good treatment by the high caste Hindus. To make the readers aware of this fact, Dr. B.R. Ambedkar writes about the incident which happened when he was in Satara and his father was working as a cashier at Koregaon. Once the writer's father invited him and his brother to Koregaon. They travel by train up to Masur. The train comes at about 5 p.m. at Masur when they reach there, there was no one to receive them. The father of the writer had promised to send the servant to receive them but no one came. Due to good dressing of Dr. B.R. Ambedkar, the station master thought that he was a Brahmin child but when he knew that Dr. Ambedkar was a Mahar, the station master was stunned. His face underwent a sudden change. At last the writer decided to get a bullock cart on hire but due to his caste no one was ready to give his cart on hire. Finally, the station master convinced one cartman to give his cart and told the writer to drive the cart. In this way due to the feeling of untouchability the cartman decided to give his cart to the writer and he preferred to walk with the cart. During this journey the writer did not get pure water to drink due to his caste. He observed that he was given very bad treatment than the animals during this journey because he himself and his brother were forced to drink the dirty water after their meal. He remembers that to get the water from the toll collector he had to assume muslim identity but it did not work. He writes, "I replied that we were Musalmans. I conversed with him in Urdu which I knew very well. But the trick did not work and his reply was very curt. "Who has kept water for you? There is water on the hill, if you want go and get it, I have none"(Ambedkar, 1993). One more important point is also noticed by the writer. He noticed that the cartman who was walking with the cart later on sat in the cart with them. It shows the dual policy of the

cartman. It indicates that he observes the untouchability due to the pressure of the society also. In this way, this journey was a kind of nightmare in the life of the writer.

Dr. Ambedkar, through this autobiography, proves that highly developed Parsi people and most educated officers of the Baroda state also observe the untouchability. The writer states that he was sent to America for higher education by the Maharaja of Baroda. So he had to do the job for the state of Baroda. But he suffered a lot in Baroda due to his caste. He did not get the place or hotel to live. After some search, he got one Parsi hotel but there also he had to assume a Parsi name. Due to his caste the officers of Baroda state delayed to give the facility of accommodation to Dr. B.R Ambedkar. One day the mob of Parsi people came to the hotel, they threatened and gave ultimatum to the writer to leave the hotel. It was a terrific experience for him. When he finished his work, he preferred to stay at the public Garden instead of going to the hotel and at night he left for Bombay. Christophe Jafferlot, in this regard rightly says, "Even in Baroda Ambedkar could not find accommodation using his real identity and had to pretend to be a Parsi to find a room in lodging owned by someone from that community. Unfortunately he was found out and had to leave, an experience that had a decisive influence on him" (Jafferlot, 2005). In this way, though he got education in America he had to suffer a lot in Baroda due to the evil system of untouchability in India. The elite and financially and socially progressed class of the society also humiliated Dr. Ambedkar due to his caste.

Sometimes due to the traditional mentality of the high caste Hindu people, the most intelligent, educated and worthy people's life comes in danger. When Dr. B.R. Ambedkar went to Chalisgaon as a member of committee, the people of his community insisted him to come to their colony which was two miles away from the railway station. So the people decided to take their leader to the colony by a tonga. When the writer sat in the tonga, it was not going smoothly. Moreover, the tonga got an accident on the small bridge of the river. The writer was thrown away from the tonga. In this accident he was seriously wounded. Afterwards, he came to know that the driver of the tonga was not the expert driver. All the tonga drivers of Chalisgaon were not ready to drive for the untouchable person, Dr. B.R. Ambedkar. The tonga drivers considered themselves more worthy than highly educated person like Dr. Ambedkar only due to their caste but the mentality of these people might have killed the most worthy leader and mesiha of the untouchables.

When we consider the untouchability in Hindu religion, it is commonly said that the high caste Hindu people observe untouchability due to *Varna* system but what about Mohammedans? In Muslim religion there is no *Varna* system but Muslims consider themselves higher than the Hindu untouchables. And it is proved by Dr. Ambedkar in this autobiographical work. Once Dr. B.R. Ambedkar along with his co-workers of the movement went to see the Fort of Daulatabad. At the gate of the Fort there was a water tank. The co-workers of Dr. Ambedkar decided to wash their faces and clothes in the water. When they entered the Fort an old Mohammedan came from behind shouting, "the Dheds (meaning untouchables) have polluted the tank". Soon all the young and old mohammedans who were near about joined him and all started abusing Dr. Ambedkar and his co-workers because the untouchables were not allowed to touch the water of that tank. In this way, Dr. Ambedkar believes that a person who is untouchable to Hindu and Parsi is also an untouchable to a mohammedan.

It is said that the doctors are equal to God because their main duty and responsibility is to save the lives of the people by using his knowledge of medical science. As doctors are treated equal to the God, for them all the human beings should be same and he should provide equal service to the people of all religions and castes because for him humanity should be the only religion. But it does not happen in India. About this mentality of high caste Hindus Dr. Ambedkar in his book *Annihilation of Caste* mentions, "The effect of caste on the ethics of the Hindu is simply deplorable. Caste has destroyed the sense of public charity. Caste has made public opinion impossible. A Hindu's public is his caste. His responsibility is only to his caste" (Ambedkar, 1982). In his autobiographical work Dr. Ambedkar proved that how high caste Hindu doctor preferred to be inhuman rather than to touch the untouchable patient. Dr. Ambedkar mentions one case where an untouchable school teacher in a village in Kathiawar faced difficulty due to his caste. The teacher's wife who was only 12 years old delivered a baby and her condition was very much serious. The teacher went to the doctor to request him to come to his house to treat his wife but due to the low caste of the teacher the doctor denied to treat and due to not getting proper and timely treatment, the wife and the child of the teacher died. The doctor

who was an educated person refused to apply his thermometer and treat an untouchable woman. It is inhuman treatment but the Hindu would prefer to be inhuman rather than touch an untouchable.

The right to education was denied to the untouchables in the *varna* system. But due to the rule of the Britishers in India, some untouchables started getting education. They also became able to do the job but the high caste people did not like this progress of untouchables. Though the educated untouchable was worthy of job and respect, it was not given to him. To show this mentality of the high caste people Dr. Ambedkar gives the example of a Bhangi boy who became Talati but he did not get the proper treatment by the senior Talati and the village chief. This boy even not got the water and place for residence due to his caste. The village chief even warned him to leave the job and the village. This incident happened in the state of Gujarat in 1936.

Conclusion:

In this way Dr. Ambedkar exposes the real face of untouchability in India with different examples. Four examples are from his own life and the remaining two examples are from other untouchables' lives. These six examples or incidents are enough to know the terrible face of untouchability and the miserable lives of the untouchable people. Thus *Waiting for Visa* is an important document to study the reality of untouchability in pre-independence era. The miserable condition of the untouchables depicted by Dr. Ambedkar has not yet changed. In 21st century also the untouchables have to struggle for their rights, they are deprived of political, social and economical power. To change this unpleasant scene there is need to annihilate the caste system. For that all Indians should follow the suggestions given by Dr. Ambedkar in his book *Annihilation of Caste*. The need of the time is to consider Humanity as the only religion and to embrace the philosophy of Buddha for the peace and pleasure of all of us.

Works Cited :

- 1) Ambedkar, B.R. *Annihilation of Caste*. Bheem Patrika Publications: Jalandhar, 1982. Print.
- 2) Ambedkar, B.R. *Waiting for a Visa*. Dr. Babasaheb Ambedkar: Writings and Speeches, vol.12 Edited by Vasant Moon. Education Department, Govt. of Maharashtra: Bombay, 1993. print
- 3) Jafferlot, Christophe. *Dr. Ambedkar and Untouchability*. Permanent Black: Delhi, 2005. Print
- 4) Rattu, Nanak Chand. *Reminiscences and Remembrances of Dr. B.R. Ambedkar*. Falcon Books: Delhi, 1995. Print
- 5) _____. "B.R. Ambedkar". *Wikipedia, the free Encyclopedia*. Wikimedia Foundation, Inc., n.d. web. 25 April 2020.

२१ शतक: तदपि भारतस्य संविधानः

प्रा. कल्पना उत्तमराव झांबरे

जी.के. रात्रीचे वाणिज्य महाविद्यालय, लातूर

१) प्रास्ताविकम् -

स्वतन्त्र भारतस्य महामानवः इति ख्यात डॉ. बाबासाहेब आम्बेडकर महोदयः भारतरत्न पुरस्कृत कर्ता दारिद्र्यः दाता, अस्पृश्य निवारणाः आनेकादी नाम्ने प्रसिद्धः आसीत् ।

अस्पृश्य समाजेण अस्पृश्यता निवारेण आन्दोलनस्य सूत्रधार असीत्। तस्य जीवनकाले स्थितः विविधान सामाजिक, राजकीय, राजनैतिक, मतः आकलन वस्तुनिष्ठ दृष्ट्या तदीयं जीवनं अवगतं भवेत् । तस्य सर्वेषु आदि निर्णयेषु समग्र देशस्य हितम् एवं समग्र आसीत् जीवनरथ विविधा क्रीयाणां नियंत्रणार्थम् अनुशासनस्य आवश्यकः भवति । बाबासाहेब आम्बेडकरः शिष्यवृत्तिः तारकस्य अमेरिका विद्यापीठाः अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र पदवी प्रदान कृत्वा आसीत् ।

2) अस्पृश्य समाजे विचार प्रभावः -

बाबासाहेब आम्बेडकर अस्पृश्य समाजेन विचाराः भवति, टाईम्स ऑफ द इयर वर्तमाने विचार भवति । ' टाईम्स ऑफ द इयर ' वर्तमाने अस्पृश्य समाज बांधवान एका चळवळीस्य वृत्तपत्रे निर्माण कर्तुः संविधान अस्पृश्य समाजेन विविध कायदे कृत्वान दलित वर्गा बालकान, वसतिगृह उत्तम ग्रंथालय, प्रयोगविद्यालया सुविधा उपलब्धात्त्वान कृतस्य ।

अस्पृश्य बांधवान नौकरी आरक्षणा संविधान कायदा नमूद कुरुतः । देवालयः, समुद्रे, कुपनलिका जलं खुलस्य कुर्वान । अस्पृश्य समाजेन विविध कार्यक्षेत्रे विविध कार्य कर्तुः । तस्य विविध व्यापारे खुलं करोती ।

3) शिक्षण विचारस्य प्रभावः -

ममः विद्याः उपास्य दैवतः

आदय दैवतः पूजा कृत्वा आमरणः ।

विद्या कस्य संपादन ? तस्य कस्य वापर विद्यायाम मार्गदर्शक विद्यार्थ्यान् कृत्वा । पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी शिक्षण संस्था धोरण शिक्षण प्रसारक विकासाः सन्ती तस्य आसान बौद्धिक, नैतिक, सामाजिक लोकांन विकासाः सन्ती ज्ञान सम्पादनस्य तस्य ज्ञान आत्मसातस्य संशोधनः महत्त्व आसीत् । बालकः बरोबरः बालिकाः शिक्षण ब्रीदवाक्य आसीत्

' विद्या विनयेन शोभते '

ज्ञान संपादनस्य क्रीय निरंतरं क्रिया आसीत् । अध्यापकाः मुख्य आधारशिला आसिता । अध्यापकाः भारतदेशाः सारथी अस्ती । संविधानः शिक्षण प्रणाली प्रभावितः अस्ति

४) स्त्री (नारी) विचारस्य प्रभावः -

स्त्री विचारसरणी डॉ. बाबासाहेब आम्बेडकर आसीत् । गृहं एके स्त्री सुशिक्षिता तस्य संबन्ध गृहं सुशिक्षिता ।

एकदा मिलींद महाविद्यालयाः द्वी बालिका प्रवेश घृत्वान । ८-१० दिने नियमिताः । महाविद्यालया बालिका आकस्मीकः बन्द, महाविद्यालयाः आर्थिक परीस्थीती दारिद्रता बाबासाहेबान रुपयास्य व्यवस्थान कृत्वा ।

“ गृह लक्ष्मी अस्ती, नारी जननी, जगत जननी आसीत् ।

पुरुषाः संगती नारी शिक्षण आसीत् । संविधान कायदे कृत्वा । संविधान कर्ता स्त्री शिक्षण जागरूकाः आसीत् । शिक्षण / ज्ञानसंपादना विविध कायदे घटना नमुदाः आसित् ।

नौकरी आरक्षणा, पदाः आरक्षणा, स्त्री कायदे विधवा निर्मुलन कृत्वा ।

कुलं व्यक्तिचिन्त स्थान चेदपि, स्वीकृतं व्यक्तिचिन्त भवेत् वेदपि हिन्दुसमजस्य ‘ अस्पृश्यता ‘ घोररोगस्य निवारणाय

५) भ्रष्टाचार विचार प्रभाव -

डॉ. बाबासाहेब आम्बेडकर भ्रष्टाचार निर्मूलनः तेन विविध उपाया आश्रीता । सामाजिक, राजकीय, आर्थिक विषयान भ्रष्टाचार लुप्त, विविध कायदे संविधान नमूदः कृत्वान । स्व कर्तृत्वानस्य च अथक परिश्रयेन सकारात्मकका भावाः । त्रिसूत्री लोकशाही आत्मसात कुरुतः, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता घटना नमूद आसीत् । चिकित्सा अविकृता प्रकटिता तेन । सम्पूर्णा प्रक्रिया आरब्धवान अस्ति तथापि भावि परिणामदृष्ट्या का । निश्चयेनास्ति महत्वपूर्णा ।

समारोपा :-

बाबासाहेब आम्बेडकरः घटनाकारः, महानायक, महामानवः इति पदवी प्रदान आसीता भारतस्य एक रत्न, संविधान निर्माण कर्ता, भारतरत्न पावी प्रदान आसीत ।

देशस्य भारत देश स्वातंत्र्य संविधान निर्माण कुरुतः, त्रिसूत्री लोकशाही, भारत स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, लोकान, लोकस्य, लोकशाही धोरण इ. कायदे ।

“ प्रथम देश च समारोपः देश “

समर्पणभाव देशाः ब्रिदवाक्य बाबासाहेब आम्बेडकर आसीत् ।

धर्मशिक्षण मनुष्य जिवना, अतिमहत्वेन आवशकेन अस्ति ।

संदर्भ ग्रंथ :-

- १) तैत्तरीय उपनिषद्
- २) उवाचः
- ३) भगवद्गीता
- ४) कठोपनिषद्
- ५) गीत गोविंदम्

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आजचे वास्तव

श्री. सातलिंग गौड

शिवजागृती महाविद्यालय नळेगाव
जि. लातूर

प्रस्तावना:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भारतातील प्रख्यात समाजसुधारक, कायदेपंडित आणि भारतीय संविधानाचे शिल्पकार आहेत. या देशातील प्रत्येक व्यक्तीसाठी त्यांनी महत्वाचे कार्य केले आहे. तसेच या देशाच्या विकासासाठी देशातील प्रत्येक क्षेत्रात त्यांनी आपले विचार मांडून मोलाची भर घातली आहे आणि देशाच्या विकासाचे चिंतन मांडले आहे. ते राष्ट्रभक्त होते. त्यांची या देशावर नितांत श्रद्धा होती. म्हणूनच आपल्या सर्वच प्रकारच्या आंदोलनाची उभारणी करताना व विचार मांडतांना त्यांनी केवळ देशाच्या प्रगतीचा व विकासाचाच विचार मांडला आहे. त्यांनी मांडलेले विचार व त्यांनी उभारलेले सर्व आंदोलने हे अजूनही काळाला आकलले म्हणूनच त्यांचे विचार अजूनही भारतीय समाजजीवनात रुजले नाहीत. म्हणूनच भारतीय समाजात आजही अनेक समस्या कायम आहेत. किंबहुना त्या दिवसेंदिवस वाढत आहेत २१ व्या शतकात तर देशात विविध समस्यांनी थैमान घातले आहे. त्यामुळे राष्ट्राचे भवितव्य धोक्यात आले आहे. या प्रसंगी या सर्व समस्यापासून देशाला मुक्त करण्यासाठी फक्त डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्याच विचारांची आवश्यकता आहे. २१ वे शतक माहिती तंत्रज्ञानाचे व जागतिकीकरणाचे युग आहे. या युगातील सर्व समस्यांची उत्तरे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांत आहेत. म्हणून २१ व्या शतकातील आपल्या देशाला व देशातील प्रत्येक माणसाला सशक्त व परिपूर्ण करण्यासाठी आज त्यांच्या विचारांची नितांत आवश्यकता निर्माण झाली आहे.

डॉ. बाबासाहेबांनी अथक परिश्रमाने लिहिलेले संविधान हे देशाला समतेने व राष्ट्रीय एकात्मतेने नटविणारे आहे. पण संविधानातील स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि समान न्याय ही आदर्श मुल्ये भारतीय समाजात रुजलीच नाहीत. म्हणून येथील सामान्य माणसावरील अन्याय अत्याचार वाढले आहेत. त्यांचे सर्वांगीण प्रकारचे शोषण होत आहे. त्यामुळे येथील गरीब गरीबच होत आहेत. तर श्रीमंत श्रीमंतच होत आहेत. वर्ग वादाबरोबरच देशातील पारंपारिक स्वरूपाचा वर्णवादही अलीकडे उफाळून आला आहे. हिंदू, मुस्लीम, ब्राम्हण-ब्राम्हणोत्तर, दलित दलितोत्तर अशा विविध समुदायामध्ये भारतीय समाज आजही विभागला आहे. त्यामुळे देशाच्या अखंडतेचा गंभीर प्रश्न निर्माण झाला आहे. पुरातन काळापासून चालत आलेली अस्पृश्यता आज वाढतेच आहे. या अस्पृश्यतेने पण अत्यंत उग्र रूप धारण केले आहे. पूर्वी केवळ अस्पृश्यता पाळली जायची विंटाळ मानला जायचा; परंतु आज तर अस्पृश्यांचे जीवन संपविले जात आहे २१ व्या शतकातील जगप्रसिद्ध असे खैरलांजी हत्याकांड हे याचेच उदाहरण आहे. याशिवाय सोनाई, जवखेडा-खेडा येथील हत्याकांडही याचीच उदाहरणे आहेत. अगदी अलीकडे घडलेली भीमा कोरेगाव येथील घटनाही याचेच द्योतक आहे. भारतीय संविधानाने येथील अस्पृश्यांना सर्व क्षेत्रात प्रगतीच्या संधी दिल्या. बाबासाहेबांना युगानुयुगापासून अज्ञान अंधकाराच्या व अन्याय अत्याचाराच्या गर्तेत खितपत पडलेल्या आपल्या समाज बांधवाना या गर्तेतून बाहेर काढण्यासाठी आजन्म कष्ट केले. चंदनाप्रमाणे झिजले. त्यांच्या जीवनाच्या उन्नतीसाठी कष्ट वेचले संविधानाच्या रूपाने त्यांना शिष्यवृत्ती, आरक्षण दिले. त्यांना संरक्षण मिळावे म्हणून जाती अत्याचार प्रतिबंधक कायद्याची तरतूद केली; परंतु हे

संविधान मनुवादी विचारसरणीच्या मुठभर लोकांच्या हातात गेल्यामुळे या सर्व कायद्याची पायमल्ली झाली, आणि अस्पृश्य समाजाचे अक्षरशः अधःपतन झाले.

जसे अस्पृश्यांचे झाले तसेच स्त्रियांचे सुद्धा संविधानाच्या रूपाने आणि हिंदू कोडबिलाच्या माध्यमातून बाबासाहेबांनी स्त्रियांच्या हक्काची व न्यायाची अमूल्य देणगी दिली. परंतु संविधानाला एवढी वर्षे झाली; परंतु आजही स्त्रियांना म्हणावे तसे स्वातंत्र्य मिळाले नाही. त्यांचा आजही सन्मान होत नाही. चार भिंतीच्या आत त्यांच्यावर आजही दबाव, दडपण आणून त्यांचे हक्क दडपले जात आहेत. आरक्षणाच्याद्वारे स्त्रियांना फक्त नोकरी मिळते पण त्याचे सर्व फायदे आजही पुरुषांनाच मिळतात. त्यांच्या संबंधातील सर्व निर्णय पुरुषच घेतात. कितीही मोठ्या पदावर असलेली स्त्री आजही निर्णयासाठी पुरुषावरच अवलंबून राहते. म्हणून बाबासाहेबांना अपेक्षित असलेले स्त्रियांचे स्वातंत्र्य त्यांना आजही मिळाले नाही. उलट त्यांच्यावरील अन्याय-अत्याचार वाढले आहेत. २१व्या शकतात स्त्रियांवर व अल्पवयीन मुलीवरसुद्धा दिवसाढवळ्या गाडीत, रेल्वेत, रस्त्यावर, शाळेत बलात्कार होत आहेत. त्यामुळेच आज स्त्रियांचे अस्तित्व पुन्हा एकदा धोक्यात आले आहे. बाबासाहेबांनी हिंदू कोडबिलात व संविधानात स्त्रियांना दिलेले हक्क आणि न्याय यांची पूर्णपणे विल्हेवाट लागली आहे. बाबासाहेबांच्या स्त्री-पुरुष समतेचे तत्व आजही समाजात रुजले नाही. त्यामुळेच स्त्रियांचा गंभीर प्रश्न आजच्या समाजजीवनात उभा टाकला आहे.

या देशातील वर्णाधिष्ठीत समाजव्यवस्था व वर्णव्यवस्थेने निर्माण केलेली जातीव्यवस्था हाही प्रश्न गंभीर बनला आहे. बाबासाहेबांनी संविधानाच्या माध्यमातून भारताला समतेने नटविण्यासाठी धर्मनिरपेक्षतेचे महत्वाचे मूल्य भारतीयांना दिले; परंतु हे समतेचे तत्व भारतीयांना पचले नाही. पर्यायी या समाजात अनेक जाती निर्माण झाल्या आणि जातीजातीत संघर्ष निर्माण झाले. त्यामुळे देशाची राष्ट्रीय एकात्मता आज संपुष्टात आली आहे. जाती जातीत व जाती समुदायात जुपलेले सुप्त धर्म व जातीयुद्ध आज वाढत आहे त्यामुळे बाबासाहेबांनी संबंध भारतीयांना भारताच्या अखंडतेचा दिलेला मूलमंत्र धुळीला मिळाला आहे त्यामुळे आपल्या राष्ट्राच्या विकासात मोठा अडसर निर्माण झाला आहे.

भारतीय समाजाला बाबासाहेबांनी विज्ञाननिष्ठेचे जे अमूल्य तत्व दिले होते. त्याचाही आजपर्यंत भारतीय समाजाने कधीच विचार केला नाही. त्यामुळे भारतीय समाजात आज असंख्य अंधश्रद्धा निर्माण झाल्या आहेत. खोट्या देवांची पूजा, दगड-धोंड्याची पूजा, कोंबड्या-बकऱ्यांचा दिलेला बळी यामुळे समाजात खुळचट भावना निर्माण होत आहेत. करणी, भानामती, अंगात येणे, जादूटोना, बुवाबाजी या अनेक खुळचट प्रथा आजही समाजात तशाच कायम आहेत. त्यामुळे भारतीय समाज विज्ञाननिष्ठ, विवेकी आणि डोळस बनण्याऐवजी अंधश्रद्धा, दैववादी आणि अप्रगत बनत चालला आहे. अनेक खोट्या समजुती आणि चालीरीती समाजात वाढत चालल्या आहेत. त्यामुळे भारतीय समाज अप्रगत होत चालला आहे.

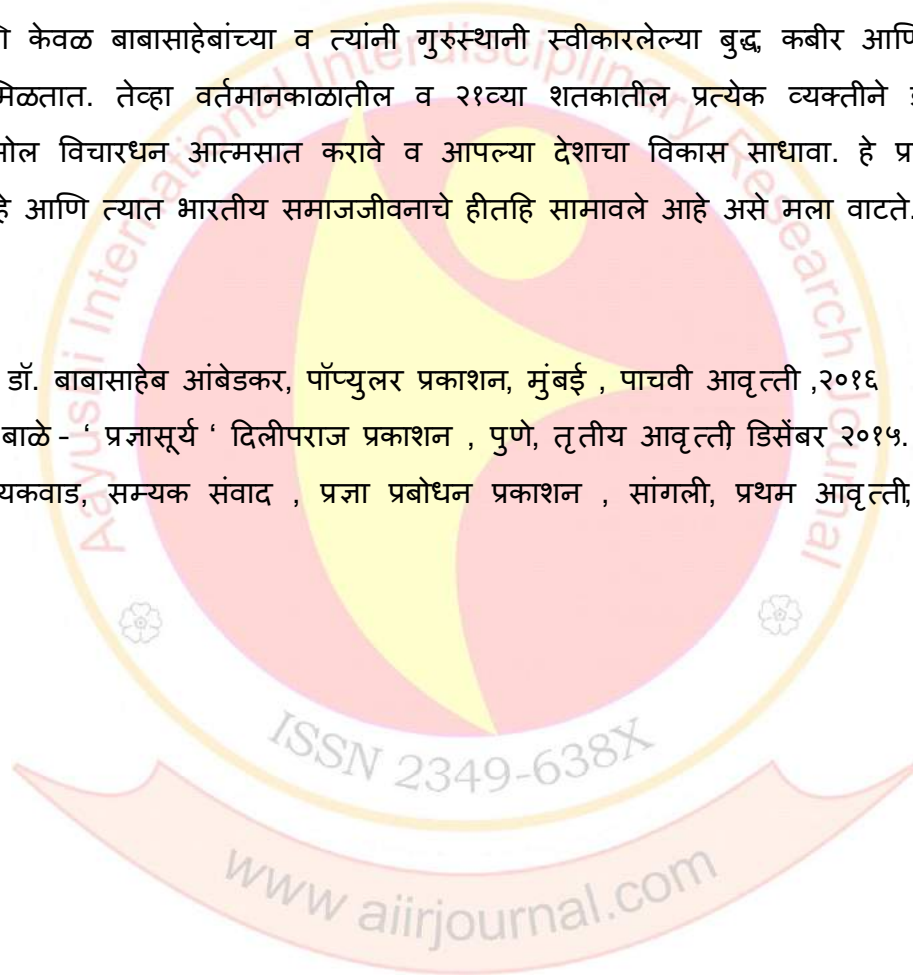
वरील काही विविध समस्यांबरोबरच भारतातील शिक्षणव्यवस्थेचे विदारक रूपही आपल्याला आज पहावयास मिळते. आज शिक्षण क्षेत्रातही अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतातील शिक्षणव्यवस्थेबद्दल अमुलाग्र असे विचार मांडले आहेत. भारतीय शिक्षण कसे असावे, विद्यापीठ कशी असावीत, परीक्षा कशा असाव्यात, शिक्षक कसे असावेत, सिनेट कशी असावी, संस्था कशा असाव्यात याच बरोबर विद्यार्थी व शिक्षण कसे असावेत हे त्यांनी तळमळीने सांगितले आहे. आज शिक्षण क्षेत्रात खाजगीकरण, डोनेशन, वशिलेबाजी वाढली आहे. त्यामुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना अपेक्षित असलेले गुणात्मक

व दर्जात्मक शिक्षण दिसत नाही. हे विदारक वास्तव बाबासाहेबांनी सांगितलेल्या शिक्षणविषयक विचाराच्या कसोटीवर तपासले पाहिजे.

वरील विविध प्रश्न भारतीय समाजव्यवस्थेच्या विकासात अडसर निर्माण करीत आहेत. त्याशिवाय आपल्या देशातील भ्रष्टाचाराचे पसरत चाललेले लोण तरुणांच्यामध्ये वाढत चाललेला शील व चारित्र्याचा अभाव, शेतकऱ्यांचे दिवसेंदिवस वाढत चाललेले शोषण आणि त्यामुळेच त्यांच्या होणाऱ्या आत्महत्या, दिवसेंदिवस वाढणारी गुंडगिरी, निवडणुकांतील व राजकारणातील अनेक घोटाळे या विविध भारतीय समाज जीवनातील प्रश्नांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचारच संपवू शकतात. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे केवळ दलितांचे कैवारी नव्हते किंवा कोणत्या एका गटाचे पुढारी नव्हते ते राष्ट्र निर्माते होते. अखंड भारताचे जनक होते म्हणूनच भारतातील विविध प्रश्नांचा त्यांनी कसून अभ्यास केला होता. आणि भारताच्या विकासासाठी व राष्ट्रनिर्माणासाठी महत्वाचे विचारधन त्यांनी दिले आहे. २१व्या शतकात वाढणाऱ्या या सर्व व इतरही काही प्रश्नांना केवळ आणि केवळ बाबासाहेबांच्या व त्यांनी गुरुस्थानी स्वीकारलेल्या बुद्ध कबीर आणि फुले यांच्या विचारांतच उत्तरे मिळतात. तेव्हा वर्तमानकाळातील व २१व्या शतकातील प्रत्येक व्यक्तीने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे हे अनमोल विचारधन आत्मसात करावे व आपल्या देशाचा विकास साधावा. हे प्रत्येक भारतीय व्यक्तीचे कर्तव्य आहे आणि त्यात भारतीय समाजजीवनाचे हीतहि सामावले आहे असे मला वाटते.

संदर्भ :

१. धनंजय कीर - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई , पाचवी आवृत्ती , २०१६
२. शरणकुमार लिंबाळे - ' प्रज्ञासूर्य ' दिलीपराज प्रकाशन , पुणे, तृतीय आवृत्ती डिसेंबर २०१५.
३. प्रा. यादव गायकवाड, सम्यक संवाद , प्रज्ञा प्रबोधन प्रकाशन , सांगली, प्रथम आवृत्ती, एप्रिल २०१०

ڈاکٹر امبیڈکر: اردو شاعروں کی نظر میں

Mohammed Azmat UlHaq

Asst. Prof., Dept. Of Urdu,

Degloor College Degloor,

ڈاکٹر بہیم راؤ امبیڈکر (1891ء-1956ء) کا شمار جدید بھارت کے اہم ترین معماروں میں ہوتا ہے۔ ڈاکٹر امبیڈکر بیک وقت ماہرِ معاشیات، ممتاز قانون دان و ماہرِ قانون، ماہرِ تعلیم، سیاست دان، فلسفی، سماجی مصلح اور صحافی تھے۔ ڈاکٹر امبیڈکر شودروں کے مسیحا اور جدید ہندوستان میں ان کے سب سے بڑے مخلص رہنما تھے۔ وہ ہندوستان کی آئین ساز کمیٹی کے سربراہ اور آزاد ہندوستان کے پہلے وزیرِ قانون تھے۔ ڈاکٹر امبیڈکر سماج کے پسماندہ طبقے کے حقوق کے لیے عمر بھر جدوجہد کرتے رہے۔ انہوں نے اپنی انتھک اور مخلصانہ جدوجہد سے پسماندہ طبقے کو ان کے حقوق دلوائے۔ سماج میں دلتوں کو انسان کی حیثیت سے زندگی گزارنے کا حق دلایا۔ دلتوں کے استحصال اور ان کے اوپر صدیوں سے ہو رہے ظلم و جبر کے خلاف آواز اٹھائی۔ ڈاکٹر امبیڈکر کو ان کی انہی عظیم الشان خدمات کے پیشِ نظر انہیں بعد از مرگ ہندوستان کے اعلاٰی ترین سویلین اوارڈ "بھارت رتن" سے نوازا گیا

ہندوستان کی تقریباً ہر زبان میں ڈاکٹر امبیڈکر کی ان مخلصانہ خدمات کا اعتراف کیا گیا ہے۔ ڈاکٹر امبیڈکر پر کئی کتابیں تصنیف کی گئی ہیں اور مختلف زبانوں کے شعر و ادب میں بھی ان کو بڑی عزت و توقیر کے ساتھ جگہ دی گئی ہے۔ اردو زبان و ادب کی بھی ابتدا ہی سے یہ خصوصیت رہی ہے کہ اردو کے قلم کاروں نے مختلف قوموں، مذہبوں اور طبقوں کے رہنماؤں اور مذہبی پیشواؤں کو خراجِ تحسین پیش کیا ہے۔ اردو ادب میں جہاں پیغمبرِ اسلام، علمائے اسلام اور بزرگانِ دین پر نظم و نثر کا بڑا ذخیرہ موجود ہے وہیں سری رام، سری کرشن، مہاتما بدھ، گرونانک جیسے دیگر مذاہب کے رہنماؤں پر بھی کھلے دل سے بہت کچھ لکھا گیا ہے

ڈاکٹر امبیڈکر جدید ہندوستان میں دلتوں کے مسیحا اور عظیم رہنما کے طور پر ہمارے سامنے آتے ہیں۔ یہ کیسے ممکن ہوتا کہ دلتوں کے ایسے مسیحا پر اردو کے اہلِ قلم کچھ نہ لکھتے۔ اردو کے بیشتر اہلِ قلم نے بھی ڈاکٹر امبیڈکر کی خدمات کا اعتراف کیا ہے اور انہیں خراجِ تحسین پیش کیا ہے۔ زیرِ نظر مضمون میں اس بات کا جائزہ لینے کی کوشش کی گئی ہے کہ اردو کے شاعروں نے ڈاکٹر امبیڈکر کو کس نظر سے دیکھا ہے اور انہیں کس طرح خراجِ تحسین پیش کیا ہے

علی الدین نوید حیدر آباد سے تعلق رکھنے والے جدید لب و لہجے کے ممتاز شاعر تھے۔ انہوں نے "وہ ٹوٹے ہوئے باد بانوں کا مانجھی!" کے عنوان سے نظم لکھ کر ڈاکٹر امبیڈکر کی خدمت میں خراجِ عقیدت پیش کیا ہے۔ نوید اس نظم میں کہتے ہیں کہ امبیڈکر ظلمت میں اجالے کے سفیر بن کر آئے۔ سسکتی ہوئی، رینگتی ہوئی زندگیوں کو کھلی، سر سبز و شاداب پگڈنڈیوں پر لہکنا سکھایا۔ آزاد فضاؤں میں جینا سکھایا۔ اپنے حق کے لیے لڑنے کی تعلیم دی۔ آزاد پرندوں کی مانند چہکنا سکھایا، آزاد ندیوں کی طرح بہنے کا حوصلہ عطا کیا۔ وہ لکھتے ہیں:

وہ ظلمت میں اک روشنی کا سمندر

مساوات اور ایکتا کا پیمبر

نوید نے امبیڈکر کو روشنی کے سمندر سے تعبیر کیا ہے اور کہا ہے کہ اس روشنی سے ظلم اور ناانصافیوں کا اندھیرا مٹ گیا۔ امبیڈکر کے قلم کی طاقت نے مساوات، ایکتا اور بھائی چارے کی تعلیم دی۔ نظم کے آخری دو مصرعے ملاحظہ کریں:

کڑی دھوپ میں سایہ دار اک شجر ہے

بظاہر تو نام اس کا امبیڈکر ہے

یہ سب جانتے ہیں کہ ماضی میں کئی صدیوں سے شودروں کے ساتھ جانوروں سے بدتر سلوک کیا جاتا رہا ہے۔ نوید نے کہا ہے کہ ان شودروں کی زندگی بے آب و گیاہ ریگستان میں جھلس رہی تھی۔ ایسے میں ڈاکٹر امبیڈکر سایہ دار درخت کی طرح نمودار ہوئے جس کی چھاؤں میں شودروں نے اطمینان کی سانس لی اور خود کو محفوظ محسوس کیا

یوسف ندیم کا شمار مہاراشٹرا کے معروف شاعروں میں ہوتا ہے۔ انہوں نے "مردِ آبن باباصاحب امبیڈکر" کے نام سے مثنوی کی ہیئت میں 17 اشعار پر مشتمل بہترین نظم لکھی ہے۔ اس نظم میں انہوں نے ہزاروں سال سے شودروں پر ہونے والے ظلم کی تاریخ کو نہایت اختصار کے ساتھ پیش کیا ہے۔ لکھا ہے کہ اعلیٰ ذات والوں کا ظلم دلتوں پر صدیوں سے ہو رہا تھا۔ ان کے ساتھ نا انصافی کی جاتی تھی اور ان کا حق مارا جاتا تھا۔ نہ ان کو مندروں میں جانے کی اجازت تھی اور نہ ان کا کوئی بھگوان تھا۔ اگر کوئی اعلیٰ ذات کا آدمی غلطی سے بھی شودر کو چھو لیتا تو وہ گنگا جل سے نہا کر خود کو پاک کرنے کی کوشش کرتا۔ یہاں تک کہ ان کے کنویں بھی الگ تھے، ان کے برتن بھی الگ، ان کے راستے بھی الگ اور بستیاں بھی الگ تھیں۔ نظم میں یوسف ندیم نے کہا ہے کہ ڈاکٹر امبیڈکر دلتوں میں مسیحا بن کر آئے اور انہیں علم و ہنر سے آراستہ کر کے با عزت زندگی گزارنے کا سلیقہ سکھایا۔ ان میں بیداری پیدا کی اور انہیں عزم و حوصلہ عطا کیا۔ یوسف ندیم نے امبیڈکر کو انسان کی شکل میں دیوتا کہا ہے جو عالی فطرت کا مالک تھا یہی نہیں بلکہ انہیں مردِ آبن بھی کہا ہے۔ ملاحظہ فرمائیں:

جو تھا اک دیوتا شکلِ بشر میں، بے بیاں اس کا

نمایاں فطرتِ عالی تھی، جوہر تھا عیاں اس کا

اسے اک مردِ آبن کا لقب دینا بجا ہوگا

جو سچ مچ تھا رتنِ بھارت کا یہ کہنا روا ہو گا

تنہا تماپوری جنوبی ہند کے معتبر نظم گو شاعر گزرے ہیں جن کا تعلق ضلع گلبرگہ سے تھا۔ انہوں نے "امردیپ" کے عنوان سے پُر تاثیر نظم لکھی ہے۔ اس نظم میں انہوں نے بڑی درد مندی کے ساتھ دلتوں کے حالات پر روشنی ڈالی ہے اور بتایا ہے کہ مذہب کے ٹھیکے دار اونچی ذات والوں نے کس طرح شودروں کے تعلق سے نفرت کا بیج بویا ہے۔ تنہا تماپوری نے کہا ہے کہ انسانوں کو ورنوں میں بانٹ کر انسانیت کی تحقیر و تذلیل کی ہے۔ انہوں نے ذات پات کی اس تقسیم کو گندگی کی جوالا کہا ہے۔ شاعر کے مطابق یہ ایک ایسی جوالا ہے جس میں انسانیت جل کر بھسم ہو جاتی ہے۔ لیکن خدا کی قدرت سے اسی جوالا کی گندگی سے امبیڈکر جیسا روشن دماغ اور جیالا انسان اٹھا جس نے اپنی بصیرت اور ہمت کے بل بوتے پر دلتوں کی زندگی میں انقلاب برپا کر دیا ہے اعلیٰ ذات کے لوگوں نے جہالت اور ظلمت کو دلتوں کا مقدر بنا دیا تھا اور وہ چاہتے تھے کہ یہ طبقہ ہمیشہ اسی جہالت اور ظلمت میں قید ہو کر رہ جائے۔ لیکن امبیڈکر نے صدیوں سے جہالت کے اندھیروں میں بھٹکنے والی اس قوم کو بھی علم کی روشنی کا مستحق قرار دیا اور انہیں ان کے حقوق دلائے۔ ان کی نظم کا یہ بند ملاحظہ فرمائیں:

علم و عمل سے جس نے تقدیر خود بنائی

دلتوں کو حوصلے سے جینے کی رہ بتائی

ہمت کا وہ دھنی تھا دراصل بھیم تھا وہ

دلتوں میں اک دلت تھا لیکن عظیم تھا وہ

بھارت کا بابا صاحب، بھارت کا رتن بن کر

ایوانِ ہند میں وہ ٹھیرا ہوا ہے تن کر

ڈاکٹر جلیل تنویر (گلبرگہ) ناقد و شاعر کی حیثیت سے معروف ہیں۔ انہوں نے "ایک مسیحا" کے عنوان سے نظم لکھ کر امبیڈکر کو خراج عقیدت پیش کیا ہے۔ جلیل تنویر نے امبیڈکر کی عظمت اور ان کی خدمت کا کھلے دل سے اعتراف کیا ہے۔ اس نظم میں انہوں نے کہا ہے کہ بابا صاحب مسیحا کی طرح دلتوں میں آئے اور دلتوں کے رستے ہوئے زخموں پر مرہم رکھا۔ انکی پریشانیوں اور دکھ درد کا علاج تجویز کیا۔ ان کو غلامی کی زنجیروں سے آزاد کر وایا۔ ان کے دلوں میں خود کے انسان ہونے کا احساس جگایا۔ انہیں سر اٹھا کر جینا سکھایا۔ یہی نہیں بلکہ انہیں ظلم کے خلاف آواز اٹھانے کا حوصلہ عطا کیا اور اپنے حق کے لیے لڑنا سکھایا۔ ان کی نظم کے یہ مصرعے ملاحظہ فرمائیں:

آخرش ایک مسیحا پیدا ہوا
عظمتِ آدم کا درس لے کر
سر اٹھا کر جینے کا سبق اس نے دیا
یقین محکم کی دولت عطا کی
اور جتایا ساری زمیں انسان کی میراث ہے

ڈاکٹر رزاق اثر شاہ آبادی نے چار مصرعوں میں امبیڈکر کے مشن، ان کی جدوجہد اور ان کی کامیابی کو اس طرح پیش کیا ہے گویا سمندر کو کوزے میں بند کر دیا ہو۔ ملاحظہ کیں:

مظلوم کے سینے میں نئی جوت جگائی
جینے کی امنگ دیکھیے ہر دل میں جگائی
کمزور کی تائید میں آواز اٹھا کر
تاریخ نئی، بہیم نے بھارت کی بنائی

چوتھا مصرع نہایت بلیغ ہے۔ یہ مصرع امبیڈکر کی زندگی اور دلتوں کے حقوق کے تعلق سے ان کی جدوجہد کی کامیابی کو درشتا ہے۔ یہ ایک ناقابل تردید حقیقت ہے کہ دلتوں کے حقوق کے حوالے سے امبیڈکر نے بھارت کی نئی تاریخ بنائی ہے۔ یقیناً امبیڈکر نے تاریخ ساز کارنامہ انجام دیا ہے۔ ان کی مخلصانہ جدوجہد سے دلتوں کو ان کے حقوق ملے اور اس حوالے سے ہندوستان کی نئی اور نسبتاً خوبصورت تصویر سامنے آئی جس سے عالمی منظر نامے میں ہندوستان کی شبیہ درست ہوئی

محبوب نگر (تلنگانہ) کے شاعر ضرر و صفی "مانگ کا سیندور" کے زیر عنوان نظم میں امبیڈکر کو آزادی کی دیوی کی مانگ میں سیندور بھرنے والا کہا ہے۔ شاعر کا یہ احساس ہے کہ حقیقی معنوں میں ہندوستان کو آزادی اس وقت ملی جب امبیڈکر نے صدیوں سے غلامی کی زنجیروں میں جکڑے ہوئے مظلوم طبقے کو اعلاٰی ذات کی غلامی سے آزادی دلائی۔ ضرر و صفی نے اپنے اس احساس کو ان الفاظ میں ادا کیا ہے:

آزادی کی دیوی
اپنے سنہرے بالوں کو بکھرائے کھڑی ہے
ایک جیالا اپنی دور اندیشی اور دانائی سے
ان بکھرے بالوں کو گوندھ کر
اس کی مانگ میں سیندور بھر دیتا ہے
دستور مکمل کر دیتا ہے

ضرر و صفی نے آزادی کی دیوی کی مانگ میں سیندور بھر دیتا ہے کہہ کر نہایت بلیغ بات کہی ہے۔ مانگ میں سیندور بھرنا، کسی کو دل و جان سے اپنانا، محافظت کرنا اور اس سے محبت کرنے کی علامت ہے۔ ان چند لفظوں کے ذریعے ضرر و صفی نے وہ سب کچھ کہہ دیا ہے جس کی وضاحت و صراحت

کرنے بیٹھیں تو کئی صفحات درکار ہوں گے۔ اہل نظر اس علامت اور کنائے کو خوب سمجھتے ہیں۔ کیوں کہ بعض باتیں سطور میں نہیں بلکہ بین السطور ہوتی ہیں اور کچھ احساسات ماورائے سخن بھی ہوتے ہیں۔ بقول جگر :

اے کمال سخن کے دیوانے
ماورائے سخن بھی ہے اک بات

احمدآباد گجرات کے شاعر جینت پرمار خاص اسلوب اور جدید لہجے کے ممتاز شاعر گزرے ہیں ۔ ان کی بیش تر نظمیں علامتی اور استعاراتی ہوتی ہیں۔ انہوں نے اپنی مختصر نظم بعنوان "امبیڈکر کے لیے" میں رمز و کنائے اور علامات و استعارات کے ذریعے امبیڈکر کو بہترین خراج عقیدت پیش کیا ہے۔ انہوں نے اپنی پوری نظم میں سوائے عنوان کے امبیڈکر کا کہیں اور نام نہیں لیا۔ جینت پرمار نے اس نظم میں اس احساس کا اظہار کیا ہے کہ گندی جھونپڑی کے ایک کونے میں ایک پھول کھلا جو میرا اپنا ہے، جس کی ایک ایک پتی سے خوشبو کے علاوہ کرنیں پھوٹ رہی ہیں۔ میرے لیے اس پھول کی ایک ایک پتی مکتی کے گیت سناتی ہے۔ سخت دھوپ اور تیز ہواؤں نے اس پر بہت ظلم ڈھائے۔ لیکن وہ پھول یوں ہی تروتازہ رہا اور اس کی پتیاں مکتی کا گیت یوں ہی سناتی رہیں اور آئندہ بھی اسی طرح مکتی کے گیت گاتی رہیں گی۔ یہاں اس بات کی وضاحت کی ضرورت نہیں کہ "پھول" کس کا استعارا ہے اور "سخت دھوپ اور تیز ہواؤں" سے شاعر کی کیا مراد ہے۔ بقول جگر اس نظم پر بھی "ماورائے سخن" والی بات صادق آتی ہے۔

گلبرگہ یونیورسٹی کے سابق صدر شعبہ اردو پروفیسر راہی قریشی نے امبیڈکر کو اس طرح خراج تحسین پیش کیا ہے:

صداقت، پیار، ہمدردی، اخوت، سادگی، نیکی
ترے اک نکتہ جہد مسلسل کی ہیں تفسیریں
ہوا دستور کا اک ایک صفحہ آئینہ خانہ
ترے ذہن و ضمیر و دل کی پھیلی ہیں وہ تنویریں
مساوات و محبت کی ہوئیں رنگینیاں ظاہر
بنائی تیرے ہاتھوں نے وہ شکلیں اور تصویریں

مختصر یہ کہ اردو کے شاعروں نے امبیڈکر کی عظمت اور ان کی خدمات کا پورے خلوص کے ساتھ اعتراف کیا ہے۔

www.aiirjournal.com

ಆರ್ ಅಂಬೇಡ್ಕರ್ ಅವರ ಸಮಾಜಮುಖಿ ಚಿಂತನೆ:

Dr. Ramesh Hanmanthappa Mulge

Head Department of Kannada

Maharashtra Udayagiri College UDGIR

Mobile. No. 9403248555

ಡಾ: ರಮೇಶ್ ಹನಮಂತಪ್ಪಾ

ಡಾ: ಬಾಬಾಸಾಹೇಬ್ ಅಂಬೇಡ್ಕರ್ ಅವರ ಸಮಾಜಮುಖಿ ಚಿಂತನೆಗಳು ಇಪ್ಪತ್ತೊಂದನೆಯ ಅತ್ಯಂತ ಜರೂರಿಯಾಗಿವೆ.

ಅವರು ಹೊಂದಿರುವ ಸಮಾಜಿಕ ಕಳಕಳಿ, ದೇಶಾಭಿಮಾನದಿಂದ ಕೂಡಿದೆ.

ಅವರ ಸಮಾಜಮುಖಿ ಚಿಂತನೆಗಳು ದೀನದಲಿತರ ಉದ್ಧಾರಕ್ಕಾಗಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಕಾಳಜಿ ವಹಿಸಿದರು.

ಅಂದು ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಹರಿದಿರುವ ಜಾತಿಯ ಪದ್ಧತಿ ಹೋಗಲಾಡಿಸಲು ಬೆಳಕು ಚೆಲ್ಲುವ ಕ್ರಾಂತಿಯನ್ನು ಮಾಡಿದರು. ನಾಗರಿಕರ

ಅಂತರರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸಮಾನತೆ ತರಲು ಯತ್ನಿಸಿದರು.

ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಹಿಂದು, ಸಿಖ್, ಜೈನ್, ಭೌದ್ಧ, ಮುಂತಾದ ಧರ್ಮದ ಜನರಿದ್ದಾರೆ.

ದೀನದಲಿತರ ಉದ್ಧಾರಕ್ಕಾಗಿ ಅವರನ್ನು ಮೇಲೆತ್ತುವ ಸಲುವಾಗಿ ಹಾತ್ಮಪುರುಷರು ಬಿಟ್ಟರೆ,

ಯಾವುದೇ ಜನರು ಅಂತಹ ಕಾರ್ಯ ಮಾಡಿಲ್ಲವೆಂದೆ ಹೇಳಬಹುದು. ಡಾ: ಬಾಬಾಸಾಹೇಬ್ ಅಂಬೇಡ್ಕರ್ ಪರೂಪವಾಗಿ

ಜನರ ಉದ್ಧಾರಕ್ಕಾಗಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಹುಟ್ಟಿ ಬಂದರೆಂದೆ ಹೇಳಬೇಕು. ಮುಂಬಯಿ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ, ಕೋಲಂಬಿಯಾ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ,

ಲಂಡನ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಮುಂತಾದ ಕೆಡೆ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿದರು. ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಹರಿದಿರುವ ಜಾತಿಯ ತೆಯನು ಹೋಗಲಾಡಿಸಲು, ಶಮನಗೊಳಿಸಲು

ಹಲವಾರು ಪ್ರಮುಖ ಕ್ರಮ ಕೈಗೊಂಡರು.

ಸಮಯದಲ್ಲಿ ದೀನದಲಿತರ ಉದ್ಧಾರಕ್ಕಾಗಿ ಅವರ ದುಃಖನಿವಾರಣೆ ಮಾಡುವ ಸಲುವಾಗಿ ಮರಗಿದರು.

ಶ್ರೀಮಂತ ಜನರು ದುಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಪರಿಣತನೈಲಕ್ಷಣವಾಗಿದ್ದು, ಕಂಡುಬರುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲವೆಂದು ಅವರ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗಾಗಿ

ನಾಗರಿಕರ ನಾಗಮಾಡಲು ಪರ್ಯಾಯ ಔಷಧ ಕಂಡುಹಿಡಿಯಲು ಬಯಸುತ್ತಾರೆ. ಅವರ ಅನುಯಾಯಿಗಳು

ಸಮಾನತೆಗಾಗಿ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ಹಕ್ಕುಸ್ವಾಮ್ಯಗಳಿಗಾಗಿ ಬಯಸುತ್ತಾರೆ.

ಹಾಗೂ ಅಂಬೇಡ್ಕರ್ ಅವರ ತತ್ವ ಹಾಗೂ ತತ್ವಾತೀತ ವಿಚಾರವಿನಿಮಯಗಳಿಗೆ ಅನುಯಾಯಿಸುತ್ತಾರೆ. ಮೇಲ್ಕಾತಿಯ ಜನರೇತಿನೀತಿನಿಯಮಗಳಿಗೆ

ವಿರೋಧಿಸಿತಮ್ಮ ಅನುಭವವನ್ನು ಮಂಡಿಸಿದರು.

ಅಂಬೇಡ್ಕರ್ ಅವರ ಸಮಾಜಮುಖಿ ಚಿಂತನೆ ಎಂದರೆ, ಜಾತಿಯ ಪದ್ಧತಿಯ ನಿವಾರಣೆಗಾಗಿ, ಸುಖೀರಾಜ್ಯಕ್ಕಾಗಿ, ಆದರ್ಶಪ್ರರೂಪಗಳು, ಸಮಾನತೆಗಾಗಿ,

ಮುಂತಾದ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ವಿಚಾರ ದೀನದಲಿತರ ಉದ್ಧಾರಕ್ಕಾಗಿ ಹೇಳಿರಲಾಗಿದೆ.

ಅಸ್ಪೃಶ್ಯತೆ ನಿವಾರಣೆಗಾಗಿ ಹೋರಾಟ ನಡೆಸಿದರು. ಹಿಂದುಗಳ ಪವಿತ್ರ ಸ್ಥಳವಾಗಲಿ, ಮಂದಿರದ ಒಳಗೆ ದಲಿತರಿಗೆ ಅಸ್ಪೃಶ್ಯರಿಗೆ ಅವಕಾಶ ಇರಲಿಲ್ಲ.

ಅದರಿಂದ ಬೇಸರಗೊಂಡ ಬಾಬಾಸಾಹೇಬ್ ಅಂಬೇಡ್ಕರ್ ಹೋರಾಟ ನಡೆಸಿದರು. ಅಲ್ಲದೆ ೧೯೨೭ ರಿಂದ ೧೯೩೨ ವರೆಗೆ

ಹೋರಾಟದ ಮುಂದಾಳತ್ವವನ್ನು ವಹಿಸಿದ್ದರು. ಅಲ್ಲದೆ ನಾಶಿತದಲಿತರ ಕಾಳರಾಮನ ಮಂದಿರವನ್ನು ತಲುಪಲು ,

ಒಳಗೆ ಹೋಗಲು ದಲಿತರಿಗೆ ಅಸ್ಪೃಶ್ಯರಿಗೆ ಅವಕಾಶ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಹಾಗೂ ಕೆರೆ, ಬಾವಿಯಿಂದ ನೀರು ಸರಬರಾಜು ಮಾಡಲು ಅವಕಾಶ ಇರಲಿಲ್ಲ.

ಮಹಾದದಿ ಚೋಡಾರಕೆರೆ ಯ ವಿಷಯ ಕುರಿತು ಅನೇಕ ರೀತಿಯ ಹೋರಾಟ ನಡೆಸಿದರು.

ನಲನೊಂದೆ ಗೊಲಗೇರಿ ಶಿವಾಲಯಕ್ಕೆ

ಜಲವೊಂದೆ ಶೌಚಾಲಯ ಮನಕೆ

ಛಲವೊಂದೆ ಷಡುದರುಶನ ಮುಕ್ತಿಗೆ

ಕುಲವೊಂದೆ ತನ್ನ ತಾನರಿದವಂಗಿ. ಎಂದು ಹಾತ್ಮಬಸವೇಶ್ವರ ಹೇಳಿದ ವಚನ ಅಂಬೇಡ್ಕರ್ ಅವರು ತಮ್ಮ ಮನದಲ್ಲಿ ಹೊಸರೂಪ ತಾಳಿತು.

ಅವರ ಚಿಂತನೆಗಳಿಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಗಮನ ಹರಿಸಿದರು. ಇಬ್ಬರು ಹಾತ್ಮಪುರುಷ ವಿಚಾರಗಳು ಒಂದೇ ರೀತಿಯ ವಲಯವಲಯದ

ಸಮಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಹರಿದಿರುವ ಜಾತಿ ಪದ್ಧತಿಯು ಇಡೀ ಮಾನವನ ಕಳಂಕವಾಗಿತ್ತು. ಮಾನವನ ನೆಲೆಗೊಂಡಿರುವ ಭೂಮಿಯ ಮೇಲೆ ಸಂಪೂರ್ಣ

ಹೋಗಲಾಡಿಸಲುಬೆಳಕುಬೆಳ್ಳುವಹಲವಾರುಪ್ರಮುಖಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಿಸಿದರು. ಇದುಇತಿಹಾಸವೈಸಿದ್ಯವಾಗಿದೆ. ಡಾ: ಅಂಬೇಡ್ಕರ್ಅವರಹಾಗೆಬಸವಣ್ಣದೀನದಲಿತರಲುದ್ಧಾರಕ್ಕಾಗಿಶೋಷಿತರಬದುಕಿನನೋವುನಿವಾರಕಪ್ರಜ್ಞೆಗಳುಕಂಡುಹಿಡಿಯುವಚನೆಯು ಔಷಧೀಯಗಳುಕಂಡುಹಿಡಿದರು.

ಮಾನವನದೇಹದಮೇಲೆಯಾವುದೇರೀತಿಯಜಾತಿಯಪದವಿಇಲ್ಲ. ಅವರವರ ಜಾತಿಗಳುಅವರವರ ಅನುಕೂಲಕ್ಕಕಾರ್ಯಕವನ್ನುಅವಲಂಬಿಸಿದೆ.

ಕಾಸಿ ಕೆಂಮಾರನಾದ, ಬಿಸಿಮಡಿವಾಳನಾದ

ಹಾಸನೀಕೇಸಾಲಿಗನಾದ,

ವೇದವನೊದಿ ಹಾರುವನಾದ

ಕರ್ಣದಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದವರುಂಟೆ?

ಎಂದುವಚನಸಾಹಿತ್ಯದಮೂಲಕಜಾತಿಯ ಜನನಿಬಿಡವಲಯದಲ. ಅಲ್ಲದೆಅಪ್ಪನಮ್ಮಮಾದರಚೆನ್ನಯಬೊಪನುನಮ್ಮಡೋಹರಕಕಯ್ಯ ಅಣ್ಣನುನಮ್ಮಕಿನ್ನರಿಬೊಮ್ಮಯಎಂದುಜಾತಿಯಮೂಲಕಾರಣತೆಗೆದುಹಾಕಲು

ಶ್ರಮಿಸುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಇಬ್ಬರೂಮಹಾತ್ಮಪುರುಷರುನಾಡಿಗಾಗಿ, ದೇಶದಹಿತಕ್ಕಾಗಿಮಾನವನಜೀವನಉದಾರಕಾಗಿಹೋರಾಟದಲ್ಲಿಭಾಗಿಯಾದರು.

ಭಾರತರತ್ನಡಾ: ಬಾಬಾಸಾಹೇಬ್ಅಂಬೇಡ್ಕರ್ಮನುಕುಲದಹಕ್ಕುಗಳರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿಅತ್ಯುತ್ತಮಚಳವಳಿ ನಡೆಸಿದರು. ಹಲವಾರುಮಷಕರಗಳು, ಹೋರಾಟಗಳುನಡೆಸಿದರು. ರಸ್ತಾರೊಕಾಲಂದೊಲನಗಳುನಡೆಸಿದರು.

ಸಮಾಜದಮೇಲೆಆಗುವಅನ್ಯಾಯನ್ನುಬಿಡುಗಡೆಮಾಡಲುಹಗಲಿರುಳುಶ್ರಮಿಸಿದರು. ದಲಿತರಲುದ್ಧಾರಕ್ಕಾಗಿವಿಶೇಷವಾಗಿದ್ದನಿಎತ್ತಿಹಿಡಿದು

ತಾರತಮ್ಯಭಾವನೆಯಿಂದತುಂಬಿದವಿರುದ್ಧವಾಗಿರಾರ್ಯನಿರ್ವಹಿಸಿದರು. ಭಾರತಸಂವಿಧಾನಶಿಲ್ಪವೆಂಬಖ್ಯಾತಿಯನ್ನುಹೊಂದಿದರು.

ಡಾ: ಅಂಬೇಡ್ಕರ್ಅವರು ಮುಂಬಯಿಸರ್ಕಾರದಕಾನೂನುಕಾಲೇಜುನಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಂಶುಪಾಲರಾಗಿಸೇವೆಸಲ್ಲಿಸಿದರು.

ನಂತರಅವರುಒಂದುಹೊಸಅಲೆಯಮನೆಯಮಾಡಿದರು. ಆಮನೆಯಲಿಸುಮಾರು ಐವತ್ತುಸಾವಿರಪುಸ್ತಕ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದರೆಂದುತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ಸತತಅಧ್ಯಯನದಿಂದ ಸಮಾಜದಲಿ ಸಮಾನತೆತರಲುಯತ್ನಿಸಿದರು. ಸಮಯದಲ್ಲಿ

ದೀನದಲಿತರಲುದ್ಧಾರಕ್ಕಾಗಿವಿಶೇಷವಾಗಿರಾಕಾಳಜಿವಹಿಸುವಮೂಲಕತಮ್ಮಘಟನೆಗೌರವವನ್ನುಹೆಚ್ಚಿಸಿಕೊಂಡರು. "

ಇವನಾರವಇವಮಾರವಇವನಾರವ ಎಂದೆನಿಸದೀರಯ, ಇವನಮವಇವನಮವಇವನಮವನೆಂದೆನಿಸಯ " ಎನ್ನುವಬಸವಣ್ಣವಚನದಂತೆ

ಎಲ್ಲರುಸರಿಸಮಾರಾಗಿಬಾಳಬೇಕುಎಂಬ ಸಂದೇಶರವಾನೆಮಾಡಲುಹೋರಾಟನಡೆಸಿದರು.

ಸಮಾನಹಕ್ಕುಗಳನ್ನುರಕ್ಷಿಸಲುಹಲವು ರೂಪರೇಖೆಗಳನ್ನುಹೊಂದಿರುವರು. ಭಿನ್ನವಾದಸಮಾಜ, ಆದರ್ಶ ವ್ಯಕ್ತಿಯಾಗಿ, ಸಮಾಜಕಾಗಿ

ಹೋರಾಟನಡೆಸಿದರು. ಇತೀಚೇಗೆ ಕರ್ಲಮಕನ್ನಂದ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನುರೂಪತಾಳಿ,

ವಿವಿಧದೇಶಗಳಲ್ಲಿಬೆಳೆದುಬಂದಸಮತಾವಾದಕೇವಲಲೌಕಿಕವಿಷಯಗಳಬಳಗೊಂಡಬದುಕಿನಬಗ್ಗೆಹಿಡಿತವನ್ನುಹೊಂದಿದಅಸ್ತಿತ್ವಇಲ್ಲದ

ರಾಜಕೀಯಸಿಧಾಂತಬೆಳೆದುಬಂದಿದೆ. ಆದರೆಬಸವಣ್ಣನವರುಸಮತಾವಾದಲೌಕಿಕದಜೊತೆಯಲ್ಲಿಲೌಕಿಕಶಕ್ತಿಯನ್ನುಬೆಳಕಿನಕಿರಣಗಳಎಡೆಗೆ

ಅಮಲಂಸಕಾರ ಪರಜ್ಯಯಶೀಲನಯವಿನಯತೆಯನುಮನುಷ್ಯರಲ್ಲಿ ಬಿತ್ತುಬೆಳೆಗಳನ್ನುಬೆಳೆಸಿದರು.

1923 ರಲ್ಲಿ ಬಿರಟಶರುಜಾರಿಗೆತಂದಕೋಮುವಾರುಕಾನೂನಿನಪ್ರಕಾರಅಶಪ್ಪರಿಗೆಪ್ರತ್ಯೇಕವ್ಯವಸ್ಥೆಮಾಡಲಾಯಿತು. ಜಾತಿಯ

ಪದ್ಧತಿಯಪುನರ್ವಿಮರ್ಶೆಮಾಡಲುಸನಾತನ ಹಿಂದೂಧರ್ಮದಅನಾಸಕ್ತಿಯಿಂದರಾಜಕೀಯಪಕ್ಷಗಳವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿಗಾಂಧೀಜಿಯವರಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳಿಗೆ

ಹೋಲಿಸಿದಲ್ಲಿನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾಗಿಹೇಳುವುದಾದರೆಮಣಿಯಬೇಕಾಯಿತು. ಇದುಅಂಬೇಡ್ಕರ್ಅವರಿಗೆನೋವು ಉಂಟುಮಾಡಿತು.

೧೯೨೩ತಮಾನದಲ್ಲಿಬಸವಣ್ಣನವರವಚನಗಳುಅಂಬೇಡ್ಕರ್ಹೋಲಿಸಿದಾಗ ,

ಸೇಟಿಯೆಂಬೆನೆ ಸಿರಿಯಾಳನ

ಮಡಿವಾಳನೆಂಬನೆ ಮಾಚಯ್ಯನ

ಡೋಹರನಂಬೆನೆಕಕಯ್ಯ

ಮಾದಾರನಂಬೆನೆ ಚನ್ನಯ್ಯನ

ಆನು ಹಾರುವನಂದಡೆ

ಕೂಡಲಸಂಗಮನಗುವನಯ

ಎಂಬವಚನಇಡೀಮಾನವನಿರ್ಮಿತಮೂಲಗಳಿಂದ ಕೂಡಿಲಅವರಕಾರ್ಯಕವನ್ನುಅವಲಂಬಿಸಿದೆ

.ಅಂಬೇಡ್ಕರ್ಅವರವಿಚಾರಒಂದುಪ್ರಮಾಣದಘಟನೆಯಾಗಿದೆ. ಮನುಷ್ಯಮಾಡಿಕೊಂಡುಬಂದಆಯಾಕೆಲಸಕಾರ್ಯಗಳಿಗೆಜಾತಿಯ

ಸೂಚಕವಾಗಿಪರಿಗಣಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ.

ಸಮಾರೋಪ: ದೇಶದಪ್ರಮುಖಕಸುಬುಕೃಷಿಗಳಿಗಿಂದಕೂಡಿದಜಾತಿಯಹೆಸರನ್ನು ನಿರ್ಮೂಲನೆಮಾಡಲುಸತತಪ್ರಯತ್ನಮಾಡಿದರು.

ಸಂವಿಧಾನಶಿಲ್ಪಿಎನಿಸಿಕೊಂಡಅಂಬೇಡ್ಕರ್ಅವರುಕರಡುಸಮಿತಿಯಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿಆಯ್ಕೆಯಾದರು.

ಭಾರತರತ್ನಎಂದುಮರಣಾನಂತರಪುರಸ್ಕಾರದೊರೆತಿದೆ. ಅಲ್ಲದೆಸಂಪತ್ತುಸದಸ್ಯರುಆಗಿಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಿಸಿದರು.

ಆಗಿನಕಾಲದಪ್ರಧಾನಮಂತ್ರಿಜವಹರಲಾಲ್ಹೆಹರುಅವರಮಂತ್ರಿಮಂಡಲಮಧ್ಯದೊಳಗೆಕಾನೂನುಸಚಿವಸಂಪುಟದಲ್ಲಿಅಹಾವನಿಸಿದರು. ಅವರನು.

ಅಷ್ಟಾಂಗಪ್ರಜಾಪ್ರತಿನಿಧಿಎಂದುಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಅಂಬೇಡ್ಕರ್ಅವರುದಲಿತರಿಗೆಅಸ್ಪೃಶ್ಯರಿಗೆಹೊಸಅಲೆಯುಗವನ್ನುಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು.

ಡಾ: ಅಂಬೇಡ್ಕರ್ಅವರುಸಂಪೂರ್ಣಸಮಯಸಮಾಜಮುಖಿಕಾರ್ಯಗಳನ್ನುನಿರ್ವಹಿಸಲುಮೀಸಲಿರು. ಅವರುದೇಶದಆರ್ಥಿಕ, ಸಾಮಾಜಿಕ,ರಾಜಕೀಯ, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ವೈಜ್ಞಾನಿಕವಾಗಿರಾರ್ಯನಿರ್ವಹಿಸಿದರು.

ಅಜ್ಞಾನದಲಿಮುಳುಗಿದವರಿಗೆಜ್ಞಾನವಿಜ್ಞಾನತಂತ್ರಜ್ಞಾನಕಡೆಗೆತರಲುಯತ್ನಿಸಿದರು.

ಅಧ್ಯಯನಕೆಚ್ಚಿನಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿಮಾನ್ಯತೆಕೊಡಬೇಕೆಂದುತೀರ್ಮಾನಿಸಿದರು. ಸಮಾನಹಕ್ಕುಗಳನ್ನು ತರಲುಮೊದಲಿಗೆ

ಹೋರಾಟನಡೆಸಿದವರೆಂದರೆಮಹಾತಮಬಸವಣ್ಣ ಎಂಬುದು ಮನವರಿಕೆಮಾಡಿದರು.

ಹಿರಿಯಕಿರಿಯಅನುಭವಲುಳವಮಾರ್ಗದರ್ಶನವಡೆಯುತ್ತಿದರು. ಸಹಬಾಳ್ವೆನಡೆಸಿ, ಸುಖಶಾಂತಿತರಲುಯತ್ನಿಸುತ್ತಿದರು.ಹೀಗೆಡಾ:

ಅಂಬೇಡ್ಕರ್ಅವರುಸಮಾಜಮುಖಿಚಿಂತನೆಗಾಗಿಹಗಲಿರುಳುಶ್ರಮಿಸಿದರು. ಅವರು ಸಮಾಜಕ್ಕೆ

ವಿವಿಧಮುಖಗಳಿಂದಅನನ್ಯರೀತಿಯಕೊಡುಗೆಯನ್ನುಸಲ್ಲಿಸಿದಾರೆ

